HISTORIJA TURSKE KNJIŽEVNOSTI

ORIJENTALNI INSTITUT U SARAJEVU
POSEBNA IZDANJA XL

Fehim Nametak

HISTORIJA TURSKE KNJIŽEVNOSTI

Sarajevo 2013.

Izdavač
Orijentalni institut u Sarajevu
Zmaja od Bosne 8b, Kampus Univerziteta u Sarajevu
71000 Sarajevo, BiH, e-mail: ois@bih.net.ba

Glavna i odgovorna urednica
Behija Zlatar

Tehnička urednica
Madžida Mašić

Recenzenti
Alena Ćatović
Adnan Kadrić

Lektor
Sead Trhulj

Naslovna strana
Mirza Sokolija

Dizajn i prijelom
Mahir Sokolija

Štampa
Dobra knjiga

Izdavanje ove knjige pomogli su: *Fondacija za izdavaštvo Sarajevo*, *Ministarstvo kulture i sporta Kantona Sarajevo* i *Federalno ministarstvo kulture i sporta*

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine, Sarajevo

821.512.161(091)

NAMETAK, Fehim
Historija turske književnosti / Fehim Nametak. – Sarajevo : Orijentalni institut, 2013. – 492 str. ; 24 cm. – (Posebna izdanja / Orijentalni institut ; 40)

Bibliografija: str. 489-492. – Registar.

ISBN 978-9958-626-23-4

COBISS.BH-ID 20553222

Predgovor

Bavljenje turskom književnošću od svoga prvog zaposlenja u Orijentalnom institutu, a posljednjih dvadeset godina i kao profesor turske književnosti na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, ponukalo me da ponudim, prije svega studentima, a i drugim zainteresiranim čitateljima, sažet pregled historije turske književnosti od najranijeg vremena do kraja dvadesetoga stoljeća. Iako na širem prostoru, na kojem se govore bosanski, hrvatski, srpski i crnogorski jezik, studiji orijentalne filologije postoje još od 1926. godine, kada je osnovana katedra za orijentalistiku na Filološkom fakultetu u Beogradu, mnogi neophodni priručnici ne postoje ni danas. U međuvremenu su osnivani odsjeci za orijentalnu filologiju u Sarajevu (1950), Prištini (1970), Zagrebu (1994), Tuzli i Zenici u posljednjem desetljeću, pa se sada više nego prije osjeća potreba za priručnicima kakav je *Historija turske književnosti*. Ovom poslu prišao sam intenzivnije u posljednje četiri godine, kada sam pripremu ovog rukopisa radio kao naučni projekt u Orijentalnom institutu.

Teško je u sažetom obliku predstaviti ogromno bogatstvo turske književnosti od njezinih početaka do danas, i to na teritoriju koji se proteže od Kine i Mongolije do Sredozemnog mora. Nije moguće u kratkim crtama predstaviti ni suvremenu tursku književnost jer je riječ o prebogatoj književnoj produkciji zemlje sa skoro osamdeset miliona stanovnika. Treba se nadati da će u ovom sažetom pregledu čitatelj naći barem osnovne informacije o književnosti koju u ovom pregledu pratimo u gotovo dvomilenijskom trajanju. To naše praćenje turske literature zasnovano je na upoznavanju s osnovnim književnim djelima autora o kojima je ovdje riječ, ali naravno i na obimnoj literaturi o turskoj književnosti, prije svega na turskom, ali i drugim jezicima. Brojna djela starih autora nije bilo moguće konsultirati, o njima je govoreno na osnovu literature, dakle posredno.

U ovom pregledu historije turske književnosti početak ćemo od predislamske epike turkijskih naroda, zatim prvih pisanih spomenika iz VIII stoljeća, nezaobilaznih temelja turske pismenosti i kulture, a onda ćemo se upoznati s kulturnim razvojem turkijskih islamskih država do dolaska u Malu Aziju. Nakon toga ćemo pažnju usmjeriti na prebogatu književnost Osmanskog carstva, da bismo u drugom dijelu knjige predstavili tursku književnost XX stoljeća. Zbog svih ovih okolnosti i naše ambicije da ponudimo cjelovit pregled razvoja turske književnosti od njezinih početaka do danas, knjiga će ponuditi zaista vrlo sažet pregled ove izuzetno bogate kulturne tekovine turskog naroda. Kako sumaran pregled historije književnost ne može ponuditi mnogo novoga i originalnog, držali smo se najbolje literature, prije svega one pisane na turskom jeziku. U nekom budućem upoznavanju s turskom književnošću treba nastojati temeljitije predstaviti ovo stvaralaštvo po periodima, iznoseći pred čitatelje više činjenica i vlastitih tumačenja književnih djela nastalih na ogromnom prostoru naseljenom turkijskim narodima. Vjerujem da sam ovim radom ponudio najnužnije informacije o toku razvoja turske književnosti od njezinih početaka, kada su Turci bili jedan ogranak velike porodice turkijskih naroda, do naših dana. Mnoga imena i pojave nisu niti spomenuti zbog unaprijed zadanog opsega knjige. Ovo je tek početak upoznavanja s ovom prebogatom književnošću i kulturom.

Pripremajući knjigu imali smo brojne dileme u pogledu kompozicije djela koje na ograničenom broju stranica predstavlja milenijsko trajanje ove bogate književnosti. U tom pogledu bila nam je dragocjena pomoć kolega recenzenata, urednika i ostalih koji su na bilo koji način doprinijeli poboljšanju kvaliteta knjige time što su nam svojim sugestijama pomogli da riješimo neke nedoumice. Ovom prilikom im najtoplije zahvaljujemo. Posebnu zahvalnost dugujem svojoj suradnici dr. Aleni Ćatović na strpljivom iščitavanju teksta, kao i prijatelju i suradniku Mahiru Sokoliji na uloženom velikom trudu u poboljšanju teksta.

Uvod

Turkijski narodi koji su formirali svoju državu sjeverno od Kine ne spominju se pod etničkim imenom Turci do sredine VI stoljeća nove ere. Tada će ih Kinezi zabilježiti kao narod Tu-kju ili Tuju. Turci će se formirati od Hiuing-nua (Huna) i Tu-kjua te od srodnih naroda Džengizovih Mongola i Avara. Kao jedan od rukavaca koji se stopio u tursko društvo, Hiuing-nui (Huni) su odigrali važnu ulogu u povijesti Azije i Europe, pogotovo kada su pod vodstvom Atile (umro 453. godine) stigli do središta Europe i zadržali se izvjesno vrijeme u Mađarskoj. Po urušavanju države Huna na scenu su stupili Avari, narod sličnog porijekla i jezika koji se nastanio u zapadnom Sibiru i prostoru današnjeg Kazahstana. I oni su, nakon Huna, prodrli do Europe i pred sobom potisnuli brojne slične etničke skupine.

Suvremeni turski jezik pripada grupi altajskih jezika i s ostalim turkijskim čini grupu jezika raširenih od Mongolije i sjeverozapadne Kine do Balkana. Ovaj jezik nastao je od starog altajskog koji se razdijelio počevši od VI stoljeća pr.n.e., a njegovi najstariji pisani tragovi, orhonski nadgrobni spomenici, potječu iz prve polovine VIII stoljeća.

U najranijoj eri svoje povijesti, turska imperija se sastojala od dva kaganata koji su obuhvatali teritorije današnjeg Kazahstana, Kirgizije, Uzbekistana i stepe od Crnog mora sve do Mongolije i Mandžurije. Istočni kaganat je s prekidima postojao od 552. do 742, a zapadni od 552. do 740. godine. Historija srednje Azije mijenjala se u VIII stoljeću tako što su od toga vremena Arapi počeli prodirati na istok, preusmjerivši tokove osvajanja koji su se od vremena Huna i Avara kretali s istoka na zapad. Kao plod arapskih osvajanja i širenja islama, turkijski narod Bulgari naseljeni oko Volge, prihvatili su tu vjeru kao svoju službenu religiju 920. godine. Prema islamskim izvorima, širenje islama među turkijskim narodima bilo je intenzivirano između 960. i 1043. godine. Istovremeno, islamizirani

Oguzi i Karluci bivaju nazivani Turkmenima. U to vrijeme će na istoku, uz granicu s Kinom, nastati Karahanidsko carstvo (992–1212) koje će imati karakter prve turske islamske imperije. Zapadno od njih, na području današnjeg Afganistana, Irana i sjeverne Indije, formirat će se država Gaznevida kao veliki rival Karahanida. Neka oguska plemena ujedinila su se pod vodstvom Seldžukovih unuka Tuğrula i Čagrija i formirala Seldžučku državu. Čagrijev sin Alp Arslan (1003–1072) prvi je prodro u Anadoliju i u Malazgirtu savladao Bizantince (1071). Od tada počinje naseljavanje Anadolije turkijskim narodima, posebice Oguzima, koji su sada potpuno preuzeli ime Turkmeni. Velika Seldžučka država je obuhvatala Iran i Irak, a njihovim potiskivanjem s tih teritorija preostaje im jedino Anadolija s prijestolnicom Konyom (grč. *Ikonion*). Na području današnjeg Uzbekistana formirana je država šahova Harizma, a zapadno od njih, u području stepa sjeverno od Crnog mora sve do Dunava, naselila se velika skupina plemena kipčačko-kumanskog porijekla. Ovaj ratoborni turkijski narod služio je u vojsci Ejubida, seldžučkih nasljednika u Egiptu i Siriji, da bi od robova (memluk) postali gospodari tih zemalja formirali su turkijsku dinastiju Memluka (ar. *Memluk*) i tako doprinijeli širenju turskog jezika i kulture i u tim arapskim zemljama.

Početkom XIII stoljeća krenula je velika vojska sastavljena od Mongola i Turaka, pod vodstvom Džengiz-hana, na zapad. Posljedica Džengiz-hanovih osvajanja je širenje Turaka i turciziranih Mongola od Mongolije do Mezopotamije i Anadolije. Raspadom mongolske države i islamiziranjem Džengiz-hanovih potomaka, gotovo sve pokrajine koje je osvojio Džengiz-han imale su karakter islamskih država s većinskim turskim stanovništvom.

Mongolska osvajanja Anadolije, kao i unutrašnje borbe oko vlasti na seldžučkom dvoru, dovele su do brzog pada anadolskog seldžučkog carstva, njegovog komadanja na kneževine – bejlike, od kojih je jedna bila i osmanski bejlik iz koga će nastati Osmansko carstvo. Drugi turkijski narodi ostali su živjeti na širokim azijskim prostranstvima od Kine do Kaspijskog jezera.

Usmena književnost najranijeg perioda

Period epike

Početak turske književnosti valja tražiti u starom vijeku u područjima srednje Azije. Njezini korijeni nalaze se u bogatoj epskoj književnosti. Epovi su pripovijesti u stihovima koji govore o vjeri, prosperitetu i nacionalnom herojstvu naroda. Legende (zgode, događaji) opjevane u epovima počinju u prethistorijskim periodima ili u vrijeme uspostavljanja nacionalne povijesti, a katkad traju i tijekom pisane povijesti.

Epovi, među čijim se junacima pojavljuju bogovi i božanstva, stvoreni od dnevnog svjetla, vodene pjene ili sveti ljudi rođeni od stepskog vuka, iz utrobe drveta i sl., na prvi pogled odaju mitološke likove nastale u mašti prvih ljudi. Ali ako se bolje sagledaju i analiziraju, u njima se nalaze temelji velikih civilizacija iz kojih su potekli narodi i njihove umjetnosti. U atmosferi ovih legendi saznaje se kako je otpočinjala i kako se razvijala ljudska historija.

Kod starih naroda, u periodu epova, epovi nastaju istovremeno s mitovima. U njihovu formiranju značajnu ulogu imaju legende i legendarna vremena, a sadrže bogatstvo mitoloških elemenata.

Od prihvatanja islama ep ili epska pjesma se na turskom kaže destan. Riječ potječe iz perzijskog jezika, u kojem se izgovara dâstân. U turskom jeziku ova riječ upotrebljava se u različitim značenjima. Na turskom jeziku destan označava i legendu i epopeju. Ali, kako će se u kasnijem izučavanju turske književnosti u Anadoliji vidjeti, destanom se nazivaju i pjesme sa socijalnom, historijskom, pa u novijim vremenima i humorističkom tematikom. U ovom pregledu književnosti nazivat ćemo destanom i one epove koji su nastali prije islamizacije, iako se u to vrijeme oni nisu tako nazivali.

Značaj destana i epske kulture

Destani posjeduju veliku vrijednost, bilo s historijskog, idejnog ili umjetničkog stanovišta, jer osvjetljavaju historiju i postaju vrela za misaoni i umjetnički život. Sa stanovišta povijesti, vrijednost destana je u tome što su neki narodi još u najranija vremena postali svjesni svoje nacionalne posebnosti (sazrela im je nacionalna svijest, postali su svjesni svoga postojanja kao određene narodnosne skupine). Inače, postojanje epike seže u vremena prije pisane povijesti, iako uglavnom nije moguće otkriti početak povijesti različitih naroda.

Iz epova su nastajala misaona i umjetnička djela. Tako se kod starih Grka miješaju elementi epskog i historijskog (kod Sofokla u *Kralju Edipu* ili *Antigoni*). Tematika ovih djela korištena je i u europskim literaturama XVII i XVIII stoljeća.

Pojava iranskog epa *Šahnama*, koji po istočnim i zapadnim historičarima književnosti objašnjava epsku povijest iranskog naroda, podsjeća na grčki ep. *Šahnama* je ostavila dubok trag i u turskoj književnosti islamskog perioda. Firdevsi, veliki pjesnik iranskog destana, poznavao je nacionalnu epsku povijest koja je živjela u pamćenju naroda, epske pjesme iranskih pa čak i turkijskih naroda. Mnogi iranski pjesnici koji su mu prethodili, posebno Dakiki, svojim stihovima, koje je Firdevsi poslije inkorporirao u svoj ep, omogućili su da *Šahnama* sadrži 60 000 distiha.

Po jednoj predaji, pjesnik navedenog epa opisuje svoj susret u vrtu s dvorskim pjesnicima Mahmuda Gaznevija: Unsurijem, Asdždijem i Ferruhijem, koje je zadivio svojom pjesničkom snagom i poznavanjem povijesti. Ako je tačna priča iz ovog destana koja se odnosi na Firdevsija, ona jasno pokazuje koliko iranski narod vjeruje svojim epskim pjesnicima, njihovu znanju i njihovoj umjetnosti.

Postoje indicije da je i od Firdevsijevih prethodnika traženo da zabilježe iranski ep. U staroj iranskoj tradiciji čitale su se epske pjesme u prisustvu vladara, postojale su historijske knjige u kojima su na jednom mjestu bili skupljeni iranska povijest, mitologija i tradicija, što je sve pripremilo teren za nastajanje jednog ovakvog nacionalnog epa.

Firdevsi je opisao nacionalnu historiju od početaka do kraja sasanidskog perioda, sakupio je sve živuće uspomene iranske povijesti, legende, nezaboravne junake i nacionalnu tradiciju. U tom epu se, pored iranske, nalaze crte turske, indijske i grčke povijesti i mitologije.

Sa stanovišta turske povijesti i turske epike, posebno je značajno što se govori o Afrasijabu (kod Turaka poznat kao Alp Er Tunga), turanskom vladaru iz perioda iranskih Kejanida, o njegovoj smrti i iransko-turanskim ratovima. Da bi mu djelo bilo autentičnije, iransko, Firdevsi je u epu nastojao upotrebljavati čak što je moguće manje arapskih riječi koje su tada, u X stoljeću, zahvaljujući Kur'anu i drugim teološkim arapskim djelima, uvelike bile prisutne u perzijskom jeziku. Tako je dao novi duh perzijskom jeziku. Firdevsi nadahnuto veliča narod, njegovu snagu i junaštvo. Također iskazuje sklonost ka davanju visokih moralnih epiteta vjerskim i državnim velikanima, pa je po svemu tome njegov ep pisan na jedan tipično iranski način.

Šahnama, kao i ostali istočni epovi, sastavljena je od distiha (mesnevi) koji imaju unutrašnju rimu i ritmički metar.

Turski epovi (destani)

U turskoj književnosti najbogatiji plodovi usmene književnosti, koju su turski pjesnici i pjevači pjevali uz instrumente saz i kopuz, jesu epske pjesme. Istina, u turskoj književnosti nema dugačkih epova poput *Ilijade*, *Šahname* ili *Kelevale*, iako su postojali svi neophodni uvjeti da se i u turskoj povijesti pojave epovi takvih obima. Da bi jedan narod posjedovao ep treba biti spreman stvarati legende unutar narodnog svijeta imaginacije i ostavljajući u sjeni (zaboravu) prethistorijsko vrijeme opisivati u narodnoj mašti epsku historiju mnogobrojnih junaka. U procesu nastajanja epa s vremenom se zaborave prvi autori, a pjesma poprima karakter narodnog duha doživljavajući nadopune i proširenja od anonimnih stvaralaca. Ako se osvrne na tursku historiju, može se reći da Turci, živeći epsko vrijeme i stvarajući uvijek nanovo epske pjesme, nisu imali vremena za nostalgiju. S druge strane, zbog nomadskog načina života, stalnih ratovanja i preseljavanja, miješanja različitih turskih plemena, neki su se otprije nastali epovi gubili ili miješali s drugim usmenim kazivanjima. Zato Turci nemaju jedan opsegom veliki cjelovit ep, nego imaju mnogo kraćih epova, fragmenata epova i epskih pjesama. Imaju ih toliko da su mnogi narodi posuđivali njihove motive. Turski destani neke sličnosti imaju čak i sa starim iranskim i grčkim epovima.

Izvori turske epike

Dijelovi starih turskih epova koji su preživjeli do naših dana sastavljeni su iz različitih elemenata. Jedan dio su europski i turski istraživači skupili iz usmenih epova koji još žive u narodu. Na jedan njihov dio nailazi se u starim kineskim izvorima, u starim arapskim i iranskim rukopisima iz povijesti ili književnosti, a ima ih i u bizantskim kronikama i zapadnim vrelima. Znatan dio turskih destana nalazi se u turskoj pisanoj književnosti, gdje su ih bilježili turski učenjaci i pisci u različitim vremenima i s različitim povodima. Čak se neki koji se nalaze u kineskim, iranskim i turskim rukopisima uzimaju kao izvori za tursku povijest.

Većina turskih destana prešla je iz povijesne zbilje u pisanu književnost. Živeći stoljećima u jeziku naroda i sjedinjujući se s novim saznanjima, bilježeni su nekad dosta kasno, što nije išlo na njihovu štetu jer su obogaćivani novim događajima. Osnovni događaji epa odnose se na epohu u kojoj su nastali i sve naslage koje su se poslije dodavale epu mogu se razlučiti i odvojiti. Koliko god se jezik kojim su pjevani ili zapisani destani izmijenio, osnovni temelj i duh epa nije mijenjan. Jedino su prijevodi turskih destana na strane jezike lišeni izvorne jezičke melodičnosti izvornih destana.

Najranije turske države i njihovi destani

Turski destani pojavili su se sa svojim kazivanjima o turskoj prošlosti još u prethistorijsko doba. Ovi destani osvjetljavaju nepoznate stranice turske povijesti i sa skromnim podacima bacaju svjetlo na neke nepoznate događaje. Većina autora turske destane dijeli na:

a. destane prije islama,
b. destane poslije islama,

i tako razdvajaju tursku historiju na onu prije i poslije islamizacije. Destani iz vremena kada su Turci primili islam biće obrađeni poslije, dok se destani iz perioda prije islamizacije ubrajaju u historiju naroda Skita (Sahka), Šu-a, Huna, Gök Turaka i Ujgura. Najpouzdanija znanja o historiji turskih naroda prije islama imamo o državama Huna, Gök Turaka i Ujgura.

Sva turkijska vlast u srednjoj Aziji od XII stoljeća pr.n.e. do IX stoljeća n.e. nalazila se u rukama ovih naroda. Manji narodi, kao Turkeši, Karluci i slični nisu odigrali tako važnu ulogu u historiji turske civilizacije kao što su je odigrali Sake, Huni, Gök Turci i Ujguri.

Tako je poznat Destan Saka (Skita) iz VII stoljeća pr.n.e., a odnosi se na turanskog vladara Alp Er Tunga. Kao najstariji destani mogu se izdvojiti:

1. Destan o Alpu Er Tungi,
2. Destani Šu-a,
3. Hunsko-oguski destani,
4. Destani Gök Turaka,
5. Destani Dokuz Oguz – ili On Uygur.

Destan o Alpu Er Tungi

Prvi veliki ep kod turkijskih naroda, nastao u starom vijeku, jeste *Alp Er Tunga Destanı* (Ep o Alp Er Tungi). Ep govori o junaštvu Alp Er Tunge, vladara turkijskog naroda Saka (Skita) koji je vodio rat s Irancima u VII stoljeću prije nove ere. Tako je Alp Er Tunga prvi poznati junak turkijske historije. Dijelovi žalopojki za smrću Alpa Er Tunge čuvani su u pamćenju do kraja XI stoljeća, pa ih je u tom stoljeću utvrdio i zapisao Mahmud Kašgari.

Odraz ovoga epa vidi se i u iranskom epu *Šahnama*. Autor *Šahname*, Firdevsi, ne umanjuje tursko junaštvo, a Alpa Er Tungu bilježi kao Afrasijaba, dok njegova brata Alpa Ariza spominje kao Agriresa. Firdevsi ističe Afrasijabovo junaštvo, i to posebno u poređenju s iranskim junacima kojima je bilo teško savladati ga.

Iz sačuvanih fragmenata *Destana o Alpu Er Tungi* saznajemo da je bio velik, pametan i častan vladar u vrijeme kad je u iranskim zemljama bilo mnogo vladara. Jedna od njihovih kraljevina bila je kraljevstvo Kabula u kojem se nalazio i čuveni junak Zal. Vladar Kabula padne u ruke Alp Er Tunge, a da bi ga oslobodio Zal napadne Turan, pobijedi Alp Er Tungu, no ne uspijeva osloboditi vladara. Kroz neko vrijeme vladar Irana, Zev, umre, Alp Er Tunga to iskoristi i upadne u Iran. Tada je još u životu bio Zal koji u rat pošalje sina Rustema. Rustem je vodio mnoge ratove s Alp Er Tungom u kojima je većinom pobjeđivao, ali ponekad i gubio.

Dok su trajali ovi ratovi, iranski vladar Keykavus ponižavao je sina Sijavuša i Rustema, sina Zalovog. Na kraju princ Sijavuš pobjegne kod Alp Er Tunge kod koga dugo ostane, čak se oženi kćeri jednog turanskog junaka. Ratovi su se nastavili i iranski vladar poslao je Rustema, sina Zalovog, protiv Alp Er Tunga, čija se vojska raspršila, a on sam se sklonio u pećinu gdje su ga iranski vojnici našli a potom ubili. Pored ove priče o Alp Er Tungi sadržane u destanu kao uspomena na ove događaje, ostala je i elegija o Alp Er Tungi, *Alp Er Tunga Sagusu*, koja je jedan od najuspješnijih primjera turske poezije prije islama.

Şu Destanı (Destan o Šuu)

Şu Destanı (Destan o Šuu) drugi je veliki destan turkijskog nomadskog naroda Saka (Skita), nakon destana o Alp Er Tungi. Ovaj destan govori o ratovima koji su se vodili za vrijeme Aleksandrovog osvajanja Azije preko Irana i o učešću Turanaca u njima. Ep govori o tome kako se turanski vladar Šu povukao, kako su se vojske sukobile te kako se nakon povlačenja Aleksandra Šu vratio u Balasagun, u blizini podigao grad Šu. Destan, također, govori o pobjedama Šua nad Aleksandrom.

Kada je Aleksandar prošao Samarkand i uputio se prema turanskim krajevima, vladar Turanaca je bio Šu. Bio je mlad ali moćan vladar koji je predvodio veliku vojsku. Svoju tvrđavu, nazvanu Šu, sagradio je u blizini grada Balasaguna. Svakog dana pred dvorcem u Balasagunu ispred postrojenih vojnih komandanata obavljana je smotra vojske ispred koje je u bubnjeve udaralo 360 bubnjara.

Kako je vladar očekivao dolazak Aleksandra, tajno je poslao izvidnicu prema rijeci Hudžend koja se sastojala od četrdeset njegovih probranih komandanata. Izvidnica je otišla u takvoj tajnosti da za nju nije znao niko osim samog Šua.

Vladar je imao bazen od srebra koji je nosio kuda god se kretao, pa i na vojne pohode. Na mjestima gdje bi odsjedao, dao bi da se bazen napuni vodom i u njega bi bile puštene guske i patke. Kad bi ga prisutni komandanti pitali je li došlo vrijeme za ratovanje, on bi skrenuo razgovor s te teme i pokazivao na bazen sa životinjama što bi smirivalo komandante. Ali kad je Aleksandar prešao rijeku Hudžend, njegova izvidnica brzo je došla

i donijela mu tu vijest. Vladar se povukao na istok, a slijedila su ga samo 22 junaka, kojima su se naknadno priključila još dvojica, tako da je u pratnji imao svega 24 ratnika. Od tih ratnika nastala su 24 plemena Oguza.

Najzad, nakon dugog vremena, pristigao je i Aleksandar i vidio ova 24 junaka i njihove potomke. Bili su to ljudi s dugim kosama, a nosili su tradicionalna obilježja Turanaca. Nije pitao nikoga kako se zovu, rekao je za njih da su *Türk menend*, što je značilo – slični su Turcima. Tako su potomci ovih junaka, Oguzi, koji su formirali svoja plemena, prozvani Turkmeni.

Nakon ovog odmjeravanja snaga, Šu se povukao prema Kini, a Aleksandar ga je slijedio. Kad su došli do Kine, to jest do zemalja Ujgura, Šu se odlučio suprotstaviti Aleksandru. Na čelo vojske stavio je jednog starog i iskusnog vođu koji je predvodio mlade vojnike. Nakon bitke sklopili su mir, pa se Aleksandar vratio u svoje zemlje. Tada je Šu došao do Balasaguna i tu napravio utvrdu nazvanu Šu. Od tada su Oguzi, sada nazvani Turkmeni, počeli živjeti sjedilačkim životom.

Destan o Ergenekonu

Veliki ep koji opisuje ratove za suverenitet koje su Turci vodili u prethistorijsko vrijeme jeste *Ep o Ergenekonu*. *Ergene* znači planinski klanac, a *kon* dolazi u značenju dvorac.

Ergenekon je dio oguskog destana. U različitim vremenima pojavljivao se u različitim oblicima. Spominje se u raznim historijskim knjigama, a ono u čemu se većina znanstvenika slaže je sljedeće:

Nakon smrti Oğuz-hana, vladara Oguza, na vlast su došli njegovi sinovi Gök-han, Ay-han, Yıldız-han, Deniz-han i İl-han. Za vrijeme najmlađeg Oğuz-hanovog sina, İl-hana, Tatari su napali Turke, te su ih, služeći se lukavstvom i prijevarom, uspjeli pobijediti. Tatari su pogubili sve Turke i ovladali njihovom zemljom. Iz tatarskih ruku su se spasila samo dva İl-hanova sina Kiyan i Nögöz sa ženama. Bježeći, putom su kupili konje, deve, goveda i ovce, ali se više nisu mogli vratiti u svoj kraj – bili su prisiljeni tražiti drugu zemlju.

Jednog dana našli su se pred visokom, krševitom i besputnom planinom. Mladi prinčevi su se vraćali, kružili, ali nikako nisu uspijevali naći put da je prijeđu. Kad su izgubili svaku nadu i pošto su se htjeli vratiti,

naišli su na tragove sivog vuka (bozkurt). Išli su tragom toga vuka, put je bio veoma opasan, stalno su visili nad ponorom u opasnosti da padnu. Kiyan i Nögöz išli su i vrlo teško napredovali. Na kraju su došli na drugu stranu krševitog brda.

Tamo je bilo kao u raju, na sve strane zelenilo. Mladi prinčevi su zahvalili Bogu i nastanili se u ovom prekrasnom mjestu. S vremenom se broj Kiyanovih i Nögözovih potomaka povećao, te su prerasli u brojan narod. U ovom lijepom mjestu ergenekonski Turci nisu se mogli širiti jer su sa svih strana bili opkoljeni planinama. Znali su da se njihova prava domovina nalazi s onu stranu planine i žarko su željeli da se domognu te strane. Ergenekonci su donijeli odluku – po svaku cijenu moraju otići iz Ergenekona. Svi, pa i žene i djeca su bili dužni da traže način spasa. Na kraju je jedan kovač pronašao put. Kako je brdo kojim su bili okruženi bilo od željeza – istopit će željezno brdo.

Na ovo su se svi dali u pripreme da se istopi željezno brdo. Istopili su željezo, jedan sivi vuk prešao je na čelo turskog naroda, pokazao mu put i Turci su se vratili u svoju staru domovinu.

Drugu varijantu *Epa o Ergenekonu*, a koji se u literaturi često naziva i *Ep o Bozkurtu* (Ep o sivom vuku) ili *Gök Boru Destani*, sačuvali su u svojim historijskim knjigama Kinezi. U nekim historijama turske književnosti *Ep o Ergenekonu* smatra se nastavkom *Epa o Bozkurtu* U kineskim izvorima nalazimo tri predaje o ovom epu. U osnovnim crtama sve verzije su iste, jedino se razlikuju neka imena koja se spominju u epu. U sve tri varijante govori se o Gök Turcima kojima je zaprijetio nestanak, ali ponovo oživljavaju i umnožavaju se zahvaljujući majci vučici. Preteče Turaka, Gök Turci, formirali su veliku državu na obalama Kaspijskog mora. U ratu s vojskom zemlje Lin Gök Turci bivaju poraženi i pobijeni svi osim jednog dječaka kome su odsjekli ruke i noge i bacili ga u močvaru. Slučaj je htio da je tim putom prolazila vučica, vidjela dječaka bez ruku i nogu, donijela mu hranu i piće, pa kad su mu rane bile bolje odvela ga u jednu pećinu u kojoj su počeli zajedno živjeti. Iz ove njihove zajednice na svijet je došlo desetero djece. S vremenom su se njihovi potomci toliko razmnožili da su postali narod, predvođen vukom. Budući da su s vremenom postali brojan narod, shvatili su da ne mogu ostati na mjestu na kome se nalaze pa su se nastanili na padinama planine Altaj, a poslije se raširili po okolnim poljima i stepama.

Ovaj destan zabilježio je mongolski historičar XIII stoljeća, Rešiduddin, koji obavještava da se izlazak Turaka iz Ergenekona slavio kao dan njihova oslobođenja.

Sivi vuk (*bozkurt*), mitološko biće koje se spominje u turskim destanima, simbolizira pripadnost Turcima i tursko junaštvo. Koliko je veličan zbog svoga izgleda, moći i sjaja, toliko je hvaljen i kao epski junak. Držeći se tradicije, koja je dugo njegovana, o natprirodnoj ulozi vuka u njihovoj prošlosti, Turci su napadali svoje neprijatelje imitirajući glasove vukova. U oguskom epu (*Oğuz Destani*), Oğuz Kağanovo tijelo je u tijelu vuka, čak i stasom ovaj junak nalikuje vuku. U ovom destanu jedan mužjak bozkurta (sivog vuka) progovara i razgovara s Oguzom, pa ga poziva da ga slijedi zajedno sa svom vojskom. Na vrhovima starih turskih zastava nalazila se glava vuka od bronze, bakra ili čak od zlata. I nakon što su primili islam, Turci su nastavili gajiti kult vuka, pa to uvažavanje vuka traje do danas.

Oğuz Kağan Destanı

Destan o Oğuz Kağanu nastao je u II stoljeću pr.n.e., a zapisan je tek u XIII stoljeću. Do danas su sačuvane četiri rukopisne verzije epa nazvanog *Oğuz Kağan Destanı*, a najstarija je zabilježena ujgurskim pismom i ujgurskim jezikom. Pored ovog ujgurskog primjerka epa, koji sadrži mnoge elemente šamanskih vjerovanja, postoje i tri odlomka ovoga destana iz kasnijih vremena prožeta islamskim duhom. Sva četiri rukopisa predstavljaju četiri varijante destana. Jedna od njih zabilježena je u djelu *Cami'üt-Tevarih* mongolskog historičara Rešiduddina. Druga varijanta nalazi se u djelu *Şecere-i Terâkime* koje je napisao Ebü'l Gâzî Bahadır-han. Treća je na čagatajskom, a pronađena je u mjestu Uzunköprü. Taj tekst objavio je Hüseyin Namık Orkun pod naslovom *Oğuz Kağan Destanı*. Četvrta, najstarija varijanta, pisana ujgurskim pismom, čiji se originalni rukopis nalazi u pariskoj Nacionalnoj biblioteci, bila je posebno predmetom istraživanja ruskog orijentaliste njemačkog porijekla Wilhelma Radloffa. Djelo je najprije objavljeno u Aleksandriji 1891. godine, a onda je uz naučne komentare Rešita Rahmeti Arata i Willy Banga objavljeno na njemačkom 1932. i turskom 1936. godine.

Unutrašnja struktura Oğuz Kağan Destana

Destanom o Oğuz Kağanu nije ispričana biografija jedne ličnosti nego je to djelo u kome se govori u ozračju legendi o brojnim historijskim događajima. To je destan koji opisuje turkijsko shvatanje života, a sa stanovišta oslikavanja događaja on je djelo koje je bilo izvor i za nastajanje drugih destana. Razumljivo je da je najbliži izvoru primjerak pisan ujgurskim pismom. On u odnosu na varijante s islamskim elementima dosta različito opisuje mladost Oğuz Kağana. U ujgurskoj varijanti jedva da se spominju Oğuz Kağanovi roditelji. Jedino se govori o tome koliko se njegov otac Ay Kağan obradovao njegovom rođenju, a majka ga je po rođenju samo jedanput nahranila svojim mlijekom; odmah poslije toga tražio je sirovo meso, čorbu i vino. Narastao je za četrdeset dana, prohodao, igrao se. Noge su mu bile kao u bika, leđa kao u vuka, a prsa poput medvjeđih.

U islamskim varijantama se opširno govori o njegovom ocu i plemenu. Ujgurska varijanta se dijeli na tri dijela:

1. U prvom dijelu govori se o formiranju Oğuzove ličnosti, priča se kako je Oğuz, koji je iskazivao važnost prirodnim pojavama, bačen u naručje prirodi. Po svojoj konstituciji i poimanju prirode, od rođenja je imao nadnaravne poglede i veoma se razlikovao od "običnih" ljudi. U skladu s nadnaravnim putevima njegova života bila je i njegova ženidba. Prvo vjenčanje imao je s djevojkom koja se u snopu svjetlosti spustila s neba, što je odraz turskog šamanskog vjerovanja. Drugo vjenčanje imao je s djevojkom koju je našao u duplji drveta. Prva mu je žena rodila tri sina kojima je dao imena Gün (Sunce), Ay (Mjesec) i Yıldız (Zvijezda), druga žena mu je također rodila tri sina nazvana Gök (Nebo), Dağ (Planina) i Deniz (More).
2. U drugom dijelu destana govori se o tome kako se Oğuz proglasio kağanom i kako je zavladao svijetom.
3. U trećem se govori o uspostavi i razvoju njegove države, koju je ostavio u naslijeđe svojim sinovima, čime je dao primjer pravedne diobe i pravednog upravljanja državom.

Turski dijalekti i alfabeti prije islamizacije

Korijeni turskog jezika

Današnji turkijski jezici nastali su iz jedinstvenog turskog političkog društva. I pored toga što nam dostupni dokumenti ne daju mogućnosti da potpuno definiramo to vrijeme, ostaci sačuvanih jezičkih spomenika ne upućuju na mnogo starije stanje jezika od VIII stoljeća.

Jezički spomenici koji su nam ostali od Tu-kjua i Ujgura govore da je turski u tim stoljećima bio razvijen jezik i poprimio je formu zrelog književnog jezika do čijeg su tadašnjeg stanja morala proći duga stoljeća. Ako se istraže vrlo stari i bogati kineski izvori, sigurno će se otkriti nove istine o turskoj historiji i jeziku. Naprimjer, kad je proučena jedna jezička knjiga koja je pripadala narodu Sien-Pi, ustanovilo se da i on pripada skupini turkijskih naroda, iako se do tada mislilo da je bliži drugim azijskim narodima. Izdanje i analiza ovog djela, koje se veže za vrijeme starije od vremena Tu-kjua, bit će za turkologiju veoma značajno i osvijetlit će znatne nepoznanice iz povijesti jezika.

Stari turski dijalekti

Turska plemena koja su od najranijih vremena živjela na različitim geografskim prostorima i pod utjecajem različitih civilizacija, naravno, prije pojave islama, pokazivala su između sebe izrazite razlike. Različite turske države koje susrećemo kroz historiju dokazuju da turski narod nije nastao od jednog etničkog elementa, nego iz mnogih manje-više različitih skupina. Među ovim turskim grupama, koje su se često razilazile,

a onda pod novim okolnostima i drugim imenima ponovo okupljale, bilo je mnogo zajedničkih tačaka, kako sa stanovišta običaja i formi udruživanja, tako sa stanovišta jezika. Ali pored sličnosti koje su bile prirodne jer su pripadali istom narodu, pod različitim utjecajima formirali su se različiti dijalekti. Stari kineski izvori govore o brojnim turskim dijalektima u srednjoj Aziji i o razlikama između Huvey-hu, Kirgiza, Ujgura, Tu-kjua, pa čak i između Istočnih i Zapadnih Tu-kjua. Nepostojanje razvijene pisane književnosti među Turcima prije Tu-kjua utjecalo je na razvoj jezika i pojavu mnogih dijalekata i lokalnih govora (šive). Trajno komuniciranje među brojnim turskim plemenima, ujedinjavanja i razilaženja, seobe i druga kretanja spriječili su da se razlike u ovim dijalektima i govorima potpuno prošire. Tako, naprimjer, miješanje nekih neturskih naroda poput Sogda, koji su iz Irana, zatim njihovo turciziranje, potom njihovi kontakti s brojnim narodima utjecali su na razvoj turskog jezika.

Stari književni turski dijalekti dijele se u tri glavne grupe:

1. Sjeverni turski ili *kök türkçe* – to je jezik koji se naziva jezikom orhonskih spomenika, a to su natpisi pisani turskim u Orhonu, Ongunu, Yeniseyu, Kara Balgasunu, Turkistanu pa i neki natpisi pronađeni na iskopinama u Turfanu.
2. Južni turski – susreće se na natpisima turfanskih iskopina.
3. Miješani dijalekti – mogu se podijeliti na istočne i zapadne a po fonetskoj i morfološkoj strukturi ne mogu se uklopiti u jednu od ove dvije skupine. Između ove dvije grupe postoje izvjesne sličnosti, ali i uočljive razlike. U prvu grupu mogu ući djela pripadnika mani-vjere, pisana njihovim ili ujgurskom pismom, tako da djelo *Huastu anift* predstavlja najbolji primjer za ovo, a ono je po svoj prilici starije od orhonskih zapisa. Ovaj zapadni dijalekt proistekao je iz miješanja zapadnih Tu-kjua s Ujgurima i drugim turskim narodima preko rijeke Ceyhun. Istočni miješani dijalekt može se, uglavnom, smatrati književnim jezikom budista. Ovi su u pogledu pravopisa slični s tekstovima turskih maniheista. Stoga je moguće da je on bio raširen u turskim gradovima prije budizma. Ako se pogleda na uređenost pravopisa, može se ustanoviti da je on prilično oslobođen utjecaja lokalnih dijalekata i da se u velikoj mjeri razvio kao jedan samostalan književni jezik. U ovim izmiješanim dijalektima istovremeno se nailazi na iste gramatičke i fonetske oblike kao i u sjevernim i južnim dijalektima.

Stari turski alfabeti

Ne može se sa sigurnošću reći kada i kako se počela razvijati pismenost kod Turaka. Iz historijskih izvora znamo za postojanje njihovih natpisa još od IV stoljeća, ali nam nije ostao nijedan primjerak turskog pisma iz tog perioda.

Kao sredstvo komuniciranja nekada su služili komadi drveta, strijele, žigovi. Kako su Turci bili na različitim područjima u civilizacijskim i ekonomskim kontaktima, u VII i VIII stoljeću upotrebljavali su se kineski hijeroglifi za pisanje nekih turskih imena i naslova. Još prije toga, u VI stoljeću, susrećemo grčkim pismom pisan prijevod Biblije na turski jezik koji je sačinjen za potrebe pokrštavanja Turaka oko Kaspijskog mora. Također se kod turskih Bulgara na Dunavu sačuvao natpis na turskom jeziku pisan grčkim pismom, a potječe iz IX stoljeća. Isto tako susrećemo natpise na brahmanskom, manijskom, tibetanskom, nesturijanskom, ibranijskom, gotičkom, slavenskom, gruzijskom, ermenskom alfabetu. Pored toga, prije nego što su primili arapsko pismo, glavno pismo sjevernih Turaka bilo je orhonsko, a južnih Turaka ujgursko.

Orhonsko pismo, njegova raširenost i upotreba

Kako ovaj alfabet podsjeća na skandinavsko pismo *run*, nazivano je pismom oblika *run*, a kako sadrži najznačajnije natpise Tu-kjua nazvano je Gök Türk. To je najstariji turski alfabet sačuvan do naših dana. Ovo pismo komponirano je specijalno za pisanje na drvetu ili kamenu, a piše se zdesna nalijevo i odozgo prema dolje. Sastoji se od 38 znakova, od čega su četiri znaka za vokale, tri za međuvokale a ostali za konsonante. Konsonanti se upotrebljavaju ovisno o tvrdoći ili mehkoći sloga, a pojedini imaju po dva ili tri oblika. Vokali se ne pišu uvijek. Njihova upotreba ovisi o važećem pravopisu. Zbog fonetskih karakteristika turskog jezika, ovo je pismo podesnije za turski od drugih pisama, a najveća poteškoća je što se vokal ne piše ako je on na početku riječi. Problem za dešifriranje predstavljalo je i što se ponekad po dvije ili tri riječi pišu zajedno iako postoje znaci gdje se završava pojedina riječ. Ako se riječ *at* i *az* pišu zajedno, bez vokala, tj. samo *t* i *z*, onda to dovodi do zabune i upućuje na drugo značenje.

Najstariji natpisi ispisani orhonskim pismom nalaze se na nadgrobnim spomenicima junaku Göl Tekinu (Kül Tegin) (umro 731. godine) i vladaru Bilge-hakanu (umro 734. godine). Spomenici su podignuti godinu nakon smrti i jednog i drugog, tj. 732. godine i 735. godine. Na teritoriju Mongolije postoji još dvadeset nedatiranih natpisa koji potječu iz perioda drugog turskog kanata (680-740), a od datiranih, osim Kül Teginovog i Bilge Kağanovog, postoje još natpisi iz 720-725. godine koji se odnose na Köli Čora, Tonyukuka (726) i Ongija (poslije 732).

Između pisama na orhonskim i onih na jenisejskim spomenicima postoje uočljive razlike u oblicima. Budući da je jenisejsko pismo slabije razvijeno, zaključujemo da ono pripada starijem periodu. Ako se pogledaju natpisi pisani ovim pismom u Turfanu, uočava se da i pored toga što je ovo pismo pripadalo istoj vrsti, ono je ponešto razvijenija forma s obzirom na to da je pisano perom ili četkicom.

Pitanje nastanka orhonskog pisma nije u potpunosti razriješeno. Po nekima, ovo pismo je nacionalni proizvod Turaka koji je izašao ispod turskog žiga (pečata). Također se smatra da je ono nastalo mnogo prije nego spomenici na kojima je pronađeno. Ali većina znanstvenika smatra da je ono nastalo iz arami pisma pa i ako to nije potpuno tačno može se reći da je nastalo posredno preko njega.

Ujgursko pismo

Ujgursko pismo, drugo najvažnije pismo Turaka, korišteno je prije islamizacije za pisanje budističkih i maniheističkih djela. Kao jedno od najraširenijih turskih pisama, ono je imalo i svoje nedostatke. Sadržavalo je četrnaest znakova. Pisalo se zdesna nalijevo, a znakovi su se povezivali. U istočnom Turkistanu, koji je pripadao Ujgurima, pronađeni su mnogi historijski spomenici ispisani ujgurskim pismom. Iz perioda Ujgurskog kaganata (740-840) postoje četiri sačuvana natpisa.

Ujgursko pismo zadržalo se dugo nakon islamizacije i prihvatanja arapskog pisma. Njegova upotreba se naročito nastavila u Transoksaniji i istočnim turskim zemljama. Sve većim širenjem islama ono se postupno gubi, ali u pojedinim krajevima upotrebljavano je do XVIII stoljeća.

Islamska civilizacija i Turci

Kada su Tu-kjui bili na najboljem putu da ponovo ujedine sve turske narode, u područje Maveraunnehra (Transoksanije) prodrla je arapska vojska pod vodstvom Kutejbe. Turci su se izvjesno vrijeme opirali primanju nove vjere, a onda su postupno, nešto milom a nešto silom, počeli da je prihvataju i šire dalje prema istoku.

Zauzimanjem novih područja Transoksanije od Emevija (Omajada), nesigurnost u ovim krajevima trajala je duže vremena. Nije bilo turskog plemena koje bi bilo toliko moćno da se odupre Arapima. Emevije (Omajadi) su sporove najčešće rješavali nasilno te su dugo ratovali protiv turkijskih naroda. Arapi su konačno zavladali turkijskim narodima nakon jednog prodora Kineza, kada su Turci pozvali Arape u pomoć da bi potukli Kineze, ali i zadržali se u tim krajevima. Mada su turkijski narodi u vrijeme Abasida pokušali organizirati neke manje pokrete protiv Arapa, ništa značajnije nisu uspjeli, jer nije bilo plemena, isto kao i u doba Emevija (Omajada), koje bi se moglo suprotstavi Arapima.

Islamske discipline

Ulaskom u krug islamske civilizacije Turci su u potpunosti prihvatili i sistem vrijednosti koji je vladao među islamiziranim narodima. Tako od samih početaka islamizacije počinje interes za onim islamskim disciplinama koje su bile razvijene među Arapima i Perzijancima.

Tefsir. Nije nimalo čudno što se kao prva disciplina nakon pojave Kur'ana kod Arapa, a poslije i kod Perzijanaca i Turaka, razvija baš tefsir. Naime, za sve nejasnoće i probleme vjere traženi su odgovori u Kur'anu,

koji na izvjesnim mjestima nije detaljno opisao sve odredbe. Zato se prilazilo njegovom tumačenju, a ta se islamska znanost naziva *tefsir*.

Hadis. Ondje gdje su za pojedine situacije osim Kur'ana bila potrebna još i šira tumačenja novonastalih društvenih promjena, prizivan je u pomoć i *hadis*. Hadis (tradicija) su riječi poslanika Muhammeda zabilježene iz nekoliko različitih izvora. No hadis nije bilježen u vrijeme Poslanikova života. Tek poslije, kad je u nekim problemima trebalo osim Kur'ana i tefsira prizvati u pomoć i riječi i djela Muhammedova, a.s., počela su bilježenja njegovih izreka koje su po sjećanju priređivali pojedini tadašnji učenjaci.

I s institucijom islamskog prava bio je sličan slučaj. Onako kako se ta institucija razvijala kod Arapa, tako je isto nalazila mjesto i među Turcima i ostalim islamskim narodima. Prilikom razvoja ove islamske discipline, važno je napomenuti da su se islamski prvaci podijelili u dvije grupe. Jedni su bili *erbab-i hadis*, tj. oslanjali su se samo na Kur'an i hadis, a drugi su bili *ehl-i re's ve kiyas*, tj. oslanjali su se na zaključke koje su izvodili analogijom prema odredbama Kur'ana i hadisa.

Historija. Još u doba prije pojave islama historija nije bila nepoznata Arapima. Istina, ona se održavala kao usmena predaja, jer su Arapi bili veoma zainteresirani za svoju prošlost. Nakon pojave islama javlja se jedan novi oblik pisanja povijesti, to su pisanje biografija Muhammedovih, a.s., opisivanje prilika u kojima je on živio, odnosno *siyeri* (plural od *siret*). Poslije se počinju pisati biografije svih poznatih ljudi: učenjaka koji su proučavali Kur'an, hadis, pravnika, liječnika i teologa. Do druge polovine III stoljeća po Hidžri historija se sastoji od biografija i opisa vojni, ali pod utjecajem klasične grčke nauke razvijala se znanost i kod Arapa i ostalih islamskih naroda. Tako nastaje i proučavanje osvojenih zemalja, pa se razvija i *geografija*. Brzi razvoj ove znanosti kod islamskih naroda u najvećoj mjeri posljedica je otkrića i proučavanja geografije kod Grka. Nakon prijevoda Ptolomejeve *Geografije* islamski geografi počeli su joj dodavati i izvjesne dijelove o novoosvojenim predjelima. Islamska geografija je postupno počela nadmašivati grčku jer je osim prirodnih i klimatskih uvjeta opisivala i društveni život, materijalni i kulturni napredak. Osim toga, islamski geografi nisu se bavili samo proučavanjem islamskih zemalja, predmet njihovog proučavanja bile su zemlje od Dalekog istoka do zapadnih zemalja, kao i važniji trgovački putovi, pomorski ili kopneni. U svakom slučaju, i geografi su uspjeli ostvariti napredak onoliki koliki i historiografi.

Prva *filozofska naučavanja* pojavljuju se već u II stoljeću po Hidžri u obliku apologetike. Najprije se pojavio interes za proučavanje Božijih atributa, sudbine, ljudske volje. Potom se iz osnova islamskog prava, fikha (*fikh-i ekber*), razvijala teologija (*ilm-i kelam*). U vrijeme halife el-Mensura, počevši od 156/773. godine, te u vrijeme Memuna i njegovih potomaka, islamska filozofija počinje prihvaćati tekovine grčke, iranske i indijske filozofije. Prevođena su djela s ovih jezika i obilno su prihvaćani utjecaji Grka, Iranaca, Indijaca, kršćanskih naroda i židova. Naročito su pod ovim utjecajem bili pripadnici sekte mu'tezilija. Veliki utjecaj grčke filozofije kod mu'tezilija najviše dolazi do izražaja u III stoljeću po Hidžri.

Mjesto Turaka u islamu

Uloga Turaka u širenju islama bila je veoma značajna. Prije svega, oni su porazili iransku dinastiju Sasanide, a poslije, kada su i sami primili islam, širili su ga po cijeloj Aziji. Nakon prihvatanja islama mnogo su doprinijeli razvoju kulture i umjetnosti islamskih naroda. Na početku učešća Turaka u razvoju islamske civilizacije zapostavljen je vlastiti jezik u korist arapskoga i perzijskoga, koji su bili vodeći jezici islamske civilizacije.

Svakako da su najveći utjecaj na razvoj književnosti, i umjetnosti uopće, imali arapska književnost i umjetnost. Istina, veoma važnu ulogu odigrale su i tradicije ostalih islamiziranih naroda, naročito perzijska. Ipak, ustaljene arapske književne i jezičke norme, u poeziji naročito, bile su, jednostavno, neupitne. Kako bi se sagledali korijeni islamske literature, neophodno je upoznati se s predislamskom arapskom poezijom, koja je stoljećima ostala uzor ne samo Arapima nego i svim narodima u krugu islamske civilizacije.

Predislamska poezija kod Arapa

S obzirom na nepovoljne životne uvjete, tj. na to da na jednom mjestu nema više obradive zemlje, niti bogatijih ispaša, javlja se rascjepkanost među plemenima na Arabijskom poluotoku. Plemena su razvijala svoje posebne dijalekte koji su se sve više i više razlikovali. Ipak, postojao je zajednički jezik poezije, na kojem su se pjevale pjesme recitirane na većim

skupovima na kojima je sudjelovalo više plemena. Plemena su se takmičila koje će imati bolje pjesnike, i tako su nastajale nove pjesničke forme. Za razliku od prijašnjih pjesama, koje su govorile samo o pustinjskom životu, o konjima, o ljubavi, pojavljuje se kasida, nova pjesnička forma, koja u sebi objedinjuje sve ove elemente poredane po određenoj shemi.

Islamizacija i književnost

Pojavom islama mijenjaju se mnoge stvari u književnosti. Nema više onih pjesama o vinu, o slobodnoj ljubavi i o neprijateljstvu plemena. Teme postaju sasvim drugačije. Govori se o poslaniku Muhammedu i o islamu, naprimjer. Međutim, neki istaknuti pjesnici pjevaju protiv islama, izvrgavajući ga ruglu i ismijavanju, ali oni brzo i svjesno bivaju prepušteni zaboravu. Nakon ekspanzije prema granicama Istočnog rimskog carstva i Irana Arapi kao da su zaboravili na staru poeziju o vinu i slobodnoj ljubavi, kao da su zaboravili na sve o čemu govori stara poezija.

Period Emevija (Omajada) 661-750.

Prenoseći prijestolnicu u Damask nakon obaranja Medinskog hilafeta, Emevije su uspostavili sultanat u kojem prestaje onaj jednostavni i skromni islamski život i vjersko oduševljenje. Poneseni pobjedama na Jermuku i Kadisiji, emevijski vladari počinju pridavati važnost proslavama, poeziji i muzici. Javlja se nova vrsta poezije, tzv. gazeli, kratke pjesme o ljubavi, što nije bila poezija koja je njegovana samo u uglednim porodicama. Najvažniji pjesnici ovog perioda svakako su al-Ahtal, Jarir (Džarir) i al-Farazdaq, a u ovo vrijeme ponovo su oživjele pjesme o ljubavi i vinu.

Period Abasija (Abasida) 750-1250.

Period Abasija obilježila je još veća ekspanzija arapskog carstva, kada se ono protezalo od Španjolske do Perzije. Pod utjecajem perzijskih pjesnika naročito postaje u modi vinska poezija čiji je glavni pjesnik Abu Nuvas.

Ostali značajni pjesnici ovog vremena bili su Ibn al-Mu'tazz, Abu Tammâm, al-Mutanabbî i dr. Također je veliku važnost u to vrijeme stekla i vjerska poezija. Osim velikog utjecaja što ga na ovaj period vrši Abu Nuvas i vinska poezija, dolazi i do oživljavanja imitiranja predislamske poezije. Pored vjerskih motiva, otkrivaju se ovdje i motivi iz politike, naročito u djelima pjesnika koji su bili sljedbenici šiizma. U ovom periodu pojavljuju se pjesme u kojima se očituju ostaci raznih religija koje su postojale u Iraku prije islama. Tako je Salih Ibni Abd al-Kuddûs pogubljen pod optužbom da je nevjernik, a samo zato što je njegova poezija bila nadahnuta zoroastrizmom. U eri procvata religiozne književnosti rađa se poezija s notom pesimizma. Prvi predstavnik je Abu al-Atahijj, zatim Tamâm, a poslije njih Abu al-A'la al-Ma'arri.

Proza: Traktati, mekame, priče i hajal (pozorište sjena)

Od proznih djela najprije su postale cijenjene poslanice (traktati – risale, murasele), koje su plod odnosa s Iranom. Ove risale dobile su pravu podršku na dvoru Sejfuddevleta. Ovu vrstu proslavio je Harizmi. Njegov mlađi suvremenik, Hamedani, istakao se u novoj proznoj vrsti, *makami*, čiji je osnivač bio al-Ğahiz (Džahiz), dok ju je na najveći stupanj doveo Hariri jedno stoljeće nakon Džahiza. Poslije ova vrsta postaje potpuno sadržajno prazna i estetski neprivlačna, dok joj je jedini cilj autorovo isprazno mudrovanje. Osim ovih grana proze, njegovana je i vrsta priča koje su kazivači *meddahi* izvodili usmeno pred skupom građana. Tek u V stoljeću po Hidžri ove priče počeli su skupljati, zapisivati i sređivati al-Kasai i Sa'lebi. Priče o razvratnom životu stekle su na dvoru dosta pristalica i sve su više uzimale maha. U isto vrijeme, popularnost su stekle i pripovijetke nastale u Indiji i Perziji koje su prenosili Arapi kod kojih su stekle vjernu publiku. Posebno su veliku slavu stekle perzijske priče *Hezar efsane*, koje su ustvari podloga *Hiljadu i jedne noći*. *Hiljadu i jedna noć* se sastoji iz spomenutih indijskih i perzijskih pripovjedaka, te onih koje su nastale na bagdadskom dvoru i u Egiptu.

Sve ove grupe imaju svoje karakteristike. Tako, indijsko-perzijske priče obiluju detaljima u kojima se pojavljuju natprirodna bića s ljudskim karakteristikama, dok se u bagdadskom ciklusu najviše spominje dvor Harun al-Rašida, a u egipatskim pričama, koje su ušle poslije u zbirku pod naslovom *Hiljadu i jedna noć*, pojavljuju se ljudi s natprirodnim moćima koji

čine svakojake čarolije. Osim ovih, poznate su još mnoge priče, putopisi i životopisi kao što su *Sire-i Antara* (Životopis Antare), *Sire-i Zil-hime* (Životopis Zilhimea), *Iskendername* (Aleksandrida).

Pozorište sjena ili *hajal* tekovina je dalekoistočnih naroda koja se kod Arapa prvi put pojavila u Egiptu i stekla naklonost svih islamskih naroda, posebno Turaka, gdje je nazvana *Karagöz* (Karađoz).

Iranska književnost u periodu Sasanida i nakon pojave islama

Iz podataka o Aleksandru Velikom saznajemo da su njegovi drugovi slušali pjesme perzijskih pjesnika o ljubavnim avanturama. Međutim, ni te, pa ni pjesme kasnijeg perioda Sasanida koje su pisane o toj temi, nisu sačuvane do danas. Jedino je, osim vjerske i filološke literature, sačuvano još nešto pisanih historijskih dokumenata. S jednog stanovišta ovo je vrijeme ustvari početak islamske iranske književnosti. Tada su znanost i prosvjeta izrazito napredovale. Prevođena su filozofska djela Grka koja su bila osnova za proučavanje i razvijanje filozofije i društvenih nauka kod Perzijanaca. To je bio uzrok da se u vrijeme vladara Anuširvana, njegovom zaslugom razvije filozofski pravac najbliži platonizmu, poslije nazvan neoplatonizam. Anuširvan se ni ovim nije zadovoljio i naredio je da se sa sanskrita prevedu djela indijske civilizacije koja su još od davnina utjecala na iransku kulturu. U ovo vrijeme prevedena je na perzijski sa sanskrita i priča o Kelili i Dimni.

Islamska osvajanja nisu bila onakva na kakva su navikli iranski i ostali azijski narodi. Arapska osvajanja nisu bila prolaznog karaktera kao što su bili upadi Tatara i Mongola, njihov cilj bila je ideološka promjena kod stanovništva. S jedne strane unutrašnji apsolutizam i vjerski fanatizam, a s druge bizantijski i turski napadi, učinili su sasanidsku vlast sklonu propasti, pa se tako islamski utjecaj u potpunosti ukorijenio u Iranu. Umjesto hramova u kojima se prinosi žrtva na lomaču, niču islamske bogomolje, na mjesto svete knjige Aveste uspostavlja se Kur'an-i Kerim. Narod, koji nije podnosio pritisak mazdeističkih svećenika, mahom je primao islam i dalje zadržavajući perzijski duh pod koji su potpali i Arapi. Tako nestaje one emevijske pustinjske kraljevine, a na njezino mjesto dolazi abasijsko carstvo, za koje bi se moglo reći da je produžetak sasanidskog carstva.

Emevije (Omajadi) nisu mogli nikako primiti pahlevijski jezik i literaturu, jer je on još podsjećao na mazdeizam. Nasuprot tome, Abasije (Abasidi) su se trudili oživjeti sve napuštene sasanidske tradicije.

Izvjesno vrijeme je trajalo oponašanje arapske poezije. Viši slojevi u Iranu u tome su bili potpuno dosljedni oko tri stoljeća, a nakon toga se pojavljuje perzijska literatura sa svojim starim pjesničkim normama i jezikom, ali islamskog karaktera.

Tok "iranstva", koji postupno ojačava uspostavljanjem abasijske vlasti, počinje pokazivati svoje jezičke i književne osobenosti. Najpoznatiji perzijski pisci tog vremena, ostajući i dalje pod utjecajem arapskog načina pisanja, sve više imaju svojih predislamskih osobina koje s onim što su primili od Arapa daju jednu novu islamsku književnost. Glavne forme pjesničkog stvaralaštva ovoga vremena su rubaija i mesnevija, to su proizvodi samih Perzijanaca, te gazel, kasida i musammat, što su preuzeli od Arapa.

Na sakupljanju i preradi tradicije iz iranske povijesti radilo se još u vrijeme Sasanida. Strana djela koja obuhvataju te tradicije, usprkos pritisku islama, održala su se u narodu, pa su čak i u vrijeme Abasija prevođena i na arapski jezik. Međutim, kako je rečeno, da bi sačuvali tradiciju, počeli su stvarati i nova djela koja su o njima govorila. Tako su Abu Mensur ibn Abdurrezak Tusi, a nešto poslije i Abu Muejjed Belhi, napisali po jedno djelo u žanru šahname (knjige o carevima) u prozi. Po naređenju samanijskog vladara, pjesnik Dakiki je pokušao pripovijedati šahnamu koja je bila raširena u Iranu i Maveraunnehru, a koju je u ime Ebu Mensura ibn Abdurrezaka sastavio Ebu Mensur el-Mimari. On nije uspio završiti ovaj prepjev jer je pogubljen, a djelo je završio Firdusi. *Šahnama* je smatrana i smatra se nacionalnim epom Perzijanaca jer sadrži mnoge karakteristike perzijskog folklora. Ona je dugo bila uzor perzijskih pjesnika, pa je čak bila i snažan faktor koji je utjecao i na razvoj turske književnosti. Prvi put je Firdusi ponudio *Šahnamu* Ahmedu ibn Muhammedu Ebu Bekru-han Zundžaniju 389/999. godine, a nakon što ju je malo dopunio i popravio dao ju je 400/1009-1010. godine sultanu Mahmudu Gazneviju.

Firdusi nije izumio ni temu djela, ni sam način pisanja, tj. formu mesnevije, a epski stil je uzeo iz prošlosti starih iranskih književnih tradicija. I pored toga, djelo nije u njegovo vrijeme izazvalo dužno poštovanje na dvoru, jer Mahmuda Gaznevija nisu zanimali narodna tradicija ni narod, osim da mu redovno plaća porez. Na dvoru su u to vrijeme bile cijenjene kaside i druge poeme koje su govorile o dvoru te vojnim pohodima i podvizima.

Ep koji je doživio savršenstvo s Firdusijem bio je prethodnik naglog razvoja i procvata perzijske književnosti u Iranu i Transoksaniji. Pod zaštitom Seldžuka i šaha Harizma, perzijski je postao važan i rasprostranjen jezik na kojem su pisana književna, historijska i filozofska djela, koja su ostavila dubok trag u turskoj literaturi. Može se još ukratko reći da su gotovo svi najznačajniji perzijski pjesnici, počevši od Menučihrija, Mesuda Sa'd Sulejmana, Enverija i Hâkanija do Feriduddina Attâra, Hakima es-Sanaija, Mevlana Dželaluddina Rumija, Sadija i Hafiza, sa svojim raznovrsnim djelima, bilo da su ona imala filozofski, historijski ili neki drugi karakter, ostavila dubok utjecaj na tursku srednjovjekovnu literaturu.

Kako su Turci u vrijeme formiranja vlastite književnosti bili u tijesnim vezama s Perzijancima, koji su imali razvijenu književnost s određenim klasičnim literarnim oblicima, to su vrlo brzo počeli potpadati pod utjecaj perzijske književnosti. Perzijska književnost stekla je veliki ugled na turskim dvorovima, pa se počela imitirati još od V stoljeća po Hidžri. Turci su uzimali manje odlomke perzijskih pjesama stavljajući ih kao ukras u vlastitu poeziju. Perzijska poezija je stoljećima ostala uzor turskoj poeziji. I ne samo da su u turskoj poeziji prevladavale perzijske riječi, metrika i poetski oblici već je i perzijski duh i ukus počeo prevladavati, premda su Turci imali vrlo staru i bogatu narodnu književnost. Baš zato ova književnost oponašanja koja je bila u modi na dvorovima i školama nije nalazila svoje mjesto u narodu i bila mu je tuđa. Međutim, narodna književnost živjela je i primala ponešto utjecaja, ali je također i sama pomalo djelovala na pisanu tursku književnost koja je bila pod utjecajem iranske. Taj utjecaj bio je jak naročito onda kada je na njezin razvoj djelovala tesavvufska narodna književnost jer je osnivanje turskih derviških redova, njihovo širenje i jačanje imalo jak oslonac u turskoj tesavvufskoj narodnoj književnosti.

Utjecaji tesavvufa na islamsku književnost

Kako se islam raširio na ogromnim prostranstvima i kako je obuhvatio mnoge veće i manje narode, logično je da je bilo različitih shvatanja pojedinih pojava u njemu. Islamska misao pojavom tesavvufa postaje heterogena, pa se više ne može govoriti o duhovnom jedinstvu među

muslimanima, pogotovo od vremena nastanka pojedinih heterodoksnih derviških redova koji su se znatno udaljili od osnovne islamske doktrine. Ovome je uveliko doprinijelo i proučavanje grčke filozofije koja je rodila novi filozofski pravac, neoplatonizam, zatim utjecaj iranske, indijske i hebrejske civilizacije, a pored toga i jak utjecaj kršćanstva, posebno u Siriji. Svi ovi uvjeti prouzrokovali su stvaranje mnogih vjerskih sekti. Istina, i prije ovih utjecaja, još u samom početku islama, iskrsla su neka pitanja kao problem "imamata", o čemu su nastala razilaženja u mišljenju.

Ovakva sporna mišljenja bila su osnovni činitelji kasnijih tesavvufskih tokova. Često su i politička previranja dovodila do razilaženja koja su poslije utjecala na stvaranje novih *mezheba*. Uz sve ovo, različiti politički ili vjerski ekstremisti skrivali su se do najnovijih dana pod plaštom tesavvufa.

Razvitak i širenje sufizma (tesavvufa)

Još u prvo vrijeme islama pojavio se pokret čiji su se pripadnici nazvali *zahidima* (isposnici, pobožnjaci). Poslije su se neke vođe sufija izjašnjavale da su u porukama poslanika Muhammeda, Ebu Bekra i Alije našli osnove za svoje sekte. Zapravo najveći broj sufijskih pravaca vezao je svoje porijeklo upravo za četvrtog halifu, odnosno prvog imama po šiijskom vjerovanju. Prvi koji spominje ime sufija i koji osniva zaviju-tekiju u Siriji je Ebu Hašim (umro 150/766-767. godine). Poslije njega slijedili su Sufjan Sevri (umro 168/784-785. godine), Zun-Nun Egipćanin (Misri), koji je prije bio kršćanski svećenik (umro 265/878-879. godine), Haladž Mensur, predmet ogovaranja učenjaka i pjesnika, koji je u zanosu rekao "'Ana al-Hakk" (Ja sam Bog), čime je htio reći da se sjedinio s Bogom, ali je potom pogubljen 309/921-922. godine, te Džunejd Bagdadi. Usprkos svim teškoćama na koje su oni i njihovi sljedbenici nailazili, u svim dijelovima islamskog svijeta uspostavljene su tekije i osnivani sufijski redovi. Od VI stoljeća po Hidžri počinju se rađati i tarikati koji su se i poslije veoma rasprostranili i stekli veliku važnost. Svi ovi vjersko-politički pokreti imali su odjeka i na književnom polju, pa se javljaju razni književni pravci.

Nakon pojave Ibni Sinaa (Avicene), Suhreverdija i Mektula, te mnogih prijevoda iz grčke filozofije, rađaju se filozofski pravci među kojima su neoplatonizam i egzistencijalizam. Egzistencijalizam kao pravac može se

ukratko ovako definirati: "Egzistencija je jedinstvena, to se odražava u postojanju Boga koji apsolutno postoji i osim njega niko drugi ne može postojati. Sve ono što postoji to je Bog i sve što postoji to je apsolutno dobro i apsolutno lijepo. Sve ostalo je ono što ne postoji, što je ružno i zlo." Uz to, sve ono što postoji je utopljeno u Boga i otuda dobiva svoj odraz. Tako, naprimjer, jedan mutesavvif zrcali iz sebe kao iz ogledala dobrotu, kao što sunce pravi odbljeske na mirnom jezeru. Cilj mutesavvifa je bio sa "suštinom postati suština", tj. *fanā fil'llahi*, nestati u Bogu, stopiti se u Bogu. Nije nemoguće umrijeti ni prije fizičke smrti, pa se preporučuje "Mūtū qabla 'an tamūtū" (Umrite prije nego što umrete). Cilj derviša je prijeći iz metafizičke u pravu ljubav. Ovaj put je veoma dug i opasan, ali ko dođe do kraja, on vidi samo svoje srce u kojem vidi i samo Apsolutno Postojanje. On se izbavio iz ničega, iz zla, iz ružnog. On je izbrisao iz sebe element nepostojanja, to je ono "ana" – ja, a dospio do suštine elementa egzistencije. Zato nije ništa drugo ni Mensurova izreka "'Ana al-Hakk" – Ja sam suština (Bog), kao ni slične izjave Bajazida Bistamija i nekih drugih, nego utapanje u ono što postoji, utapanje u Bogu. Sve ovo ne postiže se govorom, riječima, nego samo ekstazom (*vecd ve hal*). Nakon što spozna da je sve što postoji nestalo u općem bitku (*vucud-i mutlak*) i nakon što nestane elemenata nepostojanja, tj. kada sebe odvoji od njega, salik-sljedbenik dostiže opću sreću. Sve što postoji može se pronaći u Apsolutnom bitku, tj. u viğdanu.

Sufijska književnost

Budući da je tesavvuf u svakodnevnom životu stekao veliku važnost, nije mogao obići ni književnost. Na osnovu misli i stihova Haladža Mensura, egipatski pjesnik Omer ibn el-Farid (586/1190-632/1235. godine) počeo je pisati sufijske pjesme koje su ispočetka bile poznate samo užem krugu njegovih poznanika. Poslije je njegova *kaside-i taijje* bila stoljećima prenošena, oponašana, komentirana, a on je među misticima smatran klasikom sufijske poezije. Sufijsku književnost prvo su otkrili Arapi, ali je ona ubrzo zavladala i u perzijskoj književnosti. Osnivačem perzijske sufijske književnosti smatra se Šejh Abu Said ibn Abi'l-Hajr, sufija iz Horasana, koji je pripadao melamijama. Bio je značajan pjesnik, čije poznate rubaije

su u Iranu stvorile osnovu za ovaj žanr. Međutim, svakako treba spomenuti i Rudekija i Firdusija, bez čijih kasida i epova ove poezije ne bi ni bilo.

S Hakimom es-Sanaijem i Feriduddinom Attârom u iransku književnost stigao je period velikih mutesavvifa. Možda je sufijska poezija dostigla svoj vrhunac s Mevlana Dželaluddinom Rumijem, a između njega i velikog perzijskog mističkog pjesnika Abdurahmana Džamija pojavio se niz izvanrednih pjesnika, od kojih se najviše isticao Kasim el-Enver. Ova poezija dala je velika djela, kao što su mesnevije *Mantiku 't-tayri, Ilahiname, Pendname, Gülşen-i raz*, koje su pisane kako bi se među narodom popularizirale i širile osnove sufizma. I kao što je ograničen broj pravih umjetničkih djela u iranskoj sufijskoj književnosti, izuzetno je mnogo onih koja nemaju nikakvu ili gotovo nikakvu umjetničku vrijednost. U turskoj književnosti osmanskog doba, posebno u poeziji, teško je naći djelo za koje bi se moglo reći da je u potpunosti lišeno utjecaja tesavvufa.

Književnost i tesavvuf

Tesavvuf, koji je s vremenom stekao veliku snagu u islamskom svijetu, pojavio se i razvijao pod utjecajem mnogih činitelja. Nakon pojave tarikata, javile su se tekije nasuprot medresama koje su učile o ortodoksnim normama islama. Tok koji je branio i predstavljao medresu nije bio bez osnove kada je sa sumnjom gledao na tekiju nakon dubokih promjena koje je ona doživjela pod utjecajem grčke filozofije i u susretu s retorikom. Jer između ove dvije grupacije postoji suprotnost koju je nemoguće prebroditi.

Sljedbenici medrese bili su i sljedbenici onog što je rečeno i pojavno (*ahl-i zahir wa ahl-i qâl*), a sljedbenici tekije su u isto vrijeme, nasuprot prvima, sljedbenici srca, sljedbenici Božijih tajni (*ahl-i batin wa ahl-i hal*). Medreselije su prema Bogu pokazivale strah, a pristalice tekije ljubav, što je osnovna razlika između pripadnika islama školovanih i idejno usmjeravanih u ovim dvjema odgojno-obrazovnim institucijama. Medresa je iskazivala pobožnost i pokornost, a tekija vanjsku zapuštenost, sljedbenici medrese su zabranjivali muziku i poeziju, a mutesavvifi su padajući u ekstazu plesali, svirali, pjevali. Uz ova dva polarizirana toka, postojali su i mutesavvifi, obrazovani u medresi, koji su uvijek imali otklon spram tekijskih mutesavvifa koji su razvijali poeziju u svom pravcu, i nikad nisu ni pokušavali da je mjere

s pjesmama drugih pjesnika bilo kog vremena. Po Sultanu Veledu, sinu Mevlana Dželaluddina Rumija, pjesniku na perzijskom i turskom jeziku, *ašik*, tj. pravi mutesavvif, razlikuje se od običnog pjesnika po tome što ašik objašnjava Božije riječi, a običan pjesnik je u odnosu na njega kao miris bijelog luka. Plod ašikove poezije je ekstaza i entuzijazam, dok je cilj običnog pjesnika opisati ono što postoji (on opisuje ono što vidi). I Sinan-paša, nakon što se u biobibliografiji pjesnika *Tezkiretu'ş-Şuara* žestoko okomio na laički orijentirane pjesnike, pravi razliku između njih i ašika. Latifi karakterizira čak i one pjesme u kojima nema nikakvih vjerskih elemenata kao sufijske te se, po njemu i po Nevaiju, svi pjesnici mogu svrstati u mistike, pa ćemo ih, da bismo ih razlikovali, razdvojiti na ašike i šaire.

Mistički tok, koji je po karakteru u suprotnosti s uskim i ograničenim pravilima ortodoksnog islama poučavanog u medresama, brzo je ojačao. Nasuprot zbilji realnog svijeta, mistici ne traže sreću na Ovom, nego na Onom svijetu. Mislioci koji su željeli sačuvati svoje slobodne filozofske rasprave pod plaštom sufizma i poklonici uživanja priklanjali su se tekijama. Glavna skloništa novatorske i filozofske misli bile su tekije. Pod ovakvim uvjetima rodila se sufijska književnost i sasvim je prirodno da je sve ovo utjecalo i na ostale grane književnosti. Nije onda čudo što je sistem *vudžudijje*, koji obuhvata filozofiju o istinskoj pjesničkoj ljepoti i ljubavi, izvršio tako snažan utjecaj na sadržaj pjesama koje ne posjeduju nikakav mistički karakter. Čak i kada su pisali pjesme o stvarima izvan vjere, nisu se mogli osloboditi upotrebe metafora i metonimija karakterističnih za mistiku. Jedino je epska poezija ostala izvan utjecaja mističke poezije. U svim drugim oblicima poezije bilo je mističkih elemenata: vino, svijeća, leptir, ruševine...

Začetnikom tesavvufske terminologije u perzijskoj književnosti smatra se Senaji, pjesnik XII stoljeća, ali na tursku književnost snažan utjecaj izvršili su prije svih Muhjiddin ibn Arebi i Mevlana Dželaluddin Rumi. Nakon Arebija i Rumija mistički termini i poezija prevladali su ne samo u perzijskoj nego i u turskoj poeziji. Tako se govori i piše o *husni-mutlaku* (apsolutnoj ljepoti), o *ašk i eflatuni* (platonskoj ljubavi) i ljubavi dvoje mladih, što su bile ustaljene pjesničke teme. Nisu svi turski pjesnici ni za vrijeme Seldžuka, a niti u kasnijem, osmanskom periodu, bili pripadnici tesavvufa, ali je on izvršio snažan utjecaj na njihov vokabular, općenito na književni ukus i prevladavajuće norme u poeziji.

Početak islamske turske književnosti

Razvoj islama kod Turaka

Snažno širenje islama među turskim plemenima koja su ostala u Transoksaniji susreće se u vremenu vladavine Sasanida. Krećući u pohode prema turskim zemljama Sasanidi su osvojili neka mjesta, a da bi se odbranili od upada Turaka podizali su tvrđave. Međutim, mnogo više od ovih vojnih pobjeda širenju islama među Turcima doprinijele su kulturne i ekonomske veze. Trgovci koji su primili islam iz Transoksanije stvarali su važne trgovačke centre. Trgovački putovi iz gradova vodili su do Turaka u blizini rijeke Irtiš. Ipak, grad s kojim su Turci bili najviše povezani bio je Harizm. Ali Harizmije su bile više u vezi sa zapadnim turskim plemenima, s Hazarima i Bulgarima. Posljedica ove bliskosti bila je da su Bulgari (tursko pleme) vrlo rano prešli na islam. Putopis ibn Fadlana rječito govori o vezama na relaciji Buhara – Harizm. Upada u oči i samanidski utjecaj na kovanom novcu Bulgara u X stoljeću. Veliku ulogu u širenju islama imao je zakon prema kojem pogranični gradovi nisu bili dužni davati porez, pa su zbog toga oni čvrsto branili granice islamskih zemalja.

Širenje turskih plemena na ogromnim prostranstvima prouzrokovalo je razvoj više dijalekata od kojih su neki prihvaćeni kao književni jezici. Najdragocjenije podatke o turskim dijalektima nalazimo u djelu Mahmuda Kašgarija *Divani lugati Türk* iz XI stoljeća. Iz ovog djela saznajemo da su postojala dva glavna dijalekta – istočni i zapadni turski dijalekt. Istočni turski ili, po tumačenju Mahmuda Kašgarija, *hakaniyye türkçesi*, upotrebljavao se kao književni jezik u Kašgaru, Balasagunu i njihovoj okolini, tj. na prostoru utjecaja karahanidske države. Sličnost s ovim dijalektom

izražavali su dijalekti: karluk, čigil, jagma, argu, tohsi i ujgno. Po Mahmudu, najčistije su govorila ona plemena koja nisu dolazila u dodir s perzijskom kulturom, tj. koja nisu silazila u gradove. Što se više ide prema zapadu, jezik plemena ima sve više primjesa i sve je udaljeniji od čistog turskog. Najčistiji turski jezik u IV i V stoljeću po Hidžri predstavljala su dva dijalekta – oguski i *hakaniyye türkçesi*.

Turska književnost za vrijeme Karahanida – karahanidska država

Najstarija tursko-islamska dinastija koja je u Turkistanu vladala od 840. do 1212. godine nazvana je *Karahanlılar* (Karahanidi). Nekada je ova dinastija nazivana Ujgurski hanovi Turkistana, a u posljednje vrijeme upotrebljava se naziv Karahanlılar. Ovo je proisteklo otud što je u titulama tih hanova upotrebljavana riječ *kara*, koja je tada značila i veličinu i visinu.

Karahanidi su nazivani i *Ilek-hanlar*, prema islamskom historičaru el-Utbiju koji je spominjao ovog *Ilig-hana* pod imenom *Ilek-han*. Drugi osvajač Maveranunehra (Transoksanije) bio je Arslan Ilig Nasir bin Ali koji je umro 403/1012-1013. godine, nakon čega su to ime i titula dodani njegovu bratu Ebu Nasru Ahmedu bin Aliju.

Suvremeni islamski izvori nazivaju Karahanide i el-Hakaniye, el-Haniye, Muluku'l-hakaniyye, Muluku'l-haniyye, al-Afrasiyab. Ovo posljednje ime, Afrasiyab, nalazi se u iranskim šahnamama, a turski mu je ekvivalent *tonga*.

Pitanje porijekla Karahanida zamagljeno je zbog toga što ne postoji dovoljan broj vjerodostojnih izvora. Čini se da potječu od Karluka koji su se od 126/743-744. do 225/839-840. godine nalazili u ujgurskom savezu. Arapski izvori tvrde da su 225/839-840. godine Kirgizi srušili ujgursku državu, koju oni spominju kao Dokuz Oguz, koja se razdvojila na dvije države pod vlašću dva kagana.

Veliki kagan, koji je nosio titulu Arslan Kara-hakan, imao je sjedište u okolini Balasaguna u mjestu Kara Ordu, dok je njegov sudionik u vlasti, gospodar zapadnog područja, s titulom Buğra Kara-hakan, imao sjedište

najprije u Tarazu, potom u Kašgaru, pa opet u Tarazu. Pored ovako uspostavljene karahanidske države, bilo je još između četiri i šest kagana i još šest namjesnika vladara. Nasljednici su se imenovali na osnovu položaja u vlasti, a shodno tome mogle su se mijenjati i njihove titule na turskom jeziku. Ali otkad su prihvatili islam, čime su i njihova muslimanska imena postala nepromjenjiva, neka je osoba jedino mogla uzeti nekoliko islamskih naziva (nadimaka). Tako se kod Karahanida najprije pojavljivalo islamsko ime, a onda turska titula koja pokazuje stupanj u vlasti. Postojala je, također, lepeza titula na turskom jeziku za zapovjednike, namjesnike, savjet nadzornika i sl.

Prvi vladar Karahanida spominjan u izvorima je Bilge Kül Kadir-han, a nakon njega su vladala njegova dva sina, Arslan-han Bazir, s titulom velikog kagana u Balasagunu, i Ogulčak, s titulom širik-hana (hana sudionika) u Tarazu.

Godine 280/893-894. Ismail bin Ahmed Samani zauzeo je Taraz, središte zapadnih Karahanida, a Ogulčak je svoje upravno središte prenio u Kašgar (danas grad na sjeverozapadu Kine), ali je počeo upadati u samanidske zemlje. U kontaktima s muslimanskim propovjednicima Ogulčakov nećak Satuk postao je musliman, te je, nakon što je ušao u sukob s amidžom početkom X stoljeća i iz sukoba izašao kao pobjednik, u Karahanidsku državu uveo islam kao službenu religiju. Nakon toga okrenuo se borbi protiv istočnog karahanidskog vladara – velikog kagana. Taj balasagunski rat zbio se 330/942-943. godine. Satuk, koji je prihvatio muslimansko ime Abdulkerim, umro je 344/955-956. godine i pokopan u Artuču, sjeverno od Kašgara. Satukov sin Musa bin Abdulkerim, s turskim imenom Baytaš, dokinuo je državu istočnih Karahanida i uz pomoć muslimanskog propovjednika Ebu'l-Hasana Muhammeda bin Sufyani 'l-Kelemetija uveo je islam na cijeli njezin prostor. Njegov brat Suleyman se prvi koristio titulom ilig.

Prva turska država koja je bila oslonjena na narod bila je država Karahanida, što ju je uveliko razlikovalo od druge turkijske države kojom je upravljala dinastija Gaznevida. Osim potčinjavanja istočnih turskih provincija, Karahanidi su učinili veliku uslugu islamizaciji u ovim krajevima. Borili su se s plemenima koja su i dalje ispovijedala budističku religiju. Primivši islam, Abdul-Kerim Satuk Buğra-han činio je napore da i kašgarsko stanovništvo prevede na islam podredivši svojoj državi krajeve oko

Kašgara. Tako je islam prihvatilo nekoliko plemena nastanjenih pod "dvjesto hiljada šatora", među kojima su bila značajna plemena kao što su Karluk, Jagma i Argu. Unuci Satuk Buğra-hana uništili su samanidsku državu i osvojili Transoksaniju (Maveraunnehr) do rijeke Džejhuna (Amu Darje). Samanidi su se uz pomoć Turaka Oguza trudili povratiti ove krajeve, ali bez uspjeha. Narod, učenjaci i seljaci rado su prihvatili novu vlast koja je za njih stvarala povoljnu društvenu klimu. Mada su Karahanidi namjeravali potčiniti i Horasan, bili su pobijeđeni od Gaznevida, pa su odustali od tog plana.

Karahanidi su za sebe tvrdili da su potomci Afrasijabove kuće, tj. starih turanskih hanova, poteklih od Karluka ili Jagma, tj. od carstva Tu-kjua. Dinastija Karahanida imala je svoj bajrak, bogatu kulturnu tradiciju, svoje plemstvo i dvorske i finansijske službenike.

Granice karahanidskog carstva u vrijeme njihove najveće ekspanzije prostirale su se od Transoksanije do Kašgara, Buhare i Samarkanda, uključujući i sir-darjanske zemlje. U sastav carstva ulazile su i kulturno razvijene zemlje između Amu-Darje i Sir-Darje (Džejhun i Sejhun), s tursko-iranskim stanovništvom i visokom kulturom potčinjenih naroda. Zato je carstvo Karahanida bilo jedno od kulturno najrazvijenijih carstava svoga vremena. Tu se govorio književni turski jezik, koji je imao dvije tradicije uvjetovane etničkim sastavom naseljenika. Jedna, na istoku zemlje, formirana je na osnovu jezika karluko-ujgurskih plemena, a druga, na zapadu, na osnovu oguzo-kipčačkih jezika.

Književni jezik karahanidskog carstva razvijao se pod utjecajem perzijske književnosti. Zatim, u njegovom sastavu obilno su se upotrebljavale arapske i perzijske riječi, a u jezik su postepeno ulazile i perzijske gramatičke forme. Zato se ne treba čuditi što je nastala velika razlika između službenog, književnog jezika i narodnog, govornog jezika.

Kulturne prilike u Transoksaniji za vrijeme Karahanida

Vladari karahanidske države nastojali su osigurati red i mir u svome carstvu, ali su, isto tako, posvećivali veliku pažnju osnivanju prosvjetnih i kulturnih ustanova. U gradovima su osnivali medrese, mektebe, džamije a gradili su i mauzoleje i dvorce te uzduž putova karavan-saraje, mostove

i druge zadužbine. U Samarkandu je Tamgač İbrahim podigao veleljepan dvorac, Šemsul-mulk je to isto učinio u Buhari, a nešto poslije i Ahmed je izgradio poseban dvorac u istom gradu.

U dinastiji Karahanida naročito se ističe Arslan-han, koji osniva razne kulturne fondacije. Također, za vrijeme Hızır-hana, koji je 472/1079-1080. godine naslijedio vladarski tron Šemsul-mulka, dvorski život je bio izvanredno bogat. Ovaj vladar imao je posebnu sklonost prema učenjacima i pjesnicima. Priča se da je, oduševljen poezijom jednog pjesnika, nagradio autora s četiri tepsije zlatnika u kojima je bilo po dvjesto dukata. Dani praznika i pojedine svečanosti odisali su sjajem i raskoši uz brojne kulturne i pjesničke manifestacije.

Duhovni i umjetnički život

Za vrijeme Karahanida duhovni život kod Turaka bio je veoma razvijen, i to ne samo u arapskom (zapadnom) Turkistanu nego i u istočnim provincijama Balasagunu i Kašgaru. Kao svjedočanstvo tome je što je u Samarkandu i Buhari bilo na hiljade učenika u medresama.

S obzirom na historijski usud ovih prostora, na česte ratove koji su se tamo događali, na brojne mongolske provale i druge nedaće, veliki broj djela i imena njihovih autora tog vremena do danas nisu sačuvani. Poznati su samo oni najslavniji i to najčešće samo na osnovu predaja i usmenih kazivanja. Ipak, povijest je zabilježila da su vladari Samarkanda bili neobično darežljivi prema perzijskim pjesnicima i gajili poseban afinitet prema poeziji.

Razvoj narodne književnosti

Poeme u *Divani Lugat-i Türku*

Pojedine turske etničke grupe ostale su živjeti u plemenskom sistemu i nakon primanja islama, pa su shodno tome nastavile sa svojim starim tradicijama, odnosno narodnom poezijom čije primjere nalazimo u *Divani Lugat-i Türku* kod Kaşgârija (Kašgari). U ovom djelu pojavljuju se različite književne vrste, kao što su tužbalice, epske pjesme,

pjesme o lovu, ljubavna poezija, vinska poezija i filozofska poezija. Mahmud Kašgari spominje nekog tada poznatijeg turskog pjesnika po imenu Džudži, što svjedoči da je već u njegovo vrijeme bilo značajnijih pjesnika čija su djela bila šire poznata. U istom djelu su zastupljene i poslovice, a naročito ima pjesama *kušak* (turska verzija kaside) koje su pjevane velikašima.

U okviru ovoga književnog stvaralaštva pisane su pjesme o lovu, ljubavi i vinu, a u njima je prisutan dubok i iskren lirizam. Književno stvaralaštvo odražava sve osobenosti nomadskog života turkijskih naroda, a uočavaju se i tragovi šamanizma, dok su posebno lijepi opisi prirode, ljetnih i zimskih panorama, a u svemu se osjećaju autentični pjev, širina motiva i neposredna iskrenost pjesnika.

Mahmud Kaşgârî (Mahmud Kašgari)

Mahmud Kašgari i njegovo djelo postali su šire poznati u svijetu tek 1915. godine, nakon prvog objavljivanja njegove epohalne knjige. Pojavljivanje tako značajnog rada ovog turkijskog autora, napisanog na veoma visokom naučnom nivou još u XI stoljeću, bilo je velika novina za cijeli naučni svijet. Do tada poznato književno naslijeđe obuhvatalo je većinom ili religiozno-filozofske ili didaktičke rasprave, a ne specijalno filološke ili historijsko-etnografske radove. Očekivanje od predstavnika turkijskih naroda te epohe neko djelo filološkog ili historijsko-etnografskog karaktera, predstavlja, u krajnjem slučaju, ignoriranje zakona povijesti. S druge strane, oficijelna zapadna nauka odbacivala je svaku misao o tome da je jedan predstavnik turkijskih naroda u to vrijeme mogao ovladati tako zavidnom naučnom erudicijom, a također je vladalo i mišljenje da su turkijska plemena bila nomadska i zato nisu mogla imati sklonosti prema nauci. Zbog toga je objavljivanje djela *Divani Lugat-i Türku* (Zbornika turskih narječja) smatrano velikim događajem u svijetu nauke.

Međutim, istraživanja su pokazala da se za to djelo i prije znalo. Nekoliko djela poznatog učenjaka iz Andaluzije, Abu Hayyana, bilo je napisano na osnovi *Divani Lugat-i Türka*. Poznati historičar iz Egipta Ayni (Ajni), u jednoj od svojih knjiga, posvećenoj povijesti Europe, Sirije i Indije, citirao

je djelo kašgarskog učenjaka Mahmuda, dijelove o oguskim plemenima, o turskim jezicima i o ujgurskom pismu, a zatim neke dijelove o turkmenskom jeziku.

Smatra se da je prvo mjesto spominjanja Mahmuda Kašgarija i njegova djela u Europi lingvistički zbornik objavljen 1904. godine u Mađarskoj akademiji nauka. U tom zborniku navodi se da se najranijim spomenikom pisanim kombinirano, na arapskom i turskom jeziku, smatra *Divani Lugat-i Türk* Mahmuda Kašgarija.

Posljednjih godina Mahmud Kašgari i njegovo djelo sve više postaju predmetom izučavanja mnogih naučnika u svijetu. Mnogo radova na različitim jezicima posvećeno je ovom filologu-turkologu. Neki od njih predstavljaju prijevod ovog djela, a među njima su i prijevod na suvremeni turski jezik, koji je sačinio Atalaj, te prijevod na uzbečki jezik, kojeg je sastavio Mutallibov. Oba ova prijevoda, bez obzira na neke nedostatke koji se odnose na starost rukopisa, predstavljaju važan korak u upoznavanju svijeta s ovim jedinstvenim djelom. Djelo Kašgarija nije samo zbirka činjenica o jeziku, nego se u njemu u jednakoj mjeri mogu naći podaci o povijesti i geografiji, etnografiji i ekonomiji, religijama, narodnoj literaturi, kulturnom i političkom životu turskih naroda. Ovo djelo poslužilo je kao baza mnogih znanstvenih radova.

Mahmud Kašgari počeo je pisati *Divani Lugat-i Türk* 464. godine po Hidžri, na prvi dan petog mjeseca, odnosno 25. januara 1072. godine, a završio ga je 10. dana 466. godine (10. februara 1074. godine). Kako i kada je njegov rukopis dospio u Siriju nije poznato, ali je nakon dva stoljeća, u augustu 1266. godine, jedan Sirijac prepisao djelo s originala, i napisao: "Žitelj Save, a zatim Šama (Damaska), Muhammed ibn Abubakir ibn Abulfatih prepisao je tu knjigu s originala, i završio prepisivanje na 27. dan desetog mjeseca 664. godine po Hidžri (17. novembra 1256)." Nije poznato postoji li autograf ovoga djela jer nije nigdje zaveden u katalozima arapskih i turskih rukopisa.

Biografski podaci o Mahmudu Kašgariju veoma su oskudni, odnosno saznanja o njegovu životu svode se na nekoliko navoda u knjizi. Puno ime mu je Mahmud ibn Husein ibn Mahammed Kašgari. Njegov otac rodom je iz Kašgara. U to vrijeme su Turci, koji su imali arapsko-islamsko obrazovanje, po tradiciji tog vremena, dobivali prezime po nazivu mjesta u kojem su se rodili.

Kako je sam Mahmud napisao, njegov otac je bio nasljednik jednog od emira karahanidskog carstva Nasir ibn Alija. Osnovno obrazovanje stekao je u gradu Kašgaru, zatim je obišao gradove srednje Azije i Irana. Osnovni cilj putovanja bio mu je dopunjavanje obrazovanja. Mahmud je živio neko vrijeme u Bagdadu, poznatom središtu arapske kulture i znanosti tog vremena, što je svakako utjecalo na njegovo dalje formiranje i obrazovanje. Tamo je dobio obrazovanje na arapskom jeziku i postao najvećim naučnikom svog vremena u čitavom Karahanidskom carstvu. Do savršenosti je poznavao arapsku filologiju, što je primijenio u izučavanju jezika i literature, povijesti i etnografije svoga naroda. Nije sigurno kada se rodio i koliko je dugo živio. Jedini trag u tom smjeru je ono što je sam napisao, govoreći kako ga je ova knjiga približila smrti na još jedan korak, odakle se da pretpostaviti da je dugo pisao svoje djelo i završio ga u poznim godinama. Na osnovu ovoga možemo zaključiti da se rodio početkom XI stoljeća, i da je knjigu pisao između 1072. i 1074. godine. *Divani Lugat-i Türk* posljednje je djelo ovog autora. Po njegovim riječima, do ovog djela je napisao naučni traktat *Osnove sintaksičkog sistema turskog jezika*. Međutim, ovo njegovo djelo, po svoj prilici, nije sačuvano jer do sada nije registrirano ni u jednoj rukopisnoj zbirci.

Nema konkretnih navoda o tome koji je turkijski narod Mahmud Kašgari predstavljao. Turska plemena u periodu Karahanida toliko su se bila međusobno izmiješala da ne možemo sa sigurnošću tvrditi je li neko pleme zadržalo etnogenezu nekog naroda. Sam Mahmud nikako ne spominje kojem turskom plemenu pripada. Po njegovim riječima, preci su mu na početku riječi glasu *a* dodavali glas *h*, to jest izgovarali su *ha*. Ako je to tako, njegovo rodno pleme nije došlo u srednju Aziju odnekuda, nego je tu bilo domicilno. Međutim, ni to nam ne daje osnovu da konkretno utvrdimo iz kojeg plemena potječe Mahmud.

Treba reći da neki naučnici smatraju da je Mahmud, s obzirom na to da potječe iz Kašgara, Ujgur i da je pisao na drevnom ujgurskom jeziku. Međutim, ova tvrdnja nije u potpunosti dokazana. Također, u djelu se nalazi, osim ujgurskog jezika, nasljeđe svih turkijskih plemena, pa je teško utvrditi u kojem od turkijskih naroda se javljaju preci Kašgarija. Većina turskih istraživača smatra da je Mahmud Kašgari porijeklom iz srednje Azije, a i on to sam u svome djelu izrijekom pokazuje.

Ime Mahmuda Kašgarija ovjekovječeno je njegovim djelom *Divani Lugat-i Türk*, čiji naslov jasno iskazuje cilj autora koji je utrošio mnoge godine svog života na skupljanje materijala, njihovu sistematizaciju i obradu. Djelo je napisao ne na osnovi jezika jednog plemena, nego nekoliko njih. O tome koliko je truda i napora uložio na pisanje *Divani Lugat-i Türka*, Mahmud Kašgari piše da je potrošio mnoge godine da bi obišao gradove, sela i pokrajine nekoliko turkijskih naroda: Turaka, Turkmena, Oguza, Čigila, Jagma, Kirgiza da bi skupio riječi iz njihovih jezika, proučavao različite izgovore, i sve to obradio. Bavio se ovim ne zato što nije znao ove jezike, nego da bi naveo njihove razlike po različitim plemenima.

Knjigu je moguće, uvjetno, podijeliti na dva dijela. U predgovoru autor govori o značenju i ulozi turkijskih jezika, svome cilju, poretku izlaganja, daje bitne navode o obrazovanju riječi, o riječima koje nisu ušle u knjigu, a također govori o turskim plemenima, njihovoj etnografiji itd. Zatim Kašgari nudi rječnik, koji svestrano pojašnjava arapskim riječima. Da bi izbjegao glomaznost rječnika, naveo je samo riječi koje su se upotrebljavale u njegovo doba, što dokazuje da je autor jasno vidio razliku između riječi koje su smatrane književnim i arhaizmima. Za filološku nauku tog vremena, naročito turkologiju, to je bilo ogromno dostignuće.

Djelo Mahmuda Kašgarija je u osnovi posvećeno sistematskom pojašnjavanju jezika turskih plemena, ali se ovim ne ograničava. U naše vrijeme knjiga Mahmuda Kašgarija ne zastarijeva, njom se jednako koriste ne samo lingvisti nego i književnici, historičari, etnografi i geografi.

Kao što smo rekli, Mahmud Kašgari u svome djelu daje informacije o turskim plemenima tog perioda, on govori ne samo o tome koje narodnosti su govorile kojim jezicima nego i o granicama zemalja tih naroda, odakle su oni došli, u kojim mjestima žive i sl. U vezi s ovim trebamo spomenuti historijske uvjete u kojima je nastalo djelo Mahmuda Kašgarija.

Mahmud Kašgari živio je i radio u XI stoljeću, periodu povijesti koji se veže za Karahanide. On govori o svom srodstvu s jednim od vladara Karahanidskog carstva. U XI stoljeću savez karluških plemena, koji je vladao nad ostalim plemenima, sagradio je moćno carstvo u Transoksaniji pod patronatom Karahanida, koji su među prvim turskim islamiziranim

narodima, s prijestolnicom u Balasagunu, a zatim u Kašgaru. Vrhunac svoje moći carstvo Karahanida doseglo je u X i XI stoljeću.

Još jedna vrijednost Kašgarijevog djela je to što on svoja razmatranja temelji na narodnom govornom jeziku.

Kašgari u svom djelu nabraja turska plemena koja su ulazila u sastav karahanidskog carstva. Autor smatra turskim dvadeset plemena, od kojih se svako dijeli na nekoliko rodova, naglašavajući da u knjizi spominje samo veće rodove. On dijeli turska plemena na dvije grupe i nabraja ih po redu kretanja sa zapada ka istoku. U prvoj grupi (sjevernoj) nabraja zapadna plemena: Begeneke (Pečenege), Kipčake, Oguze, Jemeke, Baškurte, Basmile, Kajeve, Jabakue, Tatare i Kirgize. U drugu grupu (južnu) smješta: Čigile, Tuhse, Jagmae, Irake, Jaruke, Jumule (Žumule), Ujgure, Tabgače. A plemena Sogda, Argu, Tubutov (Tibetanci) smatra stranim pridošlicama. Za Tubute M. Kašgari kaže: "Tubuti – to je pleme koje živi na turskoj zemlji. Nakon što su učinili prijestupe, bježali su morem i dosegnuvši do Kine zaustavili se. Odavno su zaboravili rodni jezik, naučili turski, ali izgovaraju turske riječi sa stranim naglaskom. Naprimjer, riječ *ana* (majka) izgovaraju *uma*, riječ *ata* (djed) izgovaraju *oba*."

Pleme Argu, prema *Divanu*, zauzimalo je široki teritorij među gradovima Čimkent i Tokmak. Među plemenima između Čimkenta i Tokmaka i na Ferganskoj dolini, Argu je bilo moćnije pleme. Međutim, u XI stoljeću Argui su izgubili svoju moć i vlast je prešla u ruke drugih plemena. Zbog toga su se oni preselili u druge zemlje. A Ujguri su, po Kašgariju, živjeli u velikim gradovima: Sulmi, Kužu, Bešbaliku, Žanbaliku (Janbalik) (*balik* na staroturskom jeziku znači grad). Mjesto prebivališta Kipčaka bio je Tovar, mali grad u okolini Kašgara. Gradić Kantun, nedaleko od Taraza, po Kašgarijevim riječima, predstavljao je granicu kipčačke zemlje. Njegovi stanovnici su se, po knjizi, bavili domaćinstvom i vrtlarstvom. U skladu s tim, autor objašnjava da su Kipčaci u tom periodu oslabili, i da je među njima nastao razdor, pa se dio njih utopio u Oguze, a drugi dio priključio se Čigilima i drugim plemenima.

Autor navodi da tursko pleme Oguza treba poistovjetiti s Turkmenima, koji se sastoje od 22 roda, a svaki rod ima svoju *tamgu* po kojoj se razlikuje od drugih. On nabraja imena rodova i njihove tamge, zapravo čitava knjiga obiluje upravo ovakvim etnografskim napomenama.

Kao ekvivalenciju svake riječi koja označava životinju, pticu i sl., ili riječi koja označava običaj, tradiciju, zanat, autor u okviru svojih mogućnosti i pomno prikupljene građe daje iscrpna objašnjenja, zahvaljujući kojima djelo ima izuzetan naučni značaj.

Mahmud Kašgari je, prije svega, filolog, a obuhvatnost i sistematičnost djela, vrijednost i konkretnost obrađenih pitanja dokazuju da je autor bio veliki naučnik. *Zbornik turskih narječja* privlači pažnju, prije svega, kao leksičko nasljeđe. Pisac se u klasifikaciji riječi koristi njemu osobenim karakternim pravilom. Počinje rječnik od riječi u kojima ima najmanje slova. Autor djela dijeli riječi na aktivne i pasivne, razmatrajući ih kao dva dijela rječnika. Međutim, leksičko značenje "zbornika" ovime se ne ograničava. U njemu se daje podrobno razjašnjenje antonima i sinonima, homonima i metafora, riječi iz dijalekta. Ovako pažljiva objašnjenja riječi, široko poznavanje lingvistike predstavljali su ogroman napredak za filologiju toga vremena. Autor upozorava na to da nije unio u rječnik zastarjele turske riječi, i riječi stranog porijekla. Naravno, ove riječi odigrale bi značajnu ulogu u pogledu tumačenja nastanka suvremenog turskog jezika, međutim, on ostaje vjeran svom načelu do kraja.

Veliko otkriće Mahmuda Kašgarija bilo je javljanje novih značenja riječi i obrazovanje neologizama.

Nove riječi ne pojavljuju se samo spajanjem korijena starih riječi sa sufiksima, one se pojavljuju i putem upotrebe u suprotnim značenjima. Tako naprimjer, jedna te ista riječ počinje nositi suprotno značenje. Možemo navesti riječ "sučik". Ako se u drevnoturskom jeziku, za vrijeme Orhonsko-Jenisejskih spomenika (od V do VIII stoljeća) riječ "sučik" upotrebljavala u značenju "slatko", Kašgari piše da se u njegovo vrijeme ova riječ upotrebljavala u značenju "gorko" i "vino". Obrazovanje novih riječi dešava se i onda kada riječi dobivaju novo značenje povezano s mjestom i karakterom pojavljivanja. Naprimjer, riječ "šaš" (kosa) u značenju riječi "baš" (glava). Svi ovi načini formiranja neologizama, o kojima autor govori još u XI stoljeću, nisu izgubili na značaju ni u naše vrijeme.

Mahmud Kašgari može se smatrati jednim od prvih filologa koji su uspostavili pravila fonetike turskih jezika. Istina, on se u svom rječniku ne zaustavlja posebno na fonetici, ali ipak razjašnjava osobine različitih riječi, različit izgovor istih riječi u različitim plemenima.

Kašgari je najprije napravio klasifikaciju turkijskih narječja. Razdijelio ih je na dvije grupe: sjevernu i južnu. On se u svojoj klasifikaciji rukovodio geografskim principom. Moramo napomenuti da se ovom vrstom klasifikacije koriste i neki današnji filolozi, pa su neke od ovih dijalektnih razlika, na koje je upozorio Kašgari, u naše vrijeme postale glavni kriterij za podjelu turkijskih narječja na grupe.

Po riječima Kašgarija, najlakši od turskih dijalekata je oguski, najljepši i najzvučniji – dijalekt plemena Tuhsi i plemena koja su živjela na obali rijeka Irtiš, Ili i Edil (Volga) i blizu ujgurskih gradova. Najrasprostranjeniji jezik je ujgurski. U vrijeme Kašgarija on je igrao ulogu književnog jezika.

Mahmud Kašgari je svojim djelom označio epohu u pogledu metoda izučavanja jezičkih materijala. Treba naglasiti da je ova metoda razrađena na Zapadu u XIX stoljeću, a na Istoku, u djelu Mahmuda Kašgarija, još u XI stoljeću. Objašnjavajući neku jezičnu činjenicu, Kašgari istovremeno navodi i njezin ekvivalent iz jezika drugog plemena, upućuje na semantičke i fonetsko-gramatičke razlike, što je bio početak usporednog izučavanja jezika.

Metodom kojom se koristio u knjizi bio je preteča za sljedeća pokoljenja istočnjačkih jezičara do XVIII stoljeća. Tako su nastali djelo Sejida Džemaluddina ibn Muhanija *Dostojanstvo čovjeka i dostojanstvo jezika*, krajem XIII stoljeća i Hajanova *Knjiga za izučavanje turskih jezika*, a također i značajna knjiga uzbečkog pjesnika i mislioca Ali Šîra Nevaija *Spor dva jezika* i niz drugih djela.

Bez obzira na to što su spomenuta najvažnija pitanja koja knjiga obrađuje, djelo *Divani Lugat-i Türk* nije u potpunosti obrađeno. Zapravo, nedostaju sadržaji koji imaju za cilj objašnjenje pitanja u kojem stupnju materijali ove knjige odražavaju historijsku prošlost suvremenih turkijskih jezika. Budući da u knjizi možemo naći informacije o jezicima mnogih turskih plemena, možemo zaključiti da u njoj postoje elementi jezika svih turskih naroda koji naseljavaju srednju Aziju i Kazahstan. Treba naglasiti da fond rječnika i gramatički ustroj knjige danas odražavaju historiju suvremenog kazahskog jezika, bez obzira na neke gramatičke i fonetske razlike.

Mahmud Kašgari bio je jedan od najvećih učenjaka svog vremena, ostavivši čovječanstvu u nasljeđe veliko djelo *Divani Lugat-i Türk*.

Yusuf Has Hacib (Jusuf Has Hadžib) i *Kutadgu Bilig*

Najstariji pjesnik i mislilac islamske turske književnosti, Jusuf Has Hadžib, rodio se u Balasagunu između 400. i 410. / 1009. i 1019. godine. Potječe iz ugledne porodice. Sve do zrelih godina živio je u rodnom Balasagunu. Stekao je temeljito obrazovanje kod uglednih učenjaka svoga vremena, posebno se zanimajući za znanost i umjetnost. To je sve našlo odraza u njegovom velikom djelu *Kutadgu Bilig*. Djelo je posvetio Tuğfeč Buğra Kara-hanu Ebu Ali Hasan Sulejman Arslan-hanu. Kao zaslugu za ovo djelo Jusuf je dobio nadimak Has Hadžib. O tome šta znači titula *hadžib* govori Jusuf u svome djelu, pa kaže da je najvrjednija među svim dužnostima dužnost hadžiba. Da se postane hadžib i ljude uputi na ispravan put potrebno je deset stvari: bistro oko, oštro uho, široko srce, ugodno lice, lijepa odjeća, stas, jezik, razum, pamet i znanje. Sve ovo trebaju pratiti držanje i ponašanje.

U 6 500 stihova djela *Kutadgu Bilig*, u skladu s postojećom tradicijom u islamskim književnostima, uvodne stihove autor posvećuje Bogu, potom poslaniku Muhammedu, četverici prvih halifa i potom Buğra-hanu, da bi u četiri poglavlja ovog djela autor raspravljao o pravdi, vlasti, pameti i zadovoljstvu koje iz svega toga proistječe. U djelu se također govori i o drugim raznim temama i osobama iz različitih društvenih slojeva.

Četiri osnovne vrijednosti u *Kutadgu Biligu* predstavljene su kroz likove:

- Pravdu simbolizira lik vladara Kün Togdı (Sunce koje se rodilo);
- Sreća je oličena u veziru pod imenom Ay Toldı (Pun mjesec);
- Simbol Pameti je vezirov sin Ögdülmiş (Pohvaljeni);
- Kraj života predstavljen je likom Odgurmış (Budni), koji je ujedno Ögdülmişev brat.

Djelo je strukturirano tako da se uvijek vodi dijalog između dvije osobe u obliku pitanja i odgovora. Nakon tih dijaloga slijede autorov zaključak i pouka.

Djelo svjedoči o učenosti svog autora koji je bio pod utjecajem najvećih islamskih učenjaka.

Dokazano je, ipak, da je najviše utjecaja na Jusufa Has Hadžiba imao Ibn Sina. Jusuf Has Hadžib je čak, po tvrđenju zapadnih orijentalista,

posredno učenik Ibn Sine, jer je na pravi aristotelski način napisao svoju *Sijasetnamu*, odnosno *Kutadgu Bilig*. Razlika u vremenu u kome su živjeli vrlo je mala, a podatak da su u njihovo vrijeme u Turkistanu i Transoksaniji živjeli brojni Ibn Sinaovi učenici i sljedbenici, potkrepljuje tu pretpostavku. Više od ovoga, ovo potvrđuje činjenica da je Jusuf Has Hadžib imao o svemu gotovo istovjetno gledište kao i Ibn Sina. Djelo je pisao godinu i po i završio 462/1069-1070. godine u Kašgaru. Naučnom svijetu najprije je bio poznat primjerak *Kutadgu Biliga*, prepisan u Heratu 1439. godine ujgurskim pismom, iako stariji primjerci iz Fergane i Kaira, prepisani arapskim pismom, potječu iz XIII odnosno XIV stoljeća. Primjerak iz Herata, prepisan ujgurskim s arapskog, ima dosta grešaka jer prepisivač nije dobro znao arapsko pismo pa je nekim riječima promijenio smisao.

Književni utjecaji u djelu Kutadgu Bilig

Utjecaj narodne književnosti i klasičnih književnosti

Utjecaji usmene kulture posebno se zapažaju u *Kutadgu Biligu*, a ogledaju se u tradicijama stare narodne književnosti. Strani utjecaji, pak, potječu iz klasične perzijske književnosti. Već na prvi pogled opaža se utjecaj islamsko-iranske literature, jer je u pogledu metra i poetskog stila *Kutadgu Bilig* posve sličan *Šahnami*. U to vrijeme u istočnom Turkistanu nije uopće bila nepoznata *Šahnama*, a Samarkand i Buhara bili su u tijesnoj vezi s Balasagunom i Kašgarom, odnosno pod vlašću istih vladara kao i Perzijanci. U okolini Kašgara bilo je plemena koja su i dalje poznavala iranske dijalekte, a u Balasagunu, usporedo s turskim, upotrebljavao se jezik Sogda. Po samom obliku *Kutadgu Bilig* sastavljen je od mesnevi stihova, a ne od kušak-kasida, kako su neki smatrali. Djelo se svrstava u žanr *sijasetname*, tj. knjige savjeta vladarima kako bi trebalo mudro upravljati državom.

Prvi turski centar gdje se počelo govoriti jezikom u kome su prevladali elementi književnog jezika i u koji su u sve većoj mjeri prodirali vanjski, tj. arapski i perzijski utjecaji, bio je Kašgar.

Ovaj jezik zato je i nazvan *kaşgar dili* ili samo *türkçe*.

Širenje ovog jezika, koji se još naziva i *hakaniyye türkçesi*, počelo je još prije pojave *Kutadgu Biliga*, a nastavilo se još intenzivnije poslije pojave ovog djela. Također, ovdje su se počela širiti arapska i perzijska književnost čije su elemente Turci prisvajali i usvajali.

Edib Ahmed

Najstarije djelo turske književnosti nakon *Kutadgu biliga* je Ahmed ibn Muhamed Jugnakijev *Hibbet al-hakayık* ili, po drugom načinu čitanja *Aybetul hakayık*. Pisano je ujgurskim pismom, a kašgarskim jezikom. Dva rukopisa ovog djela nalaze se u biblioteci Aja Sofije, od kojih je jedan pisan ujgurskim pismom, a ispod toga i arapskim, a drugi je, pisan lijepim rukopisom, ujgurskim pismom u Samarkandu. O samom autoru može se reći da je živio u prvoj polovini VI stoljeća po Hidžri, a ne u III ni IX, kako neki pretpostavljaju. Iako slijep od rođenja, Edib Ahmed uspio je steći zavidno obrazovanje. Živio je u Juknaku, u Turkestanu odakle mu je porijeklom i otac. Pjesnik Ali Šîr Nevaî kaže da je Edib Ahmed pjesnik poznat među Turcima te da je posjećivao predavanja Imam-i Azam Ebu Hanife i time pomiče Ahmeda Ediba tri stoljeća naprijed.

Atabetül-Hakayık didaktičko je djelo koje raspravlja o moralu pojedinaca. Počinje ustaljenim uvodnim poglavljima posvećenim veličanju Boga, Poslanika, četverice halifa i dr., a ispjevano je u metru: *feulun / feulun / feulun / fa'l*. Najprije je pisao kako bi trebalo da se vlada musliman, a onda je naveo da je stvarno stanje neprihvatljivo: da se pije, da su džamije prazne, da su se učenjaci prošli nauke, a pobožni ljudi da su napustili privrženost vjeri. Djelo je pisano po uzoru na *Kutadgu Bilig*, a kako je ovaj imao za uzor *Šahnamu*, tako i *Atabetül-Hakayık* nosi obilježje ovog poznatog perzijskog epa.

Razlika između hakaniyye türkçesi i oğuzca dijalekta

Između ova dva najveća turska dijalekta razlika koju pokazuje *Divanu Lugati Türk* bila je uočljiva u XI stoljeću. Naročito su postojale razlike u početnom konsonantu, koji je u raznim dijalektima bio različit. Pojavile su

se i neke druge razlike, kao varijanta slova "g" u sredini riječi. Međutim, bližim kontaktom s Perzijancima Oguzi su još u V stoljeću po Hidžri počeli usvajati perzijske riječi umjesto svojih, koje su postupno, u izvjesnom broju, sasvim zaboravili.

Prihvatajući novu vjeru, Turci su primali i svete knjige na jezicima islamskih naroda. Pod utjecajem nove vjere i nove civilizacije mijenjale se i moralne vrijednosti. Kao što su bili u upotrebi izrazi za vjeru maniheizam iz jezika sogd, koji je bio sveti jezik te vjere, i kao što su usvojeni izrazi indijskog i kineskog jezika da bi se izrazili pojmove iz budizma, tako je bilo potpuno logično da izrazi povezani s islamom budu preuzeti iz arapskog i perzijskog jezika, a posebno ovog prvog. Kako su u to vrijeme bile podizane medrese i hanikahi, povećavao se utjecaj arapskog jezika kao vjerskog i perzijskog, kao jezika književnosti. Analizirajući razvoj turske književnosti može se jasno vidjeti kakav je i koliki bio taj neprestani utjecaj.

Borba jezika u srednjoj Aziji

Pojava islama u srednjoj Aziji utjecala je da Iran ponovo stekne dominaciju u ovim područjima. Tad su se prvi put nakon Selefkijana pod političkom vlašću jedne države ujedinili Iranci iz Irana i oni koji su živjeli u Transoksaniji. Kao posljedica islamskog osvajanja, veće grupe iranskog stanovništva naselile su se u turskim krajevima, što je prouzrokovalo potiskivanje jezika sogd, koji je do tada imao karakter književnog i vjerskog jezika tih krajeva, zbog čega je na značaju dobivao perzijski jezik. U administraciji i kulturi najveći takmac perzijskom bio je arapski. Kako je perzijski jezik pobuđivao uspomene na staru zoroastrijsku vjeru, sve više je ustupao mjesto arapskom jeziku, čija se književnost širila u Iranu, Horasanu i Transoksaniji. U III stoljeću po Hidžri, Sasanidi su počeli upotrebljavati u upravi perzijski jezik, ali je to trajalo kratko, te je opet uveden arapski kao službeni jezik. U gaznevijskoj državi je na dvoru i u vojsci bio u upotrebi turski jezik, ali je kao službeni prihvaćen arapski. Međutim, kako narod nije imao sklonosti ka ovom jeziku, ubrzo su književna i vjerska djela prevođena na perzijski, tako da je njegov značaj sve više rastao. Time, ipak, položaj

arapskog jezika u islamskim centrima istočno-turskih provincija nije bio ugrožen. Perzijski jezik, koji je postupno potpuno istisnuo iz upotrebe iranske dijalekte i koji je umnogome ograničio upotrebu arapskog jezika u samom Iranu i onim krajevima koji su gravitirali Iranu, nije mogao ugroziti upotrebu turskog jezika među narodom. S bogatom narodnom književnošću, turski jezik se tako sve do ovog stoljeća čvrsto ukorjenjivao među stanovništvom srednje Azije.

Islamska kultura u istočnom Turkistanu

Osnivanje islamske države u istočnom Turkistanu od strane Karahanida bilo je razlogom da već u V stoljeću po Hidžri Kašgar i Balasagun postanu snažni islamski centri. Iako je islam i u prošlosti ostavio jak utjecaj u ovim krajevima, sad je taj utjecaj postao mnogo veći i potpuniji. Medrese u Kašgaru, Balasagunu i Kentu proširile su islamska učenja među Turcima, pa su se počeli pojavljivati znameniti mufessiri, muhadisi, pravnici, lingvisti, a i mnoga djela iz iranske literature, veoma cijenjena na dvoru u Samarkandu, dospijevala su do ovih centara. Turci istočnog Turkestana postali su do te mjere dosljedni u provođenju vjerskih dužnosti da su bili uzročnicima propasti šamanijskih Turaka, sljedbenika budizma. Sasvim je prirodno da je perzijska književnost ostavila dubok trag u formiranju ove književnosti, koja se ne može sagledati u potpunosti jer je veliki dio djela propao u vrtlogu ratova. Ipak, ono čime raspolažemo svjedoči o velikim umjetničkim dometima tog naroda.

Vjerska djela – turski tefsir anonimnog autora

Postoji jedan tefsir iz XI stoljeća za koji se ne zna ni kada je nastao ni ko ga je napisao, a koji je u Turkestanu pronašao Zeki Velidi Doğan i sada je pohranjen u Sankt Petersburgu, u zbirci rukopisa Azijskog muzeja.

Mada su izvjesne informacije o ovom djelu dali Zeki Velidi Doğan i Vasili Bartold, ostalo je da se ono osvijetli sa stanovišta povijesti jezika.

Tumačenje počinje sa 40. ajetom 80. sure. Turski prijevod stavljao se, kako je to tada bilo uobičajeno, a i poslije, između redova arapskog teksta. Autor je između teksta ubacivao pojedine podatke o Muhammedu, a.s., i komentare na turskom jeziku.

Postojeći rukopis tefsira prepisan je u Timurovo vrijeme. Međutim, kako on nije doslovno prepisan, nego prilagođen jeziku koji se brzo mijenjao, izgubio je prvobitan karakter izvornog jezika kojim je pisan. Ipak, taj jezik zadržao je veoma velik broj starih riječi koje se upotrebljavaju usporedo s novim, a to je učinio da bi pravim turskim jezikom približio narodu značenje Kur'ana. Ovaj tefsir ima veliku vrijednost za proučavanje povijesti turskog jezika.

Priče vjerskog karaktera – Tezkire Satuk Buğra-han

Među djelima nastalim u vrijeme Karahanida je i *Tezkire-i Satuk Buğra Han* od autora Hādže Ebu en-Nasra Samaija. Djelo je sastavljeno u čast vladaru Satuk Buğra-hanu. Međutim, današnji primjerci nisu jednaki, što nam svjedoči da je i to djelo u narodu pretrpjelo mnogo izmjena. Ova zbirka priča govori o tome kako su autor i njegov narod primili islam, kao i o Satuk Buğra-hanu i njegovim potomcima.

Početak tesavvufske narodne poezije

Glavno središte sufijskog toka bio je Horasan, naseljen i turskim plemenima. Na osnovi toga, nakon islamizacije Transoksanije, bilo je sasvim prirodno što je ovaj tesavvufski tok išao istim redom kao što je prethodno išla i islamizacija. Tako su već u III stoljeću po Hidžri Hamedan, Nišabur i Merv bili puni sufija. U IV stoljeću po Hidžri u Buhari i Fergani postojao je veliki broj derviških starješina – šejhova, koje su Turci u Fergani nazivali babama. Veliki broj derviša iz gradova išao je među turska nomadska plemena i tamo širio sufijsku propagandu što je polučilo širenje ovog turskog sufijskog reda. U pamćenju Turaka srednje Azije, Azerbejdžana, Anadola i krajeva oko Volge živio je Ahmed Yesevi (Jesevi).

Hodža Ahmed Jesevi (Yesevi) i prvi turski tarikat

U medresama koje su građene u IX i X stoljeću, u krajevima gdje je velik broj turskog stanovništva primao islam (Buhara, Samarkand, Herat, Kašgar) stasali su i veliki islamski učenjaci, poput Farabija (870-950) i Zamahšerija (1075-1144), koji su se proslavili u svojoj oblasti djelovanja i ostavili čovječanstvu u naslijeđe značajna filozofska i druga znanstvena dostignuća. Prvobitni je cilj ovih medresa (škola) bio da novim muslimanima omoguće lakše čitanje i razumijevanje Kur'ana i islamskih propisa. Tesavvuf, kao jedna vrsta životne filozofije, u ovim se krajevima iznimno brzo širio jer je bio pogodan za misionarsko djelovanje i imao izuzetno razvijene pedagoško-obrazovne metode poučavanja. Uz Jusufa Has Hadžiba, Mahmuda Kašgarija i Ahmeda Ediba, u ranom periodu razvoja turske vjerske (islamske) književnosti, najzanimljivija ličnost bio je Ahmed Jesevi, o čijem životu do nas i usmenim i pisanim putem dopiru brojne legende što se s generacije na generaciju prenose gotovo devet stoljeća. One u sebi nose dragocjene podatke ne samo o Jesevijevom identitetu već i o načinu širenja islamske kulture i civilizacije u srednjoj Aziji, a poslije i u Anadoliji, posredstvom tesavvufa, osnivanjem tekija kao centara sufizma uz same medrese.

Ahmed Jesevi, kao i njegovi učitelji (*muršidi*), bio je alim hanefijskoga mezheba, a znanje je stekao u medresi, gdje je osim vjerskim znanostima dobro poučen i sufizmu. Bilježi se da je bio blage naravi i da mu je glavni cilj bio učvrstiti sunijsko vjerovanje (*akide*). Njegov tarikat dugo je ostao dosljedan svim šerijatskim propisima i sunetu Muhammedovom, a.s., tako da su jesevijsko-sunijski Turci snažno utjecali na razvoj ostalih sunijskih tarikata, iako su se mnogi tarikati što su nastali poslije, a koji su bili šiijskoga usmjerenja, rado pozivali na ličnost Ahmeda Jesevija zbog njegovog ogromnog utjecaja u narodu, a u cilju širenja vlastitoga naučavanja. Posredstvom derviša jesevijskog tarikata širio se duh sunizma i jesevizma u najudaljenije turske krajeve, pa je vjerovatno taj duh bio jedan od činitelja koji su utjecali na to da se Turci opredijele za sunizam a ne šiizam.

Poznat pod nadimkom "pir-i Turkistan", Ahmed Jesevi bio je jedan od najpoznatijih sufijskih pjesnika, koji je snažno utjecao na vjerski život srednjoazijskih Turaka. O njegovom historijskom identitetu malo je

pouzdanih podataka, međutim, i pobožne pjesme i legende jedna su vrsta znanstvenog, povijesnoga izvora, s obzirom na to da se iz njih može ponešto saznati i zaključiti o životu, ličnosti i ugledu ovoga pjesnika. Iako je znao i arapski i perzijski, Ahmed Jesevi je govorio i pisao jednostavnim turskim jezikom, te je zbog toga imao značajnu ulogu u turcizaciji i islamizaciji Anadolije. Evlija Čelebi govori opširno o turbetima koja se pripisuju Ahmedu Jeseviju a nalaze se u brojnim mjestima koja je obilazio dok je putovao Anadolijom. Nakšibendijski i bektašijski tarikati nastali su poslije i neke su elemente preuzeli iz jesevijskoga tarikata. Među nomadskim Turcima njegovo učenje poprima lokalne običaje i ostaje pod jakim utjecajem predislamskih dogmi i ritualnih obreda. Jesevizam se učvrstio u istočnom Turkestanu u oblasti Maveraunehr, Harizmu, zemlji Bulgara, Horosanu i Perziji. S brojnim selidbama turskih plemena jesevizam prelazi u Anadoliju, gdje se iz temelja ovoga učenja razvijaju ostali sufijski redovi.

Jesevi se rodio u kasabi Sayram, 176 kilometara sjeveroistočno od Aksuna. Ova kasaba, od davnina poznata pod imenom Ispicab (Isfidžab) ili Akšehir, bila je važno kulturno središte. Iako nije poznat datum njegova rođenja, smatra se da se rodio sredinom XI stoljeća. Njegov otac, Šejh Ibrahim, bio je poznati sajramski sufija. Majka mu je bila Ajša Hatun, kći Šejha Musaa, jednoga od zamjenika Šejha Ibrahima. S očeve strane, loza Ahmeda Jesevija veže se za hazreti Aliju. Imao je i sestru Dževher Šehnaz. Bio je sasvim mali kad mu je majka umrla, a otac kad je imao sedam godina, pa se u njegovoj ranoj mladosti o njemu brinula starija sestra. Dok je bio još u dječačkoj dobi, sele se u Yesi. Današnji grad Yes u Turkistanu od ogromne je povijesne važnosti zato što je bio centar Oğuz-hana. Ovdje je Jesevi bio pod nadzorom Arslan-babe i njegovim blagoslovom. Prve spoznaje stekao je u Yesiju, malo poslije, da bi nastavio obrazovanje, odlazi u Buharu, veliko znanstveno i kulturno središte toga vremena. U to vrijeme, Buhara je bila pod upraviteljstvom Karahanida (912-1212). Iako grad gubi politički značaj, ostaje važan znanstveni centar s obrazovnim institucijama, učenicima i studentima koji dolaze iz različitih dijelova svijeta, i iz Turkistana, zbog obrazovanja u medresama ovoga grada. Posebno je bila ukorijenjena tradicija poučavanja hanefijskog fikha. Ahmed Jesevi povezao se u Buhari s velikim učenjakom i sufijom Ebu Jakub Jusufom el-Hemedanijem. Jusuf el-Hemedani, koji je

putovao po svim važnijim naučnim središtima islamskoga svijeta i dugo boravio po tekijama u Mervu, omogućio je Jeseviju da upozna i vanjsko (*zahir*) i unutarnje (*batin*) znanje. Iako je bio treći od halifa/zamjenika svoga učitelja, on iz nepoznatih razloga, po smrti el-Hemedanija, prepušta hilafet u tarikatu Abdul Halik Gudžduvaniju i vraća se u Yesi. Ne zna se koliko je živio u Yesiju i kada je tačno umro, ali čim se Ahmed Jesevi vratio u Yesi stekao je veliku slavu. Oko njega se skupilo hiljade murida, te se jesevizam prepoznavao kao islamski pokret prožet tesavvufskim učenjem. Nakon 63 godine života povukao se u jednu sobicu u osamu kraj tekije i tamo proveo ostatak života.

Jesevijski tarikat proširio se prvo u Sejhunu, Taškentu, istočnom Turkestanu, a zatim u turskome kulturnom i jezičkome miljeu u oblastima Transoksanije i Harezma. Šest su pravila jesevijskoga tarikata: vjera i bogobojaznost, blagost, strpljivost, nastojati postići Božije zadovoljstvo, iskrenost i približavanje Istini.

Tarikat također ima šest obaveznih postulata (*vadžiba*):

1. nastojanje da se postigne stupanj *muršidi-kamila*,
2. gajenje stalne ljubavi (*ašk*) prema Bogu,
3. danonoćno osjećanje bogobojaznosti,
4. stalna nada u Božiju milost u svakoj situaciji,
5. neprestano veličanje Allaha zikrom,
6. žudnja za susretom s Allahom.

Neobavezni, ali poželjni elementi (*suneti*) tarikata su: stalno se moliti u džematu, provoditi budan vrijeme pred izlazak sunca, neprestano biti pod abdestom (okupan i opran za molitvu), ne zaboravljati na stalnu Božiju prisutnost, stalno činiti zikr (spominjanje Boga) i biti blizu Allahovih dobrih robova.

Poznato je da je Jesevi pisao "kolokvijalnu" tursku poeziju u starom silabičkom (slogovnome) metru u namjeri da popularizira i proširi svoje mističko učenje. Poeme koje mu se pripisuju u zbirci *Divan-i Hikmet* (hikmet-mudrost, religiozna poema) daleko su od genijalnosti. Ove su poeme didaktičke naravi, pisane popularnim jezikom, pune sufijskih mudrih izreka. Početak su novoga žanra u turskoj književnosti – mističke narodne književnosti, koja će u kasnijim stoljećima cvjetati naporedo sa svjetovnom narodnom književnosti i klasičnim ostvarenjima ostalih

žanrova. Značajno je da se pjesme počinju pisati na turskome jeziku, jer su do tada djela iz oblasti tesavvufa uglavnom pisana na arapskom i perzijskom. Tako su tesavvuf mogli razumijevati i Turci koji nisu poznavali ova dva jezika.

Divan-i Hikmet, poznato djelo Ahmeda Jesevija, vrlo je opširna medžmua pobožnih pjesama. Ona govori o vjerskim običajima među istočnim i sjevernim uzbečkim Turcima, kao i o Turcima Kirgizima i onim oko Volge. Vidljive su znatne razlike iz aspekta jezika i sadržaja pojedinih dijelova rukopisa *Divan-i Hikmeta* što je posljedica brojnih izmjena i dopuna načinjenih od različitih osoba u različitim historijskim razdobljima. Čak su i čitave pjesme pridodane (sve su u duhu jesevizma). Ahmedu Jeseviju pripisuje se i djelo *Farkname* koje sadrži određen broj risala.

Prvi tarikat razgranao se poslije na tri grupe: hajdarije, bektašije i nakšibendije. Poeziju Ahmeda Jesevija, po formi i po sadržaju vrlo jednostavnu, često su oponašale mnoge sufije, tako da se razvio čitav novi književni val. Istina, sve je to ostalo u okvirima narodne poezije. Ovaj pravac je imao drugačiji oblik u Anadoliji, specifičnost nastalu pod posebnim uvjetima.

Jesevijski pokret u srednjoj Aziji, Harizmu i krajevima oko Volge ostao je vjeran svojim početnim tradicijama. Ako tražimo uzroke zašto je ovako dugo živjela ova književnost među narodom srednje Azije i Harizma, možemo reći da je ona zbog svoje jednostavnosti plijenila srca masa još prije nego je prihvaćen islam, a sada su kroz ovu jednostavnu poeziju učili vrlo jednostavna pravila tog sufijskog tarikata.

Ovaj opći pjesnički manir, praćen sufijskim pokretom koji ga je podstaknuo, uzeo je u Anadoliji još širi zamah i prerastao iz asketskog pobožnog sistema u filozofiju o božanskoj ljubavi stvarajući tako i kod Arapa i kod Perzijanaca jedan narodni, originalni i visoki umjetnički žanr. Koliko god je bila mala umjetnička vrijednost poezije Ahmeda Jesevija, evidentno je njegovo mjesto u počecima ovog umjetničkog stila. Ovo djelo uopće nije bilo strano Turcima oko Sir Darije koji su tek ulazili u islamski svijet i, prirodno, veoma su ga cijenili. Također, i sama tema im se dopadala, pa je ovo djelo vrlo brzo steklo "sveti" karakter. Začetnik ove poezije ujedno je i začetnik tarikata koji su svi slijedili. Tako je pod njegovim utjecajem bilo u modi da se pjeva o raznim mudrostima. U tom smislu je spjevan i njegov *Divan-i Hikmet* na isti način i istim jezikom.

Ko je htio biti sljedbenik jesevilika i stvarati odgovarajuću poeziju morao je znati napamet *Divan-i Hikmet* i što više ući u srž njegove filozofije. Ovaj tarikat nije jenjavao osam stoljeća. Čak i kada su nailazile teškoće koje su dolazile izvana, nije došlo do rasula ovog pokreta, pa ga nije uništilo čak ni rusko osvajanje. Može se naprosto reći da je nakon svakog napada na ovaj tarikat on postajao sve čvršći, da su se u njemu zbijali redovi, a on doživljavao izvjestan preporod.

Gaznevidi

Poslije karahanidskog, Gaznevidsko carstvo je kronološki drugo tursko islamsko carstvo. Nastalo je iz poluovisne kneževine kojom je za račun Samanida upravljao namjesnik Alp Tigin. Najprije je služio kao vezir, a potom i kao valija Herata (334/955). Kad je na samanidsko prijestolje stupio Mahmud bin Nuh, Alp Tigin pao je u nemilost i povukao se prema istoku zemlje, gdje je, podigavši pobunu, zauzeo Gaznu. Umro je 353/964. godine.

Prva titula koju su upotrebljavali Gaznevidi bila je emir. Mahmud i njegovi nasljednici nazivani su sultanima.

Gaznevidi su pridavali veliki značaj znanosti, umjetnosti i književnosti i u njihovom okrilju djelovali su poznati pjesnici toga vremena, kao što su Minučihri i Ferruhi. Ferruhi je bio porijeklom iz Sistana, a služio je kao dvorski pjesnik, autor kasida za Mahmuda Gaznevija i njegova dva sina. Pjevao je na perzijskom i zauzimao značajno mjesto među dvorskim pjesnicima Mahmuda Gaznevija. Umro je 429/1037-1038. godine.

Postoje Ferruhijeve pjesme o ramazanu, Kurban-bajramu, Nevruzu (perzijskoj Novoj godini, koja odgovara prvom danu proljeća) spjevane u pohvalu vladara, kako bi se opjevali njegovi pohodi, ratovi i proslavile njegove pobjede. Najpoznatija od ovih je kasida koja evocira Mahmudov pohod na Somnat (416/1025-1026), tj. *mersija* koja je spjevana u povodu Mahmudove smrti jedno je od zapaženih dostignuća iranske književnosti. Tu je i kasida posvećena Mahmudovom robu Ajasu. Također je spjevao kaside o Mahmudovom sinu Muhammedu, Mahmudovom bratu Azudüddevle Jusufu, Mahmudovom veziru Ahmedu bin Hasan Mejmendiju i Memendijevom nasljedniku Haseneku. Ferruhi je imao vrlo jednostavan,

iskren i prirodan stil. U izvorima se spominje i njegovo djelo *Tarğuman al Balaga*. U kasidama napisanim u povodu Nove godine (Nevrûz) i Bajrama nalaze se vrlo lijepi opisi godišnjih doba. Divan mu je objavljen 1933. godine u Teheranu.

Pregled književnih i općenito kulturnih događanja u vrijeme Gaznevida upotpunjuje se pjesnikom Minučihri ili Menučehri. Ne zna se tačno kada se rodio, a na osnovu nekih izvora pretpostavlja da je umro 432/1040-1041. godine. Za njega se govori da se rodio u Belhu, ali se u njegovu Divanu navodi da je iz Damgana. U izvorima koji se oslanjaju na *Divan* zabilježeno je da je stekao dobro obrazovanje, da je bio dobar poznavatelj vjerskih znanosti te da je znao napamet mnoge divane arapskih pjesnika. Kao što izvori složno bilježe, Minučihri je uzeo mahlas nakon što je ušao u službu Felekul-Medi Minučihr bin Kabusa, iz porodice Zijarida, koji je bio zet Mahmuda Gaznevija i emir Gurdžana. U naslovima dviju kasida iz njegova *Divana*, u nekim rukopisnim primjercima, spominje se ime ovog emira. Tako Riza Kuli-han u *Mecme'ul-fusuha* tvrdi da je Minučihri išao i na dvor Mahmuda Gaznevija i da je bio vezan za njegova sina Muhammeda, ali o tome nema pouzdanih informacija.

Minučihri je još u mladosti obilazio mnoga mjesta želeći se približiti utjecajnim osobama. Najzad se za njega moglo pronaći jedno mjesto u Reju kod porodice Imrani, o čemu se može govoriti oslanjajući se na divan. Povod njegova odlaska u Gaznu bio je zainteresiranost sultana Mes'uda za njegovu poeziju. Minučihri je na dvoru podvrgnut ispitu iz poezije, nakon čega je primljen među dvorske pjesnike, a kasida *Sem'iye*, kao rezultat ispita, naišla je na Unsurijevu pohvalu. Ova kasida smatra se vrijednim uspjehom u iranskoj književnosti, u njoj prevladava uravnotežen, ali tek otkriven novi stil.

Minučihri ovdje govori kako je Unsuri od njega mnogo veći pjesnik. Iz Divana također saznajemo da se jedan pjesnik koji ga nije podnosio žalio na njega Mes'udu, a Mes'ud je od toga pjesnika tražio da napiše *naziru* na Minučihrijevu pjesmu. Kako ovaj koji se žalio nije to uspio ostvariti ni za godinu, izgubio je ugled. Ovaj događaj govori o Mes'udu kao ispravnom i razumnom čovjeku, a Minučihriju kao pjesniku kojega je Mes'ud veoma cijenio i prihvatio u službu. Napisao je mnogo kasida i za Mes'udovog vezira, Ahmeda bin Abdussameda, a najpoznatija je *Lamiya*.

Kod Beyhekija (*Tarih*), a i u drugim izvorima, navodi se da je Minučihri otišao u Belh da opiše u svome *Divanu* dolazak Mes'uda 430/1039. koji je tamo otišao ratovati protiv Seldžuka.

Jedino Minučihrijevo djelo sačuvano do danas je *Divan* – nalazi se u brojnim rukopisnim primjercima, ali ne onim iz najranijeg vremena. Najstariji rukopis njegove pjesme *Lamiye* iz *Divana* nalazi se u jednoj medžmui iz VIII stoljeća po Hidžri. U pariskoj Nacionalnoj biblioteci nalazi i jedan prijepis njegova rukopisa iz X stoljeća po Hidžri (prepisan 1580. godine). Primjerak njegova *Divana* iz iranske biblioteke Hadž Husejin Aka Melika je noviji, prepisan je 1011. godine po Hidžri, odnosno 1602. godine.

Divan je više puta izdavan u Teheranu, a kritičko izdanje objavljeno je 1905. godine, dok je u Francuskoj o Minučihriju i njegovu *Divanu* A. B. Kazimirsky napisao dvije knjige: *Spécimen du Divan de Menutehehri* (Versaille, 1876) i *Menutchehri, poète persan du XI siècle* (Paris, 1886).

Iako je svoj *Divan* napisao na perzijskom jeziku, kao dobar poznavatelj arapske poezije ostao je pod snažnim utjecajem arapskih pjesnika. U izvorima se bilježi da su njegove kaside krasili izrazito živi opisi.

Izvori navode da je Minučihri bio prva osoba koja je u perzijskoj književnosti upotrebljavala pjesničku formu musammat. Iako neki tvrde da ga je u tesavvuf uputio imam dva harema (Mekka i Medina) Ebu'l-Meali al-Džuvejniju, to nije moguće utvrditi.

Kao zaključak može se reći da je u vrijeme jedne od najstarijih turskih islamskih država, odnosno Gaznevidskog carstva, postojala razvijena književna produkcija na perzijskom i arapskom jeziku, dok se djela na turskom jeziku, ako ih je uopće bilo, nisu sačuvala u pisanom obliku.

Seldžuci

Turska književnost u vrijeme Seldžuka

Kada se govori o historiji seldžučkog vremena, neophodno je dotaći pitanje porijekla Turaka Oguza koji su osnovali ovo veliko carstvo. Ogromno prostranstvo, koje su tada kontrolirali turkijski narodi, osiguralo im je razvoj jake privrede i međunarodne trgovine, koju su u početku u svojim rukama držali Židovi i pripadnici kršćanskih naroda, a onda su je u velikoj

mjeri preuzeli muslimanski narodi, prije svih Arapi. Veliki dio luka i trgovačkih središta preko kojih je prije išla trgovina bili su gradovi naseljeni uglavnom arapskim stanovništvom – Bagdad, Basra, Kairo i Aleksandrija –, a preko njih se razvijala ne samo pomorska nego i kopnena trgovina, koja se temeljila na već naprednoj domaćoj radinosti i zemljoradnji. U zapadnoj Aziji, gdje su dominirali turkijski narodi, proizvodnja je bila bazirana na izradi ćilima, vunenih i pamučnih tkanina, prekrivača za sofe i ležaljke te predmeta za kuhinjske potrebe. Izrada stakla, posebno u sirijskim gradovima, bila je razvijena, a draguljarska umjetnost, raširena u mnogim gradovima Bliskog i Srednjeg istoka. Kada su Seldžuci došli na prostore Abasidskog carstva, znanost, književnost i umjetnost već su odavno imali vrlo vrijedne predstavnike. Dolazak seldžučkih Turaka otvara novu i značajnu eru u povijesti islama i hilafeta. Halifa je već bio potpuno neautoritativna osoba čije je carstvo bilo izdijeljeno u trenutku kada je u njega stupio poglavica po imenu Seldžuk, 956. godine, na čelu turkmenskog naroda nazvanog Oguz. Oguzi su turkijski narod koji je osnovao državu Tu-Kjua. Bizantinci su ih nazivali Oz, a Arapi Guz. Budući da ih je bilo mnogo i da su se nalazili na ogromnim prostranstvima, u vrijeme Sasanida prodirali su do granice Horasana, a u vrijeme Emevija bilo ih je u Guršu, Bustu, Bistamu i Sidžistanu. Znamo za borbe Oguza s Abasijama u predjelu Herata, Badgisa, Genča Rustaka i Sidžistana iz 150/767-768. godine. U V stoljeću po Hidžri (1010-1106) prešli su u grupama u Transoksaniju i Horasan i od tog stoljeća počinju primati islam.

Zahvaljujući neprekidnim naseljavanjima Oguza u okolini Sejhuna, ostala turska plemena pomakla su se na zapad i mijenjala se u etničkom pogledu u novim naseobinama u Azerbejdžanu, južnom Kavkazu, Iraku i sjevernoj Siriji. Njihovo konačno naseljavanje u Anadoliji došlo je kao plod ovih raseljavanja Oguza.

Značaj seldžučkog carstva u svjetskoj povijesti

U srednjem vijeku u islamskoj literaturi nisu ostavili veći trag ni Karahanidi ni Gaznevije. Gaznevije nisu mogle postati osvajačka sila s obzirom na to da se nisu oslanjali na tursku većinu, a Karahanidi su ostali smješteni na istoku daleko od islamskog svijeta. Međutim, Seldžučka

država, nastala gustim naseljavanjem Oguza u južnim krajevima, prouzrokovala je izuzetno brzo širenje od istočnog Turkistana do Mramornog i Sredozemnog mora, od Kavkaza do Indijskog okeana, te povezivanje islamskog svijeta, koji je bio raspršen, u jednu jaku islamsku državu. Ovim osvajanjima vlast nad islamskim svijetom prešla je u turske ruke. U Anadoliji je formirana Rumska seldžučka država. Od države koja je imala vladare kao plemenske starješine razvila se u ogromno islamsko carstvo s uređenim državnim aparatom. Seldžukov unuk Tuğrul je za vrijeme sultana Mesuda Gaznevije zauzeo neke gradove Horasana, a u Nišaburu je u njegovo ime održana hutba 428/1036-1037. godine. Tri godine poslije katastrofalno je porazio sultana Mes'uda, pa je u njegove ruke ponovo pao Horasan. Nakon toga je prisvojio Horasan i 431/1039-1040. godine proglasio sultanom. Brzo je proširio seldžučku vlast: prisvojio je Džurdžan, Taberistan, Havarizam, Kuhistan, Hemedan, Isfahan, Azerbejdžan, Kuzistan. Za prijestolnicu je uzeo Rej. Njegov nasljednik Alp Arslan je nastavio osvajanje i osvojio je Širvan, Gurdžistan i Ermenistan. Slomio je i posljednji otpor Bizantije i naselio se u Anadoliji. Na njegovo mjesto došao je Melik-šah 465-485. godine po Hidžri (1072-1092). Stvorio je jaku državnu aparaturu s vezirom Nizamul-Mulkom na čelu koja je učvrstila centralnu vlast. Prijestolnica Isfahan u njegovo vrijeme veoma je izgrađena i uređena. Tri četvrtine islamskog svijeta držao je u svojim rukama Melik-šah Seldžuki, od Tjenšana i Sejhuna do Mramornog mora, od Kakvaza do Jemena i Basre i do granica Egipta. Međutim, kako je došlo do atentata na Nizamul-Mulka, koji je tada poginuo, a nešto poslije umro je i sam vladar, nastale su unutarnje borbe i napadi kršćana na Carstvo. Na prijestolje je došao sultan Muhammed bin Melik-šah koji se jedno vrijeme oštro borio protiv unutrašnjih neprijatelja države, ali je njegovom smrću ova akcija zaustavljena. Vladavina Tuğrula (1037-1063), njegova nasljednika Alp Arslana (1063-1072) i Melik-šaha (1072-1092) predstavljala je najsjajniji period vlasti Seldžuka nad islamskim istokom.

Nakon Melik-šaha, njegov brat Sendžer, koji je vladao u Horasanu, proglasio se sultanom. Drugo njegovo vladanje posljednji je svijetao period Seldžuka. Godine 548/1153-1054. pao je u ruke nomadskih horasanskih Oguza i, nakon što je bio oslobođen, živio je još samo tri godine. Za vrijeme njegove vladavine otcijepila se Transoksanija. Nakon ovog perioda

počinje dekadencija seldžučke imperije koja prelazi u ruke Harizm-šahova 583/1187-1088. godine. Posljednja su se odupirala neka plemena u Iraku i Iranu, ali su i ona razbijena 590/1194. godine. Na mjesto njih, Mezopotamiju, sjevernu Siriju, Mosul, Halep i Azerbejdžan nastanili su Atabeji, Perzijom su ovladali Selguri, dok su jedino Anadoliju zadržali Seldžuci. Država Velikih Seldžuka nije se dugo održala jer je suviše ovisila o snažnom vladaru koji bespogovorno vlada, a to je s obzirom na veliki teritorij kojim je vladao bilo vrlo teško.

U početku, seldžučki sultani nisu živjeli u prijestolnici Bagdadu. Alp Arslan čak nije nikada ni vidio Bagdad, njegovo sjedište bilo je u Isfahanu. Pri kraju Melik-šahova vladanja (484/1091) seldžučka se prijestolnica i službeno premjestila u Bagadad, a njegova vlast protezala se od Kašgara do Jerusalema, uključujući Malu Aziju i prostore do Kaspijskog mora.

Razvoj prosvjete u vrijeme Seldžuka – škole i biblioteke

U vrijeme Seldžuka, obrazovanje, nauka i kultura u Transoksaniji i Horasanu podigli su se na višu razinu. Mada prvi vladari nisu bili naklonjeni kulturi i umjetnosti, ipak su, u skladu s vremenom, uzimali u zaštitu sve intelektualne djelatnosti. Naročito možemo vidjeti kako se u vrijeme Alpa Arslana, vezira Nizamul-Mulka, podižu brojne medrese. Za Imamu-Haremejna (predvodnika dva časna harema) kaže se da je osim medrese u Nišaburu, za čije je izdržavanje ostavio 60 000 dukata, podigao u Bagdadu, na obali Tigrisa, čuvenu medresu "Nizamiju", a uz nju kuhinju i prenoćište za učenike. Ovim putem nastavili su i njihovi sljedbenici, pa su prve medrese i javne biblioteke u islamskim državama nastale u Horasanu, a ovaj običaj podizanja zdanja od javnog interesa proširio se i na Transoksaniju i Harizm. O nekim veoma bogatim bibliotekama u ovim pokrajinama imamo dragocjene podatke još iz vremena Samanida i Gaznevija. Osim javnih biblioteka, kojih je bilo izuzetno mnogo i koje su bile bogate knjigama, postojale su privatne, kako na dvoru, tako i kod poznatijih ljudi i učenjaka. Seldžuci i njihovi nasljednici veziri (atabezi) podigli su širom zemlje mnoge ustanove: medrese, biblioteke, bolnice, ludnice, sirotišta, obogatili su svoju zemlju brojnim vodovodima, karavan-sarajima, džamijama, turbetima, učilištima za proučavanje hadisa i imaretima.

Mada su mnogi od ovih znamenitih spomenika uništeni u ratovima s kršćanima i u najezdama Mongola, i dan-danas mnogi su od njih ostali svjedočiti o sjajnom kulturnom napretku Seldžučke imperije. Naročito su sjajno nastavili izgradnju i napredak nauke Atabezi u Siriji, koji su na tom dijelu imperije naslijedili Seldžuke.

U ovo vrijeme pojavili su se mnogi značajni pjesnici, kao što su Burhan, Emir Muizzi, Rešidi Samarkandi, Omer Hajjam i drugi koji su ostali poznati do danas. Budući da su prijestolnica Seldžuka i većina gradova bili mjesta gdje se govorilo perzijski, pjesnici su većinom pjevali na tom jeziku. Seldžučki vladari obilato su ih nagrađivali i bodrili, i tako uveliko doprinijeli razvoju perzijske literature. To je opredijelilo vladare i povlaštenu klasu da njeguju perzijsku književnost i da perzijski bude i službeni jezik na dvoru.

S druge strane, turski jezik počeo se širiti po Transoksaniji, Iranu, Horasanu, Iraku, Azerbejdžanu, Anadoliji i sjevernoj Siriji, kada su te krajeve naselili Oguzi. Miješajući se još prije osvajanja ovih krajeva s Perzijancima i s narodom Sogd, prihvatili su umjesto svojih mnoge perzijske riječi. Za svoje vladavine u Iranu oni su dosta obogatili perzijski jezik. Prožimanje Turaka sa susjednim narodima prouzrokovalo je takav razvoj da je turski postao jezik dvora i jezik vojske još u vrijeme Karahanida, a isto tako i u vrijeme Seldžuka. Općenito su u znanosti i umjetnosti prevladali arapski i perzijski jezik, ali i u administraciji i javnom komuniciranju, što je posve razumljivo kada se zna da su Seldžuci formirali državu u predjelima u kojima je postojala jaka islamska kultura i ukorijenjena tradicija, a Turci su na to područje došli kao nomadi. Ipak, veliki udio u formiranju islamske civilizacije na tom prostoru pripada turskim narodima.

Može se zaključiti da je seldžučka vlast imala presudan značaj za prodor i širenje turskog jezika u ovim krajevima i na osnovu toga što je napisano dosta djela na tom jeziku. U ovo vrijeme, u VI stoljeću po Hidžri, Bedrudin Kavami napisao je jednu poemu – *mulemmu* – u kojoj je prvi polustih jednog stiha pisao na arapskom a drugi na perzijskom, a cijeli naredni distih na turskom. Pjesnik Bedrudin Kavami ponosi se svojim narodom – Turcima – i on ih u svakom pogledu hvali. Njegovi stihovi, uz još neke literarne spomenike tog doba, svjedoče o tome da je na području Harizma turski postao jezik obrazovanja i književnosti.

Anadolski Seldžuci

Prodorom u Malu Aziju Turci su stvorili plodno tlo za naseljavanje brojnih turskih plemena. Kasnijim cijepanjem Seldžučkog carstva jedan zaseban dio predstavljala je Anadolija, tzv. *Rum Selcukları*. Oni su ostali najznačajniji turski element u zapadnoj Aziji zbog toga što su bili najorganiziraniji. Usprkos unutrašnjim borbama i vanjskim neprijateljima oličenim u kršćanskim i nekim islamskim zemljama, Seldžuci su sve više turcizirali Anadoliju i učinili je teritorijem na kojem se brzo razvijala islamska kultura. Ponekad su Bizantinci, Ermeni ili drugi kršćanski narodi uspijevali razrušiti poneko naselje Seldžuka, ali su se oni napokon učvrstili u jedinstvenoj državi u Maloj Aziji. Tome su doprinijeli kako nacionalni i vjerski osjećaj, tako i ekonomske i materijalne koristi svih anadolskih Turaka. Međutim, u VI stoljeću po Hidžri, Kılıč Arslan je, shodno starim nomadskim običajima, svoju zemlju podijelio sinovima, tako da je ova moćna i jedinstvena država podijeljena na jedanaest manjih pokrajina, što je opet bilo povod za unutrašnje ratove. Napokon je agilni i sposobni sultan Ruknuddin Kahir uspio ujediniti u jednu državu sve anadolske pokrajine. Za vrijeme Büyüka Alaeddina Keykubada ova je zemlja doživjela svoj najveći uspon. Keykubada, koji je zemlji vratio mir, najzaslužniji je što je došlo do kulturnog procvata Anadolije. Kasnijim naletom Mongola, koji su kao vihor zbrisali pred sobom sve na što su naišli, Keykubad je pametnom politikom uspio odgoditi propast svoje zemlje.

Književni i kulturni razvoj

Izložen gotovo neprestanim ratovima, turski narod u Anadoliji nije se mogao u tolikoj mjeri posvetiti kulturnom i naučnom razvoju. Koncem VI stoljeća po Hidžri jedno vrijeme su vladali red i mir, i tada se razvila trgovina ne samo s azijskim nego i s europskim zemljama. Svoju ekonomsku moć poboljšali su osvajanjima dvije važne luke na Crnom i Sredozemnom moru: Sinopa i Antalije. Tijekom mira i privrednog blagostanja, naučni i kulturni život doživio je procvat, te su mnogi poznati učenjaci iz islamskih zemalja počeli dolaziti i naseljavati se u tim krajevima. Za vrijeme vladara sultanâ Burhanuddina Ruknuddina, Giyaseddina

Keyhusreva, Izzudina Kejkavusa i Alaeddina Keykubada u Anadoliji je zaista došlo do procvata nauke i kulture. Medrese su od ovog vremena počele pokazivati veliku naučnu aktivnost i iz njih su izlazili prosvijećeni ljudi, učenjaci i pjesnici. Intenzivirale su se veze između kulturnih centara islamskih država i anadolskih gradova. Zbog križarskih ratova, mongolskih i Timurovih osvajanja, te ogromnih šteta koje su pritom nanošene Turcima, vrlo je malo djela ostalo pošteđeno. Među najvrednijim koja u svome enciklopedijskom djelu *Keşfu-zununu* spominje Katib Çelebi (Čelebi) nalazi se i djelo na perzijskom jeziku *Kamilu-t-ta'bir* od Šejha Šerefuddina Ebi'l-l-Fadila posvećeno Kılıč Arslanu Rumiju, iako se ne zna na kojeg se Kılıč Arslana odnosi. Spominje se da je još nekoliko djela i pojedinačnih pjesama nastalo u ovo vrijeme, ali ih je vrlo malo sačuvano do danas. Procvat nauke i kulture rastao je i nešto poslije, kada su pred najezdom Mongola učenjaci i pjesnici iz Harizma, Horasana, Iraka i Irana bježali u Malu Aziju.

Glavni elementi seldžučke civilizacije

Na razvoj seldžučke civilizacije u Anadoliji utjecali su brojni činitelji: kulturno nasljeđe Turaka, zatim iransko-islamsko-arapski utjecaji iz Sirije, Iraka i el-Džezire, kao i utjecaj helenističke kulture preko bizantijske. Svi ovi utjecaji stapali su se i prožimali, tako da je stvorena jedna sasvim nova civilizacija u kojoj je ipak najjače bilo obilježje islamske kulture. Razina kulture gradske buržoazije uzdigla se do zavidnih visina, život građana postao je prefinjen i uglađen.

Turski jezik i književnost u Anadoliji u periodu Seldžuka

Još prije osnivanja Seldžučke imperije grupe Oguza naseljavale su se, preko Irana i Azerbejdžana, uz bizantijske granice. U vrijeme Seldžuka oni su počeli prodirati u Malu Aziju i već za vrijeme Alpa Arslana njezin veći dio držali su u svojim rukama. Bizantija ih je uz napore potisnula do Ermenije, ali su vrata Male Azije za Turke postala otvorena pobjedom kod Malazgirda 1071. godine. Između 1071. i 1078. godine osvojili su Sivas, Kajseri, Konyu, Ankaru, Alašehir, Izmir i ustoličili se u Izniku (stara

Nicea). U vrijeme Melik-šaha, Turci su držali tri četvrtine ukupnog teritorija Anadolije.

Tradiciju starog jezika bez primjesa čuvali su samo seljaci koji su potjecali od turskih nomadskih plemena. Gradsko stanovništvo primalo je sve moguće utjecaje, počevši od bizantskoga do arapskoga, iranskog i kurdskog.

Budući da su se u Anadoliju u najvećoj mjeri doseljavali Oguzi, to je i književni jezik bio *Oğuz türkçesi*. Kao posljedica mongolske najezde, turško stanovništvo razbježalo se na sve strane Anadolije, pa su se počeli turcizirati i oni krajevi gdje Turci još nisu imali prevlast. Budući da su se u Anadoliju doseljavala i turska plemena koja su imala kontakte s drugim narodima i jezicima, sasvim je prirodno što se uočavaju promjene oguskog dijalekta u Anadoliji.

Ne zna se tačno kad je stari književni jezik *oğuzca* postao književnim jezikom u Anadoliji i kada su se na njemu počela pisati djela. U početku su u kulturnim krugovima anadolskih gradova bila u upotrebi i dva jezika islamske civilizacije: arapski i perzijski. Međutim, u narodu je postojala popularna književnost na turskom jeziku, na tom jeziku su se učila djela koja su upućivala u osnove islama: jednostavne upute u vjeru, prevodi Kur'ana i hadisa, priče o herojima anadolskih Turaka (Seyyid Battal Gazi), zatim priče o Dede Korkutu, stare oguske tradicije itd. Nije velika šteta da su se prvobitne verzije ovih djela zagubile: narod ih je toliko prepričavao da su se neprestano obnavljale i obogaćivale, pa se pouzdano mogu istražiti naslage vremena i doći do izvornih oblika ovih djela.

Anadolski narod toga vremena imao je vrlo bogatu i sadržajnu usmenu kulturu i izvan velikih centara. Još ne zaboravljajući staru ogusku tradiciju, za ove Turkmene, koji su snažno hrlili na zapad i smještali se u Anadoliji, ovo je bilo vrijeme epova (destan), vrijeme u kome su opjevavani "alpovi". Kod anadolskih Turaka, koji su se nalazili u stalnim borbama s Ermenima, Grcima, Đurđijancima i Francima, ove stare ratničke tradicije čuvale su njihovu iskonsku snagu, pa su na izvjestan način utjecale čak i na službene državne ceremonije. Pogranična plemena nisu uopće gubila stari ratoborni duh. I državna struktura u potpunosti je odražavala jedan karakter, zemlja je bila podijeljena na manje posjede spahijama, dok su posjednici bogatih timara (feuda) zakonom bili obavezni hraniti određeni broj vojnika. *Spahiluk* je u principu prelazio s oca

na sina. Također, *Alpluk* je bio veoma časna titula. Zlatni rep, kao znamenje te titule, stavljao se konju na vrat, a rep u lovu strijelom ubijenog tigra i perje ustrijeljene ptice stavljali bi se na glavu. Ove tradicije su na dvoru Seldžuka zadržale svoju ulogu.

Glavni pjevači ovog vremena bili su *ozani* koji su prisustvovali svim skupovima s neizbježnim kopuzima (*kopuz* – gudački instrument nešto veći od violine, a manji od violončela) u rukama. Ozani i kopuzdžije (pjesnici i svirači) redovno su bili u sastavu oguskih plemena i seldžučke vojske. Oni su u pobjedničku večer pripovijedali i opijevali oguske tradicije, priče o Dede Korkutu ili junaštva koja su se tog dana zbila. Do našeg vremena nije, međutim, došlo gotovo ništa od djela narodnog stvaralaštva ovog poznatog junačkog vremena. Priče Dede Korkuta vrlo živo i slikovito opisuju junački život oguskih plemena.

Iako bizantijski historičari, poput Komnena, pišu da je na seldžučkom dvoru poslije 509/1115-1116. godine prikazivana predstava o bolesti bizantskog imperatora Aleksija sa scenama koje izazivaju strah, vjerovatno se tu radi samo o oživljavanju narodnog teatra, njegove umjetnosti oponašanja i komike, ali o tome nema podataka sačuvanih u turskim izvorima.

Anadolija u XIII stoljeću

Za zapadne Turke – Oguze, politička i književna historija Anadolije XIII stoljeća, iz raznih aspekata, ima poseban značaj. U tom periodu imperija anadolskih Seldžuka doživljava i na političkom i na kulturnom planu svoj najveći uspjeh, a u ovom stoljeću nastale su i velike krize u Anadoliji, invazija Mongola i najzad cijepanje i uništenje imperije, od koje su se na sve strane formirale feudalne kneževine. Kako bi se sagledala politička i kulturna historija Anadolije u kasnijim stoljećima, treba steći uvid u izvore mnogih tokova koji počinju u XIII stoljeću. Jedan od njih je svakako i sufizam, odnosno djelovanje poznatih sufija poput Mevlana Dželaluddina Rumija i Junusa Emrea, koji su izvršili snažan utjecaj na čitav islamski svijet. Kao što su turski tarikati *babailik*, *bektašilik* i *mevlevilik* nastali u ovom stoljeću, tako je isto snažan razvoj turske književnosti u Anadoliji upravo otpočeo u ovom stoljeću. Ukratko, možemo prihvatiti da je XIII stoljeće u općoj povijesti anadolskih Turaka stoljeće kriza i promjena. Na jednoj

strani uočava se sve veći iranski utjecaj u svakom pogledu, na drugoj strani snažan razvoj nacionalnog jezika i književnosti; na jednoj strani turska politička vlast koju formiraju Seldžuci podređena je utjecaju Mongola, a na drugoj strani smo svjedoci sve novijih činitelja koji će stvoriti nove političke formacije. Površnim pogledom dobivao se osjećaj patnje u kojoj živi mlado anadolsko društvo, ali ta patnja za to društvo nije značila kraj, nije značila smrt, nego početak i radost rađanja.

Politički i kulturni život u vrijeme propadanja Seldžučkog carstva

Alaeddin Keykubad poduzeo je velike napore da sačuva Anadoliju od mongolske invazije. Period propadanja ovog carstva otpočeo je od onog vremena kad je Giyaseddin Keyhusrev, osjetivši da će vlast s oca preći na njegova mlađeg brata, ubio oca i preuzeo vlast. Giyaseddin Keyhusrev bio je loš vladar, loše je postupao s Harizm-šahovima, koji su nakon rušenja njihove monarhije nahrlili s brojnim plemenima u Anadoliju, a koje je njegov otac do tada lijepo primao. Prinčevi Harizm-šaha, u nastojanju da pobjegnu, stvorili su nevolje, pa je zbog toga jednim dijelom izazvan i rat između anadolskih država. Iranski Mongoli poslali su Bajdžu Nojima s jakim snagama na granicu seldžučke države odakle se miješao u unutrašnje stvari te države, praveći intrige oko nasljedstva. Uz to je nastala buna *babaija* koja je, kao buna vjersko-političkog karaktera, do temelja potresala državu. Nakon poraza kod Köse Dağa, anadolski Seldžuci bili su primorani davati dažbine Ilhanijama, čiji su vojni komandanti poslani u Anadoliju bili utjecajniji od seldžučkih sultana. I ne samo da je u rukama Mongola bilo postavljanje i razrješenje sultana nego su se miješali i u sasvim sitne stvari. Jedno vrijeme su se, kada Muinuddin Pervane nije bio samo seldžučki vezir nego i namjesnik Ilhanija, u Anadoliju vratili mir i sigurnost. Ali nakon što je on pogubljen 678/1279-1280. godine, zbog optužbe da šuruje s egipatskim Memlucima, stanje u Anadoliji iznova je postalo složeno. Nevolje i anarhija koji su je zahvatili bile su neopisive. Nestalo je u državi sređenog administrativnog mehanizma, na sve strane se očitovalo nasilje pohlepnih mongolskih upravljača. Dolazi do napada turkmenskih plemena na gradove uvjetovanih ekonomskom situacijom, trvenja mongolskih valija i Ilhanija, intriga

egipatskih Memluka koji su, imajući snažno uporište u Siriji, pokušali preuzeti Anadoliju od Seldžuka, neprestanih borbi seldžučkih prinčeva i drugih nedaća. Sve to učinilo je narod potpuno zbunjenim i dezorijentiranim. Mada je krajem XIII stoljeća u Konyi postojao privid seldžučke vlasti, ne bi bilo pogrešno smatrati da je Seldžučko carstvo već tada bilo srušeno. Anadolski Turci gajili su duboko nezadovoljstvo prema vlasti Ilhanija i mongolskih snaga, pa su Konyu 676/1277-1278. godine najprije osvojili Karamani, da bi ih u XIV stoljeću od mongolske vlasti najprije oslobodile razne dinastije, a na kraju su svi krajevi Anadolije potpali pod vlast osmanskih vladara.

Mongolska osvajanja istočnih krajeva islamskog svijeta bila su uzrokom dolaska mnogih naroda i plemena u Anadoliju. Pored prinčeva Harizm-šaha, koji su se nakon rušenja njihovog carstva zajedno s nekim svojim plemenima stavili u službu Seldžuka, u seldžučke krajeve doseljavala su se plemena Oguza, Kipčaka, Kanglija i drugih. Pored ovih većih skupina čitavih plemena u Anadoliju su, bježeći pred Mongolima, dolazila u manjim grupama derviška bratstva, kao i pojedini učenjaci i sufije. Ovim masovnim doseljavanjem povećalo se stanovništvo sela, ali dobar broj onih koji su dolazili s izvjesnim imetkom naselio se i u gradove. Možemo pretpostaviti da se u dosta raznolikom sastavu gradova nakon ovih doseljavanja znatno povećao broj tursko-islamskog stanovništva, te je sasvim jasno da su mongolska osvajanja prouzrokovala naučnu i književnu ekspanziju u Anadoliji, kao i širenje tesavvufskih tokova.

Razlika u načinu življenja između anadolskog gradskog stanovništva i nomadskih Turkmena bila je izrazita. Pri ovome treba voditi računa da se ta razlika nije očitovala samo u ekonomskom privređivanju, ona je bila još očitija u vjerskom pogledu. Dok su gradovi tradicionalno bili vezani za obrazovanje u medresi, a pod seldžučkim sultanima održavali su jedan poredak primjeren sunijskom islamu, nomadi su se držali starih tradicija, održavali su skupove na kojima su sudjelovale i žene, a pilo se vino i svirala muzika u skladu s turkmenskim običajima kojima su rukovodili *babe* (šejhovi) usmjerene na batinijski i alevijski način. Katkad, kad bi se otvorila prilika da upadnu u bogate gradove i opljačkaju ih, to su držali dopuštenim. Tako je prvi sukob proistekao iz ekonomskih i vjerskih faktora kojima su doprinijeli i politički činitelji. Poznat je, naprimjer, u Anadoliji "Ustanak Babaija" 637/1239-1240. godine. Jedan

derviš iz Kefersunda po imenu Baba Ishak stekao je ugled među Turkmenima širom Anadolije, nastanio se u jednoj pećini blizu Amasje u kojoj je provodio isposnički život i u tajnosti pripremao narod protiv sultana Giyasuddina. Najzad, dok je Seldžučka imperija bila zauzeta nesređenim stanjem na istočnim granicama, gdje se nalazila u sukobu s Harizmašahima, Baba Ishak dao je znak za ustanak svojim muridima u okolini Kefersunda i Maraša. Nastanjene u ovim prostranstvima, brojne turkmenske skupine, koje su spremno očekivale poziv u džihad od "Babe poslanika" smatrajući ga svetom osobom, u više navrata su pobijedili gradsko stanovništvo i seldžučke snage koje su im se suprotstavljale, te su brzo osvojile okolinu gradova Malatja, Tokat i Amasja. U tome su im pomagali i Turkmeni nastanjeni u tim krajevima. Seldžučki vladar, kojem su još bili lojalni prinčevi Ejubida na granici, sklonio se u strahu u tvrđavu Kubadije. Baba Ishak ubrzo je zarobljen i pogubljen kao i neki njegovi *muridi* koji su na njih krenuli pod komandom Hadži Armagan-šaha. Seldžučka vojska opet se obnovila, sastavljena od raznih elemenata, dovedenih pretežno s istočnih granica. Ova vojska najzad je mogla savladati ta fanatična turkmenska plemena u čijim su se redovima hrabro borile i žene i djeca. Ove nomade, koji su na nogama nosili opanke a na glavama crvene kape, i koji su po odobrenju svojih starješina imali pravo na ratni plijen, susrećemo i u kasnijim sukobima i previranjima, a nazivani su *kızılbaşı*.

Gradovi koji su, s etnološkog aspekta, bili sastavljeni od vrlo različitih elemenata, domaćih i stranih, pridržavali su se različitih dogmi i tradicija, a pored Turaka u njima je bilo naseljeno mnogo pripadnika drugih nacionalnih grupa. Posebnu pažnju privlače učenici medrese (ortodoksnog islama), sljedbenici raznih tesavvufskih tokova, naročito oni koji su vezani esnafski u *futuvet*, tj. *ahije* i *rindovi*. Ove skupine futuveta, koje ojačavaju od XII stoljeća, u vrijeme anarhije bile su usko povezane s esnafskim organizacijama u čitavom islamskom svijetu. U zanatskim središtima Horasana, Irana, Iraka, Sirije i Egipta ove su esnafske grupacije na izvjestan način propagirale jedan heterodoksni islam. Ahijske organizacije, koje su neke svoje ceremonije preuzele od derviškog reda rufaija, a poslije bile dosta bliske mevlevijama, bektašijama i halvetijama, nakon provale Mongola i slabljenja centralne vlasti Seldžučke carevine, odigrale su značajnu ulogu u velikim gradovima.

Proizlazi da se vlast anadolskih Seldžuka još prije mongolske invazije oslanjala na vrlo različite, čak međusobno neprijateljski raspoložene elemente. Ovi jasni činitelji slabljenja, nakon poraza kod Köse Dağa, dobro su poslužili rušenju i nestajanju Seldžučke imperije. Ali, isti ti činitelji će u narednim stoljećima snažno utjecati na skupljanje i oživljavanje turskih skupina u Anadoliji.

Znanstveni i umjetnički život

Znanstveni i umjetnički život, intenziviran u drugoj polovini prethodnog stoljeća, u XIII stoljeću još je više napredovao u ekonomski ojačalim kulturnim središtima Anadolije. S obzirom na to da su ta središta ostala po strani od mongolske najezde, taj napredak se još i ubrzavao dolaskom novih učenjaka i umjetnika. Pored djela koja ćemo ovdje spomenuti, što su ih velike sufije pisale djelomično na arapskom, a još više na perzijskom jeziku, do danas su sačuvani i rukopisi nekih djela pisanih u ime seldžučkih vladara ili drugih znamenitih osoba. Među pjesnike i pisce koji su utjecali na razvoj islamske misli u Anadoliji možemo uvrstiti Ahmeda bin Mehmeda et-Tusija el-Kanija, koji je sredinom ovog stoljeća spjevao *Kelilu i Dimnu* u ime sultana Izzuddina Keykavusa. Tu je, zatim, i veliki islamski učenjak Kadı Siradžuddin Urmevi, potom Mehmed bin Mahmud el-Hatib, koji je 683/1284-1285. godine sastavio na perzijskom jeziku jednu *Siyasetnamu* (Knjigu o upravljanju) u šest dijelova pod naslovom *Kistasu 'l-'adalet fi kavaid as-saltanat* i posvetio je Mesudu bin Keykavusu.

Među poznatim piscima toga vremena su i Emir Bedreddin Yahya i njegov učenik Zekiyuddin Ebu Bekir Konyevi, poznat pod nadimkom Sadrul-Mutetabbib, koji je autor epistolarnog zbornika na perzijskom jeziku pod naslovom *Ravzatul-kuttab ve hadikatul-albab*. U ovom je stoljeću napisano i jedno djelo kojim je obuhvaćena lokalna historija Anadolije.

Nasiruddin Yahya, poznat kao Ibn Bibi, napisao je na perzijskom jeziku između 1282. i 1285. godine jednu *Seldžuknamu* koja se odnosi na anadolske Seldžuke. Pored primjerka objavljenog u sažetom obliku, poznat je i drugi primjerak preveden u XV stoljeću na turski jezik koji je također publiciran.

To je jedini izvor iz XIII stoljeća napisan o anadolskoj historiji u samoj Anadoliji. Nije poznato da je ovakvo djelo nastalo u Anadoliji od pojave djela *Enîsul-kulûb* koje je na perzijskom jeziku u stihovima napisao Kadı Burhaneddin Ebu Nasr bin Mesud i posvetio ga 562/1166-1167. godine Izzuddinu Seldžukiju. Ovo djelo, čiji se primjerak nalazi u biblioteci Aja Sofije, nakon priča o poslanicima, daje kraći pregled vladavine Abasija. Nakon Ibn Bibija je tek Hodža Dehhani napisao, po narudžbi sultana Alauddina Keykubada III (697/1297-707/1307), djelo *Selcuki Şehnamesi* u stihovima na perzijskom jeziku. Ovo djelo, koje se može pronaći u nekoliko rukopisnih primjeraka, imalo je zadaću da u vrijeme propadanja ojača moral i rodoljublje Seldžuka. Ova najvažnija djela dovoljna su potvrda da su u anadolskim središtima u XIII stoljeću živjeli sposobni učenjaci, koji su svoje radove pisali na arapskom i perzijskom jeziku. Za početak korištenja turskim jezikom u Anadoliji presudna je 1277. godina, kada je Karamanlı Mehmed-beg, nakon što je Konya potpala pod njegovu vlast, naredio da se od tada u čaršiji, na pazaru, na divanu i u tekiji može govoriti samo turski, ispunivši tako želju turskog naroda koji osim svoga materinskog jezika nije znao nijedan drugi. Međutim, čak će se i neki pjesnici XIV stoljeća žaliti da se teško izražavaju na turskom i da njihovu poeziju niko ne razumije, ali su oni zapravo našli put svojim stihovima do "običnih", neobrazovanih ljudi.

Mjesto i uloga jezika i kultura u Anadoliji u XIII stoljeću

Nekoliko etničkih promjena koje je uvjetovala mongolska ekspanzija u XIII stoljeću učinile su da se poveća utjecaj turskog, kao lokalnog jezika, zbog dolaska novog turskog stanovništva u ova područja. Ipak, ne samo u ovom stoljeću nego i do sredine XIV stoljeća, u Anadoliji su se kao govorni jezici upotrebljavali još ermenski i grčki. Poznato je da je Mevlana, naučivši grčki od svoje žene Grkinje, napisao nekoliko sufijskih pjesama na grčkom, kao što je poznato da je i Ašik-paša poznavao ermenski jezik. Ali zahvaljujući jačanju turske političke moći, i jezik se kao produkt te vlasti širio na račun grčkog i ermenskog, iz kojih je zauzvrat uzimao brojne elemente i tako im vraćao dug. Dolaskom novih turskih masa, govorni turski jezik je dobivao novu fizionomiju, ali je isto

tako jasno da to nije imalo mnogo utjecaja na formiranje zapadnoturskog književnog jezika.

Turski je bio prisiljen na dugu borbu s arapskim i perzijskim za status književnog jezika u Anadoliji. Kao jezik vjere i nauke u medresama, arapski se upotrebljavao i u službenoj prepisci sultana s abasijskim halifama, ejubijskim prinčevima, a poslije i s Memlucima, pa čak, znatno kasnije, vidljiva je njegova uloga u natpisima, vakufnamama i drugim tekstovima službenog karaktera. Snažan pritisak arapskog i perzijskog, kao jezika znanosti i literature, rezultirao je upotrebom perzijskog jezika i kao govornog jezika. Poznato je da se na zasjedanjima i sjedjeljkama seldžučkih sultana i nekih učenjaka i prinčeva razgovaralo na perzijskom jeziku. Isto tako su za vrijeme mongolske vlasti, istina dosta rijetko, neke vakufname zapisane mongolskim jezikom, a ujgurskim pismom. Pored svega ovoga, glavni jezik u službenim odnosima i komunikaciji bio je arapski. U sljedećem stoljeću, poslije 657/1259. godine, u Anadoliji je zabilježeno da je umjesto arapskog uveden kao službeni jezik perzijski jezik jer vezir Sahib Fahredin Ali nije znao arapski.

Seldžučka država bila je prisiljena koristiti se turskim jezikom u postupcima sa svojim turskim podanicima ne samo kao govornim nego i kao jezikom koji je u XIII stoljeću stekao status književnog jezika. Tako je još 676/1277-1278. godine Mehmed-bey Karamanoğlu, koji je zauzeo Konyu u ime Giyasuddina Sijavuša koji je sebe proglasio seldžučkim princem, naredio da se osim turskog na dvoru, u tekijama i u administraciji ne smije upotrebljavati drugi jezik. Iako se turski jezik prije ranije nije koristio u državnim poslovima, on je svakako trebao dobiti svoju priliku. Važnost koja je tada data turskom, u jednom kratkom periodu, u vrijeme tog osvojenja, nesumnjivo ne može biti dokaz da je on od tada u odnosu na druge jezike preuzeo funkciju službenog jezika. Ipak, sasvim je prirodno, nakon ovog događaja, da turski u državnim poslovima postupno počinje ovladavati.

Poznato je da su u ovom stoljeću na seldžučkom divanu korišteni pismo *sijakat* i brojevi *divani* (*erkâm-i divani*) te da se upotrebljavalo arapsko pismo sa znakovima za vokale, a da se u Anadoliji zaboravilo ujgursko kao tradicionalno tursko pismo. Međutim, u tekstovima na istočnom turskom jeziku, pod utjecajem starog ujgurskog jezika, pravopis se razvijao sasvim drugim putem.

Razvoj nacionalne književnosti

U Anadoliji u XIII stoljeću, na seldžučkim dvorovima i u velikim centrima, postojao je izražen interes za poeziju, pa i sam Mevlana priznaje da je svoje pjesme pjevao jer je to od njega traženo. Kako se klasična perzijska literatura razvijala, istovremeno se u velikim anadolskim centrima počinje formirati i klasična turska poezija. Širenje tesavvufskih tokova je, pak, nesumnjivo uvjetovalo razvoj sufijske turske poezije, samo što su se ovi snažni tokovi bitno razlikovali u gradovima i među prosvijećenim slojevima, gdje se osjećala sklonost prema perzijskoj kulturi, u odnosu na stanje koje je vladalo među nomadima i manje obrazovanim narodom. Ova razlika uvjetovat će stvaranje klasične tesavvufske poezije i narodne tesavvufske poezije. U tom periodu su među narodom, u vojsci, pa i na dvorovima, kružili *ozani* koji su s *kopuzom* u ruci izvodili predaje o Dede Korkutu, Battal Gaziju i Danišmend Gaziju. Oni su opjevavali epski i junački život jednog dijela anadolskih Turaka, od kojih su neki još bili živi. Ozani su bili vrlo dobro primljeni, kako u kulturnim gradskim središtima, tako i na seoskim skupovima, u sobama plemenskih starješina i među gazijama na granicama. Prijem na koji je naišla ova epska književnost među svim slojevima naroda prisilila je pjesnike i ozane (pjevače) da neke junačke priče preuzmu iz islamske i iranske tradicije, te da ovaj tok, koji je započeo u XIII stoljeću, u narednim stoljećima procvjeta. Junačke priče stvarane su najviše pod utjecajem islamske tradicije oko ličnosti poput Ebu Muslima, Hamze i Alije. Privlači pažnju to što Ibn Tejmije navodi da je među Turkmenima bilo mnogo *Hamzanama*. Prihvatanje i širenje ovakvih junačkih priča među narodom podstaklo je sufije da napišu nekoliko maštovitih priča, pa se u turskoj književnosti povećao broj deskriptivnih djela. To pokazuje da su u XIII stoljeću u Anadoliji nastajala različita djela kojima je trebalo zadovoljiti potrebe različitih društvenih slojeva te da je turska književnost time stekla širinu i raznovrsnost.

U XIII stoljeću nastalo je nekoliko djela koja nisu sačuvana do danas, a o njima imamo samo natuknice iz drugih djela koja su nastala poslije njih. Tako, naprimjer, Gülšehri spominje da je postojalo djelo u stihovima *Şeyh San'an*, koje je napisano prije njegovog, pa je posve prirodno zaključiti da je nastalo najkasnije krajem XIII stoljeća. Turski autor ove predaje, koja se svrstava među poznate teme iranskih mutesavifa, nije poznat, jedino

što Gülšehri govori da je napisana s dosta perzijskih riječi, starim poetskim izrazom, te da ima mnogo nedostataka. Iz ovoga se razumije da je djelo nastalo dosta davno, da je napisano na veoma arhaičan način te da je u njemu korištena *aruz* metrika.

Tesavvufski tok i velike sufije u Anadoliji

Anadolski Seldžuci još od najstarijih vremena osjećali su iskreno poštovanje i naklonost prema sufijama. S jedne strane bili su dobro prihvaćeni na dvorovima Seldžuka, a s druge strane je mongolska provala prouzrokovala dolazak velikog broja poznatih sufija u Anadoliju, pa su, naročito u velikim gradovima, vrlo ojačali tesavvufski tokovi. Sufije su prispijevale u društvo vladara i prinčeva zajedno s brojnim sljedbenicima. Naročito se pojačao utjecaj sufija nakon mongolske provale i stvaranja društveno-ekonomskih kriza koje su bile popraćene i duhovnim krizama. Sljedbenici "jesevilika" koji su dolazili iz Harizma i muridi Nedžmuddina Kübra, kao i derviši Kutbuddina Haydara, raširili su se po svim krajevima Anadolije i počeli širiti tesavvufsku propagandu. Tako u XIII stoljeću, u mnogim gradovima Anadolije, susrećemo vrlo poznate ličnosti islamskog misticizma: u Konyi se obreo Muhjiddin ibn Arebi, poznati panteist koji je prozvan Šejh Ekber, komentator njegovih djela Sadruddin Konyevi, Evhadeddin Kirmani, poznat po svojim pjesmama na perzijskom jeziku, u Tokatu Fahruddin Iraki, u *hanikahu* koji je sagradio njegov murid i sljedbenik Muinuddin Pervane, u Kajseriju i u Sivasu Šejh Nedžmuddin Daje, Muejjiduddin Dženi, jedan od murida Sadruddina Konjevija, Saduddin Fergani, komentator *Kaside-i Taijje* i druge sufije čija su se mistička djela pročula po čitavom islamskom svijetu. Svi oni stvorili su poseban milje u gradovima u kojima su živjeli, pronašli brojne pristalice i trudili se raširiti sufijsku književnost u Anadoliji. S obzirom na teoriju i doktrinu, sve ove sufije možemo smatrati muridima i sljedbenicima Šejh Ekbera. Uistinu, u XIII stoljeću u Anadoliji njegova tesavvufska filozofija potpuno je ovladala, pa je turska poezija koja je bila u razvoju odmah ostala pod utjecajem ove doktrine. Ipak, u svemu ovome istaknuto mjesto pripada Muhjiddinu ibn Arebiju, njegove tamne i nejasne teorije na jedan pjesnički način oživio je i iz jednog ograničenog kruga odveo u širi krug Mevlana Dželaluddin Rumi.

Mevlana Dželaluddin Rumi

U turskoj kulturi, a posebno u književnosti, veliku ulogu odigrao je Mevlana Dželaluddin Rumi. Pravo mu je ime Muhammed Dželaluddin, a ostalo su nadimci, odnosno nadimak Mevlana je dobio još u mladosti, nadimak Rumi poslije, dok je boravio u Konyi. Rodio se 30. septembra 1207. godine u Belhu. Majka Dželaluddina Rumija bila je Mumine Hatun, kći vladara Belha, a očeva majka bila je princeza iz Harezmšah dinastije Melike-i Džihan Emetullah. Otac mu je bio Muhammed Behauddin Veled, poznatiji pod nadimkom *Sultanu-l-ulema*, cijenjen po pravednosti, iskrenosti i istinoljubivosti. Behauddin Veled svakog ponedjeljka držao je predavanja za sve koji su ga željeli slušati, uspješno pobijajući ideje i postavke grčke filozofije. Kako bilježe neki izvori, u to je vrijeme živio poznati filozof Fahruddin Razi kome se nisu svidjela predavanja Behauddina Veleda usmjerena protiv pretjeranog racionalizma pa je, pošto je bio blizu vladara, iskoristio svoj utjecaj da Dželaluddinova oca predstavi vladaru u krivome svjetlu, tako da je na kraju čitava porodica rješenje potražila u selidbi iz Belha. No, novija istraživanja pokazuju da bi razlog za odlazak Behauddina Veleda iz Belha mogla biti mongolska osvajanja. Pri odlasku iz Belha, Dželaluddin je imao oko pet godina, a s porodicom je prošao kroz Bagdad, Kufu, Mekku, Damask, Malatju, Erzindžan i Karaman. Nakon kraćega boravka u Karamanu, koji je neko vrijeme bio prijestolnica karamanlijske dinastije, odabrali su Konyu kao mjesto gdje će se nastaniti. Sreli su na putovanju Feriduddina Attâra koji je uočio posebnu nadarenost mladog Dželaluddina, a Muhjiddin ibn Arebi (1165-1240), s kojim su se sreli prilikom obavljanja hadža, pogledavši Dželaluddina kako ide između njih, predvidio mu je sjajnu budućnost.

Prvi učitelj Dželaluddina Rumija bio je njegov otac Behauddin Veled koji ga je odgojio i otkrio mu tajne i temeljna načela tesavvufskoga učenja. U to vrijeme Konya postaje prijestolnicom Seldžuka (1288) tako da se ovo učenje sve više širi i dobiva na značaju. Poslije oca, duhovni učitelj Rumija bio je Seyyid Burhanuddin. Na više nauke odlazi u Halep, gdje sluša predavanja iz vjerskih znanosti kod Adımoğlu Kemaluddina; kod njega je proučavao hanefijski fikh četiri godine. U Siriji se prvi put nakratko sreće sa Šemsom iz Tebriza zatim se, nakon sedmogodišnjega

boravka u Siriji, opet vraća u Konyu. Zatvorio se u osamu tri puta po 120 dana, malo je jeo, malo pio, malo spavao i vrijeme provodio u razmišljanju i pobožnosti.

Jedan od najvećih prijatelja Dželaluddina Rumija bio je Šemsi Tebrizi čije je pravo ime Šemsuddin Muhammed a nadimak Šems-i Perende (Leteće Sunce). Nakon što je Šemsi Tebrizi tražio od Boga da mu da prijatelja, sanjao je Dželaluddina Rumija i odlučio da posjeti Konyu (1244). U to vrijeme Šemsi Tebrizi imao je 60, a Dželaluddin 38 godina. Kažu da je u isto vrijeme Mevlana tražio Šemsija. Nakon dvije godine, Šemsi odlazi u Siriju. Dželaluddin je nakon njegova odlaska osjetio toliku čežnju da se okretao oko sebe tražeći ga. Kažu da je od tada počeo *semâ* koji simbolično prikazuje čežnju čovjeka prema istinskome Prijatelju, čežnju prema Bogu, tj. sve se u svemiru okreće iz čežnje (aška) prema Bogu. U svojim gazelima Mevlana je opisao Šemsi Tebrizija kao putujućeg derviša koji malo govori, malo razgovara, mnogo čita i izbjegava one koji ga pretjerano hvale. Mnogi su ih pokušavali zavaditi, ali nisu uspjeli. Njihovo druženje predstavlja veliku inspiraciju brojnim dervišima i ljubiteljima tesavvufa. Mevlana je najljepše gazele napisao u vrijeme odvojenosti od Šemsa, kada su njegovog prijatelja otjerali iz Konye i kada su se neopozivo razdvojili. Jedan od prijatelja Dželaluddinovih bio je i Čelebi Husameddin, čija se mesnevija ubraja u vrhunska didaktička djela islamske tesavvufske književnosti, a sam je bio Dželaluddinov učenik i pisar.

Rumi, kog nazivaju "suncem spoznaje i ljubavi", umro je 5. džumadel-ahira 672. / 17. decembra 1273. godine, u vrijeme zalaska sunca. Mevlevije su ovu noć nazvali Şeb-i Arûs (Šeb-i Arus).

Rumi je pisao na perzijskom iako je znao turski i arapski, pa ga zbog ovoga i danas često ubrajaju u perzijske pjesnike. U Rumijevoj porodici dugo se govorio istočni ili kašgarski turski, tačnije Harezm (*harezm lehçesi*) ili hakanijski dijalekt (*hakaniyye lehçesi*), a poslije je naučio anadolsko-seldžučki dijalekt (oguski). Neki ovaj dijalekt nazivaju zapadnim ili kipčačkim. Interesantno je da je i njegov sin, koji se rodio 1226. godine u Karamanu, znao hakanijski turski.

Najpoznatije Rumijevo djelo je *Mesnevi-i Ma'nevi* u šest pjevanja poznato kao *Mesnevija*. Ovo djelo pisao je desetak godina, i napisao ga je u formi mesnevi stihova na perzijskom jeziku. Prema Gölpınarlıju, ovo djelo ima 25.669, a prema Eflakiju 26.660 distiha (bejtova). Predstavlja pravo

bogatstvo *hikaja*, basni, poslovica, mudrih izreka, anegdota, legendi i metafora. Ima za cilj da čitatelje različitih slojeva društva na zanimljiv način pouči idejama i načelima islama. Danas postoji dosta komentara (šerhova) ovog vrijednog djela prevedenog na mnoge jezike.

U sedam velikih tomova na perzijskom jeziku napisano je u obliku manzume (zbirke) i djelo *Divan-i Kebir*. Pjesme unutar divana lirske su naravi i izuzetne su vrijednosti (*Divan-i Şemsü'l Hakayık*); tu ima pjesama i na arapskom, turskom i grčkom. Nastao je sjedinjavanjem dvadeset i jednog manjeg divana i jednog većeg divana s rubaijama. U konačnoj formi ukupno je oko 40 000 distiha (bejtova).

Djelo *Fihi-ma-fih* sastoji se od primjera iz razgovora i predavanja koje je držao Dželaluddin Rumi, a bilježio ih njegov sin. Ovi razgovori i rasprave uglavnom su sabrani u vrijeme seldžučkoga vezira Muinuddina Pervanea. Sastoji se od 61. poglavlja u kojima se govori o Džennetu i Džehennemu, Ovom i Budućem svijetu, *muršidu* i *muridu*, *ašku* i *semau*.

Mecalis-i Seb'a je djelo koje sadrži Rumijeve poruke, savjete i predavanja sa sedam javnih skupova, čije teme su:

1. Na koji način će se spasiti društvo koje skrene s pravog puta;
2. Spas od kazne; Razumom se probuditi iz nemara;
3. Snaga vjere;
4. Oni koji traže oprosta za grijehe naći će pravi put i postati Bogu dragi;
5. Vrijednost učenjaka;
6. Padanje u nemar (*gaflet*);
7. Značaj pameti.

Uz hadise u komentaru teme dodan je 41 hadis koje je odabrao Rumi. Na početku svakog poglavlja nalaze se *munadžat* (obraćanje Bogu), kraća objašnjenja tesavvufskih stavova, sufijske hikaje i pokoja pjesma.

Mektubat predstavlja zbirku od 147 pisama upućenih seldžučkim sultanima, vezirima, liječnicima, gradskim upraviteljima i prijateljima. Iz ovih pisama može se dosta saznati o životu Dželaluddina Rumija, njegovim shvatanjima života i načinu obraćanja ljudima kojima je slao pisma. Nikad nije upotrebljavao sintagmu "kulunuz" (vaš rob) kao što su činili mnogi tada a i poslije, ma koliko veliku funkciju imao uglednik kojem se u pismu obraćao.

Prava Mevlanina osobenost očituje se u gazelima pod naslovom *Divan-i Şems-i Hakaik*, posvećenim Šemsu Tebriziju, pisanim s nadahnutom ljubavlju i izvanrednom inspiracijom. Ove slobodne pjesme, koliko god da su manjkave s jezičkog i općenito poetskog aspekta, značajno upućuju na Mevlanin sentimentalni život, glavne crte njegova mističkog duha, iskrene i ustalasane osjećaje. Za Mevlanu tesavvuf nije mješavina indijske, iranske i arapske škole s političkim nazorima aleksandrijske ili određen kodeks pravila i dogmi, za njega je tesavvuf nešto što se osjeća, živi, nešto što se može pojmiti samo nadahnućem i ljubavlju. Pobožni lirizam u njegovim pjesmama, koji ukazuje na njegovu dušu, potpunu iskrenost, dubinu, ogoljenost do srži, dovoljan je da ga smatraju najvećim. U *Mesneviji* ga pak vidimo u ulozi ozbiljnog i hladnog muršida, dok je u *Divanu* potpuno nadahnut ljubavlju. Kao što je u *Mesneviji* preuzeo neke predaje iz *Kelile i Dimne* iz anegdota o Džuhi, iz *Mahmuda* i *Ajaza*, iz arapskih priča o Lejli i Medžnunu, kao i neka kazivanja o poslanicima i evlijama, ovdje se također nalaze i neke zgode iz njemu suvremenog dvorskog života, te neke crte iz života šiija koji su došli iz Halepa i na kapijama Antakije (Antiohije) provodili neke svoje ceremonije. Nekoliko lascivnih životnih scena, koje je oslikao da bi bio što realističniji, uopće ne bi trebalo kritizirati ako se razmisli o autorovom duhovnom karakteru i samom cilju pisanja djela.

Mevlana je imao nekoliko sljedbenika u iranskoj književnosti, ali njegov utjecaj na tursku književnost neprekidan je od XIII do XIX stoljeća. Ovome je svakako doprinio utjecaj mevlevijskog tarikata, koji je oko imena Mevlana Dželaluddina Rumija stvorio klimu svetosti.

U velikim centrima Anadolije, već od XIII stoljeća, sve više i više je čvrsto povezan tok mevlevilika s Mevlaninom ličnošću u turkmenskim bejlicima i kod Osmanlija. Mada je oko sebe okupljao ljude svih naroda i svih slojeva, to nije bio tarikat koji je on osnovao za svoga života. Ali zahvaljujući velikoj Mevlaninoj slavi, koja se proširila do srednje Azije, njegovi oponašatelji su još u njegovo vrijeme na sve strane otvarali mevlevijske zavije, a poslije su utvrđene ceremonije i propisi tarikata.

Mevlevilik se oslanjao na tako privlačne stvari kao što su muzika, sema i poezija i nalazio je uvijek pristalice u visokim krugovima, u gradovima koji su bili veoma skloni perzijskoj kulturi. Islamske lijepe umjetnosti uvijek su afirmirane u mevlevijskim tekijama, a mevlevijski šejhovi ostajali su daleko od svih političko-vjerskih pokreta i svesrdno su se trudili sačuvati

postojeći politički poredak. U vrijeme Osmanske carevine otvoreno je mnogo mevlevijskih tekija, počevši od Egipta, Sirije, Iraka, Azerbejdžana do Sarajeva i Pečuha, odnosno do unutrašnjosti Mađarske, što jasno govori o podršci vlasti ovom tarikatu. Mevlevije, još od vremena Mevlane, bili su protiv turkmenskih *baba* batinijskog mezheba, i samo iz tog razloga mongolsku vlast pretpostavili su Karamanijama. Kako je velik broj osmanskih pjesnika u Anadoliji i Rumeliji pripadao mevlevijskom tarikatu, vrlo je izrazit utjecaj mevlevizma u razvoju turske književnosti. Mevlevijske tekije, kao pojedinačni centri perzijske kulture, odigrale su veliku ulogu u formiranju i razvoju ukusa i estetskih normi u poeziji i umjetnosti.

Haci Bektaş Veli (Hadži Bektaš Veli)

Anadolija je, kao što je poznato, bila u XIII stoljeću poprište anarhije. I dok još nisu bile okončane borbe oko prijestolja na seldžučkom dvoru, upali su Mongoli, porušili i popalili sela i gradove. Narod je teško podnosio takav život, pa je otuda nastalo širenje tesavvufskih ideja sa željom da se mir pronađe makar na Budućem svijetu.

Derviši Hodže Ahmeda Yesevija, tesavvufskog *pira* turskog naroda, počeli su pristizati u Anadoliju i upućivati narod na put tesavvufa. U tim godinama istaknuti sufija Hadži Bektaš Veli došao je u okolinu Suluca Kara Höyüka i počeo upućivati Turkmene koji su se okupljali oko njega.

Hadži Bektaš Veli rodio se u Nišaburu u Horasanu, izvorištu i rasadniku sufizma i tesavvufskih bratstava, po nekim izvorima u prvoj polovini XIII stoljeća. Još u djetinjstvu privukao je pažnju svojom oštroumnošću, a nakon što je stekao obrazovanje i odgoj pred Lokmanom Perendeom, odselio je u Anadoliju. Na putu s bratom Mentešom, Mehmed Bektaš otišao je u Meku, obavio hadž a tek potom došao u Anadoliju. Bilo je to vrijeme naprijed spomenutog babaijskog ustanka. Hadži Bektaš, koji je stigao u takvo vrijeme u tu anadolsku sredinu, počeo je oko sebe okupljati ponižene Turkmene, upućujući ih prema osnovnim postulatima sufizma kao što su dobrota, ljepota, ispravnost, pravda, prijateljstvo i bratstvo. U kratkom vremenu Hadži Bektaševa slava proširila se po čitavoj Anadoliji. Ne zna se tačno kada je umro, ali bilo je to svakako prije 1277. godine.

Sufijski pravac, *bektašilik*, koji je on osnovao, naslanja se na velike turske šejhove Kutbuddina Haydara, Lokmana Serahsija i Ahmeda Yesevija.

Trudio se zadržati stare turkmenske tradicije među Turkmenima, ali kao i svaki drugi tarikat pomiješan od raznih elemenata, i njegov tarikat, bektašilik, imao je sinkretistički karakter. Osnove njegovih učenja susrećemo još u ranijim redovima turkijskih naroda, kod kalenderija, jesevija i hajdarija, ali su u njega uključeni i ostaci raznih drugih učenja od šamanizma do neoplatonizma. U tom smislu, nije pogrešno reći da je to red *batinijskog* karaktera i jedan osoben nastavak "babailika". Hadži Bektaš Veli je bio vrlo obrazovan u islamskim znanostima i tesavvufskim postavkama. Ugađajući sufijama svoga vremena, napisao je na arapskom *Makalat-i sufiyane*, što je jedan njegov murid, po imenu Saduddin, preveo na turski u prozi, a koncem XIV stoljeća ga je pjesnik i bektašijski derviš Hatiboğlu preveo na turski u stihovima. Kako je ovo djelo bilo namijenjeno novim pristalicama koje se tek uključuju u tarikat, ono je imalo javni karakter, pa i ne odaje neke velike razlike između Hadži Bektaš Velija i drugih sufija. Njegove upute nisu smjela znatnije odstupati od ortodoksnog sunijskog islama. Međutim, bektašizam se u praksi znatno udaljavao ne samo od postulata sunijskog *mezheba* nego je bio bitno drugačiji i od drugih derviških redova. Od obilježja šiizma sadrži otvorenu sklonost šiijskom učenju zbog toga što insistira na slijeđenju dvanaest imama, na požrtvovanju i žrtvovanju. Kao i u jesevijskim tekijama, i u bektašijskim je turska tesavvufska narodna književnost dobila veliki zamah.

Iako ne postoje sigurno dokazi, smatra se da je i djelo *Fevaid* Hadži Bektaševo, a među mogućim njegovim djelima je i jedna pjesma pod naslovom *Šathije*. Također je čuveno i njegovo djelo *Velayetname*, koje odiše epskom atmosferom. Ovo su djelo poslije Hadži Bektaševe smrti prepisali njegovi sljedbenici-bektašije.

Glavna karakteristika Hadži Bektaševe filozofije je beskrajna tolerancija. Govorio je da čovjeka treba uputiti ka istini, ne optužujući nikoga, ne čineći nikoga ucviljenim, ne podvikujući. Sve postupke u ophođenju s drugim i drugačijim treba činiti blago ne vrijeđajući ničije osjećaje, što je prema Hadži Bektašu put savršenog čovjeka (*insan-i kamil*) i jedini pravi način tarikatskog djelovanja. U njegovoj *Velayetnami* lakonski su i razumljivi primjeri o raznim temama iz društvenih zbivanja.

Na osnovu njegovih primjera i filozofije, nastao je pravac koji će trajati stoljećima. Čitav jedan tok tesavvufske književnosti ostat će pod snažnim uplivom Hadži Bektaševe ideje.

Bektašijska književnost u stoljećima koja su dolazila ostavila je dubok trag u historiji kulture. Dok se u mevlevijskim tekijama njegovala perzijska kultura, u bektašijskim tekijama više pažnje posvećivalo se narodnom duhu, nastojalo se uvažiti ono što želi običan svijet i koristiti se time kao snažnom propagandom tesavvufske narodne književnosti.

Şeyyad (Šejad) İsa

Djelo *Salsalname* predstavlja junačku priču autora Šejjada İse koji je živio u XIII stoljeću. Priča govori o divu Salsalu koji se borio s hazreti Alijom i na koncu bio savladan. Istu temu obrađivali su pjesnici i u sljedećem stoljeću, ali je Šejjad İsaovo djelo, pisano u stihu i prozi, najstarije. Pisano je arhaičnim jezikom i početničkom metrikom. Pjesnik Ibn Yusuf poslije je ovo djelo preradio novijim jezikom. Obje varijante ovog djela svjedoče koliko su ove teme bile omiljene u narodu i koliko su od kasnijih pjesnika, na nov način, posebno ako se radi o jeziku i stilu, ponovno obrađivane. U pjesničkim *tezkirama*, koje su se počele pisati tek od konca XV stoljeća, ima vrlo malo informacija, uglavnom nepouzdanih, o pjesnicima najranijeg perioda.

Pored djela *Salsalname*, Šejjad İsa sastavio je i djelo *Ahval-i Kiyamet* koje sadrži 343 bejta, a sačuvana su tri njegova rukopisna primjerka. U djelu se pripovijeda kako će nastati sudnji dan, nestati sve što postoji pa i anđeli te kako će se Muhammed, a.s., zauzimati na sudnjem danu za svoje sljedbenike. Djelo je napisano vrlo jednostavnim turskim jezikom, a jedan od rukopisnih primjeraka je i iluminiran.

Šahovi Harizma

Turski jezik i književnost u Harizmu

Narod naseljen u dolini rijeke Sir Derya (tur. *Seyhun*) sve do islamizacije imao je karakter jedne od iranskih skupina Srednje Azije. To područje naseljavali su Harizmlije koji su se poslije, primivši islam, prozvali

Harizm-šahovi (šahovi Harizma). El-Biruni Harizmi prenosi da su se jake zoroastrijske tradicije ondje zadržale do XI stoljeća, jer je to bila sfera utjecaja Perzijanaca koji su se na tom prostoru nalazili sve do VIII stoljeća nove ere. Harizm, koji je čuvao svoje staro političko jedinstvo, nakon islamskog osvajanja u II stoljeću po Hidžri, politički se raspao. Na istoku, od Amu Darje (tur. *Ceyhun*) formiralo se središte desnih Harizmlija, Kās (Harizm), a na zapadu, središte lijevih Harizmlija, Gurgenç (Gurgenč) – Curcaniye (Džurdžanije) – Urgenç (Urgenč). Od Harizm-šahova odvojila se dinastija Urkanč-Džurdžanije, koja se poslije opet pripojila Harizm-šahovima.

Ubojstvom Tuğrula seldžučkog i Seldžučka imperija je potpala pod vlast Harizm-šahova, pa se od 607/1210-1211. godine vlast Harizm-šahova protezala od desne obale Sejhuna (Sir Darje) do Tigrisa. Ova država postojala je i razvijala se sve do upada Mongola, kada je nakon velike borbe, u kojoj je poginuo i sam vladar Harizma, sultan Muhamed Harizm-šah, potpala pod vlast Džengiz-hana.

Dinastija Harizm-šahova nastaje dolaskom namjesnika Harizma Kütbuddina Muhammeda bin Anuš Tigina iz velike seldžučke dinastije. U vrijeme Kutbuddinova sina Atsıza oni su postali poluovisna država. U vrijeme İl-Arslana (1156-1172) i Tokiša (1172-1200) ova je država ojačala, a u vrijeme Alauddina Muhammeda (1200-1220) postala je velika imperija koja će nestati tek s mongolskom invazijom.

Teško je govoriti o književnosti u državi šahova Harizma a da se ne osvrne na vjerske činitelje koji su utjecali na brojne političke događaje. Vjerska povijest Harizm-šahova je poput nastavka vjerske povijesti Seldžuka. Ismailitstvo, koje je uvedeno kao jedna od zvaničnih sekti islama u vrijeme Seldžuka Hasana Sabbaha, iako je bilo usmjereno protiv Seldžuka, ipak se znatno raširilo. Po osnivanju Fatimidskog hilafeta, Fatimidi su pokrenuli propagandu protiv abasidskih halifa, koja je bila povezana s imenom Ismaila sina šestog imama i potomka hazreti Alije, Džafera as-Sadika. Po vjerovanju ismailita, Kur'an i vjerske odredbe imaju dva smisla: unutrašnji i vanjski, a unutrašnji, suštinski smisao znaju samo *muridi*. Prema tom učenju, ljudska povijest dijeli se na periode u kojima su djelovali Božiji poslanici i periode u kojima su njihove ideje nastavljali sljedbenici, odnosno tumači. Mnogi od elemenata ismailitskog učenja imaju izvor u starim religijama Srednjeg istoka. S druge strane,

kako kazuju izvori, dogme ismailita ne razlikuju se mnogo od dogmi šiija – sljedbenika dvanaest imama. Činilo se kao da ova grupa nema nikakvog odnosa sa sunijskim islamom, ipak tok ismailita koji je bio smješten u vrijeme Seldžuka u različitim centrima, pa i u Alamutu, usprkos naporima seldžučkih vladara, nije mogao biti likvidiran. U vrijeme Seldžuka službeno je vladao sunizam i to hanefijski mezheb, a poslije se pojavio i šafijski mezheb. Hanefijske i šafijske medrese, formirane u okviru carstva, stvarale su snage koje će braniti sunizam pred neprijateljskim školama.

Područja na kojima je bio raširen šiizam bila su ograničena na mjesta Kum (Kom), Kašan, Sebzvar, Turšiz, Rej i Ferhan. Šiijsko učenje postojalo je u manjoj mjeri i u Isfahanu i Nišaburu, te su s vremenom upravo Isfahan i Nišabur bili poprišta borbi sunijskog i šiijskog islama. U tim područjima dolazilo je čak i do rušenja nekih medresa, biblioteka i drugih građevina. Takvo stanje zapaža se u Horasanu i Iraku u vrijeme vladavine šahova Harizma u tim krajevima.

Službena religija u Harizmu bio je sunizam, ali u XI stoljeću postojala je i jedna škola u kojoj je promican *mutezilizam*. Mutezilizam je spekulativna islamska dogmatika koja po jednima ima učenje o *i'tizalu*, tj. učenje o *menzil bayna al-manzilatayn* – odnosno o stanju između vjerovanja i nevjerovanja. Po drugima su muteziliti nastali kao "neutralni" promatrači sukoba između Alijinih sljedbenika i protivnika.

Njihovo učenje zasniva se na pet osnovnih postulata:

1. *at-tawhid* (vjerovati da je Bog jedan);
2. *al-'adl* (vjerovati da je Bog pravedan);
3. *al-wa'd wa al-waid* (praktična teologija koja govori o tome ko je vjernik, ko nije i koje grijehe Bog oprašta. U svakoj generaciji ima dvadeset vjernika sačuvanih od velikih grijeha, od kojih je jedan predodređen za Džennet);
4. *al-manzil bayna al-manzilatayn* (neutralan stav prema davanju prednosti Ebu Bekru nad Alijom i obratno);
5. vjeru treba širiti riječju, rukom i sabljom.

Sve ovo našlo je snažnog odraza u kulturi i napose književnosti, što se najočitije vidi u djelima glavnih predstavnika književnog stvaralaštva toga perioda.

Naučni i književni razvitak u Harizmu

U vrijeme posljednjih šahova Harizma, koji su svojoj zemlji dali karakter turske carevine, zapaža se veliki kulturni i naučni napredak ovih krajeva.

Mada je u Harizmu i prije postojala jaka kulturna tradicija, dolaskom Turaka ona se nije gasila, naprotiv, procvat nauke i kulture dostiže još viši stupanj. Kao svjedočanstva procvata nauke mogu nam poslužiti mnogobrojne medrese podignute na sve strane oko Harizma i veliki broj učenjaka, među kojima bismo mogli spomenuti nekoliko autoriteta iz ovih krajeva, kao što su Zamahšeri i Šehristani. Također je u Harizmu veoma cijenjena bila arapska i perzijska literatura, pa je spjevano više divana na arapskom i perzijskom jeziku. Još od XI stoljeća razvija se u Harizmu pokret racionalizma, kao jedan ogranak retorike. Kao i ostali vladari islamskih zemalja, i šahovi Harizma obilno su nagrađivali pjesnike i učenjake i time im pomagali da pišu svoja djela.

Napisano je mnogo djela na arapskom i perzijskom jeziku posvećenih šahovima Harizma koja su obilato nagrađivana. Iako je poznato da su arapski i perzijski jezik imali prednost u islamskim književnostima srednje Azije, i turski jezik je postepeno počeo stjecati svoje mjesto u sredini naseljenoj brojnim turkofonskim plemenima.

Turski jezik u Harizmu

Iako je u Harizmu službeni jezik bio perzijski, turski, koji je imao svoje specifičnosti, *Harizm lehcesi*, sve je više prodirao u upotrebu. Velike grupe Perzijanaca koje su se ovdje još prije naseljavale postupno su potpadale pod utjecaj turskog jezika, ali su mu sami dali određena obilježja, posebno posredstvom perzijskih riječi i konstrukcija koje su ušle u turski jezik. Ovaj jezik često je nazivan perzijskim, o čemu govore izvori o upadu Mongola u Harizm, ali taj jezik ima u sebi više turskih elemenata zahvaljujući prevlasti Seldžuka u tim krajevima i njihovom turciziranju područja koja su do tada bila pod utjecajem perzijskog jezika i kulture. Mnogobrojna turska plemena koja su se ovdje doseljavala utjecala su na svakodnevno mijenjanje jezika, tako da je jezik u Harizmu postao pravi turski.

Ništa se, međutim, nije moglo učiniti da turski jezik postane i službeni, jer je to mjesto držao perzijski, a jezik nauke bio je arapski. Vrlo je mali,

gotovo nikakav, bio utjecaj stranih elemenata na nomadska turska plemena koja su se ovdje naseljavala. Najutjecajnije tursko pleme koje se naseljavalo ovo područje bilo je Kanklu, a jezik kojim su govorili nazivan je dijalekt *kanklu* odnosno *kanklu lehcesi*. Ovaj dijalekt, ipak, nije mogao ostati nepromijenjen pod utjecajima raširene književne tradicije kašgarskog književnog jezika i jezika Oguza, koji su bili stekli afirmaciju kao književni jezici. Ogroman je broj učenjaka iz tog vremena, među kojima je svakako najpoznatija ličnost Zamahšeri, sa svojim djelom *Mukaddima el-Edeb*. Značaj djela *Mukaddima el-Edeb*, napisanog na arapskom, bio je vrlo veliki i za Turke, pa je ovo djelo prevedeno na harizmanski turski jezik. *Mukaddima el-Edeb* djelo je poznatog autora komentara Kur'ana i lingviste Zamahšerija. On je ovo svoje djelo, praktični rječnik arapskog jezika, pisao između 1127. i 1144. godine i posvetio ga Harizm-šahu Atsızu. U mnogim prijepisima riječi i kraće rečenice između redaka tumačene su na turskom, perzijskom, pa čak u jednom primjerku i na mongolskom jeziku. Najstariji primjerci su s prijevodima na turski i perzijski.

Primjerak prevođen na harizmanski turski nije do kraja proučen. Djelo sadrži 3506 riječi i poslije djela *Divanu al-Lugati-t-Turk* najbogatija je riznica turskih riječi u starim rječnicima. Mada u djelu prevladava utjecaj karahanidskog dijalekta, on ima i gramatičkih elemenata uzetih iz drugih turskih dijalekata, kao što su oguski, kipčački i drugi.

U V i VI po Hidžri stoljeću pojavljuju se u Harizmu i nasljednici Yesevija među kojima je najistaknutiji Hakim Sulejman Ata. Od značajnijih učenjaka tog vremena mogu se spomenuti Šemsuddin Muhammed bin Kays, koji je napisao značajno djelo *Tibyan al-turki ala lisani kankali* i posvetio ga Dželaluddinu Harizm-šahu. Nažalost, ne možemo imati ni približno jasan uvid u tu književnost, jer su Mongoli najveći dio djela barbarski uništili prilikom svog upada u Harizm.

Turska literatura u vrijeme Mongola

Veliko azijsko carstvo u kojem su turkijski narodi došli do svog punog izraza je Mongolska imperija. Ime ovog naroda susreće se najprije između VII i X stoljeća u obliku Meng-ku u kronikama dinastije Tang. Po svemu

sudeći, bit će da su i neka druga plemena koja su se ranije pojavila na historijskoj sceni, kao što su Žuan-Žuan i Kara Hitay, koji su se sukobljavali s Tu-kyuima (Turcima), bila mongolska. Ovaj narod, pod imenom Mongoli, u historiju svijeta ulazi tek početkom XIII stoljeća, kada formiraju imperiju moćniju od imperije Aleksandra Velikog. I mada je tako, svi istočni i zapadni izvori nazivaju ih Tatarima. Samo ime Tatar, koje se susreće još u orhonskim spomenicima, vjerovatno su upotrebljavali i sami Mongoli prije Džengiza.

Ime Mongoli – u islamskim izvorima "Mugol" i "Mugul" – raširenо je prvi put u vrijeme Džengiza, i to kao ime imperije, naziv dinastije, a poslije i ime naroda. Kinezi su, s obzirom na kulturni nivo, dijelili ove Tatare-Mongole, na tri grupacije:

1. Bijeli Tatari, koji su bili neposredno uz Kineski zid i pod snažnim utjecajem kineske civilizacije.
2. Crni Tatari, koji su bili sjeverno od pustinje Gobi i u potpunosti su živjeli nomadskim životom.
3. Divlji Tatari, tj. po mongolskim tradicijama "Urjankijet" ili "Šumski ljudi", koji su živjeli u najsjevernijim predjelima današnje Mongolije, s onu stranu Bajkala i bavili se lovom.

Mongolski svećenici, šamani uglavnom su dolazili iz plemena ovih posljednjih. Po tradiciji, Džengiz je porijeklom iz plemena Crnih Tatara, ali je pod svojom vlašću držao mnoga šumska plemena. Zapravo, mjesto gdje se rodio i gdje je odrastao – prostranstvo "Oron-Kerülen" – jeste mjesto gdje su se spajali nomadski Crni Tatari i Šumski ljudi. Među Crnim Tatarima u susjedstvu su živjela plemena poput Gerajte, koji su prihvatili kršćanstvo i bili na višem kulturnom nivou. Ove razlike, plemenske netrpeljivosti i život pun borbe, prirodno, nisu mogle pobuditi želju za zajedništvom. Ipak su se ponekad, i pored jakog osjećanja različitosti i podvojenosti, okupljali u obliku "naroda" i postizali zapažene uspjehe, iako su to bile samo prolazne historijske epizode. Po tome kako su nazivane njihove vođe vidi se da su potpadali pod utjecaj Kineza, Turaka i Tibetanaca, a po nekim drugim kulturnim karakteristikama, ovim utjecajima trebali bi se dodati i Iranski utjecaji.

Najmoćnija i najbrojnija njihova plemena u XII stoljeću bili su Tatari, Gerajti i Najmani. Na području između Onona i Kerülena kristaliziralo se

ime Mongoli, a vođe su im dobivale titulu hana. Država koja je pripadala dinastiji Kijen nestala je s lica zemlje ne ostavivši gotovo nikakva traga, a osnivanje velikog Mongolskog carstva, koje će uzdrmati svijet, bilo je suđeno Džengizu početkom XIII stoljeća.

Historijski činitelji mongolske ekspanzije

Mongolska najezda jedan je od najvećih i najznačajnijih događaja, ne samo u povijesti Azije nego i u svjetskoj historiji, a s njom su povezana i kretanja turskih plemena i njihovo naseljavanje na zapad.

Temuçin (Temučin), kasnije poznat kao Džengiz-han, rodio se 1155. godine u aristokratskoj porodici, materijalno nije ništa naslijedio od oca. Počinjući da zauzima položaj isključivo zahvaljujući svojoj sposobnosti, nalazio se u službi vladara Kijen, koji je održavao vrlo živu političku aktivnost u podizanju mongolskih plemena jednih protiv drugih. Tako je, pobijedivši Kineze i Gerajte zajedno s Tatarima Bujin-Nor, ojačao svoj utjecaj među mongolskim plemenima (1194). Sljedećih deset godina trajao je unutrašnji rat među Mongolima.

Kroz sve ovo vrijeme Temučin je bio saveznik i pomagač Ong-hana ili Vang-hana, kako je još nazivan vladar Gerajta. Za razliku od Temučina, koji se oslanjao na mongolsku aristokraciju i branio njihove ekonomske interese, ovaj aristokrat oslanjao se na siromašnije stočare. Temučin je 1201. godine najzad pobijedio vojsku Camuge (Džamuge), predstavnika demokratske struje i zaštitnika sirotinje. Na prvoj skupštini koju je sazvao uzeo je nadimak Džengiz i formalno proglasio monarhiju. Formirao je jaku i discipliniranu vojsku, pri čemu se koristio i dostignućima i rezultatima razvijenijih okolnih zemalja. Tako osnažen, savladao je 1211. godine zemlju Tangut, ili kako je Kinezi izgovaraju Hi-ja ili Si-hi-ja, a onda je opsjedao Carstvo Kijen na sjeveru Kine i nakon dugih borbi zauzeo njihov glavni grad Peking (Carska Riba) 1216. godine.

Carstvo Kara Hitay, koje se protezalo od Ujgurske države do Aralskog jezera, bilo je država ugrožena od muslimanskih vladara, posebno od Harizm-šahova, ali i plemena koja su bježala iz Mongolije. Najzad je palo u ruke Golcuka (Goldžuka), vladara Najmana. Ujgurski vladari i Arslan-han, vladar muslimanskih Karluka, najprije su bili uz Džengiza, ali su u

vrijeme borbi u Transoksaniji potpali pod utjecaj Harizm-šahova. Mongolska ofanziva 1218. godine protiv Goldžuka uspješno se završila uz pomoć muslimana iz Kašgara i drugih muslimanskih gradova. Mongolskim osvajanjem prestao je pritisak na muslimane u srednjoj Aziji. Na sceni su ostale samo dvije jake države: Džengizovo Carstvo i Carstvo Harizm-šahova. Džengiz je bio pametan i razborit vladar i zadovoljio se vladanjem u istočnoj Aziji da ne bi morao ratovati s Harizm-šahovima koje je smatrao velikom i moćnom imperijom. S druge strane, oholi i kratkovidi Harizm-šah Mehmed gorio je od želje da bude vladar Bagdada na zapadu, a drevne i legendarne Kine na istoku, pa mu je na putu ostvarenja tih njegovih ambicioznih zamisli smetalo mongolsko carstvo ispriječeno na putu do Kine. Tako je nelogičnim i nepotrebnim napadom na mongolski trgovački karavan u Oteru, Džengiz bio prisiljen da se okrene zapadnim islamskim državama. Taj događaj nije bio presudan samo za propast Harizm-šahove imperije nego je iz temelja promijenio tokove azijske povijesti.

Imperija šahova Harizma, usprkos vanjskom sjaju, iznutra je bila vrlo slaba: između vladara i brojnih turskih plemena postojala je silna netrpeljivost, kao i između komandanata i plemenskih starješina. Ove razlike u vladajućem sloju prouzrokovale su veliku anarhiju u državi. Osim toga, javljali su se sukobi između vodećih turskih plemena i drugih naroda, zatim sunijsko-šiijski sukobi, hanefijsko-šafijska trvenja, različitosti abasidskih pristalica i protivnika, neprijateljsko raspoloženje jednog dijela sufija prema vladarima, borbe pretendenata na prijestolje. Sve je to učinilo da je država bila tako slaba da je mogao uništiti jedan udar spolja. Džengizovo pokroviteljstvo nad muslimanima u Istočnom Turkestanu, zatim činjenica da se nekoliko muslimanskih turskih prinčeva nalazilo u njegovoj sviti, velike olakšice koje je davao muslimanskim trgovcima, sprečavali su Harizm-šahe da rat koji bi pokrenuli protiv njega proglase "svetim džihadom". Zbog lošeg vođenja rata, priča o Džengizu koje su kružile u narodu, a koje su graničile s bajkama, rasula u gradovima, vrlo je lahko shvatiti uzroke pada Harizm-šahova. Džengiz je imao potpune informacije o neprijateljskim snagama zahvaljujući sposobnosti uhoda, pa je, dok mu je polovina vojske bila zauzeta na istoku u borbama s Carstvom Kijen, krenuo 1219. godine u pohod na čelu sređene vojske kojom su komandirali sposobni zapovjednici i u kratkom vremenu sasvim savladao ovu veliku islamsku carevinu. Čak se nije zadovoljio njezinim potpunim uništavanjem nego je

otišao i dalje od granica Harizm-šaha. Abasije, koji su podržavali Džengiza protiv Harizm-šahova i koji su poslali delegaciju koja je i bodrila i odobravala pohode Džengiza, nisu uopće imali pravo u svojoj procjeni.

Razvoj velike mongolske imperije i njezin raspad

U vrijeme Džengiza i njegovih nasljednika Mongoli nisu uništili samo Carstvo Kijen i šahove Harizma. Nakon pobjede nad Džurdžijancima (Gruzija), prešli su Kavkaz, u Kalki pobijedili Ruse, savladali tursko-bulgarska plemena kod Volge i osnovali Carstvo Altın Ordu (Zlatna horda). Nedugo zatim poharali su Moskvu i Kijev, opljačkali Mađarsku i Poljsku.

Mongoli na području Irana su nakon što su savladali Alamut i uništili abasijski halifat u Bagdadu najzad bili zaustavljeni u Siriji od egipatskih Memluka (Memluci). Zbog svih ovih zbivanja oni nisu svoje oružje okrenuli protiv male Ermenije i anadolskih Seldžuka. Kao i sve druge imperije koje su stvarali nomadi i koje su dobile enormne razmjere, na velikim geografskim prostorima i ova se morala rascijepiti. Istina, još za života Džengiz je podijelio carstvo sinovima u skladu sa starim nomadskim tradicijama. Prema ovome je istočni i zapadni Turkestan kao i istočni Iran, dodijelio Čagataju, čije je sjedište bilo u Almaliku na rijeci Ili; veliko kipčatsko prostranstvo koje se pružalo od današnje Ukrajine do Arala dao je Džudžiju, Tabargataj i Imil namijenio je Ugedeju, a najmlađem sinu Tuliju, u skladu s mongolskim tradicijama, dao je posjed Kara-Korum kojim je sam upravljao. Za vrijeme Ugedeja, koji je na skupštini 1229. godine izabran za velikog hana, potpuno je zbrisana imperija Kijen na sjeveru Kine, riješen je problem Celaledina (Dželaledin) Harizm-šaha, pokoreni su Gruzija i Kavkaz. Mongolske snage pod komandom Batua, nakon što su pokrenule turska plemena između Urala i Kine, poharale su Poljsku i Mađarsku i stigle pred kapije Beča. Ali nakon smrti Ugedeja ova osvajačka bujica nije više napredovala, nego se povukla. Za vrijeme vlasti Güyük-hana (1246-1248) i Mengü-hana (1251-1257), koji su jedan za drugim izabrani za velike hanove, Mongolsko carstvo izgubilo je staru centralističku moć i razdvojilo se na četiri velika carstva. S Kubilayem počinju kineski Mongoli, s

Čagatajem turkestanski Mongoli, Džudžijevi nasljednici formiraju kipčatske Mongole, a porodica Hulagua ustanovljuje carstvo iranskih Mongola. Nešto više riječi bit će o posljednje tri mongolske dinastije koje su usko povezane s Turcima.

Civilizacijski rezultati mongolske ekspanzije

Svi islamski historičari koji govore o mongolskoj ekspanziji, kao naprimjer Ibn el-Esir, Ibn Arabšah i drugi, opisuju Mongole kao "bujicu vatre i gvožđa" koja je rušila i palila sve pred sobom. Slično o njima pišu i ermenski i gruzijski povjesničari, što govori da se do kraja ekspanzije stvarala pogrešna slika o Mongolima. Međutim, historičari pokorenih naroda nisu mogli mnogo drugačije ni opisati ova osvajanja. Ipak, novija istraživanja u velikoj mjeri ispravljaju pogrešna mišljenja. Razaranja koja je za sobom ostavila mongolska invazija u srednjoj i zapadnoj Aziji neznatna su u odnosu na ona koja su nastala u VIII stoljeću po Hidžri (XIV stoljeće n.e.) u međusobnim borbama tih zemalja. Također, zahvaljujući čvrstom poretku koji je Mongolsko carstvo uspostavilo u Aziji, omogućen su razvoj ekonomskih odnosa između Europe i Azije i napredovanje trgovačkih središta koji su se nalazili na karavanskim putovima. Koliko god je pogrešno tvrditi da je Mongolsko carstvo bilo lišeno svake vrste kulturnih institucija i da je bilo na nivou jedne primitivne barbarske zajednice, toliko je pogrešno pripisivati mu i velike kulturne zasluge. Uvidjevši potrebu upotrebe pisma, Džengiz je koristio pomoć i kulturnih muslimanskih savjetnika, a prihvatio je i tekovine Ujgura. Pravni običaji pod nazivom "Yasak" (zabrane) bili su osnova organizacije vlasti ove nomadske carevine. Carstvo, koje je u potpunosti formirano na vojnom i feudalnom principu, ustanovljeno je na jakim osnovama i u svim svojim kretanjima oslanjalo se na dobro promišljene i jasno pripremljene planove.

Dok je Džengiz bio na čelu, niko od mongolskih vladara nije razmišljao o tursko-mongolskom jedinstvu. Zanimala ih je samo korist od vladarskih porodica i bogatog sloja muslimanskih trgovaca. Vojske mongolskih vladara, poslane na razne strane svijeta, zahvaljujući dobroj obaviještenosti i političkoj i vojničkoj sposobnosti, lahko su savladavale neprijatelje od kojih su neki pobjegli pred njihovom navalom. U Harizmu, Iranu,

Azerbejdžanu i Kavkazu počinili su masovne pokolje, ne samo u osvojenim gradovima već i u nomadskim plemenima.

U historiji svjetske civilizacije mongolska osvajanja su kao najvažniju posljedicu imala ponovno otvaranje putova od zapadnih zemalja prema Kini i Indiji. Kakav su značaj u starom vijeku imala osvajanja Aleksandra Velikog i Grka u Iranu i Pendžabu, takav značaj u Srednjem vijeku imala su mongolska osvajanja. Užurban život na važnim karavanskim putovima, osnivanje velikih trgovačkih središta i njihov razvoj uvjetovali su podizanje kulturnog nivoa.

Europski putnici mogli su slijediti put od Rusije i Zlatne Horde do Kine preko Saraja, Sarajdžika, Harizma, Otrava i Almalika. Mjesni prihodi Tebriza, centra iranskih Mongola, bili su veći od prihoda Francuske kraljevine tog vremena. Kao posljedica svega toga, na sve strane nicali su ogromni spomenici kulture, stari porušeni gradovi ponovo su oživjeli, a islamski trgovci pravili su veći promet nego u periodu prije mongolske provale. Da bismo sagledali posljedice mongolskih osvajanja na razvoj europske civilizacije, dodat ćemo da su upotreba štamparstva, busole i baruta izravna posljedica mongolskih osvajanja i povezivanja Srednjeg i Dalekog istoka s Europom.

Među ostalim kulturnim rezultatima mongolske invazije neće biti na odmet dati podatke o nekim elementima koji su proistekli iz vjerskih aspekata: mongolski vladari, koji su se strogo oslanjali na odredbe zakonika, nisu se uopće miješali u slobodu uvjerenja svojih podanika. U njihovim svitama nalazili su se ljudi koji su bili različitog svjetonazora: muslimani, kršćani, budisti, šamani i drugi, čak su učenjaci pripadnici ovih vjeroispovijesti u prisustvu mongolskih vladara raspravljali o svojim religijskim problemima. Pape su svojevremeno slale svoja poslanstva da pridobiju Mongole za kršćanstvo, nadajući se da će se to ostvariti i da za islam neće preostati nikakav izlaz. Međutim, iako su neki mongolski prinčevi u početku više naginjali kršćanstvu nego islamu, ta ideja je s vremenom sasvim oslabila. Mongolski vladari, koji su vjeru smatrali oruđem u ruci državne moći, nisu mogli ni zamisliti da bi postali igračka u rukama pape i svećenika. Tako je u svim mongolskim pokrajinama, osim u Kini, nakon raznih kolebanja, pobijedio islam. Najprije su islam prihvatili kipčački hanovi, potom Čagatajevi nasljednici i iranski Mongoli.

Sa stanovišta povijesti turske kulture nije bilo najvažnije to što su islam primili Mongoli, koji su bili manjina u islamskim zemljama, nego činjenica

da su islam primila dotad neislamizirana turska plemena. Nakon mongolskog osvajanja, islam se širio novim karavanskim putovima: na Krimu i oko Volge (Idil) formirani su novi islamski centri, također i na Kavkazu, a kipčačko prostranstvo postalo je potpuno islamskom teritorijom. Do ovoga vremena je na sjeveroistoku krajnja granica islama bila jedan tursko-islamski bejlik u okolini Tobola. U prostranstvima srednje Azije islam se nije širio samo s juga već je dolazio i sa sjevera, što prije nije bilo moguće ni zamisliti. U to vrijeme je i istočni (kineski) Turkistan potpuno potpao pod utjecaj islama.

Pismenost, jezik i književnost kod Mongola

Pismenost se kod Mongola počela širiti u XIII stoljeću. Poslije poraza najmanskih vladara, ujgurski pisar Tatunga prešao je u službu Džengiza i počeo širiti ujgursku pismenost među Mongolima. Neko vrijeme je Džengiz u prepisci s Kinezima upotrebljavao kinesko pismo, ali se poslije ponovo opredijelio za ujgursko. Tibetsko pismo, koje je Kubilay-han primio od jednog lame zvanog Phang-Pa, korišteno je od 1269. godine do sredine XIV stoljeća, ali je i ovo uglasto pismo od četrdeset jednog znaka napušteno i ponovo je preuzeto ujgursko pismo.

Ujgursko pismo, s izvjesnim modifikacijama, korišteno je kod Mongola do XX stoljeća. Ovo pismo pisalo se slijeva nadesno i odozgo prema dolje. Najstariji pisani mongolski spomenik je tekst Džengiz-hana pisan ujgurskim pismom iz perioda između 1220. i 1225. godine. *Tajna historija Mongola*, nastala 1240. godine, napisana je kineskim pismom, a vjerojatno je istim pismom bila napisana i *Knjiga junačkih događaja*. Na pismu Güyük-hana papi Ivanu IV, 1246. godine, postoji i tekst pečata. Od 1269. godine vrlo su rijetki mongolski tekstovi uglastim pismom u Kini, ali postoji jedan veliki mongolski tekst ujgurskim pismom iz 1362. godine. U spomenike starog jezika ubrajaju se i pisma Arguna i Oldžajtua Filipu Lijepom, mongolski rječnici, koje spominje ermenski historičar Gendželi Kiragus, i mongolski rječnik iz vremena Ilhanida koji je napisao Ibn Muhenna. Zbog velikog utjecaja Turaka i Ujgura na Mongole, vidljiv je i utjecaj turskog jezika u mongolskom jeziku. Primivši budizam posredstvom Ujgura, Mongoli su sačuvali mnoge tursko-ujgurske riječi koje se odnose na tu

vjeru, jer su čuvali lamaizam počevši od XVI stoljeća. Ovi turski utjecaji na mongolski jezik prestaju poslije formiranja Mongolskog carstva jer se mongolska manjina utopila u tursku civilizaciju i zato što su se mongolske manjine, zaboravivši vlastiti jezik, potpuno turcizirale. Jedino su Ojrati – grupa zapadnih Mongola – nastavili kontaktirati s Turcima, pa je u njihov jezik ušlo dosta novih turskih elemenata.

U vrijeme mongolske političke prevlasti, mongolski jezik izvršio je dosta ograničen utjecaj na turski i perzijski. Taj utjecaj mogao se zapaziti samo u prihvatanju nekih administrativnih i političkih termina. Jedan od iranskih pjesnika mongolskog perioda Pur Baha-i Cami (Džami) spjevao je čuvenu Mulemma-kasidu, u kojoj se smjenjuju stihovi na turskom, mongolskom i perzijskom jeziku, pa je ta kasida jedan od vidnih dokaza spomenutog političkog utjecaja.

Mongolsku literaturu, izuzev narodne književnosti, isključivo karakteriziraju epska djela, opisi događaja, budistička vjerska i didaktička djela, neki tekstovi koji se odnose na šamanizam, nekoliko pravnih i medicinskih djela. Sva ova djela više imaju karakter oponašanja i prijevoda, nego što predstavljaju originalne radove.

Za vrijeme ekspedicije koju je poduzeo ruski orijentalist Kozlov pronađeno je sedamnaest mongolskih djela u Karahoču iz XIII i XIV stoljeća. Jedno od ovih je *Žuančav miši* (Tajna historija Mongola). U Kini je pronađeno više vjerskih budističkih knjiga Kubilay-hana za koje je ustanovljeno da su na mongolski jezik prevedene sa sanskrita, kineskog, tibetskog i ujgurskog jezika. U vrijeme Mengü-han jedan od uglednika grada Kazvina, Melik Said Iftiharudin Muhamed ibn Ebi Nasr, naučivši mongolski jezik i ujgursko pismo, preveo je *Kelilu i Dimnu* na mongolski i tako stekao veliki utjecaj i uvažavanje među Mongolima. I veliki historičar Rešiduddin, o kojem će poslije biti riječi, pisao je svoja djela, osim na arapskom i perzijskom, i na mongolskom jeziku posvećujući ih Oldžajtu Hudabendeu. Ta djela, kao ni prijevod *Kelile i Dimne*, nisu do danas sačuvana. Oponašajući Kineze, Mongoli su od početka XIV stoljeća počeli štampati neke knjige, što se može zaključiti iz sačuvanih primjeraka. Njemački učenjak Theodor Benfey u jednom svom djelu, objavljenom 1859. godine, tvrdio je da su Mongoli odigrali vrlo značajnu ulogu i u prenošenju indijskih priča zapadnom svijetu. Međutim, kasnija istraživanja utvrdila su da su njegovi zaključci pogrešni.

Naučni i književni život u vrijeme Mongola

U prvom periodu mongolske ekspanzije, dok su se još vodile borbe u srednjoj Aziji, Iranu i drugim osvojenim teritorijima, zadat je udarac naučnom i književnom životu. Ali nakon uspostave i konsolidacije mongolske vlasti, vladari su se trudili podići ne samo materijalni nego i duhovni nivo razvoja. Neki od mongolskih vladara, kao što su Mengü i Hulagu, ostajući vjerni naučnim tradicijama Kine i Kara-Koruma, posebnu važnost pridavali su prirodnim i matematičkim znanostima. Na traženje Hulagua, Muhamed bin Muhamed Tusi napisao je djelo o metalima *Tensuh-nâme-i Ilhani*, a sam Hulagu bavio se kemijom i u društvu je imao kineske učenjake. Slava Nasiruddina Tusija u matematici vrlo rano se proširila do dvora u Kara-Korumu. Kasnija izgradnja opservatorija u Meragu i dovođenje četiri učenjaka tamo samo su potvrda ove slave.

Nakon izdvajanju kineskih Mongola dinastije Juvan, iranski Mongoli iz dinastije Ilhanida, koji su proširili svoju vlast i na Azerbejdžan, na tom prostoru razvili su veliku duhovnu i naučnu aktivnost. Sasvim je razumljivo što su Ilhanidi do primanja islama više značaja pridavali prirodnim i matematičkim znanostima nego vjerskim disciplinama i književnosti. U toj pokrajini na sve strane nailazi se na djela napisana ili prepisana u vrijeme Hulagua i njegovih nasljednika. Centri perzijske književnosti u pokrajinama Fars i Kirman, koje su ostale izvan ratnih haranja za vrijeme mongolske prevlasti, kako to bilježi i Ibn Haldun, zadržali su u upotrebi perzijski jezik umjesto arapskog. U XIV stoljeću je u Bizantu s perzijskog na grčki prevedena perzijska kosmografija, što se vidi iz pisma na perzijskom jeziku koje je Güyük-han napisao İnosanu. Poslije perioda Gaznevida, znači nakon što su iranski Mongoli potpuno prihvatili islam, u tim krajevima počinje rasti broj vjerskih, odnosno tesavvufskih djela. Vjerski učenjaci i mistici bili su dobro prihvaćeni na dvoru Mongola, pa je interes za njihovim djelima porastao. U vrijeme kada je sagrađeno turbe Gazana, u njegovoj blizini podignuti su jedna tekija i dvije medrese, jedna šafijska i jedna hanefijska, gdje su djelovali učenjaci i pjesnici kao Kutbuddin Širazi, Hamam Tebrizi, što je bio nastavak djelovanja sufija, poput Sadrudina Ibrahima i Sadudina Kutluk-Hodže. Kako je Oldžajtu posebno bio zainteresiran za disciplinu kelama, kraj njega su uvijek bili učenjaci koji su pripadali različitim mezhebima

i koji su u njegovom prisustvu vodili rasprave, a među njima i jedan od najvećih šiijskih učenjaka toga vremena Šejh Džemaluddin Mutahhar Hilli (umro 726/1326. godine). Ukratko, u periodu mongolske vlasti na Dalekom i Srednjem istoku sve težnje bile su usmjerene ka tome da se elementi budističke i islamske kulture približe i prožmu. Kao posljedica lokalnih težnji i drugih historijskih okolnosti ovaj tok međusobnog prožimanja nije mogao biti nastavljen, islamska kultura postala je ponovo vladajući činitelj i odgodila je približavanje kultura usprkos političkim previranjima i unutrašnjim nemirima u prvoj polovini XIV stoljeća.

Historičari mongolskog perioda Cüveyni (Džuvejni) i Reşiduddin (Rešiduddin)

Među najznačajnija djela islamske kulture svrstavaju se ona koja su nastala za vrijeme mongolske vlasti u Iranu. Među mnogim čuvenim historičarima i pjesnicima koji su svoja djela pisali u prozi ili u stihovima, poput Vassafa, Benakitija, Hamdullaha Kazvinija, Abdullaha Kašanija, Šemsa Kašanija, posebno mjesto pripada Džuvejniju i Rešiduddinu, dvojici znamenitih historičara. Alauddin Ata Melik ibn Behauddin Džuvejni, autor poznatog djela *Tarih-i Ğihan-guşa*, potječe iz utjecajne porodice iz mongolskog perioda. Rodio se 623/1226. godine i rano je ušao u službu, te je dva puta putovao do Kara-Koruma. Više puta je bio u pratnji Hulagua, čak je u vrijeme osvajanja Alamuta prisustvovao značajnim zbivanjima, a 657/1259. godine bio je i valija u Iraku. Pretrpjevši poraz i zlostavljanje od Medždul-Mulka Yezdija, umro je od tuge u Muganu 681/1282-1283. godine. Njegovom ocu i bratu, koji su stekli titulu *sahib-i divan* (učesnik u dvorskom vijeću), a također i njemu lično, posvećena su mnoga djela. Humam Tebrizi i Sadi Širazi pisali su vrlo lijepe kaside o Alauddinu Džuvejniju, a Kazvini mu je posvetio čuveno djelo *Aca'ibu'l-mahlukat*. Mada postoje i neka njegova kraća djela, poput risale *Tasliyetu'l-ihvan*, koja govore o stradanjima, najvažnije djelo mu je *Historija* koju je počeo pisati 650/1252-1253. godine, a završio 658/1260. godine. Djelo sadrži tri sveske, od kojih u prvoj govori o Ujgurima i događajima iz mongolske povijesti do kraja vladavine Güyük-hana, a daje i neke kratke informacije o Džudžiju i Čagataju. Drugi svezak govori o mongolskim emirima koji su vladali u Iranu i oko Irana od vremena Ugedeja do Hulagua i njihovim odnosima s

Harizm-šahovima i Kara Hitajima. Treći svezak, koji otpočinje Mengüovim ustoličenjem, opisuje događaje u Iranu do 655/1257. godine te daje važne podatke o Ismailijama. Djelo Alauddina Džuvejnija pisano je na osnovu vlastitih zapažanja i drugih, danas nepostojećih, djela, sažeto i jasno, književnim stilom, pa iako ponegdje sadrži greške, uglavnom ondje gdje se autor oslonio na neprovjerene izvore i vijesti, ono ostaje najvažniji izvor o događajima kojima je Džuvejni bio suvremenik i saučesnik. Posebno su važni podaci o Ujgurima i Kara-Korumu kojima su se kasniji historičari mongolske vlasti, kao Vassaf i Rešiduddin, obilno koristili. Ebul-Feredž Grigorius, poznat kao Ibnul-Ibri, čuveni kršćansko-jakobinski historičar iz Merage, koristio se ovim djelom za pisanje svoje historije *Chronicon Syriacum*. Ono je također korišteno i za skraćenu, arapsku verziju istog djela pod naslovom *Tarihu muhtasaru ad-duval*, a posebno kad je pisano o Mongolima, Harizm-šahovima i Ismailijama. Poslije je i Šahabuddin Dimiški u svom opširnom djelu *Mesalik el-Ebsar* iz 728/1327-1328. godine podatke o Mongolima preuzeo iz ovog djela. I druge važne povijesti islama, kao *Tarih-i Güzide*, *Tarih-i Benakiti*, *Ravdat as-safa*, *Habib as-siya*, pisane u vrijeme Mongola, Timurida i Safevija, preuzimaju podatke koji se odnose na vremena iz djela *Ğihan-guşa*.

Najznamenitiji historičar ove epohe je liječnik židovskog porijekla Rešiduddin Fazlullah bin Ebil-Hayr bin Ali, rođen 643/1245-1246. godine. Stupivši u službu Ilhanija i u vrijeme Gazan-hana, stekao je velik utjecaj, istakao se u medicini, bio upravnik dobrotvornih i naučnih institucija koje je osnovao Gazan, a i sam je na različitim poljima ostavio brojne zadužbine. Usprkos tome što je imao šezdeset godina, na traženje Gazana počeo je pisati *Historiju svijeta*. Pored povijesti naroda Azije prije i nakon primanja islama, o kojoj je saznao uglavnom usmenim putem, ovo djelo obuhvata i mnoge historijske podatke o Turcima, Mongolima, Kinezima, Indijcima i nekim europskim narodima. Tu su i podaci o trgovačkim putovima, pa je, po svemu onome što obuhvata, ovo djelo bez premca u čitavoj povijesti do toga vremena bilo na Istoku ili na Zapadu. Ovako široko i svestrano opće shvaćanje povijesti moglo se roditi samo na dvoru Ilhanija, gdje su u isto vrijeme živjeli i komunicirali učenjaci koji su pripadali različitim narodima i različitim religijama, poput Kineza, Hindusa, Iranaca, Ujgura, Turaka, Tibetanaca, odnosno muslimana, kršćana, židova...

Rešiduddin je, da bi sačinio ovo svoje epohalno djelo, mogao upotrebljavati usmene i pisane izvore, poput djela *Altun Depter*, koje se nalazilo u carskoj riznici. Također, podatke o Mongolima i Turcima crpio je iz *Oguzname*, a uz pomoć učenjaka raznih naroda saznao je njihove tradicije. Na ovaj način nastala je Rešiduddinova *Camiu't-tevarih* koja nije plijenila pažnju samo svojim stilom. Poput brojnih islamskih povijesnih djela, ona je zbornik brižljivo odabranih i iskorištenih izvora. Kasnija istraživanja pokazala su da je Rešiduddin, prenoseći stare oguske i mongolske tradicije, bio toliko pouzdan da se one uopće ne razlikuju od onih prikupljenih poslije, što jasno pokazuje znanstvenu vrijednost *Džamiu-t-tevariha*.

Primjerak koji je završio 706/1306-1307. godine i posvetio ga Oldžajtu napisan je mongolskim jezikom, ali je djelo prevedeno i na arapski i perzijski jezik. Rešiduddin je napisao još nekoliko djela koja su sva skupljena u *Camiu't-tesanif-i Reşidi* (Zbornik Rešiduddinovih djela) i još za autorova života prevedena na arapski i perzijski jezik. Ovi spisi iz raznih oblasti prepisani su pod kontrolom Rešiduddina. Kako je Oldžajtu poseban interes pokazivao za kelam, pisac koji je pripadao šafijskom mezhebu napisao je mnogo teoloških rasprava i poslao ih brojnim teolozima u Iranu, Harizmu i Turkestanu, od kojih je dobio najpohvalnije ocjene. Rešiduddina su uvažavali islamski učenjaci i izvan ilhanijskih zemalja, a postoje podaci da je kontaktirao i s kineskim i europskim učenjacima. Ukratko, Rešiduddin je bio najistaknutiji učenjak u vrijeme Ilhanija. Niko u islamskom svijetu poslije njega nije uspio sastaviti jednu sličnu *Opću historiju svijeta*. Kasniji islamski historičari zadovoljavali su se pisanjem povijesti islamskih dinastija, a historijama drugih naroda gotovo se uopće nisu bavili. Možemo reći da Rešiduddin nije nikada izgubio svoje izuzetno mjesto među islamskim historičarima.

Osim Rešiduddina, koji je pogubljen 718/1318-1319. godine za vrijeme Abu Saida Bahadir-hana, pošto je potkazan od političkih protivnika, u ovom periodu javljaju se još neki historičari i pisci knjiga o carevima. Naprimjer, Abdullah Kešani, koji je tvrdio da je *Camiu't-tevarih* njegovo djelo, a sam je u pompeznom i teškom stilu napisao djelo *Historija Oldžajtua*, zatim Abdullah bin Fazlušah Širazi koji je 728/1327-1328. godine završio svoje djelo *Tecziyetul-ensar ve tecziyetul-asar*, poznatije kao *Tarih-i Vassaf*, potom Hamdullah Mustavfi Kazvini, koji je rezimirao

Camiu't-tevarih u djelu *Tarih-i Güzide*, napisao jednu knjigu o carevima (šahnama) pod naslovom *Zafername* (Knjiga o pobjedi) u 75 000 stihova i posebno djelo iz geografije pod naslovom *Nuzhetul-kulub*. Ebu Sulejman Davud bin Ebil-Fazl Muhamed Benakit autor je skraćene preradbe *Camiu't-tevarih*, koju je završio 717/1317-1318. godine. Ovog pisaca je 701/1301-1302. godine Gazan-han proglasio Kraljem pjesnika (*melik aš-šuara*). Šemsuddin Muhammed Kašani, također umro 730/1329-1330. godine, autor je djela *Şehname-i Cengizi* u stihovima. Među svim ovim djelima najvažnije je *Džamiut-tevarih*, potom *Ğihan-guşa* i kao treće *Vassaf*. Sa stajališta vjernog prikazivanja starih oguskih tradicija, *Camiu't-tevarih* je za tursku kulturu od neprocjenjivog značaja. Razvoj historiografije u periodu Mongola oživio je i sačuvao tradicije i nomadske uspomene, što je od posebne koristi za Turke, koji su prikazani u realnom svjetlu čak i opširnije nego Mongoli.

Službeni i upotrebni jezici u vrijeme mongolske prevlasti

Kada su Mongoli prvi put stupili na scenu velikih historijskih tokova, raširenost njihovog jezika u odnosu na turski bila je otprilike kao i danas. Najmani, koji su vladali zapadnom Mongolijom od rijeke Orhon do Gornjeg Irtiša, i njihovi sjeverni susjedi Ojrati, govorili su mongolski. Činjenica da su ogranci Mongola koji su živjeli oko rijeke Jenisej nju nazivali Sekiz Muran govori o međusobnim jezičkim utjecajima, jer je i njihov naziv ove rijeke tursko-mongolska složenica: sekiz na turskom znači osam, a muran na mongolskom jeziku znači rijeka. Na sjeveru od Ojrata, u bazenu rijeke Jenisej, među Turcima poznatim kao Kem, živjeli su Kirgizi koji su govorili turski. Susjedi Najmana na rijeci Irtiš, turski narodi: Kangli, Kipčak i Karluk, svoje središte imali su u gradu Kajalik na sjeveru od Yedi-su (sedam voda). Mongolska invazija prema zapadnoj Aziji nije bila njihova velika seoba. Mongoli, koji su u manjim grupama ulazili u prostor tursko-islamskog svijeta, nisu mogli nametnuti svoj jezik jer su se i sami u toj sredini turcizirali, pa se njihov utjecaj svodio na političku i vojnu vlast. Ondje gdje je turski nekad bio vladajući jezik, kojega je mongolski privremeno potisnuo kao dvorski i službeni, on je to opet postao. Turski, jezik prosvjećenijeg sloja, brzo je

zamijenio mongolski, koji se u mnogim svojim elementima nije mnogo razlikovao od njega.

Veliku ulogu u službi Mongola odigrali su budistički i kršćanski ujgurski pisari (*bahši* ili *bitikči*), koji su prenosili ujgurske tradicije. U svakom slučaju, u ovom periodu borbe za jezičku prevlast na zapadu Azije, perzijski se širio na račun arapskog, a turski na račun perzijskog i mongolskog.

Kad se govori o razvoju turskog jezika, najvažnija posljedica mongolske ekspanzije bila je seoba mnogih turskih plemena, njihovo međusobno zbližavanje i oživljavanje starih tradicija. Nakon previranja u XIII stoljeću, već od XIV stoljeća počinju se formirati književni turkijski jezici koji, ne doživljavajući neke velike potrese, slijede svoj tok razvoja do danas.

Značaj turskog jezika u vrijeme mongolske vlasti

Još u vrijeme Seldžuka i Šahova Harizma turski jezik bio je po važnosti na trećem mjestu u islamskom svijetu, poslije arapskog i perzijskog. Tako je ostalo i u XIII stoljeću, kad je veliki filolog Ibn Dehanul-Vasiti, koji je umro u Bagdadu 612/1215-1216. godine, pored drugih jezika znao i turski i njemu je poučavao nekoliko učenika. Također je u Egiptu pronađen jedan tursko-arapski rječnik iz istog perioda od nepoznatog autora. Turski je počeo dobivati na važnosti u Egiptu još u periodu Ejubija, a u vrijeme Memluka stječe veliki značaj, što je naročito istakao Jean Deny, francuski turkolog, na osnovu rukopisa koji se nalazi u pariskoj Nacionalnoj biblioteci.

U djelu filologa i muhadisa Abu Hayyana (umro 745/1344-1345. godine) *Kitabul-idrak li-lisani-l'-etrak* ima nekoliko citata iz Bejlekievog djela, što nam daje za pravo da govorimo o postojanju turske filologije od XIII stoljeća. Među turskim filolozima ovog stoljeća je i Fahruddin Mehmed bin Mustafa, učitelj Abu Hayyana. Ovaj pisac rodio se 631/1233-1234, a umro 713/1313-1314. godine. Napisao je djelo *Kavaid-i lisani t-turk* (Pravila turskog jezika). O filološkim djelima u vrijeme Ilhanija govori Ibn Muhenna, ali nažalost ne spominje autora djela *Nadiru-d-dehr 'ala meliki'l-'asr*, *Halyu'l-mulk* i *Tuhfetu'l-mulk*. Pretpostavlja se da su ovi rječnici, koji sada ne postoje, napisani u XIII stoljeću u Egiptu ili sjevernoj Siriji.

Turski pjesnici i pisci: Melik Said Iftihari i Husamuddin Hamid bin Asimul-Asimi

U isto vrijeme kad je Melik Said Iftiharudin Muhammed Kazvini preveo *Kelilu i Dimnu* na mongolski, preveo je i *Sind-badnâme* (Knjigu o Sindibadu) na turski. I kao što se ne može pronaći njegov prijevod na mongolski, također je i njegova *Sindbad-nama* na turskom zagubljena. Međutim, ovaj primjer govori o kontinuitetu turske književnosti u raznim turskim pokrajinama, pa čak i u Iranu. Nedugo poslije ovoga, iz djela *Mulhakatu-surrah* Džemala Karšıja saznajemo da je turska književnost nastavila svoj put snažnog razvoja u području Sirderja i Hutena. U literaturi se spominje jedna višejezična rubaija spjevana u spomen hutenskog sultana Munmiša Tekina, čiji su posljednji stihovi svake strofe pisani na turskom jeziku. Također, spominje se i veliki učenjak šejhul-islam Husamul-millet ved-din Ebu Mehamil Hamid bin Asimul-Asimi, autor djela iz oblasti tefsira i fikha i pisac pjesama na "krasnorječivom arapskom", "gracioznom perzijskom" i "jasnom turskom" jeziku. On je živio u Bardžkendu (ili Bardžlig-kendu), u blizini Kızıl-urda, zapadno od Sirderje, a Džemal Karši s njim se sreo u Bardžkentu 672/1273-1274. godine. To što govori o krasnorječivosti arapskog, gracioznosti perzijskog i čistoti i jasnoći turskog jezika vidi se da mu je autor pridavao veliku važnost. Bartold iz ovoga zaključuje da je u ovom stoljeću turska književnost doživjela novi uzlet, a turska islamska književnost, rođena u XI stoljeću, bila je u razvoju širom turskog svijeta. Postoji dosta podataka koji rječito govore da ovo nisu bila usamljena književna i jezička djela. Prema navodima Muhammeda bin Balija, prevoditelja jednog starog teksta pisanog istočno-turskim dijalektom, djelo pripada starom turskom učenjaku Imamu Zahidu Ebu Nasru bin Tahiru bin Mehmedu es-Serahsiju. Muhammed bin Bali preveo je ovo djelo krajem XIV ili početkom XV stoljeća pod naslovom *Güzide*. Može se naći mnogo primjeraka ovog prijevoda, ali originalnog djela, kao i brojnih drugih starih turskih djela, više nema. Činjenica da je Hibetullah, koji je zauzimao važan položaj na dvoru Gazanida, znao turski te da je Rešiduddin u *Kitab-i sultanije* i *Risale Istidad-i saadet*, koja čini šesti svezak u *Miftahu 't-tefasira*, kao primjere koristio turske stihove, govori o mjestu i značaju turskog jezika.

Ostaci turskog jezika iz XIII stoljeća nalaze se na nadgrobnim spomenicima nekih nestorijanskih kršćana u bazenu rijeke Ču, u provinciji

Yedi-su. Do danas nije naučno objašnjeno postojanje turskih i surijanskih nadgrobnih spomenika u ovom kraju. Većina ovih grobova potječe iz XIV stoljeća i nalazi se naročito oko Issik-köla u dolini rijeke Ila, a ima ih i iz perioda dinastije Kara Hitaj iz XIII stoljeća. O proučavanju ovih natpisa postoje veoma značajni radovi Kvolsona i Radloffa. Jedan ruski učenjak je, uspoređujući kršćanske spomenike u Yedi-su s kršćanskim djelima i spomenicima u Turfanu, zaključio da su kršćani iz Turfana u odnosu na one iz Yedi-sua napredniji i civiliziraniji i da je ovdje, koliko god se to činilo paradoksalnim, utjecaj išao s istoka na zapad, a ne sa zapada na istok kako se to obično misli. Kako su kod lokaliteta Yedi-su korišteni ujgurski brojevi kao u orhonskim spomenicima i ujgurskim djelima, smatra se da su tekstopisci bili Ujguri ili su bili pod utjecajem Ujgura. Biće da je središte kršćanskih Ujgura bilo u nekom gradiću na istoku Turfana, jer samo tamo ima nekoliko kršćanskih spomenika na surjanskom sogdskom i turskom jeziku. Natpisi kršćanskih Turaka iz Yedi-su nisu na čistom ujgurskom pismu, budući da su neki znakovi uzeti iz surjanijskog pisma. Bartold je ispočetka mislio da su ovi nestorijanski Turci iz ogranka Kangli, dok je po Radloffu jezik ovih spomenika bliži ujgurskom jeziku.

Utjecaj Ahmeda Yesevija u vrijeme mongolske vlasti

Alijeva poema Jusuf i Zulejha

Najznačajnije djelo ostalo iz najranijeg perioda mongolske vlasti jeste poema *Jusuf i Zulejha* koju je spjevao pjesnik Ali 630/1232-1233. godine. Fragment ovog djela, koje je inače cjelovito više puta objavljivano u Kazanu, objavio je Houtsma 1899. godine prema rukopisima iz Berlina i Drezdena, a Brockelmann je na osnovu tog fragmenta pravio podrobne jezičke analize. Sa stanovišta jezika, djelo pokazuje karakteristike istočnih narječja, dok s druge strane, sadrži i osobenosti zapadnih dijalekata, tj. *oğuzca* dijalekta. Stoga je Brockelmann ovo djelo prihvatio kao najstariji vjesnik zapadnog turskog jezika. Kako sačuvani primjerci potječu iz kasnijih perioda, ne može se na osnovu njih donijeti pouzdan filološki sud. Ako se tome doda i činjenica da se o autoru i mjestu nastanka djela ne zna ništa, onda je jasno da se o djelu mogu iznositi samo pretpostavke.

Oslanjajući se na znanja o turskim dijalektima XIII stoljeća i književne karakteristike ovog djela, možemo doći do pouzdanih informacija. Predaja o Jusufu ovim je djelom ušla i u tursku književnost. Ne oslanjajući se uvijek na perzijske umjetnike, turski pjesnik više je slijedio priču iz Kur'ana, odakle je na više mjesta prenosio izvorni arapski tekst. Kako je pisac bio ortodoksni hanefijski musliman, sasvim je očito da nije imao velike sklonosti prema perzijskoj literaturi i da su mu ostali strani bogati i artistički proizvodi mesnevija perzijskih pjesnika. Kod njega se izrazito zapaža jedino utjecaj Hodže Ahmeda Yesevija i stil njegovog djela *Divan-i Hikmet*. Stih mu ima stopu 4 + 4 + 4, s polurimom, a strofe su od po četiri stiha. Djelo nije u potpunosti lišeno lirizma pa time pjesnik sasvim jasno pokazuje da je sljedbenik Yesevija. Kod Ahmeda Yesevija i njegovih sljedbenika mnogo je pisanih primjera priča iz Kur'ana i događaja o evlijama. Ipak, zanimljivo je da u djelu uopće nema naginjanja tesavvufu, odnosno ovdje je ova poznata ljubavna priča, koju su kasnije turski pjesnici, ostajući pod utjecajem iranskih klasika, obradili potpuno u duhu tesavvufa, prikazana jednostavno i realno, kao u Kur'anu. Iz ovako pisanog djela, koje u potpunosti slijedi poruku Kur'ana, može se zaključiti da je nastalo u ortodoksnoj islamskoj sredini Harizma.

Ukratko, jezičke i književne karakteristike teksta govore da je on nastao u Harizmu ili da mu je autor Turčin – Oguz iz Harizma, čiji su se žitelji iselili ispred mongolske invazije noseći karakteristike svog narječja.

Razvoj epske književnosti u vrijeme Mongola

Džengizname

Veliki događaji, poput mongolske invazije, koji su potresali čitav turski svijet, prouzrokovali su nastajanje destana (epova) historijskog karaktera. Tako su među Mongolima nastajali epovi kakav je *Žuančav miši*, ali su epovi nastajali i među Turcima, koji su isto tako bili historijski vezani za Džengiza. Tako je nastao je i čuveni ep *Džengizname*. Navedeni ep bio je raširen među svim Turcima srednje Azije. *Džengiznama*, ili *Dasitan-i Nesli*

Cengiz Han, pronađena je u više primjeraka u različitim periodima i na različitim mjestima, a neki primjerci su i objavljeni. Prvo izdanje priredio je Ibrahim Halifin, 1819. godine, u Kazanu. Iz šest različitih rukopisnih primjeraka ovog djela može se sasvim jasno razumjeti da su utvrđeni kasnije, za vrijeme Nogaja, među plemenima Idil i Jajik, jer se spominju i Baškiri, kojih nema u drugim rukopisima, što pokazuje da je tekst zapisan kasnije među krimskim Nogajima. Među sedamdeset primjeraka *Džengizname*, o kojima govori Abu'l Gazi Bahadur-han pišući *Şecere-i Turki*, nalazi se i tema o mongolskoj invaziji.

Džengiznama predstavlja destan historijskog karaktera, formiran od priča o precima velikog osvajača, o njegovu rođenju, osvajanjima i djelovanju. Prema ovoj predaji, Džengizova loza veže se preko njegova oca na praoca Turaka, Oğuz-hana, što bilježi i historičar Rešiduddin u svojoj povijesti *Camiu-t-tevarih*. Legenda pripovijeda da s majčine strane pak vodi porijeklo od Altun-hana, koji je živio na otoku Malti u Sredozemnom moru. Kad mu se rodila prelijepa kći, čuvali su je u dvoru da je ne vide ni Sunce ni Mjesec. Jednog dana djevojka je ostala trudna od Sunčeve svjetlosti. Roditelji su se stidjeli tog događaja, pa su je zajedno s još četrdeset djevojaka ukrcali na lađu i otisnuli na more. Na obali mora lađu je dočekao Tumavul Mergan, priveo je obali i uzeo djevojku. Djevojka je rodila dijete po imenu Döbonbayan za koje je bilo vidljivo da potječe od Sunca. Zatim je Tumavulu Merganu rodila dva sina po imenu Bilgütay i Budenetay. Kasnije su Dübonbayanu doveli Alangovu, koja je rodila sinove Tagindžara, Budundžara i Saldžuta, nakon čega je Döbonbayan umro. Ali i poslije smrti pojavljivao se u obliku svjetlosti i tako ostavio Alangovu u drugom stanju, a on sam nestaje u obliku Vuka. Zbog neobičnog načina na koji se Džengiz rodio, braća ga nisu htjela prihvatiti, smatrajući ga nezakonitim. On se odmetnuo u planine gdje su ga turska plemena prihvatila proglasivši ga hanom. On je tim plemenima dao razna imena, osnovao državu, podigao djecu, podijelio im zemlju i otišao s Ovog svijeta.

Džengiznama predstavlja destan o Gök Turcima, i kao što se u starim turskim destanima često spominju simboli Svjetlost i Vuk, tako i ovdje u prvi plan izbijaju ovi simbolički elementi. Kako god je junak, tj. Džengiz, rođen na neprirodan način, tako su i neki drugi turski junaci rođeni neprirodno. Mongolske legende ga uzdižu na nivo božanstva, ali mu turske predaje ne daju tu dimenziju, izuzev načina dolaska na svijet. I bilo sa

stanovišta molitve ili stila pripovijedanja, *Džengiznamu* ne možemo izdvojiti od ostalih turskih predaja, odnosno slične stvari nalaze se i u starim oguskim predajama, kao i u pričama o Dede Korkutu.

Razvoj čagatajske književnosti u XIV stoljeću

Čagatajskom književnošću smatra se literatura XIV stoljeća nastala na području na kojem je prevladavao čagatajski narod, formiran u vrijeme mongolske dinastije Čagataja. Čagatajsko narječje, koje je u potonjim stoljećima s Nevaîjem i Babur Šahom dostiglo svoje zrelo doba, stari pisci spominju pod različitim imenom: *türkçe*, *uygurca*, *çagatayca*, *mogol dili* (mongolski jezik), *Nevai dili* (Nevaiiev jezik), *tatarca* (tatarski jezik).

Ipak, među svim ovim različitim imenima, posebno među europskim učenjacima, općenito je prihvaćen naziv *çagatayca* (čagatajski jezik). Izuzev područja Anadola i Azerbejdžana, svi tekstovi istočnih dijalekata stvoreni od vremena Timurida do posljednjih vremena, čak i djela nastala u Harizmu i Zlatnoj Hordi (Altın Ordu) prije Timura, mogu se skupiti i uvrstiti pod općim naslovom "čagatajska književnost". Iako su izvjesno vrijeme neki orijentalisti djela pisana ujgurskim pismom, ne gledajući jezičke i književne karakteristike, htjeli okupiti pod ujgurskim imenom, zahvaljujući napredovanju istraživanja turske povijesti i filologije, ova pogrešna i površna mišljenja nisu mogla opstati.

Babur Šah početkom XVI stoljeća naziva ovaj čagatajski dijalekt narodnim jezikom grada Endidžana u Fergani. Čak je i za Nevaijeve pjesme smatrao da su napisane endidžanskim govorom. Radloff je sasvim ispravno utvrdio da čagatajski jezik nema veze s bilo kojim turskim lokalnim govorom. Čagatajski jezik je istočno-turski koji se razvio pod utjecajem islamske civilizacije i Harizma, Zlatne Horde i Kipčaka, što je bez sumnje bilo značajnije od utjecaja istočnih i zapadnih pokrajina Turkistana. Nakon što se razvio u drugoj polovini XIII stoljeća i u XIV stoljeću u Harizmu i području Kipčaka, ovaj jezik je u Transkoksaniji i Horasanu u XV stoljeću postigao najzreliji nivo i stoljećima živio kao književni jezik na turskim područjima od Kaspijskog mora do Kansua, čak je uživao veliki ugled na turskim dvorovima u Iranu, Azerbejdžanu, Anadoliji, Egiptu i Indiji.

Politički i kulturni život Čajgatskog carstva do Timurovog osvajanja

Osvrnemo li se na razvoj Mongolskog carstva nakon Džengiza, uočit ćemo da se osnivanje centralnog carstva koje se veže uz ime Čagataja realiziralo tek nakon njegove smrti. Teritorijem koju je Čagataju dao otac (Džengiz), u području Ili, Čagataj nikada nije samostalno upravljao. Upravu lokalnih dinastija, koje su se na tom teritoriju nalazile do područja Ili, nisu narušili Mongoli; samo je vlast velikog hakana ostala iznad svih ovih lokalnih dinastija i Čagataja. Tako su, naprimjer, Mahmud Yalavač i njegov sin Mes'ud-bey, koji su sjedili u kulturnom muslimanskom centru Hudžendu u Transoksaniji, upravljali u ime velikog hakana. Nije poznato kakve su odnose održavale ove vlasti i na koji način su usklađivale svoje poslove.

Prvi poznati han čagatajskog naroda je Kara Hulagu (Crni Hulagu). Veliki hakan Güyük odredio je za svoga nasljednika Čagatajevog sina Jijsu Mingea. Ali nakon brojnih trzavica, koje su narušile unutrašnju monolitnost Mongolske imperije, tek je Čagatajev unuk Algu ovladao čitavom srednjom Azijom, Harizmom i Afganistanom te uspio čagatajskom narodu osigurati nezavisnu državu u srednjoj Aziji.

Nakon njegove smrti, 664/1265-1266. godine vlast je prešla s dinastije Ugedeja na Kajdua, a njegovom smrću na Čapara, da bi 706/1306-1307. godine vlast ponovo preuzeo jedan čagatajski princ, Duva, i time postao stvarni osnivač čagatajskog carstva. Tadašnji stalni ratovi među mongolskim prinčevima, unutrašnja miješanja, uveliko su oslabili ekonomsku moć iz prijašnjeg perioda Mongolske carevine. Kako nije imala ni izlaz na more, Čagatajska imperija bila je uveliko prikraćena. Duva se trudio da izmiri mongolske vladare u raznim pokrajinama i ponovo uspostavi jedinstvo koje je prije postojalo, ali u tome nije imao uspjeha. U vrijeme njegova sina Isen-Buka vojska velikog hakana pokorila je i razorila srednju Aziju. Nije mogao spasiti ni kuće za ljetni boravak čagatajskih hanova u dolini Talas u pokrajini Issik Kö1 (ili Isig Gö1). Kebek, koji je došao na njegovo mjesto i vladao od 1318. do 1326. godine, trudio se podići privredni i kulturni život Transoksanije. U okolini Nesefa (ili Nahšeba) sagradio je dvorac i prvi put u čagatajskoj državi kovao novac u svoje ime. Tarmaširin, njegov brat koji ga je naslijedio, primio je islam, uzeo ime Alauddin i prihvatio Džengizov zakon. Kad su se protiv njega pobunili nomadi u istočnim državama, on je te krajeve potpuno napustio. Njegova

jasna islamska politika bila je uzrokom ponovnog oživljavanja trgovine Transoksanije s drugim islamskim narodima. Ipak, i pored ove islamske politike i on je, kao i njegovi prethodnici, ratovao s islamskim vladarima u Indiji. U vrijeme Dženkešija djelovao je među kršćanima, dopustivši im da grade crkve, što nije dugo trajalo. Velika trvenja 747/1346-1347. godine između hanova i vojne turske aristokracije označila su kraj čagatajske dinastije u Transoksaniji i tad je utjecaj u potpunosti prešao u ruke turskih begova. Ovi emiri, u čijim rukama je vlast bila do 1270. godine, dobro su postupali s narodom. Tu su u početku bili prinčevi iz čagatajske dinastije, a potom Ugedejovi potomci. U istočnim oblastima Imperije utjecaj emira je slomio Tuğluk Timur iz dinastije čagatajskih hanova, koji je postao han 748/1347-1348. godine. Neko vrijeme je čak držao pokorenu i Transoksaniju, pa se činilo da je na putu da obnovi staro jedinstvo Čagatajske države. To je spriječila pojava Timura, velikog i snažnog vojskovođe u Transoksaniji, pod čijom su vlašću Turci u Transoksaniji ponovo odigrali veliku političku i vojnu ulogu.

Kulturni i misaoni život u srednjoj Aziji

Kraj XIII i prva polovina XIV stoljeća za srednju Aziju bio je period potpune stagnacije kulturnog i misaonog života. Stalni ratovi i ubojstva narušili su gradski život, na karavanskim putovima nestalo je sigurnosti, a ratoborni mongolski vladari počeli su čak ubijati trgovce koji su dolazili iz pojedinih područja. Tako je, naprimjer, Buhara, koja je u prvom periodu mongolske vlasti doživjela do tada neviđen prosperitet i razvoj, zbog mnogih napada i pljački potpuno osiromašila. U ravnici na sjeveru pokrajine Ili nestalo je starog gradskog života, a kanali za navodnjavanje iz vremena Kara Hitaja su razrušeni. Nasuprot padu gradskog života i poljoprivrede, oživio je nomadski život. Vrijeme Mongola u Srednjoj Aziji, izuzev donekle u Transoksaniji i današnjem kineskom Turkistanu, simbolizira rušenje i raspad gradskog života. Čagatajski narod, koji je činio glavninu vojničke snage države, živio je oslobođen od poreza i spram drugih naroda u svakom se pogledu osjećao odabranim. Ovaj položaj nastavio se i u vrijeme Timura; samo su pripadnici naroda Barlas, kojem su pripadali Timur i emiri koji su potjecali iz tog plemena, bili privilegirani.

Među glavne uzroke rušenja Mongolske imperije mogu se svrstati unutrašnja razilaženja i borbe dinastija, kao i suprotstavljanje kulturnih elemenata i religija. U mongolskim državama, koje su u različitim područjima i različitim vremenima ostajale pod utjecajem budista, kršćana i muslimana, ova civilizacijska kriza ostavila je štetne posljedice. Ipak, kriza je polahko rezultirala pobjedom islama. U kulturnim centrima istočnog i zapadnog Turkistana snažan utjecaj islamske civilizacije, počevši još od Mubarekšaha i Buraka, počeo se širiti i na nomade koji su se brzo islamizirali. Naročito se ovaj utjecaj pojačao nakon Tarmaširana, kada je on stao na put utjecajima drugih civilizacija, pa čak i mongolskom zakonu. Procesom širenja islama pojačala se i turcizacija, odnosno širenje turskog jezika. U ovom periodu medrese u srednjoj Aziji nastavile su svoje aktivnosti u pogledu širenja islamskih znanosti. Džemal Karšı spominje u djelu *Mulhakatu's-Surâh* imena nekolicine učenjaka koji su djelovali u srednjoj Aziji u drugoj polovini XIII stoljeća. U djelu se govori i o nekoliko učenjaka koji su se školovali u gradovima Balasagunu, Almaliku, Kâšgaru, Hutanu, Hudžendu, Taškendu, Bardžekendu i Džendu. Poznato je da se na čagatajskom dvoru nalazio čuveni Yusuf Sekkaki iz Harizma, autor *Miftâhu'l-'ulûma*, ali nažalost, vrlo su oskudni podaci o naučnom i umjetničkom životu velike čagatajske imperije u XIII i XIV stoljeću.

Harizm do Timurovog osvajanja

Nakon žestokih napada Mongola, Harizm, koji je formirao jezgro velikog islamskog carstva u doba posljednjih Harizm-šaha, za kratko vrijeme, zahvaljujući svom položaju i ekonomskoj politici koja je provođena u mongolskoj imperiji, ponovo je uspio steći stari značaj. Koliko god seoski život, a naročito sistem navodnjavanja, nikad nije ponovo došao na stari nivo, gradski život je nasuprot njemu brzo oživio. Naprimjer, grad Ürkčen, koji je nekada bio potpuno porušen, ubrzo je obnovljen u neposrednoj blizini, tako da Ibn Battuta i Pegolotni, koji posjećuju kraj u prvoj polovini XIV stoljeća, govore da je to lijepo, izgrađeno i mnogoljudno trgovačko središte. Bilo je to najvažnije stjecište karavanskih putova između istočne Europe, zapadne Azije i Dalekog istoka. Njegov značaj trajao je u XIII i XIV stoljeću, bilo u Harizmu ili u gradovima vezanim za njega u Donjem

Sejhunu. Podstaknuo je razvoj duhovnog i kulturnog života, tako da ćemo vidjeti koliko je snažno djelovao na razvoj turske književnosti, a posebno na formiranje književnog čagatajskog govora. Ovdje staru mu'tezilijsku tradiciju nije uništila ni mongolska najezda – dok je ona u zapadnoj Aziji zamrla, ovdje je u XIV stoljeću djelovalo nekoliko učenjaka *mu'tezilijskog mezheba*. Veliki i poznati arhitektonski spomenici u današnjem Köhne Ürgenču, naprimjer turbe Turabik-hanım, žene namjesnika Kutlu Timura, pokazuju jasno napredovanje Harizma u graditeljskoj umjetnosti. Podatak da je Emir Timur povjerio gradnju aksarajskog spomenika u Kešu majstorima iz Harizma dovoljno svjedoči. Također, u tom periodu poznati su i muzički umjetnici. Stoga ovo odabrano mjesto nauke i umjetnosti opisuje Abdurrezak Samarkandi Harizmi, jedan od historičara XV stoljeća, kao *Mecme-i A'yan Cihan* (mjesto gdje se okupljaju svjetski poznati učenjaci).

Iz političkog aspekta Harizm je gotovo stoljeće i po bio vezan za hanove Zlatne Horde i namjesnike koje su oni određivali, a samo Kas i Hiva na jugu pripadali su Čagatajima. Nešto poslije 1360. godine vidimo da ovdje samostalno vlada jedna porodica iz naroda Kongrad, nazvana Sufi.

Osnivač ove dinastije Huseyin Sufi oteo je Kas i Hivu iz čagatajskih ruku, a taj događaj bio je pravi povod za rat između njega i Timura. Timurova želja za osvajanjem Harizma uzrokovala je nekoliko uzastopnih upada, i najzad 1379. to mu je pošlo za rukom. U dugim ratovima između Timura i Tohtamiša, Harizm je stajao na strani Tohtamiša, koji je od davnina imao čvrste veze sa Zlatnom Hordom, te se tako od 785/1383-1384. godine kovao novac u njegovo ime. Najzad je 1388. godine jedan princ iz porodice Tohtamiša zavladao, zajedno sa Sulejmanom Sufijem, a tadašnja prijestolnica Ürgenč postala je izgrađen i bogat grad, kojega je kasnije munjevito osvojio Timur te ga opljačkao i potpuno razrušio.

Država Zlatna Horda

Batu-han, unuk Džengiz-hana i sin Džudžija, osnovao je državu Zlatna Horda (Altın Ordu Devleti) na teritoriju Kipčaka, pokoravajući svojoj vlasti turske Bulgare oko Volge i Kipčake. Nakon Džengizove smrti, čitavo prostrano područje, počevši od stepa zapadno od Irtiša, kojima su vladali

Mongoli, uključujući Harizm i iranske pokrajine južno od Hazera, pripalo je Džudžijevim sinovima. Prvenstvo među njima osigurao je sebi Batu, a njegovu prevlast potvrdio je i veliki han. Batu je još 1236. godine pobijedio turske Bulgare oko Volge i razorio grad Bulgar, koji je bio prilično veliko trgovačko središte. Kada je sabor Mengüa izabrao za velikog hakana, to je značilo da je veliko mongolsko carstvo stvarno podijeljeno između Mengüa i Batua. Prema podacima koje daje monah Rubruquis, granicu je činila stepa između rijeka Ču i Talas. Nakon smrti Batua, koji je sagradio grad Saraj kao svoj upravni centar, na prijestolje je stupio njegov sin Sartak (653/1255-1256), a malo kasnije i njegov brat, Džudžijev treći sin, Berke-han (1257). Između ovog vladara i čagatajskih prinčeva, te osnivača mongolskog carstva u Iranu Hulagua, vođeni su dugi i krvavi ratovi, što neki islamski historičari pripisuju vjerskom zanosu Berke-hana, koji je primio islam. Međutim, historijska stvarnost potpuno je drugačija: pripajanje područja poput Errana i Azerbejdžana Mongolskom carstvu, osnovanom u Iranu, oduzelo je neke krajeve koji su u početku pripadali Džudžijevim sinovima, te tako, počevši od vremena Berke-hana, vladari Zlatne Horde nisu nikad napuštali nastojanja da povrate ove pokrajine. U prvom ratu je Hulagu 1263. godine s uspjehom napredovao do druge strane Tereka, gdje je doživio težak poraz, pa se povukao. Drugi rat je 1266. godine zbog Berkeove smrti i povlačenja njegove vojske ostao bez željenih rezultata. Egipatski Turci, Memluci, koji su se nalazili u snažnom sukobu s iranskim Mongolima, uspostavili su bliske veze sa Zlatnom Hordom još od vremena sultana Bejbersa.

Krajem vladavine Mengü Timur-hana, koji je došao poslije Berke-hana, Zlatna Horda konačno prekida veze s velikim hanom i postaje potpuno nezavisna država, a njegovi nasljednici kuju novac u svoje ime. Stalno jačanje utjecaja islama u Zlatnoj Hordi bilo bi tačnije pripisati civilizacijskom i ekonomskom utjecaju Turaka srednje Azije, posebno Harizma, nego li utjecaju starijih muslimana Bulgara. Uz sve to, u Zlatnoj Hordi se i poslije Berke-hana iznova susreću vladari koji nisu muslimani. Potpuno ustaljivanje islama ovdje je bilo moguće tek u vrijeme Özbek-hana (vladao od 1312. ili 1313. do 1340. godine). Ovi muslimanski vladari bili su bliski s dvorovima Moskve i Bizanta, čak su i s papama imali vrlo prijateljske odnose. Između Tohtamiša i Timura, nakon dugih unutrašnjih borbi za vlast, nastale su duge i krvave bitke, koje su okončane Timurovom pobjedom i zauzimanjem cijelog tog područja.

Kulturni i duhovni život u Zlatnoj Hordi

Počevši od XIII stoljeća, na području Zlatne Horde postojao je prilično snažan kulturni razvoj. U ovom duhovnom razvitku jasno su vidljivi utjecaji elemenata starih tursko-bulgarskih kulturnih tradicija, a još više islamskih elemenata srednje Azije, a posebno Harizma. Geografski položaj ove imperije i njezin ekonomski razvitak pogodovao je razvoju gradskog načina života. Osim novoosnovanih gradova, kao što su Saraj i Kazan, uspostavljanjem novih kvartova širili su se stari gradovi. Kao posljedica ove ekonomske aktivnosti, u različitim gradovima kovao se novac, čiji su se ukrasi i natpisi mijenjali prema posebnim tradicijama svakog grada, ali mu je vrijednost bila standardna i za druge pokrajine velike mongolske imperije. Vlast nad područjem Harizma bila je nesumnjivo značajan činitelj u trgovačkom i ekonomskom blagostanju Zlatne Horde.

O snažnom utjecaju islama u kulturi Zlatne Horde saznaje se kako iz obavještenja diplomatskih misija, koje su tamo odlazile iz Egipta, tako i iz podataka koje daje Ibn Battuta. Još u vrijeme Berke-hana u pratnji gospođa i emira nalazili su se imami i mujezini, a postojale su i škole u kojima su djeca poučavana Kur'anu. I pored toga, tursko-mongolske tradicije čuvale su snažno svoj značaj. Vidimo da je u XIV stoljeću sasvim ojačao utjecaj islamske civilizacije, da se na sve strane podižu škole i tekije te da se povećava broj ljudi naklonjenih izučavanju arapskog i perzijskog jezika i književnosti i islamskih znanosti. Ovo područje, koje je u XIV stoljeću gotovo potpuno turcizirano, imalo je izvanredno veliki utjecaj na opći razvoj turske književnosti.

Timurovo osvajanje i njegove posljedice

Emir Timur, član porodice koja pripada Barlasima, jednom od četiri velika čagatajska naroda, ubraja se među najznačajnije ličnosti srednjovjekovne tursko-islamske povijesti. Iako je pleme kojem je pripadao mongolskog porijekla, ono se turciziralo, pa se i on smatra turskim vladarom. Nakon emira Kazagana, koji je okončao vlast čagatajskih hanova u Transoksaniji, to područje palo je pod njegovu vlast, izuzev kratke vladavine Abdullaha i Hüseyina iz porodice Kazagan. Emiri koji su vladali prije njega, ostajući vjerni starim nomadskim tradicijama, nisu stvarali

centre u velikim gradovima. Međutim, Timur, koji se oslanjao na islamske duhovnike i derviše, načinio je Samarkand svojom prijestolnicom i nastojao u skladu s islamskim principima uspostaviti civiliziranu državu. Iako je u njezinom formiranju ostao vjeran osnovama sunijskog islama, ne može se tvrditi da se uspio potpuno osloboditi starih tursko-mongolskih tradicija; čak je zbog toga postao meta napada i prijekora nekih islamskih učenjaka. Uz sve to, sasvim je bila očita Timurova islamska politika. Nakon što je uništio nesturijsko kršćanstvo, koje je do tog vremena postojalo među Turcima na obalama rijeka Almalik i Ču, snažno je ustao protiv batinijsko-šiijskih pokreta u Iranu. Timur je poduzeo više pohoda protiv čagatajskih princeva, koji su vladali duž Ilija i u Kašgaru, a kako bi sačuvao Transoksaniju od opasnosti koje bi se mogle pojaviti s istoka, nakon dužih nastojanja, pripojio je i Harizm, i tako pripremio osvajanje Irana. Nakon pada Ilhanidskog carstva, u ovom području formiralo se više političkih grupacija: Kerti u Heratu, Serbedari u Horasanu, Dželajiri u Azerbejdžanu i Iraku, Muzafferije u Isfahanu i Širazu. Timuru nije bilo teško slomiti ove državice, jednu po jednu, jer su se i same nalazile u stalnim međusobnim sukobima. Zaredom je zauzeo Herat, Tus, Tebriz, Bagdad, Isfahan, Širaz (1381-1386). Konačno, poslije 1394. godine, cijeli Iran je pao pod njegovu vlast, nakon čega je Timur uspješno okončao i sukob s Tohtamišom, vladarom Zlatne Horde. I pohod na Indiju završio je uz veliku pompu, a zatim se vratio na istok, pobijedio i zarobio Yıldırım Bayazita i iz temelja uzdrmao mlado Osmansko carstvo. Tako su europski kršćani, koji nisu mogli zaboraviti gorčinu teškog poraza kod Nikopolja, doživjeli satisfakciju posredstvom drugog turskog vladara. Nakon ovih veličanstvenih pobjeda, Timuru je ostalo samo još jedno područje da bi oživio staro Džengizovo carstvo: osvojenje Kine! Kada je 1404. godine s ovim velikim ciljem koncentrirao vojsku duž Sir Darye, nenadano je umro. Ovo veliko i nehomogeno carstvo, povezano jedino snažnom ličnošću velikog ratnika, raspalo se vrlo brzo zbog porodičnih sukoba, odnosno nije trajalo čak ni koliko Džengizova imperija. Ipak, u vrijeme kasnijih Timurida, koji su se uspjeli održati samo u istočnim i južnim pokrajinama Turkestana i Irana, zahvaljujući povratku relativnog mira i sigurnosti, razvila se kultura dostojna pažnje, a književni čagatajski govor dostigao je visoki stupanj razvoja.

Da se odmah poslije Timurove smrti ovo veliko tursko-islamsko carstvo nije počelo raspadati, ostavilo bi, svakako, značajne posljedice na svjetsku

historiju i možda bi iznova moglo uspostaviti odnose između Europe i Dalekog istoka započete u prvoj epohi Mongola. Međutim, Timur je potpuno zatvorio sve trgovačke putove rušenjem Saraja, Ürgenča, Almalika, najvažnijih trgovačkih središta od Krima do Kine. Pohodi na Indiju, kao i ratovi s Perzijom i Irakom, uveliko su štetili trgovini s Indijom. Glavne kulturne posljedice Timurovog osvajanja bile su kulturno napredovanje Horasana i Transoksanije, a nazadovanje Irana i Azerbejdžana, pa čak i Harizma i Zlatne Horde. Usprkos zaostajanju Samarkanda i Herata, Tebriza i Ürgença, oni su ukrašeni nekim novim spomenicima, pravljeni su putovi, mostovi, kanali, karavan-saraji, bogatstvo stečeno uništenjem drugih krajeva ukrašavalo ih je i uzdizalo. Također, i književnost ovoga perioda bila je na zavidnom nivou, pogotovo u predjelima Harizma i Zlatne Horde.

Književna djela na turskom u Harizmu

I poslije mongolske invazije u Harizmu je nastavljena naučna i književna djelatnost, što se podudarilo s oživljavanjem pokrajine u ekonomskom pogledu. Umjetnička djela tog perioda, te učenjaci i šejhovi koji su u to doba stizali iz Harizma u druge islamske krajeve, a posebno gradove Zlatne Horde, pokazuju da je ovaj materijalni i duhovni razvoj, počevši od XIII, a posebno u prvoj polovini XIV stoljeća, dostigao zaista visok stupanj. U XIV stoljeću osnovane su i neke nove naučne institucije, poput medrese poznate pod imenom "Medrese-i Cürcaniye", kao i škole Šahâabeddin Emir Kutlug Timura, koji je upravljao Harizmom u ime vladara Zlatne Horde. Ibn Battuta mnogo hvali bogatstvo i uređenje gradova, a posebno talent i sposobnost učenjaka, predavača i mistika s kojim je razgovarao. Ipak, njegova priča kazuje da je veliki broj učenjaka ostao vjeran staroj mutezilijskoj tradiciji, iako je sam Emir bio sljedbenik principa sunizma. Ibn Battuta za stanovnike Buhare kaže da su naprasiti, licemjerni i lažljivi, te da zbog toga čak ni njihovo svjedočenje nije dostojno uvažavanja, dok narod Harizma opisuje kao "prilično lijepe ćudi, pobožan i odan vjerskim dužnostima". O tome govori i važnost koja se u Harizmu pridavala islamskim znanostima te još ranija pojava nekolicine fakiha. Ipak, prisustvo plemenskih vračeva (*yurgucular*) na dvoru upućuje na važnost narodnih običaja, unatoč spomenutim islamskim utjecajima. Nekadašnji veliki

utjecaj derviša jesevija i murida Nedžmuddina Kübraa nije posustajao nakon mongolske invazije – jesevijske tradicije posebno su bile snažne kod seoskog stanovništva i nomada.

Dolazak u Harizm nekih mongolskih zajednica – naprimjer plemena Kongrata – nakon prve mongolske invazije, uopće nije mogao izmijeniti stari etnički lik, te su, među snažnom turskom većinom, i oni bili prisiljeni da se turciziraju. Književni govor Harizma nastavio se razvijati na prirodan način i – slijedeći staru tradiciju – donio nekoliko književnih i jezičkih djela. Ovaj utjecaj turskog jezika jasno vidimo ne samo u književnim djelima na turskom nego čak i u vjerskim i jezičkim tekstovima pisanim na arapskom i perzijskom jeziku. Tako, naprimjer, iako je u djelu *Yetimetü'd--dehr*, koje je sredinom XIII stoljeća napisao Mehmed bin Mahmud Alauddin Abdurrahim et-Terdžumani el-Mekki el-Harizmi, većina primjera uzeta iz harizmanskog, koji je bio jezik za lokalne kontakte, prisutni su ponekad i primjeri na perzijskom i nešto manje na arapskom jeziku.

Slično tome, u djelu *Es-Sâmi fil'l-esâmi*, koje je Tadžudin el-Kerderi napisao 709/1309-1310. godine u stilu *Mukaddimetü'l edeb*, susreće se povremeno i turski (biblioteka "Velijuddin-efendi"). U biblioteci "Hekimoğlu" nalazi se jedan primjerak Kur'ana koji potječe iz kasnijeg perioda, i koji je, kao što je bilo uobičajeno, od riječi do riječi preveden na tadašnji harizmanski turski. Međutim, ovi tekstovi su dokumenti više jezičkog nego li književnog značaja.

Rabguzi i njegove *Priče o poslanicama*

Jedno od starih i veoma značajnih djela turske književnosti je *Kisasu-l--enbiya* (Priče o poslanicima) koje je napisao Burhanoğlu Kadı Nasir za vladara Nasiruddina Tok Buga. Autor je poznat pod pseudonimom Rabguzi ili Rubguzi jer potječe iz gradića Ribat Oguz. Iako je ovo djelo odavno poznato znanstvenoj javnosti, još nije moguće odrediti niti narječje, niti vrijeme i mjesto njegovog nastanka. Rukopisni primjerci iz Londona i Sankt Peterburga, kao i izdanja štampana nekoliko puta, počevši od 1859. godine u Kazanu, nisu pouzdani za jezičko izučavanje.

Rabguzi je počeo pisati ovu knjigu po zapovijesti Emir-i Ecell Tacu'l--Umera Muhibbu'l-Ulema Belger Ulugu Nasiruddin Tok Bugra, koji je, iako porijeklom Mongol, prihvatio islam i danju-noću bio zauzet pobožnošću. Knjigu je pisao jednu godinu i završio je 710/1310-1311. godine.

Rieu pretpostavlja da je ovaj mongolski princ bio onaj zapovjednik kojeg je vidio Ibn Battuta u vojnom taboru Tarmaširina, u blizini oblasti Našeb. Veliki zapovjednik, čiji se važnost i utjecaj vide iz činjenice da je on zapovijedao u vrijeme kad Tarmašira nije bilo u taboru, po svemu sudeći je Nasiruddin Tok Buga, kojeg slavi Rubguzi. Shodno tome, Emir Tok Buga, mogao je na Tarmaširovom dvoru, gdje se snažno osjećao utjecaj islama, dostići tako visoki rang i biti vrlo predan musliman. Također, vrlo je vjerovatno da je ista osoba, primivši islam četvrt stoljeća prije toga, naredila Rubguziju – kako se u knjizi kaže "dok je još bio mlad" – da napiše na turskom *Priče o poslanicima*. U suštini, hanovi i emiri koji su pripadali čagatajskim narodima u ovom periodu potpuno su se turcizirali, pa su čak smatrali stranima i druge jezike, osim turskog, koji je bio i pisani i govorni jezik. Djelo u pogledu teme i načina pisanja takvo je da je moglo zadovoljiti potrebe neukog naroda koji je tek primio islam. Sačinjavaju ga poznate priče, prihvaćene u islamu, o Muhammedu, a.s., i nekim drugim poslanicima, o četverici halifa, o Hasanu i Husejnu, pa čak i neke mitske priče, poput priča o Udž bin Anaku, Harutu i Marutu, o Sedmerici spavača. Pisac se u svom djelu stalno naslanja na kur'anske ajete kao argumente te kaže da se koristio nekim tefsirima i djelima u koje se može pouzdati kao što su *Priče o poslanicima* autora Ebu Ishaka Nišaburija. Nesumnjivo da je Rubguzi bio dobro upućen u islamske znanosti i arapski jezik. Dovoljan dokaz njegove sposobnosti na ovom polju su pjesme sa stihovima na arapskom i turskom jeziku (*mülemmâ*), koje se često susreću u ovom djelu. Vidi se da se pisac trudio stvoriti djelo koje bi Emir Tok Buga mogao čitati s lahkoćom i uživanjem, te je legendama, koje potiču ljubopitljivost jednostavnog uma, dao važno mjesto u svom djelu. Nesumnjivo da je pisac legende preuzeo iz nekoliko izvora na arapskom jeziku, napisanih prije njega: arapski original legende koja se u djelu odnosi na Nuha, a.s., objavio je orijentalista Goldziher.

Jezik i književni karakter *Priča o poslanicima*

Kako ne postoje izvorni rukopisni primjerci Rubguzijeva djela, vrlo je teško dati kategoričan i jasan sud o njegovom jezičkom karakteru. Ipak, kada tumačenje koje je Rieu dao za londonski primjerak, koji možemo smatrati najboljim među onima koje imamo, ujedinimo s općim znanjem o književnom karakteru djela i općoj evoluciji turskog jezika i književnosti,

možemo se približiti stvarnosti. Na osnovu toga, nije nimalo pogrešno smjestiti *Priče o poslanicima*, u pogledu jezika, u isti krug kojem pripadaju anonimni tefsir na turskom te *Kutadgu bilig* i *Atabetü'l -Hakayik*, kao i jesevijska učenja. Neke razlike među njima možemo pripisati dijelom nužnim promjenama u hakanijskom književnom govoru nakon mongolske invazije, a dijelom možda i lokalnom narječju Ribat Oguza. Mnogo bi se toga u ovom pogledu rasvijetlilo kad bi se moglo odrediti gdje se nalazio Ribat Oguz. Konačno, gdjegod da je ovaj grad bio, iz njegovog imena se jasno vidi da je to bio jedan oguski centar. Nije, dakle, čudo što se u *Pričama o poslanicima* nailazi na neke tragove starog oguskog govora. Konačno, kako se među svim Turcima srednje Azije, od istočnog Turkestana do Harizma, upotrebljavao isti književni jezik – s nekim sitnim lokalnim razlikama –, pogrešno je misliti da su lokalna narječja u ovakvim djelima imala tako veliki utjecaj. Imajući u vidu etnološko rasprostiranje turskih narječja u XIII i XIV stoljeću, posebno kulturni značaj Harizma u XIV stoljeću, da se pretpostaviti da se Ribat Oguz nalazio na civilizacijskom prostoru Harizma te da ovo djelo, iako je posvećeno jednom čagatajskom princu, treba ubrojiti u proizvode Harizma, posebno u pogledu jezika. Kako bilo da bilo, tek *Priče o poslanicima* imaju vrlo veliki značaj u lancu koji veže stari hakanijski turski s književnim čagatajskim govorom XIV stoljeća.

Rubguzijevo veliko djelo je i u estetskom pogledu vrijedno pažnje. Među pričama pisanim umjetničkom i vrlo harmoničnom prozom, susreću se, u pogodnim prilikama, gazeli, stihovi izmiješani s arapskim, te strofe po četiri stiha (*dortluk*), koje ponajviše privlače pažnju, s metrom koji prilično odgovara tradicijama *Kutadgu Biliga* i *Atabetü'l-hakayika*. Veliki dio ovih stihova pisan je metrom *failatun / failatun / failatun / failat*. Iako su ovi stihovi kod Rubguzija većinom početnički, jednostavni i često lišeni lirizma, povremeno ima i dijelova prilično živog i snažnog predstavljanja. Posebno su neki od ovih dortluka vrlo lijepi u pogledu percepcije i manira. U svakom slučaju, Rubguzi je ličnost koja je imala prilična umjetnička stremljenja i koja se trudila dati estetski oblik čak i suhoparnim vjerskim temama. Svaku priču o Božijem Poslaniku započinje jednim dužim rimovanim uvodom, a među njima ima i onih koje podsjećaju na početke priča o Dede Korkutu. Ukratko, u historiji književnosti on ima posebno mjesto u pogledu proze i poezije, a *Priče o poslanicima* nisu samo dokument o jeziku nego i umjetničko djelo.

Muinü'l-Mürid, Şeyh Şeref (šejh Šeref) i Islam

Harizmanski historičar Abu'l Gazi Bahadur-han u svom rukopisnom djelu *Şecere-i Terakime*, dajući podatke o porijeklu Turkmena pokrajine Hizir, govori o djelu *Muinü'l-Mürid*, koje je čak i u njegovo vrijeme bilo vrlo rašireno i cijenjeno među Turkmenima.

Ovo djelo, čiji bi primjerci po kazivanju Abu'l Gazija morali postojati u velikom broju, pronađeno je u jednoj od bursanskih biblioteka. Kasnije je pronađen jedan stari primjerak, pa je konačno moguće dobiti tačan sud o tom vrijednom spomeniku turske književnosti. Veliku pažnju privlači to što se iz nekih zabilježaka na marginama može razumjeti da je navedeni primjerak *Muinü'l-Mürid* sravnjen s jednim drugim i da su između njih utvrđene razlike. U ovom stihovanom djelu, koje je, kako se čini, napisano 713/1313-1314. godine zabilježeni su naslov knjige i datum pisanja, kao i pohvala jednom šejhu po imenu Baba Islam.

Jezički i književni karakter *Muinü'l-Mürida*

Iako još nisu obavljena svestrana istraživanja u vezi s karakterom jezika *Muinü'l-Mürida*, možemo se ukratko osvrnuti na ovaj stari rukopis. Nema tako velike razlike između jezika književnih djela na književnom *hakaniye dijalektu* koji se razvijao u istočnom Turkistanu, a zatim se upotrebljavao na područjima zapadnog Turkistana i Harizma, i koji je, počevši s *Kutadgu Bilgom* i *Atabetü-l-Hakayikom*, dao tijekom svog razvoja u XIII i XIV stoljeću djelo kao što je *Kisas-i Rubguzi*, te jezika *Muinü'l-Mürida*, možda samo u pogledu toga što se u njemu, zbog toga što je nastao na području Harizma, povremeno susreću neke strukturalne i glasovne specifičnosti, koje se odnose na oguski dijalekt. Čak se čini kao sigurno da će se, nakon jedne svestrane analize, moći ustanoviti oblici koji se ne nalaze u starom književnom dijalektu poznatom kao *hakaniye türkçesi*, već su specifični samo za dijalekte Oguza, Kipčaka, Kanglija. Možemo reći da u ovom djelu nema toliko mnogo oblika zapadnih dijalekata, te da se *Muinü'l-Mürid*, isto kao i *Kisas-i Rubguzi*, više može smjestiti u krug istočnih turskih književnih dijalekata. U odnosu na društveni i etnološki položaj Harizma poslije mongolske invazije, sasvim je normalno što se u djelu, u izvjesnoj mjeri, susreću kipčačko-oguski utjecaji.

Muinü'l-Mürid, baš kao i *Atabetü'l-Hakayik*, u potpunosti je vjersko, sufijsko djelo od 800-900 bejtova napisanih u *mütekarib metru* i strofama od po četiri stiha i isključivo je didaktičkog karaktera.

Čini se da je autoru ovog djela poznato djelo *Atabetü l-Hakayik* i da se čak trudio oponašati ga. Zapravo, zajedno sa *Cevahirü 'l Esrarom*, o kojem ćemo malo kasnije govoriti, ova tri djela u pogledu oblika stiha i metra obrazuju jednu specifičnu skupinu u turskoj književnosti. *Muinü'l-Mürid*, kao što piše Ebul-Gazi, raspravlja o vjerskim pitanjima kao što su: vjerovanje u Boga, znanje o Bogu, znanje o Poslaniku, dijelovi *namaza*, *farzovi abdesta*, kamata, *zekat* na stoku, kao nešto što je posebno važno za nomade, a uz to i o uvjetima pristupa u derviški red i o tesavvufskim problemima vezanim za život derviša. Može se vidjeti da je pjesnik kompetentan znalac klasične književnosti i pravnih problema, a istovremeno i sufija.

U ovom se djelu, zajedno s vjerskim i sufijskim terminima prilično povećava broj arapskih riječi, a u skladu s procvatom klasične perzijske književnosti među Turcima, ovaj priliv stranih elemenata u jeziku prilično je prirodan. Uz sve to, pošto je u djelu tesavvufski duh potpuno didaktičkog karaktera, ono je ponekad lišeno lirizma i vrlo suhoparno, baš kao i *Atabetü'l-Hakayik*.

Uočljivo je da je pjesnik, iako nije posjedovao stvarnu pjesničku inspiraciju, prilično uspješno slijedio principe klasičnog pjesništva, a u ovom djelu očito je više oponašao Ediba Ahmeda nego što je slijedio jesevijsku tradiciju. U jezičkom i književnom razvoju, od hakanijskog prema čagatajskom dijalektu, *Muinü'l-Mürid* ima vrlo značajno mjesto – prije svega kao pokazatelj kontinuiteta starih književnih tradicija u Harizmu.

Cevahirü'l-Esrar (Dževahiru-l-esrar)

Na marginama male medžmue, u kojoj se nalazi *Muinü'l-Mürid*, zapisano je i šest strofa uzetih iz knjige *Cevahirü'l-esrar*. Vidi se da je to jedno sufijsko djelo u stihu, didaktičkog karaktera, napisano u maniru *Muinü'l-Mürida* i *Atabetül-Hakayika*, metrom *mutekarib* (ponavljanjem istog metra) i sa strofama od po četiri stiha (*dörtlük*), da pouči o pravilima stupanja u derviški red. Ne susrećemo se nikakvi podaci o tome ko ga je napisao, gdje i kada, niti u primjercima koji su pronađeni, niti u drugim historijskim izvorima. Jedino to što se u posljednjem polustihu (*misrau*) jedne

od strofa govori o Kinezima, Indijcima, Mongolima, Rusima, Čerkezima, može uputiti na to da je ono napisano ili u Zlatnoj Hordi ili u Harizmu. I Ibn Battuta je nailazio na pripadnike ovih različitih naroda na području Zlatne Horde. Osim toga, jezički karakter djela, njegova tematika, specifičnosti oblika i metra, uvjeravaju nas da je ono nastalo malo prije ili malo poslije *Muinü'l- Mürida*, opet na području Harizma.

Nehcu-l-Feradis (Nehdžu-l-feradis)

Jedan od historičara sjevernih Turaka Şahabeddin Mercani (Šahbeddin Merdžani), u svojoj historiji naslovljenoj *Mustefadu-l-Ahbar*, prvi put je spomenuo među tekstovima koji pripadaju području Zlatne Horde postojanje djela *Nehcu-l-Feradis* (Staza koja vodi u Raj) i ukratko dao podatke o primjerku kojeg je vidio. Iako je taj primjerak kasnije nestao, drugi stari i lijep primjerak istog djela pronašao je u biblioteci Yeni džamije Zeki Velidi Doğan. Taj rukopis štampan je kao faksimil 1956. godine, a na osnovu njega i rukopisa koji je pronađen u Parizu, János Eckmann priredio je kritičko izdanje ovog djela, objavljeno u Ankari (s.a.). Ovaj veliki, očuvani rukopis s naznačenim vokalima, prepisao je Mehmed bin Mehmed bin Husrev iz Harizma 761/1359-1360. godine. Rukopis je kasnije nekako prispio u Egipat i tamo se nalazi u biblioteci Mehmeda, sina Meliku'z-Zahir Ebu Said Čakmaka (1438-1455). Prema jednom zapisu prepisivača, pisac knjige, i sam iz Harizma, umro je tri dana prije datuma završetka prijepisa, tj. u nedjelju 27. džumadel-ula 761. / 22. marta 1360. godine. Što se tiče primjerka o kojem govori Šahabeddin Merdžani, ističe se da je on napisan u gradu Saraju 759/1358. godine, a da mu je pisac ili prepisivač Mahmud bin Ali as-Sarâyi al-Bulgari al-Kerderi. Prema Zeki Velidi Doğanu, koji provodi sveobuhvatna istraživanja u ovom pitanju, ne može se reći ništa određeno u vezi s piscem djela. Pisac potječe iz Kerdera, mjesta koje na području Harizma ima posebnu važnost jer je poznato da je Kerder, istočno od današnjeg starog Urgenča, odavno bio civilizirano tursko područje te da su pravnici, koji su prispijevali odavde, od davnina imali mnogo učenika Turaka i da se kasnije susreće izvjestan broj učenjaka s imenom "Kerderli" (iz Kerdera), koji su svoja djela pisali na turskom jeziku. Čak i poznati Devletšah, koji je u XV stoljeću napisao *Şüara Tezkiresi* – prije Ali Šîr Nevaija – govori o Luftiju, najpoznatijem turskom pjesniku i

o jednom drugom turskom pjesniku koji je bio jednako poznat kao i on, s pseudonimom Kerderi. Vidi se da je *Nehcu'l-feradis* napisan u Harizmu jer, izučivši njegove jezičke osobenosti, uočavamo da sve priče koje se u njemu spominju prenose učenjaci Turkistana, Uša, Ispidžaba, Harizma. S druge strane, da je djelo nastalo na području Zlatne Horde, to bi impliciralo da se pisac više oslanja na učenjake koji su djelovali u tim krajevima i da prenosi njihova kazivanja.

Jezički i književni karakter *Nehcu-l-feradisa*

Nehcu-l-feradis je, kako se i iz naslova može razumjeti, djelo u potpunosti vjerskog karaktera. Pisac je odabrao četrdeset hadisa i za objašnjenje svakog hadisa napisao ponešto iz postupaka Muhammeda, a.s., prakse pravovjernih halifa, priča šejhova, pa je dijelove tako dobivene sakupio u četiri poglavlja s po deset odjeljaka. Prema mišljenju prepisivača, zabilježenom na kraju knjige, piščevi glavni izvori su: Zamahšerijev *Keşşaf* i *Tefsir* Ebu Maali Ispidžabija, poznati *Kutu-l-Kulub* Ebu Taliba iz Mekke, zatim *Muctela* i njegov komentar imama Zeynu-l-Eimmetu l-Firdevsia, Vakidijev *Meğazi* i *Meğazi* imama Mehmeda Katiba. Međutim, kad se djelo pomno analizira, vidi se da se pisac pored ovih koristio još nekim važnim izvorima, pa se tako može shvatiti kako je imao veliko znanje u islamskim naukama. Prva glava govori o vrlinama poslanika Muhammeda i o njegovom životu, druga o vrlinama pravovjernih halifa (Ebu Bekr, Omer, Osman i Alija) i Poslanikove porodice (Ehli-bejta), kao i vrlinama četverice imama, treća o različitim ljudskim vrlinama i četvrta o mahanama i nesrećama. U ovom djelu, koje će one koji ga čitaju i postupaju prema njegovim principima uvesti u Raj, nalaze se postavke koje su, ne kao kod Rubguzija, bajke daleke od stvarnosti, nego naprotiv, prilično stvarne, potpuno pogodne poruke za svakodnevni život. Iako je izraz prilično jednostavan i harmoničan, ipak se ovdje ne susreće Rubguzijev umjetnički domet. Rubguzi je utrošio svoj umjetnički talent na to da čitatelj njegovu knjigu čita sa zadovoljstvom i užitkom, da ga zabavi i da mu ne dosadi. Pisac *Nehcu-l-feradisa*, međutim, nije pisao da bi zabavio čitatelje, nego da im bude od koristi. Zbog toga je u ovom djelu nemoguće naći estetske vrijednosti. Usprkos tome, utvrđeno je da je ovo djelo steklo priličnu slavu zbog svog vjerskog značaja, pa se u Saraju, još dok je autor bio živ, nailazilo na njegove prijepise.

Nehcu-l-feradis je iznad svega vrijedan pažnje, posebno sa stajališta povijesti jezika: vrijednost mu dvostruko povećava to što je sačuvani originalni rukopis od početka do kraja vokaliziran prema harizmanskom narječju i s velikom pažnjom nekog prepisivača iz Harizma, kao i što u pogledu pravopisa nije uvijek postupano prema pravopisima književnog govora, nego je većinom ostao utjecaj lokalnog narječja. Ovo veliko djelo ne obiluje specifičnostima samo u pogledu fonetike i morfologije nego i u pogledu rječnika. *Nehcu-l-feradis*, kao i druga djela iz Harizma, pripada toku razvoja od književnog turskog (*hakaniyye*) do čagatajskog (*çağatayca*) jezika, u XIV stoljeću, i posebno je važno sa stanovišta povijesti.

Turski jezi i književnost u Zlatnoj Hordi

Turski jezik u Zlatnoj Hordi

Da bi se shvatio stupanj rasprostranjenosti turskog jezika u XIII i XIV stoljeću na prostoru Zlatne Horde, i karakter turskih narječja kojima se govorilo, potrebno je najprije shvatiti način formiranja naroda u etnološkom pogledu na ovom području. Prilično je sigurno da su se na različitim mjestima ovog širokog područja, koje je nakon mongolske invazije palo pod vlast Džudžijevih potomaka, pored neturskih plemena, nalazili ogranci turkijskih naroda, kao što su Bulgari, Suvari, Baškiri i Kipčaci. Mongolska invazija prouzrokovala je da se neki ogranci, koji su i prije bili povezani, još više izmiješaju. To što su oni kasnije, pod političkom vlašću hanova Zlatne Horde, sačinjavali jedinstvenu cjelinu – uključujući tu i oblasti koje su, poput Harizma, do tada stoljećima bile izvan i egzistirale nezavisno – učinilo je da Zlatna Horda postane područje za sasvim nova etnička formiranja.

Prije uspostavljanja države Zlatna Horda, u krajevima oko Volge postojala je stara muslimanska turkijska, odnosno bulgarska država. Jezik ovih Bulgara, koji su posjedovali gradove poput *Bulgara* i *Suvara,* čije ruševine još postoje, i koji su, primivši još davno prije islam, održavali veze s Abasidima i Samanidima, islamski geograf Istahri ne smatra različitim od

hazarskog jezika. El-Biruni navodi da je bulgarsko-suvarsko narječje mješavina turskog i hazarskog. Informacija koju donosi Mahmud Kašgari jasno pokazuje da postoji bliskost između bulgarsko-suvarskog i pečenečkog narječja, i da između njih i oguskog čak postoje neke sličnosti. Svakako su u jezik Bulgara, koji su s Hazarima imali tijesne veze i čak zajedno s njima bili podanici njihovog vladara Tu-kjua, prešli neki elementi od Hazara, pa je možda to ono što je zbunilo Istahrija. Formiranje plemena Eškel-Čigil od tri bulgarska plemena rezultiralo je time da se bulgarsko narječje ne udalji sasvim od hakanijskog turskog. Ovo se još bolje može shvatiti ako se imaju u vidu geografski položaj ove stare bulgarske države, njezini politički i ekonomski odnosi, veze s raznim drugim turskim ograncima koji su došli i nastanili se u stepama južne Rusije, prije velike mongolske invazije. Tako je Ibn Fadlan, koji je turski jezik naučio od Turaka u Bagdadu, s lahkoćom mogao razgovarati i razumjeti se s bulgarskim vladarima, dok se s Baškirtima mogao sporazumjeti tek posredstvom tumača, što podupire tvrdnju da se bulgarsko narječje nije mnogo razlikovalo od turskog, tada poznatog u Bagdadu.

Najočitiji i najjači jezički utjecaj koji privlači pažnju na ovom području, prije i poslije mongolske invazije, bez sumnje je utjecaj Kipčaka. Kipčaci, koji su služili u hazarskoj vojsci počevši još od 154/771. godine i koji su ratovali na Kavkazu s Arapima, egzistirali su kao najveći ogranak Kimaka. Kipčaci, koji su ratovali u Harizmu još u doba Gaznevida, smjestili su se – poslije Oguza – u stepama na sjeveru Harizma i počeli se od desetog stoljeća pojavljivati u južnoj Rusiji. Objema ovim oblastima dali su ime *Dest-i Kipçak*. Jezik Kipčaka, kojem su Rusi dali ime poloveci, a zapadni Europljani kuman, pripadao je starim zapadnim narječjima, sličnim oguskom narječju. Nije pogrešno za književnost ovog perioda upotrijebiti naziv *kipčačka* jer to je naziv koji je kasnije ostao kao uspomena na državu Zlatna Horda.

U tom smislu, sličnosti između područja Harizma i Zlatne Horde u etnološkom pogledu, i njihove tijesne ekonomske veze još od vremena Samanija te ujedinjavanje ove obje oblasti pod istom političkom vlašću, počevši od XIII stoljeća, upućuju na zaključak da je u kulturnim centrima Harizma i Zlatne Horde – čak i ako su postojale neke sitne lokalne razlike – prevladavalo isto književno i govorno narječje. Uistinu, stari književni *hakaniye* turski nije upotrebljavan samo u Harizmu nego i u kulturnim

središtima Zlatne Horde u kojima su njegovane klasične književne tradicije i gdje su se pojavila djela vrlo važna u pogledu jezičke i književne evolucije turskog jezika.

Turski jezik na bulgarskom teritoriju: Stari nadgrobni spomenici

Podaci koje o bulgarskim Turcima u X stoljeću daje Ibn Fadlan pokazuju da oni nisu bili na posebno visokom kulturnom stupnju i da su čak utjecaji islamske civilizacije ostali površinski, zasnovani na vanjskoj formi. O polagahnom jačanju ovih utjecaja i podizanju ovdašnje kulturne razine saznajemo tek iz kasnijih izvora. Tako je, naprimjer, u XII stoljeću arapski putopisac Ebu Hamid el-Endelusi razgovarao s Ja'kubom bin Nu'manom, koji je bio bulgarski kadija, pa je čak raspravljao o njegovom djelu *Historija Bulgara*, koje ima karakter legende. Prisutnost nekolicine učenjaka, o kojima podrobno govori Šahabeddin Merdžani, može upućivati na to da je na bulgarskom teritoriju stoljećima izrastao izvjestan broj islamskih učenjaka i da su islamske znanosti dospjele do prilično snažnog procvata. Naprimjer, Sulejman bin Davud es-Saksini, stanovnik jedne pokrajine na granicama Bulgara i Hazara, u svom djelu *Zuhretu'r-Rijaz* više puta spominje Ebul-Ala Hamida bin Idrisa Bulgarija. Među učenjake Bulgara ubraja se i Šejh Ahmed Bulgari, koji je također iz perioda Gaznevida. Po djelatnosti bulgarskih učenjaka u XIV stoljeću, kao što su Šejh Burhaneddin Ibrahim bin Hizir, Šejh Ebu Mehmed Sadreddin bin Alaeddin, vidi se da se ova naučna aktivnost nije prekinula i da se nastavila i poslije mongolske invazije.

Zapravo je grad Bulgar, nakon što je prešao u ruke mongolskih osvajača i kasnije pripao Zlatnoj Hordi, još prilično dugo održao svoj napredak i značaj. Tek krajem 1399. godine razorili su ga Rusi. Međutim, potpuno je napušten poslije osnutka Kazana i nakon što je on postao prijestolnicom nezavisne tatarske države, koju je ovdje uspostavio Ulug Mehmed (umro 1446. godine). Nailazi se i na novac ovog vladara koji je kovan u Bulgaru 831/1427-1428. godine.

Na ovom je području u XIII i XIV stoljeću nastalo nekoliko starih tekstova turskog jezika i književnosti, ali je šteta što nemamo nijedno sačuvano djelo koje će to potvrditi. Jedino je, zahvaljujući arheološkim istraživanjima koja su kasnije izvršena na ruševinama Bulgara, pronađeno

nekoliko nadgrobnih spomenika koji potječu iz XIII i XIV stoljeća. Najstariji od ovih natpisa lijepo su izrađeni, pisani su najviše *sulusom* i dijelom *kufi*-pismom, a često i kombinacijom ovih pisama. Nastali su na arapskom jeziku. Svi tekstovi na turskom jeziku su iz XIV stoljeća, izuzev jednog kraćeg teksta kojeg je pronašao Aynudin Ahmerof. Među njima postoji i jedan stihovani u *aruz* metru na turskom, koji potječe iz 717/1317-1318. godine. U ovom stihovanom natpisu, kao i na još dosta drugih nadgrobnih spomenika sa tekstovima na turskom jeziku, odmah se zapaža snažan utjecaj književnog dijalekta Harizma – Zlatne Horde. Međutim, pojedini znanstvenici ističu da se na nekim spomenicima, a posebno u imenima brojeva, primjećuje velika srodnost s današnjim čuvaškim narječjem. Iako se zasad ne može reći nešto određeno, ne može se ni tvrditi da je staro bulgarsko narječje bilo potpuno strano čuvaškom.

Zvanični jezik u Zlatnoj Hordi

Iako su Zlatnu Hordu osnovali mongolski osvajači, mongolski jezik ovdje nije dobio neki veliki značaj jer su većinu naroda činili Turci. Mongolski osvajači, među bulgarsko-kipčačkom većinom – posebno nakon prihvatanja islama – bili su osuđeni na to da se u velikim kulturnim centrima brzo turciziraju. Iako Ebul-Gazi kaže da je ovdje još čak u XV stoljeću bio prisutan mongolski jezik, ne postoji nijedan utemeljen dokaz koji će to potvrditi. Premda se govori da su prije toga egipatski Memluci pisali na mongolskom jeziku u svojim službenim prepiskama s vladarom Tini Beg-hanom, koji je bio njihov saveznik, to se ne može kategorički tvrditi, jer izvori istog perioda govore da je pismo koje su još 1260. godine Berke-hanu donijeli poslanici iz Egipta preveo na turski jezik glavni sudac i da je samo tako moglo biti preneseno Hanu. Ustvari, kao što ćemo vidjeti kasnije, kako god su sve *jarlik*-forme koje su preostale iz tog perioda na turskom jeziku, tako se i na nekoliko primjeraka novca, za koje se ne može utvrditi vrijeme, ali je sigurno da potječu iz Zlatne Horde, susreću natpisi na turskom u *kutlug bolsun* formi.

Iz riječi Ibn Battute razumijemo da je turciziranje mongolske manjine u Zlatnoj Hordi, započeto još u XIII stoljeću, konačno uspješno dovršeno u XIV stoljeću. Sve titule i imena koje on nabraja su turske, a i vladar Özbek-han i njegovi emiri razgovarali su samo na turskom jeziku. Uz sve ovo,

ipak, oni koji su bili mongolskog porijekla, sačinjavajući vladajuću i upravnu klasu, nalazili su se u privilegiranom položaju. Ibn Battuta kaže da su se na Özbek-hanovim gozbama, za vrijeme jela, pjevale turske pjesme i navodi da je na dvorovima Zlatne Horde turska književnost bila posebno cijenjena.

Codex cumanicus – Najstariji spomenik kipčačko-kumanskog narječja

Arapski autori srednjeg vijeka Kipčacima imenuju turkijski narod koji je u XII i XIII stoljeću naseljavao stepe južne Rusije i Ukrajine, dok isti narod europski pisci nazivaju Kumanima. Taj narod je zapravo nastao miješanjem dviju etničkih komponenti, Kumana koji su na te prostore došli u XI stoljeću i Kipčaka koji su došli nešto kasnije, pokorili Kumane i stopili se s njima. Na zapadu je zadržano ime Kumana, a među islamskim narodima oni su ostali poznati kao Kipčaci.

Kipčačko-kumansko narječje, koje je bez sumnje najznačajnije među starim lokalnim narječjima na području Zlatne Horde, razjašnjeno je prilično detaljno, zahvaljujući važnom djelu pod naslovom *Codex Cumanicus* – Kumanska zbirka, koje se odnosi na prve godine XIV stoljeća. Iz ovog djela može se zaključiti da su među Kipčacima-Kumanima, koji su još prije mongolske invazije bili izloženi utjecajima kršćanstva, djelovanjem redovnika i nakon invazije nastavljene aktivnosti katoličke propagande. Kršćani Kipčaci, za koje Ibn Battuta kaže da ih je vidio na Krimu i u gradu Saraju, živi su dokaz te propagande. Sigurno je da je ova stara medžmua, koju su sastavili dijelom đenoveški i venecijanski, a dijelom njemački misionari, bila pisana ne s namjerom "...da trgovce u crnomorskim talijanskim trgovačkim centrima pouči jeziku naroda s kojim su dolazili u dodir", kako se to nekad smatralo, već isključivo u svrhu vjerske propagande. U latinsko-perzijsko-kumanskom rječniku, koji sačinjava veliki dio medžmue, mnogo se više nailazi na vjerske i apstraktne teme negoli na trgovačke; nakon ovog važnog rječnika, koji sadrži do 2 500 riječi, dolaze neki podaci iz sintakse i gramatike kumanskog jezika, prijevodi iz Evanđelja, prevodi na turski jezik nekih katoličkih pobožnih pjesama, nekoliko poslovica i zagonetki, koje se bez sumnje odnose na Kumane. Iako je prilično nepouzdano koristiti se fonetikom iz ove jezičke materije, zapisane latinicom, djelo je vrlo vrijedno u pogledu morfologije, odnosno gramatičkih oblika i termina. Ova zbirka, koja je bila među knjigama darovanim Republici Veneciji od

čuvenog talijanskog pjesnika Francesca Petrarce, danas se nalazi u biblioteci Sv. Marka u Veneciji.

Djelo je najprije privuklo pažnju njemačkog orijentaliste Juliusa Klaprotha 1828. godine, a 1880. godine objavio ga je mađarski lingvist i orijentalist Géza Kuun. Dosta su ga proučavali Teza, Blau, Zalemann, a posebno Wilhelm Radloff i Willy Bang. I dok Radloff tvrdi da je narječje u djelu kipčačko, odnosno da pripada zapadnim turskim dijalektima, Bang nasuprot tome smatra da ga treba vezati za istočne dijalekte. Općenito je prihvaćena Radloffova hipoteza, ne samo iz jezičkih nego i iz historijskih i etnoloških razloga. U ovom djelu, koje pokazuje jezik i narodnu književnost Kipčaka, koji su u XIII stoljeću živjeli u stepama južne Rusije, osim priličnog broja arapskih i perzijskih riječi, naziva za apstraktne pojmove, nalaze se i neke riječi preuzete od Hazara, koje pokazuju utjecaje judaizma i na koje se rijetko nailazi, pa čak i neka imena preuzeta od pravoslavnih Rusa.

Budući da su misionari, koji su sastavili ovu zbirku, preuzeli arapske i perzijske riječi, raširene među Turcima muslimanima, one su ovdje prisutne u velikoj mjeri. Prema starim zapadnim izvorima iz tog perioda, kipčački vladari su se u večerima nakon krvavih bitaka sastajali s junacima i priređivali svečanosti, a pjesnici s kopuzom u rukama spjevali su epove o starim i novim bitkama. Ipak, od Kipčaka-Kumana, za koje znamo da su imali bogatu narodnu književnost još prije mongolske invazije, do danas su sačuvane samo neke poslovice i zagonetke, zabilježene u *Codexu*.

Razvoj klasične književnosti u Zlatnoj Hordi

Na području Zlatne Horde, koja je imala čvrste odnose s kulturnim islamsko-turskim centrima, a posebno Harizmom, i dala više vjerskih učenjaka, gdje je od XIII stoljeća napisano više vjerskih knjiga u ime njezinih vladara, pored narodne književnosti, razvila se i klasična književnost. I kako bulgarski nadgrobni spomenici pokazuju da je utjecaj klasične turske književnosti u XIV stoljeću prispio i do tih područja, bilo je naprosto nemoguće da se jedna takva književnost ne rascvate u gradovima poput Saraja, koji je u pogledu kulturnog i ekonomskog značaja bio mnogo iznad njih, a posebno u krugovima oko vladara i privilegirane aristokratske klase, odnosno emira, sejjida, učenjaka, šejhova, trgovaca. Normalno je da se

klasična turska književnost, koja se formirala najprije u istočnom Turkistanu, a zatim u XIII i XIV stoljeću u Harizmu dostigla visok stupanj razvoja, raširila i na području Zlatne Horde i tamo dala vrijedna djela. Pjesnici i učenjaci, izrasli na teritorijima koji su pripadale Zlatnoj Hordi, sigurno ne bi propuštali priliku da dođu na dvorove ovih civiliziranih vladara, koji nisu ostajali ravnodušni prema kulturnim aktivnostima, i da, podnoseći im i posvećujući svoja djela, prime nagradu. Do sada je prikupljen priličan broj važnih podataka u vezi s imenima vjerskih učenjaka i sufija, s nekim vjerskim djelima i s vjerskim i književnim spisima prepisanim u ovoj sredini. Ipak, još je vrlo ograničen broj turskih djela nastalih na ovom starom kipčačkom području, koja su poznata naučnom svijetu, kao što su *Husrev i Širin* od pjesnika Husama Kutba, Harizmijeva *Mahabbetnama*, *Cümcümename* (Džumdžumenama) Husama Katiba, te pojedinačni gazeli pjesnika poput Mevlana İshaka, Mevlana İmadi Mevlevija, Saraylı Ahmed Hodže, Mevlana Muhsina, Abdülmedžida i Tuglu Hodže.

Osim navedenih tekstova, među kipčačka književna djela XIV stoljeća možemo ubrojiti i neke radove koje su na dvorovima egipatskih Memluka i njihovih emira napisali kipčački Turci i koji su sačuvani do danas. Slično tome, iz jednog primjerka djela prevedenog na južni turski znamo da je neki nepoznati krimski pjesnik po imenu Mahmud, vrlo vjerovatno opet u tom stoljeću, napisao priču o Jusufu i Zelihi na krimskom ili *deşt*-jeziku u narodnom metru sedmercu i četverostihovima, prilagođavajući se staroj turskoj književnoj tradiciji, a čije je neke dijelove kasnije objavio ruski orijentalista Falef. Ovi književni spomenici s kipčačkog područja jasno svjedoče o velikom i sjajnom rascvatu turske književnost u periodu Zlatne Horde. Kako god se ova literatura može smatrati nastavkom književnosti starog hakanijskog turskog, imajući u vidu utjecaj vremena i lokalnih narječja, posebno u pogledu ideologije, odnosno u književnom i duhovnom pogledu, ona nije ništa drugo nego neposredni nastavak književnosti Harizma – Zlatne Horde XIV stoljeća.

Kutbova poema *Husrev i Širin*

Prema dosadašnjim istraživanjima, najstarijim djelom na turskom, napisanim na području Zlatne Horde, smatra se mesnevija *Husrev i Širin* pjesnika s pseudonimom (*mahlas*) Kutb. Ovo važno djelo, čiji se jedini primjerak

nalazi u Nacionalnoj biblioteci u Parizu, napisano je u vrijeme Tini Beg-hana, koji je na prijestolje Zlatne Horde stupio poslije svoga oca Özbek-hana, i njegove vrlo obrazovane žene, sklone književnosti i umjetnosti.

Pjesnik Kutb gajio je veliko poštovanje prema perzijskom pjesniku Nizamiju, te je želio na turski jezik prevesti njegovo djelo *Husrev i Širin*, u istom metru i obliku. U uvodnim dijelovima – "Slavljenje Poslanika" (*na't*), "Pohvala četverici velikih halifa" (*cihar yar*) i "Povod pisanja knjige" – znatno se razlikuje od Nizamija, dok u toku priče gotovo u potpunosti slijedi perzijskog autora. Pažnju privlači činjenica da je on u nekim opisnim dijelovima napuštao perzijski original i upotrebljavao opise bliže vlastitom duhu, što je inače bilo manir kod mnogih turskih pjesnika koji su se za podlogu svoga "umjetničkog" djela služili djelima perzijskih klasika ali su u određenoj mjeri davali sebi slobodu da donekle odstupe od originala.

Ovo djelo napisano je od početka do kraja u istom metru, samo je u jednom malom *na'tu* u opisu četverice halifa, također u obliku mesnevije, upotrijebljen metar *Kutadgu Biliga*. Kasnije ćemo često vidjeti da se u dugim pripovijestima u formi mesnevije, kakva je i ova, povremeno mijenjaju način pjevanja i metar te da se pjesnik tako trudi osloboditi djelo od jednoličnog i monotonog ritma; ali rijetko je da se metar mijenja na početku djela, i to samo jedanput, kao u Kutbovom djelu. Nije lahko shvatiti zašto je pjesnik, koji je svestrano poznavao principe klasične književnosti i slijedio ih – koliko je bilo moguće prema stupnju književnog razvoja turskog jezika tog doba –, smatrao potrebnim upotrijebiti ovu nedosljednost potpuno suprotnu principima klasične književnosti.

Djelo je potpuno različito od didaktičkih djela vjerskog i sufijskog karaktera, nadahnuto je estetskim porivima, te je u tom pogledu prvi sačuvani laički primjerak među književnim produktima Harizma – Zlatne Horde. To što je pjesnik posvetio jedan ovakav roman o ljubavi i žudnji Tini Begovoj lijepoj ženi, bilo je moguće samo u jednom slobodnom turskom miljeu, koji je, usprkos utjecajima islamske civilizacije, čuvao narodne tradicije. I Ibn Battuta s čuđenjem spominje da kod tamošnjih turskih žena ne postoji pokrivanje (*tesettür*) i da se općenito ženama ukazuje posebno poštovanje, što potvrđuje i Kutbovo djelo, odnosno njegova posveta Hatuni. Pjesnik Kutb, koji je svakako dobro poznavao principe i klasičnog pjesništva i imao pravilan, tečan stil i sugestivnu moć izlaganja, bio je vrlo cijenjen umjetnik ovog stoljeća.

Harizmijeva *Mahabbetnama*

Iz perioda Zlatne Horde sačuvano je još jedno važno književno djelo *Mahabbetnama* pjesnika Harizmija. Ovaj književno-umjetnički tekst, čiji se jedini primjerak nalazi u rukopisnoj zbirci Britanskog muzeja, napisan je 754/1353-1354. godine a posvećen je princu Mehmedu Hodža-Bigu. Prema objašnjenjima u Harizmijevom djelu, Mehmed Hodža Big bio je iz plemena Kongrat i uz Džani Big-hana imao značajan položaj i utjecaj. Sam pisac ukazuje na to riječima da je svoje djelo napisao na kipčačkom području, oslikavajući u mesneviji na perzijskom svoje putovanje u Hidžaz s jednim "sejjidom" i opisujući glavne putove koje je slijedio.

Mahabbetnama pjesnika koji je pisao ne samo na turskom nego i na perzijskom, pod pseudonimom Harizmi, a bez sumnje je bio iz Harizma, poduža je poema u formi mesnevije sastavljena od jedanaest kraćih pjevanja (*nâme*) u metru *mefâailün / metâilün / faülün*. U njoj se, iako dosta rijetko, susreću i gazeli pod imenom kit'a, u istom metru. Opisujući najprije svoj susret s Mehmedom Hodža-Bigom, pjesnik govori kako je u njegovom prisustvu pročitao tri gazela, a ovaj ga je pohvalio i podržao, govoreći o tome kako je svojim pjesmama na perzijskom zadivio svijet, te je poželio da tu zimu provede pokraj njega i napiše knjigu jezikom te zemlje. U pjesmi pohvalnici, pak, opisuje ga kao "pripadnika roda Kongrata, lavovskog srca i, usprkos njegovoj mladosti, kao velikana nad velikanima". Ovaj uvod pokazuje da je Mehmed Hodža Big, iako u mladosti zanesen perzijskom književnošću, pridavao značaj i narodnom jeziku te da je Harizmi, krenuvši iz Harizma vjerovatno s namjerom da obavi hadž, stigao na kipčačko područje, te je, zapravo, bio naširoko poznat po svojim pjesmama na perzijskom jeziku. Harizmi, ustvari, osim nekoliko pjesama na perzijskom – do danas je sačuvana samo jedna – ima vrlo lijepe gazele i na turskom jeziku. Budući da se mnogo bavio iranskom književnošću, i zaista se pokazao kao njezin dobar poznavalac, nije čudno što se u *Mahabbetnami* susreću neki dijelovi pisani na perzijskom jeziku.

Uz sve to, ovaj se umjetnik služi turskim vrlo vješto te piše tečnim i čistim jezikom, iako upotrebljava dosta arapskih i perzijskih riječi. U vezi s tim što je pjesnik iz Harizma, u djelu se skoro uopće ne opaža utjecaj lokalnog kipčačkog dijalekta. Ova *Mahabbetnama* je, bez sumnje, djelo koje je među djelima Harizma – Zlatne Horde najbliže, pa čak gotovo

istovjetno čagatajskom jeziku XV stoljeća, a Harizmi je najveći pjesnik ove stare klasične književnosti u XIV stoljeću. Kako kaže Bartold, *Mahabbetnama* je pisana ujgurskim pismom u ime Dželaleddina Firuz-šaha, jednog od prinčeva Šahruhove epohe, poznatog po svojoj sklonosti narodnoj tradiciji. Ona se danas nalazi u Britanskom muzeju, a neki dijelovi ovog djela susreću se također u jednoj medžmui iz Nacionalne biblioteke u Parizu. To ukazuje da se *Mahabbetnama* dugo čitala u turskim književnim krugovima.

Cümcümename Husama Katiba

Jedan od starih tekstova kipčačkog područja je i kraće pjesničko djelo *Dâsitân-i Cümcüme Sultan* (Džümdžüme ili Kesikbaš naziv je za legendarne "dobre ljude", koji su se mogli kretati čak i kad im je "glava bila odsječena"), koje je 770/1368-1369. godine napisao Husam Katib. Iako je ovo djelo objavila Kazanska akademija nauka pod naslovom *Hikâyet-i Cümcüme Sultan fi Nübüvvet-i Ilyas Aleyhi's Selâm*, u tom tekstu nije navedeno koje je godine napisano, vjerojatno stoga što taj podatak ne stoji ni u izvornom primjerku. Rukopis ovog djela, koji je kasnije pronađen u biblioteci Muzeja Azije u Sankt Petersburgu, privukao je pažnju Zalemanna, zbog toga što je u njemu stajalo da je napisan 770/1368-1369. godine, te je on o tome obavijestio Žukovskog, koji je preveo i objavio kraću poemu Feriduddina Attâra s istim naslovom. Međutim podaci koje je ponudio Žukovski nisu privukli pažnju znanstvene javnosti.

Ovo djelo steklo je na kipčačkom području vrlo veliki značaj, stoljećima nije zaboravljano, što se vrlo dobro vidi iz postupka krimskog hana, čuvenog Sahiba Giraya, sina hadži Giraya, koji je našavši ga 955/1548--1549. godine među knjigama dvora dao da se prevede na anadolski turski, koji je tada bio u modi na Krimu. U rukopisnom primjerku biblioteke "Köprülü" stoji da je djelo 777/1375-1376. godine spjevao Husam Katib na "Mogal-Mogol" – mongolskom jeziku. Ovdje se pod mongolskim jezikom podrazumijeva, bez sumnje, staro kipčačko narječje. S gledišta povijesti jezika, bilo ovaj primjerak, bilo primjerak štampan u Kazanu, izmijenjeni su tako da se na njih ne može osloniti; iako na početku poeme postoje razlike između ova dva primjerka, te se razlike kasnije gube. Ipak, iz ovih primjeraka moguće je stvoriti jasnu predstavu u pogledu povijesti književnosti.

Dasitan-i Cümcüme Sultan sastoji se iz priča *Isa* i *Kesikbaş*, vrlo poznatih i omiljenih u turskoj književnosti, pa se čak njezinim drugim oblikom može smatrati priča o hazreti Aliji i evliji Kesikbašu, koja je također jedna od poznatih i općih tema turske književnosti.

Djelo Husama Katiba adaptirano je prema *Cümcümename* Feriduddina Attâra. Osim snažne podudarnosti koja postoji u pogledu metra *fâilâtün / fâilâtün* i oblika mesnevije, zamjetna je i velika sličnost u općem ustrojstvu priče. Iako karakter Attârove kratke poeme nije prvenstveno vjerski, Husam Katib – bez sumnje, pod utjecajem sredine – naširoko pripovijeda o tome koje će se vrste silnika nalaziti u kojem paklu i o različitim kaznama koje će im biti određene. Dajući svom djelu vjersko-didaktički karakter, autor je izgubio na estetici koja postoji u perzijskom originalu. Ovaj evlija, koji je, pojavivši se u vrijeme vjerovjesnika Ilijasa, stotinama godina trpio patnju i kaznu stoga što mu nije povjerovao, na kraju spašen zbog dobrote i pravednosti prema svojoj okolini, siromasima i bijednicima, oživljava Isaovim zagovorništvom, vjeruje u njegovo poslanstvo i, provodeći život u pobožnosti, postaje vjernik i stanovnik Dženneta... Husam Katib, izlažući staru slavu i veličinu ovog evlije, Džümdžüme Sultana, naprosto daje uputu o načinu života vladarima Zlatne Horde tog perioda. Ako se izuzmu izvjesne lokalne osobenosti, djelo se od početka do kraja može smatrati izrazom islamske ideologije u pogledu vjerskih pitanja kao što su status Ovog i Budućeg svijeta i Džehennema.

Djelo je zbog svoje teme živjelo, bilo omiljeno i čitano među narodom. Poznato je da se ovoj temi pridavao veliki značaj na azijskim i osmanskim područjima. Europski putopisac Olearius, koji je krajem perioda Safevija prošao kroz Derbend, vidio je tamo grob evlije, odnosno Džümdžüme Sultana, pa je čak saznao da je na tu temu napisano i jedno djelo. Obavještenje koje daje Olearius, da u narodu postoje djela u vezi s ovom temom, bez sumnje je tačno, mada je očito pogriješio kada je priču o Džümdžüme Sultanu pripisao velikom pjesniku Fuzuliju.

Ostali pjesnici Zlatne Horde

Kada je Seyf Sarâyi, jedan od kipčačkih pjesnika XIV stoljeća u Egiptu, napisao nazire na djela nekih pjesnika tog perioda, pojedinačno je zabilježio i ta djela. Značajni primjerak, koji se nalazi u Leidenskoj

biblioteci, pruža očit sud o stupnju razvoja književnosti Zlatne Horde i posebno nam pokazuje da su u tom periodu kulturne i književne veze između različitih turskih područja bile jače nego što smo mi mislili. Naprimjer, Seyf Sarâyi, bilježeći gazel Hasanoğlua, jednog od najstarijih i najpoznatijih pjesnika azerijskog područja, pjeva naziru na taj gazel, što govori da je tada između azerijske književnosti i turskih književnosti Zlatne Horde i Egipta postojala snažna veza. Kada se govori o književnom životu Turaka u Egiptu, jasno je kako je teritorij Memluka bio savršeno mjesto prožimanja književnih i jezičkih tekstova krugova "Harizm – Zlatna Horda – Azeri – Anadolija".

Među pjesnicima na čije je pjesme Seyf Sarâyi pisao nazire i od kojih je zabilježio po jedan gazel, prepoznajemo čuvenog Harizmija, pjesnika *Mahabbetname*. Što se tiče ostalih, tj. Mevlana İshaka, Mevlana İmada Mevlevija, Saraylı Ahmeda Hodže, Abdülmedžida, Tuglu Hodže, Kadı Muhsina, o njima zasad nemamo nikakvih drugih podataka. Sudeći po njihovim gazelima vidi se da su ovi pjesnici u potpunosti pripadali kipčačkom krugu, ali se ne zna jesu li živjeli u Egiptu ili možda u Zlatnoj Hordi, kao što se ne može sa sigurnošću utvrditi ni u kojem su stoljeću napisali svoje gazele. Da Seyf Sarâyi nije govorio o Hasanoğluu i Harizmiju, možda bi bilo moguće utvrditi da su ovi pjesnici izrasli na memlučkom području, tj. Egiptu i Siriji. Bez sumnje se može reći da postoje i druga djela ovih pjesnika pisana na turskom jeziku. Gledajući na stupanj razlika jezika u gazelima, s priličnom sigurnošću pretpostavljamo da se ne odnose na period prije XIV stoljeća.

Autori tih gazela spjevali se svoje pjesme uvažavajući sasvim laičku inspiraciju i estetske porive. Među ovim pjesnicima ljepotom jezika i svježinom metafora posebno se izdvaja Harizmi. On sam u uvodu svoga gazela kaže da će njegovo ime živjeti kroz ovo djelo čak i kad njegovo tijelo postane zemlja. Vješti pjesnik *Mahabbetname* tako opisuje veliku slavu koju je za života stekao. Od ostalih pjesnika posebno se izdvajaju Saraylı Ahmed Hodža i Abdülmedžid s pseudonimom Abdal, koji posjeduju suptilnost i lahkoću stihova. U gazelima İmada Mevlevija i Tuglu Hodže zamjetna je velika sklonost ka igri riječima. Sva ova djela pouzdani su dokazi postojanja snažnoga kulturnog i književnog razvitka u Zlatnoj Hordi u XIV stoljeću.

Timuridi

Turski jezik i književnost u centralnoj Aziji Timurovog perioda

Proces islamizacije i turciziranja, koji je još u XIII stoljeću započeo među Mongolima nastanjenim u Turkistanu, nastavio se uspješno i u XIV stoljeću. Čineći centar vojnih snaga čagatajskih hanova, a kasnije i Timura, mongolski narodi postupno su se turcizirali u centralnoj Aziji. Od mongolskih plemena ovdje u prvom redu možemo ubrajati Barlase, na području Kaška Derya, koji su pripadali Timuru, i Duglate u okolini južnog Yedi-Sua, do Fergane i Issik-Köla, izuzevši kineski Turkistan. Budući da su se ovi mongolski narodi, koji su bili politički gospodari istočnog i zapadnog Turkistana, također turcizirali, u XIV stoljeću se na novcu čagatajskih hanova ne susreću mongolski natpisi, čak su nađene kovanice bez imena hana, na kojima je stajala rečenica "Kutlu bolsun", pisana turskim jezikom i ujgurskim slovima. Neobično je da se kasnije mongolski ne nalazi na novcu čagatajskih hanova, već se susreću mongolske riječi pisane arapskim pismom na kovanicama Emira Timura.

Putopisac Ibn Battuta nedvosmisleno govori o tome da su čagatajski hanovi XIV stoljeća govorili turski, a ne mongolski. Kad ga je primio Tarmaširin, han mu se obratio na turskom. Iz istog izvora saznajemo da je ovaj Tarmaširin sjedio od jutarnje molitve do izlaska sunca i činio *zikr* (molitvu) na turskom jeziku. Ibn Battuta pretpostavlja da je čak i Kebek-han govorio turski. Otuda se vidi i da je hanov učitelj (*muršid*), Imam Hüsameddin Jagi iz Otrara, kako god je na hanovim skupovima propovijedao i dijelio savjete na turskom, mogao da govori i perzijski, a da je tamgadži, službenik koji bio tajnik, znao arapski jezik. Kao gost u kući šejha zavije Seyfeddina Baharzija, Ibn Battuta je imao priliku slušati čak i turske i perzijske pjesme. Kod ovog putopisca zabilježeno je nekoliko turskih izraza specifičnih za instituciju države, koji su još prije, posredstvom ujgurskog, prešli u mongolski jezik i upotrebljavani u svim mongolskim državama. Budući da je Timur zapravo potjecao iz jednog turciziranog mongolskog plemena, njegov materinski jezik nije bio mongolski, nego turski; uz to je, zbog snažnog prisustva iranske kulture

u centralnoj Aziji, naučio i perzijski jezik. Tako su i učenjaci i šejhovi koje je on dovodio u svoj medžlis držali besjede ne samo na turskom nego i na perzijskom jeziku, a zbog svoje sklonosti ka povijesti, na dvoru je uvijek držao nekoliko pripovjedača (*kıssahan*). Sve u svemu, možemo reći da je u Timurovo vrijeme turski jezik stekao popriličan značaj kao književni jezik te da su zvanične povijesti pisane i registrirane na turskom, kao i da se javilo nekoliko pjesnika i pisaca koji su stvarali na turskom jeziku. Razvitak turske književnosti u XIV stoljeću u Harizmu i Zlatnoj Hordi, s jedne strane, i u Iranu i Azerbejdžanu, s druge, svakako nije mogao ostati bez utjecaja ni u Transoksaniji (Maveraünnehr), koja nikad nije gubila ekonomske i kulturne veze s tim područjima. Tako su ovi utjecaji, a dijelom i tamošnje stare književne tradicije, bili povod prilično snažnom književnom razvoju u Timurovom periodu.

U vrijeme Timura, čiji je cilj bio da na islamskim osnovama iznova uspostavi staru Džengizovu imperiju, ponovo počinje jačati znanstveni i umjetnički život, oko vladara i prinčeva okupljaju se znanstvenici i pjesnici a šejhovi postaju veoma značajni. Ovakvo stanje bilo je i na dvorovima vladara Dželajira, Kerta, Muzafferija, koji su doživjeli Timurov udar.

Islamska civilizacija potpuno je porazila druge civilizacijske elemente koje je bila donijela mongolska invazija, te se snažno suprotstavila situaciji vjerske popustljivosti mongolskog perioda, naprosto presijecajući veze sa Zapadom i Dalekim istokom. U ovom periodu, u kojem su se znatno proširili tesavvufski redovi i u kojem se na sve strane susreću tekije, šejhovi, derviši, pojavljuju se poznati sufijski pjesnici kao što su Kemal Hudžendi, Magribi, Gedžedži Tebrizi. Najveći pjesnik ovog perioda velikih umjetnika poput Ibn Yemina, Hadžuja Kirmanija, Selmana Sâvedžija, bez sumnje je Hafiz iz Širâza. Počevši od kraja XIV stoljeća, moguće je pratiti snažne utjecaje Selmana i posebno Hafiza Širazija na tursku književnost. Timur je bio izuzetno naklonjen velikim i poznatim islamskim učenjacima ovog perioda kakvi su Sejjid Šerif Džurdžani i Sadeddin Taftezani. Usprkos tome što se u pisanju vjerskih djela uvijek upotrebljavao arapski jezik, u Transoksaniji je u ovom periodu perzijski, kao jezik poezije i tesavvufa, stekao veliku važnost, a turski mu je mogao parirati tek od XV stoljeća.

Turska književnost u Transoksaniji

O književnosti pisanoj na turkijskim jezicima u Transoksaniji u XIV stoljeću zna se zasad vrlo malo. Znamo samo da je jedan od Čagatajaca, Kabilšah, koji je 1366. godine bio proglašen hanom i malo kasnije svrgnut, pisao pjesme koje su još u tom stoljeću bile poznate u narodu. Na osnovi toga možemo pretpostaviti da je ovaj han, koji je potjecao iz potpuno turciziranog plemena Čagataj, pisao na turskom jeziku. Nije pogrešno smatrati da su neka prozna djela, kao što su *Tezkiretü'l-Evlija*, *Bahtiyarname*, *Mi'racname*, čiji su do danas sačuvani primjerci pisani u XV stoljeću ujgurskim pismom, napisana u drugoj polovini XIV stoljeća. Ova djela, pisana lijepim i čitkim ujgurskim pismom, ubrajana su neko vrijeme u produkte ujgurske književnosti, ali zbog jezičkih karakteristika nisu smatrana djelima ranog perioda čagatajskog književnog jezika. Zapravo, ujgursko pismo, koje je još u vrijeme čagatajskih hanova upotrebljavano kao zvanično državno pismo, svoj značaj zadržalo je i u Timurovom vremenu, ali i u stoljećima koja su slijedila. Osim ovih djela, susreću se i drugi slični primjerci tekstova pisanih ovim pismom. Pismo koje su upotrebljavali kroničari Timurovog perioda posebno su njegovali turski pisari koji usprkos utjecajima islamske civilizacije nisu željeli remetiti stare tradicije. Turski emiri privrženi tradiciji zadržavaju tendenciju upotrebe ujgurskog pisma i u XV stoljeću, pa i djelima s vjerskom poukom.

Djela ovog stoljeća: *Bahtiyarname*, *Mi'racname*, *Tezkiretül'-Evlijâ*

Konkretne primjere tekstova iz toga vremena pisanih ujgurskim pismom susrećemo u djelima *Bahtiyarname*, *Mi'racname* i *Tezkiretü'l- Evliyâ*. Djela pisana po uzoru na čuvene indijske priče o Sindbadu, nastala u krugu islamske književnosti, općenito su poznata pod imenom *Bahtiyârnâme* (Priča o deset vezira). Najstariji perzijski tekst ove priče, koji je sačuvan do danas, pisan je 600/1203-1204. godine, a primjerak u oksfordskoj Bodleian biblioteci, pisan ujgurskim pismom, preveden je na turski jezik upravo na osnovu tog teksta. Najprije ga je 1827. godine objavio Jaubert, zajedno s prijevodom na francuski jednog manjog odjeljka pete priče, a poslije toga nađeni su neki kraći dijelovi citirani u *Kitabi ilmü'n-nafi* Lumley Davidsa i *Kutadgu Biligu* Ármina Vámbéryja. Iako je ovaj jedini primjerak prepisao

838/1434-1435. godine pisar po imenu Mensur Bahši, može se tvrditi da se sam prijevod odnosi na ranije razdoblje, tj. na XIV stoljeće. Nije poznato ni to ko je na turski preveo ovo djelo od deset priča moralno-poučnog karaktera. Stil mu je jednostavan, daleko od igre riječima pjesničke vještine, ali prilično skladan i čist. *Tezkiretü'l-evliya* i *Mi'racnama*, čiji se jedini primjerak, pisan ujgurskim pismo, nalazi u Nacionalnoj biblioteci u Parizu, dva su važna jezička teksta koja je objavio Pavet de Courteille, zajedno s prijevodom na francuski, a kao i *Bahtiyarnama* potječu iz istog vremena. Naravno, poput *Bahtiyarname*, ni ovo nisu originalna djela, već prijevodi o čijim prevodiocima nema podataka. *Mi'racnama* je djelo za čiji se opis miradža (uspeća na nebo Muhammeda, a.s.) u samom uvodu navodi da je preveden na turski jezik iz djela po imenu *Nehcü'l-feradis*. Ne zna se je li *Nehcü'l-feradis* različito djelo od onog koje smo prethodno spomenuli. *Tezkiretü'l-Evliya* je djelo koje predstavlja slobodni prijevod, mjestimice napravljen u obliku rezimea, vrlo poznatog djela *Tezkiretü'l-Evliya* Feriduddina Attâra. Vrijednost navedenih djela više se ogleda u pogledu povijesti jezika i pisma, nego povijesti književnosti, i rijetki su i vrijedni primjerci koji pokazuju koliko je veliku snagu stekao utjecaj islamske civilizacije i perzijske književnosti među Turcima još u XIV stoljeću.

Povijesna književnost i povijesti na turskom u Timurovom periodu

U Timurovo vrijeme, u skladu sa starim mongolskim tradicijama, postojali su službenici zaduženi da bilježe i registriraju događaje. Bilo je normalno da će *Džihangir* (Osvajač svijeta), izuzetno naklonjen proučavanju historije, koji je svojim poznavanjem ovog područja pobudio divljenje i poštovanje historičara Ibn Halduna, dati posebnu važnost bilježenju događaja koji se odnose na vrijeme njegove vladavine. Kasnije, u prvoj polovini XV stoljeća, Šerefeddin Yezdi, koristeći se vješto tim starim izvorima, napisao je svoju čuvenu *Zafernamu,* koja se bavi događajima iz tog vremena. Iz nje se saznaje da su događaji Timurovog perioda skupljeni u jednom stihovanom djelu na turskom i jednom na perzijskom jeziku, za koje ne znamo je li pjesničko ili je prozno. Djelo na turskom jeziku vjerovatno je knjiga *Târihi Hani*, za koju je Abdullah bin Mehmed bin Ali Nasrullahi u svojoj povijesti *Zübdetu'l-Âsâr* iz XVI stoljeća rekao da su je napisali ujgurski pisari – pjesnici (*bahši*) ujgurskim pismom i jezikom, i da ju je on osobno uzeo kao izvor za svoje djelo.

Šerefeddin Yezdi kaže da je o Timurovim podvizima, osim navedenih, napisano još dosta djela na turskom i perzijskom, a među njima su *Şahnama* na perzijskom po imenu *Cuş-u Huruş* šejha Mahmuda Zengi Adžema Kirmanija, koju je poslije dopunio njegov sin Kutbüddin, i historija na turskom samarkandskog učenjaka Mevlana Safiyüddina Huttelanija. Nestanak ovih povijesnih djela, posebno *Tarih-i Hani* i povijesti na turskom jeziku, koju je napisao Safiyüddin Huttelani, zaista je veliki gubitak za tursku književnost. Od svih starih historija napisanih za Timurova života samo je sačuvano djelo koje je 806/1403-1404. godine napisao Nizameddin Šâmi, a nalazi se u Britanskom muzeju u Lodnonu. Iako su ova djela, kojim su se kasnije većinom služili historičari Timurovih nasljednika, vrlo značajna, ona se ni u kom slučaju ne mogu porediti ni u pogledu forme niti sadržaja s grandioznim produktima, nastalim u periodu Mongola, kakav je *Camiü't-Tevarih*.

Turski pjesnici Timurovog perioda: Emir Seyfeddin

Evidentno je da su turski jezik i turska književnost u periodu vladavine Timura doživjeli značajan razvoj i afirmaciju. Jedini pjesnik kojeg znamo iz ovog perioda je Emir Hadži Seyfeddin, autor pjesama na perzijskom i turskom jeziku pod pseudonimom Seyfi. O Emiru Seyfeddinu, učesniku u velikim događajima tog vremena, koji je vršio službu na početku vladavine Šahruha i umro vjerojatno u prvih dvadeset pet godina XV stoljeća, saznajemo da je bio turski pjesnik samo iz *Tezkire* Devletšaha. Jedino djelo ovog pjesnika koje se do sada moglo pronaći, a koje je pisano na turskom jeziku, jeste kratka pohvalnica na kraju *Atabetü'l-Hakayika*. U ovoj pohvalnici, napisanoj u metru *Kutadgu Biliga*, baš kao i *Atabetü'l-Hakayik*, koja se sastoji od jedne kit'e, pjesnik u potpunosti slijedi stare kašgarske književne tradicije. S druge strane, spominjanje Seyfija u *Tezkiri* Devletšaha, makar i posredno, pokazuje da njegova djela nisu bila u potpunosti zaboravljena još krajem XV stoljeća.

Nastavak epske književnosti: Epovi o Timuru i Idigeu

Velika Timurova osvajanja u XIV stoljeću i duboki potresi koji su se javili u turskom svijetu nisu mogli ostati bez utjecaja na narodno pjesničko stvaralaštvo. Nakon mongolske invazije formirao se oko Džengizove ličnosti

novi narodni ep. Nekoliko narodnih legendi sličnog karaktera pojavljuje se u ovom vremenu i oko Timurove ličnosti. U vezi s Emirom Timurom, koji je bio vrhovni poglavar nad nekim civiliziranim i nomadskim ograncima Turaka, prilično različitim u etnološkom pogledu, pa čak potpuno odvojenim u pogledu civilizacijske razine i uvjeta života, počele su nastajati legende još za njegovog života. Te legende su se u XV stoljeću ali kasnijih stoljeća širile među svim Turcima centralne Azije. Velike zbirke po imenu *Cenkname-i Emir Timur*, nastale po uzoru na legende tipa *Ebu Müslim Kıssası*, prevedene su i na perzijski jezik. Često su ih čitali pjesnici i pripovjedači na narodnim skupovima u velikim kulturnim centrima srednje Azije. Također su se legende o njemu ubrzano počele širiti i među civiliziranim, posebno nomadskim Turcima na različitim područjima. Jednako su tako i dugački ratovi između Timura i Tohtamiša, i Tohtamiša i Idigea bili povod nastanku narodnog epa o Idigeu. Kasnije se ovaj ep raširio gotovo među svim Turcima centralne Azije. Epovi centralnoazijskih Turaka su u osnovi historijskog karaktera i mogu se smatrati nastavkom *Cengizname*.

Cenkname-l Emir Timur (Poema o ratovanju princa Timura), pisana u kulturnim centrima Turkistana, najbogatija je među legendama o Timuru. Pored nje objavljena je pripovijest *Dasitan-i Nesli Cengiz Han ve Hem Aksak Timur* (Epovi o Džengizu i hromom Timuru), čiji brojni rukopisni primjerci još postoje. Druga, kraća pripovijest, koju je Radloff pronašao među Tobol-Baraba Turcima i objavio, sastoji se od nekih dijelova Epa o hromom Timuru, te upućuje na prisutnost ovog epa među sibirskim Turcima. Timur je za Baškirte, a posebno za istočne, bio junak značajan koliko i Džengiz, pa i među njima postoje neke pripovijesti vezane za njega. Pripovijesti Kazaka-Kirgiza na ovom planu nesumnjivo su još bogatije. Jedna priča, koju je objavio Radloff, uz to što je drugačijeg karaktera od spomenutih, razlikuje se od starih narodnih epova i u pogledu metra, tj. ustrojstva stiha. Priče koje se odnose na Timura u *Risâle-i Tevarihi Bulgariye*, po svoj prilici su preuzete iz *Epa o hromom Timuru*. Samo je Potanin dao neka razjašnjenja i analize u vezi s epom o Timuru, oslanjajući se na Radloffovu pripovijest i neke priče kavkaskih naroda – Čečena, Asetina, Inguša. Prema njegovom mišljenju, podloga za ovaj ep je vrlo stara. U početku se ep odnosio na kumira po imenu Timur, a kasnije je povezan s ličnošću Hromog Timura. Moguće da je Potanina prevarilo to što su Asetini na Kavkazu Polarnoj Zvijezdi zvanoj Temür Kazik dali ime Aksak

Timur, pa se on trudio da ovaj ep potpuno historijskog karaktera poveže s Timurom. Pripovijest iz zbirke po imenu *Dasitani Nesli Cengiz Hân ve Hem Aksak Timur* u osnovi je nastala unošenjem historijskih događaja u formu epa i njihovim miješanjem sa starim epskim elementima. Naprimjer, u epu se prikazuje historijski sukob Timura s potomcima Čagataja, zatim on nasuprot Džengiz-hanovom sinu Džedaj-hanu u Hindistanu; zatim se u jednoj, naravno epskoj, formi razjašnjavaju djetinjstvo junaka, osnivanje države, njegova osvajanja i njegov stalni trud u širenju islama.

Epska književnost u Zlatnoj Hordi i narodni pjesnici

Narodna pjesma i muzika nisu nikako gubile svoj značaj među turskim nomadskim plemenima koja su u XIV stoljeću živjela na području Zlatne Horde. Djelovanjem narodnih tradicija i uvjeta nomadskog života ovdje je epskoj pjesmi dat izuzetno veliki zamah. Kada bi hanovi, po običaju, u svojim prebivalištima priređivali sjedjeljke uz medovinu, tu se obavezno izvodila i muzika, pa kad bi han uzeo čašu i saz u ruku, započeo bi posebnu melodiju, a članovi svite, koji su čekali pred šatorom, čuvši napjev, otkrivali bi glave u znak poštovanja. Informacije iz izvora koji se odnose na narodne tradicije ovog perioda, kakav je *Târihi Dost Sultan*, obavještavaju nas da su se na skupovima Tohtamiš-hana čitale neke narodne pjesme i da je u tom istom periodu bilo vrlo poznatih narodnih pjesnika, prema tadašnjem narodnom izrazu *Yirav* ili *Cirav*, kakvi su bili Kemal-zade i Džihan Mirza. Posredstvom istog izvora saznajemo i da je sin Idige-bega, čuveni Nureddin Mirza, bio dobar muzikolog i pjesnik, te da je i jedan od Tohtamišovih potomaka, Kadirbirdi-han, pjevao pjesme na isti način. Slični običaji vladali su među različitim turskim nomadskim plemenima koja su na ovom širokom prostoru Zlatne Horde ostala vjerna starim tradicijama živeći epskim i herojskim životom. Veliki događaji u XIV stoljeću proizvest će značajna epska djela, kakve su legende o Idigeu i Tohtamišu. U ovim narodnim epovima, u isto vrijeme punim islamskog duha, *Yirav, Cirav*, odnosno pjesnici, baš kao u predislamskom periodu, smatrani su vidovnjacima koji mogu predvidjeti budućnost.

Historijski lik Idigea i područje širenja legende

Najznačajnije legende o Zlatnoj Hordi, koje se zajedno s legendom o Timuru odnose na isti period i raširene su među Turcima centralne Azije – nogajskim, krimskim, baškirskim, kazačko-kirgiskim i sibirskim – jesu one okupljene oko ličnosti Idigea. Idige Mirza, historijska ličnost, jedan je od glavnih junaka borbe između Timura i Tohtamiša, a kasnije i sukoba u Zlatnoj Hordi nastalih kao posljedica te borbe. Najprije je vladao istočnim dijelom Zlatne Horde, te je zbog neslaganja s Tohtamiš-hanom pobjegao Timurlengu i podstaknuo ga na pokret protiv Zlatne Horde. Idige, koji se nakon Tohtamiševog poraza ponovo vratio u Zlatnu Hordu, bio je četrnaestak godina stvarni gospodar tog područja. Vladara Kutlug Timur-hana postavio je na prijestolje, a nakon njegove smrti su Šadi-beg i drugi bili samo njegovo oruđe. Idige, koji je nakon više sukoba 1406. godine naglo napao Tohtamiša, porazio ga je i ubio na obali Irtiša. Iste godine osvojio je i Harizm. Iako je stalno ratovao s Rusima i Tohtamiševim potomcima, na mjesto hana, uz uvjet da je iz Džengizovog roda, dovodio je koga je htio. Konačno je, ratujući s Kadirbirdijem, jednim od Tohtamiševih sinova, zarobljen i pogubljen 1419. godine.

Legenda o Idigeu, koja i dalje snažno živi među centralnoazijskim Turcima, sastoji se od prikaza ovih historijskih događaja u epskoj formi.

Nekoliko različitih predaja legende o Idigeu, počevši još od 1820. godine do danas, istraženo je i objavljeno. Riječ je o predajama Kazaka-Kirgiza, Krimljana, Nogaja, Turkmena, Kara Kalpaka i Baškirta. Iako su najstarije narodne predaje utvrđena najprije u djelu *Tarihi Dost Sultan* i odatle preuzeta u djelu *Umdetü't-Tevarih*, dosadašnji istraživači legende o Idigeu nisu s tim bili upoznati. Wilhelm Radloff i Melioransky mišljenja su da ovaj junak pripada Nogaj-Mangitima i da se zato ova legenda najprije formirala među Nogajima i njihovim posredstvom raširila među ostalim ograncima Turaka. Međutim, ovaj ep, koji je zajednički za različite ogranke na vrlo širokom području od Krima do Altaja, od Petropavlovska do krajeva oko Taškenta i Urgenča, formirao se u periodu Zlatne Horde, dakle dok su svi ovi ogranci živjeli izmiješani jedni s drugima i pod istom političkom vlašću. Kada se, otprilike stoljeće i po poslije Idigeove smrti, ova zajednica rasformirala i plemena raspršila na različite strane, pripovijest je zajedno s njima prenesena na druge geografske prostore. U različitim

predajama ove legende često se susreću neki stari epski elementi. Naprimjer, Idige se nije rodio na uobičajen način, već čudesno, kao sin vile. Prema drugim predajama, i posebno prema tradiciji utvrđenoj u *Tarihi Dost Sultan*, Idige potječe iz roda čuvenog Baba Tüklasa, jednog od prvih *evlija* koji su širili islam na području Kipčaka, pa je prema tome jedan od potomaka Ebu Bekra. Pripovijeda se da je toliko bio pobožan da je dao napraviti veliki šator – *mesdžid*, u kome bi se *namaz* klanjao zajednički. Nosio ga je sa sobom kada god bi izlazio na visoravan.

Kako bi se stekao uvid u legendu o Idigeu najprije se treba upoznati sa sadržajem predaje Nogaja koja počinje pričom kako je na Krimu postojao han po imenu Tojgudža. Brigu o hanovim pticama za lov vodio je vezir po imenu Kutlukaya. Izabravši najljepšu među hanovim pticama, Kutlukaya ju je poslao na dar Šahu Timuru – Timurlengu. Han, obaviješten o ovoj izdaji, žestoko se razljuti i pogubi vezira. Iza vezira je ostao sin koga je Hayan Timur Atalik, iz plemena Gerayet, otac devet sinova, usvojio i uzeo sebi. Nakon smrti Tojgudže, han Zlatne Horde postade Tohtamiš. Hayan Timur svojih deset sinova posla da služe hanu. Njegovih pravih devet sinova su ostali uz hana, dok je posvojče, hanovom zapoviješću, poslano u stepu da čuva krda konja. Njega su zvali Kuba Oğul, ali mu je pravo ime bilo Idige.

Han je ružno sanjao i uplašio se događaja koje bi san mogao predvidjeti. Okupio je oko sebe svoje ljude i upitao ih za porijeklo i rod Kuba Oğula. Niko mu ne znade reći. Rekoše, ako iko zna onda je to narodni pjesnik po imenu Koba Čirav. Pozvaše Koba Čirava, koji pjevajući reče: "Ako iko zna, znaće Sipra Čirav." Dovedoše pred hana drugog narodnog pjesnika po imenu Sipra Čirav; on otpjeva nekoliko pjesama i reče: "Ovo je Kutlukanov sin Idige, uzeće ti prijestolje, državu, zemlju." Nakon toga Tohtamiš odluči da ubije Idigea. Saznavši za Timurovu namjeru, Idige je pobjegao i sakrio se, a Tohtamiš-han posla junaka po imenu Canbay da, makar i podvalom, prevari i dovede Idigea. Međutim, Idige nije povjerovao Canbayevim riječima, pa je otišao Timuru koji ga je vrlo lijepo primio. Čak mu dade i svoju kćer. Ona je rodila kasnije čuvenog sina Nureddina (u pričama: Nuri Adil, Nuradin, Meradem, Meraden). Kad je dječak imao dvanaest godina na jednom skupu sazna kakva je ponižen ja doživio njegov otac od Tohtamiša te poslije nekog vremena konačno krene u rat protiv Tohtamiša tokom kojeg ga ubije. Nakon toga, zavadio

se i s ocem, pa su poveli brojne besjede i razgovore. Na kraju Idigea ubija Kadirbirdija, jedan od Tohtamišovih sinova.

Ova legenda o Idigeu, u potpunosti zasnovana na historijskim činjenicama, privlači veliku pažnju u pitanju prikaza junačkog života turskih plemena i njihovih književnih tradicija na području Zlatne Horde u XIV i XV stoljeću. Književni i epski elementi koje ona sadrži prisutni su u općoj epskoj književnosti Turaka od davnina. Uz sve to, ovaj sjajni epski period Zlatne Horde nije se završio legendama o Tohtamišu, Idigeu i Nureddinu. Kasniji veliki historijski događaji na ovom području rodili su nove narodne epove, kao što su oni o Kublandi-Baturu i Čura-Baturu.

Turski jezik i književnost u državi Memluka

Turkijski narodi u Egiptu i Siriji

U Siriji i Egiptu turske vojne snage bile su prisutne još od vremena Abasida. Kasnije, u XIII i XIV stoljeću Kipčaci dolaze u velikom broju posebno u Egipat, gdje su uključeni u vojne odrede *memluk*, vojsku vladarevih robova. Ta vladareva garda sastojala se ponajviše od turkijskih naroda iz Zakavkazja i Čerkeza. Od uspostavljanja suvereniteta čisto turske dinastije Tulunida, uključujući čak i period Fatimida u Egiptu, turski element se stalno povećavao i dobivao na važnosti, obrazujući vojnu aristokraciju u armiji i državnim institucijama. Međutim, prelazak vlasti u ruke samih Turaka u Egiptu i Siriji počinje zapravo s dinastijom Ejubida (1169-1250).

Glavnu snagu i oslonac ove države, koja predstavlja jedan od tradicionalnih produžetaka Velike seldžučke imperije, činili su Oguzi. U vojsci i na dvoru Salahuddina Ejjubija govorio se turski jezik, a svi historičari i pjesnici tog perioda ovu su državu smatrali isključivo turskom državom. S Ejubijama su u Egipat stigli i stara seldžučka kultura i turske tradicije, uvodi se institucija vojnih *timara* te jača struja sunizma nasuprot šiizmu Fatimida. Na svakom planu kulturnog života, od *mezhebskih* principa do upravnih institucija, lijepih umjetnosti, pisma, započinje novo doba, koje, s pravom možemo nazvati "Turski period". Ovaj period ne obuhvata samo

vrijeme vladavine dinastije Ejubida, već i Turaka Memluka (1250-1382), a zatim i vrijeme Čerkeza Memluka (1382-1517). Tako u periodu križarskih ratova ova turska imperija u Egiptu poprima karakter jedne od najvećih svjetskih političkih sila, a težište povijesti srednjeg vijeka naprosto se premješta na istočno Sredozemlje, te se na ovom području događaju sukobi islamskog i kršćanskog svijeta. Ova država, koja je svojom veličanstvenom i snažnom armijom okončala ratove s križarima u korist islamskog svijeta i koja je zaustavila strašnu mongolsku invaziju udruživši se sa Zlatnom Hordom protiv Ilhanija, bila je snažna imperija srednjeg vijeka, kako u vrijeme Ejubida tako i u vrijeme mamlučke vlasti.

Memluci, koji su u odnosu na domaće stanovništvo Sirije i Egipta bili manjina, odnosno vrsta vojne aristokracije, konačno su nakon dinastije Ejubida preuzeli vrhovnu vlast u državi. Veličanstveni arhitektonski spomenici Egipta, veliki književni i znanstveni razvitak i ekonomsko blagostanje susreću se upravo u "Turskom periodu". Čini se gotovo nevjerovatnim da je manja skupina turskih robova, koji su neprestano ratovali jedni s drugima, formirajući povlaštenu klasu vojnog plemstva, vladala stoljećima jednim potpuno stranim narodom, i s uspjehom se suprotstavljala velikim udarcima poput križarskih i mongolskih ratova, te zadržala svoj utjecaj i veličinu usprkos svim unutarnjim i vanjskim teškoćama. Međutim, velika snaga i vitalnost ove političke uprave zasniva se na različitim faktorima kao što su: prelazak istaknutih ličnosti u upravnu klasu, snažna solidarnost koju je naspram vanjske opasnosti stvorila klasna svijest, oslanjanje na zajedničke ekonomske interese, izvanredno visoki vojni odgoj i disciplina, suptilna i vješto vođena unutrašnja politika, vjerski činitelji. Izuzetno visoki prihodi, koji su dolazili od poreza uzimanih od onih koji su se bavili poljoprivredom, od obilnih prirodnih bogatstava Egipta i Sirije te trgovačkih putova za Indiju koji su vodili kroz Egipat, bili su dovoljni da održavaju veličanstvene i komplicirane institucije ove imperije.

Značaj turkijskih jezika u memlučkoj državi

Turski je bio jezik vojske i dvora, što je rezultiralo pridavanjem velikog značaja tom jeziku u memlučkoj državi, izvorno neturskom području. Gotovo da među memlučkim prinčevima i vladarima nije bilo onih koji

su znali arapski jezik. Historičar Makrizi kaže da je sultan Kalavun (1279--1290), jedan od Turaka Memluka, vrlo slabo poznao arapski jezik. Tako i za Berkuka (1382-1399), prvog vladara Čerkeza Memluka, znamo da je, kada je stigao u Halep vrlo brzo zatražio da mu nađu jednog turskog znanstvenika koji bi mu čitao djela na turskom jeziku. Ovaj događaj dokazuje da je turski bio jezik vojske i dvora te da nije izgubio svoj značaj u kulturnom pogledu ni za vrijeme "turciziranih" Čerkeza Memluka. Također, značajna jezička djela napisana su u Egiptu još u XIII stoljeću za učenje i poučavanje turskog jezika. Ova struja, koja je počela još od vremena Ejubida, nastavila se još više u XIV stoljeću, shodno značaju koji turski stječe na svim stranama. Napisano je više djela na turskom jeziku u ime turskih prinčeva i memlučkih vladara koji nisu znali arapski. Tako su se za njihove biblioteke s velikom pažnjom prepisivala značajna djela na turskom jeziku nastala na drugim kulturnim turskim područjima, posebno u Anadoliji i području Kipčaka. Susreće se veliki broj starih primjeraka koji ukazuju na kulturne odnose između područja Harizma, Zlatne Horde, Azerbejdžana, Anadolije, Egipta i Sirije.

U medresi koju je u XIV stoljeću osnovao u Kairu princ Suyurgutmiš, turski jezik najprije je predavao el-Itkani, specijalno pozvan iz Turkistana, te Mahmud bin Kutlušah (umro 775/1373-1374. godine), koji je pozvan iz grada Saraja, nakon smrti el-Itkanija 758/1357. godine. Suvišno je napominjati da su oni općenito bili Turci hanefijskog mezheba. Turci Memluci željeli su tako odbraniti i proširiti *hanefijski mezheb*, naspram *šafi'ijskim* tradicijama, koje su bile posebno jake od vremena Ejubida.

Postoje različiti podaci o širenju turskog jezika u okviru memlučke hegemonije i o nastajanju više djela vjersko-književnih sadržaja na turskom jeziku. Naprimjer, poznato je da je Mahmud el-Kazvini, koji je 739/1338-1339. godine bio kadija u Damasku, znao turski jezik. Godine 749/1348-1349. jedan znanstvenik po imenu Sadreddin pripremio je i napisao, u ime jednog od prinčeva, vjersko djelo o hanefijskom mezhebu. Znanstvenik po imenu Mahmud bin Abdullah al-Gulistani as-Sarâyi, koji je umro 801/1398-1399. godine, pisao je različita djela na arapskom, perzijskom i turskom jeziku, pa je čak bio pozvan i kod sultana Berkuka kada je ovaj došao u Halep da bi čitao knjige na turskom. Također, turski pisci susreću se u ovom stoljeću često u Egiptu i Siriji, koji su, kao Ibrahim Šeyh Sarâyi i Ahmed bin Ebi Yezid al-Sarâyi, pored arapskog i perzijskog, pisali i na turskom jeziku.

Veliki dio djela Turaka u Egiptu je, nažalost, danas nepoznat, pa se njihova imena ne susreću čak ni u *Keşfu' z-zununu*. Ipak, pojavljuju se u istraživanjima u istanbulskim, ali i drugim rukopisnim zbirkama u Turskoj i svijetu, na osnovu kojih su pronađena djela poput onog iz rukopisne zbirke Feyzullah-efendije (Istanbul) koje se odnosi na *muamelat* (postupke), a značajan je jezički spomenik toga vremena nastao u Egiptu. Katib Čelebi piše da je nakon Endeluslu Abu Hayyana, Zeynuddin Abdurrahman bin Ebi Bekr al-Ayni (umro 793/1391. godine) napisao rječnik u stihovima *Ed-durretu'l-mudi'e fi lugati 't-turkiyye*.

Garnatali Abu Hayyan

Esiruddin Muhammed bin Yusuf Garnati, poznat kao Abu Hayyan, jedan je od najpoznatijih učenjaka-jezičara toga stoljeća. Nakon što je u domovini, Andaluziji, stekao osnovno obrazovanje, došao je u Egipat te je tu proživio veći dio života i umro. Među nekoliko njegovih djela vjerskog, jezičkog i historijskog karaktera, nalaze se i ona koja se odnose na njemu strane jezike: turski, perzijski, abesinski. Značaj koji je turski jezik stekao u Egiptu podstaknuo ga je da se posebno bavi turskim, te je napisao *Kitābul-idrak li-lisāni 'l-etrāk*, *Zehru 'l-mulk fi 'n-nahvi 't-turk*, *El-ef'al fi lisāni 't-turk* i dr. Djelo *Kitābu 'l-idrāk li lisāni 'l-etrāk*, koje je napisao 712/1312--1313. godine, tiskano je u Istanbulu. Ponovo ga je izdao Ahmet Džaferoğlu 1931. godine na osnovu drugog rukopisa. Abu Hayyan se pišući svoja djela oslanjao na stare tekstove koji se odnose na turski jezik, kao naprimjer Beylikovo (Bejlik) i drugih turskih znanstvenika kakav je njegov učitelj Fahreddin Mehmed, te se njima obilato koristio.

Ako se izuzme *Kitāb-i mecmu'i tercumāni turki ve arabi ve mogoli*, djelo koje je 652/1254-1255. godine prepisao Halil Konyevi, a zajedno s *Divanu Lugatom* izdao Houtsma, te *El-'umdatu kawiyya fi lugati 't-turkiyye*, autora Mehmeda bin Abdulvelija Yalija, trgovca iz Balbeka koji se bavio kelamom i fikhom, čiji prijepisi danas ne postoje, kao i knjiga Bejlika i Fahruddina, čije primjerke također nemamo, *Kitābul idrāk* je, prema onome što dosad znamo, jedno od najstarijih i najvrjednijih djela koja se odnose na turski jezik. Pravu vrijednost djelu daje to što je pisac bio istinski filolog, te je djelo napisao u pogodnoj sredini, koristeći se obilnim materijalom.

Narječje djela je kipčačko, gotovo bez razlike u odnosu na narječje djela *Kitab-i mecmu-i- tercumani turki*. Rast broja kipčačkih robova na teritoriju Memluka, nakon mongolske invazije, pa i kasnije čvrste veze sa Zlatnom Hordom, donijele su prevagu ovom narječju u Egiptu. Međutim, ni turkmenski, koji je prije mongolske invazije, posebno s početka vlasti Ejubida, prevladavao, nije potpuno nestao. Prisustvo Turkmena među Memlucima, kao i kulturni i književni odnosi s Anadolijom, jačali su ovaj utjecaj. Upravo je to turkmenski o kojem Abu Hayyan povremeno govori u djelu *Kitābul-idrāk*. Kao posljedica tijesnog dodira kipčačkog govornog narječja u Egiptu s turkmenskim, jezik se počeo prilično razlikovati od kipčačkog kojim se govorilo u Zlatnoj Hordi, pa se ova razlika u narječju počela osjećati čak i u književnim djelima.

Prvo izdanje ovog djela iz 1319/1901-1902. godine, koje je Fuad Köprülü ocijenio kao "epohu u povijesti turske filologije", rađeno je na osnovu rukopisa iz biblioteke "Veliyuddin-efendi" u Istanbulu. Prijepis navedenog rukopisa nastao je dvadeset tri godine nakon što je Abu Hayyan napisao svoje osnovno djelo. Prepisivač toga primjerka nije poznat.

Rukopis kojim se Ahmet Džaferoğlu služio za izdanje iz 1931. godine prepisan je u Latakiji (Sirija) 4. džemazijel-evvela 805. / 30. novembra 1402. godine.

Cilj djela je, po autoru Abu Hayyanu, objasniti riječi, gramatiku i sintaksu turskog jezika. Ne zna se na koje narječje turskog jezika se odnosi njegovo mišljenje kada kaže da je objašnjenje riječi i gramatičkih pravila turskog jezika za njega branje najslađeg voća. Ipak, u svojim tekstovima on uvijek izdvaja kipčački i turkmenski. Joseph Thury pak konstatira da je jezik koji se ovdje obrađuje vrlo blizak jeziku *Codex Cumanicusa*.

Berke Fakih

Jedno od djela na kipčačkom, napisano u Egiptu u XIV stoljeću, jeste prijevod djela *Kitāb-i Irşādu'l-Mulûk ve's-Selātin* (Upućivanje kraljeva i sultana na pravi put) napisanog 789/1387-1388. godine u Aleksandriji. Prevoditelj je pravnik kipčačkog porijekla po imenu Berke ibn Berakiza ibn Kanduda, a nastalo je u čast zamjeniku aleksandrijskog namjesnika Emir Kebiru-l-Mulku'-z-Zahiru'l-Mahdumu's-Sejfi Badžmanu. Knjiga se

nalazi u biblioteci Ajasofije i predstavlja prijevod pisan ispod svakog reda jednog djela iz oblasti fikha koje se prvenstveno odnosi na obredoslovlje, što nam pokazuje da je Berke bio posebno zaokupljen ovom oblašću. Djelo se temelji na pogledima hanefijske škole fikha, a navode se citati iz djela vjerskih učenjaka hanefijskog mezheba, pa i samog Ebu Hanife. Pošto je Berke 785/1383-1384. godine, prepisavši primjerak *Husreva i Širin*, na kraju djela dodao pjesmu od pedeset jednog bejta na turskom jeziku, u kojoj daje nešto informacija o vlastitom identitetu, možemo doći do izvjesnih zaključaka u vezi s njegovim životom i pjesništvom. Prema ovim informacijama, Berke Fakih nalazio se kod princa Altun Boğa Bega. U njegovoj pratnji došao je u Aleksandriju, kuda je ovaj pošao kako bi organizirao osvetnički rat muslimana protiv nevjernika. Prema historijskim zapisima toga vremena, može se zaključiti da je navedeni rat bio uperen protiv Ciprana. Berke je tu prepisao i poemu *Husrev i Širin* u ime i na zauzimanje Kutlu Hodže, prijatelja s kojim je došao. Govoreći o svom znanju i vrlinama, kaže da je pod imenom "Berke" poznat u cijelom Egiptu, ali istovremeno govori i o tome da više nema potrebe za pravnicima, da im se više ne ukazuje poštovanje te da on svoje dane provodi u bijedi. Iako je Berke Fakih želio svoju poemu napisati u obliku mesnevije i metru *Kutadgu Biliga*, najveći dio distiha, zbog nedostatka pjesničkog talenta i nepoznavanja principa metrike, nije napisan ni u kakvom metru. Budući da mu se jezik uopće ne razlikuje od jezika kipčačkih djela i nema kasnijeg utjecaja turkmenskog, može se pretpostaviti da je domovinu napustio u svojim poznim godinama. Pjesnički talent i poznavanje principa metrike kod ovog pjesnika su na tako niskoj razini da je pitanje koliko ga je uopće primjereno smatrati pjesnikom, odnosno možda je bolje govoriti o njemu kao jednom pismenom i učenom čovjeku u Egiptu.

Seyf Sarâyi: pjesme i prijevod Gülistana

U drugoj polovini XIV stoljeća pažnju privlači pjesnik Seyf Sarâyi koji je pored prijevoda *Gülistana* napisao i nekoliko pjesama. Prijevod *Gülistana*, završen u ševvalu 793/1391. godine, pisan je tako tečnim i čistim jezikom da se književnom talentu prevodioca ne može staviti nikakav prigovor. U kipčačkom dijalektu XIV stoljeća ne može se naći ljepši primjer

književne proze od ovoga. Ovo djelo, prevedeno u ime Hadžibü'l-Hüdždžab princa Nebdžasa, pokazuje da u Egiptu na turskom jeziku nisu nastajala samo filološka i pravna djela vjersko-praktičnog karaktera, već i tekstovi velike estetske vrijednosti pod utjecajem perzijske književnosti, koja je bila snažno prisutna kako u Egiptu, tako i na drugim turskim područjima. Činjenica da je Abu Hayyan napisao i knjigu o pravilima perzijskog jezika, govoreći o tome šta su turski učenjaci napisali na turskom jeziku, te da oni većinom imaju i po nekoliko djela na perzijskom, drugi je snažan pokazatelj jačanja kulturnog utjecaja Irana u memlučkom periodu.

Seyf iz Saraja, kako se vidi iz njegovih djela, značajan je umjetnik koji u potpunosti poznaje sve finese klasične iranske književnosti i koji se s podjednakom snagom može služiti različitim poetskim oblicima, kao što su kasida, gazel, mesnevija i rubaija. Osim iranske književnosti, svestrano je poznavao književna djela i drugih turskih dijalekata, posebno kipčačkog, što se vidi iz nekoliko nazira koje je napisao po uzoru na njih. Sasvim kratko poređenje između njega i pjesnika na čije stihove je pisao nazire odmah može pokazati koliko veliki talent je posjedovao Seyf Sarâyi. Među ovim pjesnicima bilo je zaista velikih majstora, poput Hasanoğlua i Harizmija. On je spjevao kraću kasidu kao naziru na Harizmijev gazel, u ime emira Aleksandrije. Ova kasida se u pogledu bogatstva metafora, ljepote jezika, tečnosti stiha ne može ni porediti s prostim djelima njegovih suvremenika kakav je, naprimjer, Berke. Seyf Sarâyi u svojim djelima u potpunosti slijedi estetske zahtjeve forme, a u jednoj kraćoj mesneviji sebe skromno predstavlja kao slugu svjetskih učenjaka, nižeg od svih pjesnika, stalnog tragatelja za ljepotama, ali uvijeno napada i neke svoje suvremenike, opisujući ih riječima: "...o onima koji sebi prisvajaju tuđa djela, koji jedu otpatke repe umjesto halve, koji pridaju značaj jeziku zanemarujući smisao, ili pridaju značaj smislu, zanemarujući jezik." U svakom slučaju, Seyfu iz Saraja pripada počasno mjesto, ne samo u Egiptu nego općenito, među kipčačkim pjesnicima XIV stoljeća.

Razvoj turske sufijske poezije u Anadoliji

Tok misticizma i turski jezik

Oživljavanje sufijskih tokova u Anadoliji u XIII stoljeću i razvitak vrlo bogate tesavvufske književnosti na arapskom i perzijskom jeziku svakako su podstakli nastajanja književnosti i na turskom jeziku. Derviši *jesevije* i *hajdarije*, koji su u Anadoliju dolazili iz Turkistana, Harizma i Horasana, donosili su ilahije i svoja učenja potekla od Ahmeda Yesevija i drugih turskih pjesnika, pripadnika jesevijskog reda, i sve to na turskom jeziku. Turske sufije, koje su se u Anadoliji odgajale pod utjecajem tesavvufskih arapsko-perzijskih dijela, u želji da oko sebe okupe što je moguće širi krug, sigurno su se morali obraćati na narodnom turskom jeziku. Perzijski je bio jezik koji je u medresama, na dvoru, u kancelarijama uprave, mogla razumjeti tek jedna neznatna manjina i koji ne samo da je bio stran seljacima i nomadima nego i većini gradskog stanovništva. Zbog toga nije neobično da ni veliki pjesnik Mevlana, iako je pjevao na perzijskom jeziku, nikad nije zaboravljao svoje tursko porijeklo, a svoje sufijske pjesme pisao je ponekad na turskom, ili čak grčkom. Iz istih razloga je i murid Hadži Bektaša Velija, po imenu Sadeddin, koji i sam ima neke pjesme na turskom, bio primoran prevesti njegov *Mekalat* na turski jezik.

Pod utjecajem potrebe da se narodu obrati na turskom jeziku vidimo kako se u Anadoliji razvijaju turski sufi-pjesnici poput Ahmeda Fakiha i Šejjada Hamze, kako Sultan Veled osjeća potrebu da piše ne samo na perzijskom nego i turskom te kako se pod utjecajem svih ovih činitelja otvara jedan novi tok razvitka u turskoj književnosti, stvarajući snažne pojedince kakvi su, s jedne strane, veliki sufijski pjesnik Yunus Emre, i s druge

strane, Hodža Dehhani, kojeg možemo smatrati osnivačem laičke i umjetničke klasične turske poezije.

Ta književnost, koja se rodila iz burnog života ove epohe, koja je svoju inspiraciju crpila iz njega, nosi tragove duhovne osobnosti, socijalnih tokova i moralnih kriza sredine u kojoj je nastala.

Ahmed Fakih i njegova Çarhnama (Kolo sudbine)

Sufijski pjesnik poznat kao Hodža Ahmed Fakih i Sultan Hodža Fakih, jedan je od turskih šejhova koji su u Anadoliji u XIII i XIV stoljeću stekli veliku slavu. Prema legendi, najprije je u Konyi stjecao obrazovanje iz fikha, a zatim se, pod duhovnim utjecajem svog učitelja, Sultanul-ulema Bahaeddina Veleda, okrenuo misticizmu, pao u ekstazu i, pobacavši svoje knjige u vatru, pobjegao u planinu. Njegov život u (vjerskoj) ekstazi, koji je proveo lutajući širom Anadolije, potrajao je prilično dugo, te je godinama živio asketski daleko od ljudi. Konačno se, nakon smrti svoga učitelja, 628/1230-1231. godine, vratio u Konyu i nastanio na mjestu nazvanom Dervaze-i Ahmed (Ahmedova vrata). Budući da se nalazio u ekstazi, nije mnogo uvažavao postavke šerijata ili tarikata, a pokazivao je i neke nadnaravne sposobnosti, zbog čega je među svijetom bio veoma poštovan i uvažavan. Kazivanja i predaje o ovom sufiji, koji je za sebe govorio da se četrdeset godina borio s vlastitim egom (*nefsom*), a nikad se u potpunosti nije uspio odvojiti od svoga "ja" i nadvladati ga, kasnije su se pomiješala s bektašijskim i mevlevijskim predajama. Datum njegove smrti ne zna se pouzdano, ali se pretpostavlja da bi to moglo biti krajem prve polovine XIII stoljeća.

Ahmed Fakih napisao je poemu od sto bejtova, pod nazivom *Çarhname* (Knjiga o kolu sudbine), u klasičnom maniru i metru *mefâilün / mefâilün / feûlün*. Pjesnik na njezinom početku, poput svih sufija sunijske orijentacije, iako s dosta naklonosti prema "Caru junaka" (hazreti Aliji), raspravlja o četverici "pravednih halifa" po njihovom stvarnom poretku. *Çarhname* predstavlja, što je jasno i iz njezinog naziva, didaktičko sufijsko djelo koje raspravlja o prolaznosti svijeta, kako je sve osuđeno na iščeznuće, o strahotama Sudnjeg Dana, potrebi pripremanja za njega već od sada, molitvi, strpljivom podnošenju nevolja, pomaganju siromasima i ustrajavanju u skromnosti. Pjesnik nije pridavao važnost estetskim karakteristikama djela, greškama u

ustrojstvu stiha ili neodgovarajućoj rimi, on je, u prvom redu imajući didaktičke ciljeve pred sobom, pisao jednostavne savjete za narod. Ahmed Fakih bio je obrazovan pjesnik, poznavao je perzijsku književnost, pa je zato u ovom djelu prednost dao *aruz* metru. *Çarhnama* je najstarije djelo nastalo u Anadoliji pod utjecajem perzijske sufijske poezije, a utjecala je na sufijske pjesnike stasavale u Anadoliji i kasnije, odnosno poslije Ahmeda Fakiha.

Şeyyad (Šejjad) Hamza

Šejjad Hamza jedan je od šejhova (baba) ezoterijskog pravca, koji su bili svuda, pod različitim imenima, kao kalenderije, abdali, hajdarije, babaije i bili učesnici u političkim i društvenim previranjima XIII stoljeća u Anadoliji. *Šejjadi* su vrsta lutajućih derviša, koji su se kretali od grada do grada, od kasabe do kasabe, te su smatrani pristalicama ezoterizma poput kalenderija, hajdarija ili babaija, kako po svom izgledu i odjeći, tako i po svojim uvjerenjima. Šejjad Hamza živio je u drugoj polovini ovog stoljeća, poznavao je "klasičnu" poeziju turskih pjesnika, perzijskih sufija i Ahmeda Fakiha, raširenu među gradskim stanovništvom, ali i učenja i ilahije pisane za narod, među seoskim i nomadskim stanovništvom jesevijskog usmjerenja. Zbog lutalačkog načina života koji ga je vodio u različite sredine, pisao je stihove u oba manira. U svojim tekstovima moralno-sufijskog karaktera pjesnik nikada nije pridavao važnost estetskim vrijednostima, pa sam za sebe kaže "...da ne zna dobro književne principe, već da samo hvata i bilježi inspiraciju koja mu dolazi od Boga".

Nekoliko njegovih kraćih tekstova pisanih *hedže* metrom (metar narodne poezije) u pogledu tehnike stiha mnogo su korektniji i ljepši, za razliku od pjesama pisanih u *aruz* metru, gdje se jasno uočava siromaštvo umjetničke vrijednosti, a skraćivanja dugih i produživanja kratkih slogova ne zvuče književno lijepo. Usprkos svemu tome, nedostatke ne treba pripisati samo pjesniku nego i tadašnjoj nerazvijenosti turskog jezika, teško prilagodljivog *aruz* metru. U jednoj pjesmi Šejjada Hamze, koja govori o prolaznosti Ovog svijeta, jasno je vidljiv utjecaj Ahmeda Fakiha u pogledu metra, oblika stiha, teme, manira. To je čak toliko izraženo da bismo mogli pretpostaviti da ova pjesma predstavlja naziru na *Çarhnamu*, samo s različitom rimom.

Djela Šejjada Hamze, čija je uloga u razvijanju turske sufijske književnosti značajna koliko i Ahmeda Fakiha, polahko su padala u zaborav nakon što su se razvili značajni predstavnici sufijske poezije, poput Junusa Emrea i njegovih sljedbenika

Sultan Veled

Mevlana Dželaluddin Rumi nije napisao nijedno značajno djelo na turskom jeziku za svoje *muride* Turke koji nisu znali perzijski jezik, a koje bi ih poučilo pravilima derviškog reda. Međutim, njegov sin, Sultan Veled, nakon Čelebi Husameddina i njegov zamjenik (*halifa*), vjerovatno pod pritiskom okoline, značajne dijelove svog *Divana*, kao i mesnevije *Iptidaname* i *Rebabname*, napisao je na turskom jeziku. Sultan Veled, rođen 623/1226. godine, poput svog oca, nije znao harizmenski turski jezik, nego turski Anadolije u kojoj je odrastao, ali je i njemu, kao i njegovom ocu, bilo lakše pisati na perzijskom, nego na turskom jeziku. Obrazovanje je stjecao kod raznih učenjaka u Konyi i Siriji, a posebno kod oca. Održavao je stalne veze s velikim sufijama, naučnicima i pjesnicima svog vremena, počevši od Šemsija Tebrizija do Čelebi Husameddina te se tako razvijao u znanosti i misticizmu. Legende kažu da je on, kao i njegov otac, održavao prijateljske veze s mongolskim i seldžučkim emirima, ali i turkmenskim bejovima, koji su se počeli mjestimično probijati u Anadoliji, kao i da je imao sposobnost okupljanja ljudi oko sebe. Vrlo je važna bila uloga Sultana Veleda u brzom širenju mevlevizma u Anadoliji, posebno zato što se on vrlo vješto koristio duhovnim utjecajem svog oca. U svom dugom vijeku od devedeset godina (umro 712/1312-1313. godine) mnogo je doprinio procvatu sufijskih tokova i mevlevizma u kulturnim centrima Anadolije.

Sultan Veled cijelog života trudio se slijediti oca, pa je za sobom ostavio veliki svezak *Divana*, tri mesnevije – *Iptidaname*, *Intihaname*, *Rebabname* i prozno djelo *Ma'arif*. U *Iptidanami*, napisanoj 690/1291. godine za četiri mjeseca, ima 76 bejtova na turskom jeziku, a u *Rebabnam*i napisanoj 700/1300-1301. godine za manje od pet mjeseci, postoje 164 bejta, također na turskom jeziku; u *Divanu* pak, kako samostalno tako i među gazelima na perzijskom jeziku, ima blizu 100 bejtova na turskom, u različitim obrascima metra. Ovi dijelovi, koji zajedno s djelima Ahmeda Fakiha i

Šejjada Hamze predstavljaju najstarije tekstove pisane na anadolskom turskom jeziku sačuvane do danas, daju nam za pravo smatrati Sultana Veleda turskim pjesnikom. Iako su ove pjesme privlačile pažnju europskih učenjaka, od 1829. godine do danas, čak su dijelom i objavljivane, najpotpunijim izdanjem smatra se ono Veled Čelebija iz 1341/1922-1923. godine pod nazivom *Divan na turskom Sultana Veleda*. Sultan Veled, koji nije mislio ni na šta drugo osim da u narodu nastavi širiti osnove sufizma što ih je uspostavio njegov otac, trudio se, poput Ahmeda Fakiha, da tursku književnost ustroji prema primjerima iz iranske tesavvufske poezije, jačajući tako utjecaj Mevlane u turskoj književnosti. Pišući pjesme na turskom, ponašao se kao da ih piše na perzijskom jeziku, jer je veći dio njegovog opusa, pisan na perzijskom, što je rezultat književnih tradicija tog vremena. Konačno, na kraju *Iptidaname* kaže da nije pisao više na turskom zbog toga što je taj jezik siromašan sufijskim terminima. Ipak, ako izuzmemo jednostavnost jezika i stiha zajedničku svim djelima na turskom jeziku tog perioda, možemo reći da nema znatnih razlika u pogledu oblika, metra i značenja između turskih i perzijskih stihova Sultana Veleda. Sultan Veled svojim je utjecajem velikog *sufije* i poznatog *muršida* uspio učvrstiti metar *aruz*, koji je korišten u anadolskom turskom još prije njega, a formu mesnevije utemelji kao posebnu književnu vrstu za didaktička djela moralističko-sufijskog karaktera.

Tesavvufska narodna poezija: Yunus Emre (Junus Emre) i njegovi utjecaji

Junus Emre (1288-1320) živio je u vrijeme prolaska Anadolije kroz političke i socijalne potrese, kada je doživljavala duboke ekonomske krize. Potpala je pod mongolsku vlast koja je uništila političku moć seldžučke države. U tom periodu se u Anadoliji pojavio tesavvuf, specifičan islamsko-mistički misaoni sistem. Islamska mistika na ovim prostorima nadahnjivana je idejama tesavvufa Muhjiddina Arebija, Mevlana Dželaluddina Rumija, Evhadeddina Kirmanija, Sadruddina Konyevija, ali su tu stizali i jesevijski derviši iz srednje Azije donoseći ideje koje su zaživjele u turskom narodu. Narod koji nije mogao pronaći spokoj u svakodnevnom životu, pronalazio ga je u krugu putujućih šejhova i *baba*. Izrazito vjerski motiviran, turski narod u isto vrijeme gajio je i borbeni duh, što se odrazilo i na književnost toga vremena, koja je obilovala epskim, vjerskim i tesavvufskim temama.

U takvom okruženju pojavio se pjesnik Junus Emre, za koga legenda kaže da je služio kod svoga šejha Tapduk Emrea četrdeset godina u tekiji i tu duhovno sazrijevao. O životu Junusa Emrea nema mnogo pouzdanih podataka, godina njegovog rođenja i smrti nije poznata, kao ni mjesto gdje je pokopan. Kako se njegova slava toliko raširila u narodu, širom Anadolije postoji šest ili sedam mjesta za koja se tvrdi da je baš tu Junus ukopan. Ipak, najbliže istini je da je ukopan na mjestu na kojem se sastaju vode rijeka Porsuk i Sakarya. U legendama o ovome pjesniku govori se da je bio nepismen, mada se u povijesti tesavvufa bilježi da su Junus i još neke osobe dospjele do visokog stupnja mističke spoznaje iako su bile nepismene. Melioranski smatra da ova tvrdnja ima osnova, posebno zato što se zna da Junus nigdje nije završio medresu i postao učen. Iako nije poznavao pravila stilistike perzijske književnosti, sigurno je ovaj turski derviš bio upoznat s Mevlaninim perzijskim djelima jer je djelovao u vrijeme vladavine tesavvufske filozofije Mevlana Dželaluddina Rumija u Anadoliji.

Djelo Junusa Emrea

Iako je od najranijih vremena *Divan* Junusa Emrea zaživio u narodu, njegove stare autentične primjerke nije moguće naći. Iz drugih divana, koji sadrže izvjesne dijelove njegovog *Divana*, a slični su *Divan-i Hikmetu* Ahmeda Jesevija, poslije je skupljena posebna zbirka, čije mnoge pjesme i nemaju mnogo veze s Junusovim. Ipak, za njih se može reći da su nastale pod njegovim utjecajem i u njegovom maniru. Najstariji tekst koji mu nedvojbeno pripada jesu dvije ilahije što ih je goticom prepisao jedan njemački zarobljenik koji je pao u ropstvo Osmanlija, a potječu još iz prve polovine XV stoljeća. Broj pjesama u najstarijim primjercima Junusovog *Divana* varira od 98 do 350, a u novijim prijepisima dostiže broj od čak petsto pjesama. Imajući u vidu problem autentičnosti poezije koja se pripisuje Junusu Emreu, štampane i rukopisne primjerke *Divana* nije moguće sa sigurnošću upotrijebiti u filološkim analizama. Ako se ima u vidu vrijeme i prostor nastanka djela, može se zaključiti da je ono napisano književnim anadolskim dijalektom XIII stoljeća, a primjerci koji su sada u upotrebi, po jeziku i stilu više odgovaraju XIX stoljeću. Potpuno je pogrešna Gibbova tvrdnja da između jezika Junusa Emrea i Sultana Veleda postoji vrlo očita razlika, s obzirom na to da ne postoje

autentične Junusove pjesme na osnovu kojih bismo mogli analizirati njegov jezik.

Divan pripisan Junusu sastavljen je od mesnevija, a neki primjerci sadrže i poeziju u formi *gazela* i *musamata*. Većinom je pisan starim turskim slogovnim metrom. Mesnevije, koje obično sadrže jedan kratki prozni uvod, kod Junusa Emrea imaju didaktički karakter, a spjevane su posve pojednostavljenom i manjkavom metrikom. U njegovim ilahijama osnovne teme su: Bog, čovjek, postojanje-nepostojanje, smrt, prolaznost Ovog svijeta, dosezanje Apsolutne Istine, ljubav, moral, stvaranje. Junus u svojim stihovima daje praktične savjete kako razriješiti probleme pred kojima se čovjek nalazi.

Pjesnik koji je dobro poznavao sve priče i predaje iz historije islama, tesavvufsku tradiciju i znanstvena i filozofska poimanja svoga vremena, tražeći potkrepu za svoje upute upotrebljava primjere upravo na osnovu ovih svojih saznanja. Ravnodušan prema prirodi i vanjskom svijetu, pjesnik Junus posebno snažno izražava emocije kada govori o svojoj odanosti Stvoritelju. On eksplicitno ne govori o filozofiji "jedinstva bitka" (*vahdet-i vücûd*), ona se kod njega naslućuje samo u obliku Istine koju je pjesnik sam živio. Jednako kako je Mevlana Dželaluddin Rumi snažno izrazio svoju filozofiju perzijskim jezikom kojeg su veliki umjetnici stoljećima njegovali i razvijali, tako je i Junus pokazao istu snagu i sposobnost izražavanja jednostavnim turskim jezikom i slogovnim metrom. Ono što doktrina *vahdeti vudžuda* izražava terminima "izlazak i pojava" (*südûr ve tecelli*), "savršen čovjek" (*insan-i kâmil*) i "ciklus" (*devir*), on je izražavao pjesničkim nadahnućem, smjelo, vješto i iskreno. Lirizam ovog tesavvufskog pjesnika, u čijoj su se ličnosti sjedinili sufijska intuicija (*sufiyâne hads*) i pjesničko nadahnuće (*şairâne ilhâm*), doveo je tursku tesavvufsku narodnu poeziju na stupanj najviše zrelosti.

Kada se Junusova djela analiziraju iz aspekta metrike i stiha, uočava se da on upotrebljava i *aruz* metar, a u najvećem broju ilahija, i to onih koje su po svojoj originalnosti nenadmašne, slogovni metar. Na stvaranje poezije u slogovnom turskom metru podstaklo ga je to što su narodne mase iz kojih je i sam potekao navikle na takav pjesnički izraz i melodiju. Osim toga, na ovakvu orijentaciju u pjesništvu posebno je utjecala ideja da se zadrže osobenosti ranije nastalih djela Ahmeda Jesevija i njegovih sljedbenika u Anadoliji. Njegove pjesme ne odišu kitnjastim umjetničkim stilom, ali zato plijene svojom neposrednošću i iskrenošću, čemu posebno doprinosi pjesnikovo oslanjanje na narodnu melodiju. U njegovom

Divanu susrećemo se sve pjesničke stope, i to od 6, 7, 8, 10, 12, 14 i 16 slogova, kao i klasične književne forme, poput mesnevije i gazela, te četveraca u formi *murabba'* i *musammat*. Na osnovu svega ovoga može se vidjeti da se Junus nije udaljavao ni po metru ni po formi od narodnog ukusa, te se koristio izvorima koje je narodni duh stvarao stoljećima.

Pored *Divana*, Junus je spjevao i djelo *Risaletü-n-nüshiyye*, moralističko-tesavvufsku mesneviju koja u starim rukopisima sadrži između 535 i 630 bejtova.

Junus – umjetnik

Dva osnovna elementa čine umjetnost Junusa Emrea u potpunosti narodnom, odnosno turskom:

1. islamski neoplatonizam koji mu daje moralno-sufijske osnove i
2. nacionalni element koji proizlazi iz njegovog jezika, manira, oblika i pjesničkog metra.

Ova dva elementa, koji čine temelj i formu u Junusovoj poeziji, toliko se prepliću, što čini njegovu umjetnost u potpunosti turskom. Junus je ova dva elementa, snagom i toplinom svoje duše, stopio u potpuno novi oblik koji posjeduje karakteristike narodne umjetničke forme: čistotu i iskrenost poruke, jezičku jednostavnost, slobodan izraz i jasnost.

Bez pretvaranja i ceremonijalne učtivosti, njegov slobodan i jednostavan izraz posebno se očituje u ilahijama. Čini se da najdublji i najsloženiji problemi u njegovim stihovima stječu jednostavnost i jasnoću. Ipak, Junus Emre znao se u svojoj poeziji često odvojiti od realnosti i spjevati pjesme pune metafora i prenesenih značenja.

Na osnovi svega ovoga možemo uvidjeti zašto je njegovo djelo stoljećima živjelo u narodu. Islamski neoplatonizam, koji susrećemo u Junusovoj poeziji, vladao je u Anadoliji bez prestanka šest stoljeća. Posredstvom medresa i tekija ove ideje postupno su se raširile u narodu i učinile su da se Junusove ilahije nikad ne zaborave. Budući da su elementi te umjetnosti uzeti iz naroda i formirani po ukusu naroda, najviše metafizičke poruke, izrečene u Junusovim ilahijama, nalazile su mjesto u svim društvenim slojevima. Usprkos stotinama njegovih sljedbenika, Junusova popularnost koja je trajala stoljećima, nije zasnovana samo na njegovoj poeziji već na njegovoj ličnosti i sufijskoj praksi.

Prisutnost njegove poezije u narodu tijekom šest stoljeća pokazuje da turska književnost nije imala većeg sufijskog narodnog pjesnika.

Junus je imao utjecaja na mnoge pjesnike turske tesavvufske poezije, a njegovi sljedbenici potjecali su iz melamijsko-hamzevijskih i alevijsko-bektašijskih tesavvufsko-asketskih skupina. Među tesavvufsko-asketskim pjesnicima nakon Junusa Emrea najpoznatiji su Ešrefoğlu Rumi, Nizamoğlu i Himmet.

Nizamoğlu, Seyyid Seyfullah, koji je pjevao pod pseudonimom Seyfi, autor kompletnog divana u Junusovom maniru, živio je u XVI stoljeću i umro 1010/1601-1602. godine. *Divan* mu se sastoji od dvjesto pjesama u formi gazela, tri *museddesa*, osam *terdži-i bendova*, jednog *terkib-i benda*, dvije mesnevije, pet kit'i i sedamnaest bejtova – *mufreda*. Pored ovih pjesama, po uzusima divanske poezije, spjevao je još pedeset dvije pjesme u slogovnom metru. Seyyid Seyfullah pripadao je džaferijskom redu, ali u svojim pjesmama pokazuje otvorenu sklonost ka hurufizmu. Među sljedbenicima Junusa Emrea, za Nizamoğlua se može reći da je najsličniji svome učitelju po jednostavnosti pjesničkog izraza.

Himmet je pjesnik koji je u XVII stoljeću nastavio misao Junusa Emrea i poeziju u sličnom tonu kao njegov duhovni učitelj. Porijeklom je iz Bolua, ali je dosta rano došao u Istanbul, gdje je ubrzo postao šejh u tekiji na Jenibahče, a zatim i vaiz (propovjednik) u tekiji na Kasim-paši. Kasnije je napustio i tu dužnost i posvetio se samo derviškim obredima. Umro je 16. safera 1095. / 2. februara 1684. godine. Himmet je pisao pjesme u slogovnom i *aruz* metru. Junusov utjecaj očituje se naročito u njegovim pjesmama spjevanim slogovnim metrom. U nekim od svojih posljednjih pjesama potpisuje se kao Junus. Te pjesme su mu napisane tečnim jezikom, mada se u njima ne osjeća Junusova ushićenost. Pjesme su mu skupljene u mali divan, na što je kasnije komponirana muzika koja se izvodi na derviškim skupovima. Jedan od kompozitora muzike za njegove pjesme je i čuveni kompozitor derviške glazbe Dede Efendi. Pored *Divana*, Himmet je svoju dervišku propagandu izricao i kroz druga djela među kojima je poznata *Tarikatnama*, u prozi i stihu, a spominju se i djela *Mi'raciyye* i *Zübdetü-l Hakâ'ik*.

Kaygusuz Vizeli Alaeddin, pjesnik bajramijsko-melamijske orijentacije, po tesavvufskom opredjeljenju sljedbenik je Hadži Bajrama Velija. Stupanjem u derviški red od njegovih postulata prihvatio je ljubav i ekstazu, a odrekao se tekije kao institucije, odbacio je zvanični ogrtač, *hrku*, *tadž* (turban koji pripada šejhu) i uobičajeni zikr. Umro je 970/1562-1563. godine

i pokopan je u Vizeu. Nije mario za autorstvo svojih pjesama, pa su mu pjesme izmiješane s pjesmama Kajgusuz Abdala jer se koristio istim pseudonimom kao i ovaj poznatiji pjesnik.

Idris Muhtefi, s pravim imenom Hadži Ali-bej, rodio se u Tirhali. Nakon Hamze Balija, osnivača hamzevijskog tarikata i nastanka hamzevijskog reda, smatran je najboljim poznavateljem hamzevijske tradicije. *Mahlas* (nadimak) Idris dobio je po tome što mu je amidža bio krojač kod vezira Rustem-paše, a poznato je da je poslanik Idris bio osnivač krojačkog zanata i zaštitnik esnafa krojača. Jedno se vrijeme bavio zanatstvom i trgovinom, a kasnije se povukao u osamu. Kao pripadnik progonjenog derviškog reda, morao se kriti, te je zato dobio nadimak *Muhtefi*. Umro je 1024/1615-1616. godine i pokopan je u kvartu Kasim-paša. S obzirom na konspirativan način života, nije mnogo pjesama ostalo iza njega, ali među onima koje su se sačuvale uočljiv je utjecaj Junusa Emrea i Hadži Bajrama Velija.

Muhji, Bezdži-zade Muhjiddin Muhammed iz Konye pripada također istaknutijim mističkim pjesnicima. U mladosti je stigao u Istanbul i tu se kao derviš halvetija pridružio Idris-i Muhtefiju. Kasnije je bio šejh u tekiji u kvartu Fatih u Istanbulu. Umro je 1020/1611-1612. godine i ukopan je u dvorištu tekije u Uskudaru. Iako je divan koji je Muhji sastavio izgubljen, na osnovu malobrojnih sačuvanih pjesama može se zaključiti da se radi o talentiranom mističkom pjesniku. Jednu njegovu pjesmu recitirale su hamzevije osuđene i vođene u lancima na pogubljenje, što govori o njegovoj popularnosti među pripadnicima drugih derviških redova.

Oğlanlar Šejhi Ibrahim, kontroverzni šejh hamzevijskog reda, pseudonim "šejh mladića" (*Oğlanlar Şeyhi*) dobio je, prema jednoj predaji, jer je još kao dječak bio zreo da vodi bratstvo poput jednog šejha, a po drugoj zato što je kao vrlo mlad šejh okupljao oko sebe kako starije pripadnike tarikata, tako i lijepe mladiće. Uz djela *Vahdetname*, *Tasavvufname* i *Mufid-i muhtasar*, koja su propagirala tesavvufski pogled na svijet, a napisana su u formi mesnevije, također je sastavio *Divan* pjesama u kojima se uočava utjecaj Junusa Emrea, posebno u onim pisanim silabičkim metrom. U nekim pjesmama jasno se vidi da je pokušao imitirati Junusov manir. Umro je u Istanbulu 1065/1654-1655. godine.

Gaybi Sun'ullah je halifa (nasljednik u tarikatu) Oğlanlar Šejhi Ibrahima, koji je došao iz Kütahye u Istanbul da bi se pridružio skupini spomenutog šejha. U šest posljednjih godina života svoga šejha bilježio je

njegove govore i postupke te je tako nastalo djelo *Sohbet-name*. Kasnije, kada je umro šejh, nalazimo ga u Karadžašehiru, gde je 1071/1660-1661. godine napisao djelo iz teorije tesavvufa *Tariku'l-hakk fi teveccuhi'l-mutlak*. Djelo *Ruhu'l-hakika* napisao je 1072/1661-1662. godine, kada je po svemu sudeći i umro. Napisao je *Divan* pjesama u Junusovom stilu, što se posebno odnosi na poeziju spjevanu u slogovnom metru.

Kajgusuz Abdal svakako se ubraja u najpoznatije mističke pjesnike iz vremena neposredno nakon Junusa. Kao jedan od pripadnika tekijske literature bio je naširoko poznat još u svome vremenu. Rodio se u Alanyi prije 1397. godine, a umro je oko 1444. godine. Veoma je dobro poznavao tesavvuf posvetivši mu čitav svoj život. Služio je šejhu Abdalu Musi, koji je bio povijesna ličnost u periodu formiranja osmanske države, a također i pjesnik. Po dopuštenju šejha, Kajgusuz odlazi u Egipat s četrdeset abdala usput posjećujući Siriju i Hidžaz. Abdali su zamjenici evlija – bogougodnih ljudi (od ar. *bedel*, mn. *abdal*), koji, kada jedan od evlija umre, dođu na njegovo mjesto. Prema tesavvufskom vjerovanju, istovremeno može postojati sedam ili četrdeset osoba ovakvih osobina, a nazivaju se *ricalü'l-gayb*, stoga što u isto vrijeme mogu biti na dva mjesta. Abdali, kojima je pripadao i Kajgusuz, brijali su glavu, brkove, bradu i obrve.

Ponesen tesavvufom Kaygusuz je pisao poeziju radi propagiranja vlastitih ideja. Izražavao se zagonetno, a stihovi su mu često bili puni nedokučivih aluzija, a ponekad, ako se shvate doslovno, komični i satirični. Druge su mu pak pjesme spjevane u cilju odgoja i pripremanja derviških kandidata za stupanje u tarikat.

Kajgusuz se svrstava među najplodnije pjesnike i pisce. Ima pet knjiga poezije: *Divan*, *Gülistan*, *Mesnevi-i Baba Kaygusuz*, *Gevher-name* i *Mimber-name,* tri knjige proze: *Budala-name*, *Kitab-i Miglate* i *Vücûd-name*, dok su mu djela *Saray-name* i *Dilguşa* sastavljena u prozi protkanoj stihovima. Stihove u kojima poziva u tesavvuf pisao je dosta jednostavno i jasno, što se vidi iz njegovog *Divana*. Kajgusuzov *Divan* ima dvjesto pjesama, od čega je osamdeset gazela. Uz pjesme u *aruz* metru, koje dominiraju, ima i nekoliko pjesama spjevanih slogovnim metrom (*hece vezni*).

Gülistan je djelo koje govori o Apsolutnom bitku (*vahdet-i vücûd*), u kojem su sadržana i kazivanja o vjerovjesnicima, a zatim i pouke vezane za tesavvuf. Lirski izričaj najizrazitiji je u njegovu djelu *Mesnevi-i Baba Kaygusuz*, koje se zapravo sastoji iz tri mesnevije.

Hurufijska literatura

Hurufijski pravac osnovao je Fazlullah sin Muhammeda iz Tebriza, poznat po pseudonimu Hurufi, šejh koji je uvodio novotarije u vjeru. Prije nego ga je 1394. godine pogubio Timurov sin Miran-šah, napisao je tri knjige u kojima objašnjava svoju doktrinu: *Cavid-name*, *Mahabbet-name* i *Arş-name*. Njegova učenja govore kako postoji tajna nauka koja čovjeka može dovesti do krajnje sreće. Ta nauka sadržana je u Kur'anu, ali nju mogu protumačiti samo Fazlullah i oni koje on pouči tome. Po tome učenju, čovjek je mikrokosmos kojeg je Bog stvorio kao svoj odraz i on je knjiga Božija. Po ovom učenju, važnije je pronaći unutrašnje značenje molitve, posta i hadža nego to prakticirati. Simbolika svega je sadržana u slovima (ar. *harf*, mn. *huruf*), otuda je i ovaj pravac nazvan *hurufilik*.

Nesimi

Pjesnik Nesimi, čija je slava zablistala u drugoj polovini XIV stoljeća u Anadoliji, doveo je klasičnu poeziju sufijske intonacije na visok stupanj razvitka. Iako u pogledu narječja koje je upotrebljavao pripada azerijskim krugu, zbog velike slave i utjecaja koji je imao u Anadoliji, treba ga svrstati u književnike ovog područja. Hurufilik, koji se proširio na područjima Esterabada, Iraka, Azerbejdžana i Anadolije, svršetkom XIV stoljeća, stječući veliki utjecaj u Osmanskoj imperiji u prvoj polovini XV stoljeća, koji se kasnije pomiješao s bektašizmom, vrlo je brzo nestao u Iranu i preživio je samo među Turcima. Nesimi, kao jedan od glavnih sljedbenika Fazlullaha Hurufija, osnivača ovoga reda, imao je veliku ulogu u širenju hurufizma u Anadoliji, a 807/1404-1405. godine ubijen je tako što mu je koža oderana. Nesimijev utjecaj na pjesnike pripadnike osmanskih i azerijskih književnih krugova trajao je stoljećima. Njegova uspomena živi u narodu, posebno među heterodoksnim skupinama kao što su bektašije, hurufije, kizilbaše, jer je istinski veliki pjesnik. Lirizam sufijske orijentacije kod njega je vrlo snažan i harmoničan. Vrlo su rijetki pjesnici koji poput njega iskreno i živo izražavaju sufijsku ljubav, poštujući principe klasičnog načina pjevanja i uspješno se koristeći klasičnim

poetskim formama. U njegovu *Divanu* postoji i oblik *tujug*, specifičan za tursku poeziju, koji se ne susreće u klasičnoj iranskoj književnosti. Svi hurufijski pjesnici XV i XVI stoljeća u Anadoliji oponašali su Nesimija, kao i mnogi azerijski, pa se njegov utjecaj posebno uočava kod Habibija, Hatâyija i Fuzulija.

Početak laičke klasične književnosti

Tesavvufski tok u XIII stoljeću naišao je na opću naklonost sredine, pa se i u anadolskim gradovima i među nomadima veoma brzo razvijala poezija u sufijskom duhu. U gradovima su stvarana klasična djela po uzoru na velike iranske pjesnike, a u narodu su se više širile ilahije stvarane narodnim jezikom i metrom, po uzoru na stihove Ahmeda Jesevija. Među grupama *rindova*, *ahija* organiziranih u *futuvete*, koji su bili vrsta islamskih vitezova u velikim gradovima i na pograničnim prostorima, brzo su se širile priče i epovi koji su opisivali zgode boraca za vjeru. Ipak, u isto vrijeme javila se potreba da se i laička književnost o ljubavi i vinu, koja je također preuzeta od Perzijanaca, počne pjevati na turskom jeziku. Anadolski Turci, koji nisu bili skloni isposničkom životu, živeći u zajednici s narodima drugih vjera u velikim gradovima, otkrili su slobodan život pun uživanja.

Ovdje se treba prisjetiti Mevlane koji je brojne pristalice svojom poezijom i muzikom privlačio u Konyu. Seldžučki vladari i emiri poznavali su provode na bizantskim dvorovima, pa i sami nisu zaostajali u zabavama uz piće i saz. Ovakav životni stil i njegovanje poezije, što se još više raširilo za vrijeme osmanske vlasti, pogodovali su nastanku laičke poezije po ukusu visoke klase, preuzete iz perzijske književnosti, koja je odražavala život na seldžučkim dvorovima. Laička poezija, zasnivana prije svega na estetskom principu, imala je svog prvog predstavnika u pjesniku Hodži Dehhaniju. Pretpostavlja se da je bilo još nekoliko pjesnika ove orijentacije i prije njega, ali kako su im djela zagubljena, vrlo su brzo zaboravljeni i o njima danas nema gotovo nikakvih relevantnih podataka. Budući da su njihova djela zagubljena i zaboravljena, nisu imali značajnog utjecaja na kasnije formiranje dvorske književnosti.

Hoca Dehhani (Hodža Dehhani) i njegovo djelo

Hodža Dehhani pjesnik je koji je stigao na seldžučki dvor u drugoj polovini XIII stoljeća. S obzirom na to da "dehhan" znači slikar, pretpostavlja se da je vjerovatno imao neke veze sa slikarstvom. Budući da je bio vrlo talentiran i da je pokazivao izuzetnu sposobnost, brzo je među drugim pjesnicima na dvoru stekao naklonost Alauddina III. Poznato je da je ovaj vladar, želeći da se na perzijskom jeziku napiše jedna seldžučka *šahnama* (knjiga o seldžučkim sultanima), povjerio ovaj posao njemu, usprkos prisustvu drugih pjesnika na dvoru.

Iako je perzijski jezik imao dominantnu ulogu na seldžučkom dvoru, Hodža Dehhani služio se i turskim, koji je počinjao stjecati sve veći značaj na dvorovima, u tekijama i državnim poslovima. Dva gazela posebne umjetničke vrijednosti, koja je početkom XX stoljeća pronašao u rukopisu i objavio Fuad Köprülü, daju nam za pravo da ga smatramo jednim od pjesnika koji su postavili temelje klasične turske književnosti u Anadoliji. Dehhanijev jezik, u odnosu na jezik njegovih suvremenika, nešto je čistiji i prefinjeniji, a u tehnici pjesničkog stvaralaštva iskazuje se kao vrstan majstor stiha. Mnogo je uspješniji u upotrebi *aruz* metra od svoga suvremenika Sultan Veleda, što se najbolje uočava u njegovim gazelima. Zanimljivo je da su Dehhanijeva djela gotovo u potpunosti izvan domašaja tesavvufa i da su sasvim laičkog (izvanvjerskog) karaktera. Dehhani shvata prolaznost vremena, ali ne izvlači moralne pouke iz toga kao što to čine sufije; on u svojim stihovima preporučuje da se to vrijeme provede lijepo, u baščama i sjedjeljkama uz piće. Iz tematike njegovih pjesama može se uočiti otklon u odnosu na sufijska djela njegovih suvremenika. Koliko god je kod Dehhanija prisutna sklonost ka uživanju, toliko je uočljiv i pesimističan pogled na svijet. Može se pretpostaviti da je među djelima Hodže Dehhanija, koja nisu sačuvana do danas, bilo i onih sufijskog karaktera pisanih u skladu sa zahtjevima svog vremena. Dehhani se u svojoj laičkoj poeziji inspirirao djelima iranskih pjesnika, pa je tako postavio sebi kao osnovni cilj estetsku vrijednost umjetnosti, a onda, kao i klasični iranski pjesnici, nije se udaljavao od poštovanja tog principa. Njegovo ime i određen broj djela dospio je do XVI stoljeća, što potvrđuje spominjanje njegovog imena u djelima drugih pjesnika i upućuje na to da nije brzo zaboravljen kao većina njegovih suvremenika, usprkos velikim majstorima koji su se poslije njega iskazali na tom polju.

XIV STOLJEĆE

Osnivanje Osmanskog carstva – razvoj nauke i kulture

Početak XIV stoljeća u Anadoliji je, sa stanovišta političkog i društvenog života, bio vrlo buran. Na mjestu seldžučke države širom Anadolije nicale su kneževine: Aydınoğulları, Menteşeoğulları, Germiyanoğulları, Hamidoğulları, Ramazanoğulları, Akkoyunlu, Karakoyunlu, Osmanoğulları... Kao i u drugim azijskim područjima na kojima su vladali Seldžuci, i ovdje se osjećao snažan utjecaj arapskog i perzijskog jezika. I pored toga, u glavnim gradovima novoosnovanih kneževina pojavljuju se nova kulturna i umjetnička kretanja. U periodu vladavine Seldžuka štićeni su i pomagani učenjaci, pisci i pjesnici. Takva praksa nastavljena je i po osnivanju novih bejlika, samo što su, za razliku od Seldžuka, turkmenski bejovi tražili da im se prevode djela s arapskog i perzijskog jezika na turski. Osim što su ovim učinili pristupačnim klasična arapska i perzijska djela, oni su također dali veliku važnost turskom jeziku, dovodeći ga na razinu službenog jezika. Tako je pronađeno dosta službenih dokumenata koji potvrđuju da je turski bio u to vrijeme službeni jezik. To je također utjecalo na opredjeljenje turskih pjesnika da počnu stvarati na turskom jeziku, pa je na turskom nastalo mnogo djela u Anadoliji, kako originalnih tako prevedenih. Posebno se njegovalo stvaralaštvo u mesnevi stihovima, i to s vrlo raznovrsnom tematikom. U prvom redu su to mesnevije s vjerskom, tesavvufskom, epskom i moralisitčkom, ali i nekoliko djela s ljubavnom tematikom. Pored mesnevija od nekoliko stotina bejtova koje su imale vjersku i tesavvufsku tematiku, u XIV stoljeću nastalo je i nekoliko opsežnih mesnevija, kao što je Gülšehrijeva *Mantıku't-tayr* (717/1317) koja ima približno 12 000 bejtova. *Mantıku't-tayr* je prijevod na turski istoimene mesnevije perzijskog

pjesnika Attâra (1119-1193), ali to nije doslovan, nego proširen prijevod u koji su uvrštene i neke priče iz Rumijeve *Mesnevije* i *Kelile i Dimne*, što sve čini da *Mantıku't-tayr* ima posebnu umjetničku vrijednost.

Književni razvoj, započet u XIII, kreće istim putovima i u XIV stoljeću. Osnivanje malih bejlika na sve strane u Anadoliji, nakon pada Seldžuka, i njihova stalna međusobna ratovanja, nisu zaustavila prihvatanje islama i turciziranje, koje je u Anadoliji započeto još prije ranije. Pripadnici dinastije Karamanoğlu stalno postižu uspjehe protiv Ermena, kao i bejovi Kastamonua i prinčevi Germijana, dok namjesnici Ajdina i Mentešea bilježe pobjede nad Bizantincima. Na zapadnom kraju Anadolije osmanski bejlik, osnovan na bizantskoj granici, neprestano šireći svoje područje na štetu Bizantinaca, stiže na obale Mramornog mora i, osvojivši potpuno veliki dio Anadolije, iznova uspostavlja političko jedinstvo anadolskih Turaka te istovremeno, s obzirom na to da je savladao Bizant, Srbe, Bugare, kao i najzad ujedinjene snage Europe kod Nikopolja, uspostavlja u Rumeliji veliku i snažnu imperiju. Ovi vojni uspjesi imali su veliki utjecaj na pokrete islamiziranja i turciziranja u Anadoliji, te je turski jezik čak i u Rumeliji postupno zauzimao važno mjesto.

U ovom stoljeću neki od bejlika u Anadoliji stekli su, u različitim periodima, veliku moć. Postojanje ovakvih političkih centara u tom području sve do vremena Yıldırım Bajazitovog osvojenja Anadolije, značilo je to da su tamo nauka i umjetnost bili pod pokroviteljstvom i u službi različitih uglednika, odnosno vladara.

Neki turski prinčevi, koji nisu imali uvida u arapsku i perzijsku kulturu, dajući značaj svojim narodnim jezicima, poticali su pisanje djela na turskom jeziku te prevođenje nekih arapskih i perzijskih djela na turski. Kod Ibn Battute postoje vrijedni podaci o značaju turskog jezika i postojanju turskih pjesnika na dvorovima turkmenskih bejova. Iz rijetkih djela koja su mogla doprijeti do nas vidimo da su radovi na turskom jeziku pisani u raznim anadolskim središtima, kao što su Konya, Niğde, Ladik, Kastamonu, Sinop, Sivas, Kıršehir, Bursa i Iznik. Kako su ratovi, invazije i požari uništili mnoge tekovine ovih perioda, a pisci pjesničkih tezkira, koje su se počele sastavljati tek u XVI stoljeću, dali vrlo mali broj uglavnom netačnih podatka o tim vremenima, naša saznanja o ovom stoljeću vrlo su oskudna. U XIV stoljeću, prije nego što se ustalila vlast Osmanlija na cijelom teritoriju Anadolije, vladale su pojedine dinastije na različitim teritorijima Anadolije.

U predjelu oko Denizlija, u okolini Ladika, vladala je dinastija Inanoğullar (1277-1368). Iz perioda vladavine ove dinastije sačuvano je jedno tumačenje (tefsir) *Fatihe*, čiji je pisac nepoznat (rukopis u biblioteci Istanbulskog univerziteta) i jedno tumačenje sure *Ihlas*, vrlo vjerovatno od istog pisca. Oba komentara napisana su po zapovijesti Murada Arslan-beya bin Inadža. Budući da je on umro prije 763/1361-1362. godine, možemo odrediti približno vrijeme nastanka ovih djela. Pisac u oba tefsira priča legende o dobrim ljudima (evlija). Posebno je za Mevlana Dželaluddina Rumija upotrebljavao izraze pune poštovanja, da bi se time koristila ova porodica koja je pripadala mevlevizmu. Kao što je u ovom stoljeću među turskim pjesnicima izraslim u Ladiku poznat pjesnik s pseudonimom Muarrif Ladiki, postoji velika mogućnost da je iz ovog grada i Nakiboğlu, koji je napisao stihovnu priču o Hasanu i Husejnu. Vjerojatno je to upravo Nakiboğlu Tadžeddin, koji se pojavljuje u istom stoljeću kad i Čelebi Arif (umro 719/1319-1320. godine) u djelu *Eflaki Menkibesi*.

Iz vremena vladavine dinastije Aydınoğullari (1307-1403) sačuvano je djelo *Kıssas'ül-Enbiyâ* (*Priče o poslanicima*) koje se nalazi u biblioteci Ulu džamije u Bursi. Ovom djelu nedostaje naslovna strana. Nakon što je kompletan rukopis kasnije ipak pronađen, saznalo se da su ove pripovijesti prevedene s arapskog u ime Aydınoğlu Mehmed-beya (707/1307-734/1334). Sastavljač im je nepoznat. U biblioteci "Velijuddin-efendi" postoji jedan prijevod životopisa dobrih ljudi, također posvećen Mehmed-beyu. Drugo važno djelo, pisano u ime pripadnika dinastije Aydınoğullari, jeste *Kelila i Dimna*, koju je autor po imenu Mes'ud preveo po zapovijesti Mehmed-beyovog sina, čuvenog Umur-beya. Prema predgovoru prevoditelja, ovo djelo, pisano dok je Mehmed-bey bio živ, a Umur-bey vrlo mlad, odnosi se vjerojatno na period prije 734/1333-1334. godine. Jedan njegov primjerak nalazi se među turskim manuskriptima biblioteke "Bodleian" (Oksford), a drugi u biblioteci "Lâleli" (Istanbul).

Iz perioda vladavine dinastije Menteşeoğulları (1300-1425), zahvaljujući izdanju Hammera, poznata je *Bazname*, koju je u ime Mehmed-beya, jednog od pripadnika Menteşeoğullari, s perzijskog jezika preveo Barčini Mahmud bin Mehmed. Kako postoji Mehmed-beyov novac iz 786/1384-1385. godine, moguće je približno odrediti kada je ovo djelo napisano. Katib Čelebi bilježi da je Mehmed bin Mahmud Širvani u ime

İlyasa bin Mehmed-beya napisao na arapskom jeziku djelo *İlyasiye* te da ga je kasnije, opet po zapovijedi İlyas-beya, preveo na turski, ali nezgrapnim jezikom. Rukopis ovog djela, koje potjeće iz XIV stoljeća nije pronađen.

Za vladavine dinastije Germiyanoğulları (1300?-1423) nije, čini se, postojala znatnija književna produkcija. Ipak, pripovijeda se da su u ime Suleymana bin Mehmed-beya (770/1368-790/1388. godine), jednog od pripadnika dinastije Germiyan, na turski prevedene *Kabusname* i *Merzibanname*. Šeyhoğlu u predgovoru svoje velike mesnevije po imenu *Hurşidname* također govori o Suleymanu-šahu.

U području oko Konye vladali su Hamidoğulları (1300-1391). Među sačuvanim rukopisima postoji *Tefsir sure Mulk* nepoznatog autora, napisan po zapovijesti jednog od anadolskih princeva po imenu Hızır bin Gölbeyi. Pretpostavlja se da je on Hızır-bey sin Dundar-beya, jednog iz dinastije Hamidoğulları, koji je vladao u okolini jezera Egridir, jer je vjerojatno Dundar-beyu dat nadimak Gölbeyi (gospodar jezera). Čak i ako to nije tako, ovo djelo u pogledu karaktera jezika svakako pripada produktima XIV stoljeća.

Osmanska kneževina brzo se razvijala i u relativno kratkom vremenu postala carstvo impozantnih razmjera i moći. Naslanjajući se u tradiciji obrazovanja i kulture na tekovine seldžučke imperije, osmanska država mogla je relativno brzo napredovati i u sistemu školstva, koje je bilo dobro razrađeno i uspješno još od vremena uspostave medrese "Nizamiyye", koju su Seldžuci osnovali u Bagdadu. U novoosvojenim pokrajinama Osmanlije su odmah podizali džamije, a uz njih i medrese, tako da je taj novi sistem školstva vrlo brzo profunkcionirao i dao prve značajne rezultate kroz pojavu znamenitih učenjaka i književnika. Prva osmanska medresa osnovana je u Izniku, a osnivač joj je bio sultan Orhan Gazi (731/1330-1331). Od osnivanja ove medrese do vremena Mehmeda Fatiha osnovane su još osamdeset dvije medrese, mahom u manjim gradovima jer Istanbul još nije bio u posjedu Osmanskog carstva, a od Mehmeda Fatiha broj ovih škola naglo se povećao, tako da se javila potreba da se nastava u njima stepenuje, pa se otvaraju medrese s različitom namjenom.

S obzirom na to da se Osmanska kneževina brzo širila i prerasla u carstvo, potiskujući druge spomenute kneževine, u periodu Osmanlija u XIV

stoljeću nastala su brojna značajna književna i znanstvena djela. Treba naglasiti da je književna djelatnost Anadolije ovoga perioda mnogo šira i bogatija nego što se to mislilo do prije stotinu godina, te da Hammer i Gibb nisu imali podatke o brojnim djelima i njihovim autorima. Nova otkrića rukopisa koji su pronađeni u XX stoljeću uveliko su promijenila saznanja o književnosti Anadolije XIV stoljeća, ali i stoljeća koja su slijedila sve do pojave štampe u Osmanskom carstvu 1726. godine.

Među brojnim djelima religioznog karaktera iz ovog stoljeća, najčešće nailazimo na knjige-biografije (*siyer*) Muhammeda, a.s., odnosno djela koja se odnose na Fatimu, Hasana i Husejna, tragediju kod Kerbele te knjige mevluda. Djela koja se odnose na Muhammeda, a.s., i pripadnike njegove porodice nailazila su na veliki interes u ovoj islamskoj sredini. Na dvorovima egipatskih Turaka (Memluka) i njihovih prinčeva postojali su ljudi posebno zaduženi da čitaju Poslanikovu biografiju. Jedan od takvih je Darir iz Erzuruma koji je preveo Vakidijevo *Osvojenje Sirije* i koji je u drugoj polovini XIV stoljeća u Siriji napisao opširnu Poslanikovu biografiju u stihu i prozi na turskom jeziku. Iako u pogledu jezika ovo djelo pripada ranom periodu azerijskog narječja, u kojem se ovo istočno ogusko narječje još nije bilo odvojilo od anadolskog, to jest zapadnog oguskog narječja, možemo ga uvrstiti u ovo stoljeće zbog slave koju je steklo u Anadoliji. Najznačajniji među ostvarenjima ove vrste književnosti je čuveni mevlud pod nazivom *Vesiletü-n-Necât*, kojeg je 812/1409-1410. godine u Bursi napisao Süleyman Çelebi (Sulejman Čelebi). Budući da su autori djela ove vrste bili obuzeti snažnom idejom vjere, oni ih nisu pisali da bi od uglednika dobili nagradu, već su se neposredno obraćali narodu samo zato što su očekivali nagradu na drugom svijetu. Pisali su jednostavnim, nepretencioznim jezikom, kojeg će narod razumjeti i zavoljeti, pa često čak nisu smatrali potrebnim ni da spomenu svoja imena.

Uz sve navedeno treba istaći da se kulturni i književni razvoj anadolskog društva u XIV stoljeću brzo odvijao. U tom periodu se osim djela čisto vjerskog karaktera pojavljuju drugi radovi, počinju se pisati tekstovi iz oblasti astronomije i astrologije, medicine, povijesti te također i enciklopedijska djela. Osim toga, umjesto perzijskog, koji je bio jezik obrazovanja i književnosti, i arapskog, koji je bio jezik znanosti, sve više na scenu stupa turski jezik. Djelomično je uzrok tome i urušavanje seldžučkog carstva, čiji

su vlastodršci donijeli praksu upotrebe perzijskog jezika, a s druge strane upravitelji kneževina – bejlika, koji su nastali raspadom Seldžučkog carstva, bili su turkmenski bejovi koji često nisu znali nijedan drugi jezik osim materinskog – turskog.

U vrijeme prihvatanja islama i njegovih tekovina, kod najstarijih turkijskih dinastija Karahanida, Šahova Harizma i Seldžuka, a pogotovo za vrijeme trajanja osmanske države, Turci su svoju književnost stvarali u skladu s onim čemu su bili poučeni od do tada kulturno superiornijih naroda. U okviru poezije, koja je nesumnjivo dominirala književnim stvaralaštvom, nastali su narodna književnost i pisana književnost, koja se može podijeliti na divansku i književnost mesnevija. Dok je divanska književnost više imala umjetnički karakter, pjesnici mesnevija upotrebljavali su taj medij u različite svrhe: od stvaranja vjersko-didaktičkih spjevova, poema koje bi se mogle okarakterizirati kao ljubavne, mesnevija s tendencijom tesavvufskih naučavanja, do mesnevija koje su ljetopisnog ili kroničarskog karaktera.

Narodna književnost, pak, uglavnom se sastojala od epova ili kraćih epskih pjesama koje su govorile o osvajanjima Anadolije, a kasnije o junaštvu i raznim životnim avanturama poznatih junaka. Lirske vrste narodne poezije su ljubavnog ili rodoljubivog karaktera, te su to uglavnom kraće pjesme za pjevanje.

Proza islamskog perioda turske književnosti vrlo je bogata i sastoji se od poslanica, komentara, ljetopisa, putopisa, kronika te "sitnijih" književnih vrsta kao što su hikaje (priče) i anegdote.

U okviru pisane književnosti posebna pažnja pridavana je poeziji, naročito onoj pisanoj za visoke krugove. To je bila takozvana divanska poezija, koja je tim imenom nazvana mnogo kasnije od svoga nastanka po terminu *divan*, koji znači: skup, zbir, zbornik, u ovom slučaju zbornik poezije, pisane po strogim pravilima arapske metrike i unaprijed definirane tematike. Tijekom trajanja Osmanskog carstva registrirano je preko 3 500 divana – zbornika poezije nekog divanskog pjesnika – a pretpostavlja se da je ih je bilo znatno više od 5 000. Ovakav zbornik morao je sadržavati pjesme isključivo prihvaćene kao "umjetničke", nastale u okviru arapske i perzijske književnosti. Rijetki su bili izuzeci da se neka pjesma spjevana na kaluf stare turske predislamske poezije nađe u divanu nekog klasičnog osmanskog pjesnika.

Mjera i oblik stiha u islamskim književnostima

Da bi se potpuno shvatio karakter islamske književnosti, kao i to zašto su Turci bili motivirani da u V stoljeću po Hidžri, odnosno XI stoljeću nove ere, u vrijeme formiranja svoje književnosti, slijede opće principe kao i do tada strane elemente, poput metra i forme (*vezin* i *şekil*), potrebno je da se upoznamo s osobenostima metrike i poetskih vrsta u arapskoj i perzijskoj književnosti.

Ušavši u islamsku civilizaciju, Turci su bili ponukani ne samo da prihvate one elemente koji su bili zajednički svim islamskim narodima već i da unesu u svoju književnost elemente arapske književnosti, kao što su metar i forma – *vezin* i *şekil*. To je bio potpuno prirodan slijed događaja za narode koji ulaze u ovaj civilizacijski krug čijoj vjeri i sami pripadaju. Nova vjera, koja uvjetuje promjenu vjerskih shvatanja i svijesti, kao jedne od najvažnijih društvenih vrijednosti, djelujući na moralne, pravne i ekonomske vrijednosti, a kao posljedica toga na umjetničku svijest, donijela je velike promjene u svim segmentima života te utjecala i na estetska gledišta. Tako je alijansa *ümmeti islamiyye*, koja je u svom okrilju okupljala brojne narode i nasljeđa, uspostavila jedinstvo među ovim narodima u različitim oblicima djelatnosti.

Metrika

Arapska metrika bila je formirana i općeprihvaćena u vrijeme predislamske arapske poezije. Dakle, Arapi imaju svoje poetske mjere od najstarijih dana. Pouzdano se zna da je najstariji metar bio redžez (*rağaz*) i da se razdvajao na dvije vrste: *mešrut* i *menhuk*. Kasnije je Imam Halil otkrio sve metre koji su i do danas u upotrebi, osim *mutedareka* koji je naknadno otkrio Ahfeš. Prvi čovjek koji je detaljnije proučavao metriku i uspostavio cjelovit sistem bio je, dakle, Imam Halil 150/767-768. godine. Ovakav krut sistem metrike, koji je predviđao vrlo ograničen broj pjesničkih metara, nije mogao zaobići ni Perzijance ni Turke, koji su ušli u krug islamske književnosti, s tim što su Perzijanci, a kasnije i Turci, razradili i neke podvarijante arapskih metrova.

Prije nego što je uspostavio svoj sistem metrike, Halil je proučio staru arapsku poeziju, i ne odstupajući od njezinih ustaljenih formi, bilježio postojeće metre. Prema arapskoj podjeli, metrika se zapravo dijeli na dvije

glavne grane: *el arud* – nauku o izgovoru i dužini sloga, tj. *sciense de la prosodie*, i *ilmul kafije* – nauku o rimi. Riječ *'arud* (tur. *aruz*), čije leksičko značenje još nije potpuno objašnjeno, nakon Halila je općenito objašnjena kao nauka koja je podređena čistoti i razlikovanju ispravnosti od neispravnosti poetskih mjera u arapskom jeziku.

Poetski oblici u islamskim književnostima

Poetski oblici koji su prevladavali u islamskoj književnosti gotovo su u potpunosti preneseni iz klasične arapske književnosti. Osnovni princip je da se na kraju svakog stiha ponavlja rima. Za osnovu ovakve poezije Arapi su uzeli kasidu iz svoje predislamske poezije i time su ostali u nemogućnosti da spjevaju neke druge rimovane strofe. Teoretičari klasične arapske književnosti držali su se ovih uzora i na osnovu njih formirali nauku o prozodiji i nauku o rimi. Narodna poezija i sve što je pisano izvan tih ustaljenih normi nije smatrano književnošću visoke umjetničke vrijednosti. Ipak, postupno su se počeli njegovati i novi oblici s novim rimama preuzetim iz narodne književnosti.

Misra

U arapskoj, a potom perzijskoj i turskoj poeziji, najmanja poetska jedinica je *misra*, pa se čitav sistem orijentalnih pjesničkih tvorevina oslanja upravo na nju. Misra mora imati svoj metar. Može funkcionirati i samostalno i biti pjesma za sebe, odnosno pjesma koja sadrži samo jednu rečenicu, jednu poruku. Ako misra nije dio jednog bejta, odnosno dio druge pjesme, nego je pjesma za se, zove se *misra-i azade*.

Bejt

Ako se prvom misrau doda još jedan misra u istom metru onda nastaje bejt. Više bejtova čini pjesmu, no ako bejt, isto kao i misra dođe samostalno i predstavlja pjesmu za sebe, onda se on naziva *ferd* ili *mufred*.

Kasida

U staroj arapskoj poeziji kasida je imala svoju shemu. Lahko je pokazati shemu stare arapske kaside po *muallakama*. Muallake su bile nedostižni uzori arapske poezije, pjesme koje su na javnim skupovima izazivale divljenje i bile birane kao najbolje. Zato je i njihov život duži nego život čitave predislamske književnosti, bilo proze bilo poezije. U toj predislamskoj arapskoj kasidi najprije dolazi opis mjesta gdje je nekad živjelo pleme pjesnikove drage, pjesnik moli svog druga s kojim ide da malo stanu, a onda mu vatreno i ganutljivo opisuje osjećanja prema dragoj. Na kraju pjesnik skreće pažnju na sebe, opisuje svoje avanture, junaštva, te govori sa žarom o životu u pustinji. Kasida završava dijelom u kome pjesnik hvali onog kome je posvetio kasidu, veličajući njegovu plemenitost i darežljivost. Prema objašnjenjima historičara književnosti, poput Ibn Halduna, kasida je slijedila nekoliko strogo određenih pravila. Vidi se da je arapska kasida mješavina raznih elemenata: tužbalice, ode, hvalospjeva o sebi i ljubavne pjesme. U turskoj književnosti uobičajeno je da uvodni stihovi kaside, nazvani *nesib*, uglavnom opisuju prirodu, godišnja doba, atmosferu u gradu i sl. Zatim slijedi pohvala onome kome je posvećena kasida (*medhiye*), potom često, ali ne i obavezno, dio gazel (*tegazzul*), nakon koga je dio gdje pjesnik hvali sebe (*fahriye*) i na kraju molitva (*dua*) za onoga kome je kasida posvećena, kao i za samog autora. Oblik koji je kasida zadržala u muallakama vjerojatno je neki kasniji, razvijeniji. Prema predaji, prvi koji je recitirao kasidu bio je Muhelhil, pjesnik iz V stoljeća naše ere.

Kao što je u ovim kasidama bio veoma izražen lirizam, tako se često u njima osjećao ton iskrene i duboke tuge. Usprkos vječnim promjenama života i promjenama ukusa, kasida je uvijek ostala ista, nikada nije prestala biti poema koja u sebi skuplja razne elemente poezije. I u perzijskoj književnosti ova vrsta poezije potpuno je prihvaćena. Još od pjesnika Rudekija, pjesme koje su pjevane o životu na dvoru i one koje su sadržavale elemente hvalospjeva, rugalica, oda itd., pjevane su u formi klasične arapske kaside. Iranski pjesnici pridavali su veliku važnost najsitnijim događajima iz lova vladara, vojnim pobjedama, vjerskim i nacionalnim praznicima, dolasku proljeća i jeseni, u čemu ih slijede i turski pjesnici. Kasida obično ima više od trideset distiha i parni joj se polustihovi rimuju.

Gazel

Slobodna ljubav između muškarca i žene iz predislamskog doba, pa i početka islama, našla je svoje mjesto u poeziji. Ima pretpostavki da je gazel nastao tako što se iz kaside koja je postojala u predislamskoj poeziji izdvojio dio od nekoliko uvodnih stihova koji su imali erotski karakter, ali se također pretpostavlja da je gazel postojao i u vrijeme Imru'ul-Kajsa i da ga je on prvi pjevao. Ipak, sve te pretpostavke ne mogu se dokazati, ali može se reći da je u vrijeme Imru'ul-Kajsa poezija imala neke čednosti i da se u njoj nisu pojavljivali slobodni opisi ljubavnih scena.

Za vrijeme prve četverice halifa gazel je bio zabranjen. Naprimjer, Omer el-Faruk dao je da se batina svaki pjesnik koji javno pjeva o ljubavi. Za vrijeme Emevija okolnosti su se u potpunosti izmijenile. Gazel je postao veoma cijenjena poetska vrsta. Zbog političkog sistema koji su provodile halife u Siriji i Iraku taj oblik poezije bio je zabranjen, a ko se usudio da pjeva gazel nekoj od halifinih žena bio je pogubljen.

Gazel je kod Perzijanaca još od najranijih dana islama prihvaćen kao veoma popularan oblik poezije. Mada se mogu pronaći neki gazeli koji imaju sufijski i poučni karakter, može se općenito reći da je to i u Perziji bila poezija ljubavi i vina. Upravo ovaj oblik postao je najrasprostranjeniji u perzijskoj književnosti. Svaki bolji pjesnik imao je svoj stil u pisanju gazela, tako da postoji ogromna razlika između gazela Saiba i Urfija, s jedne strane, i Hafiza ili Šefketa, s druge strane. Perzijski gazel bio je presudan da i u turskoj poeziji, pa čak i indijskoj, prevlada ova pjesnička forma. U Anadoliji se gazel pojavio kada su njome ovladali Seldžuci, u XII i XIII stoljeću, koji su perzijski jezik učinili službenim jezikom svoje države. Tako se u Anadoliji raširilo pjevanje gazela na perzijskom jeziku, i ta praksa nastavljena je sve do nastanka klasičnog perioda u osmanskoj turskoj književnosti koji je trajao, kako se smatra, od 1453. do 1860. godine. U ta su četiri stoljeća svi poznati osmanski pjesnici, kao i veliki broj anonimnih čije su pjesme zabilježene u brojnim zbornicima (*medžmuama*), spjevali impozantan broj gazela koji se smatraju temeljem *divanske poezije*.

Gazel se obično sastoji od pet do petnaest stihova čiji se parni polustihovi rimuju, a najčešće se susreću gazeli s pet ili sedam distiha (*bejtova*). Prvi stih gazela čija se oba misraa rimuju zove se *matla*. Posljednji stih zove se *makta* (*taç beyti*, *mahlas beyti*) i u njemu pjesnik obično saopćava svoj *mahlas* (pseudonim).

Kit'a

Kao književni termin *kit'a* predstavlja pjesmu sličnu gazelu, samo što kit'a nema matla bejt, što znači da ima rimovanje stihova ne kao kod gazela *aa ba ca da* itd., nego *ba ca da fa* itd. Kit'a, također, nema ograničenu temu kao što je to slučaj kod gazela, gdje je uvijek predmet pjevanja neki lirski motiv (ljubav, tuga, bol).

Rubaija

Poetski oblik specifičan za perzijsku poeziju po kome su veliki pjesnici Ebu Said i Hajjam postali poznati, jeste rubaija, kasnije nazvana *dubeyt*. Zbog toga što je obično pjevana na određenu melodiju, dobila je naziv *terane* (melodija, rapsodija). Rubaija je oblik predislamske perzijske poezije. Dobila je arapsko ime po tome što sadrži četiri polustiha (*misra*), iako je osim toga perzijski nazvana *dubeyt*, što perzijski znači dva distiha. Obično ima metar *hezedž*, i to u varijantama *ahrem* i *ahreb*.

Mesnevija

Dugačke poeme, u kojim svaki stih može imati novu misao, a rimovanje je slobodno za svaki stih, omogućile su pjesniku slobodnije izražavanje. Ovakve dugačke poeme zovu se mesnevije, a imale su epski imaginaran, didaktički ili mistički sadržaj. Isto kao i rubaija, i ova poetska forma preuzeta je iz klasične perzijske predislamske poezije i dobila je svoje mjesto u arapskoj književnosti, gdje je dobila i ime *muzdevice*. Ova veoma rasprostranjena pjesnička forma, naročito popularna među imitatorima, pisana je u sedam poetskih mjera, odnosno metara. Spomenuti perzijski ep *Šahnama* pisan je na ovaj način metrom *mutekarib*, i ostatak je stare književne tradicije koja doseže do sasanidskog perioda. O njezinoj upotrebi neposredno nakon islamizacije malo se zna, kao što se malo zna o perzijskoj književnosti toga doba uopće. Stih mesnevije rimuje se tako da se rimuju njegova prva i druga polovina, odnosno ima unutrašnju rimu između dva polustiha: *aa bb cc* itd.

Muztezad

Kao što su Arapi preuzeli oblike rubaije i mesnevije od Perzijanaca, tako su Perzijanci i Turci prihvatili njihovu pjesničku formu *mustezad* i razvijali je. To je takva forma gdje je svakom polustihu ili stihu dodan po jedan misra (polustih), i to rimovan. Taj misra je kraći od prethodnih i ima drugačiji metar.

Terci-i bend

Terdži-i bend je pjesnička forma sastavljena od strofa koje imaju isti metar, ali različitu rimu. Bend (strofa zajedno s vezom), odnosno stihovi koji se nalaze između tih strofa, imaju istu rimu kroz čitavu pjesmu. Svi bendovi u jednoj pjesmi moraju imati paran broj misraa.

Terkib-i bend

Razlika između *terdži-i benda* i *terkib-i benda* u tome je što stihovi koji predstavljaju vezu između strofa (*bend*) ne moraju biti u *terkib-i bendu* s istom rimom kroz čitavu pjesmu. I *terkib-i bend* i *terci-i bend* kao čestu temu imaju tužne događaje, odnosno često su sadržajem tužbalice (*mersiye*), ali ponekad se njima opijevaju tesavvufske, misaone i filozofske teme.

Tuyug

Jedina pjesnička vrsta koja potječe iz stare turske književnosti, a prihvaćena je i u divanskoj književnosti, jeste *tuyug*. To je pjesma sastavljena od strofa s po četiri stiha koji se rimuju po principu *aa ba* ili *ab ab*. Mada je prihvaćena u divanskoj poeziji, divani osmanskih turskih pjesnika ne obiluju tuyugima, iako su kao pjesnička vrsta manje zahtjevni od pjesama preuzetih iz klasične arapske ili perzijske književnosti.

Tahmis

Osim navedenih pjesničkih vrsta, koje se smatraju osnovnim, postoje i izvedene (dorađene, ukrašene) pjesničke vrste zastupljene u divanskoj poeziji, a među najčešće korištenima je *tahmis*. Tahmis se tvori tako da

pjesnik, kao osnovu za svoju pjesmu, koristi stihove drugog pjesnika kojega želi oponašati, te originalnim stihovima (bejtovima) nekog pjesnika gazela dodaje svoja tri *misraa*. Tako se dobivaju strofe od po pet misraa, pa će od jednog gazela od pet bejtova pjesnika čiji se stihovi uzimaju kao osnova nastati pet strofa od po pet misraa. Pri tome autor tahmisa mora strogo poštovati rimu i metar pjesme koju upotpunjava svojim stihovima. Ovim se željela pokazati sposobnost da se u stihove velikih pjesnika s uspjehom utkivaju vlastiti, te da se pjesma pri tome doima kao skladna cjelina.

Tesdis, tesbî', tesmin

Jednako kao *tahmis* tvore se i druge izvedene pjesničke vrste, kao što su *tesdis*, *tesbî'* i *tesmin*, s tim što u ovim pjesmama nastaju strofe od po šest, sedam ili osam misraa.

Nazira

Pjesnička vrsta u kojoj neki divanski pjesnik u potpunosti formalno i sadržajno oponaša pjesmu nekog drugog pjesnika zove se nazira. Pjesnik nazire, koristeći se drugim vokabularom, u istoj rimi i metru iskazuje isti sadržaj pjesničke poruke. Nazire su pisane s namjerom oponašanja velikih pjesnika kako bi se dokazalo vlastito pjesničko umijeće.

Pjesnici XIV stoljeća

Gülšehri

Od samog početka XIV stoljeća povećava se i broj pjesnika koji za uzor uzimaju klasičnu iransku književnost i u potpunosti slijede umjetnost kao cilj. U prvom redu tu možemo spomenuti šejha Ahmeda Gülšehrija iz Kiršehira, velikog umjetnika, koji je na turski preveo Attârov *Mantiku-t-Tayr*

(najstariji rukopis njegovog djela nalazi se u biblioteci Arheološkog muzeja u Istanbulu), proširivši ga pričama preuzetim iz različitih izvora, posebno iz *Mesnevije*, kao i nekim raspravama i pritužbama koji se odnose na njegovo vrijeme. Bio je sufija s uvidom u islamske književnosti i nauke. Međutim, on svoja djela nije napisao u cilju propagande sufizma, nego istinske umjetnosti. Gülšehri je u odnosu na to vrijeme posvećivao veliku pažnju čistoći svoga jezika, besprijekornosti stiha, harmoniji, stilu, i pokazao je da je istinski umjetnik. Kod ovog pjesnika, koji je pridavao poseban značaj estetskoj vrijednosti djela, osjeća se snažan lirizam. Tako je čak i kad daje najapstraktnije savjete o moralu i objašnjava osnove misticizma njegov stil vrlo osebujan. Gülšehri je vrlo dobro znao vrijednost svog djela, te tvrdi, što je sasvim tačno, da prijevod *Mantiku-t-Tayra*, koji se zbog nekih dodavanja dosta razlikuje od originala, nije nimalo ispod Attarovog djela i da prije njega na turskom uopće nije napisano nijedno tako lijepo djelo. Iako je slava ovog velikog pjesnika trajala u Anadoliji do početka XVI stoljeća, on nije ubrajan u "velike pjesnike", te mu se ime uopće ne susreće u tezkirama.

Aşik Paşa (Ašik-paša) i drugi pjesnici

Najznačajniji pjesnik XIV stoljeća bio je Ašik-paša (1272-1332), unuk Baba Ilyasa, koji je došao iz Horasana i nastanio se u Amasiji. Ašik-paša proveo je život u Amasiji i Kiršehiru. Djelo po kojemu je postao najznačajniji pjesnik svoga vremena je *Garibname*, napisano 1330. godine. *Garibname* je vjersko-mistička poema koja sadrži 12 000 bejtova, a u literaturi se ponekad naziva i *Divanom* Ašik-paše. Pisano je pod utjecajem Mevlane i Junus Emrea. Kako je njegova *Garibname* koju je napisao 730/1329-1330. godine od davnina stekla veliki značaj u Anadoliji, postoje njezini brojni prijepisi. Ašik-paša se u starim osmanskim tezkirama i historijama uvijek spominje s epitetom velikog mistika, ali se nikako ne može smatrati originalnim umjetnikom, više je oponašatelj Mevlane i Sultan Veleda.

U *Garibnami*, dugačkom djelu didaktičkog karaktera, napisanom kako bi se Turke koji ne znaju perzijski poučilo pravilima stupanja u derviški red, on je u velikoj mjeri donosio opširne izvode, posebno iz *Mesnevije*.

U ovom opširnim djelu u mesnevi stihovima nema lokalnih utjecaja koji bi pokazali specifičnosti života u Anadoliji tog vremena. Ašik-paša samo na jednom mjestu s čežnjom govori o maglovitim gorama Turkistana, zemlji njegovih predaka, odakle se i sam doselio u Anadoliju, ali u pjesničkom pogledu mnogo je ispod Gülšehrija. Njegov jezik i stil mnogo su grublji, suhoparniji i gotovo su u potpunosti lišeni lirizma. Ašik-paša gotovo nikako ne pridaje značaj estetskoj vrijednosti djela što se uočava kod Gülšehrija. Njegovu slavu – ali ne kao pjesnika, nego samo kao mistika – stoljećima je oživljavalo to što je bio pripadnikom jedne utjecajne anadolske sufijske porodice, kao i didaktički karakter njegovog djela. Osim *Garibname* postoji i nekoliko pobožnih Ašik-pašinih pjesama (ilahija), koje je napisao u narodnom metru, a koje se ne razlikuju od ilahija tipičnih za Junusa Emrea.

Književni utjecaj Junusa Emrea ne ogleda se samo u Ašik-pašinim stihovima tesavvufskog sadržaja. Mnogi derviši pisali su ilahije narodnim jezikom i metrom, a najčuveniji među njima su Said Emre i Kaygusuz Abdal. Said Emre, derviš poznatog Hadžim Sultana, jednog od sljedbenika Hadži Bektaša Velija, živio je u prvim godinama XIV stoljeća i suvremenik je Junusa Emrea. Po svoj prilici to je pjesnik Said ili Sa'deddin čija se jedna ili dvije pjesme spominju u *Vilayetnami* Hadži Bektaša. Druga pjesma, koju je Said Emre napisao u *aruz* metru, napisana je po uzoru, to jeste kao nazira, pjesmi *Poema o sudbini* Ahmeda Fakiha. Poslije ovog pjesnika, koji je uspješno oponašao Yunusa, treba posebno spomenuti Kaygusuz Abdala, jednog od bektašijskih derviša, sljedbenika Abdala Muse. U njegovim pjesmama prisutni su stvarni lirizam, duboka jednostavnost i prisnost te izraz mnogo slobodniji i ironičniji nego što je kod Junusa. Vrlo je veliki utjecaj Kaygusuza u formiranju književnosti koju nazivamo bektašijskom poezijom, a koja je u kasnijim stoljećima dala veliki broj djela.

Kadı Burhaneddin

Kadı Burhaneddin (745/1344-801/1399) pjesnik je Anadolije iz XIV stoljeća u čijim se djelima uočavaju specifičnosti azerijskog narječja. Potječe iz plemena Salur a jedno je vrijeme bio sultan Sivasa i okoline Autor je

Divana na turskom jeziku, sastavljenog od rubaija i tujuga, a pisao je i djela o fikhu (islamskom pravu) na arapskom te, prema historičaru Ayniju, i pjesme na arapskom i perzijskom. U Burhaneddinovim pjesmama, iako pomalo grubim i tehnički nedotjeranim, prisutan je prisan, vrlo živ manir. Dok pjeva o prolaznosti Ovog svijeta, o tome da su i Ovaj i Onaj svijet samo poput jedne čaše, o jedinstvu zaljubljenog i voljene, u njegovim se stihovima, koji su u maniru iranskih mistika, javljaju lokalni pojmovi, preuzeti iz svakodnevnog života, pa se u tim pjesmama otkriva njegov oštar i odvažan ratnički duh. U pjesmama ovog vladara, koji je dosta čitao Mevlaninu poeziju i prema njemu gajio veliko poštovanje, uočava se značajan utjecaj sufizma. Možda zbog toga što su mu djela slaba u pogledu tehnike stiha, više je priznat kao prozaista. Međutim, u njegovim stihovima individualnost je vrlo očigledna.

Sve ovo govori da je XIV stoljeće period u kojem se nacionalni jezik, bilo njegova osmanska ili azerijska varijanta, koji je veoma snažno razvio anadolsku tursku književnost, uspješno suprotstavljao arapskom, koji je bio jezik vjere i nauke, i perzijskom, koji je bio jezik otmjene književnosti. Ova struja, začeta u prethodnom stoljeću, postigla je u ovom stoljeću veliki uspjeh, turski je ne samo u narodu nego i u višim klasama, postao jezik nauke i književnosti, te su, oponašanjem primjera iz perzijske književnosti, udareni snažni temelji klasičnoj turskoj književnosti. Afirmacija turskog jezika još nije bila stigla da svog najvišeg stupnja: državna korespondencija se na nekim područjima vodila na perzijskom. Kod natpisa, pri sudskim procesima i u vakufnamama upotrebljavao se arapski. Također su se djela koja su se odnosila na obredoslovlje i filozofiju i dalje pisala na arapskom, a ona s područja tesavvufa na arapskom i na perzijskom jeziku. Ipak, usprkos svemu tome vidi se da turski dobiva na značaju i u državnim poslovima, o čemu svjedoče fermani Murata I. Iako neki pisci i pjesnici tvrde da turski jezik nije u dovoljnoj mjeri bogat, pod utjecajem općih strujanja oni osjećaju potrebu da pišu na turskom ili da prevode na turski. Oponašaju se i prevode perzijski pjesnici kao što su Firdevsi, Nizami, Attâr, Sadi, Mevlana, Selman Sâvedži i Kemal Hudžendi. Jezik se postupno puni arapskim i perzijskim elementima. Gramatike ovih jezika, dajući turskom jeziku neka pravila, dovode do narušavanja osobenosti i estetike nacionalnog jezika. Pozajmljuju se pjesnički oblici iranske književnosti i njihova pravila, ali još uvijek se obilno upotrebljavaju turske riječi,

prevlast arapskog i perzijskog, kakva je bila u kasnijim stoljećima, još uvijek se ne osjeća. Budući da je književni anadolski turski jezik manje-više utemeljen još u XIII stoljeću, u djelima pisanim na različitim područjima Anadolije u XIV stoljeću pažnju jezikoslovaca ne privlači ništa drugo osim dijalekatskih razlika. Zanimljiva je činjenica da je većina pjesnika izraslih u ovom stoljeću bila iz reda mevlevija.

Mesnevije XIV stoljeća

Vjersko-moralističke mesnevije

Jedan od najznačajnijih književnih žanrova koje su Turci preuzeli od Perzijanaca su pjesme u mesnevi formi. Time se utjecaj perzijske književnosti na tursku seldžučku i ranoosmansku književnost ukorijenio duboko ne samo kao forma nego i kao sadržaj. Ove mesnevije su u prvo vrijeme slobodni prijevodi ili preradbe poznatih mesnevija iz klasične perzijske književnosti. Gülšehrijeva mesnevija *Mantiku-t-tayr* (Govor ptica), dovršena 717/1317-1318. godine, slobodan je prijevod Attârove istoimene mesnevije, spjevane čak u istom metru kao i Attarova. Mesnevija govori o tome kako su se skupile različite ptice (slavuj, papagaj, paun, soko, sova i druge) i odlučile da traže Gospodara. Među tim pticama bio je i pupavac koji je bio glasnik o Bogu, koji je znao tajnu stvaranja, a družeći se s poslanikom Sulejmanom (Solomonom) upoznao je cijeli svijet. Društvo kreće za pupavcem, ali na putu, zbog umora, žele odustati, iako ih on vodi do Simurga (feniksa), preko planine Kaf. Pupavac ih bodri i tješi obećavajući im da će stići do Simurga i usput im pokazuje doline *želje* (istek), *ljubavi* (aşk), *spoznaje* (ma'rifet), *zadovoljnosti* (istigna), *jednosti* (tevhid), *divljenja* (hayret) i *siromaštva i prolaznosti* (fakr u fena).

Neke ptice odustaju od puta, neke traže hranu, neke ugibaju od gladi i iznemoglosti i samo ih trideset nalazi mjesto gdje se nalazi car ptica. Kad su došle do dvora vidjele su da nema nikoga osim njih i na taj način spoznale su sebe, svoje duše, shvatile su da su one ustvari

taj *si-murg* (na perzijskom – trideset ptica). Gülšehri je izostavio neke priče koje se nalaze u Attarovom djelu, a dodao je neke druge (četiri iz Rumijeve *Mesnevije*, te iz *Kelile i Dimne*, Sadijevog *Gulistana* i *Lemaata* Fahreddina Irakija).

U mesnevije ovoga vremena treba svakako pribrojati i *Bahru-l-Hakaik* Hatiboğlua (umro 838/1434-1435. godine) što predstavlja stihovanu verziju djela *Makalat*, koje je na arapskom jeziku sastavio osnivač bektašijskog reda Hadži Bektaš Veli. Hatiboğlu je djelo završio 812/1409--1410. godine i posvetio ga vladaru Maraša i Elbistana Dulkadiroğlu Nasiruddinu Mehmedu. Djelo sadrži 1359 bejtova i podijeljeno je u osam pjevanja. U prvom pjevanju govori o četiri osnovna elementa: zemlji, vodi, vjetru i vatri te četiri kategorije ljudi: pobožnjaku (*abid*), isposniku (*zahid*), onome koji je spoznao istinu (*arif*) i privrženiku Bogu (*muhib*). U drugom pjevanju govori o robu Božijem (*kul*), u trećem o pokajanju (*tevbe*), u četvrtom o spoznaji, u petom o saznanju vlastite manjkavosti (*nisti*), u šestom o srcu, u sedmom o šejtanu koji gospodari srcem i u osmom o nepostojanju (*adem*). Između pjevanja su razni vjerski savjeti i poduke, često potkrijepljeni ajetima iz Kur'ana i hadisima. Djelo je jezički i stilski jednostavnije napisano od druge Hatiboğluove mesnevije *Ferahname* i sadrži niz metričkih i drugih grešaka, ali nije lišeno umjetničke vrijednosti.

I Attârova mesnevija, *Musibetname*, doživjela je svoju tursku varijantu u prijevodu Pir Muhammeda (XV stoljeće) pod naslovom *Tarikatname*. Napisana je 826/1423. godine, sastoji se od 4930 distiha i, kako se može razumjeti iz naslova, objašnjava neke tesavvufske postavke, ali ne sasvim u skladu s *Vahdet-i Vucudom* (Jedinstvom Bitka). Naime, u ovom djelu govori se o tome kako sljedbenici tesavvufa traže Allaha u svemiru, ali Ga nalaze u sebi. Djelo je potkrijepljeno s dosta poučnih priča.

U okviru mesnevija s vjerskim sadržajem posebno mjesto zauzimaju one koje govore o pogibiji Muhammedovog, a.s., unuka Husejna na Kerbeli. Ove mesnevije sačinjavaju poseban žanr tzv. *Maktela* (*maktel* – mjesto i vrijeme pogubljenja).

Prvi primjer takve mesnevije pod naslovom *Maktel-i Hüseyin* spjevao je Šazi iz Kastamonije u XIV stoljeću. Djelo sadrži 3313 bejtova, a podijeljeno je u deset *medžlisa* (sjedjeljki), što znači da je predviđeno da se pročita na deset skupova. Protkano je mjestimično gazelima.

Mesnevije ljubavnog sadržaja i njihovi autori

Turska književnost u žanru mesnevija do polovine XIV stoljeća nastavlja obrađivati vjersko-tesavvufske i epsko-junačke teme. Druga polovina XIV stoljeća bila je vrijeme u kojem je nastalo mnogo mesnevija s ljubavnom tematikom. S obzirom na to da su upravo ove mesnevije, nadahnute perzijskom klasičnom poezijom, ostavile snažan pečat u turskoj književnosti do kraja XIX stoljeća, potrebno je i ovdje navesti sadržaj barem onih najpoznatijih, iako je njihov broj odveć velik da bi se mogle i spomenuti u jednom ovako sažetom pregledu turske književnosti.

Jedan od prvih i najistaknutijih pjesnika ovog perioda je Hodža Mes'ud s djelom *Süheyl ü Nevbahar*. Mesnevija *Süheyl ü Nevbahar* iz 751/1350-1351. godine predstavlja adaptirani prijevod istoimenog djela s perzijskog jezika. U ovom djelu prevoditelji, odnosno autori dopunjenog prijevoda, Hodža Mes'ud bin Ahmed i njegov nećak Izzeddin, donose novine i različitosti vrijedne pažnje.

Susret, sastanak (*vuslat*) s voljenom osobom, što je ideja-vodilja pjesnika, u mesneviji je prikazan kao ovozemaljska, ljudska ljubav. Ovime se ne želi reći da takvih tema nije bilo i prije u turskoj književnosti. Takve teme susrećemo još u XIII stoljeću kod pjesnika Şeyyada (Šejjad) Hamze i Suli Fakiha u njihovim istoimenim djelima *Yusuf i Zulejha*. Ali kako ti pjesnici govore o ljubavi Božijeg Poslanika, njihov opis ljubavnih osjećanja ipak je morao biti suzdržan, pa su ostali lišeni mogućnosti da temi daju onaj oblik koji su možda željeli. Čak Šejjad Hamza, dok opisuje ljubav Jusufa, citira i Kur'an i daje objašnjenja kur'anskih ajeta, tako da djelo poprima i vjerski karakter. Stoga nije uputno u istoj ravni analizirati djela *Yusuf i Zulejha* i *Süheyl ü Nevbahar*. Ovosvjetska ljubav koja je tema u djelu *Süheyl ü Nevbahar*, kao i u *Hurşidnami* Šejhoğlu Mustafe (789/1387), pa donekle i u Ahmedijevoj *İskendernami* (792/1390), iako ne kao glavna tema, nego kao tema jednog odjeljka u knjizi, te u *Işknami* pjesnika Mehmeda kao dominantna tema djela, s mesnevijom *Hüsrev ü Şirin* koju je spjevao Şeyhi (Šejhi) početkom sljedećeg stoljeća proizvest će jedan stil u književnosti – takozvane ljubavne mesnevije.

Romantičnu ljubavnu priču *Süheyl ü Nevbahar* preveli su s perzijskog jezika na turski Hodža Mes'ud i njegov nećak Izzeddin Ahmed. Hodža Mes'ud u uvodu knjige s nekoliko stihova hvali nećaka Izzeddina i nakon

što opisuje kakvu ljubav gaji prema njemu izjavljuje u stihu: "Ravno hiljadu stihova od početka priče – On je sročio i rekao: Na tebe je red."

Time objašnjava da je hiljadu stihova ove mesnevije Izzeddinovo, a preostali dio od nešto preko četiri hiljade stihova njegovo, odnosno da im je on prevoditelj. Iako je godina pisanja (prevođenja) ovog djela 751/1350--1351, to jest vrijeme vladanja osmanskog sultana Murata I, u djelu nema nikakve bilješke koja bi upućivala na to da je djelo njemu posvećeno.

Süheyl ü Nevbahar je napisana u metru *mutekaribu* (*feulun / feulun / feulun / feul*), a naslov koji je prevoditelj dao ovom djelu je *Kenzü'l-bedayi* (naslovljeno u pretposljednjem stihu djela).

Knjiga je sročena u formi koja odgovara klasičnom ustrojstvu mesnevije. Naslovi poglavlja na perzijskom su jeziku. Dijelovi koji se svrstavaju u *munadžat* i *na't* ne zauzimaju toliko mjesta kao u *Işknami* i *Hurşidnami*. U djelu je i četrnaest gazela: dvanaest iz usta Süheyla i dva iz usta Nevbahar. U posljednjem stihu (*makta-beyit*) uvijek se susreću imena junaka (navodnih autora tih gazela, tj. Süheyla i Nevbahar). Specifičnost djela je i u tome što Süheyl dok pjeva gazele uvijek u ruci ima instrument kopuz. Gazeli su pisani različitim metrovima: šest ih je u metru *mef'ulu / mef'ulu / fe'ulun*, tri u *mef'ulu / fa'ilatu / mefa'ilun*, a po jedan u *fa'ilatun / fa'ilatun / fa'ilatun / fa'ilun* i *mef'ulu / mef'ulu / mef'ulu / fa'ilatun* metru.

Sadržaj mesnevije Süheyl ü Nevbahar

Padišah Jemena po imenu Bahr žali što nema sina. Nakon što bude uslišana molitva njegovih sljedbenika, on dobiva sina kojem daju ime Süheyl. Otac proglašava da će ga naslijediti Süheyl.

Jednog dana Süheyl ulazi u jednu od četrdeset odaja očeve zgrade. Ugleda odraz jedne djevojke najprije u bazenu, a onda na stropu. Zaljubljuje se u nju i traži slikara koji je napravio njezinu sliku. Slikar mu govori da je to slika kćeri kineskog cara. Süheyl kreće sa slikarom na put kako bi pronašao djevojku i dolazi u Kinu. Posredstvom slikara Süheyl poziva kineskog cara i njegove ljude na gozbu. Čitav grad zadivljen je plemenitošću i lijepim odgojem Süheyla iz Jemena.

S druge strane Nevbahar, kći kineskog cara, sanjala je jedne noći da se s neba na njezine grudi spustio soko, pandžama zgrabio njezino srce i

odletio. Ona se u strahu probudila i ispričala san svojoj dadilji, koja joj je protumačila san tako da je neki vladar lijepe ćudi, velik i darežljiv vidio Nevbahar, da se u nju zaljubio i da je traži.

Kineski car kaže Süheylu da u njegovu gradu može sagraditi dvorac kako bi se u njemu mogli uvijek sastajati. Umjetnik napravi u blizini lijep dvorac za deset dana. Na bazen toga dvorca pada sjena Nevbaharina krova. Kada Nevbahar izađe na krov, Süheyl može vidjeti odraz njezina lika u vodi. Nevbahar se nekoliko puta ukazala na krovu, ali Süheyl, upozoren od slikara, nije podizao glavu i u nju gledao. Najzad, Nevbahar mu posla jednu od svojih sluškinja da ga obavijesti kako se želi s njim vidjeti. Jedne večeri Süheyl dođe u predvorje Nevbaharina dvora, a djevojka spusti kose koje je savila u dvije pletenice. Süheyl jedan dio kose omota oko pasa i tako se pope. Čitavu noć zabavljali su se i voljeli. Da bi se još lakše i bez opasnosti viđali, spojili su svoje sobe jednim tajnim podzemnim prolazom. Neko vrijeme sastajali su se ovako i provodili slobodno vrijeme, dok jedne noći Süheyl ne reče svojoj dragoj da se želi vratiti u svoju zemlju. Nevbahar želi da i nju povede. Süheyl posredstvom slikara traži carevo dopuštenje. Car ne pristaje odmah, ali na Süheylovo insistiranje dopušta pod uvjetom da ostanu još jedan mjesec.

Kad je jedne noći car priređivao gozbu u Süheylovom dvorcu, Nevbahar uz pomoć jemenskih slugu opija oca i dvojicu braće, a Süheylu daje znak da spremi dva konja i da je čeka izvan grada. Süheyl je prihvatio Nevbaharin prijedlog, ali kad je došao na livadu izvan grada, od umora je zaspao.

Car je imao jednog neprijatelja, crnca Saluka, koji je otišao za Süheylom i radoznalo iščekivao da vidi za koga je spremljen drugi konj. Kad se pojavila Nevbahar, s obzirom na to da je bila noć, nije vidjela ko je na konju, uzjahala je onog slobodnog i šutke je krenula za pratiocem. Tek kad je svanulo, vidjela je o čemu se radi. Od Saluka je saznala da je Süheyl živ pa ga je nagovorila da ga ode ubiti jer će on inače obavijestiti cara, a ovaj će za njima poslati vojsku.

Süheyl se u međuvremenu probudi i vidje da je posve sam, a da su konji pobjegli. Vrati se u grad, pretraži svuda, ali konje ne nađe. On potom napušta grad i odlazi u brda razmišljajući o Nevbaharinoj sudbini, uplakan i žalostan. Saluk ne pronalazi Süheyla, vraća se, ali ni traga od Nevbahar.

Car i njegovi sinovi najzad dolaze sebi, vide da nema ni Süheyla ni Nevbahar i dadnu se s vojskom u potragu za njima. Süheylov slikar, koji je otišao prije njega na čelu njegove vojske, razmišlja o Süheylovoj sudbini i tuguje. Tada se dvije vojske susreću i žestoko sukobljavaju, slikareva vojska biva pobijeđena, a vojskovođa mu gine. Slikara zarobi carev stariji sin, koji ga dovede pred veoma srditog kineskog cara. Tražio je od slikara da objasni šta se zbilo, a ovaj u pojedinostima objasni kako se Süheyl zaljubio u njegovu kćer i kako su zbog toga i došli u Kinu. Car se mnogo ražalosti i reče da bi rado dao kćer za njega da je sve to znao. Slikar, koji bi oslobođen, uze sa sobom nekoliko slugu i pet-šest konja i ode tražiti Süheyla.

Oslobodivši se od Saluka, Nevbahar tumara brdima i izbija na morsku obalu. Nakon deset dana ugleda na horizontu lađu koja je pripadala jednom židovskom trgovcu. Budući da je bila prekrivenog lica, predstavi se trgovcu kao sin kineskog cara. Ispriča kako se na njega (to jest nju) car jednog dana naljutio i da je nakon teških riječi otišla u brda. Lađa isplovi i nakon jednog mjeseca pristade na jedan otok. Veliki grad na tome otoku nosio je ime tamošnjeg vladara Talisa. Vladar je imao vrlo naočitog sina po imenu Kaytas. Židov je ovdje dolazio svake godine i trgovao. Kad je Kaytas ugledao Nevbahar, odmah se u nju zaljubio i tražio od oca da poduzme šta god je potrebno da bi je izbavio od Židova. Židov je bio spreman prihvatiti 5 000 dukata da bi predao Nevbahar, ali mu ona predloži da pobjegnu, što on prihvati. Jednog jutra Židov iznenada rano isplovi i odmah tijekom putovanja poče se udvarati Nevbahar. Ona obeća da će mu se pokoriti kad izađu na kopno i kad se okupa. Došli su do obale, a Nevbahar izlazi pod izlikom da treba napasti konja, vješto ga zajaše i pobjegne od Židova. Nakon tri dana bez jela i odmora, na obali mora susreće Kaytasovu sestru. Djevojka s njom lijepo postupa, a Nevbahar joj ispriča šta joj se sve dogodilo ne spominjući njezinog brata Kaytasa. Od nje saznaje gdje je put za Kinu i odlazi. Na putu nailazi na neki veliki grad Tufan. Tamo su imali jednog darežljivog i pravednog vladara s kojim se nikako nisu mogli rastati. Kad jednog dana vladar umre, oni izađu na put i odluče da postave za vladara prvog ko naiđe. Slučaj je htio da prva naiđe Nevbahar koju postaviše na vladarsko prijestolje. Vladala je dvije godine, nikad ne zaboravljajući Süheyla. Tražila je da joj dovedu slikara koji će ju slikati otkrivenu kako bi poslala sliku da je gleda ko god naiđe.

U grad najprije prispijeva Saluk, koga Nevbahar baca u tamnicu. Preko povjerljivog čovjeka Nevbahar saznaje da je Süheyl živ. Tražeći Nevbahar i Kaytas dolazi do Tufana.

Jednog dana Süheyl susreće slikara i moli dopuštenje od vladara da ode iz zemlje. Najzad uspijeva doći do grada Tufana i sastati se s Nevbahar. Nevbahar zove glasnika da obiđe grad i objavi šta joj se sve dogodilo. Süheyl dolazi na prijestolje umjesto Nevbahar. Slikar postaje vezir, a Saluku odsijecaju glavu. Židovu udaraju dvjesto batina, a Kaytasu poručuju da je najbolje da se vrati ocu.

Süheyl najprije piše Nevbaharinom ocu šta se zbilo, a onda i svome ocu. Iste godine dobili su sina po imenu Humam. Na očevo insistiranje Süheyl se vraća s Nevbahar u Jemen, a prijestolje ostavlja sinu koji je već bio odrastao. Ubrzo umire jemenski vladar, Süheyl dolazi na prijestolje i pravedno vlada.

U XIV stoljeću koriste se priče preuzete iz iranske književnosti. Takvi su prozni prijevod *Kelile i Dimne* u kojem se nalaze i neki dijelovi u stihu, te također stihovani prijevod ovog djela, sačinjen u vrijeme Murata I. Međutim, stihovana priča *Süheyl ü Nevbahar*, koju su napisali, tj. preveli Mes'ud bin Ahmed i njegov nećak Izzeddin, nadilazi njihove književne vrijednosti.

Prijevod *Bostana* ovog autora, napravljen u izboru, u pogledu estetske vrijednosti ne možemo staviti u isti red s ovim djelom. Međutim, Hodža Mes'ud, za kojeg se vidi da je dobro poznavao islamske znanosti i iransku književnost, jedan je od istinskih pjesnika ovog stoljeća. Druga djela njegova nećaka Izzeddina, za kojeg se također vidi da je bio talentiran pjesnik, nažalost, nisu poznata.

Şeyhoğlu Mustafa (Šejhoğlu Mustafa)

Jedan od istaknutih pjesnika koji je nakon Hodže Mes'uda stekao slavu pisanjem vrste ljubavnih priča u stihu je Šejhoğlu Mustafa. Ovaj pjesnik, koji je svoju veliku priču po imenu *Hurşidname* završio 789/1387-1388. godine bio je ljubimac Hodže Mes'uda. Pjesnik je bio pripadnik jedne od utjecajnih porodica bejlika Germiyan, Suleyman-šaha. Nešto kasnije prešao je Yıldırım Bayazitu i uručio mu drugi primjerak *Hurşidname*. Pored

ovog djela, u starim medžmuama nailazi se na njegove pjesme. Također je autor proznog djela *Kenzül-kübera*, koje je završio 803/1400-1401. godine. Kako pjesnik na kraju ovoga djela kaže da ima 62 godine, zaključuje se da se rodio 741/1340-1341. godine. Djelo *Kenzül-kübera* prožeto je i stihovima, a sadrži i pjesme nekih starih anadolskih pjesnika, kao što su Jusuf Meddah, Has, Dehhani, Gülšehri, Hodža Mes'ud, Elvan Čelebi. Djelo daje važne podatke o društvenom životu toga vremena. Na osnovu ovoga djela, a posebno *Hurşidname*, Šejhoğlu se iskazuje kao dobar prozni pisac i pjesnik, koji je s uspjehom prevodio i perzijsku poeziju.

Hurşidnama je mesnevija koja sadrži 7 400 bejtova i svrstava se među mesnevije s ljubavnim sadržajem. Počinje s munadžatima (tri), zatim sadrži poglavlje o miradžu, na'tove o Ebu Bekru, Omeru, Osmanu i Aliji, uvodnu pjesmu u kojoj opisuje motive koji su ga podstakli da spjeva ovu mesneviju. Slijedi potom pohvalnica Bajazitu I (*Der medh-i Bayezid Han*). Svi su naslovi na perzijskom, a u tekstu se nalazi devetnaest gazela: po osam koje izgovaraju Huršid i Ferahšad, te tri druge osobe. Gazeli su spjevani u devet oblika metra.

Sadržaj *Hurşidname*

Perzijski car Siyavuš i njegova žena Hatun, koji nemaju muško dijete a žarko ga žele, dobivaju djevojčicu Huršid. Astrolozi im tumače da će ta djevojčica biti nesretna i šah odlučuje da je ubiju. Majka se snalazi tako što u gradu pronalaze jedno mrtvo žensko dijete koje zatim daju da se sahrani sa svim ceremonijama, a ona kćer tajno odnosi u neku udaljenu tvrđavu (Daru'l-melek) i prepušta je dadilji i slugi. Djevojčica se tu odgaja i uči, vježba jahanje i rukovanje oružjem.

Tri osobe koje su ljubomorne na Hatun povjeravaju šahu ovu tajnu. Siyavuš uzima sa sobom četvericu slugu, dolazi do tvrđave Daru'l-melek i naređuje slugama da uđu i odsijeku glavu djevojčici. Oni ulaze, ali opčinjeni njezinom ljepotom ne mogu izvršiti naređenje, zatim izlaze, a jedan od njih, smrtno zaljubljen, umire. Šah ulazi unutra, ali zadivljen njezinim izgledom, odgojem i ponašanjem odustaje od svoje nakane i vodi kćer u svoj dvor. Huršid moli oca da podigne mauzolej slugi koji je umro ugledavši njezinu ljepotu, a od ostalih trojice sluga jednog šalju u Maroko.

Kad je ovaj stigao u Maroko i ispričao ovu priču Ferahšadu, sinu marokanskog cara, ovaj se zaljubljuje u Huršid slušajući ove riječi. U to vrijeme

se na dvoru našao i jedan pustolov, Azad, s kojim Ferahšad polazi na put da traži Huršid. Iako je car poslao za njima ljude da ih pronađu i vrate, oni su zameli tragove i nestali.

Ferahšad i Azad dolaze u Perziju i nailaze na turbe sluge koji je umro zaljubljen u Huršid. Upoznaju dvojicu derviša koji su krenuli iz Jerusalema da obiđu ovo turbe. Čuvar turbeta im nalazi jednu kuću u gradu, a o njima obavještava i Huršid. Shvativši da su ova dvojica u nju zaljubljena, Huršid upozorava čuvara da lijepo postupa s njima. Čuvar donosi Ferahšadove gazele Huršid na koje mu ona odgovara gazelima, o čemu se povjerava svojoj dadilji. Neko vrijeme tako su se dopisivali gazelima, a onda su se počeli viđati pa su se zavoljeli.

Ljubav jednog od preostalih trojice slugu opjevana je u pjesmama i za to čuje tatarski han – Boğa-han. On poziva toga slugu, a kad mu ovaj sve ispriča i Han se zaljubi u Huršid, te šalje vezira Turumtaya da od Siyavuša prosi njegovu kćer. Siyavuš odbija ovu ponudu, a uvrijeđeni Boğa-han sprema se za rat. Junaci dvije vojske, Zaygam i Sirham, vode borbu u kojoj Sirhan, čovjek Boğa-hana, pobjeđuje i zarobljava Zaygama. Bespomoćan, Siyavuš pristaje dati kćer Boğa-hanu, no rat se produžava i Huršid šalje poruku Ferahšadu. Ovaj poručuje Boğa-hanu da se još ranije zaljubio u Huršid i poziva ga na dvoboj. U dvoboju Ferahšad odsijeca glavu Boğa-hanu, što raduje Šaha Siyavuša koji mu obećava dati kćer. S tim se slaže i Hatun, ali jedan od Siyavušovih ljudi, ljubomoran na Ferahšadov uspjeh, predlaže da Ferahšad donese dragulj koji noću daje dnevnu svjetlost, a koji se nalazi, po njegovoj priči, kod marokanskog cara.

Ferahšad i Azad, uz mnogo usputnih avantura, dolaze u Maroko kako bi uzeli spomenuti dragulj. Njegov otac, car, veoma se veseli njihovom dolasku. Sedam dana i sedam noći se slavi. Okuplja sve ljude i oglašava da će sinu ostaviti prijestolje. Ferahšad na to ne pristaje jer misli samo na Huršid. Car shvaća da mu je sin "bolestan" od ljubavi pa na dvor dovodi najbolje liječnike koji predlažu da mu se dovedu najljepše robinje. Ferahšad ni jednu ne gleda. S druge strane, Huršid postupno gubi strpljenje.

Kafur, treći od slugu koji se zaljubio u Huršid, naučio je slikarstvo od jednog umjetnika. Naslikao je jednu prekrasnu sliku na kojoj se nalazi Huršid. S vremena na vrijeme bi vadio sliku, gledao je i plakao. Dok je jednog dana gledao sliku, na polju puhnu snažan vjetar i odnese mu je. Slika je preletjela mnoge krajeve i pala u vrt dvora Behrama, sina Tusovog, koji

je bio car Egipta. Kad vidje sliku, Behram pade i izgubi se. Nije vrijedilo koliko god je Tus odgovarao sina koji se bio zaljubio u Huršidinu sliku. Vidjevši da nema koristi, opremi sina na put poslavši po njemu pismo koje je pripremio za Siyavuša.

Siyavuš primi Behrama. U međuvremenu su prošle dvije godine. Od Ferahšada ni traga ni glasa. Siyavuš najprije podsjeti da je dao riječ Ferahšadu, ali kad se posavjetovao sa svojim ljudima, oni su mu rekli da ako je Ferahšad zaista princ da bi se do sada vratio. Oni predlože caru da Huršid da Behramu. Bespomoćan Siyavuš pristaje, a Huršid, čuvši za ovo, očajava i plače. Sanja Ferahšada koji joj pjeva pjesme. I dalje je zaljubljena u njega.

Siyavuš priprema svadbu. S druge strane, Ferahšadov otac se razboli, poziva sina i plemiće, savjetuje ih i prepušta Ferahšadu prijestolje.

Nakon izvjesnog vremena Ferahšad poziva sebi Azada i, pod izgovorom da idu obaviti hadž, opraštaju se s velikašima. Dolaze u grad Džemabad. Na Azadov prijedlog konače izvan grada. Siyavuš im šalje izaslanika. Kad se vratio izaslanik koji se vidio s Ferahšadom, podsjeća Siyavuša na obećanje. Siyavuš je u teškom stanju, ali prima Ferahšada koji na skupu pokazuje dragulj (*la'l-ı hokka*). Siyavuš, opet neodlučan, traži savjetovanje vjerskih i državnih uglednika u prisustvu Ferahšada i Behrama. Kadija iznosi vjerski propis da se treba pitati djevojku za pristanak. Ona ne spominje izravno Ferahšadovo ime, ali kaže da će poći za onoga ko ju je izbavio od Boğa-hana.

Obavlja se svadba Huršid i Ferahšada. Siyavuš tješi Behrama, daruje ga i otprema u njegovu zemlju.

I Šejhoğlu se, poput Hodže Mes'uda, žali na nedovoljno bogatstvo turskog jezika pa kaže:

Ki Türkün dili nâ-ma'lum dildür
İbaretden neden mahrum dildür

(Turski jezik je nepoznat jezik
Jer je siromašan izrazima)

Kuru vu sulb ü sert dür taşa benzer
Ter ü nâzük dil andan ürke benzer.

(Podsjeća na prosto, oštro i sirovo zrno bisera
Zbog toga i najljupkiji izraz doima se grubim).

I pored toga, on smatra da se svakom narodu treba obraćati na njegovu jeziku. Šejhoğlu dobro vlada tehnikom stare književnosti, iako u pogledu metrike ima izvjesnih nedostataka.

Opisana ljubav između Huršid i Ferahšada je materijalna, putena, ovozemaljska, senzualna. Ljubavne scene su slikovite, a ljubav se smatra uzvišenom i svetom.

Hurşidnama se smatra jednom od najboljih turskih ljubavnih mesnevija toga doba i uopće pripada najboljim turskim književnim ostvarenjima XIV stoljeća.

Ahmedi

Najvećim pjesnikom ovog stoljeća, ako izuzmemo Nesimija, smatra se Tadžuddin bin Ibrahim Ahmedi (1334-1412), autor više klasičnih djela u mesnevi stihovima i među njima najpoznatijega, *İskendername*. U vrijeme raspada Seldžučke imperije, kada se na sve strane Anadolije pojavljuju samostalne kneževine, nastala je književnost stvarana po ukusu vladara tih kneževina. Budući da veliki broj bejova, gospodara tih samostalnih kneževina, nije znao drugi jezik osim turskog, valjalo je za njihove potrebe i u skladu s njihovim ukusom pisati djela na turskom jezika ili ih prevoditi s perzijskog i arapskog na turski. Ahmedi se, po svoj prilici, rodio u Sivasu, u središnjoj Anadoliji, a od djetinjstva je živio u kneževini Germiyan. Odlazi na studije u Kairo, tadašnje najveće središte islamske kulture, a po povratku služi Mir Suleymanu iz porodice Germiyan. Kad je Timur osvojio Anadoliju, Ahmedi je služio jedno vrijeme i ovoga vladara, da bi kasnije, u vrijeme interregnuma, nakon smrti sultana Bajazita I, služio kod njegova sina princa Sulejmana koji je jedno vrijeme vladao u Edreni.

Ahmedi je autor devet djela koja se smatraju klasikom turske književnosti. Na prvom mjestu tu je *Divan* sačuvan u više rukopisnih primjeraka, od kojih onaj najopsežniji sadrži preko 800 pjesama. Spjevao je veliki broj kasida, mahom panegirika vladarima kod kojih je služio, ali koje oslikavaju i atmosferu vremena u kojem je živio. Gazeli bi se mogli čitati kao izrazi divljenja ljepoticama. Tragovi nesretne ljubavi posvećeni su ljubavnoj boli što se kao tematika susreće još kod perzijskog pjesnika Attâra, a kasnije i kod turskog pjesnika azerijskog porijekla Fuzulija. Naravno, historičari

turske književnosti smatraju da ove pjesme treba shvatiti u mističnom smislu. Njegovo djelo *İskendername* prva je stihovana *aleksandrida* u turskoj književnosti. Ovo djelo najveća je i najpoznatija Ahmedijeva mesnevija, dragocjena ne samo zato što govori o Aleksandru Velikom, čiji je život prešao u legendu istočnih naroda, nego pruža niz zanimljivih razmišljanja o vjeri, tesavvufu, moralu, filozofiji, povijesti, zemljopisu, astronomiji, medicini, politici i drugim temama.

Mesneviju *Cemşid u Hurşid* Ahmedi je završio 1403. godine i posvetio je Emiru Sulejmanu. Za osnovu je uzeo istoimenu mesneviju iranskog pjesnika Selmana Sâvedžija koju je namjeravao prevesti s perzijskog jezika, ali je njegova verzija ovog djela opširnija od Sâvedžijeve za 2 300 bejtova. Sadržaj ove mesnevije je ljubavna priča o Džemšidu, sinu kineskog cara Fagfura, i Huršid, kćeri bizantijskog cara.

Stara je tradicija u iranskoj i turskoj literaturi da se djela o čuvanju zdravlja pišu u stihovima. Takav je slučaj i s Ahmedijevim djelom *Tervih'ul-Ervâh*, čija je tematika medicinska znanost, a također je spjevana u mesnevi formi. Stari pjesnik je mladom princu darovao savjete o zdravlju u 4607 distiha. Turski historičari koji su proučavali ovo djelo oslovljavaju pjesnika *şair ve hekim Ahmedi*, što znači pjesnik i liječnik Ahmedi.

I *Esrarname* je Ahmedijev prijevod Attârova istoimenog djela u mesnevi stihovima. Djelo koje tematizira vjeru, tesavvuf i moral sadrži 1752 bejta. I u ovom djelu, kao i u ostalima, pjesnik je slobodno prevodio, uz mnogo vlastitih dodataka, tako da se njegova djela ne mogu smatrati ni potpuno originalnima, ali ni čistim prijevodima, što je, uostalom, manir anadolske turske književnosti toga vremena.

Ahmedija je zanimala i stilistika pa je, uzevši za podlogu djelo Rešiduddina Vatvata (umro 573/1177-1178. godine) *Hadayiqu's-sihr fi daqa'iqi şi'r*, napisao svoje djelo *Bedayi'u 's-sihr fi sanayi'i ş-şi'r*. Isto tako, napisao je arapsko-perzijski rječnik u stihovima *Mirkatul' edeb*, dvije poeme o sintaksi i gramatici *Mizanu'l edeb* i *Mi'yaru'l edeb* te komentar *Kaside Sarsari*. Glavno Ahmedijevo djelo je *Iskendername*. Budući da je ovo djelo, koje je završeno 1390. godine, od davnina steklo veliku slavu, Joseph Thury, a kasnije i Brockelmann, filološki su ga analizirali. Dodajmo, međutim, da među rukopisima *Iskendername* postoje velike razlike, a posebno primjerci pisani u Azerbejdžanu nose karakteristike azerijskog narječja. Ahmedi je ovu temu, koja se od davnina susreće u istočnim i zapadnim književnostima,

preuzeo iz iranskih izvora i dodao joj duži odjeljak koji se odnosi na povijest Anadolije i posebno na osmanske vladare. Zbog toga ga možemo smatrati kroničarem koji je na turskom jeziku pisao kroniku Osmanlija. Iako je vrijednost *Iskendername* u jezičkom i historijskom pogledu velika, s umjetničke tačke gledišta, bez sumnje, prednjači njegov *Divan*. U ovom velikom *Divanu*, koji ima više od 8 000 stihova, postoje kaside, gazeli, terdž-i bendovi i terkib-i bendovi. Njegove su kaside većinom upućene Mir Sulejmanu, a jedna od njih i Čelebi Mehmedu (kasnijem sultanu Mehmedu I). Iz njih se vrlo jasno razumije da je pjesnik pripadao ljudima princa Suleymana. Među ovim pjesmama postoje i neke s lokalnim koloritom koje opisuju Bursu i govore o njezinim stanovnicima. Ahmedijeve pjesme, koji je, osim ovih, napisao još nekoliko djela, u pogledu brojnosti i kvalitete iznad su svih pjesnika ovog stoljeća. Jezik mu je tečniji, stil je shodno temama raznovrsniji, a opisi živopisniji. U njegovim pjesmama postoji umjetnički poriv koji dolazi do izražaja više nego lirizam. On s ponosom kazuje da se nakon njega više neće čitati stari divani i da njegova djela nisu prijevodi niti plagijati poput Šejhoğluovih. To što među anadolskim pjesnicima s poštovanjem spominje Gülšehrija, pokazatelj je istančanosti njegovog književnog ukusa. Iranskim pjesnicima Kemalu Hudžendiju i Selmanu Sâvedžiju upućuje riječi pune hvale i poštovanja. Iako je u formiranju Ahmedijeve književne individualnosti postojao utjecaj Gülšehrija, pa čak i Šeyhoğlua, on je nadmašio svoje prethodnike, te je u stoljećima koja su slijedila smatran velikim pjesnikom XIV stoljeća. Kao što se kod brojnih pjesnika i pisaca XV i XVI stoljeća susreću zapisi koji upućuju na tu njegovu slavu, tako su i mnogi pjesnici ovih stoljeća pisali nazire po ugledu na njegovu poeziju. Njegova *Iskendernama* u ovim se stoljećima s uživanjem čitala u Azerbejdžanu, Horasanu, Transoksaniji, a poznato je da je pjesnik Šejbani-han, osnivač roda Šejbani, veoma cijenio ovo djelo. Zbog svega ovoga može ga se smatrati utemeljivačem klasične turske poezije u Anadoliji.

Sadržaj *Iskendername*

Ahmedijeva poema *Iskendername* je mesnevija spjevana u metru *fa'ilatun / fa'ilatun / fa'ilun,* često zastupljenom u mnogim mesnevijama tog vremena. Nakon podugog uvoda, prelazi se na osnovnu temu podijeljenu

na povezane *priče* ili *epove*. Na kraju svake priče je zaključak u kojem pisac daje savjete čitatelju.

Djelo opisuje osvajanja i junaštva grčkog kralja Aleksandra. Ali osnovni cilj je didaktički, odnosno u okviru priče usavršiti čitaočev vjerski i moralni lik, povećati njegovo znanje iz oblasti geografije, povijesti, medicine, filozofije, astrologije. Oko 350 bejtova sadrže ljubavnu priču o Aleksandru i Gülšah. Sadržaj priče je sljedeći:

Nakon što je Aleksandar ovladao čitavim Iranom, uzeo je pod svoju vlast i Turan, jedino mu se nisu pokorili Hurmuz, Zavilistan i Kabilistan. Zavilistan je bio pod vlašću Zeresba, jednog od potomaka Rustema, koga Aleksandar upoznaje, a Zeresb ga ugošćava tri sedmice. Zeresb je imao prekrasnu kćer Gülšah, koja se, slušajući očeve pohvale o Aleksandru, zaljubljuje u njega a da ga nije ni vidjela. Najzad, jednog dana ona ugleda Aleksandra i odmah izgubi svijest. Nakon što se osvijestila uz pomoć dadilje, Gülšah je počela plakati i provoditi besane noći. Dadilja, koja uočava da nema koristi od savjeta, sugerira Gülšah da se strpi, a da stvar prepusti njoj. Nalazi jednog slikara i od njega tajno traži da napravi Gülšahinu sliku, a onda opet tajno po jednom slugi šalje sliku Aleksandru. Aleksandar ugleda sliku, ostade zapanjen i zatraži da odmah vidi osobu sa slike. Susret u vrtu upriličila je Gülšahina dadilja.

Sutradan, kad su se susreli u vrtu, Aleksandar je odmah izgubio svijest kad je vidio Gülšah, a ona je bila uplakana od neizmjerne ljubavi.

Tako su protekle tri sedmice. Aleksandar se vrati u Sistan, ali mu je u mislima neprekidno bila Gülšah. Zbog toga oboli i padne na postelju. Liječnici mu vade krv, ali krv koja je pala po zemlji ispisuje Gülšahino ime. U isto vrijeme bilo je potrebno vaditi krv i od Gülšah. Njezina prolivena krv ispisuje Aleksandrovo ime.

Nakon pisma i gazela koje je dobila od Aleksandra, Gülšah pada na postelju i tri dana leži bolesna. Teškom mukom dolazi k sebi. Onima oko sebe objašnjava kako ne može savladati čežnju za Aleksandrom i žali se na njegovo nepridržavanje riječi. Piše pismo Aleksandru kome dodaje i jedan gazel. Na ovo pismo Aleksandar šalje svoga ministra Arista u Sistan da zatraži Gülšah od njezina oca. Zeresba ljuti Aleksandrov prijedlog, pa poručuje ministru da se kći ne daje starom neprijatelju. Aleksandar, dobivši ovaj negativan odgovor, povede vojsku od 60 000 ljudi na Sistan. Naposljetku Zeresb biva poražen i Sistan pada pod opsadu. Pomislivši da

bi se nešto moglo dogoditi Gülšah, koja je u opsjednutom gradu, Aleksandar obustavlja opsadu. U svome šatoru stalno misli na Gülšah, iz čežnje za njom plače. Napiše jedno pismo, probode ga strijelom i ubaci u Gülšahin vrt. I Gülšah svoje pismo na isti način pošalje u Aleksandrov šator. Kad je pao mrak, Gülšah se zajedno s dadiljom i sluškinjom spušta niz platno s gradskih zidina i bježi u Aleksandrov logor. Aleksandar je veoma veseo i priprema mjesto za Gülšah.

Bijeg kćeri mnogo je rastužio Zeresba. Bespomoćan, predaje se Aleksandru koji s njim izuzetno lijepo postupa. Tako dolazi do sreće dvoje zaljubljenih. Ljubav, koja je tema jednog manjeg dijela *İskendername*, podsjeća na ljubav Ferruha i Hume u *Işknami*. I ovdje je korišten motiv slanja ljubavnih pisama putem strijele. Gazeli utkani u tekst *İskendername* ljepši su od onih koji su uvršteni u *Süheyl ü Nevbahar*, *Hurşidname* i *Işkname*.

Zajedničke karakteristike ljubavnih mesnevija

Analiziraju li se mesnevije XIV stoljeća, moguće je uočiti brojne zajedničke karakteristike. Među ovim karakteristikama svakako treba izdvojiti sljedeće:

1. Tematika ovih mesnevija odnosi se na ljubav, ali one također sadrže vjersko-moralna gledišta i savjete, kao i tesavvufske metafore. Ova djela imaju i didaktičku funkciju, odnosno nije im jedini cilj opisati ljubavnu avanturu, nego iz tih događaja izvući i određenu pouku, pa se tijekom opisa događaja pisac obraća čitatelju. Pored toga što se, naprimjer, tijekom opisa događaja u *Süheyl ü Nevbahar* daju savjeti, na samom početku djela nalazi se poglavlje "Der hikmet ve nasihat" koje sadrži različite izreke, poslovice i savjete.
2. Mesnevije XIV stoljeća nisu zapravo doslovno prevođene s perzijskog jezika. Pisane su tako da je "autor pred sobom imao perzijski original" koji je onda proširivao i razrađivao. Naprimjer, Fahrijeva mesnevija *Hüsrev ü Şirin* je prijevod Nizamijevog (Nizami Gendževi, 1150-1214) istoimenog djela s dodacima i izmjenama.

   Ahmedijevo djelo *Cemşid u Hurşid* je prošireno djelo Selmana Sâvedžija (1309-1376).

3. Zbog toga što se ove mesnevije oslanjaju na perzijske uzore, u njima ima vrlo malo podataka o turskom društvu i o dvorskom životu u periodu bejlika, zapravo bi se moglo reći da je ova književnost ostala lišena odraza života turskog društva.
4. U ovim mesnevijama nastavljena je tradicija formalnog uređenja klasičnih mesnevija, tj. sadrže: tevhid, munadžat, na't, miradžiju, pohvalu četverice halifa, pohvalu osobi kojoj se posvećuje to djelo, *agaz-i destan* (osnovna priča destana) i završetak.
5. Pisane su u različitim oblicima metra, pa iako neke od njih metrički nisu savršene (kao *Süheyl ü Nevbahar*), može se reći da im je metar uglavnom pravilno upotrijebljen.
6. U mesnevije su ubačeni gazeli izgovoreni kroz usta junaka tih djela. U tim gazelima osjeća se snažan utjecaj perzijskih pjesnika, posebno u opisu godišnjih doba, dana i noći.
7. Ima nekoliko zajedničkih motiva u ovim mesnevijama, među kojima se posebno jedan ponavlja: "vidjeti na slici i zaljubiti se".

XV STOLJEĆE

Političke i kulturne prilike u Osmanskom carstvu

Previranja nastala Timurovom pobjedom kod Ankare prvih godina XV stoljeća iznova su narušila političko jedinstvo Anadolije, koje je uspostavila Osmanska država. Anadolija je ponovo razdijeljena na male dijelove. Međutim, osmanska vlast bila se snažno učvrstila u Rumeliji, a politička situacija u Europi nije bila pogodna za pokretanje novog križarskog pohoda. Zbog toga granice Rumelije, ako se izuzmu neka područja koja je princ Sulejman sin Bajazita I, na početku prepustio Bizantincima, nisu mogle izmijeniti čak ni borbe prinčeva oko prijestolja. Nakon što je Timurova invazija došla i prošla poput bujice, i Čelebi Mehmed se, nakon desetogodišnje borbe s braćom, bez suparnika ustoličio na osmanskom prijestolju, Anadolija je ponovo polahko započela dolaziti pod okrilje Osmanskog carstva. Timur iz Transoksanije tako nije učinio ništa više osim što je politički razvoj osmanske države zaustavio za jedan kratki period. Ta invazija, koja je Anadoliji nanijela štetu, u Rumeliji je rezultirala povećanjem broja turskog stanovništva i jačanjem turske kulture u većim centrima. Mnogi od pripadnika bogate i prosvijetljene klase u Anadoliji selili su se u Rumeliju sa svim svojim pokretnim bogatstvom.

Akt islamizacije i turciziranja, koji je u Anadoliji i Rumeliji tekao u XIV stoljeću, u ovom stoljeću nastavljao se još većim intenzitetom. Ekonomski razlozi doveli su do toga da jedan dio pobijeđenih kršćana prihvati islam, a teritorij turskog jezika širio se i devširmom, putem zarobljenika uhvaćenih u ratovima, provalama na neprijateljska područja i migracijama s drugih teritorija. Tako se turciziranje u Rumeliji, uz sudjelovanje naroda koji se iz Anadolije

pomicao iz različitih razloga, razvijalo vrlo intenzivno. Tursko područje u Anadoliji se, u odnosu na XIII stoljeće, dodatno proširilo. Najstarije djelo napisano u Rumeliji, prema onome što do sada znamo, jeste stihovana priča Halila, imama Karabulut mesdžida u Edreni, iz 803/ 1400-1401. godine. Ta priča prikazuje smrt Poslanikove kćeri Fatime. Ovo djelo, napisano u formi mesnevije, nimalo se ne razlikuje od djela narodne književnosti ove vrste iz XIV stoljeća.

Turski se nije razvijao samo kao narodni govor, već je dobivao na značaju i kao književni jezik i jezik države. Tako je 814/1411-1412. godine napisana na turskom jeziku vakufnama Jakuba II iz dinastije Germiyan, što je prvo korištenje turskog jezika u ovoj vrsti spisa. Jedan stihovani nadgrobni natpis iz Ankare iz 843/1439-1440. godine, te jedno pjesničko djelo iz 870/1465-1466. godine, koje je u Bursi napisao pjesnik Džemali, jasni su primjeri koji će pokazati status književnog turskog jezika u svakodnevnom životu. Službeni državni spisi, koji su sačuvani iz prvog perioda vlasti sultana Mehmeda Fatiha, uglavnom su na turskom jeziku, a najstariji od njih iz 860/1456. godine, pa i nekoliko fermana na turskom, napisani su čistim narodnim jezikom. Fatihove *kanun-name* (zakonici) također su pisane turskim jezikom. Ovi podaci pokazuju da je turski u XV stoljeću stekao snagu i kompetenciju službenog jezika jedne velike imperije. Devletoğlu Jusuf iz Balikesira, u jednom svom djelu iz 828/1424-1425. godine, kaže da se poučavanje u školama obavljalo na turskom jeziku, pa se s velikom sigurnošću može pretpostaviti da je tako bilo i u XIV stoljeću ili barem njegovoj drugoj polovini. Važnost turskog jezika u državnim poslovima ne umanjuje to što su se u prepiskama dvorske kancelarije s nekim islamskim i kršćanskim zemljama većinom upotrebljavali strani jezici, po ugledu na seldžučke i bizantske tradicije. Ovo veliko carstvo je čak i u XVI stoljeću, u kojem je smatrano najsnažnijom državom na svijetu, u političkom i vojnom pogledu prema lokalnim zakonima uređivalo velika područja nastanjena neturskim narodima i u kontaktima s domaćim stanovništvom tih područja koristilo se njihovim jezikom. Tako se u državnim poslovima u Mađarskoj služilo i mađarskim jezikom, a u Bagdadu, u skladu s prijašnjim običajem, perzijskim i arapskim jezikom. Kod sultana Fatiha je, kako bilježi historičar Kritobulus, postojao jedan grčki sekretar. Bio je običaj da se zapovijesti s carskog divana izdaju i na grčkom ili na nekom od slavenskih jezika.

U prvoj polovini XV stoljeća postojala su tri velika dvora, koji su štitili i poticali pjesnike i naučnike:

1. Dinastije Karamanoğlu u Konyi,
2. Dinastije Džandaroğlu u Kastamonuu,
3. Dvor osmanskih vladara u Edreni i Bursi.

Na dvoru dinastije Karamanoğlu, koja je nastavila seldžučku kulturnu tradiciju i koja je oduvijek pridavala značaj svom nacionalnom jeziku, razvila se nekolicina učenjaka i pjesnika. Neki od ovih pjesnika, kao što su Fehhâr, Hodža Fakih Karamani, Halimi i Nizami, afirmirali su se i stekli slavu u Anadoliji. Posebno je Nizami bio snažan umjetnik, toliko da se mogao smatrati takmacem Ahmed-paši iz Burse, velikom pjesniku te epohe. Pod prosvijetljenom upravom dinastije Džandaroğlu, koja je uzimala u zaštitu učenjake i umjetnike, Sinop i posebno Kastamonu postali su dva velika centra turske kulture. U ime bejova, koji su pripadali ovoj dinastiji, u ovom je stoljeću napisano nekoliko djela na turskom jeziku. *Miftahu'n-Nûr ve Haza'inus-Surûr*, djelo koje se odnosi na medicinu, Mu'min bin Mukbil bin Sinan Sinobija, posvećeno je İsfendiyar-beyu. Tefsir Kur'ana na turskom po imenu *Cevahiru-l-Esdaf*, nepoznatog autora, napisan je također po zapovijesti İsfendiyara. Potpuno je pogrešno smatrati ovo djelo, koje postoji u brojnim prijepisima, produktom kastamonijskog govora, zbog toga što je napisano zajedničkim jezikom čitave Anadolije i Rumelije XV stoljeća. Najvažniji član ove dinastije u pogledu zaštite nauke i umjetnosti jeste İsmail-bey (1443-1457), isti onaj koji je na turskom napisao vjersko djelo po imenu *Hülviyât-i Sultâni* i koji je štitio znanstvenike, a piscu po imenu Omer bin Ahmed naložio da napiše detaljan *tedžvid* (pravila učenja *Kur'ana*) na turskom jeziku, pod nazivom *Risale-i Münciyye*. Postoji i prijevod Gazalijevog djela *Kimya-yi Saâdet* nepoznatog prevoditelja, načinjen također po njegovoj zapovijesti. Anadolski pjesnici s početka ovog stoljeća, Mehmed Sinobi, Derviš Turâbi, suvremenik Šejhija, te pjesnici İsmail-bey, Hamdi, Hâki, Sendi, Dâi, razvili su se na teritoriju dinastije Džandaroğlu. Znamo da su ova dva posljednja pjesnika u Fatihovo vrijeme prešli na osmanski dvor. U ime Kasim-beya bin İsfendiyara, također iz ove porodice, napisano je djelo po imenu *Hulâsatu't-Tibb* na turskom jeziku, a njegov sin Rustem-bey je pjesnik, autor cjelovitog divana. U XVI stoljeću su u *tezkirama* zapisana

dva poznata pjesnika iz ove porodice, Šemsi-paša i Emiri. Kastamonu je, čak i nakon što je potpao pod osmansku vlast, stoljećima čuvao slavu književnog središta. Najsnažniji književni razvoj u XV stoljeću, kao što je to bilo u prethodnom, događao se u okolini osmanskog dvora. Emir Sulejman, sin Bajazita I, bio je vrlo prijateljski raspoložen prema pjesnicima, pa su mu poznati pjesnici, kao Ahmedi ili Ahmed Dâi, posvećivali pjesme. Osim poslanice *Kavsname* na turskom jeziku, koju je u njegovo ime napisao neki Mehmed, sin Šejha Mustafe, njemu je posvećena i mesnevija po imenu *Tuhfename* ili *Aşkname*, koju je pjesnik, također po imenu Mehmed započeo pisati 800/1397-1398. godine.

Mesnevije

Işknama pjesnika Mehmeda

Işknama je mesnevija nastala na prijelomu iz XIV u XV stoljeće i tako predstavlja nastavak mesnevi literature XIV stoljeća. Ona opisuje ljubav Ferruha i Hume, odnosno dvoje zaljubljenih, pa se prema tome svrstava u grupu mesnevija na orijentalnim jezicima koje govore o ljubavi, kao što su mesnevije o Leyli i Medžnunu, Hüsrev i Širin, Hüsnü i Ašk i dr. Međutim, ljubav koja je tema *Işkname* niti je platonska kao u *Leyli i Mecnunu* niti tesavvufska i simbolička kao u *Hüsn i Aşku*. Ljubav Ferruha i Hume je u pravom smislu materijalna i ljudska.

Djelo obrađuje originalnu temu, koristeći se pri tome poslovicama, simbolima i izrazima uzetim iz narodnog jezika, te tako ima nacionalni karakter.

Rukopis *Işkname* ne nalazi se među katalogiziranim rukopisima nijedne turske biblioteke. Jedini primjerak ovog rukopisa je u Nacionalnoj biblioteci u Parizu kojega je izdao Sedit Yüksel u Ankari 1965. godine.

O autoru djela zna se samo da mu je ime Mehmed (Muhammed) jer u uvodnim stihovima svoje mesnevije daje samo taj podatak. Više nego o sebi autor piše o djelu koje datira 10. rebiul-evvela 800. godine (1. decembar 1397), pa se na osnovu toga zaključuje da je živio u drugoj polovini

XIV i početkom XV stoljeća. Djelo je počeo pisati u Egiptu, ali ga je završio pošto je došao u Anadoliju posvetivši ga princu Sulejmanu. U djelu spominje iranske klasike, što govori o njegovoj upućenosti u perzijsku poeziju, iako se ne zna ništa o njegovu obrazovanju.

Djelo obimom pripada većim mesnevijama, naime sadrži 8702 bejta.

Sadržaj *Işkname*

Smrću šaha Džemšida prijestolje je pripalo njegovu sinu Nu'manu, koji je bio tužan jer nije imao djece. Njegov vezir Kamil naređuje ljudima upućenim u gatanje pomoću zvijezda i pijeska da iznađu neko rješenje. Nakon gledanja u astrolab, astrolozi mu govore da u istočnim zemljama postoji ljepotica s tri mladeža na licu i, ako se šah njom oženi, dobit će sina. Trgovci koji su otišli tražiti djevojku nađu je u Kini, dođu padišahu i donesu mu veselu vijest. Padišah posla vezira Kamila da djevojčinom ocu, caru Džumhuru, uruči pismo. Džumhur ga lijepo prima i prihvata šahov prijedlog da mu da kćer za ženu. Tek što je dobio ovaj odgovor, Nu'man naredi svome veziru da sagradi jedan prekrasan grad. Za pet mjeseci grad je potpuno izgrađen. Kako je bilo mnogo ruža u ovom gradu, on je prozvan Gülban. Šah Nu'man onda naređuje veziru da ide u Kinu dovesti djevojku. Kamil završi pripreme i s vojskom krene u Kinu. Car Džumhur izlazi sa svojim ljudima da ga dočeka.

Iz kasnijeg pripovijedanja da se zaključiti da je Nu'man dobio sina Ferruha. Ferruh s prijateljem Hurremom (sinom vezira Kamila) dolazi u Hurrem-abad, grad njegove voljene Hume. Vladar grada je Humin otac Humayun-šah. Huma je usnula Ferruha i zaljubila se u njega. Kad se probudi, ispriča san dadilji Parsi. Parsa joj objasni da nema nikakvog značaja njezina ljubav u snu prema tome čovjeku, no ne bi koristi. Saznavši da Huma često posjećuje obližnji hram, Ferruh zatraži od jednog slikara da ga naslika, a potom sliku postavi na strop hrama. Kad je vidjela Ferruhovu sliku, Humina ljubav se još više rasplamsa jer je slika upravo predstavljala čovjeka kojeg je usnula. Kako se Huma raspitivala ko je naslikao tu sliku, Ferruhov prijatelj Hurrem, obučen u žensku odjeću, dolazi Humi i pripovijeda joj o Ferruhu. Kaže da je iz grada Gülban iz pokrajine Hozan, da mu je otac Nu'man-šah te da je njegovo ime Ferruh.

Dvoje zaljubljenih neko su vrijeme razmjenjivali poruke posredstvom Hurrema i Parse. Parsa je, uzgred, govorila Humi da je sramota što kontaktira s nepoznatim muškarcem, ali sve uzalud. Huma i Ferruh nekoliko su se puta i susreli u vrtu dvora. Pri jednom od ovih susreta dvorski vratar po imenu Hadim naslućuje tajnu jer je kapija dvora ostavljena otvorenom. Upravo dok je očekivao ko će se pomoliti, Ferruh ga je usmrtio strijelom.

U međuvremenu su u Hitay otputovali indijski car Erdešir sa sinom Šehlaom i kašmirski car Raj sa sinom Alemšahom. Oba su došli s istim ciljem, da za svoje sinove prose Humu od Humayun-šaha. Našavši se između dvije vatre, Humayun sazove savjetovanje i kaže da svakako treba dati kćer jednom od prinčeva. Predlaže da se dva vladara bore, a on će sinu pobjednika dati kćer. Svima se ova ideja svidjela. Dvije vojske suočile su se i nakon žestoke borbe kašmirski vladar izašao je kao pobjednik. Alemšah je trebao dobiti Humu za ženu, te su počele pripreme za svadbu. Huma, uplašena, razmjenjuje pisma s Ferruhom i njih dvoje odlučuju se za bijeg. Završavaju se i pripreme za odlazak Hume s Alemšahom u Kašmir. Humayun ih zadržava još tri dana, što kod Alemšaha izaziva veliko nestrpljenje. Obavještavaju Humu, a ona odgađa put za jednu noć jer je navodno umorna. Šah nema drugog izlaza nego prihvatiti ispriku. Prošla je trećina noći. Po prethodno sačinjenom planu, Ferruh, Huma i Hurrem uzjašu na konje i bježe. Kada se sutradan saznalo za njihov bijeg, Alemšah, tužan i razočaran, odlazi u pustinju. Plemići mu govore da ide kući s ocem, a da će oni tražiti Humu, što on na kraju prihvata.

U putu se razdvajaju Hurrem, Huma i Ferruh i svako od njih doživljava različite zgode i prolazi kroz različita iskušenja. Huma ide morskom obalom i dolazi do jednog grada. Vladar grada zaljubi se u nju, a ona varkom bježi na brod i spašava se. Vlasnik broda, Tatar zle ćudi po imenu Kaygan, želi potčiniti Humu, ali ga ona odbija. Kaygan je veže uz jarbol i podvrgne mučenju. Dolaze u jedan zaljev u kojem se usidre. Kaygan izlazi na kopno da obavi neke poslove. Za to vrijeme Huma obilno podmićuje posadu broda i okreće ih protiv Kaygana. Lađa diže sidro i isplovljava. Kaygan, koji je u tom trenutku stigao na obalu, doziva, ali uzalud, lađa se udaljava i nestaje na horizontu. Posada postavlja Humu za zapovjednicu. Na koncu devetodnevnog puta ukaže se Ferah. Godinu prije toga vladar Feraha okupio je vodeće ljude i rekao im da će, s obzirom na to da on

nema potomaka, neko ko dođe u taj grad biti vladar. Kad je lađa pristajala u grad, sav narod radoznalo je potrčao prema njoj. Humi su rekli da je smatraju dostojnom trona i predložili joj da bude vladarica. Huma je imala prekriveno lice, pa su je predstavili kao sina vladara Hotena. Rečeno im je da mladić posjeduje neopisivu ljepotu i da zbog toga veo uopće ne skida. Ako narod pristaje na to, princ pod velom će se prihvatiti uloge vladara. Narod je na to rekao da je njegovo da zapovijeda i kako god on kaže tako će biti. Huma dolazi na prijestolje i stječe ljubav i poštovanje svojih podanika zbog pravednog upravljanja.

Nakon što je iznenada nestao njegov sin Ferruh, Nu'man zadužuje Hengama da ga pronađe i da mu ga dovede. Hurrem nakon brojnih pustolovina, zajedno s Hengamom, dolazi u Ferah. S njima je bila kći Zor-šaha, Hurremova dragana, koju otac nije htio dati njemu, pa su zajedno pobjegli. Oni o svemu obavještavaju Humu koja ih prima, te povjerava svoju tajnu Hurremu i žudnju za Ferruhom. Tada i Zor-šahovi ljudi prispijevaju do grada Feraha i javljaju šahu da mu se kći tu sklonila s Hurremom. Šah traži od Hume da ih preda, što ona odbija. U bici, u koju su se uključili i Hengam i Hurrem, Zor-šah biva poražen. Humine snage zauzimaju i Zorov grad. Hurrem se ženi šahovom kćeri a prve bračne noći djevojku usmrćuje zmija koja je bila sakrivena u dušeku, što Hurrema strašno rastužuje.

Dobivši dopuštenje od Hume, Hurrem ide tražiti Ferruha. Nakon izvjesnog vremena dolazi u veliki grad Bezm, a koji je u vlasti šaha Sendžera. Sendžer ima kćer ljepoticu koja se zove Dil-guša. Dil-guša i Hurrem su se vidjeli i zavoljeli, ali se Sendžer koji to saznaje veoma naljuti. Hurrema zatvara u tamnicu, a Dil-gušu u špilju punu zmija i škorpiona koja se nalazi izvan grada.

U blizini grada Bezma nastanio se jedan opasan lav. Presijecao bi put, a one koji naiđu bi raskomadao. Pokreće se vojna protiv lava u kojoj strada Sendžerov voljeni sin. Veoma ožalošćen, Sendžer traži da se grad premjesti, što će se uskoro provesti u djelo i izgraditi grad ondje gdje su lijepi zrak i voda.

I Ferruha put nakon mnogih avantura dovodi do bivšeg grada Bezma. Grad je potpuno prazan. Pojavljuje se neko ko mu ispriča prošlost grada. Ferruh se bori s lavom koji je usmrtio Sendžerovog sina, strijelom i kopljem, i ubija životinju. Vijest dolazi do Sendžera koji blagoslovi

Ferruha, a sam donosi odluku da se ponovo vrati u stari grad. Hurrem se oslobađa iz tamnice. Saznavši od njega da je Huma živa, Ferruh se mnogo raduje i Hurrem mu priča i o svojoj ljubavi, Dil-guši. Hurrem i Ferruh, uz Sendžerovo dopuštenje, polaze na put. Oslobađaju i Dilgušu iz pećine izvan grada i nastavljaju put. Nakon mnogih avantura, dolaze do grada Feraha u kojem se nalazi Huma. Okuplja se društvo, pije se vino i recitiraju pjesme. Obavlja se vjenčanje Hurrema i Dil-guše. Sutradan Huma priređuje veliku gozbu za narod grada, a na kraju gozbe otkriva da nije muško i da je Ferruhova draga te pita svoje podanike slažu li se da ona prepusti prijestolje Ferruhu, što narod prihvata. Ferruh stupa na prijestolje, a Hangama šalje da o tome obavijesti oca. I Huminom ocu Humayunu također su poslani glasnici. Nakon toga započinju gozba i veselje.

Huma odvodi Ferruha da obiđu tvrđavu Merkez u okolini, gdje Ferruh pada sa zida i lomi nogu. Saznavši za ovo, Ferruhov stari neprijatelj Džabir, Tusov sin, šalje vojsku na Ferruha. Na megdan mu izlazi Hurremova vojska koja biva poražena. Hurrem u teškom stanju dolazi do tvrđave Merkez. Ferruh, Hurrem, Dil-guša i Huma nemaju drugog izlaza nego da bježe jer je Džabirova vojska bila odveć snažna, te se ukrcavaju na lađu i isplovljavaju. Oluja zahvata brod i razbija ga. Za jednu dasku hvataju se Ferruh i Dilguša, a za drugu Hurrem i Huma i more ih izbacuje na različita mjesta. Nakon mnogih avantura svi dolaze u grad Ferame. Javljaju se Nu'man-šahu. Šah i njegovi ljudi izlaze pred grad Gülban i svečano ih dočekuju. Sutradan šah priređuje veliku gozbu za narod. Obavlja se svadba. Ferruh i Huma ostvaruju svoje želje. Nu'man-šah prepušta prijestolje Ferruhu.

Ovo djelo privlači pažnju iz više aspekata. Pisac je, prolazeći kroz Egipat na putu za hadž, pročitao priču o Humi i Ferruhu, pisanu istočnim turskim jezikom. Iako je smatrao da je jezik priče grub, a da su struktura i stil loši, tema mu se mnogo dopala, pa ju je još u Egiptu počeo pisati anadolskim turskim jezikom. Konačno, kad se princ Sulejman proglasio sultanom, autor je završio svoje djelo i predao mu ga. Iako je ova mesnevija, koja sadrži pohvale princu Sulejmanu i Hamza-beyu, napisana u metru *mefailun / mefailun / feulun*, mjestimično je, poput *Süheyl ü Nevbahar*, ukrašena gazelima napisanim u drugim oblicima metra. Jezik joj je, iako arhaičan, čist, tehnika stiha prilično snažna.

Iz tekstova Omera bin Mezida i Kemala iz Egridira, te zbirki nazira, može se vidjeti da je slava ovog pjesnika trajala ne samo u ovom već i početkom XVI stoljeća.

Ostale mesnevije

Iz ovoga vremena je i djelo po imenu *Cevahiru'l-Maani,* o kelamu i filozofiji, koje je 809/1406-1407. godine, u vrijeme Čelebi Sultan Mehmeda, napisao Hızr bin Jakub. Jedno od djela napisanih također u ovom periodu je mesnevija po imenu *Şemsiyye*, koju je Salahaddin završio 811/1408-1409. godine, a posvećena je Iskender-paši iz porodice Devlethan, iz Ankare. Iz istog vremena potječe i stihovani prijevod *Makalat-i Haci Bektaş Veli Tercümesi*, kojeg je 812/1409-1410. godine sačinio Hatiboğlu te *Mukaddeme* Kutbeddina iz Iznika (umro 821/1418-1419. godine). Postoje različiti prijepisi ovog djela. Djelo koje pod naslovom *Rahatu'l-Kulub* spominje Bursalı Tahir u *Osmanli Müellifleri*, nije ništa drugo nego ovo djelo. Tahir je pogriješio smatrajući ga nečim drugim, a ne *Mukaddemom*.

Sakiname i işretname

U staroj iranskoj tradiciji njegovala se dvorska poezija koja se čitala i recitirala na skupovima nazvanim *medžlis-i išret* (tur. *işret meclisleri* – gozbe s pićem). Kako su Turci preuzeli brojne perzijske običaje, tako su i na dvorovima počeli njegovati poeziju u kojoj se pjevalo o druženju uz vino nazvanu *sakiname* (knjiga o vinotoči) i *işretname* (knjiga o piću). Skupovi uz piće organizirali su se u dvorskim vrtovima u povodu polaska ili češće povratka iz rata, pa su se nazivali *razm u bezm* (rat i društvo uz piće). Seldžučki sultani obično se sedam dana nakon rata (*razm*) priređivali druženje uz piće (*bezm*). Ta se praksa produžila i za vrijeme prvih osmanskih sultana. Tako pjesnik Ahmedi prenosi riječi sultana Murata I: "Borim se za vjeru na putu Uzvišenog Allaha, odlučio sam da uđem u nevjerničku zemlju i cijeli mjesec svoje vrijeme danonoćno utrošim samo na borbu i ostavim život i piće (*ayş u 'işret*)."

Praksa *medžlis-i išreta* (druženja uz piće) bila je poznata i na dvorovima Timurida i u Čagatajskom carstvu, gdje su se također okupljali

umjetnici svih profila. Takve je skupove na svojim slikama prikazao minijaturist Bihzad i opjevao pjesnik Nevâi, a sami običaji imaju porijeklo i u predislamskim turskim proslavama opisanim u *Oğuznami* i *Knjizi Dede Korkuta*.

Na skupovima uz piće (*işret meclisleri*) čitala se poezija, svirala muzika, priređivao ples, organizirale predstave *Karagöza* (pozorište sjena), izricale poslovice, igrao šah. Glavne osobe na skupu bile su gospodar (sultan) i njegov nerazdvojni sugovornik nazivan *musahib* ili *nedim*. Musahibi ili nedimi često su se nalazili u društvu sultana još od njihove mladosti, kad su kao prinčevi-namjesnici bili upravitelji pojedinih anadolskih provincija. Musahibi su najčešće bili dvorski pjesnici, a ako i nisu bili, onda su se svakako svrstavali među veoma obrazovane ljude i ugodne subesjednike.

Iz ovoga se vidi da je dvor poticao razvoj kulture i umjetnosti, odnosno sami su sultani tako poticali razvoj umjetnosti, a književnosti posebno.

Najviše koristi razvoju turskog jezika i književnosti u XV stoljeću donio je sultan Murat II. Ovaj vladar, koji je bio veliki državnik u istoj mjeri koliko i pristalica mira, oslobođen bolesnih ambicija, mudar, a i sam pjesnik, bio je zaljubljen u znanost, poeziju i muziku. Na svome dvoru okupljao je poznate učenjake i kompozitore svoga vremena i nagrađivao ih. Također je tražio da se prevode djela s arapskog i perzijskog jezika, te podsticao pisanje djela iz različitih znanstvenih grana. Po zapovijesti ovog vladara, koji je na dvoru držao pjevače i svirače, pisac po imenu Hızır bin Abdullah napisao je raspravu o muzici na turskom jeziku. Ahmedoğlu Šükrüllah u tom periodu je također napisao dva djela o muzici na turskom jeziku u kojima govori o Muratovoj privrženosti muzici i razvoju muzike u tom periodu. U njegovo vrijeme bilo je mnogo pjesnika, predvođenih velikim majstorom Šeyhijem, kao što su Rumi, Husami Šemsi, Hassan, Sâfi, Ezheri, Nudžumi, Nedimi, Ulvî, Zaifi. Njihova imena susreću se u raznim tezkirama. Međutim, osim ovih postoje i mnogi drugi pisci, pjesnici i prevodioci, čija su djela sačuvana do danas.

Među djelima iz ovog perioda ističu se *Priča o četrdeset vezira* Šeh-zade Ahmeda Misirija, zatim prijevod *Legendi o Imami Azamu*, prijevod *Kabusname* Merdžimeka Ahmeda iz 830/1426-1427. godine, prijevod *Mirsadu'l--Ibadi* Kasim bin Mahmuda iz Karahisara, prijevod *Hayatu'l-Hayavan* Mehmeda bin Sulejmana. Zatim prijevod *Hidaye ve Vikaye* Devletoğlu Jusufa iz Balikesira iz 828/1424-1425. godine, stihovani prijevod *Gülşen-i*

Raz, kojeg je 829/1425-1426. godine napisao Šejh Elvan iz Širaza, stihovani prijevod Rumijeve *Mesnevije* pod naslovom *Mesnevi-i Muradi* nepoznatog prevodioca iz 840/1436-1437. godine, prijevod *Mufredat-i Ibn-i Baytar* također nepoznatog prevodioca i jedan interlinearni prijevod Kur'ana na turski jezik koji je vjerojatno sačinio Kemal-paša, a nalazi se u biblioteci Muzeja u Konyi. U značajnija djela toga vremena svrstavaju se mesnevija po imenu *Ferahname*, koju je 829/1425-1426. godine spjevao Hatiboğlu i *Camasb-name* koju je, po vladarevoj zapovijesti, s perzijskog preveo Musa Abdi. Tu je također i *Bahname risalesi*, koju je po zapovijesti padišaha s perzijskog jezika preveo Musa bin Mes'ud, zatim *Suleymanname* od 3 500 bejtova Sa'dija iz Sereza. Književnost ovog vremena upotpunjena je prijevodima *Povijesti Ibn Kesira*, *Selcukname* Yazidži-zadea, *Menhicu'l-Inşa* Jahja bin Mehmeda Katiba, djela koje govori o principima građenja i sadržava uzorke službene korespondencije, a time i važne historijske dokumente i prijevod tefsira po imenu *Enfesu'l-Cevahir* kojeg je 838/1434-1435. godine napisao Ebul-Fadil Musa bin Hadži Husejn bin Isa iz Iznika.

Hadži Halifa bilježi da je Ibn Arabšah preveo *Tefsir* Ebu Lejsa, a po zapovijesti Murata II i *Camiu'l-Hikayet-i Avfi* te da postoji i jedna njegova druga rasprava o turskom rječniku *Keşfu'z-Zunun*. Prozno djelo *A'cebu'l--Ucab* Manyasoğlu Mahmuda, koje je on napisao u Muratovu čast u Skoplju 841/1437-1438. godine i koje raspravlja o različitim temama, važan je dokument koji pokazuje da je turska kultura počela jačati i u rumelijskim središtima. Međutim, najvažnije djelo ovog perioda o povijesti pjesništva jeste *Mecmuatu'n-Nezâir* Omera bin Mezida, napisan 840/1436-1437. godine, a sadrži 397 pjesma od 83 pjesnika koji su živjeli u XIII i XIV stoljeću, kao i vlastite tvorevine pisca medžmue.

Umur-bey, sin Timurtaš-paše, jednog od istaknutih prvaka Murata II, pokazivao je veliko zanimanje za razvitak turske književnosti, te se, kao što je to činio i njegov vladar, zalagao da se mnoga djela prevedu na turski jezik kao i da se piše turskim jezikom. Glavna djela napisana u njegovo ime su: *Cevhername*, koju je 831/1427-1428. godine napisao Mehmed bin Mahmud Širvani, prijevod djela *Mufredat-i Ibn Baytar*, prijevod *Faslu'l--Hitaba* i prijevod *Iksirü's-Saâdeta*. Ovo posljednje djelo pokazuje izrazitu sklonost Umur-beya narodnom jeziku. Prevoditelj posebno naglašava da je Umur-bey tražio da se u najvećoj mjeri upotrebljavaju turske riječi te da se on, usprkos svim teškoćama, trudio da tako i uradi. Na početku

rukopisa *Enfesu'l-Cevahir*, koji se nalazi u biblioteci Ulu džamije u Bursi, stoji jedna Umur-beyova vakufnama u kojoj su zapisani naslovi knjiga koje je zaviještao. Među njima su djela na turskom: četiri primjerka prijevoda *Tefsir Ebul-Leys*, šest primjeraka *Siret-i Nebi*, te po jedan primjerak djela *Kisasü'l-Enbiyâ*, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, *Tibb-i Nebi*, *Divana* Ašik-paše, *Zikrü-l-Mevt*, *Merzebanname*, *Iksirü's-Saâdet*, *Mirsadü-l-Ibâd*, *Bidayetü'l--Hidaye*, *Fütuhü-ş-Şâm*, primjerak *Tefsira*, primjerak priče o Ebu Muslimu i jedan primjerak knjige o pravu. Može se pretpostaviti da jedan dio čine i djela o kojima je ranije bilo riječi. I prijevod jedne medicinske knjige po imenu *Kâmilü's-Sinâa*, koji se također nalazi u Bursi, zaviještao je 857/1453. godine Umur-bey, a preveo kadija u Bergami. Sva ova objašnjenja pokazuju kako je turski jezik u prvoj polovini XV stoljeća bio jezik nauke i umjetnosti i kako je kulturna djelatnost na osmanskom području doživjela pravi rascvat, uz podršku prosvijećenih vladara. Klasične knjige iz različitih oblasti islamskih i drugih znanosti (tefsir, hadis, fikh, sijer, tesavvuf, medicina, historija), kao i djela koja se odnose na ahlak (moral) i akaid (dogmatiku), prevođena su jednostavnim stilom na turski jezik.

Sûr-nâme

Poseban tematski okvir, prije svega pjesničkog izražavanja, a u manjoj mjeri i proznog, jeste žanr *sûr-nâme*. To su djela čije su teme bile ceremonije obrezivanja prinčeva ili udaja princeza. U literaturi se navodi petnaeste djela pod tim naslovom ili odgovarajućim sadržajem. Od toga su tri surname u prozi anonimnih autora, dok su ostale spjevane u klasičnim formama kaside ili mesnevije. Najstarija sačuvana surnama je ona koju je napisao pjesnik Figani (umro 1532. godine), a posvećena je ceremoniji obrezivanja sinova sultana Sulejmana Zakonodavca Mustafe, Mehmeda i Selima. Od čuvenih pjesnika koji su spjevali surname treba spomenuti pjesnike XVI stoljeća Nev'ija (umro 1598. godine), Gelibolulu Âlîja (umro 1599. godine) te pjesnike XVIII stoljeća Nabîja (umro 1712. godine) i Sejjid Vehbîja (umro 1736. godine). Surname dvojice posljednjih pjesnika posvećene su istovremeno obrezivanju osmanskih prinčeva i udaji princeza. Dvije takve surname potječu i od dvojice pjesnika XIX stoljeća.

Mesnevije vjerskog sadržaja

Süleyman Çelebi (Sulejman Čelebi)

Književna produkcija u XV stoljeću nije bila ograničena samo na prijevode islamskih djela klasičnog karaktera već su književne vrste, o čijem smo razvoju u XIII i XIV stoljeću govorili, našle svoje snažne predstavnike u prvoj polovini ovog stoljeća. Najljepšu od biografija, namijenjenu za čitanje u narodu, napisao je Sulejman Čelebi 812/1409-1410. godine u Bursi. Njegova poema *Vesiletü'n-necât*, popularno nazvana *Mevlid* (*Mevlud*), čitala se u narodu stoljećima, čak je na nju komponirana i muzika. Iako je po ugledu na nju u svakom stoljeću pisano po nekoliko nazira, jednostavnost i jasnoća njezinog izraza te iskrenost i prirodnost pjesnikove inspiracije stoljećima su je činili jednim od vrhunskih djela turske književnosti.

Za Sulejmana Čelebija zna se da se rodio u Bursi, ali datum njegova rođenja nije poznat. Iako u jednom primjerku rukopisa *Vesiletü'n-necât*, u jednom stihu, stoji da je autor ovo djelo sastavio u šezdesetoj godini života, taj stih po svome metru odudara od ostalih, nalazi se samo u jednom od sačuvanih primjeraka rukopisa, te se na ovaj podatak ne može potpuno osloniti. Ako, pak, ovaj podatak prihvatimo kao vjerodostojan, onda se Sulejman Čelebi rodio 752/1351-1352. godine.

Sulejman Čelebi sin je Ahmed-paše i unuk Šejh-Mahmuda, koji je uživao veliku naklonost sultana Orhana Gazija. Od djeda je naslijedio ne samo inteligenciju i sklonost prema nauci nego i smisao i nadarenost za poeziju. Prijateljstvo Šejh-Mahmuda i Orhana Gazija dokazano je time što je sultan sagradio medresu u Izniku u kojoj će Šejh Mahmud prenositi narodu znanje. Pored toga, spominje se da je Šejh Mahmud komentirao djelo *Fusus* Muhjiddina ibn Arebija i da je bio zet Osmana I, osnivača dinastije Osmanlija.

Autor *Mevlida*, Sulejman Čelebi, stekao je najbolje obrazovanje u svome vremenu, kao i temeljit vjerski odgoj, što se vidi iz njegova kasnijeg službovanja. Bio je imam carskog divana Bajazita I (Yıldırıma), pa je na preporuku Emir-i Buharija postavljen za imama tek dovršene Ulu džamije 802/1399-1400. godine. Zbog ovoga je kasnije bio poznat i kao imam

Yıldırım Bayazita. Titulu "čelebi" stekao je kao veliki poznavatelj vjerskih disciplina i vrstan pjesnik, a ta se titula u to vrijeme davala osmanskim prinčevima, učenim ljudima i mevlevijskim starješinama.

Svoje znamenito djelo *Vesiletü'n-necât* (*Mevlid*) napisao je podstaknut događajem koji se zbio u Ulu džamiji dok je on bio imam. Ovaj događaj, ukratko ispričan, tekao je ovako: Neki perzijski vaiz (propovjednik) za vrijeme vaza, tumačeći 285. ajet sure *Bekare*, pogriješio je pomiješavši ovaj ajet sa 253. ajetom iste sure pa je rekao da među Božijim poslanicima nema razlika, da ni Muhammed, a.s., nije uzvišeniji od Isaa, a.s. Među onima koji su prisustvovali propovijedi bio je i neki Arap koji je to pobio tumačeći isključivo 253. ajet, a kako je narod stao uz vaiza, to je Arap krenuo u obilazak Arabije, Egipta, Halepa i pribavljao fetve protiv vaiza; čak mu je pribavio i smrtnu osudu. Podstaknut, dakle, ovim slučajem i ljubavlju prema posljednjem Božijem Poslaniku, Sulejman Čelebi spjevao je pet distiha od kojih je prvi:

Ölmeyüb Isa göğe bulduğu yol
Ümmetinden olmağiçün idi ol

(Isa nije umro, našao je put ka nebu.
On je to učinio da bi pripadao tvome ummetu)

Zatim je svoje djelo, stih po stih, nastavio pisati i završio ga 812/1409--1410. godine. Pouzdanost i istinitost ovog slučaja svjedoče brojni izvori. Ostaje vrijedna pažnje činjenica da se ovi islamskom vjerovanju proturječni stihovi Sulejmana Čelebija, koji je poznat po privrženosti šerijatu i sunijskom mezhebu, ipak nalaze u velikom broju rukopisa *Mevlida*. Kad je Čelebi dovršio ovo djelo, nazvao ga je *Vesiletü'n-necât*. Po tarihu (kronogramu) *Rahat-ı Ervah* proizlazi da je umro 825/1422. godine.

U rukopisnim primjercima *Mevluda* koji se nalaze u carigradskim bibliotekama nalaze se mnogi dodaci nepoznatih autora. U jednom rukopisnom primjerku dodana je poema *Smrt hazreti Fatime* za koju se zna da ju je napisao Halil, imam Karabulut mesdžida u Edreni. U jednom rukopisnom primjerku, u Univerzitetskoj biblioteci u Upsali u Švedskoj, nalazi se kao dodatak ep o Ibrahimu, a.s., čiji je autor pjesnik Nijâzi. Ovo pokazuje da su razni prepisivači dodavali uz *Mevlid* i neko drugo djelo slične vrste kako bi sačinili zbornike pjesama vjerskog karaktera.

Malo je poznatih svjetskih zbirki orijentalnih rukopisa koje ne posjeduju barem jedan primjerak *Mevlida* Sulejmana Čelebija, međutim, uspoređujući najvjerodostojnije prijepise može se ustanoviti da se djelo sastoji od 547 stihova koji čine petnaest osnovnih poglavlja.

Vesiletü'n-necât napisan je u formi mesnevije, odnosno takvim oblikom rime da se prvi i drugi polustih rimuju (*aa bb cc dd* itd.) u pjesničkom metru *remel* (*failatun / failatun / failun*), iako ima stihova koji po metru i rimi odudaraju od cjeline. Ti dijelovi nisu uvršteni u štampana izdanja *Mevlida*. Pored toga, i neki od pjesnički najljepših dijelova *Mevlida* Sulejmana Čelebija nisu uzeti u štampana izdanja njegova djela. Djelo je napisano tečnim jezikom XV stoljeća koji se dugo upotrebljavao u Anadoliji, s obiljem figura. Vidljiv je utjecaj Ašik-pašine *Garibname* na *Vesiletü'n-necât*, ali se pretpostavlja da se Sulejman Čelebi koristio djelomično i *Biografijom Muhammeda, a.s.*, od Abu'l-Hasana el-Bakrija.

Mevlid Sulejmana Čelebija bio je do te mjere popularan u turskom narodu da se vjerovalo kako je sve što je rečeno u *Mevlidu* utkano iz Kur'ana, zbog čega se nijedan drugi mevlud, spjevan na turskom, nije mogao održati – brzo bi padao u zaborav.

Druga djela vjerskog karaktera

Zanimljivo je da su se u ovom periodu na turskom jeziku pisala ili prevodila djela iz oblasti islamskog prava. O postojanju jednog takvog djela još u XIV stoljeću saznaje se od Gülšehrija, koji je prepjevavši Attârov *Mantiku't-Tayr* 717/1317-1318. godine napisao da je na turski već prepjevao Kudurijevo djelo iz islamskog prava. U XV stoljeću Devletoğlu Jusuf iz Balikesira preveo je i prepjevao u stihovima na turski jedno drugo pravno djelo pod naslovom *Vikaye*. Djelo se spominje pod različitim naslovima kao *Vikaye*, *Vikaye tercümesi*, *Manzum fikih*, *Muradnâme* i dr., a sastoji se od 6 960 bejtova podijeljenih u 48 poglavlja koja govore o svim oblastima islamskog prava. Autor žali što je primoran pisati na turskom jeziku jer zna da je mnogo poželjnije pisati na arapskom ili perzijskom, što jasno govori o statusu turskog jezika još u XV stoljeću. Na pisanje djela u stihu na turskom

natjerala ga je nužda jer je želio slabije obrazovanim ljudima svoga naroda približiti osnovna načela islamske vjere i pravne propise na materinskom jeziku koji svi razumiju. U djelu hvali Murata II i njemu posvećuje djelo.

Vikaye zapravo i nije doslovan prijevod niti vjeran prepjev djela *Vikaye ar-rivaye fi masail al-hidaye* Burhanu'š-Šeria Ubeydullaha al-Mahbubija (umro 747/1346-1347. godine). Čak bi se moglo reći da je autor više inspiriran drugim kraćim arapskim djelom koje je napisano u 2 600 stihova, autora Ebu Hafs Omera iz 504/1110-1011. godine.

Devletoğlu Jusuf napisao je još 47 djela o raličitim pravnim ili vjerskim pitanjima i svrstava se među najplodnije autore na ovom području stvaralaštva na turskom jeziku.

Mecmuatu'n-nazair je zbirka nazira koje je prikupio i prepisao Omer bin Mezid 840/1436-1437. godine. U djelu je skupio 397 pjesama od 84 pjesnika, a sve one su ispjevane u šest metrova. Sufijska književnost u Anadoliji i Rumeliji jačala je s formiranjem i širenjem novih derviških redova. Pored prijevoda klasičnih produkata tesavvufske književnosti, kao što su *Gülşen-i Raz*, *Mirsadu-l-Ibad*, *Faslu'l-i-litab* i *Tezkire-i Evliyâ*, stvarana su različita djela u prozi i stihu o sufijskom moralu i odlikama derviša. Ovdje se mogu uvrstiti mesnevije šejha Ešrefa bin Ahmeda, *Münacatnâme*, *Futuvvetnâme*, *Ibretnâme*, *Ma'zeretnâme*, *Elestname* i *Hayretnâme*, za koje se pretpostavlja da potječu s početka ovog stoljeća. Među njima je i stihovani prijevod *Velayetnâme* Hadži Bektaša Velija kojeg je načinio Hatiboğlu; to što pjesnik ovdje upućuje na Hodža Dehhanija, Ahmedija i Šejhoğlua kao na najveće turske pjesnike, sasvim je u duhu književnih tokova tog stoljeća.

Salih Yazici (Salih Jazidži)

Poznati učenjak i šejh iz vremena vladavine Murata II, Salih (po nekim izvorima Salahaddin), autor je djela *Şemsiye*, iako je u historiji poznatiji po tome što je otac dvojice poznatijih pisaca Jazidžioğlu Mehmeda i Jazidžioğlu Ahmeda Bîdžana. Njegova gotovo nezamjetna prisutnost u kulturnoj povijesti proizlazi otuda što njegovo djelo *Şemsiye*, sačuvano, koliko se zna, u šesnaest rukopisnih primjeraka, nije bilo predmetom ozbiljnijih istraživanja do kraja XX stoljeća. Tek će Amil Čelebioğlu upozoriti

na značaj ovoga pisca i posvetiti mu dužnu pažnju, što će svakako inicirati dalja istraživanja vezana za ovoga pisca i njegovo djelo.

Salih Jazidži, također nazivan i Katib (Pisar), vjerovatno zbog svoga zanimanja, rodio se, po svoj prilici, u Ankari. O njegovom obrazovanju nema mnogo podataka, ali ono što se sa sigurnošću može utvrditi je to da je pokazivao veliki interes za astronomiju i astrologiju. Također se zna da je dobro poznavao arapski i perzijski jezik. Jedan dio života proveo je u Ankari gdje su mu se rodili sinovi Mehmed i Ahmed, a onda je s njima odselio u Galipolje (Gelibolu) gdje je proveo ostatak života i dočekao smrt. Smatra se da je pokopan u blizini sina Mehmeda, ali svi ovi podaci nisu potvrđeni.

Osim sačuvanog djela *Şemsiye*, koje se spominje još i pod naslovom *Melhame*, Evlija Čelebi navodi još tri njegova djela: *Risale fi't-Tibb*, *Seb'a'l--musenna* i *Tabir-name*. Međutim, kako niko osim Evlije Čelebija ne govori o ovim djelima, a nisu nigdje ni pronađena, nije sigurno je li ih zaista napisao Salih Jazidži. Postoje različita mišljenja o *Şemsiye*, odnosno o tome je li to prijevod s perzijskog jezika nekog sličnog djela i, ako je eventualno prijevod, ko je autor perzijskog originala. Prevladava mišljenje da je autor upotrebljavao više djela i da je po uzoru na neka od njih napisao svoje. U svakom slučaju, 430 bejtova na početku poeme čiji su sadržaji *tevhid, na't, miradžija* i dr. sigurno su njegovi originalni stihovi, dok su drugi stihovi takvi da postoje indicije da je preuzimao ideje i misli drugih autora. *Şemsiye* je napisana 811/1408-1409. godine i predstavlja prvo tursko astrološko djelo. Ime je dobila po tome što ona na osnovu astronomskih pojava u dvanaest mjeseci sunčeve (*şems* – sunce) godine proriče događaje. Djelo sadrži 4 724 bejta spjevana u mesnevi formi. Metar i rima nisu uvijek besprijekorni, ali u tome Jazidžijevo djelo nije nikakav izuzetak u literaturi ranog XV stoljeća. Cilj mu je bio sastaviti djelo kakvo na turskom jeziku nije postojalo do njegova vremena, ali je i pored toga dugo bio zanemaren, što potvrđuju osmanske *tezkire* koje uopće ne spominju ovoga pisca. Spominje ga Katib Čelebi i to kao oca dvojice znamenitih autora XV stoljeća, Jazidžioğlu Mehmeda i Ahmeda Bidžana, i kao pisca astrološkog – proročanskog djela. Pored toga, pjesnik Dževri, koji je također napisao jedno proročansko djelo, navodi da se prije njega u istom žanru okušao spomenuti pjesnik prevevši jedno astrološko djelo s perzijskog jezika, vrlo teškim i nerazumljivim jezikom.

Yazicioğlu Mehmed (Jazidžioğlu Mehmed)

Među *muridima* osnivača bajramijskog sufijskog reda Hadži Bajrama Velija, čija slava stoljećima živi širom Turske, zahvaljujući *melamijsko-bajramijskom* redu, stasao je veliki broj pjesnika. Jedan od njih, Mehmed, sin Jazidži Saliha (ili Salahaddina), čuven po pseudonimu Jazidžioğlu (Pisarev sin), zahvaljujući djelu po imenu *Muhammediyye*, koje je završio 853/1499-1500. godine, stekao je veliki ugled ne samo u Turskoj već i, počevši od XVI stoljeća, na Krimu, a kasnije i među kazanskim Turcima i Baškirtima.

Sinovi Saliha Jazidžija, Jazidžioğlu Mehmed i Jazidžioğlu Ahmed Bidžan uistinu su mnogo značajniji kao pisci i mnogo poznatiji od oca. Obojica su odrasli u Ankari u prvoj polovini XV stoljeća i prošli školu Hadži Bajrama Velija.

Stariji od braće, Jazidžioğlu Mehmed, najznačajniji je pjesnik toga vremena. Nakon što se obrazovao i usmjerio ka tesavvufu, zajedno s ocem i bratom nastanio se u Galipolju, gdje je sagradio kućicu na brijegu koja gleda prema moru. Život su posvetili pobožnosti i literaturi. Mehmed je umro, po svoj prilici, 1453. godine, kad je Ahmed Bidžan još bio živ.

Mehmed Jazidžioğlu napisao je vjersku poslanicu na arapskom jeziku pod naslovom *Megâribu'z-zeman li-gurûbi'l-eşya fi'l-'ayn ve'l-iyan*, a njegov brat ju je preveo na turski, u prozi, pa je svoj prijevod naslovio kao *Envâru'l-âşikin*. Prijevod djela u stihovima sačinio je potom stariji brat, i to je djelo naslovio *Muhamediyye* ili *Er-risaletu'l-muhamediyye*. O ovome obojica braće govore u predgovorima i pogovorima svojih knjiga. Djelo je posve zasnovano na vjerskoj literaturi pa sadrži samo vjerske teme, poput onih o svjetlosti Muhammedovoj, a.s., o božanskom prijestolju, o sedam nebesa, sedam slojeva zemlje, Džennetu i Džehennemu itd. Među djelima koja su napisali otac i braća, *Muhammediyya* je najpoznatije i najrašireniye kod različitih turkofonskih naroda.

O popularnosti ovog djela izvan Osmanskog carstva govori Evlija Čelebi u svom poznatom putopisu *Seyahatname* (Putopis) kada opisuje muslimane u Ežderhanu (Astrahanu) koji čitaju prijevod *Muhamediyye* na ruski jezik. Ovo veliko djelo, koje svoju osnovicu uzima iz biografije (*sijer*) Muhammeda, a.s., kao i mevluda, i koje je sačinjeno u formi mesnevi poezije, napisano je, slijedeći prije svega umjetnost kao cilj, u metrički

zahtjevnim oblicima i prilično teškim jezikom. Iako je povremeno vidljiv utjecaj tesavvufa, u djelu potpuno prevladava ideologija sunizma. Tako je *Muhammediyya* stoljećima korištena u školama kao udžbenik, na nju su pisani komentari, a o ličnosti pjesnika nastale su legende. Djelo je dobilo i melodiju, a oni koji su ga po gradovima izvodili uz muziku bili su naročito cijenjeni. Počevši od ovog stoljeća, po ugledu na njega pisane su slične poeme. Jedno takvo djelo je *Mahmudiyye* ili pravim imenom *Kitabü'l-Vesile*, koju je Bajazitu II posvetio Mahmud bin Mehmed, pripadnik reda bajramija. Međutim, niti ova niti druge nazire, kao naprimjer nazira mevlevijskog derviša Jusufa Sinečaka, nisu doživjele slavu ravnu originalu.

Bîcan Yazicioğlu (Ahmed Bîdžan Jazidžioğlu)

Sin Saliha (Salahaddina) Jazidžija i mlađi brat poznatijeg Mehmeda Jazidžija, Ahmed Bîdžan Jazidžioğlu (umro poslije 870/1465-1466. godine), nastanio se zajedno s ocem i bratom u Galipolju, "kraju hrabrih ratnika", gdje je proveo gotovo cijeli život. Početna znanja stekao je od oca i vjerski se opredijelio kao pripadnik hanefijskog mezheba i bajramijskog tarikata u koji ga je uveo, zajedno s bratom Mehmedom, sam osnivač bajramijskog reda Hadži Bajram Veli (umro 833/1429-1430. godine). Zbog svoje sklonosti isposništvu bio je izuzetno mršav, pa je prozvan Bidžan (Bî-cân – Beživotni). Zajedno s bratom bavio se pisanjem i prevodilaštvom, a najznačajnije mu je djelo slobodan prijevod bratovog djela *Megaribu'z-zeman li-gurubi'l- ešya fi'l-ayn ve'l-iyan*. Ahmed Bidžan na pisanje ovog djela podstaknuo je brata Mehmeda Jazidžioğlua kako bi spomenutim djelom istakao duhovne vrijednosti. Kada je brat djelo napisao na arapskom, osjećao se pozvanim da ga sam i prevede. Tako je nastalo djelo *Envâru-l-aşikin*, što je slobodan prijevod spomenutog Mehmedovog djela. Djelo je podijeljeno u pet poglavlja čime se simbolizira pet dnevnih molitvi – namaza, a svako poglavlje ima više odjeljaka. Prvo poglavlje govori o stvaranju svijeta, o poretku na zemlji i nebesima. Drugo sadrži priče o Ademu, a.s., Šitu, a.s., Idrisu, a.s., Nuhu, a.s., Hudu, a.s. i drugim Božijim Poslanicima, zatim govori o tajnama *vahya* (Božije objave, nadahnuća), o selidbi iz Meke u Medinu, osvojenju Meke, o Poslanikovoj porodici i četverici halifa. Treće poglavlje govori o duši i melecima, posebno o četverici velikih

meleka Džebrailu, Israfilu, Mikailu i Azrailu. Sadržaj četvrtog poglavlja odnosi se na pitanja o sudnjem danu, raznim vjerovanjima, o petku, džamijama, vjerskim obavezama, posljedicama njihovog izvršavanja ili neizvršavanja, Džennetu i Džehennemu. Peto poglavlje govori o ulasku u Džennet, suočenju s *Istinom*, o grješnicima, džinima, drvetu Tûba, hurijama i gilmanima, džennetskim rijekama i šehidima (vjernicima poginulim na Božijem putu).

Drugo Bidžanovo djelo je slobodan prijevod Kazvinijeva (umro 682/1283-1284. godine) djela o kosmografiji, geografiji i biologiji pod naslovom *'Acâibu'l-mahlûkât* (Čudesna Božija stvorenja). Djelo ima određene tesavvufske i didaktičke crte, a govori o nebesima, Suncu, Mjesecu i drugim nebeskim tijelima, blagodatima dana, o morima, o sedam poznatih oblasti (*iklim*) na svijetu, o planinama, rijekama, rudama i draguljima, biljkama, životinjama i čovjeku. Sadrži brojna čudesa, a naročito se zadržava na legendama i neobičnim događajima.

Njegovo djelo *Durr-i meknûn*, inspirirano nekim sličnim djelima, sadrži osamnaest poglavlja, simbolizirajući tako 18 000 svjetova. Na osnovu brojnih kur'anskih ajeta, hadisa i starih priča, govori o stvaranju svijeta, stanju nekih Božijih vjerovjesnika, znacima Sudnjeg dana i dr. Djelo je vjersko-tesavvufskog karaktera te sadrži brojne legende.

Kitabu'l-munteha ale'l-fusus je prijevod na turski komentara Ibn Arebijevog djela *Fusûs al-hikam*. Komentar je na arapskom jeziku napisao njegov brat Mehmed Jazidžioğlu. Djelo sadrži priče o Poslaniku, četverici halifa, zgode o evlijama te različite sufijske teme. Spominje se na stotine imena, trideset Božijih poslanika, trideset evlija, dvadeset učenjaka i dvadeset mudraca.

Cevâhirnâme je jedino djelo Ahmeda Bîdžana u stihovima u kojemu govori o karakteristikama dragulja i njihovim ljekovitim osobinama. Ono je kratko i sadrži četrdeset distiha.

Kemal Ummi

Među sufijskim pjesnicima ovog perioda pažnju posebno privlači Kemal Ummi. Njegov *Divan* se u velikom broju rukopisnih primjeraka nalazi u bibliotekama i kolekcijama širom Turske. *Divan* predstavlja najpouzdaniji

izvor podataka o autoru jer se podaci koje o njemu daju historijski izvori međusobno ne podudaraju. Stihovane tužbalice (*mersiye*) koje je izrekao za šejhom Husamudinom Aksarayijem, 810/1407-1408. godine, i za šejhom Alijem iz Erdebila, koji je umro 832/1428-1429. godine, pokazuju da su ovi halvetijski derviši bili njegovi učitelji (*murşid*). Tako se saznaje da on pjesme piše još od prvih godina XV stoljeća.

Ovaj sufijski pjesnik, koji se vješto koristio *aruz* metrom i oblicima klasičnog pjesništva, pisao je poeme koje tumače osnove sufijskog morala te legende o "dobrim ljudima" (evlijama), ali i panteističke pjesme pune radosti i uzbuđenja i opisa prirode. To nisu suhoparna djela didaktičke propagande, već žive melodije jednog istinskog pjesnika.

Pjesme Kemala Ummija preko Krima su se proširile među kazanskim Turcima, a odatle među Baškirtima i Uzbecima.

Eşrefoğlu (Ešrefoğlu) Rumi

Jedan od poznatih sufijskih pjesnika ovog perioda je i Abdullah bin Ešref bin Mehmed (umro 874/1469-1470. godine), čija su djela *Muzekkirun--Nüfûs* i *Divan* stoljećima imala veliku važnost u književnosti Anadolije. Poznat je po nadimku Ešrefoğlu, iz Iznika je, i osnivač je ogranka *ešrefije* bajramijskog reda. Slavu nije stekao poezijom, u maniru Jazidžioğlua, već više zato što je, poput svog punca Hadži Bajrama Velija, uspio oko sebe okupiti veći broj sljedbenika. Pojavom velikih sufija u Osmanskom carstvu, kao i formiranjem novih redova, nastajale su legende na turskom jeziku koje se odnose na ove ličnosti čime se formirala turska hagiografija.

Djela ove vrste, pisana o znamenitim osobama poput Emira Sultana, Ešrefoğlua, Hadži Bektaša Velija, Kaygusuza i Osman-babe, značajna su ne samo iz aspekta povijesti religije nego i općenito s gledišta društvene povijesti. Međutim, u XIV stoljeću ovakva djela mnogo su se češće pisala na perzijskom jeziku. Od početka ovoga stoljeća u znatnoj mjeri povećava se broj zbirki o zgodama evlija.

Među mnogim dervišima heterodoksnih tarikata u Anadoliji i Rumeliji, često su se mogli susresti sljedbenici hurufijskog učenja. Njihov je utjecaj dopirao čak do dvora sultana Mehmeda Fatiha i, mada su žestoko kažnjavani, pripadnici ovih tarikata su, usprkos svemu, nastavljali svoje

aktivnosti. Kasnije, nakon atentata na Bajazita II, još više su progonjeni, ali sve to nije dalo veće rezultate. Najpoznatiji hurufijski pjesnici među sljedbenicima Nesimija u XV i XVI stoljeću u Turskoj su Temennayi iz Kajserija, Hasan Rumi iz Karaferye, Hüseyni, Usuli iz Yenice Vardara, Nebati, Tarzi iz Bagdada, Vahdeti iz Bosne, Penahi iz Tebriza, Muhiti i dr.

Hurufijski tok proizveo je snažne pjesnike, kao što su Šah Ismail Safevi s pjesničkim mahlasom Hatâyi, Leškeri, Tifli i kasnije Habibi. Oni su predstavnici poezije azerijske književnosti i bili su jednako poznati pjesnici kao oni u Osmanskom carstvu.

Kad se govori o predstavnicima laičke književnosti, odnosno pjesnicima koji su u prvoj polovini XV stoljeća pjevali vladarima i emirima kaside, ljubavne i vinske pjesme, stihovane pripovijesti o ljubavnim zgodama, posebno mjesto zauzima Ahmed Dâi. Postoji nekoliko djela koja je preveo ovaj pjesnik germijanskog i osmanskog dvora, kao što su *Munşe'ât* i *'Ukûdu-l cevâhir*, arapsko-perzijsko-turski rječnik, iako autori tezkira (biografi) spominju prije svega njegovu mesneviju.

Među pjesnicima na koje često nailazimo u starim medžmuama su Selman Sâvedži i Kemal Hudžendi. Za njih možemo reći da su dosta uspješno oponašali perzijske pjesnike. Gazel zabilježen u Sehijevoj *Tezkiri* kao *Kendi ihtivâ i hassi* nije ništa drugo nego oponašanje perzijskih uzora.

Stoljeće prije Dâija jedan azerijski turski pjesnik po imenu Hasanoğlu pjevao je gazele na ovaj način. Tako je oborena tvrdnja o presudnom utjecaju Ahmeda Dâija na razvoj osmanske poezije.

Şeyhi (Šejhi)

Nakon Ahmedija i Nesimija, najvažnijim pjesnikom s kraja XIV i iz prve polovine XV stoljeća možemo smatrati Šejhija. Ime mu je Jusuf Sinaneddin. Rodio se, po svoj prilici, između 773/1371-1372. i 778/1376-1377. godine i čini se da je pripadao nekoj od vodećih germijanskih porodica.

Obrazovanje je započeo u zavičaju, učio je od pjesnika Ahmedija i drugih učenjaka. Po autorima tezkira, Sehiju i Latifiju, Šejhi je potom otišao u Iran. Tamo je, pored raznih znanosti, izučavao tesavvuf i medicinu. U medicini i filozofiji stekao je dobru naobrazbu, pa je na tom polju bio priznat od starih autora. Potrebno je posebno istaći njegovu sposobnost u medicini jer je kao

liječnik stekao gotovo isto tako veliku slavu kao i u poeziji. Gotovo svi izvori koji govore o njemu spominju da je bio vrlo sposoban liječnik. Utvrđeno je da je liječio čak i sultana Čelebi Mehmeda (Mehmed I).

Jedna od bitnih značajki Šejhijevog života je i njegova sufijska orijentacija. Po mnogim izvorima, Šejhi je postao sljedbenik Hadži Bajrama Velija, vjerovatno prije 818/1415-1416. godine, kada je Šejhi, vraćajući se iz Irana, prolazio kroz Ankaru. No pjesnik je i prije, dok je bio u Iranu, kontaktirao s brojnim poznatim sufijama koji su ga uputili u tesavvuf.

U djelu *Aş-şaka'iku'n-nu'maniyye*, u kojem autor Tašköprü-zade naziva Šejhija titulom *şeyhu'ş-şu'ara* (starješina pjesnika, maestro među pjesnicima), govori se i o Šejhijevoj vezanosti za osmanski dvor.

Šejhi se rodio u vrijeme vlasti sultana Murata I, a mladost je proveo u vrijeme Bajazita I (Yıldırım Bayazit). Nema nikakvih podataka da je bio u kontaktu s Bajazitom. Tek u vrijeme princa Sulejmana, Bajazitovog sina, približio se osmanskoj dinastiji. Do tada njegova vezanost za neki dvor očitovala se u službi germijanskom begu Jakubu II. Iako je na traženje Murata II počeo prevoditi Nizamijevu mesneviju *Hüsrev ü Şirin*, ne može se sa sigurnošću utvrditi u kom je svojstvu kontaktirao s Muratom II jer je poslije toga, u povodu smrti Jakub-bega 837/1433-1434. godine, spjevao tužbalicu (*mersiyu*) ovom germijanskom vladaru.

Ne zna se tačno ni kada je Šejhi umro. No neke indicije upućuju na period sultana Murata II, oko 834/1430-1431. godine. Također se pretpostavlja da je sahranjen u blizini Kutahije i da mu je mezar bio *zijaretgah* (mjesto koje obilaze pobožni ljudi).

U Šejhijevom književnom formiranju važnu ulogu odigrali su perzijski klasici Semâi, Attâr, Mevlana, a posebno Šejh Sa'di.

Šejhi se žali na okruženje i vrijeme te na nerazumijevanje njegove umjetnosti, zavist suparnika i život daleko od blagostanja.

Glavna Šejhijeva djela su *Divan*, *Hârname* i *Hüsrev ü Şîrîn*. Spominje se da je napisao i jednu raspravu iz oblasti medicine, kratku mesneviju pod naslovom *Neyname*, i jedan prijevod Attarove *Hâbname*, ali ova posljednja djela nisu pronađena.

Divan mu je srednjeg obima. U gazelima i kasidama očituje se utjecaj Selmana Sâvedžija i Hafiza Širazija.

Mesnevija *Hârname* jedno je od remek-djela turske satiričke književnosti. Riječ je o kraćoj mesneviji od 126 bejtova koju je posvetio Čelebi

sultan Mehmedu. Povod pisanju ove satire je saznanje da su stari korisnici njegova timara ugrozili pjesnikov posjed dok je otišao liječiti sultana Mehmeda. U ovom malom djelu Šejhi opisuje kako je jadni magarac, koji je zavidio smirenosti i snazi volova, ostao bez ušiju. Za ovu mesneviju inspiraciju je našao u jednoj duhovitoj izreci o magarcu u djelu Emir Husejnija *Zadu'l-musafirin* i jednoj arapskoj poslovici, a cilj mu je bio kritizirati društvenu nejednakost.

I svoje najznačajnije djelo *Hüsrev ü Şirin* spjevao je u formi mesnevije, u žanru u kojem se najbolje izražavao. No da je on tu pjesničku vrstu najviše i cijenio, govore njegovi stihovi u kojima kaže da je spjevati gazel kao sagraditi nekoliko kuća, a spjevati mesneviju kao sagraditi grad.

Svi izvori upućuju na to da je Šejhi posvetio *Hüsrev ü Şirin* Muratu II. Po nekim autorima, Murat II je tražio od Šejhija da mu prevede *Petoknjižje* (*Hamsu*) perzijskog pjesnika Nizamija. Šejhi je za probu preveo hiljadu stihova jednog od tih pet Nizamijevih djela: *Hüsrev ü Şirin*. Vladaru se to veoma svidjelo i Šejhi je onda nastavio djelo prevoditi do kraja. Po drugim izvorima, on je djelo počeo pisati za germijanskog princa Mustafu Čelebija, a kada je ovaj umro, sultan Murat II je od njega tražio da nastavi pisati to djelo, pa ga je na kraju posvetio ovom osmanskom sultanu. Šejhi djelo nije uspio dovršiti.

Rukopis, koji je kao predložak za objavljivanje uzeo Faruk Timurtaš, uspoređujući šest rukopisa, sadrži 6944 bejta. Prije uvoda u samu priču je dio od 775 bejtova. Taj dio sadrži *dovu, munadžat, tevhid, na't,* mudro obraćanje koje se odnosi na stvoreni svijet i Stvoritelja, poglavlje koje govori o motivima i povodu pisanja djela te pohvale i savjete izrečene sultanu Muratu II.

Osnovna priča se sastoji od jedanaest dijelova. U djelu se nalazi i 26 gazela izrečenih kroz usta Husreva, Širin i Ferhada. Također, iz usta Širin izrečeni su jedan *munadžat* u formi kaside i jedan *terdži-i bend* od sedam strofa kojeg izgovara Ferhat. Nizamijevu poemu *Hüsrev ü Şirin* na turkijske jezike prvi je preveo Ali Šîr Nevaî, a nakon njega Šejhi, da bi se kasnije u tome okušali i drugi brojni turski pjesnici. Jednako kako se Nevaijevo djelo ne može smatrati prijevodom Nizamijevog, već preradbom (adaptacijom) inspiriranom originalnim djelom, tako ni Šejhijevo djelo *Hüsrev ü Şirin* nije originalno jer se u potpunosti koristi temom koju je prije njega obradio perzijski pjesnik Nizami.

Sadržaj mesnevije *Hüsrev ü Şirin*

Hüsrev (Husrev) je princ koga je otac Hürmiz (Hurmiz) dao čuvenim učiteljima da ga odgajaju, uče jahanju i borilačkim vještinama. Husrev je imao prijatelja Şavura (Šavur), iskusnog, okretnog i dobrog slikara. Jednog dana Šavur kaže Husrevu da ermenska kraljica Mehin Banu ima prelijepu nećakinju Şirin (Širin). Husrev se na osnovu te priče zaljubljuje u Širin. On šalje Šavura u Ermeniju da ponudi Širin gutljaj pića kojim je njega napojio. Šavur ostavlja slike Husreva na ona mjesta kuda će proći Širin, a osjećajna princeza se nakon što je vidjela slike zaljubi u Husreva. Širin sve saznaje o Husrevu, oblači se u mušku odjeću i odlazi u Iran kako bi ga upoznala.

S druge strane, oni koji su zavidjeli Husrevu stvaraju razdor između njega i oca. Husrev je prisiljen bježati iz Irana, pa sa svojim ljudima odlazi u Ermeniju. Kad je na putu zastao da se odmori, ugleda konja privezanog za drvo. Nakon što je pogledao u jezero vidje djevojku lijepu poput mjeseca kako se kupa. Zbuni se, nije znao bi li išao naprijed ili se vratio. Širin ga pak nije vidjela jer su joj oči bile prekrivene kosom. Napokon ga ugledavši, omota se kosom, uzjaha Šebdiza i pobježe. Kad se Husrev osvrnuo nije više bilo nikoga. Nije shvatio je li vidio djevojku ili vilu. Tužan, krenuo je prema Ermeniji. A Širin, pošto je umakla Husrevu, krenu na put i uskoro stiže u Medayin (Ktesifon, prijestolnicu Sasanida), a potom u Husrevov dvorac. Uvidjevši da je to djevojka koju traži Husrev, sluškinje u dvoru je ugostiše. Međutim, u njima se probudi zavist zbog njezine ljepote. Zato nikome nisu rekle ko je Širin i zašto je došla. Nakon nekog vremena Širin shvata da je Husrev pobjegao zbog opasnosti u kojoj se nalazio. Posumnjala je da je možda onaj mladić kojeg je vidjela kraj jezera bio Husrev. Ali više se nije mogla vratiti. Tražila je da joj sagrade dvorac u planini kako bi se oporavila jer joj je bilo narušeno zdravlje. Ali oni joj grade dvorac u nepristupačnom bezvodnom kamenjaru.

Shvativši da mu je Širin izmakla, Husrev ipak odlazi u Ermeniju, gdje susreće Mihin Banu i govori joj da je Širin živa. No Husrev, iako je tamo lijepo primljen, provodi zimu u čežnji pijući vino i iščekujući Šavura. Jedne noći, dok je Husrev bio na zabavi, rekli su mu da je došao Šavur. Husrev se tome mnogo obradova i naredi da ga dovedu. Šavur brzo ispriča sve šta ga je snašlo i reče da se Širin razboljela nakon što je došla

u Medayin i da zbog toga on nije mogao odmah doći i donijeti vijesti o njoj. Husrev je bio vrlo zadovoljan i sada je bio siguran da je djevojka koju je vidio na putu bila Širin. Zaključili su na kraju da Šavur ide u Medayin i dovede Širin.

U međuvremenu je, pod pritiskom okoline i lukavstvom Behrama, Hurmuz svrgnut s prijestolja na koje je stupio njegov vojskovođa Behram. Upravo kad se Šavur vratio sa Širin, Husrev saznaje šta se dogodilo s njegovim ocem i odlazi u Medayin da se ustoliči na očevom dvoru. Ali zbog novih nereda i spletki koje je napravio Behram, nije se mogao zadržati u Medayinu te se vraća u Ermeniju. Iako tamo pronalazi Širin, ne uspijeva se s njom vjenčati. Zbog nepristojnosti koja je proizašla iz nestrpljenja, naljuti Širin, koja od njega traži da prema njoj ne pokazuje silu, nego da se, ako je junak, ogleda s Behramom. Husrev, koji nije imao svoju vojsku, obrati se bizantskom caru za pomoć, a imperator je bio zadovoljan što mu se za pomoć obraća perzijski šah. Daje mu vojsku, ali nameće vjenčanje sa svojom kćeri Merjem, što Husrev ne želi, ali nemajući drugog rješenja, ipak pristaje. Odlazi s vojskom i preuzima iranski tron. Međutim, ne može zaboraviti Širin, kojoj je on također u srcu.

U to vrijeme umire Mihin Banu koju nasljeđuje Širin. Ona je pravedna vladarica, ali ne može živjeti bez Husreva. Prepušta prijestolje jednom slugi, a sama se povlači u dvorac koji je izgradila u Medayinu, kako bi bila blizu Husreva.

Ipak, u dvoru u kojem se nalazi Širin nema sve što želi. Između ostalog, treba joj svježe mlijeko s pašnjaka koji su daleko od dvora. Želi da se s pašnjaka kroz brda provede jedan oluk kojim bi teklo mlijeko. Nalaze joj majstora Ferhada, koji za jedan mjesec napravi oluk od kamena. Svi su se divili njegovom djelu. Ferhad odbija nagradu koja mu je ponuđena i odlazi u pustinju jer je zaljubljen u Širin.

Kad se saznalo za njegovu ljubav prema Širin, poziva ga Husrev i traži od njega da mu napravi put kroz planinu Bisutun, što se smatralo nemogućim. Za nagradu dobio bi Širin koju bi mu Husrev prepustio. Kad je vidjela kakvu žrtvu Ferhad podnosi za nju, Širin ga je zavoljela. No Husrev, koji je sada ljubomoran, obavještava Ferhada preko neke žene da je Širin umrla. Ferhad se baca s brda u provaliju, a Širin duboko tuguje.

U međuvremenu umrla je i Merjem te se Husrev i Širin, nakon što su izglađeni nesporazumi, najzad vjenčaju.

Na ovom mjestu se završava Šejhijeva priča o Husrev i Širin. Kod Nizamija, čiju je istoimenu mesneviju prerađivao, radnja ide dalje, do trenutka kad Husrevov i Merjemin sin, Şirvey (Širvej), ubija oca, koji umirući ne želi da probudi Širin, da joj ne bi pokvario san. Šejhijev prijevod *Husrev i Širin* više govori o snazi njegove umjetničke imaginacije, nego o njemu kao prevodiocu. Gotovo svi pjesnici mesnevija poslije njega spominju ga s pijetetom *šejhu-šu'ara*.

Ataî

Među najznačajnije Šejhijeve sljedbenike svrstava se Atâi, sin İvaz-paše, vezira iz Burse. U njegovom *Divanu* nalazi se podatak da mu je pravo ime Ahi Čelebi, dok nadgrobni natpis na porodičnom groblju u Brusi, Pınarbaşı – Kuzgundžuk, pokazuje da je umro 841/1437-1438. godine. Vrlo obrazovan i nadaren pjesnik, Atâi, pripadnik jedne stare plemenite porodice, doživio je mnogo neugodnosti nakon što je njegov otac 832/1428-1429. godine pao u nemilost i umro. Neprijatelji njegovog oca do smrti su ga neprestano progonili. Ovo pokazuje koliko je društveni život i položaj jednog umjetnika u društvu utjecao na njegovo stvaralaštvo. Atâi je pjevao gazele i kaside i na perzijskom jeziku, ali presudan utjecaj na njegovo stvaralaštvo izvršio je Šejhi. Kada piše na osmanskom turskom, u njegovom jeziku ima više arapskih i perzijskih riječi nego što je to slučaj kod njegovih suvremenika, dok je u pogledu tehnike stiha vrlo uspješan, što ga ne sprečava da snažno i iskreno izrazi svoja osjećanja. Pesimizam u njegovim pjesmama samo je odraz života, koji je protekao u nevoljama. U *Divanu* ima i vrlo lijepih *tuyuga*. Na njegovu kasidu s redifom *Güneş* (Sunce), koju je napisao za sultana Murata II, naziru je kasnije napisao Ahmed-paša. Svi sastavljači antologija priznaju vrijednost ovom pjesniku, koji je prvi u modu uveo utkivanje poslovica u gazel.

Sâfi

Sâfi iz Burse, tadašnje prijestolnice Osmanskog carstva, bavio se i minijaturom. Iako u poeziji možda nije značajan pjesnik poput Atâija, nezaobilazan je u kulturnom životu ovog perioda. Život je većinom proveo

u neimaštini, nije se mogao riješiti dugova, a da bi se oslobodio egzistencijalnih problema, pisao je kaside posvećene sultanu Muratu II, veziru Halil-paši i drugim uglednicima i bogatašima. No, i pored svega, često nije ni dobivao naknadu za svoje kaside, što ne govori samo po sebi o umjetničkoj vrijednosti njegovih kasida nego i o interesu tadašnjeg vladara i ljudi iz njegove svite za poeziju. U jednoj kasidi piše "da nije bio ni pod čijom zaštitom, iako je prešao tridesetu godinu". Autor najstarije osmanske tezkire, Sehi, bilježi da se Sâfijeva kasida, posvećena Velijuddin-efendiji, odnosi na jedan događaj iz zatvora. U svojim pjesmama s poštovanjem govori o perzijskim pjesnicima Enveriju, Zahiru, Farjabiju i Kemalu Hudžendiju, što nam otkriva da je bio upoznat s klasičnom perzijskom poezijom i da je u neku ruku bio inspiriran njome.

Među značajnijim pjesnicima iz ovog perioda možemo spomenuti Ulvîja iz Burse, koji je pisao kaside sultanu Muratu II, a kasnije i Mehmedu II, te Humamija iz Iznika, čija je mesnevija po imenu *Sinâme* posvećena Halil-paši, a koji ima također i vrlo uspješne gazele, zatim Ahmeda Rumija iz Galipolja, bektašijskog pjesnika Nedimija, kao i Zaifija iz Galipolja, koji je opjevao ratovanja sultana Murata II.

Sultan Mehmed Fatih i pjesnici njegovog vremena

Tijekom povijesti islama jedan od primarnih ciljeva svih islamskih vladara bio je osvojiti Istanbul. Na to su podstaknuti riječima poslanika Muhammeda, a.s., koji je rekao: "Neka je blagoslovljen onaj koji osvoji Konstantinopolj." Bilo je više pokušaja osvojenja Istanbula, ali je to, najzad, pošlo za rukom osmanskom sultanu Mehmedu Fatihu, 1453. godine.

Od samog osvojenja Istanbula mladi vladar je okupio oko sebe značajne učenjake svoga vremena i formirao vrijednu biblioteku s brojnim djelima na europskim jezicima. To je dalo poticaja razvoju egzaktnih nauka, a među najznačajnijim turskim učenjacima iz Fatihova okruženja su Kadı-zade Rumi, Hadži-paša, a naročito matematičar i astronom Ali Kušču. Bizantski izvori navode da je Mehmed Fatih znao arapski, perzijski, starohebrejski, asirski, grčki, latinski i slavenske jezika, ali se sa sigurnošću može

govoriti da je odlično poznavao arapski, perzijski i donekle grčki jezik. Također, postoje pouzdani podaci da je više djela prevedeno na traženje Mehmeda Fatiha, što potvrđuje njegov interes za znanost, ali i za poznata klasična književna djela. U njegovoj biblioteci nalazili su se Homerova *Ilijada* na grčkom, kao i značajna djela arapske i perzijske književnosti.

Mehmed Fatih je bio veoma sklon društvu pjesnika i literata, nekoliko njegovih vezira istakli su se književnim stvaralaštvom, a među njima su naročito poznati Ahmed-paša, Mahmud-paša, poznat pod pjesničkim pseudonimom Adni, te Sinan-paša. Ahmed-paša je pjesnik koji je svojom poezijom obilježio čitavu epohu i formirao književni ukus na dvoru i među suvremenicima. Sinan-paša se pak istakao kao prozaist, autor čuvene *Tazarru-name* (Knjige pokornosti), djela koje je sadržavalo niz religioznih i moralnih razmišljanja napisanih visokim umjetničkim stilom u rimovanoj prozi i mjestimično u stihovima.

Poznat i kao veliki mecena, Mehmed Fatih slao je svake godine hiljadu dukata velikom perzijskom pjesniku Džamiju, a trideseterici osmanskih pjesnika, koji su se bavili isključivo poezijom, mjesečno je doznačavao po hiljadu akči. Ovo potvrđuje njegov afinitet i prema poeziji, a ne samo prema egzaktnim naukama.

Prije nego je podigao svoju medresu, u rangu univerziteta, Mehmed Fatih naredio je da se u dvije džamije, Aja Sofiji i Zejrekovoj džamiji, drži nastava, i to ne samo iz vjerskih disciplina nego i iz oblasti egzaktnih nauka, matematike, fizike i astronomije. Sve ovo je stvorilo vrlo povoljnu klimu za razvoj umjetnosti, posebno poezije, u čijem pisanju se okušao i sam sultan kao autor jedne zapažene zbirke pjesama, odnosno *Divana*, spjevanog pod pjesničkim imenom Avni. Fatihov *Divan* izdavan je u novije vrijeme više puta – valoriziran je u svjetlu novih književnih teorija te mu je dano zapaženo mjesto u okviru cjelokupnog stvaralaštva na osmanskom turskom jeziku.

Cemali (Džemali)

Jedan od istaknutih pjesnika Fatihovog doba je Džemali, čije je pravo ime Bajazid. Stariji izvori su često miješali ovog pjesnika sa Šejhoğlu Mustafom iz XIV stoljeća. Njegov identitet je konačno razjasnio Faruk Timurtaš

na osnovu jednog starog rukopisa Šejhijevog djela *Hüsrev ü Şirin* na koga je Džemali dopisao dodatak ovoj poemi. Ovaj pjesnik je 850/1446-1447. godine u ime sultana Murata II napisao mesneviju *Gülşen-i Uşşak*, a u Fatihovo ime mesneviju *Humâ ve Humâyun*. Mesnevija *Miftâhu'l-Ferec*, zatim jedna pjesma o kojoj govori u uvodu *Maftâhu'l-Fereca*, napisana u ime sultana Mehmeda Fatiha s mnogo literarne vještine, te djelo po imenu *Er-Risâletü'l-Acibe fi's-Sanayi ve'l-Bedâi*, također su njegova djela koja se nalaze sačuvana u rukopisnim zbirkama. Džemali ima lijepe gazele, dok su mu kaside manje iskrene i često bez nadahnuća. Kaside i gazeli sabrani su u *Divan* koji je otkriven tek potkraj XX stoljeća. Latifi, čiji su književni sudovi uglavnom ispravni, hvali ga, ali kaže da nije uspio steći slavu koju zavrjeđuje. U na'tovima, mesnevijama i gazelima, vidi se utjecaj Šejhija i Atâija.

Vrijeme Fatiha i Bajazita II, koji su i sami bili pjesnici, bilo je vrijeme snažnog razvoja turskog jezika i književnosti. Nestanak posljednjeg turkmenskog bejlika u Anadoliji nije ostavio pjesnicima i učenjacima neko drugo mjesto kojem bi se mogli prikloniti osim sultanskog dvora i dvorova osmanskih prinčeva i uglednika. Osvajanje Istanbula, uništenje Trapezuntskog grčkog carstva, jačanje osmanskog utjecaja na Krimu pretvaranjem Crnog mora u osmansko more, osvajanja u Rumeliji, kao i početak djelovanja osmanske mornarice u Mramornom i Sredozemnom moru, definitivan poraz Uzun Hasana, velikog vladara Akkoyunlija, sve je to Osmansko Carstvo doveo u položaj velike vojne i političke sile ne samo na Bliskom istoku već i u Europi. U suglasju s ovim osvajanjima neprestano teče turciziranje i islamiziranje. U zemlji se povećava bogatstvo i blagostanje, na sve strane se grade medrese i tekije, a gradnjom mostova, putova, karavan-saraja, osiguravaju se vojni i trgovački transport. Kao posljedica toga, u Rumeliji nastaju novi centri kulture. Kada je Fatih zakonima koje je izdao kanonizirao sve probleme Carstva prema novim potrebama, razvoj školstva dobio je poseban zamah. Medrese i tekije, posebno heterodoksni tarikati, koji su, poput bektašija, imali i derviše-misionare, bili su značajan činitelj u širenju islama. Država je podupirala stalnu politiku naseljavanja i preseljavanja da bi, s jedne strane, ubrzala proces islamizacije, te da bi, s druge strane, prekinula vezu s lokalnim bejlicima u Anadoliji i pod kontrolom držala velike vojne putove i strateški važne položaje. Fatih je na sve strane poslao zapovijesti da se posebna pažnja posveti izgradnji džamija u svim centrima u Rumeliji.

Blještavilo osmanskog dvora privlačilo je pjesnike i učenjake sa svih strana Carstva. Fatih i njegov veliki vezir Mahmud-paša znatno su poticali književnu i naučnu djelatnost time što su učenjacima i pjesnicima određivali posebne plaće, tražili da se stalno nalaze u njihovoj blizini, da pišu i prevode različita djela. Nedžmî, Fenayi, Nur Aški, Hafi, Dâi, Duayi, Kudsi, Kâtibi, Nahifi, Vahidi i još mnogi drugi pjesnici i muzikolozi, dobivali su plaću za kaside i kompozicije koje su stvarali. Aški je, naprimjer, dnevno dobivao stotinu akči. U Fatihovom medžlisu stalno su se nalazili vrijedni pjesnici poput Mehdija, Melihija ili Ahmed-paše iz Burse. Pjesnici poput Hayatija, Sarudža Kemala, Enverija, Šahidija, Sehaija, La'lija, Haydara, Kandija, Sadija, koje je zapravo štitio Mahmud-paša, kao i prinčevog učitelja Turabija, koji su se sakupljali na dvoru princa-pjesnika Džema, među najvažnijim su književnim ličnostima ovog perioda. Sinovi Bajazita II, koji je bio veoma vezan za pjesništvo i umjetnost, nastavljali su istu tradiciju, kao i mnogi veziri, učenjaci i državnici. U Bajazitovo vrijeme više od trideset pjesnika dobivalo je plaću iz državne blagajne. U pjesničkim tezkirama i drugim historijskim izvorima postoje brojni podaci o naučnoj i književnoj djelatnosti u drugoj polovini XV stoljeća te stotinama djela različitog karaktera pisanim u tom periodu, što dokazuju mnoga sačuvana djela i prijevodi različitog karaktera nastali u to vrijeme.

Ahmed-paša

Najveći pjesnik Fatihovog vremena je Ahmed-paša iz Burse. Iako je ostao pod snažnim utjecajem starih majstora poput Nijâzija, Šejhija, Atâija i svog učitelja Melihija, izdigao se iznad suvremenika u kategoriji gazela, a posebno kaside. Zahvaljujući svom elegantnom stilu, čistom jeziku i bogatoj maštи smatra se najvećom ličnošću turske poezije nakon Šejhija. Kako god je očit utjecaj Ahmed-paše na pjesnike tog perioda, kao što su Resmi, Hariri, Kandi, Visâli, Nizami iz Konye, Sâfi (vezir Kasim-paša iz Džezera) i princ Džem, taj se utjecaj može susresti i kod velikih majstora, kao što su Nedžâtî, pa čak i Baki, te još neki pjesnici iz XVI stoljeća. Autori tezkira ističu njegovu književnu vrijednost i značaj. Međutim, još za života optuživali su ga za preveliko oponašanje iranskih pjesnika. Slava Ahmed-paše prešla je granice Osmanskog carstva, te su se njegove pjesme svidjele pjesnicima u Heratu, centru perzijske kulture tog vremena, zbog čega će ga kasnije autor tezkire Latifi nazvati pjesnikom

koji je "perzijskoj poeziji odjenuo tursku odjeću". Unoseći u tursku poeziju sve više elemenata perzijske poezije, on će biti prvi pravi autor kasida koje će kasnije osmanski pjesnici oponašati. Također je u svojima kasidama prvi upotrebljavao tarih (kronogram), odnosno njegove su se pjesme završavale izražavanjem datuma zbirom vrijednosti arapskih slova. Svoj *Divan* započinje *dibadžom* (*dîbâce*), proznim uvodom u kojem objašnjava svoju poetiku, što je također manir čiji je on začetnik u osmanskoj poeziji.

Kod Ahmed-paše, koji je pisao pjesme i na arapskom i na perzijskom jeziku, postoje utjecaji Sâvedžija, Kemala Hudžendija, Kâtibija, Hafiza, pa čak i Džamija. Međutim ovi utjecaji, koji se primjećuju kod svih turskih pjesnika toga perioda, ne osporavaju veličinu pjesništva Ahmed-paše. Veliki dio starih turskih pjesnika i kritičara, počevši od Nedžâtîja, smatrali su ga svojim uzorom. Ako je tačan jedan navod u *Tezkiri* Rijâzija, njegove su pjesme bile poznate na dvoru Huseyina Baykare i cijenjene od Džamija. Međutim, pogrešno je prihvatiti ga, kako Rijazi kaže, utemeljiteljem osmanskog pjesničkog jezika. Još jedan pogrešan zaključak u vezi s Ahmed-pašom jeste sud da se njegova književna ličnost formirala nakon što je, po vladarevoj zapovijesti, napisao nazire na trideset gazela, koje je Ali Šîr Nevaî poslao Bajazitu II. Potrebno je ispraviti ovu grešku, koja se rodila nekritičkim prihvatanjem jedne pogrešne ocjene u tezkiri Hasana Čelebija i koja se ponavljala i kod Namika Kemala i Gibba. U Turskoj su Nevaijeva djela stekla slavu još u Fatihovo vrijeme, pa je i Ahmed-paša pisao na njih nazire, ali u formiranju književne ličnosti Ahmed-paše nije bilo Nevaijevog utjecaja, niti ga je moglo biti, jer se Nevaijeva slava širila po Turskoj kad je Ahmed-paša već bio priznat kao veliki pjesnik.

U *Divanu*, kojeg je Ahmed-paša uredio i pripremio po zapovijesti Bajazita II, sačuvanom u velikom broju primjeraka u različitim rukopisnim zbirkama, nalazi se više vrsta pjesama, među kojima su posebno lijepi četverostihovi na koje se komponirala i muzika. Ovi četverostihovi su vrsta poetskog oblika *košma* preuzetog iz turske narodne poezije prilagođenog klasičnoj književnosti.

Necâtî (Nedžâtî)

Najznačajniji pjesnik koji se pojavio u XV stoljeću poslije Ahmed-paše jeste Nedžâtî. Ovaj pjesnik osebujnog stila rodio se u Edreni. Po nekim izvorima bio je rob, međutim, zbog svoga obrazovanja i kasnije iskazanog

pjesničkog dara postigao je značajan uspjeh. Za vrijeme Mehmeda Fatiha dolazi u Istanbul, uspijeva se približiti sultanu kojem piše kasidu pohvalnicu u kojoj opisuje istanbulsku zimu. Po dolasku na vlast Bajazita II, ovaj ga sultan šalje sa svojim sinom princem Abdulahom u Karaman, gdje je princ bio guverner pokrajine. Godine 1483. princ Abdulah umire, a Nedžâtî se vraća u Istanbul i piše elegiju u sjećanje na svoga umrlog gospodara. Dugo se nije znalo gotovo ništa o Nedžatiju, a onda izvori bilježe da je bio u službi drugog princa, princa Mahmuda. Kada i Mahmud umire, Nedžâtî opet piše prekrasnu elegiju i vraća se u Istanbul, gdje provodi život u osami odbijajući sve dvorske službe. Umro je u Istanbulu 1509. godine.

Kod ovog pjesnika, koji je slavu stekao mersijama i gazelima više nego kasidom, osjeća se utjecaj Ahmed-paše. Međutim, veliku slavu su mu donijeli suptilnost njegove mašte, spontanost stila, iskrenost i dubina osjećanja i upotreba poslovica. Idris Bitlisi prozvao ga je *Husrev-i Rumom*, a autori tezkira i historičari smatraju ga nakon Ahmed-paše najvećim osmanskim pjesnikom toga vremena. Činjenica da ga Sadik, sekretar šejha Abbasa Safevija, naziva "kraljem pjesnika", govori da je njegova slava trajala i širila se izvan granica Osmanskog carstva. Nedžatijev utjecaj vrlo je očit na mnoge pjesnike XV i XVI stoljeća, kao što su Sun'i, Talil, Ševki, Rizai, Zâri iz Skoplja, Sâki iz Plovdiva, Sehi, Kurbi iz Iznika, Vasfi, Virdi, Šâver, pjesnikinja Mihrî, s kojom je bio u vezi. Mnogi pjesnici, kao što su Seliki, Muidi, Jetimi i Rahmi, pisali su pjesme po ugledu na njega, prije svega *nazire*, *tahmise* i *tesdise*. Ishak Čelebi iz Skoplja, pa i Subhi, veoma su ga cijenili, a Vâlihi iz Tokata gajio je prema njemu posebno poštovanje.

Cem Sultan (Džem Sultan)

Osmanski dvor dao je više pjesnika, među kojima posebno treba spomenuti sultane Mehmeda Fatiha, Selima I i Sulejmana Zakonodavca (Veličanstvenog), no najveće pjesničko ime poteklo s dvora je svakako sin sultana Mehmeda Fatiha, princ Džem, poznat kao Džem Sultan.

Rodio se na dvoru u Edreni 1459. godine, a umro u blizini Napulja 1495. godine. Mladost je proveo na dvoru i u Konyi, gdje je obavljao dužnost namjesnika. Iako je bio mlađi brat Bajazita II, nakon očeve smrti pretendirao je na prijestolje, no nije ga se uspio domoći. Godine 1481. odlazi sa svojom pratnjom u Siriju, a potom godinu kasnije u Kairo. Poslije toga, progonjen

od brata, bježi na Rodos gdje ga primaju vitezovi Rodosa. Od tada postaje oružje u rukama europskih sila protiv osmanskog dvora. S Rodosa je Džem Sultan otišao u Francusku, u Nicu, koja je pripadala vojvodi od Savoje. Dogovorom između francuskog kralja Charlesa VIII i pape Inocenta VIII odlučeno je da se Džem Sultan preda papinskoj vlasti. Papa je, također, ucjenjivao njegova brata, sultana Bajazita II, time što mu je godišnje tražio za izdržavanje Džem Sultana 40 000 dukata. Po smrti pape Inocenta i dolasku na papinsko prijestolje Aleksandra VI (Rodrigo Bordžija) 1492. godine, nastupaju nešto lakši dani za Džem Sultana. Naime, papa mu je dopuštao da putuje s njegovim sinovima, ali ga je jednom prilikom pokušao otrovati. Na to je francuski kralj isposlovao da se Džem premjesti u Napulj, ali je na putu prema Napulju iscrpljen pao s konja i nakon toga umro.

Još u ranoj mladosti Džem je pokazivao sklonost i talent za književnost. U početku je pisao pod utjecajem Ahmed-paše, a kasnije Šejhija i Nedžâtîja. Napisao je dva divana, po jedan na turskom i perzijskom jeziku. Prepjevao je mesneviju Selmana Sâvedžija, *Cemşid u Hurşid*, pod naslovom *Ayât-i Uşşak*. Svoje rodoljubive osjećaje izrazio je u knjizi o domovini, koju neki kritičari smatraju pretečom sličnog djela Namika Kemala, autora iz XIX stoljeća.

Stihovi Džem Sultana odraz su njegovog tragičnog života. Zapravo su njegovi najbolji stihovi oni koji posredno ili neposredno govore o njemu i njegovoj sudbini. Mesnevija, koju je spjevao u povodu sinovljeve smrti, napisana je u vrlo specifičnom maniru, a po načinu izražavanja pravi je izuzetak u divanskoj poeziji.

Mesihi

Mesihi iz Prištine je značajan pjesnik koji nije uspio steći slavu poput Nedžâtîja. Mesihi, čiji su *Divan* i *Şehrengiz* zauzeli važno mjesto među djelima njegovih suvremenika, pisao je žive i iskrene ljubavne i vinske pjesme pretočivši u svoja djela, manje-više, lokalni život.

U njegovim pjesmama nema mnogo izvještačenosti. Uvodi nekih kasida, kao i jedna pjesma o proljeću, pokazuju pjesnikovu snagu opisa. Utjecaj Mesihija, na koga su se ugledali pjesnici poput Tâbiija, možemo vidjeti čak i kod Bakija. Pored toga, u svoje vrijeme slavu je stekao posebno *Şehrengizom*. Iako su nakon Mesihija mnogi pjesnici pisali stihove

opisujući ljepote svojih gradova, Ašik Čelebi Mesihijevu poemu opisuje kao izvanredno djelo, koje se ne može oponašati.

U mesneviji *Hevesname*, koju je 1493. godine spjevao Tadži-zade Džafer Čelebi, sadržani su opširni opisi Topkapı Saraya, Fatihove džamije i drugih njegovih zadužbina, kompleksa Eyüp Sultana i Fatihovog turbeta. Sam opis Fatihove džamije sadrži 62 distiha. U kasnijim stoljećima opisi graditeljskih poduhvata kod divanskih pjesnika nisu uopće rijetkost. Tako ćemo kod Sâbita Užičanina vidjeti izvanredan opis džamije Čorlulu Ali-paše, dok će pjesnik Nedim u svojim kasidama ovjekovječiti brojne zadužbine svoga vremena.

Žanr mesnevije, čiji procvat se uočava još od XIV stoljeća, dao je u ovom periodu brojna djela. Iz ovog vremena ostalo je nekoliko etičko-sufijskih pjesama, ljubavnih priča i stihovanih kronika. Među sufijska djela mogu se ubrojiti: *Gulzâr-i Manevi* Ibrahima Tennurija (umro 887/1482-1483. godine) jednog od zamjenika Akšemseddina, *Vahdetnâme* Abdurrahima Karahisarija, mesnevije čuvenog halvetijskog šejha Rušenija iz Aydına, koji je umro 892/1487. godine u Tebrizu i *Firkatnâme* koju je u Izniku 876/1471-1472. godine napisao Halili iz Dijarbekira. Među nekoliko ljubavnih i avanturističkih mesnevija, većinom preuzetih iz perzijske književnosti, koje su kasniji kritičari smatrali velikim djelima a prihvaćene su i u narodu, svakako treba ubrojiti mesneviju *Yusuf ve Zeliha* Akšemseddin-zade Hamdija, *Husrev ü Şirin* Ahija, *Işretnâme* Revanija i posebno *Hevesnâme*, koju je Džafer Čelebi napisao 899/1493-1494. godine. *Hevesnâme* Džafera Čelebija, koji je poznat po svom *Divanu* i poslanicama, potpuno je originalno djelo u pogledu teme, a sadrži veliki broj odlomaka koji opisuju lokalni život. Ovo djelo je vrlo lijepo u pogledu kompozicije, stila i tehnike stiha. Zapravo, u svim pjesmama Džafera Čelebija zapažaju se njegova sposobnost izražavanja i mašta, mnogo više nego iskrena osjećanja.

Historijska djela u stihu i prozi

Žanr historiografije osmanskog perioda s pravom se uvrštava u književne rodove. Bilo da se radi o proznim ili stihovanim historijama, one su ne samo korisni izvori informacija o minulim vremenima već i prave riznice stilskih ukrasa. Pisane su s mnogo umjetničkog zanosa, a u sebi sadrže

bilješke o raznim fenomenima tadašnjeg života, pa ih zbog toga ni u kojem slučaju ne možemo smatrati historijama u modernom smislu riječi, već nadahnutim književnim djelima.

Prva historiografska djela u Osmanskom carstvu nastala su još početkom XV stoljeća, a prva historija je Ahmedijeva *Iskendername* iz 1410. godine. Naime, dio ove Ahmedijeve Aleksandride u 340 distiha daje povijest osmanske dinastije od Ertuğrula do perioda interregnuma nakon smrti Yıldırım Bayazita. U većem broju historiografskih djela iz XV stoljeća najznačajnijim se smatra Ašik-paša-zadeova (1400-1486) povijest, *Tevarih-i Al-i Osman*.

U ovom je periodu napisan veliki broj stihovanih kronika. Jedan od pjesnika Fatihovog vremena, Safâi iz Sinopa, čija je tekija na Galati bila sastajalište lađara i pjesnika, stručnjaka za pomorstvo i kartografiju, kasnije je priredio *Divan* u ime Bajazita II i napisao jednu mesneviju od 10 000 bejtova o osvajanjima Kemal Reisa.

Sebâi iz Edrene opjevao je osvajanja Kodža Davud-paše u Bosni mesnevijom od 15 000 bejtova.

Sarı Kemal, jedan od štićenika Mahmud-paše, uz nekoliko drugih djela, priredio je u ime Bajazita II jednu stihovanu kroniku po imenu *Selatinname* čiji se jedini primjerak nalazi u biblioteci Istanbulskog univerziteta.

U velike historiografe ubraja se i Mehmed Nešri (umro 1520. godine) sa svojim čuvenim djelom *Kitab-i Cihan-numa*. Koristio se Ašik-paša-zadeovom historijom i još nekim anonimnim kronikama, a u svome djelu opisuje Osmansko carstvo od nastanka do Bajazita II.

Svi ovi historičari, kao i pjesnici i drugi umjetnici, imali su svoje zaštitnike i mecene. Tako je Enveri, pod pokroviteljstvom velikog vezira Mahmud-paše, napisao stihovanu kroniku pod naslovom *Dustername* i posvetio je Mahmud-paši. Djelo je vrlo važno kao izvor za povijest Osmanlija, ali također i dinastije Aydınoğulları.

U ovom radu Enveri spominje da je ranije napisao jedno djelo po imenu *Teferruname* u Fatihovo ime. Jedno od djela ovog perioda jeste i kronika od 15 000 bejtova koju je Suzi iz Prizrena napisao o ratovanjima Mihaloğlu Ali-beya. Ne treba zaboraviti ni mesneviju po imenu *Kutubname*, koja govori o borbama oko otoka Midilli, a koju je u ime Bajazita II napisao Uzun Firdevsi, poznati autor *Silâhşörnâme*, *Suleymânnâme* i mnogih drugih djela. Ovo djelo, čiji su brojni rukopisni primjerci

sačuvani, više nego vrijednošću stiha pažnju privlači historijskim pojedinostima. Prema podacima koje daje u uvodu *Süleymannâme*, autor mu je bio sin Hadži-Kenek-bega (Genek-beg), zaima iz İdincika (Idindžik). Rodio se 857/1453. godine, metriku je učio kod pjesnika Melihija, a naukovao je kod Mulla İlahija. Iako je bio prosječan pjesnik, slavu je stekao svojom velikom produktivnošću.

Šahname (djela o vladarima), kao osobeni oblik historiografije, svoj uzor su nalazile u perzijskoj *Şahnami* Firdusija. Šahname su najčešće i pisane na perzijskom jeziku u stihovima. Među više šahnama posebno se ističe Šemsi Ahmed-pašina *Şahname-i sultan Murad*. Od ukupno 2398 distiha, u 289 distiha opisuju se vlast sultana Murata III i događaji vezani za pogibiju Mehmed-paše Sokolovića.

Historije u mesnevi stihovima koje govore o samim osvajanjima zovu se *gazavatname* (knjige o vojnama), a posebno mjesto među njima pripada djelu *Gazavatname-i Mihalo-ğlu Ali Bey* Suzi Mehmed Čelebija koje govori o Ali-beyovim pohodima u vrijeme Fatiha i Bajazita II. Djelo se završava ljubavnom pričom o Ali-beyu i Mejrem, kćeri vlaškog bana. Od velikog broja gazavatnama, pažnju plijene posebno one koje opisuju osvajanja sultana Sulejmana Zakonodavca. Tako je pjesnik Sayi opjevao osvajanje Beograda u djelu *Feth-i Kala-i Belgrad*, a isto je učinio i Bahari u 306 distiha, dok je Mohačku bitku opisao Futuhi Husein Čelebi u djelu *Name-i Futuhat-i Memalik-i Ungurus*.

U zanimljive književne žanrove ubrajaju se i *ruzname*, dnevnici koji su vođeni na dvoru o svakodnevnom životu, gdje su se događaji bilježili dan za danom. Druga vrsta dnevnika, vođenih izvan dvora o svakodnevnom životu u pojedinim gradovima, nazivaju se *ruzmerre*. U ovu vrstu bilježnica svrstava se i Bašeskijin *Ljetopis* u kojem se opisuje svakodnevni život Sarajlija.

Poseban žanr u okviru memoarske literature predstavljaju životopisi evlija. Ovi pobožnjaci, kojima se pripisuju nadnaravne sposobnosti, uživali su poštovanje i divljenje okoline i o njima su kružile različite priče. U usmenoj književnosti ove bi se priče mogle okarakterizirati kao mitološke, iako su one nekada u određenim segmentima oslonjene i na historijske događaje. Dobar dio ovakvih legendi utkan je u druga djela, najčešće vjersko-propagandnog karaktera, kao što su *Muhammediyye*, *Envârü'l-Âşikîn*, *Ahmediyye* i druga.

Određene legende sadrže i biografske elemente različitih ličnosti, najčešće samih evlija, pa se u njima mogu naći podaci o evlijinoj porodici, njegovom rođenju, odrastanju i odgoju, načinu na koji je postao šejh i okupio oko sebe muride te, najzad, gdje i kada je umro. Neke od ovih legendi zabilježene su i stoljeće-dva kasnije, pa se tako događa da se elementi jedne legende miješaju s elementima druge.

Jedna od najstarijih legendi o evlijama je Legenda o Satuk Bugra-hanu, prvom vladaru dinastije Karahanida i njegovom prelasku na islam (*Tezkire-i Satuk Bugra Han*). Ovdje se na potpuno mitološki način govori o njegovom rođenju i životu.

Tursun (Dursun)-bey

Historičar Tursun-bey je visokim umjetničkim stilom opisao Fatihova osvajanja. Iako nije sasvim vjeran historijskim činjenicama, više se služio stilskim figurama kako bi dočarao veličinu sultana, njegove uspjehe i bezuspješnu opsadu Beograda 1456. godine i Rodosa 1480. godine. Tursun-bey je bio učen čovjek koji se obrazovao u vojsci. Rodio se u Bursi ili njezinoj okolici. Nalazio se u vojsci koja je opsjedala Istanbul kada je predstavljen sultanu Fatihu i njegovom velikom veziru Mahmud-paši. Vođen je u osvajanja Beograda i Trabzona (Trapezund), gdje je iz vojničkog staleža premješten u finansijsku službu.

Sinan-paša, začetnik umjetničke proze XV stoljeća

U ovom periodu bilježi se snažan razvoj različitih proznih ostvarenja. Osim jednostavne proze, korištene većinom u prijevodima i djelima priređenim za narod, važnost dobiva i umjetnička proza. U tom smislu posebno mjesto pripada Sinanuddinu Jusufu, pozantom kao Sinan-paša, autoru *Tazarrunâme*, sjajnom stvaraocu čiju vrijednost priznaju i noviji kritičari. Iako je napisao više različitih tekstova, mjesto u turskoj književnosti osigurala su mu djela *Tazarrunâme*, *Risale-i ahlak* i *Tezkiretü-l-evliyâ*.

Sinan-paša smatra se osnivačem umjetničke rimovane proze (*sec'*) i njezinim najznačajnijim predstavnikom. Živio je u vrijeme sultana

Mehmeda Fatiha i Bajazita II i stekao veliku slavu. Sin je Hızır-beya, prvog istanbulskog kadije, a rodio se po svoj prilici 1440. godine, što se zaključuje iz jedne bilješke u kojoj se kaže da je imao dvadeset godina kad mu je 1460. godine umro otac. Ne može se sa sigurnošću utvrditi je li se rodio u Bursi ili Edreni, no u Istanbulu je boravio od svoje 13. ili 14. godine, tj. od onog vremena kad mu je otac primljen u službu Mehmeda Fatiha. Od tada dolazi u dodir s učenim ljudima i razvija se u intelektualnom okruženju. Autori tezkira, Latifi i Kınalızade, navode da je bio zreo i formiran intelektualac i prije svoga punoljetstva. Po očevoj smrti, sultan Fatih ga je imenovao profesorom medrese u Edreni a zatim je bio profesor u "Darul-hadisu", zavodu za proučavanje tradicije poslanika Muhammeda, a.s., Iako mlad, s titulom *Hace-i sultani* (sultanov učitelj) imenovan je u *Sahn*, najvišu obrazovnu instituciju Carstva. Po razrješenju Gedik Ahmed-paše, Sinan-paša je imenovan velikim vezirom Carstva, ali je na tom položaju ostao samo godinu. Nakon što je smijenjen, imenovan je kadijom Sivrihisara čime je, po kazni, udaljen iz Istanbula. U Sivrihisaru je ostao do smrti sultana Mehmeda Fatiha, a onda se po ustoličenju Bajazita II vraća u Istanbul, dobiva ponovo rang vezira i biva namješten u "Darul-hadisu" u Edreni kao profesor. Umro je 891/1486. godine i pokopan je u kvartu Eyub u Istanbulu.

Sinan-paša kaže da je *Tazarrunamu* napisao u starosti, za tri-četiri mjeseca, u slobodnom vremenu koje mu je preostajalo od predavanja i poučavanja. Nakon ovog djela, punog iskrenog i snažnog vjerskog lirizma, koje mjestimično sadrži neke dijelove i priče u stihu, Sinan-paša je napisao *Risale-i ahlak* u prozi, opet o sufijskom moralu, te je preveo Attârovu *Tezkiratu-l-evliya*, dodajući joj odabrane biografije nekih vrlo poznatih sufija. U svim ovim djelima, a posebno u *Tazarrunâmi* i *Risale-i ahlâku*, uočava se Sinan-pašin duh svom svojom iskrenošću, ispunjen askezom i tesavvufom. Stil je isti kao kod čuvene risale Abdullaha Ensarija. Iako je izraz često artificijelan i u rimovanoj prozi, ovo vrhunsko i izabrano djelo je ipak vrlo čitko.

Pored Sinan-paše, na književnom području se ističu Sarı Kemal, prevoditelj djela *Tarih-i Mucem*, Ahi, koji je na turski adaptirao *Hüsn ü Dil* Fettahija iz Nišabura, Mesihi, autor *Gül-i Sadberk*, i Džafer Čelebi. Ovi autori samo su neki od predstavnika umjetničke proze ovog perioda.

Među poznatim kroničarima su i veliki vezir Mahmud-paša s pseudonimom Adni, zatim Nišandži Mehmed-paša, koji je kasnije došao na položaj velikog vezira s pseudonimom Nišâni.

U ovom periodu počela se razvijati i književna vrsta povijest u prozi, pa su se, osim djela na arapskom i perzijskom, na kojima su se uglavnom pisale povijesti, a posebno historija Osmanlija, počela pojavljivati i djela na turskom jeziku. Historiografija pokazuje posebno veliku produktivnost u periodu Bajazita II, kada su prepisane čak i anonimne historije Osmanlija (*Tevarih-i Al-i Osman*), čiji su neki primjerci sačuvani u rukopisu do XX stoljeća, a onda su najznačajniji među njima i objavljeni. Ova djela, ukrašena stihovima preuzetim iz odjeljka o osmanskoj historiji u Ahmedijevoj *Iskendernami*, pokazuju nam da su u XV stoljeću, pored historijskih djela namijenjenih obrazovanim čitateljima, postojale kronike pisane za narod u obliku epova, namijenjene čitanju među narodom, a posebno među pripadnicima vojničke klase i posjednicima timara.

Ašik-paša-zade

Među značajnijim autorima ovog perioda je i derviš Ahmed Aški, poznat kao Ašik-paša-zade. Derviš Ahmed Aški unuk je sufijskog pjesnika iz XIV stoljeća, Ašik-paše. Po podacima koje sam daje u svojoj historiji, proizlazi da je pisanje povijesti počeo 889/1484-1485. godine u svojoj 86. godini života. Iz ovoga proistječe da se rodio 1400. godine i da je živio stotinu godina. Učestvovao je u pohodima Murata II na Balkan, a priključio se i vojnama sultana Mehmeda Fatiha. Kao izvore za ranije periode upotrijebio je djela Jahši Fakiha i Demirtaš-paša-zade Umur-beya.

Ašik-pašina historija pisana je jednostavnim stilom i opisuje ulogu gazija, ahija, abdala i badžija (organizaciju žena derviša) u osmanskim osvajanjima. Djelo u potpunosti odražava atmosferu vremena u kojem je nastalo.

Miralay Ali-bey objavio je ovo djelo u Istanbulu 1915. godine, a zatim i Friedrich Giese u Leipzigu 1929. godine, te Nihat Atsız 1949. godine u Istanbulu.

Oruč-bey, Beyati i Yazidžioğlu

Historija Oruč-beya u pogledu stila ne razlikuje se od ostalih anonimnih historija. O Oruč-beyu nema mnogo podataka. On sam, doduše, na početku svoga djela piše da je iz Edrene i da je službovao kao pisar. Prema onome što obuhvata njegovo djelo, možemo zaključiti da je živio u vrijeme Fatiha i Bajazita II. I Oruč-bey se koristio historijom Jahši Fakiha slično kao što je to činio i Ašik-paša-zade. Djelo mu opisuje događaje iz vremena sultana Osmana I do početaka XVI stoljeća. Rukopis djela izdan je na turskom, a također i na njemačkom uz predgovor Franza Babingera.

I autor druge povijesti, Beyati, pisao je teškim stilom. Njegovo djelo je *Cam-i Cem-ayin*. Pripadao je turskom plemenu Bayat, a pravo mu je ime Hasan bin Mahmud. Nalazio se uz šejha Omera Rušenija, osnivača rušenijskog tarikata u Tebrizu. U Mekki se susreo s osmanskim princem Džemom koji ga je podstaknuo da napiše povijest osmanske dinastije povezujući njihovu lozu s Oğuz-hanom, Nayi-hanom i sve do Nuhovog sina Yâsefa. Na kraju djela daju se podaci i o princu Džemu.

Yazicioğlu (Yazidžioğlu) Ali skratio je *Ravende* u svojoj *Selçuknami* i preveo Ibn Bibijevu *Selçuknamu*, a zatim joj dodao opis događaja nakon 679/1280-1281. godine, što je postalo uzor za ovu drugu vrstu djela.

Deli Lutfi

Kao primjer originalne i lijepe proze XV stoljeća može se spomenuti priča Deli Lutfija, koja je jedno od najstarijih satiričnih djela napisanih na osmanskom turskom jeziku u proznoj formi. Deli Lutfi poznati je učenjak iz XV stoljeća, kojeg su neprijatelji lažno optužili a potom i ubili. Sadržaj njegove priče vrlo je jednostavan: jedan predavač iz tog vremena, poznat pod nadimkom Uslu, kada je čuo da će Muradije medresa, koja se nalazila u Edreni, biti data nekom drugom, dolazi žaliti se vezirima, na što mu oni odgovaraju. Jezik ove pripovijesti veoma je prirodan i jednostavan, a u XVI i XVII stoljeću znatno se povećava broj ovakvih satiričnih djela.

Pravo ime Deli Lutfija je Lutfullah, a poznat je i pod nadimkom Sarı. Rodio se u Tokatu početkom XV stoljeća. Na preporuku svoga učitelja, Sinan-paše, postao je knjižničar u biblioteci Mehmeda Fatiha. Zbog toga

što je svakog kritizirao, Sehi-bey veli da je bio lud i da je zbog toga dobio nadimak Deli (ludi). U svojim anegdotama i satirama Lutfi je spominjao i samoga sultana, te je na kraju svoju satiru platio glavom.

Po dolasku na vlast Bajazita II, Mula Lutfi se vratio sa Sinan-pašom u Istanbul, a prije toga bio je muderis u Bursi i Edreni. Mula Lutfi, odnosno Deli Lutfi, skončao je tragičnim pogubljenjem 19. džumadel-ula 899. / 25. februara 1494. godine na trgu Atmeydan, ispred današnje Sultan Ahmedove džamije.

Mula Lutfi poznat je i kao čovjek koji se zanimao za egzaktne znanosti, te se sa svojim učiteljem Sinan-pašom bavio matematikom i astronomijom. Također je pisao i komentare djela iz logike i kelama. Dok je bio knjižničar Mehmeda Fatiha, bavio se racionalnim znanostima, a kad je u Istanbul došao Ali Kušču, čuveni astronom i matematičar toga vremena, Lutfiju je dobio prilika da od njega uči matematiku. Mula Lutfi je, vjerojatno u Istanbulu, pronašao Plutarhovo ili Teonovo djelo iz matematike, pa je inspiriran njime napisao svoju risalu *Taz'if-ul-nezbeh* u kojoj se govori o množenju linija i kvadrata samih sa sobom, to jest o udvostručavanju. Mula Lutfi bilježi i jednu anegdotu proisteklu iz nepoznavanja matematičkih problema, odnosno o tome kako je neki kadija donio pogrešnu presudu zato što nije znao geometriju.

Književno stvaranje izvan metropole

U XV stoljeću u Egiptu i Siriji nastalo je nekoliko djela na starom anadolskom turskom jeziku, koja upotpunjavaju sliku cjelokupne književne produkcije toga vremena. Memlučki sultani, koji su kao čerkeski ratnici došli na čelo memlučke države, bili su u pravom smislu Turci i govorili su turski, te su podržavali taj jezik, pa su u njihovo vrijeme djela pisana na istočno-turskom ili na anadolsko-turskom narječju. Među pjesnicima turskog porijekla pristiglim s istoka posebnu pažnju zaslužuje Hâmidi čiji je *Divan*, sastavljen od stihova na turskom i perzijskom jeziku, sačuvan do danas. Ovaj pjesnik, sin pjesnika pod imenom Munisi, rodio se 834/1430-1431. godine. Prvobitno se nalazio na dvoru vladara

u Širvanu, zatim je došao na dvor Emira Ismail-beya u Kastamonu, te konačno, 864/1459-1460. godine, na dvor Mehmeda Fatiha, gdje je stekao naklonost vladara i prinčeva kojima je pjevao kaside. Kako je naklonost koju je stekao kod mnogih izazivala zavist, prešao je u Bursu, gdje je i umro u vrijeme Bajazita II. Njegov *Divan* veoma je značajan izvor o političkoj i društvenoj povijesti tog perioda. Isto tako, nakon pada dinastije Akkoyunlu i uspostavljanja države Safevida, u XVI stoljeću u Anadoliju dolazi sve više sunijskih pjesnika iz krajeva kojima su oni vladali. U periodu vladavine Fatiha i Bajazita II istanbulski dvor imao je veoma razvijene prijateljske veze s dvorom u Heratu, a nakon okršaja s Uzun Hasanom, vladarom dinastije Akkoyunlu, i s dvorom Akkoyunlua. Anadolija je imala jake veze s islamskim istokom, a naročito u znanosti i književnosti, kao i s turkijskim državama, pa čak i s indijskim dvorovima. Navedeni osmanski vladari, ako na svoj dvor nisu mogli dovesti slavne učenjake i pjesnike iz drugih krajeva, nastojali su povećati svoj duhovni utjecaj u tursko-islamskom svijetu tako što su slali darove, nagrade i pisma tim značajnim umjetnicima i naučnicima. Poznato je da su se Fatih i Mahmud-paša dopisivali s Hodža-Džihanom, Džamijem i Dželâlom Devvânijem. Iz Hâmidijevog *Divana* saznaje se kako je lijepo bio primljen zet Hodža-Džihana Emi-Sejjid Ishak kada je iz Egipta došao u Istanbul te da ga je Fatih primio da mu poljubi ruku. Bajazit II se, kao i njegov otac, dopisivao s Džamijem, slao mu je godišnje hiljadu zlatnika. Slava Ali Šîr Nevaija se krajem ovog stoljeća raširila po cijeloj Turskoj, a djela su mu stekla veliki ugled na dvoru i u književnim krugovima, te sam Nevai u svom *Divanu* spominje da su mu osmanski vladari slali darove. Mnogi su pjesnici pisali nazire na njegovu poeziju, što je u kasnijim stoljećima postalo praksa. Oponašanje Nevaija na čagatajskom dijalektu bilo je prisutno sve do perioda "Tanzimata". U XV stoljeću, kao i u ranijim periodima, nastavljene su kulturne veze Anadolije i drugih turkijskih država, te je tako ujgursko pismo sačuvano među visokim slojevima. U Nacionalnoj biblioteci u Ankari nalazi se jedan kodeks napisan u vrijeme Bajazita II kako bi se ovog vladara poučilo ujgurskom pismu, kao i primjerak djela *Atabetül-hakâyik*, također napisan ovim pismom.

Stalni utjecaj perzijske književnosti u prozi i poeziji na osmanskom turskom jeziku, kao i izražena upotreba arapskih i perzijskih riječi i konstrukcija koje su bolje od turskih odgovarale *aruz* metru, krajem ovog

stoljeća naišli su na otpor pojedinih pjesnika. Visâli iz Aydına ističe se kao prvi predstavnik pokreta koji se zalagao za pisanje poezije u *aruz* metru čistim narodnim jezikom bez stranih riječi i konstrukcija. U ovakvim stihovima korišteno je preneseno značenje riječi, upotrebljavane su poslovice i izrazi iz narodnog jezika, što su glavne odlike poezije pokreta koji je kasnije nazvan *türk-i basit*. U XVI stoljeću ovaj pokret stekao je još značajnih predstavnika, ali nikada nije uspio dostići naklonost dvora i elitnih književnih krugova.

Pjesničke tezkire – izvor proučavanja turske književnosti osmanskog perioda

Podaci o ranijim periodima turske književnosti dolaze ponajprije iz pjesničkih tezkira koje predstavljaju prvorazredne izvore za biografije pjesnika. O velikom broju pjesnika čija djela nisu do danas sačuvana ne bi bilo nikakvih podataka da kojim slučajem nije bio razvijen ovaj oblik ispisivanja povijesti turske književnosti. Tako su u tezkirama sačuvani osnovni biografski podaci i primjeri poezije preko tri hiljade pjesnika.

Tezkire su svojevrsne pjesničke antologije koje su prvi počeli pisati Arapi, a zatim Perzijanci, kod kojih se ova vrsta književne historije javlja od XII stoljeća, dok ju je kod turkijskih naroda prvi sačinio Ali Šîr Nevaî. Njegova tezkira *Mecalisu n'nafais* sastavljena je od osam poglavlja:

1. o pjesnicima koji su živjeli prije njega;
2. o pjesnicima koji su živjeli tijekom njegova života, ali prije nego što je počeo pisati svoju tezkiru,
3. o pjesnicima koji su bili njegovi suvremenici,
4. o pjesnicima – naučnicima,
5. o pjesnicima iz Horasana,
6. o pjesnicima i znanstvenicima koji su živjeli izvan Horasana,
7. o pjesnicima sultanima i prinčevima
8. o svom meceni, vladaru Huseyinu Baykari.

Mecalisu n'nafais govori o 455 pjesnika koji su živjeli u Azerbejdžanu, Horasanu i Heratu, a pjevali su na perzijskom i turskom jeziku.

U Osmanskom carstvu prvi autor jedne tezkire je Sehi-bey (umro 1548. godine). Njegova tezkira, koja nosi naslov *Heşt Behişt* (Osam rajeva), također kao i Nevaijeva, ima osam poglavlja. U prvom predstavlja sultana Sulejmana Zakonodavca kao pjesnika koji je pjevao pod pseudonimom (*mahlasom*) Muhibbi; u drugom pjesnike sultane i prinčeve koji su pjevali prije sultana Sulejmana; u trećem poglavlju predstavlja pjesnike iz redova vezira, kazaskera, defterdara, nišandžija i beglerbegova; u četvrtom govori o sedamnaest pjesnika – učenjaka; u petom poglavlju o 34 pjesnika koji su živjeli prije njega; u šestom o 61 pjesniku kojeg je poznavao još u mladosti, prije nego što je počeo pisati tezkiru; u sedmom poglavlju predstavlja 39 slavnih pjesnika svoga vremena; a u osmom govori o sasvim mladim pjesnicima za koje je čuo u posljednje vrijeme, odnosno pred završetak samog pisanja djela. Sehi-bey je svojom tezkirom sačuvao uspomenu na ukupno 241 pjesnika ranog osmanskog perioda. Poslije Sehi-beya, u XVI stoljeću, još peterica osmanskih autora sastavili su djela ovog karaktera od kojih su po metodologiji pisanja i bogatstvu podataka posebno važne tezkire Latifija i Kınalı-zade Hasana Čelebija.

U sastavljanju tezkira korak dalje od Sehi-beya otišao je njegov nešto mlađi suvremenik Abdullatif, poznat kao Latifi, koji ne samo što je obuhvatio veći broj imena pjesnika (334) nego je primijenio i novu metodu pisanja. Zbog toga će Latifi postati uzor za kasnije pisce tezkira koji će slijediti njegov način pisanja do XIX stoljeća. Naime, unutar svoga djela koje sadrži predgovor u kome je dat kritički prikaz pjesništva toga vremena, Latifi je pjesnike poredao po alfabetu. Latifijeva *Tezkiretu-ş-şuara* bila je putokaz njegovim suvremenicima Kınalı-zade Hasan Čelebiju, Gelibolulu Aliju, Ašik Čelebiju, kao i kasnijim autorima koji su slijedili ovakav pristup.

Najznačajniji autori tezkira u sedamnaestom stoljeću su Rijâzi (umro 1644. godine), Kaf-zade (umro 1621. godine), Riza (umro 1671. godine), Asim (umro 1675. godine) i Gufti (umro 1677. godine). U XVIII stoljeću nastalo je sedam tezkira, a u XIX stoljeću pet. Neki kasniji autori pisali su samo tezkire pjesnika posebne orijentacije, kao što je tezkira Esrar-dedea iz XVIII stoljeća koja je obuhvatala samo pjesnike mevlevijske orijentacije.

Ovom tezkirom, s velikim brojem primjera iz poezije, temeljito je predstavljena čitava plejada pjesnika tog mističkog reda.

Posljednju značajnu osmansku tezkiru pod naslovom *Hatimetu-l-eş'ar* sastavio je Davud Fatin, sredinom XIX stoljeća, koja obuhvata pjesnike XIX stoljeća. Koliko su tezkire značajne za proučavanje historije turske književnosti pokazuje to što su dvije najznačajnije europske historije turskog pjesništva, Hammerova i Gibbova, prije svega bazirane na podacima koje sadrže osmanske pjesničke tezkire. Zanimljivo je čak da historija turske književnosti koju je sastavio Joseph von Hammer svojim stilom neodoljivo podsjeća na njih.

XVI STOLJEĆE

Kulturne prilike u Osmanskom carstvu

Početkom XVI stoljeća, kao posljedica orijentacije sultana Selima I, dolazi do izvjesnog stagniranja egzaktnih, a razvoja pravnih znanosti. Tome je posebno doprinijela želja Sultana za objedinjavanjem islamskog svijeta i stvaranjem zakonodavstva kojim bi se uredilo Carstvo. Sam sultan Selim I bio je dobar pjesnik koji se zanimao za arapsku, tursku, a naročito perzijsku poeziju, pa je na dvoru okupljao pjesnike iz svih krajeva islamskog svijeta, a naročito Irance.

XVI stoljeće period je uspona Osmanskog carstva. Osmanska imperija, koja je u vrijeme Bajazita II doživjela nekoliko poraza od egipatskih Memluka i posebno bila izložena velikoj opasnosti vjersko-političkom propagandom moćnog osnivača safevidske države, šaha Ismaila u Anadoliji, a čak i u Rumeliji, konačno je uspjela sasvim otkloniti opasnost od Safevida, zahvaljujući upravljačkom i vojnom geniju Selima I. Uništivši državu Memluka, Osmanska imperija zavladala je Sirijom i Egiptom. Sulejman Zakonodavac postao je najmoćniji vladar Europe na kopnu i moru, zahvaljujući snažnoj floti koju je izgradio slijedeći pomorsku politiku svoga oca. Pokoravanje istočne Anadolije i arapskog Iraka na istoku, otoka Rodos, Sakiz (Lezbos) i Cipar u Sredozemnom moru, Tripolisa, Alžira i Tunisa u Africi, osvajanje Mađarske na zapadu, kao i još nekoliko drugih vojnih uspjeha, proširilo je granice Carstva i učinilo ga snažnom političkom silom u Europi. Poraz kod Lepanta (tur. *Inebahti*), a zatim i dugotrajni ratovi s Iranom i Austrijom krajem ovog stoljeća, pokazuju da je ova velika politička i vojna država počela gubiti svoju moć. Neki historičari i mislioci

tog perioda vrlo su dobro uvidjeli da su upravne i vojne institucije, koje je uspostavio i uredio sultan Sulejman Zakonodavac, počele propadati velikom brzinom u drugoj polovini ovog stoljeća, posebno nakon smrti velikog državnika vezira Mehmed-paše Sokolovića. Međutim, usprkos tome, osmansko društvo je u čitavom ovom stoljeću sačuvalo privid dotadašnje snage i moći, a društveni i ekonomski činitelji njegovog političkog i vojnog pada nisu bili tako uočljivi. Ovi sjajni uspjesi u XVI stoljeću odrazili su se i na planu jezika i književnosti. Nikada se do vremena Sulejmana Zakonodavca nijedan turski pjesnik nije mogao mjeriti s perzijskim klasicima kao vječitim uzorima. U Sulejmanovo vrijeme nekoliko osmanskih pjesnika, svojom originalnošću i pjesničkom virtuoznošću, vinulo se do takvih visina da su ih uspoređivali s najznačajnijim perzijskim klasicima. Ne samo da je Carstvo bilo na vrhuncu, da su stvoreni idealni uvjeti za umjetnost, već je i razumijevanje sultana Sulejmana, koji je i sam bio pjesnik, doprinijelo ukupnoj povoljnoj atmosferi za znanost i umjetnost. Pjesnici Sulejmanovog perioda Fuzuli, Lami'i, Jahja-bey i najzad Baki, vrhunac su pjesničkog uzleta svoga vremena. Oni su znatno nadmašili prethodnike, a u kasnijim vremenima osmanske poezije ostali su nedostižni uzori za generacije pjesnika koji su ih slijedili. U gradovima i kasabama Osmanskog carstva vladali su blagostanje i bogatstvo, a pojavila su se, posebno u Rumeliji, velika kulturni središta. Prve škole, tekije i medrese, uspostavljene čak i u najudaljenijim pograničnim gradovima, uspjele su da među gradskim lokalnim stanovništvom raširе islamsku vjeru i turski jezik u znatnom obimu. Budući da je Carstvo svu svoju energiju usmjerilo na pokrajine Rumelije, u Rumeliji se u ovom stoljeću javilo više značajnih pjesnika. Međusobni utjecaji između turskog, grčkog, bugarskog i drugih slavenskih jezika osnaženi su posebno u ovom periodu. Pad istočne Anadolije i arapskog Iraka pod političku vlast Osmanlija bio je razlog da su se lokalni pjesnici, koji su najprije upotrebljavali azerijsko-tursko narječje, počeli pod duhovnim utjecajem dvora u Istanbulu služiti osmanskim narječjem, koje se vrlo malo razlikovalo od azerijskog.

I na Krimu, koji je činio dio Carstva, osnažila je osmanska kultura, te se umjesto istočno-turskog, koji se tamo bio udomaćio od davnina, počinje upotrebljavati osmansko narječje kao književni jezik. Krimski hanovi Devlet Giraj i posebno Gazi Giraj pisali su pjesme na osmanskom dijalektu. U krimskim gradovima, posebno u Kefeu, pojavilo se i nekoliko pjesnika,

a na dvoru krimskih hanova osmanski divanski pjesnici i prozaisti uživali su veliku popularnost. To što je Sahib Giraj 955/1548-1549. godine dao da se na osmanski turski prevede jedna stara *Priča o Cümcüme Sultanu*, pisana istočnim turskim narječjem, predstavljalo je značajan događaj.

Gazi Giraj, s mahlasom *Gazâyi*, u čijim se nekim pjesmama primjećuje utjecaj Fuzulija i Nevaija, zaslužuje posebno mjesto u historiji književnosti s nekoliko svojih gazela koji sadrže autobiografsku notu, odnosno pokazuju pjesnikovu slobodu i ratničku prirodu. Kâtibi, Džezbi, Zihni, defterdar porijeklom iz Bagdada, Fejzi iz Kefea, neki su od pjesnika koji su uživali njegovu zaštitu. Redovno je bio u prepisci s osmanskim pjesnicima, svojim suvremenicima. U ovom periodu je i među kurdskim *derebejovima* (*derebeyi*), koji su bili većinom turskog porijekla, postalo popularno pisali pjesme osmanskim dijalektom. Klasa intelektualaca, formirana u pokrajinama Carstva koje nisu bile turske, obavezno je učila turski jezik, kako bi se stvorila mogućnost dolaska do nekog važnog mjesta u administraciji. Raskoš dvora bila je razlog dolasku u Istanbul učenjaka i pjesnika ne samo iz bližih krajeva nego i iz ostalih turskih i islamskih pokrajina.

Zapravo su skoro svi osmanski vladari i prinčevi u ovom stoljeću bili pokrovitelji poezije, nauke i umjetnosti. Prvaci države smatrali su dužnošću da u tome prednjače. Selim I, koji je poput svoje braće bio pjesnik, i koji je pored *Divana* na perzijskom imao i pjesme na turskom i čagatajskom jeziku, nagrađivao je učenjake i pjesnike, tražio da se oni uvijek nalaze pored njega, a čak je na putu, prilikom odlaska u rat i vraćajući se iz njega, izdavao naredbe da se prevode razne knjige. Sultan Sulejman Zakonodavac pisao je pjesme, kako je spominjano, pod mahlasom Muhibbi i priredio svoj *Divan*. Poznat je kao veliki zaštitnik i mecena učenjaka koje je poticao na prevođenje knjiga. O književnom ukusu ovog vladara, koji je, shvativši veličinu i talent velikog pjesnika Bakija, čim je vidio njegove pjesme, govorio da jednim od najvećih užitaka svoje vladavine smatra to što mu je mecena. Njegov utjecajni vezir Ibrahim-paša također je bio i pjesnik i zaštitnik pjesnika. Veliki pjesnici Hajâli, Lami'i, Rahmi, bili su među onima koje je štitio. U ovom periodu nekolicina pjesnika primala je plaću iz državne blagajne. Kasnije, dok je veliki vezir bio Ajas-paša, ove su plaće ukinute. Uz sve to, u vrijeme Selima II i Mehmeda III, ni vladari niti državnici prvaci nisu prestajali poticati pisce i pjesnike. Ova se tradicija

smatrala jednom od obaveznih vladarskih dužnosti. Tako se u XVI stoljeću, suglasno s vojnim uspjesima države i ekonomskim blagostanjem pokrajina, u različitim centrima Anadolije i Rumelije pojavilo više pjesnika, pisaca, prevoditelja. Anadolski turski, kao jezik nauke i umjetnosti jedne imperije, postigao je veliki uspjeh u odnosu na arapsku i perzijsku kulturu, koje su u tom periodu doživjele dekadenciju.

U turskoj književnosti XVI stoljeća primjećuju se snažni Džamijevi i Nevaijevi utjecaji. Nekoliko Džamijevih djela, jednog od posljednjih velikih klasika koje je dala iranska književnost, prevedeno je u ovom stoljeću na turski, a posebno su njegove mesnevije postale uzor turskim pjesnicima. Nevaji, istaknuti tursko-čagatajski pjesnik, stekao je veliki utjecaj u književnim krugovima, mnoga su njegova djela bila prevedena i oponašana, te je pod njegovim utjecajem u Turskoj postalo popularno pisati pjesme na čagatajskom jeziku. U ovom stoljeću mnogi pjesnici, počevši od Selima I, Hafiza, Adžema, Nijâzija, Sânîja, Kurda Šukrija, Hazânija, pisali su nazire na čagatajskom po ugledu na Nevaija, a autori mesnevija, s obzirom na to da su se koristili njegovim mesnevijama, u predgovorima svojih djela govore o njemu s poštovanjem. Pjesnik Lami'i, poznat po nadimku Anadolski Džami (zato što je preveo više Džamijevih djela) svoju *Ferhatnamu* u potpunosti je napisao na osnovu Nevaîjevih mesnevija. I pjesnici koji su iz različitih razloga dolazili u Osmansko carstvo iz Irana i Horasana imali su udjela u širenju Nevaijeve slave.

Divan Džemilija, koji se nalazio u krugu pjesnika divana, kojeg je priredio u ime sultana Sulejmana i Ibrahim-paše, na čagatajskom narječju, skoro je potpuno ispunjen nazirama na Nevaijeve pjesme. Među pjesnike i pisce koji su na osmanski dvor dolazili tražeći utočište i zaštitu, možemo ubrojiti pjesnike turskog porijekla koji su pisali azerijskim narječjem, kao što su Bidari iz Derezgina, Sehâbi, Šahil, Šarki, Mesihi, Mesihi-i Šarki, Anka iz Širaza, Penahi iz Tebriza i Mesrebi iz Hemedana, te one koji su došli bježeći od Safevida, poput Mehmeda iz Kazvina, Mirze Mahtuma i Mulle Merhuma iz Merva.

Najizrazitiju književnu individualnost među njima posjedovali su Šâhi, koji je došao bježeći od Šaha Ismaila, i Habibi, koji je najprije bio jedan od pjesnika sultana Jakuba, vladara iz dinastije Akkoyunlu, zatim se pridružio Safevidu Šahu Ismailu i stekao naziv Kralj pjesnika. Na kraju je, iz razloga koji nam nije poznat, stigao u Istanbul. Habibi, iz čijih se

pjesama može shvatiti da je bio *hurufija*, najsnažniji je pjesnik koji se prije Fuzulija pojavio u azerijskoj književnosti, pa se njegov utjecaj primjećuje i kod Fuzulija. Osmanski sastavljači antologija nisu propustili pohvaliti njegove sufijske, ali jednostavne i iskrene pjesme. Neki od ovih azerijskih pjesnika, posebno oni koji su dugo boravili u Osmanskom carstvu, pisali su osmanskim narječjem, koje se u suštini nije mnogo razlikovalo od književnog azerijskog dijalekta. Tako je u nekim antologijama, kao naprimjer u Basirijevoj, pogrešno zabilježeno da je Nevaijev *Divan* nastao u Osmanskom carstvu. Međutim, u XVI stoljeću postojale su kontinuirane kulturne veze između dvora u Istanbulu i dvorova Safevida, Šejbanida, pa čak i Baburida u Indiji. Književna strujanja na jednom području nisu bila nepoznata na drugom. Postoje podaci da je pjesnik Nihâli slao kaside Ekberšahu, da je šah Tahmasb od osmanskih pjesnika cijenio Hajalîja i Rahmija, da se safevidski antologičar Sâdiki osobno poznavao s Bakijem te da su Sulejman Zakonodavac i šah Tahmasb ispjevali nazire ugledajući se jedan na drugog.

Sejdi Ali Reis, koji je pod pseudonimom Kâtibi pisao jednostavne, lijepe pjesme i nekoliko djela koja se odnose na pomorstvo, nakon nekoliko bezuspješnih pokušaja na indijskim morima, odlučio se vratiti u domovinu kopnom. Na indijskim dvorovima doživio je uspjeh, pjevajući pjesme kojima je oponašao Nevaija. Njegove pjesme, pisane osmanskim narječjem, čitane su s uživanjem u horasanskim obrazovanim krugovima, koji su, iako im je govorni jezik bio azerijski turski, kao književni jezik upotrebljavali čagatajski, slijedeći staru književnu tradiciju dvora u Heratu.

Književni život u velikim gradovima pokrajine, u starim kulturnim centrima kao što su Bagdad, Diyarbekir, Konya, Kastamonu, Bursa, Edrena, Yenice Vardar (Veles), Skopje, doživio je procvat, ali je književna produkcija bila najveća u Istanbulu, centru Carstva. Dvorovi vladara, vezira i velikih državnika bivali su mjesto susreta pjesnika. Osim toga, mjesta okupljanja pjesnika bili su i dućani gdje su se pjesnici, kao naprimjer Zâti, Subuti iz Karamana, Rahiki, bavili sitnom trgovinom ili gatanjem. Među takvim okupljalištima pjesnika su i Bahšijeva bašča na Bešiktašu, čuvene kafane na Galati, tekije poput tekije Džaferabad u kvartu Sütlüce (Sutlidže) te konaci bogatih i utjecajnih osoba, kao što je bio Karabal-zade, ili nekolicine bogatih pjesnika, kakvi su bili Kâtibi, Nigârî, Zeyrekî. Nakon što se raširila upotreba kahve, čuvene kafane na Tahtakaleu postale su književni

klubovi. Ovdje su se susretali pjesnici koji su dolazili sa svih strana zemlje iz reda učenjaka, kao i iz reda državnih službenika, vlasnika timara, kapetana brodova, bogataša, sitnih trgovaca, kao i avanturista, derviša-lutalica, zanatlija, ukratko ljudi iz najraznovrsnijih društvenih slojeva. Neki od njih svoju egzistenciju osiguravali su nagradom koju su dobivali kad bi ispjevali kaside vladarima, prvacima, bogatašima, ili kad bi im spjevali kronograme za važne događaje. Kupleti i satire koje su pjesnici pisali jedni protiv drugih većinom su lascivni i čak nepristojni dotle da ih nije pristojno ni izustiti. Ipak, među pjesnicima postojali su povezanost i jedinstvo, što se vidi iz primjera kada su godinu nakon smrti mevlevijskog pjesnika Jusufa Sinečaka, 10. muharrema 954. / 1. marta 1547. godine, učenici i prijatelji posjetili njegov grob i priredili književnu komemoraciju.

Sve ovo govori da je u ovom stoljeću u Osmanskom carstvu književni i umjetnički život doživio veliki napredak. Ovaj procvat primjećuje se i u arhitekturi, zidnom slikarstvu, pa čak i u muzici i različitim granama znanosti. Period koji je dao umjetničkog genija kakav je Mimar Sinan, i učenjake poput Ibn Kemala (Kemal-paša-zade), Ebu-s-Suuda, Kınalı-zadea, može se ocijeniti kao vrlo plodan i u oblasti pjesničkog stvaralaštva. Dovoljno je nabrojati pjesnike kao što su Zâti, Rahmi, Hajâli, i posebno u Istanbulu velikog pjesnika Bakija, a na istočnim granicama Carstva svestranog Fuzulija, koji je neke elemente svoje umjetnosti preuzeo iz književnosti azerijskog narječja. Osmanski pjesnici, koji su se stoljećima trudili oponašati velike iranske pjesnike, u ovom su periodu pokazali svoju originalnost i kreativnost, te stvorili djela koja nimalo ne zaostaju u pogledu harmonije i stila za djelima perzijskih klasika. Tako je, pored perzijskog klasicizma, nastajao i osmanski klasicizam. Usprkos nekim snažnim zajedničkim tačkama, koje su se javile zato što su obje nastale u okvirima iste civilizacije, ove dvije književnosti imaju i svoje specifičnosti. Autori koji površno pristupaju istraživanjima na ovom polju često su pogrešno poricali ove specifičnosti, pozivajući se na sličnosti u pogledu tema, motiva, simbola i drugih karakteristika iranskog i osmanskog turskog klasicizma. Među književnim djelima XVI stoljeća nalazimo prizore iz lokalnog života, običaja, odjeće, ideologije tog perioda, kao i metafore inspirirane vojnim uspjesima Imperije i svakodnevnim životom, koje živo prikazuju neke historijske događaje, odnosno, nalazimo originalna umjetnička djela koja je stvorilo osmansko društvo. Širinu

ove književnosti upotpunjuju povijesna djela ljetopisnog, kroničarskog i putopisnog karaktera.

Književni jezik XVI stoljeća preuzima nove elemente iz arapskog i perzijskog, dok perzijska književnost snažno čuva svoj duhovni utjecaj. Komentatori poput Sürürija iz Galipolja, Sudija iz Bosne, učenjaci poput Ibn Kemala i Rijâzija, bavili su se perzijskom filologijom i književnošću i pisali su književne komentare, rječnike, gramatike. Prevoditeljska aktivnost ovoga vremena, posebno s arapskog i perzijskog jezika, obogatila je ukupnu književnu produkciju osmanske književnosti XVI stoljeća. Nije mali ni broj znanstvenih i književnih djela osmanskih autora na arapskom i perzijskom jeziku, što nije znak da je važnost osmanskog turskog bila neznatna. Naprotiv, turski jezik se, uz novopreuzete arapske i perzijske riječi, s još većim uspjehom prilagođavao zakonima metrike (*aruza*); počele su se napuštati neke turske riječi, koje se susreću kod starih pjesnika, jer su smatrane neharmoničnim i grubim, a na njihovo mjesto dolazile su strane riječi. Tako se, nasuprot jednostavnom i lagahnom stilu starih pjesnika, često upotrebljavaju teški izrazi i konstrukcije ukrašeni stilskim figurama. Pjesnicima koji su turski jezik htjeli podvrgnuti modelima klasične perzijske književnosti, ova promjena predstavljala je veliku olakšicu. Međutim, tako je turski jezik gubio vlastiti genij, svoju izvornu harmoniju i poprimio izgled lijepog, ali vještačkog jezika. Uz sve to susrećemo i pjesnike poput Taliîa, Džemalija, Ulvîja, Güvahîja, koji se, možda i pod utjecajem Nedžâtîja, u svojim pjesmama stalno služe poslovicama. Jedna od takvih pjesama je i mesnevija po imenu *Pendnâme* ili *Kenzü'l-Bedâyi*, čiji se rukopisni primjerci susreću u velikom broju privatnih kolekcija i biblioteka. Ona sadrži i neke lokalne priče i događaje, a od početka do kraja napisana je i ukrašena poslovicama. U nekim kasidama i pjesmama punim pomorskih termina, koje su pisali pjesnici kao što su Derunî iz Trabzona, Agehî iz Yenice Vardara, Aškî, Mellah (mornar) Jetim postoji izražen lokalni kolorit. Iz ovog perioda potječe gramatika koju je Kadri iz Bergame napisao posvetivši je velikom veziru Ibrahim-paši. Koliko god je ovo djelo napisano po uzoru na arapske gramatike, značajno je s gledišta povijesti jezika. Struja jednostavnog turskog jezika, koja se pojavila krajem XV stoljeća, nasuprot sve većem pritisku arapskog i perzijskog, u ovom je stoljeću dala dva značajna predstavnika: Mahremija iz Tatavle i Nazmîja iz Edrene. Iako

se zna da je Mahremi, koji je umro 942/1535-1536. godine, napisao djelo *Basitname*, koristeći se isključivo turskim riječima, te poređenjima i simbolima specifičnim za osmanske pjesnike, djelo do danas nije pronađeno. Nazmî iz Edrene, koji je umro poslije 962/1554-1555. godine, ne smatra se značajnim pjesnikom, ali je njegov *Dîvan*, napisan jednostavnim turskim jezikom, izuzetno važan kao etapa u povijesti turskog jezika i turske književnosti.

Premda značajna, ova struja nije imala sljedbenika, pa autori pjesničkih tezkira toga perioda nisu čak smatrali potrebnim da se o njoj uopće govori. Djela ovih pjesnika tek u XX stoljeću privukla su pažnju istraživača.

Najznačajniji pjesnici XVI stoljeća

Zâti

Prvi veliki pjesnik XVI stoljeća bio je Zâti iz Balikesira. U djetinjstvu je završio čizmedžijski zanat, ali kako nije imao sklonosti za taj posao, nastojao se obrazovati pa je uspio nekako domoći se prijestolnice Carstva, i to baš u vrijeme njegova velikog uspona. U vrijeme Bajazita II došao je u Istanbul i uz preporuku Mesihija postao je sekretar Hadım Ali-paše. Dok je sultan Mehmed Fatih okupljao učenjake sa Zapada, njegov sin Bajazit II povezao se s dvorom u Heratu gdje su cvali slikarstvo, kaligrafija, muzika i pjesništvo. Nakon perzijskog pjesnika Džamija (umro 1492. godine), u vrijeme Hüseyina Baykare, najznačajniji pjesnik bio je Ali Šîr Nevaî, koji je stvarao na čagatajskom turskom i na perzijskom jeziku. Njegova slava bila je veoma raširena i u Osmanskom carstvu, pa i na samom dvoru, gdje je niz pjesnika imitiralo njegovu poeziju.

Zâti je stekao veliku slavu u prvoj polovini XVI stoljeća. Osim znatnog broja kasida i gazela, napisao je i nekoliko drugih stihovanih i proznih djela. Među svojim suvremenicima bio je cijenjen kao veliki majstor i kritičar. Budući da je mnogo pisao, među njegovim djelima ima dosta nedotjeranih stihova i čestih ponavljanja riječi. Iako je u njegovim prvim pjesmama očit utjecaj Mahmud-paše, a posebno Nedžâtîja, poslije je

pisao kaside i gazele koji snažno govore o njegovoj posebnosti. Posebno se njegove kaside odlikuju bogatom maštom, novim idejama i svježim metaforama, te su usprkos određenim manjkavostima stila doživjele veliki uspjeh. Djela koja je pisao u dubokoj starosti samo da bi osigurao egzistenciju, nemaju osobitu vrijednost. Zâtijev utjecaj vidljiv je u ranim Bakijevim poemama, ali on je imao i mnogo drugih učenika, poput Kara Fazlija, Kudsija i poštovalaca kao što je Nedžâtî. Autori tezkira (antologija) smatraju ga velikim majstorom, i čak prispodobljavaju Kemalu Hudžendiju. Na svoje suvremenike i sljedbenike utjecao je ne samo djelima već i kritikom i savjetima.

Kada je Zâti stigao iz provincije u prijestolnicu, Carstvom je vladao sultan Bajazit II. Nije gubio vrijeme, te se odmah nastojao približiti vladaru posvećujući mu svoje kaside. Ubrzo se proslavio i stekao patronat uglednih i utjecajnih ljudi svoga vremena, između ostalih, velikog vezira Ali-paše, kazaskera Müejjed-zadea i pjesnika Nišandži Džafer Čelebija. Ipak, da bi imao egzistencijalnu sigurnost, otvorio je dućan u kome se bavio proricanjem sudbine, što mu je često bilo potrebno jer su njegovi zaštitnici, jedan po jedan, uklanjani s položaja. Kako je bio poznat kao pjesnik, njegova mala radnja postala je stjecište pjesnika kao i onih koji su to htjelo postati ili su se željeli barem družiti s pjesnicima. Većina tadašnjih mladih pjesnika željeli su da im Zâti pročita pjesme, dadne mišljenje i savjet, a Zâti je neke stihove mlađih pjesnika uvrstio kao svoje u *Divan*. Od gatanja se nije moglo dobro živjeti pa je Zâti, već u poodmaklim godinama, dočekao smjenu vlasti, kada je Selima I naslijedio njegov sin Sulejman. I Sulejmanu će Zâti posvetiti kasidu koja je dobro primljena. Kada stvari za Zâtija krenu nabolje, zamjerit će se velikom veziru Ibrahim-paši i ponovo pasti u nemilost. Poslije, kad je njegov prijatelj Kadri-efendi postao kazasker, Zâti je ponovo stekao bolje životne uvjete, ali je ubrzo nakon toga i umro, 953/1546-1547. godine.

Iako nije bio vrhunski pjesnik poput Bakija, Zâti je poznat kao najplodniji, odnosno najproduktivniji. Njegov *Divan* sadrži 1 600 gazela i više od 400 kasida. Pored toga, napisao je dvije obimne mesnevije: *Şem-u Pervane* (Svijeća i leptir) koja sadrži 5 000 i *Ahmed u Mahmud* od 2 000 distiha. Smatra se da je sastavio i *Šehrengiz o Edreni*.

Zâtijeva velika pjesnička produkcija nije bila u skladu s kvalitetom. Siromaštvo ga je tjeralo da stvara brzo i očekuje nagradu za pisanje.

Uz to, njegovu stvaralaštvu u poznim godinama velika je prepreka bila gluhoća. Ipak, svi kritičari slažu se da je usprkos svim nedaćama iza Zâtija ostalo dosta vrijednih pjesničkih ostvarenja.

Hayalî (Hajali)

Jedan od značajnijih pjesnika iz ovog razdoblja bio je Hajalî. Porijeklom je iz europskog dijela Osmanskog carstva. Rodio se u gradu Vardar Yenicesi (Makedonija) oko 1500. godine u uglednoj porodici koja mu je omogućila dobro školovanje. Pristajući uz kalenderijskog šejha, Baba Ali Mesta, priključio se lutajućim dervišima. Tako je zajedno s kalenderijama došao u Istanbul, gdje ga je zapazio Sarı Guz Nureddin-efendi, zamjenik istanbulskog kadije, i nagovorio ga da napusti lutajuće derviše, a zatim ga preporučio na neku službu policijskom upravitelju grada.

Hajâli je započeo svoje književno stvaralaštvo kada je Zâti bio na vrhuncu. Smatra se nadarenijim i umjetnički snažnijim pjesnikom od Zâtija. Kako je živio u istom stoljeću sa značajnim umjetnicima kakvi su Kara Fazli, Hajreti, Ishak Čelebi, Jahja-bey, svojom slavom ih je sve zasjenio. Autor tezkire, Ahdi iz Bagdada, Hajâlija ocjenjuje vrhunskim pjesnikom nazivajući ga Hafizom Ruma (poredi ga s perzijskim klasikom Hafizom Širazijem), a Kınalı-zade Hasan Čelebi naziva ga kraljem pjesnika u zemlji Ruma i prvakom rječitosti. No njemu su upućivane i klevete a ispjevane su i mnoge satire na njegov račun. Hajâli je bio ponosan čovjek pa se nije ni udostojio da im odgovori. Premda se tvrdi da je njegovo jedino djelo *Divan* naknadno sabrao i uredio Ali Čelebi, on u jednoj kasidi koju je uputio sultanu Sulejmanu govori o tome da ima završen i sređen *Divan*.

Hajâli je počeo pisati lijepe stihove još u svom djetinjstvu, a pod utjecajem života lutajućih derviša u ranim godinama svoje mladosti, kao i pod utjecajem Usulija, napisao je neke stihove u sufijskom duhu u kojima je s poštovanjem govorio o šejhu Gülšeniju. Međutim, gledajući ove malobrojne stihove koji ni u kom slučaju nisu presudni za njegovo cjelokupno stvaralaštvo, njegova se poezija ne može smatrati sasvim sufijskom. Kaside su mu napisane snažnim i živim stilom, ali u gazelima njegova originalnost najviše dolazi do izražaja. U ovim slobodnim, bohemskim lirskim pjesmama vidne su karakteristike poezije rumelijskih pjesnika poput

Ishak Čelebija kod kojih su prisutni iskrenost, snažna inspiracija, prisnost, ponos i gordost, kao i lokalni kolorit. Premda je vrlo zamjetan utjecaj Nedžâtîja, u nekim njegovim djelima uočljiva je sličnost s njegovim suvremenikom Fuzulijem. Može se osnovano pretpostaviti da su ti stihovi nazire koje je on napisao na Fuzulijeve stihove, nakon što se u Bagdadu upoznao s njim. Iz njegovih djela sasvim jasno se vidi da sebe smatra najvećim pjesnikom svog perioda. On upotrebljava izraze pune poštovanja za perzijske pjesnike poput Sulejmana Kemala, Hafiza, Džamija i za Alija Šir Nevaija, ali za sebe kaže da im je jednak. U jednom gazelu govori o tome da on sada stoji na mjestu Nedžâtîja, što pokazuje da Zâtiju ne pridaje značaj, ali pokazuje time koliko uvažava Nedžâtîja.

U razvoju Hajalija kao pjesnika presudan je bio njegov ulazak na dvor uz pomoć defterdara Iskender Čelebija i velikog vezira Ibrahim-paše. Ubrzo nakon predstavljanja sultanu Sulejmanu, zbog svoje poezije, primljen je u krug sultanovih prijatelja. Od tada je napustio derviški život i tekijsku poeziju i gotovo sve što je poslije spjevao bilo je u slavu sultana. Bio je bogato nagrađivan, ali novac nije čuvao, dijelio ga je prijateljima. Kada su za njega došli teški dani, nakon smaknuća Iskender Čelebija i Ibrahim-paše, ostao je usamljen. Tada mu je sultan dodijelio na upravu sandžak Edrenu, gdje je pjesnik umro 964/1556-1557. godine.

Fuzûlî

U najistaknutije turske književnike, ne samo XVI stoljeća već čitavog perioda klasične osmanske književnosti, ubraja se Mehmed Fuzuli. Ovaj veoma talentiran pjesnik bio je svjedokom historijskih i društvenih zbivanja unutar turskog i islamskog svijeta. U svojoj poeziji i prozi, Fuzuli je izrazio vjerske, kulturne, jezičke, historijske i umjetničke vrijednosti koje su pripadale širokim prostranstvima istočne islamske civilizacije.

U pogledu karakteristika jezika i stila njegovih djela, on pripada azerijskoj turkijskoj književnosti, ali zbog uzvišenosti njegove umjetnosti, njezine iskrenosti i širine omiljen je među svim turkijskim narodima i svim društvenim klasama. Njegova slava i utjecaj bili su i nakon njegove smrti prisutni u cijeloj Osmanskoj imperiji, što potvrđuju brojne imitacije njegovih gazela i njihova upotreba prilikom sastavljanja tahmisa. On zauzima

zapaženo mjesto među pjesnicima Istoka koji su pisali o ljubavi, posebno o ljubavi prema Bogu i svome bolu. Kada je u pitanju lirska poezija koja je sjedinjena s dubokim znanjem i uzvišenim razmišljanjem, važno je reći da Fuzuli posjeduje posebno mjesto među svjetskim klasicima.

Pravo Fuzulijevo ime je Mehmed. Njegov otac Sulejman bio je, po svoj prilici, muftija u Hilleu. Tačan datum pjesnikova rođenja nije poznat, a mjesto rođenja i življenja je, kako sam pjesnik kaže, arapski Irak. Iako je u književnosti poznat kao Fuzuli Bagdadi, po nekim predajama u Bagdad je došao kasnije, a jedan period života proveo je u Hilleu, za koje neki tvrde da je pjesnikovo rodno mjesto. U uvodu svog divana na perzijskom jeziku Fuzuli kaže: "Moje pjesme nisu zlato, nisu srebro, nisu biser, nisu rubin, one su zemlja i to zemlja Kerbelanska." Ove riječi, čije je značenje metaforično, upućuju na mogućnost da je pjesnikovo rodno mjesto Kerbela. Njegova smrt utvrđena je pomoću tariha koji glasi "Göçtü Fuzûlî" ("Umro je Fuzuli"), prema kome je Fuzuli umro u Kerbeli 963/1555-1556. godine. Nije sigurno gdje je ukopan. Po nekim predajama smatra se da se njegovo turbe nalazi u Kerbeli, pored jedne bektašijske tekije koja je kasnije uništena. Neki to uzimaju kao dokaz da je pjesnik, koji potječe iz poznatog tursko-oguskog plemena Bayat, bio sklon ovom starom i velikom tarikatu poteklom među Turcima Anadolije. Bayatovi su jedno od starih oguskih plemena još iz vremena Seldžuka, a živjeli su u Iraku pod ovim imenom kao njihov ogranak. Što se tiče pjesnikovog pseudonima (*mahlasa*) koji znači suvišan, nepotreban, uzaludan, pripovijeda se da je pjesnik bio ponukan uzeti ga iz više razloga. Naime, u početku njegova književnog formiranja i afirmacije svidjeli su mu se neki drugi mahlasi koji su imali lijepo značenje, ali se on ubrzo susreo s pjesnicima koji su pisali poeziju pod tim mahlasom. Bojao se da njegove pjesme ne budu pripisivane drugima a i da pjesme koje pripadaju drugima ne budu pripisivane njemu. Zbog toga je uzeo ime koje neće niko upotrebljavati i čije značenje u jeziku tog vremena nikome nije bilo primamljivo.

Predaje govore da se Fuzuli obrazovao kod jednog alima (vjerski učenjak) po imenu Hodža Rahmetullah te da je zavolio njegovu kćer i njome se oženio. Poznato je da je imao sina po imenu Fazli, koji se također bavio poezijom, ali se u tome nije uspio približiti ocu.

Profesor Fuad Köprülü iznosi dokaze o tome da je Fuzuli bio šiija, u rangu mule, što znači veliki *alim* koji je posjedovao veoma široko i duboko

znanje u različitim znanostima. Poznavao je teologiju, filozofiju, kelam, medicinu i tesavvuf. U njegovim stihovima tesavvuf nije propagandna tema, niti je didaktička, već učenje koji napaja osjećaje prema Bogu. Tesavvuf je kod njega prije svega vjerovanje koje oslobađa od svih ljudskih slabosti i strasti, nosi misaonu budućnost koja se u isto vrijeme spaja s pjesnikovim širokim znanjem i dubokim razmišljanjem. Fuzuli je poznavao kao svoj maternji tri najveća jezika tog vremena: arapski, perzijski i turski. Arapski je bio jezik Kur'ana i znanosti, sveti jezik. Za perzijski se vjerovalo da je u harmoniji s jezikom ptica, pa je zato predstavljao jezik visoke književnosti i tesavvufa. Turskom jeziku Fuzuli je posvetio svoju umjetnost i život i nastojao ga je uzdići i uljepšati.

Osmanska vlast, odnosno Osmanlije koje su znale da im je dužnost štititi učenjake i pjesnike, te prema njima pokazati poštovanje i razumijevanje, nisu Fuzuliju davali pažnju kakvu je on zasluživao. To se može razumjeti ako se zna da je Fuzuli bio šiija, sljedbenik dvanaest imama i da je do dolaska osmanske vlasti u Irak (1543) pjevao hvalospjeve iranskim safevidskim vladarima. I pored toga, osmanska vlast je Fuzuliju dodijelila određenu plaću iz bagdadskog vakufa, koja je iznosila devet akči dnevno (oko četiri i po zlatna dukata mjesečno), ali je pjesnik nije mogao dobivati u početku zbog prevara i korupcije vakufskih službenika, kao i zbog njihova otpora da daju državnu plaću jednom pjesniku šiijske orijentacije koja je smatrana krivovjerjem u Osmanskom carstvu. Budući da je imao pravo na tu plaću jer je imao rješenje o tome izdano s dvora, žalio se i na kraju počeo primati plaću. Prihvatio je novu materijalnu situaciju kao blagodat za starca koji je svoj život posvetio poeziji. Koliko god je u jednom trenutku želio napustiti Bagdad i otići u Tebriz, toliko je osjećao čežnju za zemljom koja je pod osmanskom vlašću.

Historijski i društveni činitelji koji su formirali Fuzulijevu ličnost

Najznačajniji činitelji koji su formirali Fuzulija su život, historija i sudbina bagdadsko-kerbelanske oblasti u kojoj se rodio, u kojoj je rastao i umro. U jednom dugom periodu područja Kufe, Bagdada i Kerbele bila su najveća kulturna i civilizacijska središta islamskog svijeta. Nakon saraja i džamija abasijskih halifa koji nose obilježja kulturnih i umjetničkih spomenika, ovdje je osnovana i medresa "Nizamija", koja je dostigla takav

stupanj da je predstavljala pravo izvorište kulture i bila kulturnim središtem islamskog svijeta. Tu su se održavale najvrelije vjerske i tarikatske polemike u islamskom svijetu. Brojne krvave scene iz vjerskih ratova i sukoba sekti nikada nisu izbrisane iz sjećanja Bagdada i njegove okoline. Ovdje je obješen i Mansur al-Halladž. U ovoj sredini su izrasli tarikati: Abu Hišama iz Kufe, Abdulkadira Gejlanija i Sejjid Ahmeda Rifaija koji su se raširili po islamskom svijetu. Čak i u imenima Marufi-Kerhi i Džunejd Bagdadi postoji pečat Bagdada. Ali veliki broj i uzvišenost ovih učenjaka i vjernika nisu mogli zaštititi grad od teških životnih udara. Tijekom osam stoljeća, osam dinastija upravljalo je Bagdadom. Mnogo puta je spaljen, razrušen i sravnjen sa zemljom, a prelazeći iz ruke u ruku susretao se s bujicom krvi i vatre. U vremenima kad je bio poprište borbi nomadskih plemena, narod Bagdada proživljavao je teške dane u strahu za svoju imovinu, život i čast. Upravo ovakvi historijski periodi nepresušan su izvor društvenog romantizma i uzleta duhovnosti. Takvo vrijeme i sredina bili su najpogodniji za mističko učenje. Bagdad, kojeg je Fuzuli nazvao "Sazvježđem Evlija", za njegovog života je proživljavao svoje bolne dane. Pored mističkog duha kojeg je naslijedio od bola svih minulih stoljeća, na sceni su opet bili vojni, politički i vjerski sukobi. Bagdad je bio pod upravom Safevida čija je zvanična vjera bila šiizam. Bagdadski narod, koji je naslijedio patnju zbog koje će biti privržen šiizmu, još se kajao zbog Kerbelanskog događaja. Koristeći se ovom činjenicom, safavidska propaganda je značajan dio bagdadskog stanovništva, koje je smatralo Kerbelu svetištem zbog čina pogibije Husejna, učinila neprijateljski raspoloženim spram drugih doktrina. Osmanska država, koja je porazila državu Safavida, bila je sunijska i veoma stroga spram šiizma. Za stanovnike Bagdada osmanska vlast je predstavljala nadolazeću katastrofu. Veliki dio naroda bio je prosvijećen, ali nije znao kojoj će se strani prikloniti. Grad je razaran i proživljavao je dane u kojima život, posjed i čast nisu imali nikakve vrijednosti. U ovakvoj sredini, i u narodu koji je bio iscrpljen raznovrsnim patnjama i bolnim naslijeđem, rodio se i odrastao pjesnik Fuzuli. Zbog toga postoji velika razlika između Bakija, koji predstavlja poeziju bogatog, sigurnog i raskošnog Osmanskog carstva XVI stoljeća, i Fuzulija, koji se razvijao unutar kriznih perioda Bagdada. Baki je u svoje stihove prenio uzvišenost, raskoš, sjaj i moć svog vremena, dok u Fuzulijevim stihovima žive odrazi društvenog romantizma njegove sredine i naslijeđa bola koja su ostala iz minulih stoljeća.

Fuzulijevo stvaralaštvo

Osebujno Fuzulijevo životno, društveno, vjersko i umjetničko znanje, koje je utkano u gotovo sve njegove stihove, s općeg kulturnog gledišta jasan je pokazatelj visoke razine koju je pjesnik postigao. On kaže: "Poezija je jedno umijeće nadahnuto od Tvorca. Pjesnik može napisati istinsku poeziju samo uz Božiju pomoć. Poezija je umjetnost osobena svjetovnim ljudima, a ne Božijim poslanicima. Napredujući u svojoj umjetnosti, pjesnik se zgraža nad poezijom bez znanosti. Kao da je truplo bez duha, pa kaže: Poezija bez nauke je poput zida bez temelja. Zid bez temelja ne zaslužuje nikakvu pažnju."

Pjesnik, koji je dostigao znanstvenu i umjetničku zrelost, smatra da je istinska poezija ona koja govori o ljubavnim osjećanjima. Za ovu poeziju najpodesnija forma je gazel koga je Fuzuli smatrao "ružom vrta umijeća" i nadahnućem umnih ljudi. Prema Fuzuliju, pravilan izričaj poezije poštuje ukus onih koji čitaju i slušaju. Šta god bila njezina unutrašnja vrijednost, poezija koja nije izgovorena pravilno, ili koja je izgubila svoju kompoziciju, nije ništa drugo do draga koja je izgubila svoju ljepotu. Fuzuli kaže da poezija posjeduje muziku sadržanu u riječima. Na osnovu izreke "čovjek je jedna trska", Fuzuli vjeruje da je pjesnik trska koja proizvodi zvuk, odnosno muzički instrument. U takvoj poeziji Fuzuli nalazi i svoje tijelo potpuno sličnim *naju*, harfi i svirali.

Teme koje u Fuzulijevoj poeziji privlače pažnju su razmišljanja o ljubavi, bolu, razuzdanom životu, vjernosti, metafizici, uokvirena islamom u koji je Fuzuli snažno i svjesno vjerovao. Kod Fuzulija je ljubav prirodni osjećaj duha koji je stvoren kao što je čovjek stvoren za ljubav. Ni jedan od divanskih pjesnika nije polagao toliko pravo koliko Fuzuli na ljubav prema Bogu. Za njega je ljubav jedinstvena vjera i lijek u koji vjeruje uzvišen i napaćen duh. Uporno je pisao stihove o tome da prolaznost ovosvjetskih blaga ne mogu učiniti čovjeka sretnim i da kratke radosti postaju i ostaju kao jedna uspomena, ponavljajući stihove Habibija: "Nisam li ja govorio – ko se smije jednog dana će plakati." Jedina svjetlost koja će otjerati tamu opustošenog života je istinska ljubav. Ljubav sa sobom nosi velike boli i nepodnošljive tuge. Ali Fuzuli je sretan sa svojom ljubavnom boli i ne želi lijek koji će je odstraniti:

Bože, učini da spoznam ljubavnu bol
Ne odvajaj me od ljubavne boli ni jednog trena

Za Fuzulija, vjernost je uzvišena i najznačajnija je vrlina koju traži kod ljudi. Ali on je ogorčen jer je nije uspio naći: "Od koga god sam tražio vjernost, od njega sam doživio nevjernost. Koga god sam na svijetu smatrao nevjernim, doživio sam ga nevjernim."

Koliko god je Fuzuli razmišljao o fizičkim i metafizičkim temama, bavio se i riječima i umjetnošću riječi. Riječ nam pokazuje raznovrsne ljepote nevidljivog svijeta. Ona je čuvar tajni i svakog trenutka iz svoje riznice izvlači mnoge dragocjenosti. Zbog toga je Fuzuli svjesno tragao za načinima savršenog izražavanja riječi. Njegova riječ se odlikovala kratkoćom i jasnoćom, obrazovanjem. Pjesnik se u svojoj poeziji koristio *aruz* metrom i ostao je vjeran klasičnom obrazovanju i perzijskom maniru. Fuzuli je najviše volio pisati na turskom jeziku koga je uspoređivao s trnovitim stablom ruže. Smatrao je da se turski nije dovoljno razvio kao arapski i perzijski. I kao što iz trnovitog stabla izbija nježna latica ruže, on je želio na turskom jeziku izreći nježne stihove poput ovih latica, za što je čekao Allahovu pomoć. Pa je rekao:

"Eh, moj Bože, koji si dao izobilje arapskom i perzijskom narodu, načinio si arapski narod narodom koji govori najčistije na svijetu. A jasnoću perzijske riječi uzvisio si do takve ljepote koja nadahnjuje poput Isaove, a.s., duše. Ja sam Turčin, želim da pišem na turskom jeziku. Ne uskrati mi svoju milost."

Među klasičnim iranskim pjesnicima koji su utjecali na njegovu umjetnost Fuzuli je volio Molla Džamija, Hafiza, od autora mesnevija Nizamija i Hatifija. Ipak, utjecaj iranske književnosti na Fuzulija nije bio tradicionalan, veliki pjesnik je svojim genijem i vlastitom umjetničkom i stilskom originalnošću uspio uspostaviti osoben stil mesnevije. Veoma je cijenio i neke anadolske pjesnike poput Ahmedija, Šejhija i Nedžâtîja, ali turkijski pjesnici koji su najviše utjecali na njega su veliki azerijski pjesnik Habibi, Ali Šîr Nevaî i donekle Lutfi.

Fuzulijeva djela

Fuzuli je pisao naučna i književna djela na turskom (azerijski dijalekt), perzijskom i arapskom jeziku, koja svjedoče o njegovoj širokoj i temeljitoj kulturi i obrazovanju. Do danas je sačuvano osamnaest naučnih, sufijskih i poetskih djela čiji je autor Fuzuli:

1. Divan na turskom jeziku (*Türkçe Divan*),
2. Divan na perzijskom jeziku (*Farisi Divan*),
3. Divan na arapskom jeziku (*Arapça Divan*),
4. Vrt sretnika (*Hadikatu-s-Suada*),
5. Opijum i vino (*Beng ü Bâde*),
6. Sedam pehara (*Heft Cam*),
7. Boem i asketa (*Rind ü Zâhid*),
8. Ljepota i ljubav (*Hüsn ü Aşk*),
9. Tužbalica (*Şikayetnâme*),
10. Prijevod četrdeset hadisa (*Terceme-i Hadis-i Erbain*),
11. Rasprava o zagonetki (*Risale-i Muammâ*),
12. Uvod u vjerovanje (*Matlau'l-ikâd*),
13. Car i siromah (*Şah ü Gedâ*),
14. Prijatelj srca (*Enīsu'l Kalb*),
15. Turska pisma (*Türkçe Mektuplar*),
16. Perzijske kaside (*Farisi Kasideler*),
17. Tursko-perzijski stihovni rječnik (*Türkçe Farşça manzum Lugat*),
18. Lejla i Medžnun (*Leyla ve Mecnun*).

Sva ova Fuzulijeva djela predstavljaju klasiku turske poezije. Ako se pak uzme samo stvaralaštvo na azerijskom dijalektu, tu Fuzuli nema konkurencije. Među pobrojanim djelima najpoznatija i najcjenjenija je mesnevija *Lejla i Medžnun*, koja se smatra njegovim remek-djelom. O ovoj temi pjevali su na turskom jeziku prije Fuzulija Gülšehri 717/1317-1318. godine, Edirneli Šahidi 883/1478-1479. godine, Ali Šîr Nevaî na čagatajskom dijalektu 1484. godine, Hamdullah Hamdi i Ahmed Ridvan u XV stoljeću, a u šesnaestom čak deset pjesnika. Također, ovu je temu opjevalo u kasnijim stoljećima više od deset pjesnika. Ovo djelo inspiriralo je i druge osmanske pjesnike da se okušaju u temi koja se smatra pandanom djelu iz europske književnosti *Romeo i Julija*.

Fuzuli je sastavio ovu poemu 1535. godine, i to u mesnevi stihovima, a ona sadrži tevhid, munadžat, miradžiju, na't i sakinamu. Posvetio ju je sultanu Sulejmanu Zakonodavcu, što se također vidi iz odjeljka pjesme nakon spomenutih poglavlja, iza čega slijedi još nekoliko stihova u kojima opisuje povod pisanja poeme i najzad prelazi na sam opis tragične ljubavi između Lejle i Medžnuna. Fuzuli kaže da su neki istanbulski pjesnici od njega tražili da opjeva tragičnu ljubav Lejle i Medžnuna, što je

on doživio kao izazov i kušnju, prihvatio je njihov prijedlog i u kratkom vremenu spjevao spomenutu mesneviju. Pjesnici za koje navodi da su to tražili od njega su Tašlidžali Jahja-bey, Hajâli-bey, Dželal-zade Mustafa Čelebi i Üsküdarlı Aškî.

Iako je za osnovu uzeo istoimeno Nizamijevo djelo na perzijskom jeziku, Fuzulijevo djelo ima male razlike i u pogledu samog sadržaja. Još od samog nastanka, djelo je bilo vrlo popularno među turkijskim narodima, a imalo je šireg odjeka i u narodnim masama. Čitano je na javnim skupovima kao epska pjesma iz koje treba izvući i određene moralne pouke. Mesnevija, pisana lirski i iskreno, smatra se ravnom najboljim perzijskim i arapskim djelima sličnog sadržaja, a mnogi je smatraju nenadmašnim remek-djelom turske književnosti. Nije stoga čudo da je ovo djelo bilo temom velikog broja naučnoistraživačkih radova i da se pojavio, i još se pojavljuje, veliki broj prijevoda na ruskom, ermenskom, njemačkom, engleskom, španjolskom, kazaškom i drugim jezicima.

Baki

Najtalentiranijim umjetnikom osmanske poezije XVI stoljeća smatra se Mahmud Abdul-Baki, pjesnik koji je još za života stekao titulu *Sultan pjesnika*. Rodio se 933/1526-1527. godine u Istanbulu, gdje mu je otac bio jedan od mujezina Fatihove džamije. Njegova porodica nije mnogo polagala na obrazovanje, pa su ga dali na sedlarski zanat. Međutim, kulturni život XVI stoljeća znatno je utjecao na Bakija, koji je osjećao neodoljivu želju da uči, čita i obrazuje se. Kao šegrt, krišom je pohađao predavanja u džamijama i dolazio u kontakt sa studentima Fatihove medrese. Najpoznatiji muderisi tog vremena bili su Bakijevi profesori, a on je, odrastajući pored učenih prijatelja i velikih učitelja sa samo devetnaest godina postao značajno ime među istanbulskim pjesnicima i ljubiteljima poezije. Njegov umjetnički talent prvi je zapazio pjesnik Zâti iz Balikesira koji je imao značajnu ulogu u njegovom umjetničkom stasanju, pa je Baki vrlo brzo stekao Zâtijevu podršku i povjerenje. Priča se da je Zâti uzeo jednu Bakijevu pjesmu i dopunio je, a onima koji su se protivili rekao je: "Uzeti pjesmu pjesnika kao što je Baki nije sramota." Bakijeva prva djela bile su kaside koje je posvetio svojim profesorima. Zbog prijateljstva sa značajnim

ličnostima imao je tu sreću da bude predstavljen sultanu Sulejmanu Zakonodavcu. Uskoro je Baki postao blizak Kanunijev prijatelj i s njim često vodio razgovore o poeziji. Njegova slava proširila se po cijeloj imperiji u stoljeću kada je moć Osmanskog carstva bila na vrhuncu. Za vrijeme sultana Sulejmana Baki je postavljen na dužnost muderisa visoko rangirane Murat-pašine medrese. Međutim, sultanovom smrću mnogo toga će se promijeniti u Bakijevom životu, koji će biti pun uspona i padova, što se odrazilo i na njegov umjetnički život. Bakijeva velika želja bila je da postane šejhul-islam, čemu se jednom bio veoma približio. Naime, veliki vezir Hamid Husej-paša, koji je trebao Bakija dovesti na ovaj položaj, pogubljen je i konkurencija njegovog kolege iz medrese "Hodža Sadeddina-efendije" postala je prepreka njegovoj velikoj želji.

Baki je ostao posve bez nade, i nakon jednog perioda koji je proveo u bolesti i žalosti, umro je 1008/1600. godine u 75. godini života. Njegovoj dženazi prisustvovao je veliki broj ljudi, među kojima su bili i neki državni velikaši, učenjaci i pjesnici tog vremena. A prvi put u povijesti ispraćanja velikih pjesnika recitirali su se stihovi koje je napisao sam Baki, što je kasnije postalo uobičajeno i na dženazama drugih velikana.

Bakijev književni opus

U formiranju književnog ukusa, orijentacije i ličnosti pjesnika Bakija, kao i na svakog velikog umjetnika, veliki utjecaj imalo je kulturno okruženje. Bakijev talent, strast i inteligencija doveli su ga do visokog stupnja poetskog izraza, te je divanska poezija, koja je započeta s Hodža Dehhanijem i Ahmedijem, te s Ahmed-pašom i Nedžâtîjem stekla ritam i stil, s Bakijem dosegla svoju punu zrelost. Osobenost njegove poetike ogleda se u posebnoj pažnji pri izboru leksike koju on maestralno kombinira u različitim konstrukcijama pri sastavljanju stihova. Baki je posjedovao veoma čist i ritmičan stil. Svoje stihove ispisao je pravilnim i umjerenim jezikom, a termine i riječi uzimao je iz jednostavnog, ponekad čak narodnog jezika, tako da u njegovim stihovima postoje snažan lokalni kolorit i narodni izričaj. Čak i u stihovima u kojima se služi kompletnim konstrukcijama iz arapskog i perzijskog, Baki čuva strukturu turske rečenice.

Umjetnost forme, koja je jedno od glavnih svojstava divanske poezije, našla je u osmansko-turskoj književnosti najtalentiranijeg umjetnika

upravo u Bakiju, koji poeziju nije pisao stihijski, već odmjereno i promišljeno. Bakijevo veliko umijeće ogleda se u njegovoj sposobnosti da sačini stihove koji se doimaju kao izraz prisnog i neposrednog obraćanja, istovremeno majstorski pronalazeći istančane veze između prirodnih i društvenih događaja koji su privlačili pažnju u njegovo vrijeme.

Bakijevo shvaćanje poezije odgovara općoj poetici divanske književnosti. Naime, on poeziju shvaća kao nizanje bisera na konac riječi, te nastoji da izabere riječ poput bisera iz jezika kojim govori svoju poeziju. U njegovoj poetici posebno je naglašena veze između poezije i muzike, te je Baki često poredio svoju poeziju s melodijom odsviranom na harfi.

Iako se u Bakijevim stihovima ne insistira na dubokim i filozofskim promišljanjima, uočljiva je autorova sposobnost da osmanskim turskim jezikom vrlo zrelo izrazi temeljne ideje turske i iranske književnosti. U tom smislu njegovi stihovi izraz su nadahnuća koje proizlazi iz zrelosti i životnog iskustva samog pjesnika. Lirski subjekt u Bakijevoj poeziji stalno čezne za zabavom koju nudi ovaj prolazni i kratki život, plašeći se da će ostati lišen ovozemaljskih užitaka. Tako Bakijev lirizam obnavlja poetske principe kojima je Ahmedi u divansku književnost dva stoljeća ranije unio elemente svjetovnog karaktera. U poetici divanske poezije, koja se kvalificira kao umjetnost nazira, odnosno umjetnost oponašanja prethodno uspostavljenih književnih kodeksa, Baki je već uspostavljene principe i teme uspio izreći koristeći se bogatstvom osmanskog turskog, te je, za razliku od Ahmedijevog, Bakijev jezik zreliji.

U Bakijevoj poeziji reflektira se period u kome je živio, kao i raskošan život carstva unutar sigurnih granica, u velikoj moći i izobilju. Ono što se zapaža u njegovim stihovima jeste istanbulski turski, što ga definira kao potpuno istanbulskog pjesnika, rođenog na Fatihu, jednom od kvartova Istanbula koga su većinom naseljavali Turci. U Bakijevu poeziju ušle su riječi i konstrukcije iz medrese, naučnog i umjetničkog diskursa. U njegovom *Divanu* ne postoje izrazito vjerske, tesavvufske pjesme, u kojima bi iskazao svoje vjerske osjećaje, već je to činio sporadično u nekim kasidama i gazelima ili tek u nekoliko bejtova. Većina Bakijevih kasida govori o cvijeću, lalama i zumbulima, te o godišnjim dobima, proljeću i jeseni.

Djelo koje je Bakija proslavilo jeste njegov *Divan*, napisan po naredbi sultana Sulejmana, a kasnije dopunjen stihovima koje je pjesnik napisao

nakon sultanove smrti. Prijepisi ovog *Divana* nalaze se u velikom broju u turskim, ali i u europskim bibliotekama. Postoji veliki broj veoma vrijednih pozlaćenih i ukrašenih rukopisa pisanih na kvalitetnom papiru. To pokazuje da se *Divan* čitao i među bogatim i među siromašnim, i u svim klasama intelektualaca. U Bakijevom *Divanu* nema stihova u kojima se iskazuju vjerski osjećaji. Pjesnik svoju umjetnost nije iskoristio kao oružje vjere. Bio je veoma pobožan i htio je postati šejhul-islam, ali on to nije miješao sa svojom umjetnošću, jer je upoznao sve vrste licemjerja, u krugu vjerskih ljudi, koga se gnušao.

Njegove kaside posvećene sultanu Kanuni Sulejmanu i Ali-paši prava su remek-djela. U Bakijevom *Divanu* postoje raznovrsni utjecaji iranskih pjesnika: Hafiza, Selmana, zatim turskih divanskih pjesnika Ahmed-paše, Mesihija i Nedžâtîja i kao prvo Ahmedija. Čuvena Bakijeva *Bahar kasidesi* (Kasida proljeću) nazira je na jednu Mesihijevu kasidu, a poznata je i njegova *Hazan kasidesi* (Kasida jeseni) koja posebno nadahnuto oslikava ljepotu jeseni kao razigranost zlatne kiše i rubina.

Najslavnija poema, remek-djelo Bakijevog *Divana*, jeste *Tužbalica u povodu smrti sultana Sulejmana* (*mersiya*) od sedam strofa. *Kanuni Sultan Suleyman Mersiyesi*, kako se originalno naziva ova poema, napisana je u formi *terkib-i benda* i u metru *mef'ulü / fa ilâtü / mef'ilü / fa' ilün*. Njezin prvi dio, odnosno prva strofa, u ozbiljnom je tonu, dok je u drugoj opisana veličina sultana Sulejmana i sjaj njegove vladavine. U trećoj strofi pjesnik sva stvorenja poziva da oplakuju vladarevu smrt, a najljepša strofa poeme je šesta, u kojoj su opjevane pobjede na bojnom polju velikog sultana i nadmoć koju je priskrbio islamskom svijetu.

Pored Divana, značajno pjesnikovo djelo je i knjiga *Mealimu-l-Yakin*. Ovo djelo napisao je na osnovu Šehabeddin Ahmedovog, gdje je pjesnik pokazao poznavanje vjere, šerijata i fikha. Tu je i djelo *Fezail-i Mekke*, također prijevod, koji je sačinio na traženje Mehmed-paše Sokolovića. U prijevodima na osmanski turski jezik izražavao se čisto i jasno. Osim toga, postoje i pjesnikova pisma razasuta po medžmuama i prijepisi zakona koje je sačinio dok je bio kadija. U medžmuama se susreću i pojedini gazeli koji nisu uvršteni u *Divan*. Njegov *Divan* prepisivan je širom Osmanskog carstva, stoljećima nakon pjesnikove smrti, a zabilježeno je i da su određeni ljudi živjeli od prodaje i prepisivanja Bakijevog *Divana*. Njegov umjetnički talent potvrdili su svi osmanski pjesnici i sastavljači tezkira. Pjesnik koji je

za svoga života proglašen *Sultanom pjesnika* i nakon smrti je zadržao svoj pjesnički ugled.

Ako se usporedi recepcija Bakijevog i Fuzulijevog stvaralaštva za njihovih života, uočava se da je Fuzuli, koji je bio izvan Istanbula, ostao u sjeni Bakija koji je počeo da se pojavljuje u to doba i stječe slavu još kao vrlo mlad. Njegova djela i njegova slava vrlo brzo su se raširili od mađarskih granica do Iraka, dvorova Safevida, pa čak do dvorova u Indiji. Prema podacima koje je dao autor tezkire Rijâzi, Bakiju je ukazivana čast i poštovanje titulama *Kralj pjesnika* i *Sultan pjesnika*, pa se može reći da među osmanskim pjesnicima nije bilo drugog pisca koji je, kao on, još za života stekao tako veliku slavu. Sve pjesničke tezkire, medžmue i uopće književni izvori i pjesnici od XVII do XIX stoljeća spominju ga uvijek samo s nazivom *Veliki majstor*. Imao je dosta oponašatelja koji su pisali nazire na njegove stihove, svojih suvremenika, kao što su pjesnici Umidi i Tâbii. Iako u njegovim gazelima ima dosta igre riječima (paranomazije – *cinas*) i drugih figura, one nikada ne prelaze u banalnost i ispraznost. U njegovim osjećanjima nema iskrenosti i dubine kao kod Fuzulija, ali on, poput vještog kipara, uspijeva dati poeziji željenu formu. Slično kao i kod Fuzulija, i u Bakijevoj poeziji muzika i melodičnost imaju posebnu važnost.

Taşlıcalı Yahya-bey (Tašlidžali Jahja-bey)

Tašlidžali Jahja-bey je pjesnik XVI stoljeća. Potječe iz Pljevalja. Veoma je poznat po svojim jednostavnim, prisnim gazelima, vrijednim kasidama i posebno po svojoj čuvenoj tužbalici, koju je spjevao povodom ubojstva princa Mustafe, što bilježi i Pečevija. U poeziji je bio najznačajniji suparnik velikog pjesnika Hajalîja. Zbog svoje prgave naravi, sukobljavao se ne samo s Hajalijem nego i s još mnogim svojim suvremenicima i protiv njih pisao žestoke, pa čak i lascivne satire. Kada je umro Rustem-paša, njegov stari zaštitnik, koji je zbog tužbalice o princu Mustafi zauzeo neprijateljski stav prema njemu, napisao je žestoke satire i na njegov račun. Osnovna odlika mesnevija Tašlidžali Jahja-beya pod naslovima *Şâh u Gedâ*, *Gencine-i Raz*, *Yusuf ve Zeliha*, *Kitâb-i Usul*, *Gülşen-i Envâr*, jeste to što je autor, ne podliježući djelima perzijskih uzora, ostajao vjeran vlastitom nadahnuću. Pjesnik je ovu činjenicu posebno isticao u uvodima svojih mesnevija, pa

zbog toga u njima ima različitih prizora koji oslikavaju život tog perioda. Zapravo se u svim njegovim pjesmama susreću taj lokalni kolorit i dojmovi preuzeti iz neposredne okoline. U mesneviji *Şah u geda*, koju je Tašlidžali Jahja-bey spjevao 1540. godine, nalazi se deskripcija Atmejdana u Istanbulu kao opis stvarnog grada, što u ovo vrijeme postaje sve popularnije, a kod Tašlidžali Jahja-beya je naročito uspješno zastupljeno. Jezik mu je jednostavan i tečan, a stil razumljiv i pristupačan. Zbog privrženosti Urjâni Mehmed-dedeu, Tašlidžali Jahja-bey pokazuje sklonost sufizmu u svojim mesnevijama, ali utjecaj tesavvufa ovdje je uvijek ostajao vanjskog karaktera.

Lami'î

Autor najvećeg broja djela u mesnevi formi, Lami'i, poznat je prije svega kao prevoditelj i prenosilac djela perzijske literature na osmanski turski jezik, zbog čega je bio poznat i kao Džami-i Rumi (Džami iz Anadolije) po čuvenom perzijskom klasiku Molla Džamiju (umro 1492. godine). Gotovo čitav život proveo je u rodnoj Bursi, a u profesiji nije krenuo stopama oca defterdara (ministar financija) sultana Bajazita II, već djeda koji je bio umjetnik u ukrašavanja knjiga (*nakaš*). U početku se Lami'i interesirao za egzaktne, ali se kasnije, pod utjecajem murida (sljedbenika) šejha Buharija, okrenuo duhovnim znanostima. U prevođenju s perzijskog jezika birao je manje poznata djela i s njima unosio svježinu i novost u osmansku književnost. Također su i neka klasična djela arapske literature ostavila dubok trag u njegovom stvaralaštvu. Inspiriran klasičnim arapskim djelom *Razgovor čovjeka sa životinjama*, napisao je svoje djelo *Şerefü 'l-insan* (Dostojanstvo čovjeka). S perzijskog je preveo i preradio Fettahijevo djelo *Hüsn ü Dil* (Ljepota i srce) koje se smatra jednako vrijednim kao i prijevod Džamijeva djela *Nefehatü'l-Üns* (Dahovi prijatelja) o biografijama sufijskih učenjaka, koji je također proslavilo Lami'ija. Po uzoru na perzijske klasike piše i djelo *Münazara-i Bahar u Şita* (Razgovor ljeta i zime) u kome dva godišnja doba simboliziraju dvojicu vladara, međusobnih protivnika u borbi za prevlast. Lami'i je također preveo djelo Fahreddina Džurdžanija *Veysel ü Ramin*, Džamijevo djelo *Selaman u Absal*, Unsurijevo *Vamik u Azra* i to sva tri djela u formi mesnevija, što predstavlja primjere ljubavnih mesnevija.

U povodu Kanunijeve posjete Bursi spjevao je poemu u slavu ovoga grada i njegovih žitelja pod naslovom *Şehrengiz-i Bursa*. Ipak, nesumnjivo je njegovo djelo *Maktel-i Hüseyin*, mesnevija koja govori o pogibiji unuka Poslanika Muhammeda, Husejna, trećeg imama u hijerarhiji dvanaest šiijskih imama, jedno od najslavnijih djela napisanih na ovu temu. Djelo je bilo vrlo popularno kod svih divanskih pjesnika bez obzira jesu li šiijske ili sunijske orijentacije. Među mesnevije koje je u osmanski turski jezik prvi prenio Lami'i ubrajaju se *Ferhadname* i *Hüsrev ü Şîrîn*, poznate teme iz perzijske literature u kojima su opisani isti likovi, u jednoj je glavni junak umjetnik Ferhad, a u drugoj vitez Husrev.

Uloga Lami'ija nezaobilazna je u širenju utjecaja klasične perzijske na osmansku divansku književnost.

Ostali autori XVI stoljeća

U XVI stoljeću pojavilo se na polju kaside i gazela još nekoliko značajnih pjesnika, koji su često ostajali u sjenci velikih pjesnika. Ipak, kako bi se pregled stvaralaštva XVI stoljeća upotpunio, neophodno je osvrnuti se na neke od njih. Među njima je svakako Hajreti, originalan pjesnik koji je opjevavao na otvoren i prisan način specifičnosti gradova Rumelije i svoje slobodne ljubavi.

Njegov prijatelj Ishak Čelebi iz Skoplja stekao je u narodu slavu svojim jednostavnim ali živim djelima u kojima je oslikao lokalni život, naročito u svom rodnom Skoplju. On je oko sebe okupljao učenike, kakav je bio i Zemini.

Rahmi iz Burse bio je poznat čak i na safevidskim dvorovima po svojim umjetničkim, nježnim gazelima, više nego po mesneviji *Şah-ü Derviş*, prijevodu istoimenog Hilalijevog djela.

Zatim treba spomenuti i Figanija, koji je pogubljen zato što je na sebe navukao ljutnju Ibrahim-paše, zatim Makalija, kojeg možemo smatrati njegovim sljedbenikom, i Durri-zade Ulvija iz Istanbula čije vješte kaside u ovom žanru predstavljaju posebnu vrijednost.

U drugoj polovini ovog stoljeća susreću se značajni pjesnici, kao što su Emri, Ubejdi, Muezzin Hüdaji, Nev'i, koji su slavu stekli posebno u gazelima. Među njima su se naročito isticali Emri sa svojom bogatom imaginacijom i Hüdaji kao autor iskrenih ljubavnih pjesmama.

Nev'i, Bakijev suvremenik i prijatelj iz medrese, bio je poznat i kao značajan znanstvenik i ozbiljan kroničar, ali i kao veliki pjesnik zbog jednostavnih i prirodnih ljubavnih pjesama. Ne treba zaboraviti ni Ruhija, pjesnika-lutalicu iz Bagdada, koji je u svoje vrijeme zadobio posebno mjesto poemom u formi *terkib-i benda*.

Mnogo je značajnih pjesnika koji su u ovom zlatnom dobu osmanske književnosti stekli slavu u drugim književnim rodovima. Fevri, Dženâni iz Burse i Seliki bili su posebno uvažavani kod svojih suvremenika, pišući *muhammese* i *museddese*. Sunni iz Semendre (Smedereva) i poznati Kara Fazli istakli su se rubaijama po uzoru na Hajjama, a bilo je i pjesnika koji su postali poznati posebno u satiri, kao što su Saati, Šuhreti, Rijâzi, Atâ, a slijedi ih Sagari, Sânî i Gazâli, poznat po nadimku Deli Birader. U ovom stoljeću porastao je interes za stihovane zagonetke (*muammâ*), te su s perzijskog jezika prevedeni mnogi tekstovi sa zagonetkama, a neki su i napisani. Pored pjesnika poznatih po pisanju zagonetki, kao što su Fehmi, Misâli, Rumuzi, Sabri, Miri, Visâil, Kınalı-zade Ali Čelebi, najvećim predstavnicima ovog žanra mogu se smatrati Muammâyi i Emri. Kako se raširila praksa pisanja stihovanih natpisa, kronograma (*târih*), veliki broj pjesnika kao što su Arši, Kandi, Sâi, Nazmî, Hašimi istakao se u ovom žanru, a posebno, kao i kod stihovanih zagonetki, treba spomenuti pjesnika Emrija. Njegov je pronalazak, kako navodi Ašik Čelebi, izvođenje datuma iz jednog stiha na više načina. I Hariri Abdülđelil Čelebi iz Kastamonua proslavio se pisanjem natpisa i zagonetki.

Forma mesnevije također je doživjela značajan razvoj u ovom stoljeću. Jednako kao što su prevođene ili oponašane mnoge mesnevije čuvenih perzijskih pjesnika, tako su nastajala i originalna djela s lokalnim temama, kao što su, naprimjer, *šehrengizi*, zatim poeme vjerskog ili sufijskog karaktera te stihovane kronike. Najveću popularnost stekla je priča o Jusufu i Zelihi. Iako su pjesnici poput Kadı Sinana Šikarija, Kâmija, Likaija i Ibn Kemala obrađivali ovu priču, najuspješnijom se smatra stihovana pripovijest o Jusufu i Zelihi pjesnika Hamdija. U ovom stoljeću pisane su priče i o Lejli i Medžnunu u kojima su se okušali brojni pjesnici poput Dželila iz Burse, Halifija iz Kara Amida, Gubârija, Saliha, Zamirija, Fethullaha Arifa Čelebija, Muhibbija iz Nigdea, ali sve ih je zasjenilo izvanredno Fuzulijevo djelo. Među autorima mesnevija koji su pisali o drugim temama su Miri, koji je preveo Assarovu *Mihr ü Müsteri*, Muidi iz Kalkandelea (Tetovo),

čuven po svojim mesnevijama, Fikri, autor *Ebkâr-i i Efkâr* i *Behrâm ü Zühre*. Mesnevije su pisali i poznati pjesnici poput Zâtija, Ibn Kemala i Rahmija, a posebno uspješnim smatraju se mesnevije Kara Fazlija iz Istanbula i Jahja-beya iz Pljevalja. Također, u žanru mesnevije nezaobilazan je pjesnik Lami'i koji svoju slavu ne duguje samo mesnevijama već i svojim mnogobrojnim proznim i stihovanim djelima. Također, i Kara Fazli, pjesnik koji je postao poznat po svojim rubaijama i umjetničkim kasidama, smatran je velikim majstorom mesnevije, posebno zahvaljujući djelu *Gül ve Bülbül*.

Vojni uspjesi Imperije, osvajanje i pripajanje novih krajeva, pobudili su interes za historiju viših klasa i dvorskih krugova. Osnovni motiv bio im je zapisati i učvrstiti ove pobjede i osvajanja i prenijeti slavu osmanske dinastije i njezinih zapovjednika narednim pokoljenjima. Osim stihovanih historija, koje su bile naručivane još od Seldžuka i Karamanida, kao i osmanskih vladara, počevši od Murata II, naredbom Bajazita II i Selima I, otpočelo je umnožavanje proznih historijskih djela, poema o osvajanju (*fetihname*). Osim djela općeg karaktera, kao što su zvanična osmanska historija koju je na perzijskom napisao Idris Bitlisi i njezinog kasnijeg prijevoda na turski, kog je sačinio njegov sin, te Osmanske povijesti Ibn Kemala, djela pod naslovom *Tabakatu-l-mamalik* Dželal-zade Mustafe Čelebija, povijesti Muhiddina Džemalija, povijesti Lutfi-paše, Hodže Sadeddina i Âlîja, u ovom periodu su također vrlo brojna historijska djela koja se odnose na određene periode ili izvjesne događaje. Takvi su epovi o osvajanju, prijevodi starih islamskih djela koja se odnose na pokrajine koje su ušle u sastav Carstva, kao što su Hidžaz, Jemen, Egipat, Kavkaz, Magrib, a zatim i djela monografskog karaktera poput *Cevâhiru-l-manâkib*, koje se odnosi na Mehmed-pašu Sokolovića i *Tezkiretu-l-bunyân* koje daje dragocjene podatke o velikom graditelju Osmanskog carstva Mimaru Sinanu. Dužnost carskog bilježnika (*şehnameci*) koja je povjerena Fethullah Arif Čelebiji, u periodu Sulejmana Zakonodavca, i činjenica da su u ovom stoljeću ovu dužnost obavljali pjesnici poput Eflâtun Širvanija, Sejjida Lokmana, Talihi-zadea, govori o nastojanju dvora da podrži ovu vrstu literature. Ovi bilježnici, slijedeći književnu tradiciju koja je poticala još od Seldžuka, bili su zaduženi da pišu historiju Osmanlija na perzijskom jeziku i u stilu *Šahnâme*. Prva trojica među njima bila su azerijskog porijekla i stekli su slavu pišući pjesme na turskom, a osim osmanskih šahnama na perzijskom jeziku pisali su i mnoga druga stihovana i prozna

historijska djela na turskom. Pored stvaralaštva Arifa, koji je napisao poemu na turskom jeziku o pohodu Sulejman-paše na Indiju, postoji i nekoliko historijskih djela Sejjida Lokmana i Talihi-zadea (umro 1013/1604-1605. godine), pisanih na turskom. Činjenica da je Mehmed III naredio da se osmanske šahname iznova spjevaju ne na perzijskom, nego na turskom jeziku, pokazuje njegovu opredijeljenost za nacionalni jezik, jednako kao kod Talihi-zadea koji je započeo pisanje osmanskih šahnama u stihu i prozi. Iako se ne može osporiti značaj ovih zvaničnih kronika, u pogledu stupnja važnosti i pouzdanosti ne možemo ih porediti s djelima pisanim slobodnim stilom nepristranih i objektivnih autora.

Među historičarima ovog perioda posebno su veliki ugled, kao uzori književne proze, stekle povijesti Ibn Kemala, Dželal-zadea i Hodže Sadeddina koji je u svom djelu, preuzevši jednu od starih anonimnih osmanskih kronika, u istom stihu i maniru napisao dodatak koji se odnosi na periode koje je sam poznavao i doživio. Posebno je njegovo djelo *Asafname* značajno u pogledu iskazivanja iskvarenosti života tog perioda. Također, i *Historija* Selaniki Mustafe-efendije pokazuje kako se krajem XVI stoljeća iskvarila državna uprava jer opisuje stvarni karakter nekih državnih uglednika.

U XVI stoljeću veoma je bio raširen žanr *şehrengiza*. Kao što su, počevši s Lâmijevim šehrengizom o Bursi, šehrengize o ovom gradu ispjevali Sarı Halil, Ašik Čelebi, Ishak Čelebi, tako su Tâbii i Zâti napisali šehrengiz o Edreni, Halifi o Diyarbekiru, Kiyâsi i Azizi o Istanbulu. Šehrengizi pjesnika kao što su Fikri, Firdevsi Čelebi, Sulüki iz Amasye, također su nastali u ovom stoljeću. Među djelima ove vrste, koja oslikavaju lokalni život, treba spomenuti i kraću mesneviju pod naslovom *Risâle-i Ta'rifat*, koju je Fakiri iz Kalkandelea (Tetovo) napisao 941/1534-1535. godine. Ova pjesma, koja se sastoji od strofa od po tri bejta koje opisuju pripadnike različitih zanimanja, društvenih slojeva i porijekla, kao što su vezir, kazasker, sekretar, solak, čauš, ulak, Turčin, Arap, Perzijanac, pjesnik, narodni pripovjedač, itd., izuzetno je značajna sa stanovišta društvene povijesti. Gazeli koje je o esnafskim ljepotanima pisao Nihâli iz Burse (umro 949/1542-1543. godine), pjesnik poznat po svojim satirama i kupletima, također se mogu ubrojiti među tekstove koji oslikavaju lokalni život.

U ovom stoljeću, u formi mesnevije, nastao je znatan broj vjerskih djela sa sufijskom tendencijom. Pisane su i knjige koje se odnose na legende o

dobrima, pjesme o osobinama koje treba da posjeduje derviš koje su pisali pripadnici različitih derviških redova, kao i stihovani rječnici. Većina njih nema veću umjetničku vrijednost, već prije svega ima značaj u pogledu povijesti religije. U ove didaktičke tekstove možemo ubrojiti djela Usulija, koji je načinio prijevod *Hadis-i Erbein*, oponašajući Džamija i Nevâija, zatim djela Fevrija, Merdumi Alija, Mâkanija, posebno Hâkanijevo djelo *Hilye*. Kao što je ovo posljednje Hâkanijevo djelo stoljećima sačuvalo svoju popularnost i značaj, tako i prijevod *Hadis-i Erbein* nije napisan u suhoparnom didaktičkom maniru kao većina drugih, već je protkan različitim pričama koje se odnose na samu temu. U ostalim Hâkanijevim pjesmama pomalo se osjeća Bakijev utjecaj, dok je Hâkani svojim mesnevijama utjecao na pjesnike poput Dževrija i Nahifija. Vidjevši koliko je *Mevlid* Sulejmana Čelebija omiljen u narodu, pjesnici poput Akšemseddin-zade Hamdija, a zatim i Atâa iz Skoplja i Kešfî'ija iz Saruhana napisali su stihovane mevlude, ali nisu mogli dostići njegovu popularnost. Atâ se ubraja među autore mesnevija s početka ovog stoljeća zahvaljujući svom djelu *Tuhfetü'l-Uşşak*, koje je 911/1505-1506. godine napisao po ugledu na *Tecnisat-i Kâkiti*. Također, i mesnevija *Dihmurgnâme*, koju je Šemsi napisao 919/1513-1514. godine i posvetio ju Selimu I, jeste pjesma inspirirana Attârovim djelom *Mantikü't-Tayr*. Budući da je u ovom stoljeću u Osmanskom carstvu osnažila tesavvufska struja, pa su se osnivali novi tarikati i otvarale tekije, pjesnici koji su pripadali različitim redovima pisali su didaktička djela, sufijske pjesme i zbirke legendi. Prevedeno je mnogo tesavvufskih djela perzijskih i arapskih autora, te je skoro svaki tarikat stvarao svoju književnost. Među njima su posebno značajni pjesnici koji su pripadali heterodoksnim skupinama.

Klasična bektašijska pjesma, koja u XV stoljeću započinje s Nedimijem, jednim od pjesnika Murata II, u ovom stoljeću našla je svoje predstavnike u pjesnicima kao što su Jetimi, jedan od derviša iz tekije Sejjid Gazija, zatim Asker, Muammâyi, Bezmi i Rahiki. Poznati pjesnik Hajreti, o kojem smo govorili, te Mesrebi i Hajderi, za koje se u većini tezkira tvrdi da su pripadnici hajderijskog tarikata, zatim Bedreddin Simavi u Dobrudži i Helaki, koji je za šejha priznavao Osman-babu i koji je djelovao u državnoj službi, onda učenik Deli Lutfija Kâzimî, Nedžmî iz Džanika, šejh Rusuhi, jedan od zamjenika Bali-efendije iz Sofije, Kašifi, koji je bio jedan od zamjenika Davud-i Halvetije omiljen kod Ibn Kemala, a na kraju pogubljen

zbog tvrdnji da je poricao Boga, veoma su značajne ličnosti zbog svog slobodoumnog razmišljanja, ne samo s gledišta povijesti književnosti nego i povijesti religije. Zapravo, poznato nam je da su u ovom periodu pogubljeni neki učenjaci i sufije, okrivljeni za blasfemiju, kao što su, naprimjer, Karaman i Ismail Ma'šuki, poznat po nadimku Oglan šejh – Hamza Bošnjak, koji je Isaa, a.s., izdizao iznad Poslanika Muhammeda, kao i hurufijski pjesnik Temennayi. Historijski izvori pokazuju da su se sumnjive doktrine pretjerano raširile ne samo među bektašijama i hurufijama već i među ortodoksnim redovima, kakvi su halvetije i melamije. Među sufijskim pjesnicima ovog perioda mogu se navesti Jahja-efendi s Bešiktaša, Vâlihija iz Edrene, Huzurija iz Galipolja i Sabirija iz Halepa.

U ovom stoljeću u formi mesnevije napisano je i nekoliko historijskih djela, ali izuzev *Osmanlı Tarihi*, koju je 937/1530-1531. godine napisao Hadidi, a koju kao izvor navodi i Ibrahim Alajbegović Pečevija, ostala djela imaju karakter specijalnih historija koje se odnose na neki važan događaj, na pobjedu sultana ili uspjeh nekog komandanta. Među djela ovog perioda značajnija iz aspekta povijesti nego zbog svoje umjetničke vrijednosti ubrajaju se Futuhijevo djelo *Enīsul-Guzat* o osvojenju Budima, Ejjubijeva mesnevija koja sadrži doživljaje Sulejmana Zakonodavca, Mahremijeva *Şehname*, koja sadrži događaje od stupanja na prijestolje Sulejmana Zakonodavca do osvajanja Bagdada, Jetimijeva mesnevija o pohodima Hajreddina Barbarose, koju je započeo pisati ali nije uspio dovršiti, pobjednička pjesma Hajdara Reisa, koji je pjevao pod pseudonimom Nigârî, o ratu na Džerbi pod komandom Sinan-paše, Muradijevo djelo *Gazavat-i Hayreddin-paşa*, Rumuzijeva mesnevija o osvajanju Jemena, Asafijeva *Şeca'at-name* o pohodima Özdemiroğlu Osman-paše na istoku.

Književna proza, slijedeći razvoj započet u prethodnom stoljeću, neprestano je dobivala sve kićeniji, artificijelniji i teži oblik, a sklonost ka rimovanoj prozi i nastojanje umjetnika da pokažu kako u velikoj mjeri poznaju arapsku i perzijsku književnost, dovelo je do toga da se u njihovom stilu potpuno gubila prirodnost i jednostavnost, te su se najjednostavnije misli izražavale najkompliciranijim simbolima. Pretjeran značaj koji se pridavao formi prouzročio je to da osnovna tema bude zanemarena i potisnuta u drugi plan. U proznim djelima značajnih ličnosti smatranih najvećim prozaistima perioda, kao što su Lami'i, Kemal-paša-zade, Dželal-zade, Feridun-bey, Azmi, prevoditelj *Humayunname* Ali Čelebi, Hodža Sadeddin, zapaža

se artificijelan i težak stil. Ovakav trend, nastao usljed toga što se u visokim slojevima islamska kultura nalazila na zaista visokom stupnju, više je utjecao na prozu, nego na poeziju, a djela napisana jednostavnim jezikom pripadnici viših slojeva smatrali su bezvrijednim, kao i dokazom da je autor slabo obrazovan u arapskoj i perzijskoj književnosti. Uz sve to, s obzirom na to da je bilo vrlo teško napisati majstorskim stilom prilično dugo djelo od početka do kraja, pa su kod ovakvih djela i prijevoda samo uvodni dijelovi bili pisani teškim stilom, u nastavku je korišten jednostavniji jezik. Naprimjer, u proznim djelima velikog pjesnika Bakija stil je jednostavan i suptilan. Isto tako, u velikom broju vjerskih, književnih, etičkih i historijskih djela, koja su u ovom stoljeću napisana i prevedena, pisalo se prirodnim i tečnim jezikom.

U unutarnjoj prepisci u državi, u zapovijestima, *kanunnamama*, jezik je prilično jednostavan i jasan. Ipak, u književnim krugovima tog vremena tekstovima pisanim jednostavnim i čistim jezikom nije pripisivana umjetnička vrijednost. U vjerskim djelima pisanim za narod, kao što su legende o dobrîma, ili knjige priča, poklanjala se pažnja jednostavnosti jezika i prirodnosti stila, kako bi ih mogle razumjeti široke narodne mase. Među proznim djelima ovog perioda posebno mjesto pripada Fuzulijevom djelu *Hadīkatu-s-suada'* zbog suptilnosti stila, živosti i prisnog lirizma. Iako jezik ovog djela nije težak i izvještačen kao jezik *Humayunname*, ne može se smatrati ni sasvim jednostavnim i prirodnim. Veliki umjetnik je za uzor uzeo djelo Hüseyina Vâiza *Ravzatu-ş-şuheda*, ali je u pogledu književne vrijednosti stvorio u potpunosti originalno djelo. I njegovo kratko pismo, koje je steklo slavu pod naslovom *Şikayetname*, svjedoči koliko je Fuzuli bio snažan prozni pisac.

Divanska proza 16. stoljeća

Âlî

Najvećim historičarom ovoga perioda smatra se Gelibolulu Mustafa Âlî, koji je napisao mnogo djela različite tematike, te se može smatrati enciklopedistom. Âlî se također okušao i kao pjesnik ostavivši priličan broj pjesama, no njegov najveći doprinos književnosti je tezkira koja čini

peti tom njegovog petoknjižja pod naslovom *Künhu'l-ahbar*. Kad je riječ o islamskoj historiografiji, on je posjedovao mnogo šire znanje od svojih suvremenika i bio je vrlo sklon kritici. U svojim djelima, *Nasihatu's-selatin*, kao i u dijelovima *Künhu-l-ahbara*, vrlo odvažno komentirao je iskvarene postupke Carstva i dvorskog života, pa su ta djela, kao i *Kavâidü'l-Mecâlis*, vrlo važni dokumenti za razumijevanje osmanskog društva tog perioda. Djelo *Menakib-i huner-veran* odavno je postalo značajan izvor za proučavanje povijesti umjetnosti. Stil njegovih historijskih djela je čist, jasan i bez ukrasa, u odnosu na vrijeme u kome je živio. Nasuprot tome, u nekim poemama o osvajanju, kao što su *Heft Meclis* i *Nusretnâme*, koje je napisao kako bi iskazao svoju snagu u umjetničkoj prozi, kitnjast je, umjetnički i teško razumljiv jezik.

Taşköprü-zade (Tašköprü-zade)

Jedan od najznačajnijih radova enciklopedijskog karaktera ovog stoljeća je i prijevod *Şakaik-i numaniyye*, djela koje je napisao čuveni Tašköprü-zade, koje sadrži biografije osmanskih učenjaka i šejhova. Prijevod je s nekim dodacima priredio Medždi iz Edrene, a u nekim rukopisnim primjercima nalaze se dopune i bilješke koje se pisao Hâki iz Beograda. U kasnijim stoljećima na ovo djelo, čiji brojni drugi prijevodi još postoje, pisani su nastavci (*zeyl*), a služio je kao izvor mnogim historičarima.

Ostala prozna djela

Zbirke legendi, koje se odnose na turske šejhove, kakve su *Nefahat-i Câmi*, kojoj je Lami'i dodao biografije turskih šejhova, i njezin prijevod *Menakib-i Gülşeni*, zatim *Menakibi-i Harun Veli*, *Menakib-i Seyyid Burhan*, veoma su važni izvori s gledišta političke i društvene povijesti.

Lami'ijeva kratka risala, kao i Niksari-zadeova risala naslovljena s *Nefsu'l-Emimâme*, pisane u prozi u veselom i satiričnom tonu, privlače pažnju ukazujući na neke komične i kritici podložne tačke društvenog života tog perioda.

Djela iz povijesti književnosti zauzimaju značajno mjesto među tekstovima iz kulturne povijesti koji se razvijaju u XVI stoljeću. Prva osmanska pjesnička antologija, odnosno tezkira, jeste *Heşt Behişt*, koju je Sehi

napisao 945/1538-1539. godine oponašajući Nevaijevo djelo *Mecalis-ün' Nefais*. Nakon njega su antologije napisali Latifi, Ašik Čelebi, Ahdi iz Bagdada i Hasan Čelebi, a autor Âli je u *Künhü'l-ahbaru* donio važne podatke o pjesnicima, posebno onima iz XVI stoljeća. Veoma je značajno Latifijevo djelo u pogledu ispravnosti književnih opservacija i jednostavnosti jezika.

Ašik Čelebi je u svom djelu, pisanom umjetničkim ali suptilnim i živim stilom, donio brojne pojedinosti o životu svojih suvremenika i uspio ocrtati njihove portrete. Ovo je djelo izvrstan izvor za istraživanja iz oblasti društvene historije tog stoljeća. Autor Ahdi u svom djelu, koje je napisao suhoparnim stilom, prikazao je samo kratak period ovog stoljeća i dao dosta informacija o pjesnicima u istočnim centrima Carstva, posebno u Bagdadu.

Iako je Hasan Čelebi, pišući svoju antologiju jezikom kroničara, preuzimao čitave dijelove iz starijih antologija, smatra se važnim izvorom koji daje podatke i o svojim suvremenicima. Priređivanje zbirki nazira, koje je započelo u prvim godinama XV stoljeća, nastavljeno je i u ovom stoljeću. *Camiü'n-Nezâir*, koju je 918/1512-1513. godine napisao Hadži Kemal, a sadrži pjesme 226 pjesnika, te *Mecme'un-Nezair*, koju je 930/1523-1524. godine napisao Nazmî iz Edrene, a sadrži djela 243 pjesnika, kao i zbirka izabranih pjesama Pervane bin Abdullaha, napisana 968/1560-1561. godine, veoma su značajni izvori za historiju književnosti. U djelima kao što su Kefevijeva *Râznâme*, koja sadrži priče iz Hafizovog *Divana*, te u zbirkama aforizama Lami'ija i Zâtija, također se mogu pronaći važni podaci koji se odnose na osmanske pjesnike.

U ovom stoljeću počinju se pojavljivati i djela iz oblasti geografije i putopisa, odnosno *seyahatname*. Ovaj žanr, koji u XV stoljeću ne bilježi nijedno djelo osim Kazvinijevih i Ibnü'l Verdijevih prijevoda, u XVI stoljeću, nakon teritorijalnog širenja Carstva, postao je češće zastupljen. Tako su sačinjeni novi prijevodi Kazvinija i Ibnü'l Verdija, a Sipahi-zade preveo je Ebul-Fidaovo djelo *Takvimül-Büldân*. *Putovanje po Kini*, koje je u Istanbulu početkom ovog stoljeća na perzijskom jeziku napisao jedan trgovac po imenu Ali Ekber Hatâji, prevedeno je u skraćenoj verziji za Murata III.

Piri Reis je 935/1528-1529. godine napisao svoju čuvenu *Bahriye* o Sredozemnom moru, što je bila prirodna posljedica pomorske politike Carstva. Kako znamo da su još u XV stoljeću u Istanbulu postojale osobe poput Sefâija, poznate po izradi pomorskih karata za moreplovstvo, djelo Piri Reisa

možemo smatrati nastavkom još starijih radova. Zapravo su za ovo djelo korištene stare talijanske pomorske karte, koje danas ne postoje, a geografska djela poput ovih poslužila su i za putovanja kopnom. Jedan od poznatih matematičara ovog vremena, Matrakči Nasuh, historiograf i umjetnik porijeklom iz Bosne, u povodu pohoda sultana Sulejmana na arapski i perzijski Irak, sačinio je veoma cijenjeno djelo koje sadrži slike i skice mnogih gradova i prolaza od Istanbula do Tebriza i od Tebriza do Irana.

U skladu s interesom za opisivanjem do tada nepoznatih zemalja, Sejdi Ali Reis napisao je čuveni *Muhit* na osnovu svojih iskustava s bezuspješnih lutanja po indijskim morima. Budući da su danas već pronađena arapska djela koja su ovome služila kao izvor, njemu se ne može pripisati originalnost, te kao najvažnije djelo ovog autora treba smatrati putopis *Mir'atü'l--Memalik*. Najvažnije djelo ovog perioda, koje se odnosi na opću geografiju, bilo je *Menâzirü'l-Avalim*, koje je Mehmed Ašik iz Trabzona dovršio krajem ovog stoljeća. Ovo djelo zapravo predstavlja prijevod i preradbu djela *Takvimü'l-Büldan*, proširenog podacima iz drugih srednjovjekovnih izvora, a veoma je značajno zbog podataka o osmanskim zemljama, utemeljenim na vlastitom osvjedočenju autora ili pak na pričanju drugih lica. Ako tome dodamo i *Tarih-i Hind-i Garbi*, o otkriću Amerike, što ga je 990/1582-1583. godine s francuskog preveo Mehmed Jusuf Herevi, steći ćemo potpunu sliku o djelima iz oblasti geografije nastalim u Osmanskom carstvu ovog stoljeća kojih je mnogo manje napisano u odnosu na historiografiju.

Usporedo s formiranjem turskog klasicizma, povećava se broj djela koja se čitaju u narodu, a posebno uvažavanje, od dvoraca pa do narodnih kafana i janjičarskih kasarni, stječu pripovjedači (*meddah*), igrači pozorišta sjena (*karagöz*) i pjesnici na sazu (*saz şairleri*). Mnogi od klasičnih pjesnika stekli su slavu pišući i komponirajući jednostavne i obične pjesme namijenjene narodu. Jezik ovih pjesama, pisanih *aruz* metrom i u obliku četverostiha, vrlo je jednostavan, a pisali su ih još od XV stoljeća pjesnici kao što su Edâji, Nijâzi, Tâbii iz Trabzona, Derunî, Zihni, Latifi iz Halepa, Mesrebi, Selman Ubejdi iz Burse, Sun'i, Išreti, Limi, Dženabi-paša, Dževri, Garami. U kasnijim stoljećima ovim je četverostihovima dat naziv *şarkı*. Ne može se prihvatiti mišljenje nekih turkologa da je ova pjesnička vrsta otpočela s pjesnikom Nazimom. Pisanje ovog žanra nastalo je tako što su klasični pjesnici oponašali narodnu formu *türkü*, sastavljenu od strofa od po četiri stiha kao temeljniji oblik turske narodne književnosti.

Ovi četverostihovi raširili su se u velikim gradovima i kasabama, od najviših klasa do narodnih slojeva. Uz sve to, ipak je za klasične pjesnike stjecanje slave u narodnim masama predstavljalo poseban izazov. Ukusu naroda više su odgovarala djela nepismenih pjesnika, kao što su bili Enveri, Sihâbi, Râji, Rehiki, koji su pjevali oponašajući klasične pjesnike. Po vojarnama, kafanama i narodnim skupovima s velikim zanimanjem su se slušale priče poput onih o Ebu Muslimu, zatim *Hamzaname*, priče o Battal Gaziju i *Suleymannâme*. Osmjelivši se ovom popularnošću, pjesnik Hašimi iz Istanbula uzeo je iz *Hamzaname* priču o Berku i Pulatu i ispjevao je u obliku mesnevije, Figani je u istom obliku ispjevao *Iskendernamu*, dok je Ševki sažeo *Süleymannamu* Uzun Firdevsija. Popularnost ove vrste priča bila je toliko raširena da je i Sulejman Zakonodavac naložio Salih-efendiji, prevodiocu *Câmiü'-Hikayet*, da priču o Firuzšahu prevede u osam svezaka. Pripovjedači (*meddah* i *kıssahan*), iako su ih klasični pjesnici promatrali s porugom, stalno su bili na dvoru.

Na dvoru Murata II bili su pripovjedači po imenu Nutki iz Širvana, Mustafa-baba iz Burse, Eğlendže i Derviš Hasan. Pored priča preuzetih iz iranskih ili islamskih izvora, kakve su šahname, hamzaname, priče o Ebu Muslimu, počele su se javljati i priče koje su govorile o životu u lokalnoj sredini. Tako je pjesnik Vahdi, rođak Tadži-zade Džafer Čelebija, napisao priču u prozi o Hodži Abdurreufu iz Burse, mjestimično protkanu stihovima, a ta priča, poznata pod nazivom *Ana Bacı Hikayesi*, stekla je veliku popularnost u narodu. Mustafa Dženani iz Burse, jedan od poznatih pjesnika koji su se javili krajem ovog stoljeća, napisao je djelo sastavljeno od kratkih priča, čistim i jednostavnim jezikom, lišenim želje za stiliziranjem, tako da je ono u pogledu prikaza narodnog života u XVI stoljeću vrlo značajan originalni produkt. U ovom su djelu u vrlo živom obliku prikazani svjetovi kafana i lutanja, scene napada, život karavana, putovanje lađom, ukratko, različiti prizori života tog perioda. Postoje primjeri priča koje je Muratu III posvetio Kıssahan Derviš Hasan, poznat pod mahlasom Medhi kao prilično uspješan pjesnik. Pripovjedači su priče poput ovih, često ih proširujući i oponašajući govor likova u njima, prepričavali na javnim mjestima. U ovome vremenu egzistiralo je poznato pozorište sjena (*karagöz*).

Od XVI stoljeća imamo više pouzdanih podataka o pjesnicima koje susrećemo u Osmanskom carstvu. Umjesto termina *ozan* (pjesnik) uspostavlja

se polako naziv *aşik* ili *çöğürcü*, prema sazu nazvanom *çöğür*. U ovom stoljeću stalno su se susretali narodni pjesnici, koji su recitirali i pjevali pjesme sa sazom u ruci, u janjičarskim jedinicama, među spahijama, u pograničnim utvrđenjima, tekijama, na javnim mjestima kao što su kafane, krčme i bozadžinice, te sajmovima, svadbama i vojnim paradama. Oni su narodnim metrom i u oblicima specifičnim za narodnu poeziju pisali ljubavne pjesme, kao i pjesme o junaštvu, o historijskim događajima. Kao što posjedujemo jedan fragment epa narodnog pjesnika na sazu Bahšija, s početka ovog stoljeća, o pohodima Selima I na Iran i Egipat, isto tako znamo da su se krajem stoljeća javili pjesnici Kul Mehmed (umro 1014/1605-1606. godine), Öksüz-dede, Hajâli, Köroğlu, te u zapadnim krajevima Čirpan, Armutlu, Kul Čulha, Geda Muslu. Između svih ovih, jedino je jedna Hajalîjeva pjesma, koja se odnosi na Čilidirski rat, pisana u obliku *aruz* metra *fâilâtün / fâilâtün / fâilün* i u četverostihu, ali ćemo u kasnijim stoljećima vidjeti da mnogi pjesnici uz saz pjevaju četverostihove u ovome maniru. Zapravo, kao što su međusobni utjecaji među društvenim klasama učinili da se u višim slojevima ponekad upotrebljava i narodni metar, tako su podstakli i povremenu upotrebu *aruz* metra u djelima namijenjenim narodu.

Kao što su u prethodnim stoljećima *aruz* metrom bili pisani mevludi i mnoge priče vjerskog i junačkog karaktera, tako je u XVI stoljeću upotrebljavan *aruz* metar u nekim narodnim djelima namijenjenim čitanju među gazijama u pograničnim predjelima, kakva je epska poema koju je napisao kadija Garjgala, a zabilježio historičar Pečevija. Nasuprot tome, neke mornarske pjesme klasičnog pjesnika kakav je Sejdi Ali Reis pisane su narodnim slogovnim metrom osmercem. Klasični pjesnici pribjegavali su slogovnom metru samo u pjesmama pisanim slobodnim stilom. Tu svakako treba izuzeti sufijske pjesnike koji su pisali pobožne pjesme, namijenjene čitanju među dervišima: oni su pod snažnim utjecajem Yunus Emrea pisali pjesme slogovnim metrom. Između ovih sufijskih pjesnika posebno vrijedi zabilježiti Ümmi Sinana (umro 995/1586-1587. godine), osnivača Sinaniye ogranka u redu Halvetija, Ahmeda Sarbana (umro 952/1545-1546. godine) i Idrisa Muhtefija (umro 1024/1615-1616. godine) pripadnike reda Melamija-Bajramija te Sejjid Sejfullah Halvetija (umro 1010/1601-1602. godine). Uz sve to, snažni sljedbenici Yunusovog i Kaygusuzovog stila pisanja u ovom stoljeću javili su se među pripadnicima bektašija i kizilbaša.

Djela Kul Hikmeta i njegovog učenika i sljedbenika Pir Sultan Abdala vrlo su lijepi i živopisni primjeri ovog žanra. Pir Sultan Abdal, koji se pojavio u okolini Sivasa među pripadnicima kizilbaša, vezanih za dinastiju Safevida i kojega je krajem ovog, ili prvih godina XVII stoljeća, Hızır-paša osudio na smrt, može se smatrati jednim od najznačajnijih autora poezije kizilbaša. Među tekovinama narodne književnosti ovog perioda vrlo su poznate pjesme Hasanoğlua, pjesma o Karadžaoğlanu, te Geyik Destani.

XVII STOLJEĆE
Dekadencija nauke i kulture u Osmanskom carstvu

Već od samih početaka XVII stoljeća Osmansko carstvo počinje stagnirati u svakom pogledu. Tome prije svega treba tražiti uzroke u ekonomskim teškoćama uvjetovanim novim putovima svjetske trgovine koji su zaobilazili Carstvo. Uz to, jeftinije zlato i srebro iz Amerike od kojih je kovan novac oborili su vrijednost novca u Carstvu, što je bio dodatni uzrok krizi. Uz sve ovo, smanjio se broj spahija koji su išli u vojne pohode, a broj plaćene vojske, tj. janjičara, rastao je od 48 000 u 1567. godini do 100 000 u 1620. godini, što je povećalo državne troškove, uvjetovalo kovanje bezvrijednog novca, a time pobune janjičara i opću državnu krizu.

U školskom sistemu Osmanskog carstva također je došlo do izvjesnog nazadovanja. U medresama se povlače iz programa matematika i filozofija, a znanost stagnira ostajući izvan tokova i novih dostignuća zapadnog svijeta. Postoji više uzroka nazadovanja društvene misli u Osmanskom carstvu, među kojima je i pojava klera nazvanog *kadizadeler*, propovjednika (*vaiz*) poznatih po svome fanatizmu, po borbi protiv novotarija, derviških redova i svakog oblika slobodne misli. Bili su i oštri protivnici duhana i kahve. Što se tiče njihova obračuna s pripadnicima derviških redova, on je išao tako daleko da su *kadizadeler* napadali derviše tražeći od njih da obnove vjeru jer su tobože upotrebljavajući muzičke instrumente u obredima kršili islamske propise. Time su isposlovali da mevlevijski i halvetijski derviši napuste svoje uobičajene obrede.

Predvodnik ovog pokreta bio je Kadı-zade Mehmed (1582-1635) iz Balikesira, pa su se po njemu njegove pristalice i nazvali *kadizadeler*. On je najprije želio pristupiti nekom tarikatu, ali mu se nije svidio taj način manifestiranja

vjere te se opredijelio za propovjedništvo. Bio je vrstan govornik pa je 1631. godine postavljen za vaiza (propovjednika) džamije Aja Sofije.

Sve slabosti društva koje su se pojavile u njegovo vrijeme pripisivao je napuštanju šerijata, a istom žestinom okomio se i na derviške redove koji nisu djelovali u skladu sa šerijatom. Posebno je gorljivo podržavao zabranu duhana koju je ustanovio Murat IV, te je tako doprinio smrtnim presudama za mnoge uhvaćene uživaoce duhana. Nasljednik Kadı-zade Mehmeda bio je Ustvani Mehmed. Ime je dobio po tome što je predavanja držao uz stup (*ustuvan*) džamije Aja Sofije. Predavanja mu je u jednu manju knjižici skupio i prepisao njegov učenik i nazvao ga *Kitab-i Ustuvani*. Još oštrije od svoga prethodnika Kadı-zade Mehmeda okomio se na pripadnike tarikata. Također je oštro kritizirao slikarstvo. Njegovi učenici i pristalice uništavali su u rukopisnim kodeksima minijature na kojima su slikani ljudski likovi, a jedan od njegovih istomišljenika Čavušoğlu također se okomio na pristalice tesavvufa, te je sve one koji bi čitali stihove Šejhul-islam Jahjaa proglašavao nevjernicima.

Najznačajniji mislioci i književnici u XVII stoljeću

Kâtip Çelebi (Katib Čelebi, 1609-1659)

Nasuprot propovjednicima poznatim kao *kadizadeler* i pripadnicima tarikata koji su bili protiv kadizadelera, u prvoj polovini XVII stoljeća pojavio se jedan briljantan um, svestran učenjak i pisac Katib Čelebi. Pravo ime bilo mu je Mustafa, sin Abdullaha, a slavu je stekao pod nadimkom Hadžı Kalfa (Halifa). Katib Čelebi još je kao dijete sudjelovao u vojnim pohodima zajedno s ocem. No kad mu je otac umro u Mosulu, on se nakon izvjesnog vremena vraća u Istanbul gdje pohađa predavanja Kadı-zadea. Ispočetka je bio pod njegovim utjecajem, ali kasnije, uočivši greške obje suprotstavljene strane, Katib Čelebi racionalno se suprotstavio objema grupama smatrajući to svojom dužnošću prema narodu i domovini. Smatrao je velikom vrlinom poučavati znanju druge, ali je također smatrao grijehom unovčavati svoja predavanja. Po povratku u Istanbul dobio je

veliko nasljedstvo koje je u potpunosti potrošio za kupovinu knjiga. Teme kojima se bavio Katib Čelebi bile su povijest, geografija i duhovni život. Pored djela iz ovih oblasti, napisao je veliko dvotomno djelo *Keşfu'z-zunun* na arapskom jeziku iz domena enciklopedistike, gdje daje podatke o svim djelima napisanim na arapskom, turskom i perzijskom jeziku i njihovim autorima do svog vremena. To djelo i danas predstavlja nezaobilazan priručnik za proučavanje pisane riječi i rukopisa na sva tri orijentalna islamska jezika. Iz oblasti povijesti najpoznatije mu je djelo *Fezleke*, a za povijest osmanskog pomorstva veoma je važno njegovo djelo *Tuhfetul-kibâr fi-esraril-bihâr*. Kako je 1645. godine posebno bio okupiran geografijom i kosmografijom, koristeći se prijevodom *Atlas minora* i svojim znanjima i literaturom o islamskoj geografiji, napisao je svoje čuveno djelo *Cihannüma*. No, iako mu je bio poznat Kopernikov sistem da se Zemlja okreće oko Sunca, on se držao Ptolomejeve teorije da je Zemlja centar kosmosa pa se i Sunce okreće oko nje.

Razmatrajući kretanja u društvu, Katib Čelebi je napisao jedno djelo u žanru *siyasetname* (nauka o mudrom upravljanju državom) pod naslovom *Dusturul-amel fi Islahi'l-halel*. Iako po svojim idejama pripada sljedbenicima Ibn Halduna, razlikuje se od njega u jednoj bitnoj stvari: – dok Ibn Haldun smatra da jedno društvo doživljava svoj razvoj, zrelost i nestajanje, Katib Čelebi smatra da se život društva može produžiti ako se na vrijeme poduzmu učinkovite mjere.

Drugo Čelebijevo djelo koje se odnosi na društveni i duhovni život je *Mizanu'l-hakk fi ihtiyari'l-ehakk*. Napisano je 1656. godine i ujedno je posljednje njegovo djelo. Ovdje Katib Čelebi, kao oštar kritičar retrogradne misli, raspravlja o dvadeset jednoj temi koje nisu uže povezane.

Govori o vjerovanju naroda koji su se formirali u različitim uvjetima pa je prirodno da imaju i različite vjere, ali i da se različitim mišljenjima treba suprotstaviti.

Što se tiče upotrebe duhana i sličnih poroka koji su se ustalili, on smatra da to treba prepustiti izboru pojedinca bez strogog zabranjivanja i upotrebe sile. Treba savjetom upućivati na pravi put, nikako silom, dok duhan treba držati pod kontrolom i prodavati ga samo na određenim mjestima.

S druge strane, Katib Čelebi smatra da mnogi problemi proistječu iz nepoznavanja egzaktnih znanosti. Tako kaže da nisu jednaki muftija ili kadija koji znaju matematiku onima koji je ne znaju. Iako su se u njegovo

vrijeme vodile oštre rasprave o muzici, Katib Čelebi prihvata i hvali muziku, koja prema njegovom mišljenju čovjeka uzvisuje i oplemenjuje i budi u njemu uzvišene osjećaje. Pored naprednih misli i ideja, prihvatljivosti djela Katiba Čelebija doprinosi njegov stil i jezik koji nije izvještačen, jer autor piše jednostavno i razumljivo.

Hezarfen Hüseyin-efendi (umro 1691. godine)

U vrijeme općeg nazadovanja osmanskog društva XVII stoljeća, pojavile su se dvije značajne ličnosti na planu znanosti i književnosti. U prvoj polovini stoljeća bio je to spomenuti Katib Čelebi, a u drugoj Hezarfen Hüseyin-efendi, veliki poznavatelj različitih znanosti, enciklopedist i historičar. Rodio se u İstanköyu, kao sin Džafera. Nadimak Hezarfen dolazi otuda što *hezar* na perzijskom znači hiljada, a *fen* na arapskom struka, disciplina, prirodna nauka. Nakon što je stekao obrazovanje u Istanbulu, stupio je u državnu službu kao štićenik Köprülü Fazıl Ahmed-paše. Nešto kasnije Hezarfen napušta državnu službu, osniva veliku knjižnicu i ostatak života provodi u istraživanju, pisanju i predavanjima. Hezarfen je prvi osmanski učenjak koji je stupio u vezu sa zapadnjacima. Tako je razmijenio iskustva s Antoanom Gallandom (1646-1715) kojeg je u Istanbul poslao francuski kralj Louis XIV. Također je kontaktirao s francuskim poslanikom u Istanbulu Marquis de Nointelom, kome je darovao djelo *Tenkih-i Tevarih-i Muluk*. Hezarfen Hüseyin-efendi je bio pozvan u francusko izaslanstvo i tom prilikom se upoznao s mnogim Europljanima, od kojih su neki i kasnije dolazili u Istanbul i koristili se njegovom bibliotekom. U to vrijeme se talijanski grof Marsigli (1658-1730) u velikoj mjeri koristio njegovim djelima koja se odnose na historiju osmanskih institucija. Hezarfen je bio prvi osmanski historičar koji se koristio grčkim i latinskim jezikom, a svoje čuveno djelo iz povijesti *Tenkih-i Tevarih-i Muluk* posvetio je Mehmedu IV Avdžiju, kojeg je poučavao povijest. Djelo koje je pisao između 1670. i 1673. godine nije kronološki pisana povijest, već sistematski obrađuje jednu po jednu temu. Koristeći se grčkim i latinskim izvorima, u uvodu se osvrnuo na tekovine grčke i rimske civilizacije. Osim uvoda i zaključka, djelo sadrži devet poglavlja. Svako poglavlje podijeljeno je na manje cjeline u kojima su obrađene pojedine teme. Period koji

zahvaća proteže se od iranske povijesti starog vijeka do Mehmeda Čelebija (osmanskog sultana Mehmeda I). U ovoj knjizi svoje mjesto našli su odjeljci o osnivanju Rimskog carstva, grčkim filozofima, o Istanbulu, bizantijskim imperatorima, otocima u Kineskom moru i Indijskom oceanu, te ljudima, vladarima, vjerama, zakonima, običajima i moralu tih prostora, sve do otkrića Amerike.

U ovom djelu Hezarfen Hüseyin-efendi analizira razvoj ljudskog društva i u svojim zaključcima slijedi učenje Ibn Halduna. Društvo, kao i čovjek, ima svoje djetinjstvo, zrelu dob i vrijeme propadanja. I dok su kod čovjeka znakovi starosti sijeda kosa, brada i povijenost stasa, znakovi propadanja jednog društva su bogatstvo, raskoš, luksuz, hedonizam. Hedonizam zapravo postaje običaj, te se društvo udaljava od pravde i neminovno se urušava. Jednako kako je čovjeku potreban lijek za ozdravljenje, tako su i društvu potrebni sposobni upravitelji. Državom se upravlja razumom ili vjerom, a po Hezarfenu "svijet se neće srušiti zbog nevjerništva, nego zbog nepravde".

Drugo značajno Hezarfenovo djelo je *Telhisu'l-beyan fi kavânin-i Al-i Osman* (Sažeto objašnjenje osmanskih zakonika), koje je završio 1673. godine posvetivši ga reisul-kuttabu Izzet-efendiji, a bavi se analizom osmanskih institucija i historijom osmanskog organiziranja. Hezarfen je posebno proučio sve osmanske zakonike, kao i one iz prethodnih vremena kao što je Džengiz-hanov zakonik. Uspoređujući osmanske zakonike sa zakonicima drugih suvremenih država, dolazi do zaključka da su osmanski zakoni bolji pa da je time i osmansko društvo bolje od drugih. U trinaest poglavlja ovog djela on najprije ukratko iznosi povijest Osmanlija, osnivanje Istanbula, opisuje bizantijske spomenike, kao i spomenike koje su Osmanlije podigle u Istanbulu. Zatim govori o zakonima koji se odnose na dvorske uposlenike, o dvorskim običajima, prihodima carske riznice, pokrajinskim riznicama, sultanovim i vezirskim hasovima, izvanzakonskim prihodima i rashodima države, razlikama između sunčeve i mjesečeve godine, kopnenoj i mornaričkoj vojsci, zakonima koji se odnose na posjednike timara, zeameta i hasa, brodogradnji, zakonima Krimskog hanata, zakonima koji se odnose na ljude od nauke, te najzad analizira zakone o rudnicima i solanama. Za ovo svoje djelo Hezarfen se koristio djelima Lutfi-paše, Katiba Čelebija i Ajni Ali-efendije. Tako s pravnog i sociološkog aspekta govori o nedostacima i krizi u Osmanskom carstvu. Djelo je vrlo brzo steklo slavu pa je i prevedeno na francuski i talijanski jezik.

Hezarfenova djela su iz oblasti medicine, tesavvufa, morala, politike. Djela *Camiu'l-hikayat*, *Enisu'l-arifin* i *Murşidu's-Salikin* sadrže pouke iz indijskog djela *Pančatantra* koje je u islamskim književnostima poznato kao *Kelila i Dimna*, a u turskom prijevodu je naslovljeno kao *Humayunname*. *Pančatantra* (Petoknjižje) prevođena je na islamske jezike (najprije perzijski, pa arapski), a kao što se vidi, u Osmanskom carstvu je u raznim varijantama interpretirana do u XVII stoljeće. Zanimljivo je da je jedan od njezinih interpretatora upravo Hezarfen Hüseyin-efendi.

Evlijâ Čelebî i njegov Putopis

Malo je putopisaca i na Istoku i na Zapadu čija se slava toliko raširila po svijetu kao što je to slučaj s Evlijom Čelebijem. Poznat je po imenu Evlija Čelebî ili Evlijâ-efendi, a pravo ime mu je Evlijâ ibn Derviš Mehmed-aga Zilli, kako se najčešće i potpisuje na mnogim mjestima. Evlijini preci su se naselili u Istanbulu odmah po njegovu osvojenju 1453. godine, gdje se rodio 11. muharema 1020. / 26. marta 1611. godine, u kvartu Unkapani. O svojim precima, pa i o ocu, donosi dosta kontradiktornih podataka – za oca kaže da je živio 117 godina i ratovao za vrijeme deset sultana.

Evlijâ je pohađao osnovnu školu (mekteb), potom sedam godina slušao predavanja profesora Ahfeš-efendije, a zatim obrazovanje upotpunio kod dvorskog imama Mehmed-efendije, čiju je nastavu, prema vlastitom kazivanju, pohađao jedanaest godina. Znao je cijeli Kur'an napamet, odnosno bio je hafiz, a usto imao i lijep glas, pa je učenjem Kur'ana u Aja Sofiji privukao pažnju sultana Murata IV. To je bio povod da bude primljen na dvor i da nakon upotpunjavanja obrazovanja dobije status dvorskog spahije.

Još u mladosti čeznuo je za saznanjima koja se stječu putujući, pa se na svoje prvo putovanje otisnuo kao dvadesetogodišnjak istražujući okolinu rodnog Istanbula. Potom odlazi na put u Bursu gdje se zadržava jedan mjesec (1640. godine). Po očevom nagovoru zabilježio je opis tog puta kao i razgledanje Istanbula i njegove okoline. U kasnijim putovanjima obično je pratio vojsku prilikom njezinih pohoda u Hrvatsku, Mađarsku, Austriju i druge zemlje, a sve gradove, sela i krajolike kojima je prolazio opisivao je u svojim bilješkama. Pri tome je prepisivao brojne natpise, istraživao arhive, raspitivao se kod učenih ljudi o spomenicima, te tako na razne načine

upotpunjavao podatke o svim krajevima kroz koje je prolazio. Najčešće je bio u pratnji i u službi svoga rođaka Melek Ahmed-paše, ali ponekad je putovao i sam ili u pratnji drugih državnika. Pisao je do kraja života, iako se ne zna tačno ni kada ni gdje je umro, mada je prema nekim podacima to moglo biti 1684. godine.

U višetomnom *Putopisu* Evlije Čelebija oslikava se kriza u kojem se nalazilo Osmansko carstvo, odnosno opisan je raspad osmanskog feudalizma, tj. spahijsko-timarskog sistema. Osmanska osvajanja prestala su još mnogo prije nego što je Evlija Čelebi počeo pisati svoje djelo, pa je u njegovo vrijeme, kada nije bilo novih posjeda, sve više dolazila do izražaja feudalna eksploatacija seljaštva. Prezasićenost tržišta jeftinom uvoznom robom produbila je ekonomsku krizu o kojoj na više mjesta govori Evlija Čelebi. Sultani u takvim okolnostima postaju sve više ovisni o svojoj vojsci – janjičarima – koji su, opet zbog ekonomskih prilika i umanjenih plaća, nezadovoljni, pa proizvode dodatne nevolje upravljačkoj strukturi. Kolika je kriza i u vojsci i kako se nerado polazi u rat otkriva Evlija Čelebi podatkom da se hercegovački sandžakbeg silno obradovao kad mu je donesena vijest da ne mora ići u rat.

Seyahatnama – putopis, sadrži deset obimnih svezaka, bilježaka o onome što je Evlija Čelebi vidio, čuo, saznao, pročitao. Djelo je pisano kronološki, prateći putovanja, pa je tako prvi tom posvećen opisu Istanbula i njegove okoline. Osim opisa arhitektonskih spomenika, tu je i kronika osmanske države od Mehmeda II do Mehmeda IV s najvažnijim događajima koji su se zbili u njihovo vrijeme. Zanimljivo je da je putopisac u ovaj svezak unio i zakon izdan u vrijeme Sulejmana Zakonodavca, a odnosi se na spahijsko-timarske organizacije.

U drugom svesku Evlija opisuje put od Istanbula do Burse, te samu Bursu kao i Izmit, Batum, Gruziju, Anap, Azov i put natrag preko Crnog mora do Istanbula. U ovom svesku opisuje i ustanak anadolskog beglerbega bosanskog porijekla, Varvarî Ali-paše, uz dosta zanimljivih podataka o samom paši i povodu njegova ustanka. U trećem svesku nastavlja se opis bliskoistočnih gradova Sirije, Palestine i istočne Anadolije, da bi se pri kraju sveska našli i dijelovi putopisa o nekim područjima europskog dijela Osmanskog carstva. U četvrtom svesku Evlija Čelebi, u pratnji Melek Ahmed-paše, putuje po Mezopotamiji od Tebriza do Bagdada, govori o borbi Melek Ahmed-paše s hanom Bitlisa, opisuje susrete s vođama

kurdskih plemena, dajući etnološke podatke o njihovom životu i običajima. U petom svesku nastavlja se opisivanje mjesta u Mezopotamiji, nakon čega slijedi dio koji se odnosi na Europu, odnosno opisuju se ekspedicija u Poljsku, vojne protiv Rakoczyja II, vojne kod Varada, a najveći dio ovog toma posvećen je opisu južnoslavenskih zemalja – Bosne, Srbije, Hrvatske i Makedonije. Opisi tih zemalja nastavljaju se i u šestom svesku, prateći autorovo putovanje po Mađarskoj, Albaniji, Erdelju i Bugarskoj.

U sedmom svesku su opisi Hrvatske, Slavonije, Međimurja, Mađarske, Erdelja, Vlaške i Moldavije, kamo je krenuo zbog pokušaja osvajanja *Almanije*. U osmom svesku opisuje ustanak u Grčkoj, a po povratku iz Grčke prolazi Albanijom i nekim južnoslavenskim zemljama koje iznova opisuje.

Deveti i deseti svezak posvećeni su udaljenijim zemljama. Naime, u devetom opisuje put iz Istanbula u Arabiju, pri čemu daje opširan opis Mekke, Medine i drugih krajeva, a u desetom svesku su detaljni opisi njegovih putovanja po Africi, kada je obišao Egipat, Sudan i Abesiniju.

Iako ozbiljniji istraživači povijesti često ističu nedostatke *Putopisa* Evlije Čelebija, zbog autorovog pretjerivanja u iznošenju podataka o nekim gradovima, mora se istaći da je ovo djelo putopisne literature od neprocjenjive historijske i kulturološke vrijednosti jer predstavlja pravu riznicu podataka čija se većina ne nalazi u drugim povijesnim i književnim djelima.

Ostala prozna djela XVII stoljeća

U prozna ostvarenja XVII stoljeća svakako treba uvrstiti i memoarsko-autobiografsko djelo Osman-age iz Temišvara, porijeklom Bošnjaka, koji je pao u zarobljeništvo Austrijanaca i više od jedne decenije proveo kao sluga u jednoj bečkoj plemićkoj porodici. Tamo je naučio njemački jezik pa je do kraja života služio kao dragoman (prevoditelj, tumač). Njegova zapažanja o prilikama na austrijsko-osmanskoj granici, a posebno opis života u Beču, toliko su originalni da sasvim izlaze iz okvira uobičajenih spisa sa sličnom tematikom. Djela autobiografskog karaktera su u islamskim književnostima općenito rijetkost, pa je ovo Temišvarlijino djelo tim dragocjenije. Za razliku od ovog proznog djela Osman-age, Varvarî Ali-paša, također porijeklom iz Bosne, napisao je djelo autobiografskog karaktera u stihovima, što također predstavlja izuzetno rijetku pojavu u osmanskoj turskoj književnosti.

Poezija XVII stoljeća

Şeyhülislam Yahya (Šejhul-islam Jahja)

Prijelaz iz XVI u XVII stoljeće obilježio je veliki majstor gazela Šejhul-islam Jahja. On je klasik divanske poezije, koji je svojim djelom spojio tok ovog stvaralaštva od Bakija i Fuzulija, pjesnika XVI stoljeća, s tokovima književnosti kasnijih stoljeća, odnosno autora poput Nabîja, Sâbita i Nedîma.

Prema najvjerodostojnijoj predaji, Šejhul-islam Jahja rodio se u safer 960. / januaru 1553. godine u Istanbulu. Njegov otac, Ankaralı Bayram-zade Hadži Zekerijja-efendi (umro 1593. godine), po kome se i on naziva Zekerijja-zade, bio je, također poznati šejhul-islam i divanski pjesnik. Nakon što je osnovno obrazovanje stekao učeći od oca, dalje školovanje nastavio je kod poznatih muderisa svog vremena.

Izvjesno vrijeme, odnosno do 1004/1595-1596. godine, predavao je u mnogim medresama, među kojima su "Atik Ali-paša", "Haseki sultan", "Šahin", "Šeh-zade" i "Valide Sultan". Iste godine biva izabran za kadiju Halepa, te na toj dužnosti ostaje do 1013/1604-1605. godine. Nakon službe u Halepu, bio je kadija Damaska, Kaira, Burse, Edrene. S obzirom na to da je ranije bio kadija Istanbula, 1013/1604-1605. godine biva postavljen za anadolskog kazaskera. Na tom položaju ostaje osamnaest godina, da bi 1031/1621-1622. godine postao šejhul-islam, što je titula koja mu je ostala kao sastavni dio imena.

Tijekom svog dugog života obavljao je različite i značajne funkcije. Bio je muderis, kadija, kazasker, šejhul-islam, ali i vrstan pjesnik divanske književnosti. Funkcija šejhul-islama, koja je važila za jednu od najznačajnijih u Osmanskom carstvu, nije imala samo vjerski karakter. Uz to što je prije svega predstavljao vjerskog vođu, obavljao je i državničke poslove. U početku je naziv za dužnost šejhul-islama bio *Mufti-l-enam*, a naziv šejhul-islam uveden je za vrijeme Murata II, kada se kao prvi šejhul-islam spominje Molla Šemsuddin-i Fenari. Međutim, naziv *mufti-l-enam* i dalje se upotrebljavao usporedo s nazivom šejhul-islam. Na ovaj odgovoran položaj postavljani su visoko karakterni, ugledni i učeni ljudi. Budući da su bili utjecajni i uživali veliki autoritet kod sultana, nisu se čak ustručavali da im u slučaju potrebe ukažu na ono što je ispravno, ponekad i grubim

riječima. Tako je, naprimjer, Šemsuddin Fenari u sudnici odbio svjedočenje Yıldırım Bayazita, a Molla Gurani se nije ustručavao da osorno kritizira sultana Mehmeda Fatiha.

Jahja-efendi je u tri navrata imenovan šejhul-islamom. Kao 34. šejhul-islam imenovan je prvi put 10. redžepa 1031. / 21. maja 1622. godine, u 69. godini života. Posljednji put na položaj šejhul-islama postavljen je 7. redžepa 1041. / 7. januara 1634. godine i na toj dužnosti ostao je sve do smrti, u 91. godini života. Jahja-edendi je dužnost šejhul-islam obavljao ukupno više od osamnaest godina, a doživio je vladavinu devet sultana.

Šejhul-islam Jahja se tijekom vršenja svoje dužnosti suprotstavljao svakoj nepravdi i mitu, zbog čega je jednom na prevaru bio i udaljen s položaja šejhul-islama. Stekao je slavu i ugled kod naroda, ali i veliki autoritet kod sultana Murata IV, koji ga je oslovljavao riječima "učitelju" ili "oče" i ljubio mu ruku.

Šejhul-islam Jahja pratio je sultana Murata IV u pohodima na Revan (1635) i Bagdad (1638) razgovarajući često sa sultanom, čitajući poeziju i pišući nazire. Banarlı navodi i riječi koje su Šejhul-islam Jahja i sultan Murat IV izgovorili o ljepoti Anadolije kada su na putu za Bagdad jednog dana prenoćili u blizini Akšehira. Diveći se prirodnim ljepotama tih predjela, izrekli su naizmjenično stihove, najprije sultan, a potom, oponašajući ga, i Šejhul-islam Jahja.

Zbog nekih stihova koji govore o ljubavi i vinu, naravno u mističkom smislu, Šejhul-islam Jahja nailazio je na negodovanje određenih krugova. Tako je imam Huršid Čavušoğlu javno optužio Šejhul-islama Jahju za blasfemiju zbog jednog njegovog bejta i rekao da se onaj koji izgovori taj stih više ne može smatrati muslimanom. Prepjev tog Jahjinog stiha glasi:

Neka dvoličnjaka u mesdžidu, ostavi licemjerje
Dođi u krčmu gdje nema ni licemjerja ni dvoličnjaka.

Međutim, krčma u divanskoj poeziji simbol je za tekiju koja je izvor zanosa, odnosno aška, i mjesto na kome se derviš približava Bogu. Šejhul-islam Jahja, kao izvrstan poznavatelj simbola i motiva divanske književnosti, slično Bakiju, ističe se kao vrstan pjesnik s kraja XVI pa sve do prve polovine XVII stoljeća, a posebno kao autor gazela. Turski historičari književnosti tvrde kako nijedan pjesnik poslije njega nije bio lišen njegovog utjecaja, te da je Šejhul-islam Jahja obogatio divansku poeziju u pogledu jezika i

pjesničkih figura. Naime, on je arapske i perzijske riječi, koje su u njegovo vrijeme dominirale divanskom poezijom, često zamjenjivao turskim, inovirajući tako književni jezik i obogaćujući ga govornim dijalektom Istanbula.

Drugi pjesnici spominju ga s poštovanjem, a njegovi suvremenici, poput Sabrija i Nef'ija, pisali su mu pohvalnice (*medhiye*). Pozitivno su ga ocjenjivali i pjesnici kasnijeg perioda, kao što je slavni divanski pjesnik Nedîm, koji ga smatra jednako uspješnim kao i Bakija u pjevanju gazela:

U području kaside Nef'i je nenadmašan majstor riječi
Ali u gazelima s Bakijem i Jahjaom mjerit' se ne može

Šejhul-islam Jahja stekao je slavu svojim gazelima više nego bilo kojim drugim pjesničkim žanrom u divanskoj poeziji. On slovi za sufijskog pjesnika, čistog jezika, suptilne i bujne mašte, promišljenog lirizma, kojeg obogaćuje duhovitim dosjetkama. Ljubav u njegovim gazelima puna je elemenata hedonističke, tjelesne ljubavi, što je razlikuje od one ljubavi predstavljene u poeziji nekih drugih divanskih pjesnika. Iako se ova književnost prvenstveno zasniva na čisto religijskoj i tesavvufskoj tematici, u stihovima poznatih divanskih pjesnika nailazi se i na mnoge druge teme, kao što je opis pjesnikove svakidašnjice i tadašnjih prilika, a može se naići i na veoma lijepe opise prirode. U divanskoj poeziji metafora je najčešća figura, a pjesnik rijetko govori o pojedinačnom i konkretnom. Njegov svijet je svijet metafizike, rijetko historijske realnosti.

Slavujeva tužaljka te muči, nisi se otvorila
Mladi pupoljče, nisi li ti srce tugujućeg slavuja?

Slavuji pjevaju, ruže se otvaraju, veselog srca nema
Ovako nešto nikad u proljeće vidjeli nismo

Poludjeli slavuju, prekrasno si pjevao
Ali tvoja upornost uopće se nije svidjela srcu punom strasti.

Nek' se približi tvoje stanje krvožednom pogledu
Da srce prokrvari tatarskim mošusom.

Jahja, pusti neka ti draga cijepa srce poput lale
Jer tvoje ranjeno srce ukras je brižnog ružičnjaka.

Pjesnik u svojim gazelima iskazuje želju za duhovnim uzdizanjem, i što više osjeća slast *aška*, to sve više čezne da stalno bude utopljen u toj ljubavi. Naime, Božiju ljubav i njezino dostizanje smatra jedinom ljepotom i jedinim ispravnim ciljem za koji je vrijedno i potrebno žrtvovati se, dok Ovaj svijet poima kao nešto nebitno, zbog čega i prekida vezu s njim, a važnom smatra samo Božiju blizinu i ljubav.

Za razliku od svog prethodnika Bakija, u čijem divanu se ne nalaze pjesme tesavvufskog sadržaja, Šejhul-islam Jahja svoje vjerske osjećaje iskazuje upravo u gazelima. On, poput Fuzulija, piše o prolaznosti ovosvjetskih blaga, koja čovjeka ne mogu učiniti potpuno sretnim i koja, zapravo, predstavljaju samo kratkotrajnu sreću i radost. Jedina sreća za čovjeka je istinska ljubav koja će otjerati tamu iz njegovog opustošenog života.

Najznačajnije djelo koje je iza sebe ostavio Šejhul-slam Jahja jest njegov *Divan*, koji se sastoji od dvije kaside, tristo četrdeset gazela, jedne sakiname, jednog tahmisa na gazel Murata IV, tri kronograma, dvadeset tri epigrama, četiri rubaije i četrdeset sedam mufreda (samostalnih bejtova). Njegova *Sakinama* sastoji se od sedamdeset sedam bejtova i predstavlja kraću mesneviju. Pored navedenih djela, Šejhul-islam Jahja napisao je i komentar na *Ferâiz manzumesi* Muhsina Kajserija te s perzijskog jezika preveo djelo *Nigaristan*, koje je napisao Ibn Kemal, kao naziru na Šejh Sa'dijev *Gülistan*. Fetve Šejhul-islam Jahje skupljene su u posebnu zbirku *Fetâvâ-yı Yahya*.

Nef'i

Jedan od najvećih pjesnika divanske književnosti XVII stoljeća, Nef'i, rodio se 1582. godine u gradiću Hasan Kale blizu Erzuruma. Pravo mu je ime Omer. Njegov otac želio ga je za šegrta, međutim, mladi pjesnik pokazivao je ambicije u stjecanju duhovnih znanja, pa se smatralo da ga je šteta zadržavati u provinciji. Nef'i, dobivši pregršt preporuka, odlazi u Istanbul, u vrijeme vladavine Ahmeda I. Zaposlivši se najprije kao pisar, počinje pisati kaside, kako sultanu Ahmedu, tako i njegovom sinu Osmanu II. Međutim, pravu slavu stječe za vladavine Murata IV, koji je i sam bio pjesnik. Njemu je Nef'i posvetio nekoliko

veličanstvenih pjesama, koje su postale uzor svim pjesnicima kasida tog vremena. Sultan je bio toliko oduševljen da mu je dao i nagradu. Nef'i je dobro pisao hvalospjeve, ali više uspjeha pokazivao je u satiri, te se smatra najboljim satiričarem osmanske turske književnosti. Ipak, taj dar mu je stvarao velike probleme. Jedino je sultan bio pošteđen njegovih satiričnih pjesama, dok su svi ostali, od velikih državnih dužnosnika do važnih književnih imena toga vremena, bili izloženi kritici u njegovim pjesmama.

Pripovijeda se da je jednog kišnog dana u junu 1630. godine, dok je sultan boravio u dvorcu svoga oca na Bešiktašu i čitao Nef'ijevu zbirku satira pod naslovom *Sihâm-i Kazâ* (Strijelice sudbine), u blizini udario grom, na što je sultan poderao knjigu koja mu je bila u rukama i shvatio to kao upozorenje da otpusti Nef'ija i zatraži od njega da obeća da više neće pisati satire. To je bilo razlog Nef'ijevog protjerivanja s dvora. Međutim, nedugo nakon toga, sultan je požalio zbog svoje odluke, pa je Nef'i pozvan natrag u dvor i vraćen mu je stari položaj, ali pod uvjetom da prestane pisati satire. Iako je obećao, Nef'i nije mogao prestati jer je poriv za pisanje satira često bio jači od njega.

Prema većini izvora, uzrok pjesnikovog pogubljenja bio je sultanov zet Bajram-paša. Jednom prigodom Nef'i je za njega napisao veliku pjesmu hvale kojom je pašu dizao u nebesa. Ali nedugo nakon toga, napisao mu je okrutnu satiru kojom ga je toliko duboko uvrijedio da je ovaj tražio od sultana Murata IV glavu ovog beskrupuloznog pjesnika. Sultan je udovoljio pašinoj želji, Nef'i je pogubljen u predvorju dvora, a njegovo tijelo bačeno je u more. Postoje priče koje govore o tome kako je i pred samo pogubljenje pokušavao biti duhovit u razgovoru s krvnikom. Neki tvrde da je pogubljen 1634. godine, dok drugi smatraju da se to dogodilo godinu kasnije, 1635. godine.

Nef'i je imao vrlo prepoznatljiv stil pisanja koji mu je osigurao mjesto među najvećim imenima turske književnosti. Nije nikoga imitirao, a mnogi su pokušavali oponašati njega. Kaside su žanr s kojim je stekao veliku slavu, dok njegovi gazeli nisu toliko upečatljivi. Važno je naglasiti ljepotu stila i jezika kojim je pisao. Kad bi se Nef'i uspoređivao s Fuzulijem, moglo bi se reći da je u pogledu jezika, on u prednosti u odnosu na Fuzulija.

Od Bakijevog vremena nije se pojavio niti jedan pjesnik koji bi izrazio ljepote jezika poput Nef'ija, iako je on češće upotrebljavao književne

idiome iz perzijskog nego iz turskog jezika. Da ima određene sličnosti s Bakijem može se vidjeti ako se uspoređuju njihova dva divana, što ne čudi jer je Baki bio njegov učitelj, kojega je Nef'i gledao s divljenjem i poštovanjem. Ne možemo sa sigurnošću reći je li u nekim pjesmama oponašao Bakija, ili su te sličnosti samo rezultat pomnog proučavanja stvaralaštva ovog i za Nef'ija velikog pjesnika.

Kaside su se pisale kao pohvalnice ili elegije osobama koje su se nalazile na visokim pozicijama (sultanima, državnim dužnosnicima), što nije baš uvijek bilo zahvalno, posebno satiričaru poput Nef'ija. Pitanje je koliko je pjesnik bio iskren u pohvalnicama i elegijama, ali ako je tu i pretjerao, ispravio bi grešku u satirama. Gledajući iz te perspektive, njegove pjesme možemo smatrati briljantnim umijećem. One obiluju pjesničkim slikama, izrečene su besprijekornim jezikom i metrikom. Njegovi su opisi toliko živi da osjećamo kao da smo preneseni u sam događaj o kome se govori. Tako, naprimjer, kad opisuje bitku, kao da i mi čujemo trku vojnika i zvuk oružja u zraku, a dok opisuje vrt gotovo da možemo osjetiti miris cvijeća. Značajna karakteristika njegove poezije jest *fasahat* (stilska figura koju možemo nazvati "ispravnom dikcijom"). Naime, svaka njegova riječ okružena je stilski odgovarajućim riječima, odnosno nemamo osjećaj da je nešto umetnuto, sve se nalazi na pravom mjestu.

Satire (*hicviye*), koje se mogu opisati kao oštre kritike i hladne uvrede, najviše su proslavile Nef'ija. U nekim slučajevima ima se osjećaj da je smisao satire propušten, te da se sve svodi na ponižavanje osobe o kojoj se piše. Njegove satire potpuna su suprotnost njegovim kasidama. Jer, dok u kasidama upotrebljava veličanstveni jezik i laskanje upućeno nadređenima, satire su pune ponižavajućih izraza, koji bi se i u današnje vrijeme smatrali uvredljivim. U to doba postojala je granica pjesničke slobode, koju je Nef'i prešao, što ga je koštalo života.

Njegovi gazeli, iako svojim jezičkim izrazom nalikuju na kaside, mnogo su jednostavniji. Svijet mašte koji se očituje u kasidama ovdje je strogo kontroliran, a nedostaju i živopisni opisi. Tema nije mistična, kao kod većine pjesnika kasida, već se temelji na razmišljanju i dubokoumnom meditiranju. Budući da su mnogi kritičari bili oduševljeni Nef'ijevim kasidama, teško je ispravno ocijeniti ostale žanrove a da ih ne zasjeni ljepota kasida.

Neşatî (Nešati)

Više je pjesnika pokušavalo oponašati Nef'ija, posebno u kasidama. Jedan od dosta uspješnih divanskih pjesnika ovoga perioda, Nešati, bezuspješno je nastojao približiti se Nef'iju u pjevanju kasida, ali je na koncu ostao poznatiji po gazelima u kojima opet nije mogao dostići slavu Šejhul-islam Jahja-efendije. Slično divanskim pjesnicima toga vremena, ostao je do kraja sufijski orijentiran, slijedeći mevlevijski tarikat. Tome u prilog svjedoči i činjenica da je bio šejh mevlevijske tekije u Edreni 1670. godine. Bio je to razlog da se njegovim životom i pjesništvom pozabavio Esrar-dede, autor tezkire o mevlevijskim pjesnicima. Kako je vrijeme u kojem je stvarao bilo bremenito brojnim političkim previranjima i ratovima, velika se važnost pridavala pisanju tariha (kronograma) u stihovima, u čemu se posebno istakao Nešati.

Niyazî-i Misrî (Nijazî-i Misrî)

Među divanske pjesnike mističke orijentacije svrstava se Nijazî-i Misrî, koji se rodio u mjestu Aspozi kod Malatje, 1618. godine. U početku se koristio pseudonimom Nijazî, a nakon dužeg boravka u Egiptu ovome je dodao i Misrî. U početku školovanja nije pokazivao sklonost misticizmu, ali se nakon izvjesnog vremena opredijelio da slijedi jednog halvetijskog šejha. Nakon odlaska ovog šejha iz Malatje, Nijazî se posvetio znanostima koje su se izučavale u medresama (*zahir ilimleri*) i tim povodom otišao je u Kairo, gdje je pohađao nastavu na čuvenom al-Azharu. Tu se opredijelio da sluša predavanja jednog kadirijskog šejha. Nakon trogodišnjeg boravka u Kairu, napušta ovaj grad te se, obišavši mnoga mjesta po Egiptu, Siriji i Anadoliji, nastanjuje u Istanbulu 1646. godine. Tu odlazi u osamu (*halvet*) u medresi uz džamiju Mehmed-paše Sokolovića u blizini Küčük Aja Sofije. Nije ostao dugo u Istanbulu, ponovo odlazi u Anadoliju da bi se skrasio u Kütahyi, gdje ga zatiče progon koji su organizirale pristalice pokreta *kadizadeler*, zbog čega se privremeno odriče svog tesavvufskog života. Nakon izvjesnog vremena, s još nekoliko pristalica, nastanjuje se u Bursi, gdje se ženi i nalazi mir u porodičnom okruženju. Kako se oglušio o naredbu sultana Mehmeda IV, koji je pod utjecajem *kadizadelera* tražio

da napusti derviške obrede i prestane se baviti kritikom vlasti, on se ponovo povlači, ovaj put u dergah koji je sagradio Abdal Čelebi uz samu Ulu džamiju u Bursi. Kad je za velikog vezira postavljen Köprülü Mehmed-paša, pozvan je kod sultana Mehmeda IV u Edrenu, odakle je zbog jedne propovijedi održane u tamošnjoj Eski džamiji protjeran na Rodos. Nakon devet mjeseci ponovo je u Bursi, ali zbog nepokolebljive kritike za vrijeme službe Sarı Mehmed-paše ponovo odlazi u progonstvo, ovaj put na otok Limni (Lemnos). Nakon petnaestogodišnjeg progonstva vraća se u Bursu, ali nakratko, jer nakon nove propovijedi u Edreni biva nanovo prognan na Limni, gdje umire 1694. godine. Nijazî-i Misrî osnovao je jedan ogranak halvetijskog tarikata poznat kao *misriyye*.

Brojna su djela Nijazî-i Misrija na turskom i arapskom jeziku, a najpoznatiji je divan na turskom koji je zbog svoga tesavvufskog sadržaja bio omiljeno štivo pripadnika svih bratstava (tarikata). O tome svjedoči veliki broj rukopisnih primjeraka ovoga djela u zbirkama orijentalnih rukopisa širom svijeta. O samom djelu, kao i o Nijazî-i Misrîju, napisan je veliki broj studija, komentara i knjiga. U *Divanu* se nalazi 199 pjesama od čega 158 gazela, jedna mesnevija, sedam pjesama u formi murebba', četiri muhammesa, jedan museddes, tri tahmisa, od kojih jedan na arapskom jeziku.

Sačuvane su i dvije medžmue koje je svojeručno ispisao Nijazî-i Misri, a sadrže bilješke memoarskog karaktera.

Yusuf Nabî (Jusuf Nabî)

Značajan je i izuzetno slavan osmanski pjesnik druge polovine XVII stoljeća i prve polovine XVIII stoljeća Jusuf Nabî.

Porijeklom je iz Urfe (Ruha, danas Šanlıurfa). Iz zabilješki o njegovoj spisateljskoj djelatnosti saznajemo da se rodio 1052/1642-1643. godine te da je preselio u Istanbul sa svojih dvadeset godina, u vrijeme vladavine sultana Mehmeda IV (1058/1648-1099/1687). U Istanbulu je uživao zaštitu Musahiba Mustafa-paše koji ga je postavio za dvorskog pisara. Godine 1089/1678-1679. Musahib Mustafa-paša imenovao ga je za svoga zamjenika (*kethüda*). Nakon pašine smrti 1097/1685-1686. godine, Nabî je premješten u Halep gdje ostaje oko dvadeset pet godina. Halepski

guverner Baltacı Mehmed-paša, u čijoj je pratnji bio i Nabî, postavljen je 1122/1710-1711. godine drugi put za velikoga vezira, te se i Nabî s njim vratio u Istanbul. Isprva je bio postavljen za glavnog nadzornika u kovnici novca, potom u ministarstvu finansija za područje Anadolije (*Anadolu muhasebecisi*), i na kraju u uredu za registriranje podataka i plaća za konjicu (*başmukabelecilik* i *mukabele-i süvarî*) Kapıkula, za spahije i silahdare. Umro je 3. rebiul-evvela 1124. / 10. aprila 1712. godine, a ukopan je u groblju Karadža Ahmed.

Kod Nabîja nailazimo na veliku raznolikost kako u pogledu tema, tako i u pogledu stila u poeziji i prozi. Neka njegova djela napisana su jednostavnim turskim jezikom, u manje dotjeranoj formi, dok su druga napisana teškim perzijskim stilom. Može se reći da je Nabîjeva proza prilično kitnjasta, dok mu je poezija izražena relativno jednostavnim jezikom. Njegov filozofsko-moralizirajući ton i osjećaj za didaktiku čini ga posebnim u osmanskoj književnoj tradiciji. Didaktički ton dodatno je pojačan mjestimičnim ubacivanjem poslovica (*irsal-i mesel*). Nabî je bio vrlo popularan i cijenjen među svojim suvremenicima, koji su ga nazivali "kraljem pjesnika", a o njegovoj popularnosti u kasnijem periodu svjedoči znatan broj pjesnika koji su se ugledali na njega poput Sânîja (umro 1146/1733-1734. godine), Rešida (umro 1147/1734-1735. godine), Sejjida Vehbîja (umro 1149/1736-1737. godine) i Kodža Ragib-paše (umro 1176/1763. godine).

Kada je riječ o Nabîjevim djelima, prije svega treba spomenuti njegov obimni *Divan* na turskom, čuven posebno po svojim brojnim gazelima. Lirizam, međutim, nije njihova jača strana, a karakterizira ih relativno jednostavan jezik i jezgrovit stil. Gazeli su poredani prema alfabetskom redoslijedu, s rubaijama koje se nalaze na početku svakog novog slova. Nabîjev *Divan* štampan je dvaput: u Bulaku 1257/1841-1842. godine i u Istanbulu 1292/1875-1876. godine.

Među njegovim djelima je i zbirka pjesama na perzijskom jeziku – *Divançe*, koja sadrži pedesetak pjesama (gazela i tahmisa), kao i mesnevija *Hayriyye*, koju je pjesnik sastavio u Halepu 1113/1701-1702. godine za svoga sina Ebu-l-Hayra i koja predstavlja njegovo najpoznatije djelo. To je knjiga očevih savjeta (*nasihat-name*) sinu koja bi mu trebala biti vodič u životu. Stil joj je jezgrovit i sadrži autorove stavove pedagoške naravi o svim aspektima života, pa u njoj najviše dolazi do izražaja

sklonost moraliziranju. O utjecaju i popularnosti djela *Hayriyye* svjedoči to da je Ibrahim Hakkı iz Erzuruma (umro 1194/1780. godine) u svojoj *Marifetnami* citirao velik broj njegovih stihova, često i bez navođenja njihova porijekla.

Pored *Hayriyye*, u žanru mesnevije Nabî je napisao i djelo *Surname* od gotovo 600 bejtova koja predstavlja opis proslave povodom obrezivanja sina sultana Mehmeda IV u Edreni 1086/1675-1676. godine. Jezik ovog djela vrlo je jasan i jednostavan, a sadržaj zanimljiv, posebno iz socio-historijskoga aspekta. Posljednja Nabîjeva mesnevija nosi naslov *Hayr-abad*. Napisana je 1117/1705-1706. godine i ne ubraja se u autorova uspješnija djela. To je priča o ljubavnim pustolovinama izražena jezikom koji obiluje arapskim i perzijskim riječima.

Osim vlastitih djela, Nabî je sačinio i više prijevoda, među kojima je i prijevod djela *Tercümei hadis-i erbe'in* koji se ubraja u jedan od najboljih prijevoda na turski Džamijeva djela *Hadis-i erbe'in*. Riječ je o jednom od brojnih izbora od četrdeset hadisa napisanih u strofama, jednostavnim jezikom, u prijevodu koji je više slobodan nego doslovan.

Također treba navesti i Nabîjeva prozna djela, među kojima su *Feth-name-yi Kameniçe*, odnosno *Tarih-i Kameniçe*, pripovijest o osvajanju utvrđenoga grada Kamenice 1083/1672-1673. godine. Iako se poglavito radi o djelu u prozi, Nabî je ubacio i nekoliko stihova u svoju fethnamu, napisanu po zapovjedi Musahiba Mustafa-paše, koja je dva stoljeća kasnije i štampana u Istanbulu 1281/1864-1865. godine pod nazivom *Tarih-i Kameniçe*.

Sâbit Užičanin

Kraj XVII i početak XVIII stoljeća donio je znatne promjene u poetici divanske književnosti. Dotada podložna slijepom oponašanju perzijskih klasika i tek ponekom odmaku od ustaljenih motiva, tema i simbola, divanska književnost postaje više vezana za konkretne sredine, ljude i događaje, opisujući ponekad čak i stvarne, a ne samo idealizirane likove. Do tog vremena promjene u osmanskoj književnosti uglavnom su nastajale kao posljedica trendova u perzijskoj literaturi. Sada se, međutim, u perzijskoj literaturi više ne susreću veliki umjetnici kao u prijašnja vremena, te tako, prema ocjeni većine historičara divanske književnosti, osmanska

turska književnost prvi put postaje vodeća u orijentalno-islamskom parnasu. U osmanskoj književnosti susreću se autori poput Fuzulija, Bakija, Šejhul-islam Jahje, Nabîja, Nef'ija, Nedîma i Sâbita Užičanina kakvih više nije bilo u perzijskoj literaturi nakon Džamija (umro 1492. godine) ili, u izvjesnoj mjeri Saiba (1591-1671). I dok se o ozbiljnim, zapravo presudnim utjecajima perzijske literature još moglo govoriti kod Nabîja i Nef'ija, kod Sâbita i Nedîma to više nije bio slučaj. U vrijeme Sâbita i Nedîma trend postaju izrazito turski žanrovi poput šarkije (*şarkı*). Ovakav trend značio je da Osmanlije više nisu poetski podređeni Perzijancima te da se preferiraju domaće forme koje odražavaju lokalni duh i kolorit. Kod navedenih pjesnika, kao i uopće u njihovo vrijeme, sve se više susreće jedna za divansku poeziju nova pjesnička forma, *türkü*, koja je neka vrsta narodne balade. Istina, gazel, kasida i mesnevija ostaju i dalje najvažnije pjesničke vrste divanske poezije, ali u njima se pojavljuju nova tematika, novi tonovi i leksika. Kao tema u poeziji sve češće se susreće ljudsko biće, najčešće djevojka, koja se sada opisuje mnogo realnije i konkretnije, što se prije nije moglo ni zamisliti. Uočava se promjena i u vokabularu pjesnika, te ne samo da se bez ustručavanja počinju upotrebljavati turske riječi na mjestima gdje je bilo uobičajeno upotrebljavati arapske ili perzijske već su to često riječi iz običnog govora, ponekad lascivne ili dvosmislene, koje su izazivale zgražanje jezičkih puritanaca. Ipak, najvećom inovacijom u osmanskoj poeziji smatra se uvođenje lokalnih tema, opisa gradova i znamenitosti u njima, kao i opis konkretnih osoba toga vremena, čemu uveliko doprinosi Sâbit Užičanin.

Sâbit Užičanin je pjesnik koji je donio toliko novoga u divansku poeziju da zadugo nije bio shvaćen i prihvaćen. U svojoj originalnosti je išao daleko ispred svoga vremena i osvježio već pomalo dekadentnu poeziju koja se sve više ponavljala u svim aspektima, kako formalnim tako i sadržajnim.

Sâbit Užičanin, čije je pravo ime Alauddin Ali, rodio se oko 1650. godine u Užicu, koje se tada nalazilo u Bosanskom sandžaku, pa se u izvorima češće spominje kao Sâbit Bosnevî nego Sâbit Öziçevî. Školovao se najprije u rodnom kraju, kod učitelja Halil-efendije. Školovanje jee nastavio u Istanbulu, gdje je dobio diplomu kadije i muderisa. Služio je kao kadija u Tekirdağu (Rodoscik), a kasnije je s visokim zvanjem mule bio kadija u Sarajevu, Konyi i Diyarbekiru. Pred kraj života, nezadovoljan svojim položajem i brojnim životnim teškoćama, povukao se iz javnog života i umro

u Istanbulu 1712. godine. Sâbit Užičanin nije sudjelovao u raskošnom dvorskom životu sultana Ahmeda II, koji je zahvaljujući zalaganju velikog vezira Damad Ibrahim-paše, sultanovog zeta, bio vrlo poticajan za razvoj svih vrsta umjetnosti, a naročito poezije i muzike.

Ipak, iako je živio u vremenu koje mu nije bilo naklonjeno, neshvaćen među svojim suvremenicima, u mjestima gdje je službovao kontinuirano je ispisivao svoj obimni divan i tako krčio put pjesnicima koji su ga slijedili. Njegove pjesme obiluju igrama riječi, citiranjem poslovica i duhovitim opaskama, što je do tada bilo nepojmljivo za pjesme divanske književnosti. Ovo se posebno odnosi na Sâbitove mesnevije i to *Hikâye-i Hoca Fesad* (Priča o hodži smutljivcu), *Derename* (Knjiga o dolini) i *Berbername* (Knjiga o berberinu). Poslovice su, pak, najviše zastupljene u mesnevijama *Edhem ü Huma* i *Zafernami* (Knjiga o pobjedi). Veliku umjetničku vrijednost ima njegova mesnevija *Mi'râciyye* (Knjiga o Poslanikovom uspeću na nebo), gdje je posebno upečatljiv opis prizora noći kada se dogodilo uspeće, što predstavlja jedan od najljepših opisa prirode u divanskoj književnosti uopće. Drugi dio ove poeme govori o tome šta se Muhammedu, a.s., dogodilo na ovom putovanju, na koje niko osim njega nije uspio otići.

Sâbit Užičanin napisao je i veliki broj kasida kojima je najčešće tražio neko namještenje, međutim nikad nije dobio ono što je tražio i smatrao da mu pripada. Usprkos čestom nerazumijevanju okoline za njegovu poeziju, treba istaći da je on u određenim krugovima imao vrlo pozitivnu recepciju, što najbolje pokazuje veliki broj prijepisa njegovog divana, još iz XVIII stoljeća. Zanimljivo je da je Sâbitova poezija prevođena i za potrebe francuskog dvora, o čemu svjedoči rukopisni prijevod na francuski jezik fragmenata iz njegovog *Divana* koji se nalaze u Nacionalnoj biblioteci u Parizu.

XVIII STOLJEĆE

Prodor europskih ideja u osmansko društvo

Period lala

Početak XVIII stoljeća obilježile su u Osmanskom carstvu velike političke i društvene krize. Carstvo se počelo i teritorijalno smanjivati. U prijestolnici, Istanbulu, 1703. godine izbijaju brojne pobune koje najčešće započinju janjičari, ali redovno se u njih uključuju i nezaposlene i nezadovoljne narodne mase. U tim pobunama često sudjeluju i studenti vjeronauke, učenici medrese, ulema, pa i gardijska jedinica sejmena (*sekban*), te se ove pobune na kraju pretvaraju u pravi ustanak. Ustanak je na kraju ugušen, ali je s prijestolja morao odstupiti sultan Mustafa II, te je na vlast došao Ahmed III. No, što zbog unutarnjih kriza, što zbog vanjskih prijetnji, kriza se uskoro ponovila u još izraženijem obliku. Ona je rezultirala abdiciranjem sultana Ahmeda III, čime se završila epoha nazvana "Period lala".

U "Periodu lala" (*Lâle Devri*), usprkos izraženoj političkoj i vojnoj krizi, bio je vrlo živ kulturni i umjetnički život u kome je došla do izražaja umjetnost vrtlarstva kao oblik predstavljanja raskoši i moći dvora. U vrtovima punim lala raznolikih boja održavale su se pjesničke i muzičke manifestacije na kojima su veliki majstori poetske riječi, a posebno pjesnik Nedîm, dolazili do punog izražaja te doprinosili umjetnošću svojih stihova pompeznim i luksuznim zabavama. Ovom sjajnom periodu u razvoju umjetnosti prethodila je mirovna politika Damad Ibrahim-paše koji je slao izaslanike u Europu kako bi se Osmansko carstvo najzad moglo u miru okrenuti k sebi i svome razvoju. Osmanlije su posebno cijenile Francusku i s njom su željele postići što prisnije odnose, kao i savezništvo, tim prije što je ova

napredna europska zemlja, kao i Osmansko carstvo, bila u neprijateljskim odnosima s Austrijom i Rusijom. S tim ciljem je u Pariz poslan Yirmisekiz Mehmed Čelebî, na čelu pregovaračkog tima, koji se s Francuzima trebao dogovoriti o suradnji na raznim poljima privrede i kulture. Mehmed Čelebî ostao je u Parizu šest mjeseci i za vrijeme više neuspješnih nego uspješnih pregovora obilazio pozorišta, opservatorije, bolnice, parkove, vojna zdanja i razna druga mjesta, te uredno bilježio sve šta je vidio i doživio. Knjiga njegovih bilježaka pokazuje autora uvjerenog da je otkrio jedan novi svijet koji neprestano uspoređuje s osmanskim. Mehmed Čelebî je u svoj izvještaj uvrstio i tlocrte Versaja i Fontenblea, što je ostavilo naročit dojam na velikog vezira i druge dostojanstvenike koji će ne samo pokušati da imitiraju francuski dvorski život u postojećim dvorcima već će izgraditi novi dvorac s velikim vrtovima koji je podsjećao na one pariske.

Nedîm

Ahmed Nedîm je divanski pjesnik koji je živio na prijelazu iz XVII u XVIII stoljeće i svojim suvremenicima otvorio nove staze u poeziji, posebno utičući na turske pjesnike koji su došli poslije njega. Njegovo pravo ime je Ahmed, a Nedîm mu je pjesnički pseudonim. Njegov otac je Mehmed, sin Muslihudin-efendije, koji je bio kazasker za vrijeme sultana Ibrahima, i kćeri velikog vezira Češmî-zade Mehmeda. Prema porodičnoj lozi koju je istražio Ahmed Refik, a kasnije ispravio i Ali Canip (Džanip), Nedîm s očeve strane vodi porijeklo od jedne mevlevijske porodice koja je živjela u vrijeme sultana Mehmeda Fatiha. I sam pjesnik u svojim stihovima piše da su mu preci za Fatihova vremena bili štićenici dvora.

Ebuzziya Tevfik upućuje na 1092/1681. godinu kao godinu pjesnikova rođenja, mada ne postoje pouzdani dokumenti koji bi o tome svjedočili. Nakon doba Mehmeda IV ispunjenog ratovima i bunama, Nedîm je imao priliku steći dobro obrazovanje u medresi u periodu koji je nastupio nakon Karlovačkog mira stupanjem na prijestolje Ahmeda III. Pošto je položio ispit u vrijeme Ebe-zade Abdullah-efendije, postao je muderis u haridž-medresi. Kako je Ebe-zade Abdullah-efendi bio šejhul-islam u dva navrata (1119-1122. i 1124-1125) bit će da je Nedîm položio ovaj ispit (diplomirao) između 1119/1707-1708. i 1125/1713-1714. godine.

Nedîm je napisao više kasida različitog karaktera, od kojih prva predstavlja tužbalicu u povodu smrti njegove majke Salihe, koju je izgubio 1124/1712-1713. godine. U svojim narednim kasidama pjesnik čestita postavljenje na položaj velikog vezira Šehidu Ali-paši (Damad Ali-paša), njegov uspjeh u pohodu na Moreju (Peloponez) 1714. godine i moli ga da mu dodijeli mjesto muderisa. Kasnije, ne dobivši namještenje koje je tražio, Nedîm će se u svojim stihovima požaliti kako mu je Ali-paša najprije obećanjem ulio nadu, a zatim ga iznevjerio. Još kao neafirmiran pjesnik koji traži zaštitnika, Nedîm se okreće Damad Ibrahim-paši, te se koristi prilikom da mu preda kasidu koja govori o miru u Požarevcu. Ibrahim-pašu, koji tada još nije bio vezir, već je tek bio postavljen za *mirahora* (komandanta carskih štala), 1716. godine, pjesnik moli da mu omogući namještenje u medresi visokog ranga (*haridž medresa*). Krajem iste godine Ibrahim-paša postavljen je za kajmekama *rikab-i humayuna* (zamjenik velikog vezira u vrijeme vojnog pohoda), a Nedîm, čuvši to, piše dužu poemu s kronogramom čestitajući mu na imenovanju.

Zaustavivši unutrašnje i vanjske potrese koji su uzdrmali Carstvo, Ibrahim-paša se posvetio poslovima izgradnje i uređenja, te je po povratku s vojnog pohoda popravio oronuli dvorac princeze Fatime, proširujući ga zgradom biblioteke, a u kvartu Šehzadebaši organizirao je izgradnju *darul-hadisa* (obrazovna institucija za proučavanje islamske tradicije) i biblioteke. Godine 1719. Nedîm je imenovan u komisiju za prevođenje djela *Sahaif-al ahbar*, kao i za bibliotekara "Ibrahim-pašine biblioteke". U zahvali koju je napisao tim povodom govori o tome kako je bio spreman posvetiti se nauci što će biti vrlo teško s tako skromnim fondom knjiga kojim je raspolagala biblioteka. Zahvaljujući ovoj dužnosti, za Nedîma je otvoren put napredovanja u znanosti. U martu 1722. godine, kad je iranski poslanik Murtaza Kuli-han posjetio Ibrahim-pašu, Nedîm je imao priliku razmijeniti mišljenje s poznatim osobama, kakvi su historičar Rešid, pjesnik Sejjid Vehbî i kaligraf Velijuddin-efendi. Nedîm je također često prisustvovao ramazanskim proslavama koje je priređivao Ibrahim-paša i tada bio posebno darivan. Ovakva podrška Ibrahim-paše utjecala je na to da se Nedîm u svojim stihovima više nije žalio na svoj položaj, već je, naprotiv, govorio kako može kad god poželi doći Ibrahim-paši, pa čak i nenajavljen. Godine 1726. imenovan je u komisiju koju je Ibrahim-paša, kao ljubitelj povijesti, odredio da prevodi Ajnijevu dvadesetčetverotomnu historiju. Za

profesora medrese "Molla Kirimija" postavljen je 29. zul-kadea 1139. / 18. jula 1727. godine. Završivši tumačenje jednog dijela Beydavijevog *Tefsira*, unaprijeđen je i premješten u medresu "Sadi-efendije". Potom je obavljao dužnost muderisa Nišandžı-pašine medrese, a zatim i muderisa u najvišoj obrazovnoj ustanovi (*sahn-i seman*), da bi najzad bio postavljen u medresu "Sekban Alija", gdje se nalazio u vrijeme izbijanja pobune 1730. godine. Neposredno nakon ove pobune, koja je bila usmjerena i protiv raskošnog života velikog vezira, pjesnikovog zaštitnika, Nedîm umire, po nekim izvorima u bijegu pred pobunjenicima, tako što je pao s krova, a prema drugima zbog narušenog zdravlja usljed pretjerane sklonosti piću, kojem se odao u posljednjim godinama života.

Pored velikog uspjeha u poeziji, Nedîm se dokazao i kao vrstan prozaist i prevoditelj koji je sudjelovao u prijevodu opće povijesti *Cami'u-d--duvel* (*Sahaifu'l-ahbar*) Munedždžimbašı Ahmed-dedea (1631-1702) kao i spomenute Ajni Bedreddinove povijesti (*Ikdul-Cuman*), te je pisao kraće prozne sastave, poput predstavki, pohvalnica, pisama i dr.

Divan na osmanskom turskom jeziku najznačajnije je Nedîmovo djelo. Njegovo posljednje štampano izdanje sadrži 38 kasida, 22 kit'e, 60 tariha, 157 gazela, 29 šarkija, jednu rubaiju i 27 samostalnih bejtova (*mufreda*). U ovom izdanju nalazi se i četrnaest gazela, četrnaest rubaija, dvije kit'e, jedan mufred na perzijskom i pet pjesama na arapskom jeziku. U istanbulskim bibliotekama registrirano je dvadeset rukopisnih primjeraka Nedîmovog *Divana*.

Na početku *Divana* nalaze se kaside posvećene Ahmedu III, velikom veziru Šehid Ali-paši, velikom veziru Damad Ibrahim-paši te komandantu mornarice Mustafa-paši. Gradnju česmi, vila, dvoraca, džamija, sebilja, medresa, karavan-saraja, hamama, te početke novih godina zabilježio je u svojim stihovanim tarihima. Ipak, najvrednija njegova ostvarenja su gazeli, koji su raspoređeni prema rimi na gotovo sva slova arapskog alfabeta. Također, posebno su vrijedne njegove pjesme – *şarkı* – preuzete iz stare turske narodne književnosti. Pjesnik se smatra najvećim majstorom upravo ove pjesničke vrste koja se često izvodila uz muziku na zabavama kojima je prisustvovao i sam Nedîm. Ovaj poetski oblik nazivan je još *murabba'* i odlikuje se jednostavnim izrazom i iskrenim obraćanjem, a razvio se u XVIII stoljeću pod utjecajem procesa *mahallileşme* (lokaliziranje, okretanje lokalnim temama) i u Nedîmu je našao svog najvećeg umjetnika. Nedîm

je čak spjevao jednu *turkiju* (türkü) starim turskim slogovnim metrom (*hece vezni*).

Svojim živim, uzbudljivim i zamamnim stilom i izrazom u poeziji Nedîm je bio umjetnik koji je najbolje oslikao doba poznato kao "Period lala" (Lale Devri) (1718-1730). Naime, on je na najbolji način dočarao ovozemaljske užitke, umjetnički ukus, strasti i životne radosti poezije XVIII stoljeća. Svoje osjećaje znao je izreći hrabrim i upečatljivim riječima. Malo je osmanskih pjesnika koji su u svojim stihovima mogli obraditi ljubav, prirodu, strast kao što je to činio Nedîm, koji je gotovo nedokučivim alegorijama i savršenom elegancijom opisao ljepotice svoga vremena, nalazeći uvijek novu inspiraciju i ne ponavljajući se previše.

Cijenio je velike majstore iranskog pjesništva, a posebno Hafiza, Džamija, Urfija, Saiba, Hâkanija, a među osmanskim pjesnicima: Bakija i Šejhul-islam Jahju u gazelu, Nef'ija u kasidi, Haletîja u rubaiji i Atayîja u mesneviji. Pisao je nazire i tahmise na stihove Nešatija, Fuzulija i Rasiha, a u kasidama i tarihima u izvjesnom smislu oponašao je Nef'ija. Poznavao je čagatajski jezik, što se može zaključiti na osnovu njegovih pohvala Ali Šîr Nevaiju.

Treba istaći da, iako je bio bolji pjesnik od svojih suvremenika, Sejjida Vehbîja, Osman-zade Taiba, Izzeta Ali-paše i drugih, takvim u svoje vrijeme nije bio smatran. Ipak, na generacije koje su došle poslije upravo je on imao najveći utjecaj i s vremenom je svoje suvremenike bacio u sjenu. Njegov utjecaj posebno je vidljiv kod velikih pjesnika poput Kodža Ragib-paše i Šejha Galiba.

Ahmed Hatem Bjelopoljak (Akovalı-zade)

Sljedbenik Sâbita Užičanina, pa i Nedîma, pogotovo kad je riječ o nastavljanju tendencije njegovanja lokalnih tema (*mahallileşme*), bio je Ahmed Hatem Bjelopoljak (Akovalı-zade) (umro 1754. godine). Sin je Osman Šehdi-efendije, koji je kraj života dočekao u Sarajevu i tu podigao biblioteku kao zadužbinu posvećenu rano umrlom sinu Ahmedu Hatemu. Hatem je umro kao kadija u Yenišehiru (Larisa) u Grčkoj, gdje je proživio posljednje godine svoga kratkog života utječući na kulturni milje toga grada zajedno s krugom pjesnika slične orijentacije koje je okupljao oko sebe, poput pjesnika Beliga iz Yenišehira.

Hatem dolazi u Istanbul u vrijeme vladavine Ahmeda III, obrazuje se i postaje poznati učenjak i pjesnik. U poeziji na osmanskom turskom jeziku, sakupljenoj u prilično obiman *Divan*, često je upotrebljavao poslovice, mudre izreke, duhovite i komične dosjetke. Slično Sâbitu, upotrebljava turske narodne izraze, originalna poređenja i lokalizme. Pisao je nazire na Nedîmove gazele, a i oponašao ga opisujući u svojim gazelima s ljubavnom tematikom plavokose i plavooke ljepotice iz Istanbula, Bešiktaša i Bijelog Polja. Kompletan Hatemov *Divan* štampan je u Istanbulu sredinom XIX stoljeća, ali bez oznake godine izdanja, i sadrži pjesme na arapskom i perzijskom jeziku. Treba znati da su one, za razliku od onih na pisanih na osmanskom turskom jeziku, potpuno obojene mističkim tonovima. Veliki broj pjesama na turskom jeziku dobio je melodiju uz koju su izvođene, a i sam pjesnik bavio se proučavanjem muzike i pisao je o *mekamima*. Njegove *šarkije* su, iako ih nema mnogo, bile vrlo popularne, posebno ona s refrenom *Sendedir dîvâne gönlüm sendedir* (U tebe je moje ludo srce, u tebe). Hatem nije jedini pjesnik XVIII stoljeća koga odlikuje pjevanje o lokalnim temama, ovakav pristup susreće se i kod njegovih sljedbenika, Beliga iz Yenišehira i znatnog broja mlađih pjesnika ovog stoljeća.

Postklasična divanska književnost

Şeyh Gâlib (Šejh Galib)

U vrijeme postupnog gubljenja snage i svježine u izrazu divanske poezije, u XVIII stoljeću javlja se jedna od najmarkantnijih osoba postklasične osmanske književnosti – Šejh Gâlib (Galib-dede).

Rodio se 1749. godine u Istanbulu, školovao se u Fatihovoj džamiji i slušao predavanja o *Mesneviji* koja je držao Neš'et-efendi. Kao vrlo mlad, Šejh Gâlib bio je niži činovnik na Visokoj porti. Ne dovršivši započete nauke, krenuo je u Konyu da pristupi derviškom red mevlevija. Pun mističnog zanosa i nadahnut Rumijevom *Mesnevijom*, silno je želio otići i boraviti u centru mevlevizma, u Konyi, gdje se nalazi i turbe Mevlane Dželaluddina Rumija, koje se u to vrijeme smatralo svetištem. Galib je

htio provesti tri godine propisanog dvorenja kao *cân* (sluga u tekiji) prosvjećujući se u neposrednoj blizini duhom velikog pira. Međutim, prije nego je završio propisano dvorenje, morao je napustiti Konyu i vratiti se u Carigrad. Naime, njegov otac Mustafa Rešid-efendi, nije mogao podnositi odvojenost od sina jedinca, pa je nekoliko puta molio glavnog šejha (Čelebiju) da dopusti njegovom sinu povratak u prijestolnicu, gdje bi u mevlevijskoj tekiji na Yeni Kapı dovršio svoje dvorenje. Preko volje je otišao u Carigrad i zaredio se kod glasovitog šejha Sejjid Ali Nutkîja. Potom se povukao u očevu kuću, gdje je počeo pisati svoje djelo *Hüsn ü Aşk* (Ljepota i ljubav). Već tada su se njegovi gazeli počeli prepisivati i učiti napamet, pa su članovi carigradske državne aristokracije i pjesnici željeli biti u društvu mladog mevlevijskog pjesnika.

Kada je šejh mevlevijske tekije na Galati, Numan-beg, bio smijenjen s dužnosti, na njegovo mjesto imenovan je neki šejh iz unutrašnjosti, koji je na putu u Istanbul umro. Posredovanjem šejha tekije na Yeni Kapı na to važno mjesto postavljen je Galib, što se u istanbulskim učenim krugovima smatralo velikim i rijetkim događajem za tako mladog čovjeka. Galib je to postavljenje opravdao svojim znanjem, uzornim i otmjenim životom, po čemu je bio jedinstvena pojava među tadašnjim pjesnicima i obrazovanim ljudima osmanske prijestolnice. Od tog časa tekija na Galati postala je stjecište osmanske elite, a njezin šejh omiljen u Istanbulu. Svaki gazel, svaka riječ mladog šejha, prenosili su se od usta do usta, a ugled mu je sve više rastao, pa je i sam sultan Selim III često, osobito kada se učila *mukabela*, pohodio tekiju na Galati, gdje je prisustvovao mevlevijskim obredima. Sultan Selim III neizmjerno je poštovao Šejha Gâliba, pa ga je često i nagrađivao. Tom vladarevom naklonošću prema nadarenom pjesniku mnogo se je koristio i mevlevijski red, a posebno tekija na Galati. Pjesnika je više nego iko cijenio njegov učitelj perzijske književnosti Neš'et-efendi, koji mu je u početku pjesničkog rada dao pseudonim "Esad", a sam Galib je prema svom učitelju uvijek gajio veliku ljubav i poštovanje.

Šejh Gâlib umro je od sušice u četrdeset i prvoj godini života, 1790. godine, ostavivši iza sebe oca i ženu, oslobođenu gruzijsku dvorsku robinju, koju mu je sultan Selim III bio darovao. U svom kratkom životu Galib je mnogo učinio za osmansku literaturu, ostavivši iza sebe jedan kompletan *Divan* gazela, munadžata (himna Bogu), natova (pjesma u slavu Poslanika Muhammeda), rubaija i drugih pjesama, kao i pripovijest *Ljepota i Ljubav*

u formi mesnevije. Osim toga, napisao je i komentar na Rumijevu *Mesneviju* te komentar Köseč-dedeovog mističnog djela *Sohbetu's-sufiye* (Intimni razgovori) na arapskom jeziku.

Poslije imenovanja za šejha tekije na Galati, pjesnik je napisao vrlo malo radova, tek nekoliko mističnih gazela na perzijskom jeziku, nekoliko prigodnih kronograma i panegirika, u kojima je hvalio sultana Selima III i njegovu sestru princezu Bejhan, koja ga je veoma cijenila i često posjećivala. Sva svoja djela napisao je do svoje 26. godine i u ranoj mladosti postao vodeći pjesnik svoga doba.

U ranim gazelima pjesnik sam uočava neke svoje početničke slabosti. U *Ljepoti i ljubavi*, kao i u kasnijim njegovim gazelima, nema vlastitog potcjenjivanja, nego naprotiv, češće se susrećemo sa stihovima koji obiluju ponosom i samohvalom. Interesantno je da su Galibovi gazeli, koje je objelodanio pod pseudonimom Esad, mnogo ljepši od onih što ih je spjevao pod pravim imenom. U njegovom *Divanu* nalaze se gazeli pisani na arapskom, perzijskom i turskom jeziku.

Do Galibova vremena osmanska poezija prošla je kroz brojne faze svoje evolucije i različite struje. Nije bilo predmeta koji nije opjevan, niti pjesničkog tropa i figure koji nisu bili korišteni u svim nijansama orijentalnog estetskog ukusa. Stare misli i ideje koje su se u divanskoj poeziji često samo ponavljale, u *Ljepoti i ljubavi* sam Šejh Gâlib ovako opisuje: "Stariji su pjesnici sve opjevali, ne ostavivši gotovo niti jednu temu, suvremenici pak samo oponašaju i ponavljaju sto puta prežvakane stvari."

Kao svaki veliki umjetnik, koji se svojim mislima uzdigao nad vlastitim okruženjem, Šejh Gâlib postepeno je počeo stjecati popularnost u širim narodnim masama, što je odagnalo zavist koju su prema njemu osjećali njegovi suvremenici. Najznačajnija karakteristika njegovog pjesništva je nepogrešivo biranje upečatljive pjesničke slike koju je potom zaodijevao do tada rijetko korištenim riječima i izrazima. Za Galiba je mašta stvaralačka moć, a pjesničke slike su mu vrhunac umjetnosti. Kod njega je prisutno više fantazije nego osjećanja.

Pouzdani izvori navode da se Šejhu Gâlibu nije sviđao ni jedan pjesnik njegova doba, a od starijih predstavnika poezije osmanskog perioda samo Fuzuli, Nef'i i Nedîm. Njegovo veliko uvažavanje perzijskih pjesnika, poput Firdevsija, Nizamija, Husreva, a naročito Rumija, Saiba i Ševketa, govori da je upravo njih smatrao svojim pravim učiteljima i uzorima i da je

iz njihovih djela ponajviše crpio nadahnuće i moć umjetničkog stvaranja. Šejh Gâlib u svom *Divanu*, pored velikog broja gazela, posebno pjesničko nadahnuće iskazao je u formi *museddesa*, *terci-i benda* i rubaije. Ipak, stihovana pripovijest *Ljepota i ljubav* smatra se remek-djelom ovog pjesnika i posljednjom velikom mesnevijom osmanske divanske književnosti.

Sünbül-zade Vehbî

Kada je divanska poezija već bila posustajala u nastojanjima da dosegne visoke estetske sfere, javlja se jedan od klasika ove poezije Sünbül-zade Vehbî. Rodio se na jugoistoku Anadolije, u Marašu, po svoj prilici 1133/1720-1721. godine. Uz Galib-dedea obilježit će divanski postklasicizam. I Vehbîjev otac, Rešid-efendi, bio je učenjak i pjesnik, a djed Mehmed-efendi poznati muftija i autor djela iz oblasti fikha.

Pravo ime mu je bilo Mehmed, ali se on njime uopće nije koristio. Kako mu je otac služio u Halepu u isto vrijeme kada i Sejjid Vehbî, po želji ovoga kadije i pjesnika Sünbül-zadea su prozvali Vehbî. Djetinjstvo je proveo u Marašu, ali se o tome periodu njegova života malo zna. U to vrijeme obrazovao se kod učenjaka Maraša i Zavira u tamošnjoj medresi, nakon čega odlazi u Istanbul tražeći afirmaciju i nastojeći upotpunjavati stečeno znanje. Iz jedne kaside u njegovu *Divanu*, posvećene tadašnjem šejhul-islamu Mehmed Kamil-efendiji, saznajemo da je upravo od njega tražio posao, a ovaj ga je poslao svome ocu, Osman-efendiji, anadolskom i rumelijskom kazaskeru da mu provjeri znanje. Nakon ovog prvog ispita piše kaside uglednim ličnostima Carstva i biva primljen u kancelariju rumelijskog kazaskera, a potom ulazi u kadijski stalež. Po podacima koje pruža pjesnik Sürüri, Sünbül-zade Vehbî je služio sedamnaest godina kao kadija u zemljama Vlaške i Moldavije, u gradovima Jašiju i Bukureštu. Iz njegovog *Divana* se, pak, saznaje da je prije kadijske službe neko vrijeme radio kao muderis.

Dok je služio kao kadija, preporučili su ga sultanu Mustafi III za *hadžegana* (hadžegan je titula davana carskom kancelaru koji se bavi računovodstvom i pisanim poslovima), te je na ovu dužnost i postavljen, što saznajemo iz njegove zahvale sultanu u *arzuhalu* koji mu je uputio. A kako je i povodom rođenja Selima III, na traženje Ragib-paše, napisao kasidu, znamo da je

1761. godine, u vrijeme rođenja Selima III, bio u Istanbulu. S obzirom na to da je u vrijeme pohoda na Rusiju 1768. godine bio u zvanju hadžegana, ne zna se gdje je obavljao dužnost kadije u proteklih sedam godina.

Nakon što je Sünbül-zade Vehbî sedam godina bio hadžegan, Abdulhamid I poslao ga je 1187/1773-1774. godine kao poznavatelja perzijskog jezika za izaslanika u Iran. Nakon što je obavio posao u Širazu, vratio se u Bagdad i odatle poslao izvještaj u Istanbul. Optužen je da je živio nemoralno dok je boravio u Iranu, to jest da se odao piću i bludu, što mu je donijelo smrtnu presudu sultana Abdulhamida I. No, upozoren od prijatelja, prije nego što je stigla presuda, on dolazi u Istanbul i krije se na Üsküdaru. Sultan traži istragu kojom se utvrđuje pjesnikova sklonost prema porocima, što mu Ambulhamid I ipak oprašta, ali ga ostavlja bez službe. U to vrijeme, dok je Sünbül-zade Vehbî bio bez posla, njegov dotadašnji zaštitnik *reisul-kuttab* (glavni tajnik) Raif Ismail-efendi bio je prognan na Sakız (Lezbos), a otac Osman-efendi bio je izgubio prijašnju moć i ugled. Sünbül-zade Vehbî piše kaside aktualnim uglednicima, priznaje svoje grijehe, kaje se i moli da mu se ponovo dodijeli mjesto kadije. Nakon sedam godina nezaposlenosti, veliki vezir Halil Hamid-paša postavio je Sünbül-zade Vehbîja za zamjenika kadije, nakon čega on počinje pisati svoje djelo *Tuhfe-i Vehbi*, koje je planirao napisati još za vrijeme boravka u Iranu, i posvećuje ga pašinoj djeci.

Tijekom boravka na Rodosu, gdje je služio kao kadija, spjevao je jednu kasidu u kojoj je opisao pogubljenje tatarskog hana Šahina Giraja, gdje piše da je Giraj, koji je uživao svu pomoć Osmanskog carstva, izdao Carstvo i prema tome zaslužio kaznu. Spjevavši ovu kasidu, naslovljenu kao *Tayyare kasidesi,* unaprijeđen je i poslan za kadiju Silistre. Potom je, u vrijeme rata s Austrijom, postavljen za vojnog kadiju, a onda i kadiju Stare Zagre. U to vrijeme, odnosno od 1788. do 1789. godine, bio je u neposrednom kontaktu sa svojim prijateljem, pjesnikom Sürürijem.

Nakon incidenta u kojem je Vehbîja s porodicom i suradnicima zarobila jedna tatarska jedinica koja je upala u Staru Zagru, smijenjen je s dužnosti, što se vidi i iz kaside koju piše Selimu III, moleći ga za novi posao. Kasida je napisana 1791. godine, nakon čega dobiva mjesto kadije u Manisi i ponovo za njega počinje period lagodnog života pod zaštitom sultana Selima III. Potom služi u Sirozu, Bitolju i Boluu, te se konačno vraća u Istanbul, gdje u starosti uživa u blagodatima života koje mu pruža prijestolnica.

Tu ga posjećuju prijatelji, među kojima i Sürüri, od koga traži da mu spjeva kronogram smrti, što je Sürüri i učinio, upoređujući ga s predislamskim arapskim pjesnikom Imru'ul-Kajsom, što se nije svidjelo Sünbül-zade Vehbîju. No, i poslije toga Vehbî živi još pet godina. Neposredno pred smrt, 1221/1806-1807. godine, spjevao je tarih podizanju česme sultanije Hatidže. Umro je 4. rebiul-evvela 1223. / 30. aprila 1808. godine. Doživio je vladavinu osam sultana, od Ahmeda III do Mahmuda II, i u dekadentnom periodu divanske književnosti proglašen je "sultanom pjesnika", iako su kasnije Muallim Nadži i Zija-paša, autori iz XIX stoljeća, negativno ocijenili njegovo stvaralaštvo.

Sünbül-zade Vehbî bio je oduševljen poezijom pjesnika Nedîma, pa je čak napisao *tahmis* na jedan njegov gazel. On nastavlja pisati u maniru ovog pjesnika, unoseći lokalne teme i kolorit u svoje stihove, što se posebno vidi u opisima znamenitosti i kvartova te ljepotica Istanbula.

Sünbül-zade Vehbî smatra da pjesnik mora biti učen, odnosno da mora znati i arapski i perzijski jezik. On svoje pjesničke domete upoređuje s perzijskim klasicima i smatra da ne zaostaje za njima, a od osmanskih pjesnika cijeni Bakija, dok za Nef'ija i Nabîja smatra da ih je nadvisio. Sünbül-zade Vehbî, poput Bakija i Nedîma, pjeva o ovozemaljskim užicima, dok mu je u starosti česta tema postao Onaj svijet. Kad pjeva o ljubavi, to je materijalna i čulna ljubav, a rijetko se susreću stihovi u kojima se naslućuje božanska ljubav. *Divan* Sünbül-zade Vehbîja sadrži sedamnaest pjesama na arapskom, 98 pjesama na perzijskom, dok su ostale na turskom jeziku. Pored *Divana* on je autor više djela u stihu i prozi, kakvo je *Lutfiye-i Vehbi,* djelo u stihovima posvećeno odgoju sina Lutfullaha. Ovim nije napravio duhovni iskorak u odnosu na Nabîjevo djelo *Hayriyye*. Obradovan time što je dobio sina u dobu kad je već bio prešao pedesetu godinu života, Sünbül-zade Vehbî je kao dar sinu spjevao knjigu savjeta. Također, pjesnik je autor perzijsko-turskog rječnika u stihovima pod naslovom *Tuhfe-i Vehbi* koji je napisao po povratku iz Isfahana, oduševljen bogatstvom i ljepotom perzijskog jezika. Djelo je štampano još za Vehbîjevog života 1213/1798-1799. godine, a postoji još tridesetak nedatiranih izdanja. Djelo je više puta komentirano, a u novije vrijeme i izdano s alfabetskim poretkom riječi. *Tuhfe-i Vehbi* je djelo koje je pribavilo najveću slavu svome autoru. Vidjevši kakav je uspjeh doživjelo, Vehbî sljedeće godine, 1212/1797-1798, piše djelo *Nuhbe-i Vehbi* i posvećuje ga sultanu Selimu III. *Nuhbe-i Vehbi* je arapsko-turski rječnik u

stihovima koji je također štampan za pjesnikova života, 1220/1805-1806. godine, ali nije naišao na prijem kao rječnik *Tuhfe-i Vehbi*. Pored navedenih rječnika, Sünbül-zade Vehbî napisao je i *Şevk-engiz*, djelo u mesnevi stihovima, u formi razgovora muškarca i žene koji raspravljaju o ženskoj, odnosno muškoj ljepoti, da bi na kraju na savjet jednog šejha odbacili strasti i okrenuli se božanskoj ljubavi. Djelo ima 799 bejtova, a nastalo je dok je Sünbül-zade Vehbî bio kadija u Manisi, i štampano je za pjesnikova života. Posljednje njegovo djelo sastavljeno je od pisama i nosi naslov *Munşeat,* ali nije sačuvano u cijelosti. Sam pjesnik navodi da su neki njegovi dijelovi izgorjeli u jednom požaru, mada se neka od njegovih pisama mogu pronaći u rukopisnim kodeksima njegovog *Divana*.

Erzurumlu Ibrâhîm Hakkı

Divanska književnost XVII stoljeća dala je još jednog originalnog stvaraoca, Erzurumlu Ibrahim Hakkıja. Rodio se u malom mjestu Hasankale (Kal'a-yı Ahsen) u blizini Erzuruma 1703. godine. Kako je Hasankale bila mala kasaba, svi izvori ga bilježe kao Erzurumliju. Nakon majčine smrti, njegov otac se otisnuo u svijet da traži učitelja za uputu u sufijski red, odnosno *muršida*, jer nije bio zadovoljan dotad stečenim znanjem, te sina povjerava svojoj braći. Nakon što se njegov otac Osman-efendi skrasio u mjestu Tillo, kod šejha Ismaila Fakirullaha, Ibrahim Hakkı dolazi kod njega i ostaje tu sve do očeve smrti 1720. godine. Ubrzo nakon očeve smrti vraća se u Erzurum, gdje je kod Mehmed Hazik-efendije učio perzijski jezik. S njim je uspostavio prisan odnos, što se vidi iz kronograma koji je spjevao u povodu njegove smrti. Ibrahim Hakkı odlazi tada šejhu svoga oca Ismailu Fakirullahu, koji je još u vrijeme kad je Ibrahimov otac bio u Tillou izgradio za Osman-efendiju jednu malu sobu, u koju se kasnije smjestio i sam İbrâhîm. Kako je u Erzurumu stekao dobro obrazovanje iz osnovnih islamskih disciplina, boraveći kod šejha u Tillou okreće se stjecanju sufijskih doktrina. Sve do šejhove smrti 1735. godine Ibrahim Hakkı proveo je uz njega, te se potom vraća u Erzurum gdje obavlja dužnost imama Habib-efendijine džamije.

Najveći dio života Ibrahim Hakkı je proveo u Erzurumu i Tillou. Izvan te sredine putovao je u Hidžaz da obavi hadž, i u Istanbul gdje se susreo sa

sultanom Mahmudom I, od kojeg je dobio dopuštenje da radi u dvorskoj biblioteci. Kad je završio rad u biblioteci, dano mu je mjesto pročelnika tekije Abdurrahman Gazija i muderisa u medresi. No on se ubrzo vraća u Erzurum i ponovo obavlja dužnosti imama Habib-efendijine džamije.

Drugi boravak Ibrahima Hakkıja u Istanbulu bio je 1755. godine, kada je pjesnik namjeravao urediti svoj *Divan*. Tada se pridružio jednom carinskom službeniku koga je veliki vezir Hekimoğlu Ali-paša pozvao u Istanbul. Po povratku u rodni kraj ponovo je obavio hadž, a onda ostatak života proveo u Tillou, sve do smrti 1780. godine.

Ibrahim Hakkı živio je doba dekadencije Osmanskog carstva koje je od Karlovačkog mira 1699. godine bilo u stalnom nazadovanju i kada je bilo neophodno djelovati na socijalnom i kulturnom planu kako narod ne bi u potpunosti izgubio ponos. U tom smislu, usprkos protivljenjima konzervativnih krugova, pokrenuto je štamparstvo i osnovane su prve štamparije, što je bilo i najveće dostignuće u razvoju tadašnjeg osmanskog društva. Osnovane su i nove biblioteke, a pjesnik Nedîm je formirao društvo za prevođenje, što je rezultiralo prevođenjem višetomne Ajnijeve Povijesti. Po uzoru na Zapad, posebno Francusku, stvaraju se književni kružoci u istaknutim istanbulskim kvartovima i na Kağidhane i Alibeyköyü. Ovaj polet umjetnosti, posebno poezije i muzike, zaustavljen je pobunom Patrone Halila kada je čitav pjesnički pokret poznat kao "Lâle devri" (Period lala) naprasno presječen.

U književnosti je XVIII stoljeće okarakterizirano kao period okretanja lokalnim temama (*mahallileşme*). Naime, jezik pjesničkih djela i njihova tematika postajali su bliži i razumljiviji domaćem stanovništvu. Ugledanje na perzijske klasike pada u drugi plan, a samim tim se i pjesnička djela postupno oslobađaju perzijskih konstrukcija. Najveći pjesnici XVIII stoljeća, Nedîm i Šejh Galib, pišu čak neke svoje pjesme slogovnim metrom. Divanska poezija se postupno približava duhu naroda i narodne poezije, a i tekijska poezija biva još bliža puku. Jedan od najpoznatijih tekijskih pjesnika toga vremena, Ahmed Muršidî iz Diyarbekira, spjevao je svoje djelo *Pendname* u 10 000 stihova vrlo jednostavnim jezikom, a samo djelo je bilo toliko popularno da je prozvano po autoru – *Ahmediye*.

Ibrahim Hakkı pratio je sve ove tekovine nove literarne prakse. Iako je upotrebljavao klasične forme divanske poezije, one su bile više u duhu

tekijske poezije. Ostajući pod snažnim utjecajem Mevlane Dželaluddina Rumija, pjesme su mu po načinu izražavanja bliže Junusu Emreu. Djela koja je napisao između 1754. i 1764. godine, odnosno *Divan*, *Marifetname*, *İrfaniyye*, *İnsaniyye* i *Mecmuatu'l-me'ani*, nazvao je, poigravši se riječima, osnovnim "majčinskim djelima" (*ana eser*), dok je deset djela napisanih u sljedećoj deceniji nazvao "djelima djecom" (*evlat eserler*).

Svoj divan nazvao je *İlahîname*, a sačuvan je u više rukopisnih primjeraka, te štampan 1847. godine. Najveći broj pjesama u divanu su vjerski i tesavvufski intonirani gazeli kojih ima tristo šezdeset.

Marifetname je djelo koje je preživjelo protok vremena, te i danas ima čitalačku publiku. Govori o tome kako čovjek ne može sebe spoznati bez upućenosti u društvene i egzaktne znanosti. Autor se pri pisanju ovoga djela koristio tekstovima starijih, ali i suvremenih autora, donoseći vlastite zaključke. Teme je obrazlagao detaljno, često ih potkrepljujući stihovima. *Marifetname* je završena 1757. godine, a do njezinog objavljivanja, 1835--1836. godine, nastalo je mnogo prijepisa. Djelo sadrži uvod, tri poglavlja i zaključak, a raspravlja o filozofiji, tesavvufu, mudrosti, prirodnim pojavama, biljnom i životinjskom svijetu, astronomiji, kao i ljudskom tijelu i duši. Na kraju *Marifetname* autor govori o Kur'anu, sunnetu, koristima pobožnosti i zikra, a posebno o nakšibendijskom tarikatu. U zaključku se osvrće na ljepote morala Muhammeda, a.s., njegovog milosrđa, kao i na povezanost učitelja i učenika, odnos prema roditeljima, supružnicima, djeci, rodbini i komšijama.

İrfaniye je djelo napisano na arapskom, perzijskom i turskom jeziku, a sadrži misli i izreke hazreti Alije, Abdulkadira Gejlanija, Ibn Arebija, Gazalija, Kemal-paša-zadea, Molla Džamija, Feriduddina Attâra i drugih. Sličnog karaktera je i djelo *İnsaniye*, odnosno izbor tesavvufskih stihova, također nastalo na arapskom, perzijskom i turskom jeziku, a tu su zastupljeni stihovi Džunejda Bagdadija, Mevlane, Hafiza, Molla Džamija, Omera Hajjama, Sadija, Junusa Emrea, Sulejmana Čelebija, Sâbita, Nef'ija, Taslidžalı Jahje i drugih.

Govoreći o poeziji XVIII stoljeća možemo zaključiti da su Šejh Galib, Sünbül-zade Vehbî i Ibrahim Hakkı pokušali obnovu tesavvufske misli i da su na izvjestan način koliko epigoni velikih klasika, toliko i nagovještaj tesavvufskih pjesnika XIX stoljeća poput Leskofčali Galiba i Hersekli Arif Hikmet-bega.

Pjesnikinje divanske poezije

Mali je broj žena koje su ostavile traga u gotovo šest stotina godina trajanja ovoga oblika pjesničkog izričaja. Tek šest njih, od dvadeset koliko ih je zabilježila književna historija, ostavile su iza sebe kompletne divane pjesama koji su do danas sačuvani u rukopisnim kodeksima ili su štampani. Od tih šest pjesnikinja jedna je živjela u XV stoljeću (Mihrî), jedna u XVIII (Fıtnat), a četiri u XIX stoljeću (Lejla, Šeref, Sırrı i Adila). Pored navedenih pjesnikinja, poznate su još i Zeyneb Hatun (XV stoljeće), Ajše Hubba (XVI stoljeće), Sıdki (XVII stoljeće) Ani Fatma (XVIII stoljeće), Saffet, Nesiba i Habiba (XIX stoljeće) čija je poezija sačuvana fragmentarno. Također se spominju i pjesnikinje Nisaji i Tuti, čijih je svega nekoliko stihova zabilježeno u rukopisnim medžmuama.

Divanska poezija je po svojim strogo propisanim normama i mjerilima vrlo zahtjevna umjetnička oblast, a s obzirom na to da je podrazumijevala vrhunsko obrazovanje smatrana je, prema nekim autorima, granom znanosti. Kako bi se stvarala ova književnost, bilo je neophodno uz turski jezik poznavati još arapski i perzijski. Može se pretpostaviti da je to što žene nisu bile u prilici steći najviše obrazovanje kao muškarci bilo uzrokom veoma malog broja pjesnikinja u odnosu na pjesnike u divanskoj književnosti. Pitanje pjesničkog stvaralaštva nije bilo samo pitanje kulturnog afirmiranja i umjetničkog izražavanja, ono je isto tako bilo i stepenica za napredovanje u službi, što se također odnosilo samo na muškarce. Naime, pjesnici-muškarci su kao nagradu za svoje uspješno spjevane kaside ili čitave divane nagrađivani visokim dvorskim ili ulemanskim položajima na koje nisu mogle reflektirati žene pjesnikinje. Ipak, postoje podaci da su i neke pjesnikinje dobivale darove za svoje kaside posvećene sultanima ili vezirima.

U vrijeme sultana Mehmeda Fatiha pojavile su dvije pjesnikinje, Zejneb Hatun i Mihrî Hatun. Zejneb se rodila pod imenom Zejnünnisa kao kadijina kći, a i sama se udala za kadiju Ishak-efendiju. Odrasla je u intelektualnom okruženju, učila arapski i perzijski jezik, pisala poeziju i uz to bila zainteresirana za muziku. Umrla je u Amasiji u XV stoljeću. Zanimljivo je da je ona prepoznala talent Mihri Hatun, pjesnikinje koja će kasnije postati poznatija od nje i spjevati kompletan divan pjesama.

Pravo ime pjesnikinje Mihri bilo je Mihrünnisa. Rodila se u Amasiji 865/1460-1461. godine. Usprkos ljepoti po kojoj je bila poznata, nije se udavala, vjerojatno stoga što se nije mogla ostvariti njezina ljubav prema Müejjed-zade Abdurrahman Čelebiju. Trag te ljubavi nazire se u njezinim stihovima. Istraživači povijesti osmanske književnosti ponekad su je uspoređivali s pjesnikinjom Nigar iz XIX stoljeća, koja je poput nje organizirala literarne susrete u svojoj kući, a također se nije ustručavala progovoriti o svojim ženskim osjećajima u pjesmama koje je pisala. Napisala je veliki broj nazira, a poslije njezine smrti, u Amasiji 1506. godine, ostao je dovršen zbornik njezine poezije – *Divan*.

Pjesnikinja iz XVI stoljeća, Hubbi Hatun, čije je rođeno ime Ajše, također je, kao i njezine prethodnice, iz Amasije, a bila je suvremenica Sulejmana Zakonodavca. Stekla je široko obrazovanje na dvoru, odlično naučila arapski jezik, ali u izražavanju emocija nije dosegla razinu pjesništva Mihrî Hatun. Pisala je gazele, kaside i mesnevije od kojih je sačuvana *Hurşîd u Cemşîd* koja sadrži tri hiljade bejtova. Umrla je u Amasiji 1590. godine.

Divansku književnost XIX stoljeća upotpunjuje talentirana pjesnikinja s dvora, princeza Adila (1826-1899), kći sultana reformatora Mahmuda II. Princeza Adila je još na dvoru svoga oca stekla dobro obrazovanje ne samo iz arapskog i perzijskog jezika već i iz književnosti. Nakon što se udala, napustila je dvor i rodila četvero djece, te vrlo rano ostala bez muža koji je umro 1868. godine. Troje djece joj je umrlo u ranom djetinjstvu, pa se princeza Adila povukla iz javnog života i u potpunosti posvetila umjetnosti. Iako se vrijeme njezinog pisanja poezije poklopilo s razdobljem "Tanzimata", ona je nastavila stvarati u duhu divanske poezije. Ipak, za razliku od većine divanskih pjesnika postklasičnog perioda, ona svoje pjesme piše jednostavnim jezikom, razumljivim prosječnom čitatelju, odnosno njezin *Divan* je pisan jezikom naroda. Iako je pisala većinu pjesama *aruz* metrom, znatan broj njezinih pjesničkih ostvarenja izrečen je silabičkim metrom (*hece vezni*) čime se također pokušala ali i uspjela približiti duhu naroda. Silabičkim metrom su posebno pjevane one pjesme koje imaju tesavvufsku poruku, pa tako donekle podsjećaju na pjesme Junusa Emrea.

Usmena književnost osmanskog perioda u Anadoliji

Paralelno s divanskom književnošću, odnosno umjetničkom prozom i poezijom, razvijala se i usmena narodna književnost. Kao prenosilac ove književnosti u Anadoliji i Rumeliji, odnosno u narodu, vojsci i pograničnim tvrđavama, postojali su narodni pjesnici-pjevači (*ozani*) koji su putovali sa sazom u ruci. Iz historijskih izvora saznajemo da ih je bilo i na dvoru dinastije Germiyanoğlu, čak i na dvorovima osmanskih vladara, kao i vladara u Širvanu. Ipak, s vremenom, u odnosu na klasične pjesnike, oni su kao obični svirači izgubili značaj koji su nekada imali na dvorovima, mada se u širokim narodnim masama njihovi značaj i uloga uopće nisu promijenili. Oni su kontinuirano nastavili pjevati narodne pjesme i epove o novim događajima na različitim skupovima. U ovom periodu javljaju se na dvorovima i u narodu pripovjedači – *kıssahani*, koji su još nazivani i *şehnamehan* ili *meddah*. Oni su na dvorovima ili na narodnim skupovima pričali priče vjerskog sadržaja, kao što su *Battalnâme*, *Salsalnâme*, *Kısas-ı Ebu Müslim* (priče o Ebu Muslimu) ili su prevodili dijelove iz *Şahnâme*. Ovaj sloj *kıssahana*, *meddaha*, koji je u pravom smislu nastao pod utjecajem gradskog života, osim spomenutih sadržaja prenosio je i priče iz lokalnog života i svakodnevnih događaja, ponekad veoma slobodne i lascivne. Klasični pjesnici smatrali su *meddahe* manje vrijednim u odnosu na autore pisane književnosti. Nije sačuvana ni jedna priča iz lokalnog života koja se odnosi na najraniji period Osmanskog carstva koju su prenosili *kıssahani* i *meddahi*. Postoje podaci da je i pozorište sjena – *karagöz* – bilo rašireno u ovom periodu. Priče *Dede Korkuta* i oguske književne tradicije sačuvale su se među Turcima nomadima u predjelu Kastamonua i Bolua, a naročito u istočnoj Anadoliji.

Forme narodne poezije

Među anadolskim Turcima od XI do XIV stoljeća, osim djela i pripovjedaka moralno-sufijskog i epskog karaktera, bilo je i narodnih pjesama lirskog karaktera. Lirske narodne pjesme nisu izražavale snažne kolektivne osjećaje niti velike ideje, već su često opisivale lokalne događaje ili su pak govorile o vlastitim potrebama i emocijama. U ovim pjesmama korišteni su narodni metar i oblici naslijeđeni iz vrlo starih tradicija, a njihovi nazivi *türkü*, *türkmani* i *varsagi* pokazuju njihovo etničko porijeklo. Također i nazivi *koşma*, *deyiş* i *kayabaşi* upućuju na njihovo ruralno porijeklo ili pak vezanost za određenu melodiju. Do danas većina ove poezije nije sačuvana u prvobitnoj formi, a također su nepoznata i imena pjesnika, tj. *ozana* iz toga vremena, koji su stekli slavu kao narodni pjesnici-pjevači.

Razlika među vrstama narodnih pjesama *türkü*, *türkmani*, *varsagi*, *koşma*, *deyiş* i *kayabaşi* djelomično se očituje i u formi, a više u melodiji. Tako su *türkü* pjevane na karakteristične melodije Turaka, *türkmanije* na melodije Turkmena, *varsagije* na melodije Varsaga. Inače, književna forma za sve je četverostih, tj. *mani*, strofa od četiri polustiha. Ta je forma u turskoj poeziji bila prisutna još i prije primanja islama. Pjesme tipa *mani* i *koşma* vrlo su značajne u ukupnom književnom stvaralaštvu turkijskih naroda i u razdoblju nakon XIV stoljeća.

Mani

Mani je jedan od najstarijih i najraširenijih oblika narodne poezije u silabičkom metru sedmercu i četiri polustiha, koji je prisutan još od vremena poznatog djela *Kutadgubilig* i pod čijim je snažnim utjecajem ostala turska književnost. Lahko možemo zaključiti da je riječ *mani* iskvareni oblik od arapske riječi *ma'ni* (značenje). Ovaj poetski oblik egzistira i danas u raznim turkijskim narodima, ali ne pod imenom mani, već pod različitim nazivima poput *aytipa* ili *kayim-ülenk* kod Kazaka i Kirgiza, kod krimskih Tatara *çinik* ili *çing*, *aşula* ili *koşuk* kod Uzbeka.

Prije nego se raširilo ime *mani*, ova vrsta pjesme nazivana je *tuyug*, a pretpostavlja se da je označavala samo višeznačne i dvosmislene pjesme

u formi *mani*. Kasnije *tuyug* dobiva sasvim drugi smisao, pa je ovo ime zaboravljeno u narodnoj književnosti. Razvojem turske književnosti *mani* dobiva i druge sadržaje, ali uvijek ostaje u formi četverostiha.

Koşma

Ono što je kod anadolskih Turaka *koşma*, kod istočnih Turaka *koşuk*, nije ništa drugo do *kojuk* (kožuk) kod Altaja. Ovu riječ je upotrebljavao Mahmud Kašgari u općem smislu i ona upućuje na značenje koje je imala u XIV i XV stoljeću u azerbejdžanskoj i čagatajskoj literaturi. Ovaj oblik poznat je kod anadolskih Turaka pod nazivom *koşma*, a razlikuje se po melodiji kao što se razlikuju i svi drugi oblici narodne književnosti. U XVII i XVIII stoljeću među pjesnicima koji su nazivani ašicima ime *koşma* davano je pjesmama od četiri polustiha s jedanaest slogova, čiji se posljednji stih rimuje s posljednjim stihom sljedeće strofe. Pa ipak, kako se *türkü*, *türkmani* i *varsagi* razlikuju po melodiji i formi, *koşma* se uglavnom oslanja na melodijske osobine.

Tursko-bizantski ratovi u književnosti

Društveni uvjeti bili su vrlo pogodni da se pored vjersko-poučne književnosti razvija i epska, narodna turska književnost. Epska djela nastajala su uglavnom kao rezultat stalnih tursko-bizantskih sukoba na anadolskom krajištu. Ovaj neprestani rat, koji je u bizantskoj književnosti rodio ep *Akritas*, kod Turaka je pod istim uvjetima dao nekoliko epskih pripovijesti kao što su *Legenda o Battal-Gaziju* i *Legenda o Danišmend-Gaziju*. Na krajištima, koja su u svakom pogledu bila područja rata (*darul-ğihad*), u ovoj junačkoj epohi nasuprot *akrita*-čuvara granica i *apelata*-napadača na bizantskoj granici, stajali su alpovi i gazije muslimanskih Turaka. Dok je ep *Akritas* prikazivao živote i ideje pripadnika bizantske strane, *Battalname* i *Danişmendname* govore o životu i idealima Turaka. U ovim starim epovima, nasuprot bizantskim vitezovima koji ne uzmiču od toga da umru za

pravoslavlje, za žene ili novac, turski junaci se bore za širenje islama, kao jedini cilj imaju *šehadet* (osvjedočenje vjerovanja), i preziru materijalne koristi. U poređenju s bizantskim junacima, prolijevaju manje krvi i manje su skloni ovosvjetskim uživanjima.

Legenda o Sejjid Battal Gaziju

Epska književnost, koju je na anadolskim krajištima stvorio ratnički život, sastoji se od legendi o junaštvu, koje se temelje na historijskim osnovama. *Legenda o Sejjid Battal Gaziju* je najstariji i najrašireniji primjer ovakvih legendi ne samo u Anadoliji nego i u drugim turskim krajevima.

Ovo djelo pobudilo je veliki interes istraživača, te ga je najprije proučavao Fleischer u 19. stoljeću, a zatim i Ethé, koji ga je 1871. godine, nakon upoređivanja pet-šest rukopisnih primjeraka, preveo na njemački jezik. *Legenda o Sejjid Battal Gaziju* u Turskoj je štampana više puta, a postoje i rukopisni primjerci, kako u stihu, tako i u prozi.

Sejjid Battal Gazi, prema turskoj legendi, rodio se u Malatji pod imenom Ebu Mehmed Džafer bin sultan Husejn bin Rebi'bin Abbasul – Hašimi, i živio je u vrijeme abasijskih vladara Mu'tasima i Vasik-billah (832/1428-847/1443). Kod Taberija i u *Kitabul-uyun* susreće se ime Abdullaha Battala koji je poginuo kao šehid 122/739-740 godine za vrijeme rata s Istočnim Rimom u epohi Emevija. Jakut u djelu *Mu'ğamu al-buldan* spominje džamiju Ebu Muhammed Battala u Kajseriju. Turski historičari, poput Džennabija, Hezarfena, Katiba Čelebija, te Evlije Čelebija, govoreći o Sejjidu Battalu Gaziju, često miješaju legendu i historiju. Postoji i turbe Sejjida Gazija, legendarnog turskog junaka o kome su se priče raširile do istočnog Turkestana, u gradu Aksu. Legenda o tome kako je otkriven njegov mezar veže se za epohu posljednjih Seldžuka, a po svemu sudeći postala je uzor i za legendu o Ebu Ejjubu Ensariju i Akšemseddinu. U svakom slučaju, Sejjida Battala ne treba smatrati historijskim arapskim ratnikom iz loze Poslanika Muhameda, već najprije legendarnim junakom jednog epa, nastalog među turskim gazijama koji su na anadolskom krajištu ratovali za ideju islama. Biće da je *Legenda o Sejjidu Battal Gaziju* dobila svoju konačnu formu u vrijeme seldžučke invazije, te predstavlja ep anadolskih Turaka osnažen islamskim duhom, ukazujući na utjecaje

vjere u tom periodu. Porijeklo glavnog junaka, koje se u epu veže za porodicu Poslanika Muhammeda, aktualizira stare borbe emevijsko-abasijskih halifa s Bizantincima i tako novi ep prikazuje u starom dekoru. Zapravo, ne postoji nijedna arapska priča vezana za ime Sejjida Battala, iako se u Egiptu u XII stoljeću nailazi na jedno ovakvo djelo koje se čak kasnije veže za ime sultana Baybarsa. Kao što fantastične priče o Battalu poznatog historičara Zehebija, koji je umro u XIV stoljeću, nisu ništa drugo nego poznati ep, tako je i usporedba Bajbarsa s Battalom u djelu *Subhul'aşa* rezultat utjecaja ove turske tradicije.

Priča o Sejjidu Battal Gaziju govori o bitkama koje je ovaj islamski junak iz Pejgamberove loze vodio u ime ideje širenja islama. Njegova velika djela, tj. pretvaranje Ruma (bizantskih krajeva) u muslimanske zemlje, uspostavljanje mesdžida umjesto crkava, nagoviještena su još u islamskim predajama i tradiciji. Legenda govori o njegovim ratovanjima s Bizantincima, ponekad čak i s vatropoklonicima i Židovima, kao i bitkama s čarobnjacima, vješticama i divovima. Područje ratovanja najčešće je Anadolija, posebno okolina Malatje, ali se govori i o Battalovim osvajanjima u nekim prekomorskim zemljama i dalekim krajevima. On se još kao dječak penje na konja zvanog Ašgar Devzade, sam odlazi na različita opasna mjesta, vrlo je hrabar, lukav i snažan vitez. Često biva zarobljen, da bi se na kraju vješto izvukao iz ruku neprijatelja; ustеže se od pijenja vina i drugih vjerom zabranjenih djela; iznad svega je privržen vjeri, ne propušta namaz, a posjeduje i mnoge nadnaravne sposobnosti. On poznaje ne samo islamske nauke nego i principe kršćanstva, te u vjerskim diskusijama sve hodže i svećenici bivaju zadivljeni njegovim znanjem. Njegov cilj je pripojiti grčke krajeve islamskim zemljama i u ime toga postati šehid. Velika bogatstva, koja stječe svakom prilikom, obilno dijeli gazijama, a sam živi prilično skromno. Povremeno se govori i o ljubavnim zgodama Sejjida Battala Gazija, koji se zaljubljuje na prvi pogled. Iako u *Legendi o Sejjidu Battalu* postoje i neke druge ličnosti, poput Abdulvehhaba, Abdusselama, Emira Omera, cijela legenda kao središnju ličnost ima Sejjida Battala.

Ova je legenda bez svake sumnje nastala na historijskim osnovama, te u njoj vrlo jasno i snažno upadaju u oči elementi islamske vjere i civilizacije. Osnovna ideja epa je u potpunosti vjerskog karaktera, dok utjecaj tesavvufa, izuzev nekih tragova koji se u epu susreću, nije posebno istaknut. Iako se ne zna gdje i kada je djelo nastalo, sigurno je da je temu inspirirao sukob

islama i Bizanta u Anadoliji. Kasnija seldžučka invazija i osvojenje Anadolije te križarski ratovi, izazvali su oživljavanje ovih uspomena i konačno oblikovanje ove legende u gradovima krajišta. Kako se u nekim primjercima djela nailazi na rečenice na perzijskom jeziku, to govori da možda postoje stari arapski i perzijski rukopisi ove turske legende, ali po svemu sudeći radi se samo o prijevodu turske legende. Danas je općeprihvaćeno da je to turski ep, kao što je i njegov junak pripadnik turskog naroda, jer usprkos izmjenama u kasnijim stoljećima postoje mjesta koja podsjećaju na stil *Knjige Dede Korkuta*. Međutim, sve to je u prilično ograničenom omjeru, pa je ep o Sejjidu Battalu nesumnjivo nastao među muslimanima i civiliziranim Turcima koji su bili nastanjeni u gradovima. Mnoštvo elemenata koji pripadaju bajci, prisustvo vila i divova, pokazuje da je to u osnovi narodni ep.

U Anadoliji postoji više mjesta koja se smatraju boravištem Sejjida Battala, pa se za legendu o njemu vežu i legende o nekim evlijama (dobrim ljudima). Nekoliko stijena, pećina i grobova još među narodom čuvaju uspomenu na ovog junaka.

Nastavak epa o Sejjid Battalu: Danışmendname

Turska osvajanja u Anadoliji nisu izazvala nastanak samo epa o Sejjidu Battalu, već su kao njegov nastavak donijela pripovijest o junaku Meliku Danišmendu Ahmedu Gaziju. Ahmed Gazi, koji je, došavši još s prvim seldžučkim odredima u Anadoliju, osvojio Malatju, Sivas, Amasju, Tokat, Niksar, Čorum, Osmandžik, i osnovao snažnu tursku državu, jedna je od najvećih ličnosti povijesti osvajanja Anadolije. *Danišmendname*, spjev o Danišmendu nastao oko ličnosti ovog historijskog junaka, možemo smatrati naprosto nastavkom *Legende o Sejjidu Battalu*, odnosno drugim ciklusom turskih legendi koje se odnose na osvajanje Anadolije. Možda je čak i *Legenda o Sejjidu Battalu* zapisana i utvrđena prvenstveno kao svojevrstan uvod u *Danışmendnamu*, a u njezinom širenju i rasprostiranju utjecaj Danišmendida bio veći nego utjecaj anadolskih Seldžuka. Nasuprot *Legendi o Sejjidu Battalu*, koja je postala poznata europskim znanstvenicima, *Danışmendnama* do sada nije privlačila pažnju širih naučnih krugova.

Djelo je, iako se oslanja na historijske događaje, u osnovi narodni ep koji govori o ratovanjima Ahmeda Gazija s Grcima i širenju islama, baš kao i

Legenda o Sejjidu Battalu. U pogledu forme i sadržaja *Danişmendnama* se bitno ne razlikuje od *Battalname*, posebno na ideološkom planu nije moguće razlikovati junake ovih legendi. Ahmed Gazi je, kao i njegov predak, potpuno obuzet idejom vjere, on od osvojenog imetka i bogatstva ne uzima ni djelić i pokazuje veliku hrabrost. U san mu često dolaze ili njegov djed ili Poslanik Muhamed, a također je povezan i s bagdadskim halifama. Trabzonski Grci i Gruzijci njegovi su stalni neprijatelji. Dok je u ratu, ponaša se asketski, uzdržava se od pića i zabave kao što to čini i cijela njegova vojska. U legendi se spominju i sandžaci (zastave) starih turskih junaka Ebu Muslima i Battala. Vidi se da sjećanje na Ebu Muslima Horasanija, koje je stoljećima živjelo među Turcima u Harezmu i Transoksaniji, kao legenda o narodnom junaku nije izgubilo svoju snagu ni među Oguzima, koji su kasnije došli u Anadoliju. U *Danişmendnami* se u odnosu na *Legendu o Sejjidu Battalu* rjeđe susreću elementi bajke, ali zato su prisutni duh i izraz stare turske epike.

Sigurno je da se ova legenda slušala i širila u krajevima Danišmendida sve do propasti njihove države u drugoj polovini XII stoljeća. Međutim, njezina se važnost nije smanjivala ni kasnije, pa vidimo da se čak u XIII stoljeću u seldžučkim dvorovima, pod jakim utjecajem iranske klasične književnosti, pridaje važnost ovoj temi. Dvorski stilista Ibn A'la navodi kako se 643/1245-1246. godine po naredbi Melika Izzuddina Kejkavusa bin Gijasuddina, *Danişmendnama* kvalificirala kao *essahh-i rivayet* (najtačnije kazivanje). Čini se da je prosvijećeni seldžučki vladar želio da ovu legendu, koja se čula i širila u narodu u različitim varijantama i utvrdila u gradovima Danišmendida, podigne na jedan viši književni nivo. S tim ciljem uposlio je svog dvorskog stilistu. Ovu legendu, koja je dugo zadržala svoju slavu i važnost među anadolskim narodom, 762/1360-1361. godine iznova je obradio, sredio i klasificirao u sedamnaest poglavlja u prozi i stihu Arif Ali, dizdar tvrđave Tokat, po naređenju Murata I. Arif Ali ocjenjuje djelo koje je napisao Ibni A'la, kao "zbrkano, staro, bez sistema, pisano jezikom za koji se skoro ne bi moglo reći da je turski". Historičar Âlî, koji je u svom djelu *Mirkat ul-cihad*, napisanom krajem XVI stoljeća, uzeo djelo Arifa Alija kao osnovu, ponovo se u svom historijskom djelu *Hall u akd*, u odjeljku koji se odnosi na Danišmendide, koristio ovom legendom kao historijskim izvorom. Poznato nam je da se Ahmed Gazi u Anadoliji stoljećima smatra ne samo junakom nego i uzvišenom i svetom ličnošću s epitetom "Veli" (evlija, dobri), a legenda o njemu stoljećima je prisutna u narodu.

Saltukname

Za razliku od *Battalname* i *Danišmendname*, anonimnih, narodnih epova, djelo Saltukname ima poznatog autora, a zna se čak i naručitelj teksta. Naime, Saltuknamu je na traženje princa Džema sastavio pjesnik Ebulhajr Rumi, 1480. godine. Navodno je princ Džem boraveći u Edreni slušao priče o Sari Saltuku, izuzetno su mu se svidjele i tražio je od Ebulhajra da ih prikupi u jednu knjigu. Ebulhajr je sedam godina obilazio Anadoliju i Rumeliju, zapisivao priče o Sari Saltuku i na kraju stavio pred princa Džema zbornik priča u tri toma. Djelo je s vremenom poprimilo karakter narodnog epa jer mu je tematika, kao i način pjevanja, potpuno u duhu destana poteklih iz naroda, odnosno od anonimnih autora.

Podatke o Sari Saltuku nalazimo u djelima *Tevarih-i Al-i Selčun* (Povijest seldžučke dinastije), *Camiu-d-Duvel* (Historija svijeta), *Seyahatname* (Putopis) Evlije Čelebija, bektašijske velayetname (predaje o dervišima bektašijskog reda) i dr. Razumije se, kako se radi o predajama prenesenim u različitim historijskim knjigama, one se međusobno ne potvrđuju nego su često i oprečne jedna drugoj.

Junak epa, Sari Saltuk, živio je u XIII stoljeću. Turkmenski je šejh koji je još u vrijeme Seldžuka došao u područje Dobrudže, na Balkan, kao vođa derviša koji su bili prethodnica osvajačkih pohoda bilo Seldžuka ili kasnije Osmanlija. O njegovim junaštvima, kao i o njegovoj svetosti, kružile su brojne legende i prije vremena princa Džema. Kada je princ Džem, u vrijeme pohoda njegova oca, sultana Mehmeda Fatiha, na istok Anadolije dobio zadatak da boravi u Edreni, obilazeći krajeve na istoku Balkana slušao je legende o junaštvu Sari Saltuka. Zatražio je od Ebulhajra Rumija da "opiše njegov život" u stihovima kako bi ti stihovi bili pouka budućim generacijama muslimana. Upravo zbog njegove svetosti, ali i junaštva i propagandnog djelovanja na teritorijima gdje se nalazio, Saltukova popularnost bila je toliko velika da se u više mjesta na Balkanu, ali i u Anadoliji, navodno nalazi njegovo turbe (mauzolej). To potvrđuje i putopisac Evlija Čelebi, a potvrđuju i neka druga historijska djela poput *Tevarih-i Al-i Selčuk* (Povijest seldžučke dinastije) autora Yazidžioğlu Alija. Slično Sejjid Battal Gaziju i Sari Saltuk se ubraja u pripadnike Poslanikove loze, osvaja kršćanske teritorije na Balkanu, potom prelazi u Anadoliju, a pojavljuje se i u Europi i afričkom Magrebu. U *Saltuknami* se spominju događaji i nakon Saltukove smrti, ratovanja njegovih sinova, a također se spominju i neki

seldžučki, pa i osmanski sultani. Također se u ovom djelu vide odnosi Sari Saltuka s Mevlana Dželaluddinom Rumijem, Nasruddin Hodžom, Ahmedom Fakihom, Hadži Bektaš Velijem, Karadža Ahmedom, Tapduk Emreom i drugim znamenitim ličnostima XIII stoljeća. Predaje o ovim ličnostima također zauzimaju važan dio *Saltukname*. Sve ovo je učinilo da ovaj ep Ebulhajra Rumija postane toliko popularan u narodu da se s vremenom gotovo zaboravilo ime autora i da je recitiran kao djelo narodne poezije.

Knjiga Dede Korkuta

U XIV stoljeću povećao se broj narodnih pjesnika i pjevača koji su sa sazom u ruci obilazili vojne logore, pogranične jedinice, narodne skupove i opjevali herojske epohe iz života naroda. Opjevani junaci najčešće su bili Alija, Hamza, Battal Gazi, Danišmend Gazi. To je bila usmena književnost koja je najvećim dijelom nestala u narodu. Jer često su među narodom kružile prethodno zapisane priče ali i mnoge usmene pripovijesti koje su prelazile u pisanu književnost.

Knjiga Dede Korkuta djelo je Turaka-Oguza koji su nastanjivali istočnu Anadoliju između XII i XIV stoljeća, tu su živjeli, ratovali i stvarali svoje pripovijesti i legende. U ovim pričama, koje čine *Knjigu Dede Korkuta*, spominju se i ratovi s vanjskim neprijateljima: Gruzijcima, Abazama i trapezuntskim Grcima, ali isto tako se govori i o međusobnim sukobima turskih plemena koja su se naselila u Anadoliji i o borbama s Kipčacima i Pečenezima. Također, u *Knjizi Dede Korkuta* ima i ostataka starih epova Oguza, čak se može reći da je ovo djelo nastalo na postojećem tekstu u koji su kasnije ubacivana nova imena, novi geografski pojmovi, te je ono postupno poprimalo drugačiji karakter, kodificirano po svoj prilici tek u XVI stoljeću.

U prošlosti su se Oguzi dijelili u dvadeset četiri plemena, i to dvanaest koja čine lijevo, a dvanaest desno krilo. Mnoga poznata oguska plemena spominju se u *Knjizi Dede Korkuta*. Tako iz plemena Kayi potječu osnivači osmanske dinastije, a iz plemena Bayındir snažna dinastija Akkoyunlu (Bijeli ovan). Dede Korkut potječe iz plemena Bayat, a iz istog plemena je i jedan od najpoznatijih turskih klasičnih pjesnika Fuzuli.

Oguzi su imali epsku poeziju još i prije dolaska na prostore Male Azije čiji su dijelovi uvršteni u *Knjigu o Dede Korkutu*. U vrijeme kodificiranja ovi

tekstovi okupljeni su oko jedne ličnosti, narodnog kazivača priča, Dede Korkuta. Od dolaska u Malu Aziju postupno se zaboravlja i ime Oguza, tako da su se oni, nakon što su primili islam, a posebno nakon što su u Maloj Aziji pristupili Seldžučkoj državi, prozvali Turkmenima. Kao što je većina priča u *Knjizi Dede Korkuta* vezana za staru postojbinu Oguza, tako je i uspomena na njega i danas više prisutna u područjima istočno od Kaspijskog jezera, a gotovo da je iščezla u zapadnim turskim krajevima.

Zanimljiv je stav prema religiji u *Knjizi Dede Korkuta*. Iako se na svakom mjestu uočava pripadnost islamu kao stara i iskonska, ipak se ne pretjeruje u vjerskom zanosu, premda često u pričama nakon pobjede Oguzi ruše crkve, a podižu džamije. Drugo zanimljivo opažanje nameće se analiziranjem položaj žene u društvu, odnosno kako je taj položaj oslikan u djelu. Naime, žena je u svemu ravnopravna s muškarcem, pa čak i u borbi. Žene se uvažavaju, poštuju i uvijek jedan muškarac ima samo jednu ženu.

Knjiga Dede Korkuta sačuvana je u dva rukopisna primjerka, po jedan u Drezdenskoj i Vatikanskoj biblioteci. Prvi put ju je fragmentarno preveo na njemački jezik 1815. godine njemački orijentalist Von Diez. *Knjiga Dede Korkuta* štampana je u Turskoj prvi put 1916. godine, a izdanje je priredio Kilisli Muallim Rifat. Od tada je u Turskoj i svijetu bilo više od tri stotine izdanja ovog djela. Prevedena je na sve velike svjetske jezike: engleski, ruski, njemački, talijanski i dr.

Samo djelo sastoji se od uvoda i dvanaest epizoda. U uvodu se govori o mudrosti Dede Korkuta, koja je u narodu cijenjena u toj mjeri da se kaže kako su se *sve njegove riječi obistinjavale*. Ostale priče su samostalne, mogle bi funkcionirati i kao nezavisna djela jer nisu povezane u jednu cjelinu, jedino što ih povezuje je to što se u svakoj od njih spominje Dede Korkut, i to uglavnom kao savjetnik hana i velikaša.

Ne zna se tačno je li Dede Korkut historijska ličnost i u kojoj je mjeri on sam autor priča. Postoji više indicija da je bio državnik i diplomata vladara IX i X stoljeća kojima je prijestolnica bio Yeni Kent. On je mogao biti kazivač okosnice nekih priča oko kojih se kasnije, tijekom stoljeća, razvila narodna priča o herojskoj prošlosti Oguza. U nekim od priča ima tragova historijskih događaja, kao što je ona o Kan-Turaliju (VI epizoda) koja opisuje kronološki najmlađeg junaka opisanog u knjizi, a riječ je o Tur Ali-begu, vladaru dinastije Bijelog ovna, odnosno Akkoyunlu (vladao 1403-1434), koji je vodio borbe s trapezuntskim Grcima.

Köroğlu

Saz şiiri (Poezija saza), odnosno narodna poezija koja se pjevala uz saz, naziva se još i *aşık edebiyatı* (ašička književnost), a u suštini je vrsta usmene književnosti. Pjesnici saza nisu imali u rukama papir i pero, već je jedina stvar koju su nosili uza se bio saz. Riječi ispjevane uz saz su se pamtile, neke su zapisivane u bilježnice, a mnoge su se zaboravile i nestale. Mali broj samih ašika ili njihovih simpatizera zapisivali su ove pjesme u bilježnice uvezane u kožu, koji su se otvarali po dužini i nazivali džonk (*cönk*).

U okviru tradicije ove vrste poezije krajem XVI stoljeća slavu je stekao narodni pjevač i pjesnik Köroğlu. Podaci o njegovu životu vrlo su oskudni i uveliko nepouzdani, upravo onako kao što je to slučaj s većinom stvaralaca narodne književnosti. U narodnoj tradiciji, a i u rijetkim provjerenim dokumentima, govori se o njemu kao o pripadniku dželalijskih odmetnika, kao i o tome da ga je Özdemiroğlu Osman-paša uključio u svoju vojsku u pohodu na istok. Evlija Čelebi također ga spominje kao buntovnika koji se odmetnuo u sjeverozapadnom dijelu Anadolije, gdje se bavio hajdučijom. Nekoliko sigurnih podataka o Köroğluu nalazi se u Arhivu Predsjedništva vlade u Istanbulu, gdje se spominje Köroğlu kome je ime Rušen i koji je poznat kao dželalijski pobunjenik koji djeluje u krajevima oko Bolua pri kraju XVI stoljeća. Međutim, Köroğluov *Destan*, ali i slava o njegovu autoru, pripadniku vojske Özdemiroğlu Osman-paše, koji se nalazio u pohodu na Iran, više je raširena na istoku Anadolije, ali i među drugim turkijskim narodima. Ono što je sporno u mišljenju o Köroğluu je to da li je ista osoba Köroğlu buntovnik i Köroğlu narodni pjesnik. Isto tako je upitno jesu li pjesme koje se nalaze u Köroğluovom *Destanu* njegove ili mu se samo pripisuju, ili su, što je vjerojatnije, uglavnom plod narodne mašte, a kao okosnicu imaju Köroğluova kazivanja.

Ovaj pjesnik spjevao je, ili su o njemu opjevane, pjesme koje govore o ratnim događajima, tu su zatim žalopojke, junački događaji, a također su opjevani osjećajni ljubavni događaji. Köroğluov *Destan* sastoji se od pjesama koje odražavaju život i Köroğlua odmetnika i Köroğlua pjesnika, one opisuju njegove velike vojne i ljubavne avanture.

Postoje mišljenja da Köroğluov *Destan* ima svoje korijene još u pjesničkim ostvarenjima koja od predislamskih vremena govore o tursko-iranskim ratovima. Također su zastupljena mišljenja da je u osnovi Köroğluovog destana

turkmenski destan. Postoje destani iz predislamskih vremena, iz vremena ogusko-iranskih ratova, koji su našli svoju konkretizaciju, upotpunjenje u vrijeme nakon islamizacije, da bi tek u poznijim stoljećima bili i zapisani.

Epizode (priče) o Köroğluu neovisne su jedna o drugoj, gotovo da bi mogle biti samostalne priče. Povezuje ih glavni junak, a zajednički motivi su im planina Čamlibel i konj Kır-at. Radnja im se uglavnom događa u sjeverozapadnoj Anadoliji. Epizode su neujednačene dužine, smjenjuju se prozni i stihovani dijelovi. Glavni junak Köroğlu, s obzirom na to da je sunijski musliman, u ovim se epizodama prikazuje i kao borac za sunijski islam, ali kako je djelo postalo popularno i među Turkmenima na istoku Anadolije pa i u Horasanu, tamo je junak okarakteriziran kao šiijski musliman koji se bori za šiijske ideale. Tako su istočne varijante destana o Köroğluu poslužile nekim zapadnim učenjacima (Aleksander Chodzko, London, 1842. godine, a kasnije i Ignác Kúnos i Gyula Mészáros, Budapest 1913. godine) da utvrde da je Köroğlu prvotno iranski junak i da je djelo koje govori o njemu tek kasnije preneseno u tursku literaturu. Ermenski pisac Agajan tvrdi da je Köroğlu ermenski junak, a da se priča o njemu raširila među Turcima. Sve ovo samo govori o popularnosti ovog buntovnog junaka koji je, kao i većina drugih epskih ličnosti, živio na granici između stvarnosti i legende.

Stvarni junak Köroğlu Rüšen živio je na sjeverozapadu Anadolije, bavio se hajdučijom, otimao djevojke i mladiće, plijenio sela, za njim su odašiljane bezuspješne potjere. O ovome govore dokumenti datirani između 1580. i 1585. godine. Četiri dokumenta odnose se na njegovu hajdučiju u okolini Bolua, a jedan dokument govori o Köroğluovoj hajdučiji na planini Čamlibel, koja se nalazi između Tokata i Sivasa, gdje je presretao trgovačke karavane koji su mu morali platiti da bi ih propustio s robom. Tu ga je napala osmanska vojska, pa je pobjegao u Iran. Kad je osmanska vojska osvojila Nahdžıvan, on im se pridružio. Po jednoj azerijskoj predaji, govori se da su ga ubili vojnici šaha Abasa.

Epizode o Köroğluu uglavnom govore o njegovim borbama. U tim borbama često biva zarobljen neko od njegovih junaka kojemu onda u pomoć dolazi Köroğlu. Ličnost Köroğlua obogaćena je mitološkim karakteristikama: pojavljuju se džini, vile i natprirodne sile. Tu je i njegov nenadmašni konj Kır-at, koji je brz poput vjetra i koji razumije govor svoga gospodara. Pored Köroğlua i njegovog konja Kır-ata spominju se: Ayvaz, Timurlenkov

sin Kenan, Köroğluov sin Hasan, Benli-hanım kći Karavezira, Demirdžioğlu, Kodža Arap, Dželali-bey, Kiziroğlu Mustafa-bey i Deli Hoylu.

Dvije priče o Köroğluu sadrže epske elemente. Prva govori o tome kako je konjušar upravitelja Bolua, otac Köroğluov, doveo begu ždrijebe koje je donijela na svijet kobila sjedinjena s jednim legendarnim konjem.

Beg je smatrao neprikladnim taj dar, oslijepio je konjušara, uzjahao ga na to ždrijebe i otjerao. To ždrijebe će biti upravo Köroğluov legendarni konj Kır-at. Druga je ujedno i završna priča, a govori o tome kako se junak Köroğlu povukao i nestao u planinama kad je izumljeno vatreno oružje protiv kojeg se nije mogao boriti svojom hrabrošću.

Iako se destan o Köroğluu svrstava među turske destane islamskog perioda, on ne sadrži izražene vjerske elemente. Samo se na nekoliko mjesta nailazi na vjerske savjete, molitve, a ponegdje se spominju Poslanik i evlije. Zanimljivo je da je historijski lik Köroğlu, inače odmetnik, u epu dobio dimenziju istinskog junaka, idealiziranog narodnog borca za ljudska prava.

Ukupno su sabrane trideset četiri priče koje govore o očevoj avanturi i pronalasku konja Kır-at, a zatim upućivanju na Čamlibel, o Köroğluu i majstoru sviraču saza, o borbi Köroğlua s Deli Hasanom, o ratovanju Köroğluovom s vladarom Revana, o borbi s Rejhanom Arapinom, o zarobljavanju Ajvaza, o Deli Hojlu iz Čukurove i Köroğluu, o Köroğluovom vjenčanju s vilinom kćeri, o Köroğluovom krijumčarenju Nigar-hanım, o pohodu na Čin-Mačin (Kina i zemlja koja se nalazi dalje od Kine), o povlačenju Köroğlua i Kır-ata, o ovladavanju Čamlibelom od strane Ajvaza i drugim njegovim avanturama.

Karacaoğlan (Karadžaoğlan)

Jedno od najvažnijih imena turske narodne (ašičke) književnosti jeste pjesnik Karadžaoğlan. Iako postoje brojna istraživanja o ovom narodnom pjesniku, nije se došlo do sasvim pouzdanih informacija o njegovom identitetu. Neki stariji autori, kao što su pisci tezkira Latifi i Mustafa Ali, vežu Karadžaoğlana za XVI, pa čak i XV stoljeće. Međutim, nijedna Karadžaoğlanova pjesma ne nalazi se u *džonkovima* (bilježnicama) starijim od XVII stoljeća. Također, osobe i događaji koji se spominju u njegovim pjesmama, kao ni jezik koji se koristi, ne mogu biti stariji od XVII stoljeća.

Većina podataka o životu velikog narodnog pjesnika Karadžaoğlana oslanja se na narodne predaje, a istraživanja o njemu u XX stoljeću sadrže mnoge proturječnosti. Slično drugim velikim i u narodu omiljenim ličnostima, poput Junusa Emrea i Nasruddin Hodže, mnogi se trude prisvojiti Karadžaoğlana i dokazati da on potječe upravo iz njihova grada ili sela. Iako usmena kazivanja isključuju jedno drugo, znatan broj historičara smatra da se rodio u selu Farsak u pokrajini Bahče, gdje navodno i sada žive njegovi potomci koji se zovu Sayıl Oğullari. Ne mogu se isključiti ni mišljenja da je Karadžaoğlan iz sela Gökče u oblasti Teke te da potječe iz turkmenskog plemena Barak. Prisutna su i kazivanja da se Karadžaoğlan rodio u Gökčeliju i da je umro 1679. godine. Po jednoj je priči, opet, ušao u pećinu "Pećinskih spavača" (*Ashab-i kehf*) u Tarsusu i odatle više nije izašao. Po ruskom orijentalisti Radloffu, Karadžaoğlan je Beograđanin i pravo mu je ime Ismail. Počinjući pričati o jednoj ljubavnoj zgodi, uzeo je nadimak Karadžaoğlan. Ime njegove drage je Istemikan Sultan (princeza Istemikan), a zabilježene su Karadžaoğlanove ljubavne avanture kakve su one o Ašik Garibu i Keremu i Aslı.

U narodu je Karadžaoğlan poznat kao *evlija* (dobrî), pa se svake godine u junu narod okuplja u mjestu Mut na istoku Anadolije, gdje se također nalazi mezar (grob) za koji se vjeruje da pripada Karadžaoğlanu. Tu se priređuje dan sjećanja na Karadžaoğlana, koji je praznik za taj kraj, kada se uz prigodne programe redovno recitiraju i Karadžaoğlanove pjesme. Te pjesme govore o krajevima južne Anadolije (okolina Torosa, područje između Maraša i Antepa). Kao što podaci o njegovu životu nisu pouzdani, tako se ni sve pjesme koje mu se pripisuju ne mogu u potpunosti smatrati njegovim. Postoji veliki broj pjesama u kojima sigurno ima izmjena i dopuna koje su vršili drugi narodni pjesnici i pjevači. Ali, ako se sabere sve ono što mu se danas pripisuje, dolazi se do impozantnog broja od petstotinjak pjesama. Budući da u nekima od njih ima vrlo sličnih strofa ili stihova s drugim njegovim pjesmama, zaključuje se da su to varijante, pa prema tome broj od petsto pjesama treba svesti na manju mjeru.

Tema njegovih pjesama najčešće je ljubav koju opisuje iskreno i toplo i koju mnogi drugi narodni pjesnici nisu uspjeli na tako uspješan način iskazati. Karakteriziraju ga jednostavnost jezika te lokalni kolorit, dok sklonost materijalnim užicima i ljepoticama u njegovim pjesmama donekle

podsjeća na slavnog divanskog pjesnika Nedîma (umro 1730. godine). Vjerskim motivima poklanja vrlo malo pažnje, a tesavvufskih razmišljanja gotovo da uopće i nema. Djelo mu je, dakle, svjetovno, ali nikako u smislu da je on protiv vjere i vjerskih elemenata. Iako spominje Molla Hunkara, tj. Mevlana Dželaluddina Rumija i Hadži Bektaša Velija, nikako ga se ne može dovesti u vezu ni s mevlevizmom niti s bektašizmom.

Karadžaoğlanove pjesme mogu se podijeliti u tri grupe: lirske, didaktičke i pastoralne. U njima se govori o ljubavi, odvojenosti od drage ili zavičaja, o tuđini, prirodi, neimaštini, ali, iako se žali na nedaće, on ne vidi spas u smrti poput tesavvufskih pjesnika. Prolazni svijet smatra svojim svijetom u kojem ostvaruje svoje želje i čežnje. Što se tiče jezika i stila, može se reći da je malo turskih narodnih pjesnika uspjelo doseći njegovu razinu. Greške u jeziku pripisuju se prepisivačima koji su, prenoseći ih iz jednog lokalnog dijalekta u drugi, unosili izmjene koje su ponekad narušile autentičnost i poetičnost stiha. Pjesnik se u manjoj mjeri koristi arapskim i perzijskim riječima, tako da mu je jezik i danas razumljiv. Pjesničke vrste kojima se najčešće služi su košma, zatim semai, varsagi i destan, a najčešći metar mu se sastoji od stopa 4 + 4 + 3 ili 6 + 5 ili 4 + 4, sve u *hece vezinu* – slogovnom metru.

Karadžaoğlan je postao uzor u narodnoj poeziji. Narodni pjesnici koji su živjeli u XVII stoljeću, a i oni koji su stvarali kasnije, kao što su Ašik Omer, Kayıkčı Kul Mustafa, Dževheri, Dadaloğlu, Ruhsati, Dertli, Bayburtlu Zihni i Seyrani, slijedili su ga i oponašali. Čak se njegov utjecaj može uočiti i kod nekih pjesnika XX stoljeća, kao što su Riza Tevfik Bölükbaši, Faruk Nazif Čamlıbel, Nedžip Fazıl Kısakürek i Džahit Külebi. Karadžaoğlanove pjesme izvode se kao narodne pjesme, a on sam je postao legenda. O njemu je mnogo pisano, čak je snimljen i jedan film (Atif Yılmaz, Karacaoğlanin Kara Sevdasi, 1959. godine).

Kerem i Asli

Kerem ile Aslı, popularna narodna priča, koja se usmenim putem prenosila stoljećima, zauzima istaknuto mjesto u turskoj književnosti. Kodificirana je u XVII stoljeću, a najvjerojatnije je tada, ili najranije u XVI stoljeću, dobila svoj konačan oblik. Nije poznato koji su je putujući

narodni pjevači izvodili na skupovima, ali se kod Karadžaoğlana susreću tragovi ove priče i spominje se njezin ženski lik *Aslı*. Postoje mišljenja da je osnovnu potku ove priče ispričao i ispjevao ašički pjesnik Kerem, koji je živio u XVI stoljeću, mada priča sadrži mnoge poznate motive iz mesnevija XIV i XV stoljeća. Ako je i istina da je osnovnu nit radnje ove priče ispričao Ašik Kerem, sigurno je da su i mnogi narodni pjesnici i pjevači (*ašici*) kasnije dodavali svoje stihove i priče koje sačinjavaju ovu legendu.

Priča govori o neostvarenoj ljubavi dvoje mladih, pripadnika različitih religija, što nije rijetkost u orijentalnim islamskim književnostima. Takav motiv, odnosno ljubav između pripadnika različitih religija, obradio je još klasični perzijski pjesnik Feriduddin Attâr u priči *Šejh San'an* u svom djelu *Govoru ptica*, a i neki drugi pisci i pjesnici, među ostalim i Hasan Zijaija Mostarac (umro 1584. godine) koji je u svojoj mesneviji *Priča o Šejhu Abdurezaku* neostvarenu ljubav na Ovom svijetu odgodio za susret na Onom svijetu.

U narodnoj priči *Kerem ile Aslı* dvoje mladih i zaljubljenih su Kerem, sin cara Isfahana i Aslı, kći Crnog monaha (*Kara Keşiş*) i rizničara isfahanskog cara. Kerem i Aslı došli su na Ovaj svijet kao plodovi čarolija jednog *evlije* (dobrog) nakon dugog i gotovo beznadežnog iščekivanja poroda u obje porodice. No, iako su majke oboje novorođene djece obećale jedna drugoj da će dati svoje dijete kao bračnog druga onome drugom, Crni monah se tome od početka žestoko protivio. Kad je kći porasla i postala prava ljepotica, monah je zaključio: "Naš put je različit, kao i naši jezici i naše vjere. Zašto bismo našu kćer, lijepu poput mjesečine, dali carevom sinu? Gledao sam njezin dlan i vidio rastanak, iako mi razlog rastanka nije poznat. Dok ne odemo iz Isfahana, car nas neće ostaviti na miru."

Od tada monah neprestano mijenja mjesta boravka sa svojom porodicom, a Kerem ga, zajedno s vjernim drugom Sofijem u stopu prati. Radnja ove priče teče od Isfahana, Zengija, Hoja, Gendža, Čildira, Vana, Revana do Tbilisija u Gruziji, Halepa, Antakje i mnogih drugih manjih mjesta u kojima se dešavaju nevjerojatni događaji i prepreke koje Kerem uvijek savladava. Kada najzad Crni monah pristane dati kćer Keremu, daruje joj haljinu koju će obući za prvu bračnu noć, a na kojoj su začarana dugmad koja se nakon otkopčavanja ponovo sama zakopčavaju. U silnoj muci cjelonoćnog otkopčavanja, Kerem u plamenu žudnje gori

i pretvara se u pepeo, a Aslı se, kupeći njegov pepeo svojom kosom, i sama zapali i izgori. Poruka ove narodne priče, kao i spomenutih djela Attâra i Zijaije Mostarca, govori da se ljubav može ostvariti samo nakon smrti, odnosno na Onom svijetu.

Ep o Manasu

Najznačajnija karakteristika destana kao najstarijeg oblika narodne književnosti je to da on nije plod pojedinca ili jednog umjetnika, nego stvaralačkog genija čitavog naroda. U turskoj epskoj tradiciji posebno mjesto zauzima *Destan o Manasu*. Upravo zahvaljujući ovom destanu, do naših dana sačuvana je tradicija turkijskih naroda, narodna pjevanja i kazivanja o mnogim temama kao što su ratovi, seobe, politička previranja.

Destan o Manasu, kao dio folklora Kirgiza, iako se na prvi pogled doima kao djelo o ratu za nezavisnost junaka po imenu Manas, ne govori samo o ratu već sadrži bogate podatke o tradicijama, privrednom stanju, vojnoj organizaciji, vjeri, odnosno svim aspektima društvenog života ovog turkijskog naroda. *Destan o Manasu* počinje rođenjem glavnog junaka Manasa i nastavlja opisom njegovih brojnih pustolovina. Nakon prvog pjevanja, koje prati Manasov život sve do smrti, u drugom se govori o rođenju, životu i smrti Manasovog sina Semateja, a u trećem o rođenju i borbama njegova unuka Sejteka.

Manas, junak kome nema ravna i pred kojim dršću ne samo neprijatelji nego i njegovi najbliži, sudjeluje u borbama protiv Kineza, Sarta (narod perzijskog porijekla koji živi u Indiji) i Iranaca, te uvijek iz bitaka izlazi kao pobjednik. Na svom konju, oklopljen pancir-košuljom koja ga štiti od strijela, obilazi čitav svijet sa svojim prijateljem i iz svakog sukoba izlazi kao pobjednik. Sam destan sadrži elemente koji se odnose na sve turske junake te obuhvata događaje koji pripadaju svim turkijskim narodima.

Wilhelm Radloff, ruski orijentalist njemačkog porijekla, prvi je prikupio i publicirao ovaj destan, te utvrdio da ep obuhvata druge priče i odlomke o historijskim i mitskim junacima sve do Džengizovih sinova. Sam destan nastao je u XI i XII stoljeću, u eri islamizacije turskih plemena. To je ep koji govori o borbama nomada i sjedilačkog stanovništva, o plemenima koja su primila islam ali i o onima koja nisu.

Narodna književnost u Anadoliji

Nasruddin Hodža

Usmena narodna književnost Anadolije od XIII stoljeća obilježena je ličnošću narodnog mudraca i humoriste Nasruddina Hodže. Brojne su nedoumice vezane za njegov identitet, ali se uglavnom vjeruje da se rodio na samom početku XIII stoljeća, blizu grada Sivrihisara. Prema predaji, školu je pohađao u Konyi, a onda se nastanio u Akšehiru, gdje je radio kao kadija ili propovjednik. Često je spominjan samo kao Hodža (učitelj, gospodin), a u Iranu i Azerbejdžanu poznat je po imenu Molla Nasreddin. Pripisuje mu se oko 350 priča čiji je on junak a često i pripovjedač.

Priče o njemu raširene su diljem Azije, od Kine do Turske, kao i u dijelu Europe. Uglavnom su ispričane u duhu satire, pohvale ili pak blage ironije, te se najčešće bave ismijavanjem ljudskih slabosti i nedostataka. Riječi Nasruddina Hodže su izravne, odvažne, a ponekad i stidljive i same sebi kontradiktorne. Njegove anegdote odražavaju osjećaje ljudi tog vremena, a najčešće se i zbivaju među "običnim" ljudima, tj. u njima gotovo da i nema života aristokracije ili pak dvorskih krugova. Nasruddina često prati njegov magarac, koji je i sam predmet satire, kao što je i simbol puka koji ima vlastite patnje i boli. U njegovim pričama nema mjesta za konja, životinju koju jašu bogataši, već je uvijek prisutan magarac, pratilac sirotinje.

Religijski stavovi Nasruddina Hodže nisu kruti, te on ulijeva nadu i onim ljudima koji se ne pridržavaju strogih dogmi. Iako u suštini nije zao, često se sveti onima koji ga pokušavaju nasamariti i time otjelovljuje nepobjediv duh naroda. Također se šali i na vlastiti račun, ponekad crnim a ponekad djetinjim i vedrim humorom. Nasruddin Hodža je, zajedno s grčkim junakom Ezopom, također porijeklom iz Anadolije, ostao živjeti na ovim prostorima kao najviše citiran narodni filozof i satiričar. Međutim, on nije junak samo u Anadoliji, njegove su priče jednako prihvaćene širom svijeta. Za razliku od drugih pripovijesti koje gube svoju svježinu i vrijednost u prijevodima, priče Nasruddina Hodže prevladavaju jezičke barijere i često bivaju prevođene na mnoge svjetske jezike.

Reforme u kulturi

Ibrahim Muteferrika i pojava štamparstva u Osmanskom carstvu

Ibrahim Muteferrika, pokretač prve štamparije u Osmanskom carstvu, pisac i državnik, rodio se u gradu Kolosvaru u Erdelju (danas Cluj u Rumunjskoj) između 1670. i 1674. godine. Porijeklom je Mađar, a obrazovan je u katoličkom duhu, u bogosloviji, gdje je naučio grčki i latinski jezik, što mu je uz materinski, mađarski, omogućavalo da se upozna s naučnim dostignućima Europe toga vremena. Po nekim izvorima, on je zarobljen i prodan u Istanbul, a po drugima došao je s grofom Thökölyjem u Istanbul i tu stupio u službu Osmanskog carstva.

Nakon što je primio islam, nalazio se u raznim službama Carstva. Najprije je pripadao redu dvorskih spahija s dnevnom plaćom od 26 akči, 1716. godine, što je prva njegova služba za koju se pouzdano zna. Prije ove službe, 1710. godine, napisao je djelo *Risale-i islamiyye*, kojim je pokazao poznavanje islamske doktrine te strukturu i život Osmanskog carstva. To djelo, zapravo, upućuje na zaključak da je Muteferrika već dugo obavljao određene dužnosti u dvorskoj službi Carstva kojeg je već tada doživljavao svojom zemljom. Godine 1716. postao je *muteferrika* (visoki dvorski službenik) u spahijskom redu, a između 1721. i 1723. godine biva unaprijeđen, te njegova plaća iznosi četrdeset akči dnevno. Narednih godina njegova plaća je kontinuirano rasla, sve dok nije dosegla iznos od 120 akči dnevno koji je primao sve do smrti 1747. godine, više nego i jedan službenik u rangu muteferrike.

U vrijeme rata s Austrijom 1716. godine Ibrahim je dobio zadaću da se nalazi uz Mađare koji su se sklonili u Osmansko carstvo. Jedno vrijeme

služio je kao prevoditelj Ferencu II Rakoczyju koji je bio pozvan u carevinu. Dok je pratio Rakocija u Edreni, Istanbulu i kasnije u Tekirdağu imao je, pored plaće, dnevni dodatak od pedeset akči. Sve do smrti Rakocija, 1735. godine, nalazio se u njegovoj službi, ulažući veliki trud kako bi se pokrenulo štamparstvo. Budući da je Rakoci u jednom pismu velikom veziru Ali-paši zamolio da ovaj preporuči Ibrahima Muteferriku sultanu, Ibrahim je već 1736. godine dobio zadatak da odnese i preda pismo poljskom glavnom hatmanu. Za vrijeme Osmansko-austrijsko-ruskog rata 1737-1739. godine, Ibrahim Muteferrika je 1738. postao *hacegan* na carskom divanu (državni službenik u carskom vijeću). Nakon ovoga je Muteferrika sudjelovao u brojnim pregovorima sa stranim državnicima, da bi 1743. godine postao službeni kroničar Carstva.

Prije nego je formirao pravu štampariju, on je još 1718. godine dobio dopuštenje da pokrene štampanje geografskih karata. Iako karte koje je odštampao nisu sačuvane do danas, na osnovu klišea rađenog za geografsku kartu Mramornog mora iz 1719. godine, možemo ustanoviti kakav postupak štampanja je primjenjivao. Godine 1727, zahvaljujući zauzimanju Yirmisekiz Čelebi-zade Mehmed Said-efendije, dobio je ferman Ahmeda III da pokrene štampariju, za što je pribavljena i fetva šejhul-islama Jenišehirli Abdullah-efendije. Prvu štampariju Muteferrika je osnovao u kvartu Yavuz Selim u svojoj kući, a prva knjiga koju je tiskao 1729. je prijevod djela *Sihahu-l-cevheri* poznatijeg pod naslovom *Vankulu Lugat*. U osnivanju štamparije veliku ulogu odigrao je i Mehmed Seid-efendi, koji je ubrzo sve poslove štamparstva predao Ibrahimu Muteferriki. Do kraja života štampao je sedamnaest knjiga u dvadeset tri sveska. Prva izdanja tiskana su u tiražima od 1 000 do 1 200 primjeraka, a kasnije u tiražima od po 500 primjeraka. Ibrahim Muteferrika intervenirao je u sadržaju pojedinih djela koja je štampao ako je smatrao da ih treba dopuniti ili ispraviti. Tako je sačinio dodatak i čuvenom djelu Katib Čelebija *Cihannuma*, gdje je zabilježio nova dostignuća u znanosti kojom se bavio Katib Čelebi.

Ibrahim Muteferrika napisao je dva samostalna djela. Jedno je *Risale-i islamije*, napisano 1710. godine, čiji se rukopis čuva u biblioteci Sulejmaniji i sadrži 65 listova. Ovo djelo raspravlja o odnosu kršćanstva prema islamu i motivima koji su nagnali autora da prihvati islam. U ovom djelu, koje je objavljeno u Ankari tek 1982. godine, Muteferrika prevodi i tumači određene ajete iz Kur'ana.

Vesiletu't-tiba'a napisao je 1726. godine i štampao ga poslije kao predgovor djelu *Vankulu lugati*. Drugo njegovo samostalno djelo je *Usulul-hikem fi nizamil-umem*. Tiskano je 1732. godine. Pripada žanru *sijasetname*, tj. djela koja govore o mudrom upravljanju državom. Godinu prije tiskanja, 1731. godine, Ibrahim Muteferrika je ovo djelo kao rukopis posvetio sultanu Mahmudu I. U tom djelu on raspravlja i o društvenim porecima u Europi, pa kaže da se tamošnji sistemi mogu svrstati u monarhističke, aristokratske i demokratske. Muteferrika smatra da je za uzorno vladanje državom potrebno biti obrazovan i u prirodnim znanostima kao što su fizika, astronomija i geografija. Djelo je prevođeno na njemački, francuski i ruski jezik, a doživjelo je i izdanje s komentarima i naučnom aparaturom u Ankari 1995. godine.

Pored autorskih djela, Ibrahim Muteferrika istakao se i kao prevoditelj, i to najviše s latinskoga jezika. Iako su štampane knjige njegovih prijevoda, rijetke su sačuvane do danas, te tako postoji samo jedan primjerak prijevoda djela Andreasa Cellariusa *Atlas Coelestis*, pod naslovom *Mecmuatu hey'eti'l-kadime ve'l-cedide*. Djelo je napisano, odnosno prevedeno na traženje sultana Ahmeda III, a jedini poznati primjerak nalazi se danas u knjižnici Vojnog muzeja u Istanbulu. Štamparstvo je nakon smrti Ibrahima Muteferrike, idući prema XIX stoljeću, imalo sve veću ulogu u razvoju turske književnosti i kulture uopće.

Tanzimat

"Tanzimat" je naziv za velike reforme kojima je bilo nužno modernizirati tursko društvo, započete još za vrijeme sultana Selima III i Mahmuda II, a koje su svoju istinsku realizaciju dočekale tek koncem četvrte decenije XIX stoljeća. Godine 1839. u Istanbulu, ispred Topkapı Saraya, na Trgu Gülhane, ministar vanjskih poslova Mustafa Rešid-paša pročitao je dekret pod nazivom *Gülhane Hatt-i Hümâyunu* (Carski proglas od Gülhane), čime je označen početak perioda reformi u tursko-osmanskoj historiji pod nazivom "Tanzimat".

Poslije XVIII stoljeća, turska misao i kulturni život počeli su se suočavati s mnogobrojnim, do tada nepoznatim, kulturnim elementima. Do

tog vremena književni izraz bio je pod utjecajem književnosti orijentalno-islamskog kruga, a od tog perioda počinje otvaranje prema Zapadu, ne samo na kulturnom i književnom planu već i na društveno-političkom. Prvi kontakti sa Zapadom ostvaruju se na vojnom planu još u XV stoljeću, osmanskim osvajanjima Europe, a od XVIII stoljeća oni počinju poprimati politički karakter, započet uzajamnim otvaranjem ambasada, a kasnije i konzulata. Promjene na kulturnom planu počinju davati svoje prave rezultate u XIX stoljeću, a od druge polovine XIX stoljeća pojavljuju se konkretni primjeri kako na književnom tako i na kulturnom i vojnom planu. U književnosti se promjene uočavaju posebno uvođenjem u osmanskoj književnosti do tada nepoznatih vrsta: žurnalistike, romana, priče, pisama, drame i opere. Prve novine na turskom jeziku koje je izdala država su *Takvim-i vakayı*, nakon čijeg štampanja počinje objavljivanje stručnih novina kakve su, naprimjer, bile *Vakayi-tibbiye* (medicinske novine). Pojavljuju se i prve privatne, dnevne novine u kojima se objavljuju romani u nastavcima. Prvi vlasnik takvih privatnih novina bio je Šinasi, koji je svoje novine *Tasvir-i Efkar* osnovao 1862. godine. Šinasi je, također, prvi osnovao štampariju u kojoj su se štampale novine s brojnim brošurama, u kojima on objavljuje svoje prve knjige, ali i prve tekstove mladih književnika, te se oko novina formira krug intelektualaca raznolikih profila, koji djeluju poput publicističke škole. Među njima su prvenstveno Ahmet Mithat-efendi, Namik Kemal, Zija-paša i Ahmet Vefik-paša, koji je 1876. godine napisao rječnik *Lehçe-i Osmani*.

Turski narod je pokazao izuzetno zanimanje i za pozorište zapadnog svijeta. Nakon talijanskih i francuskih, prvi turski, tj. osmanski teatar, osnovao je *Gullu Agop* 1867. godine u istanbulskom kvartu *Gedik Paşa*. U ovom pozorištu prikazivana su djela poznatih pisaca poput Namika Kemala, Ali-beya, Ahmet Mithat-efendije i Šemseddina Samija. Također su izvođena djela francuskih, njemačkih i engleskih autora. U ovom pozorištu izvođene su i prve turske opere, kao što su: *Arif'in Hilesi*, *Leblebeci Horor* i *Kose Yahya*. Usporedo s razvojem turske scenske umjetnosti, napisani su i mnogi pozorišni komadi. Pretpostavlja se da je prva bila kratka drama koju je napisao otac Abdülhak Hamida, Hayrullah-efendi, a sam period od 1860. do 1880. smatra se vremenom razvoja i napretka turske dramske književnosti, kada su svoje drame pisali i stvarali: Namik Kemal, Šinasi, Šemseddin Sami, Ahmet Mithat-efendi, Abdülhak Hamid... Ovi

pisci su, umjesto opisivanja vlastitih osjećanja i iskustva, teme za svoja djela birali iz islamske i osmanske povijesti i turskih običaja te tako stvorili nacionalno pozorište (Milli Tiyatro).

U turskoj književnosti se od 1860. godine pojavljuje zapadni oblik romana, a prvi tekst ovog žanra je prijevod francuskog romana koji je 1862. godine načinio Yusuf Kamil-paša pod nazivom *Telemak*. Ahmet Mithat-efendi nastojao je izmiriti turske narodne priče s romanom, pa se može reći da je tursko narodno pripovijedanje modernizirao tako što je pripovijesti pisao u stilu priča i romana zapadnog svijeta. S druge strane, Namik Kemal je, ne uzimajući domaće priče u obzir, počeo pisati romane tehnikom zapadnoeuropskih književnosti. Inspirirani tim književnim tokovima, turski pisci stvorili su uvjete za otpočinjanje novog pravca u književnosti, romantizma, pišući djela koja su opisivala romantične ljubavne zgode. Naspram romantizma nastaju prvi realistički romani i pripovijetke koje su pisali Sami-paša-zade Sezaî i Halit Ziya. Oni su na mjesto mašte i osjećanja iznijeli pozitivistička gledišta. Turski romani tanzimatskog perioda značajan su otklon spram divanskog i narodnog stvaralaštva, jer su za primjer direktno uzimali francuski stil pripovijedanja i pisanja.

Şinasi (Šinasi)

Ibrahim Šinasi-efendi, začetnik modernizacije turske književnosti, rodio se u Istanbulu 1826. godine. Po očeve smrti, kapetana u vojsci koji je poginuo u borbama Osmanlija protiv Rusa 1828. godine, odlazi s majkom kod njezine rodbine. Nakon školovanja u medresi dobiva zaposlenje kao službenik u carskom vojnom arsenalu, gdje se sprijateljio sa starijim i učenim kolegom Ibrahim-efendijom, uz čiju pomoć je naučio arapski i perzijski jezik. U to vrijeme u arsenalu su radili i europski oficiri, među kojima je bio i stanoviti Chateauneuf koji je primio islam i postao poznat pod imenom Rešid-bey, od koga je Šinasi naučio ponešto francuskog jezika, što je probudilo u njemu želju da pobliže upozna kulturu i civilizaciju Zapada. Na to nije trebao dugo čekati jer upravo u to vrijeme vlasti su tražile osobu njegovih godina (sedamnaest), koja bi otputovala u Europu da tamo proučava neke grane zapadne znanosti. Šinasiju je bio samo problem kako svratiti pozornost na sebe, jer po prirodi je bio sramežljiv i izbjegavao je

audijencije na dvoru a uz to nije imao patrona koji bi govorio u njegovu korist. U pomoć mu dolazi Rešid-bey koji ga savjetuje da se izravno obrati Fethi-paši, upravitelju arsenala, te mu sugerira i način na koji bi to trebao izvesti. Prilika da ispuni plan pružila mu se kad je sultan Abdulmedžid posjetio arsenal. Šinasi je istupio pred Fethi-pašu i objasnio kako je on zapravo najbolji izbor za kandidata koji bi putovao u Europu. Naivnost i bezazlenost mladićeva govora zadovoljila je pašu, koji mu je i obećao da će njegov slučaj iznijeti pred Sultana. Upravo to se i desilo, uz to Sultan se dobro sjećao Šinasija, koji je odmah bio pozvan na primanje u dvor. Sedam dana kasnije biva otpravljen u Pariz s mjesečnim primanjima od 750 franaka.

U Parizu se upoznaje s porodicom velikog orijentaliste De Sacya, koji je bio prijatelj Rešid-beya, poznatog kasnije kao Rešid-paša. Ubrzo se Šinasi upoznao i s vodećim imenima književnosti toga doba u Francuskoj, Ernestom Renanom i Alphonseom de Lamartineom. U njihovom društvu utažio je svoju potrebu za znanjem o europskoj kulturi, dok je istovremeno asimilirao principe koji će ga voditi u budućem stvaranju. No, nije zanemarivao ni prvotni razlog svog dolaska u Pariz, studirao je ekonomske i prirodne znanosti, iako je njegov interes bio usmjeren na književnost.

Kad se vratio u Istanbul 1849-1850. godine, Rešid-paša, tada veliki vezir, ponudio mu je mjesto u ministarstvu, a postao je i član Encümen-i Danış Meclis-i Maarif-a (Carska akademija za znanost i književnost), koja je tada i bila osnovana pod pokroviteljstvom sultana Abdulmedžida. No upravo to što je bio pod zaštitom Rešid-paše uzrokovalo je veliku ljubomoru kod njegovih suparnika Fuada i Ali-paše. Iskoristili su Rešidovo svrgnuće s pozicije velikog vezira, ukinuli mu svu novčanu potporu i otpustili ga, isključivši ga iz carske akademije, a kao razlog navedena je smiješna optužba da je Šinasi obrijao bradu dok je boravio u Parizu. Šinasi je uputio gazel Rešid-paši, u kojem se tužio na njihovo ponašanje. Upravo osobe koje su ga sumnjičile bile su optužene od Rešida kad je on ponovo stekao moć i vratio Šinasija na prijašnju poziciju. Nakon smrti Rešid-paše (1858) Šinasijev zaštitnik postao je pjesnik Yusuf Kamil-paša.

Godine 1859. Šinasi je prvi put istupio u javnosti i udruživši se s prijateljem Aga-efendijom izdao list *Tercüman-ı Ahval*. Nakon šest mjeseci povlači se iz suradnje s tim listom i počinje izdavati novi list, *Tasvir-i Efkar*, koji će postati poznatiji od prvog. Krajem 1863. susreo se s Namikom Kemalom, kojeg je uputio u nova učenja, stvarajući prijateljstvo koje će trajati sve do

smrti. Štampanje *Tasvir-i Efkar* označilo je novu epohu u povijesti osmanske literature i jezika. To nije bio samo prvi neslužbeni list, već i prvo javno pojavljivanje "moderne škole". Tada je prvi put jedan osmanski pisac, kao dobar poznavatelj europskih jezika i književnosti, usmjerio svoj rad na promjenu samih temelja cijelog turskog literarnog stila.

Čak i oni koji su se protivili njegovu radu priznavali su mu odvažnost i sposobnost, a Fuad-paša primio je Šinasija u svoj krug. Zajedno su osnovali list *Jeride-i Askeriyye*. Šinasiju je bio otvoren put za dalja napredovanja, tako da je trebao postati član vrhovnog suda (Visoke Porte). No Šinasi nije bio čovjek koji je volio takvu vrstu obaveze, pa je da bi izbjegao ponuđeno mjesto bez izravnog odbijanja ove velike časti otputovao u Pariz 1864. godine ostavivši Namiku Kemalu upravljanje listom.

Sljedećih nekoliko godina proveo je u Parizu sastavljajući veliki turski leksikon i proučavajući cijeli fond orijentalne literature u Nacionalne biblioteke. Taj veliki posao nikad nije bio dovršen, jer je autor uspio stići do slova *ta*. Neki od tih četrnaest tomova, svaki od po približno hiljadu stranica, nalaze se u Francuskom azijskom društvu, a neki u kolekciji Daniela Szilagyija u Budimpešti.

Kada je sultan Abdulmedžid posjetio Pariz 1867. godine, Fuad-paša bio je u njegovoj pratnji. Tom prilikom je privatno posjetio Šinasija, koga je uspio nagovoriti da se vrati u domovinu, obećavši mu upravljanje nad Izmirom. No već po dolasku u Istanbul dobiva novi zadatak u Parizu, jer u to vrijeme umire Fuad (1869), tako da Šinasi ostaje u Parizu do početka francusko-pruskog rata 1870. godine, kada se ponovo vraća u Istanbul, gdje je i umro 1874. godine.

Šinasi se s punim pravom smatra začetnikom modernih tokova u osmanskoj književnosti jer je bio prvi koji je težio promjeni književnosti iz razonode za učenjake i obrazovane u instrument moralne i intelektualne edukacije cijelog naroda. Način na koji se to može učiniti Šinasi je naučio na Zapadu, a to je zamjena izvještačenog izražavanja prirodnim, te podređivanje načina pripovijedanja sadržaju, prilagodba stila u svrhu karakterizacije likova. Kako bi u tome uspio bilo je potrebno promijeniti postojeći jezik turske književnosti. Književnici prije njega pokušavali su to učiniti, ali nikad nisu u potpunosti uspjeli. Šinasi je tačno znao šta želi i kako to može postići, našavši u francuskoj literaturi model. Pisao je jezikom koji u sebi sadrži jasnoću i eleganciju, zadivljujuće prilagođenu

sadržaju s jednostavnim, moralnim i intelektualnim podukama za koje je smatrao da su bit književnosti.

Njegov cilj je bio stvoriti prikladan turski idiom koji bi on uspostavio, a njegovi sljedbenici nastavili razvijati. Jedan od važnijih principa njegove revolucije jezika jest dominacija prirodnog nad vještačkim. Prvi korak na tom putu bilo je čišćenje brojnih beskorisnih dodataka i lažnih ukrasa u jeziku. Od tada je jedan od ciljeva modernih tokova u turskoj književnosti bio i razvoj samog jezika. Ipak, nije se nastojalo zamijeniti naturalizirane perzijske i arapske riječi napola zaboravljenim turkijskim riječima. Proučavala se i sistematizirala zapostavljena turska gramatika, te se okrenulo važnim izvorima skrivenim u nativnom idiomu, a u književnost su se unosili ekspresivni izrazi do tada ograničeni samo na pučki jezik.

Jezička revolucija koju je Šinasi podstaknuo nastavljena je i nakon njegove smrti reformama sultana Mahmuda II, kada studij francuskog jezika i francuske književnosti postaje uobičajen među obrazovanom klasom ljudi, te se rađa shvaćanje da ključ za očuvanje turske književnosti leži u prilagođavanju i izgradnji identiteta u duhu Zapada.

Ako na trenutak zanemarimo nedovršen *Leksikon*, koji nikad nije bio publiciran, obim pisanih djela Šinasija nije posebno velik. Njegovi najozbiljniji radovi su prozni, politički, književni i socijalni članci, koje je pisao za različite časopise, a naročito za vlastiti list *Tasvir-i Efkar*. Snažan praktični zaokret u njegovu načinu razmišljanja i osjećaj za preciznost nisu bili prikladni za poetski izraz. Tako su njegova nastojanja, kao i onih koji su ga slijedili, bila usmjerena na razvoj proze. Ipak postoji nekoliko religioznih poema, među kojima i jedna himna nabijena osjećanjima snage i ponosa. Najvažniji njegovi radovi su prijevodi s francuskog jezika. S iznimkom jedne La Fontaineove basne, *Vuk i janje*, koja je bila izvedena u cijelosti, prevođeni odlomci uglavnom su fragmentarni, a najvećim dijelom su od Racinea i Lamartinea. Nije nastojao sačuvati ni metar ni formu originala, ali smisao je prenesen iznimnom preciznošću.

Upravo mali svezak koji sadrži te prijevode, a koji je prvi put bio izdan 1858. godine, smatra se početkom "moderne škole" osmanske književnosti.

Proučavanje La Fontainea inspiriralo je Šinasija da napiše nekoliko basni u stihovima. Tri basne pojavile su se u knjizi pjesama pod nazivima: *Magarac i lisica*, *Mladi orao i vrana* i *Komarac i pčela*. Navedene basne, naročito prve dvije, pisane su jednostavnim, čak bi se moglo reći kolokvijalnim

jezikom a ništa slično zapravo se nije pojavljivalo u ranijoj osmanskoj književnosti. Šinasi se isticao također i upotrebom čisto turskih riječi, izbjegavajući sve posuđeno iz perzijskog i arapskog jezika.

Pored stihova u modernom maniru, Šinasi je autor *Divana* koji sadrži nekoliko kasida i gazela i znatan broj kronograma pisanih u starom stilu bez posebne estetske vrijednosti. Naročito su gazeli hladni i beživotni.

Svoj izniman smisao za humor i potrebu da mu stalan izvor inspiracije budu njegov narod i jezik pokazao je u drugim radovima, naročito u drami *Şair Evlenmesı* (Pjesnikovo vjenčanje) i djelu *Tenasuh Hikayesi*.

Kronološki gledana, njegova djela mogu se navesti sljedećim redom:

– *Tercüme-i Manzume*, zbirka prijevoda djela La Fontainea, Lamartinea, Racinea, Gilberta i Fénelona izdana 1858. godine.
– *Şair Evlenmesi*, drama i prvo djelo prilagođeno teatru zapadnoga tipa na turskom jeziku, izdano u listu *Tercüman-i Ahval* 1860. godine. Djelo je pisano narodnim jezikom u koji su infiltrirane teme iz folklora i narodnog vjerovanja. Autor je likovima dao imena koja ih i karakteriziraju. Kratkim, srdačnim i jednostavnim narodnim govorom najbolje je istakao satiru u ovom djelu koje pruža sliku turskoga društva, a ujedno je i temelj turskoga modernog teatra.
– *Durub-i Emsal-ı Osmaniye*. Nakon Kašgari Mahmuda, ovo je najljepša zbirka sakupljenih turskih poslovica. Šinasijev doprinos izuzetan je ne samo zato što je sakupio velik broj narodnih izreka već i zato što je toj zbirci dodao prijevode pojedinih izreka na arapski i francuski jezik. Zbirka je publicirana 1863. godine.
– *Divan*, zbirka poezije u starom maniru.
– *Müntehabât-ı Eş'ar'ım* (Moj izbor poezije).
– *Şiirler* (Pjesme), zbirka poezije spjevana je u duhu divanske poezije i izdana 1862.

Za sobom je u rukopisu ostavio i četrnaest tomova turskog leksikona.

Namik Kemal

Jedan od velikih reformatora turske književnosti iz druge polovine XIX stoljeća, odnosno iz prve generacije tanzimatskih pisaca, uz Šinasija, bio je Namik Kemal. Sin je glavnog astronoma, a rodio se 1840. godine

u Tekirdağu. Potječe iz porodice koja je u različitim vremenima ostvarila velike uspjehe u raznim oblastima znanosti i kulture.

Kada je Namik Kemal imao dvije godine, umrla mu je majka, a s obzirom na to da se otac oženio drugom ženom, njega je uzeo sebi majčin otac Abdullatif-paša. On je bio visoki državni službenik koji je po dužnosti dosta putovao, pa Namik Kemal obilazeći s njim različite oblasti nije mogao steći sistematično obrazovanje. Tijekom povremenih boravaka u Istanbulu stjecao je obrazovanje kod privatnih učitelja iz ruždije, te je tako ovladao zadovoljavajućim znanjem iz književnosti te turskog, arapskog i perzijskog jezika. Pokazivao je znanje i u vještinama kao što su lov i konjaništvo.

Dok je Abdullatif-paša bio na dužnosti u Sofiji, Namik Kemal je ostao uz njega, sve do 1857. godine, kad je imao sedamnaest godina, te je osjetio potrebu da se osamostali i dođe u Istanbul. U početku je pisao dosta uspješne pjesme u duhu divanske književnosti. U to vrijeme u Istanbulu je osnovano posebno književno društvo "Encümen-i Şuara" (Društvo pjesnika). Članovima ovog društva bio je cilj oživljavanje i produžavanje stare poezije naspram nekih novih utjecaja sa Zapada. Svi stari i istaknuti pjesnici tog vremena, poput Arifa Hikmeta, Jenišehirli Avnija, Leskofčali Galiba, uglavnom su bili njegovi članovi. I Namik Kemal je pristupio ovom društvu koje je bilo veoma naklonjeno stilu i ljepoti misli njegove umjetnosti. Do tog vremena, njegovo ime je bilo samo "Kemal", pa mu je jedan od članova ovog društva preporučio da upotrebljava ime "Namik" kao pseudonim. Od tada se ovaj pjesnik potpisuje kao Namik Kemal. Prvih nekoliko godina u Istanbulu Namik Kemal je živio, može se reći, poput besposličara i skitnice.

Kad se upoznao sa Šinasijem, koji je prepoznao veliku nadarenost ovog mladića, napustio je prijašnji način života, a istovremeno je došlo do velikih promjena u njegovom poimanju umjetnosti i društva. Prije svega, oslobodio se divanske književnosti kojom je do tada bio zaokupljen, naučio je francuski jezik i počeo razumijevati zapadnjačka shvatanja. Bio je uvjeren da njegova književnost i umjetnost nisu samo fantazija, već da su društvu potrebne i korisne. Na sve ove promjene podstaknuo ga je Šinasi. Istovremeno je radio u Ministarstvu inozemnih poslova i za Šinasijev list *Tasvir-i Efkâr*, koji je u to vrijeme bio za osmansko društvo nešto sasvim novo, pisao članke koji su budili nacionalnu svijest. Svojim pisanjem izazvao je ubrzo sumnjičavost kod vladinih i državnih ljudi. Kada Šinasi 1865. godine odlazi u Europu, svoj list ostavlja nekolicini mladića,

posebno Namiku Kemalu, koji ga je vrlo uspješno uređivao. U to vrijeme osniva se društvo "Nove Osmanlije", te mladi novinar zauzima mjesto među prvim članovima ovog društva. Budući da je država bila obaviještena o radu tajnog društva, njegovi članovi morali su se udaljiti, a uskoro se osjetila potreba i za Namik Kemalovim premještanjem iz Istanbula. Kemal je imenovan pomoćnikom valije Erzuruma, pa je otišao na ovu dužnost poput nekoliko njegovih prijatelja. Godine 1867. pobjegao je sa Zija-pašom u Pariz. Tu su se zadržali veoma kratko. Iz Pariza su prešli u London. U Londonu je sa Zija-pašom ponovo počeo izdavati svoj list *Hürriyet* (Sloboda). "Sloboda" je objavljivala najvažnija Namik Kemalova prozna djela, najljepše pripovijetke, politička gledišta i patriotske članke. Godine 1879. list je prestao izlaziti jer je došlo do sukoba među mladim književnicima zbog nedostatka materijalnih sredstava. Zbog toga je Namik Kemal, poput drugih, bio prisiljen vratiti se u Istanbul. Kratko nakon njegovog povratka umro je veliki vezir Ali-paša, a na njegovo mjesto je došao Mahmut Nedim-paša. Namik Kemal je, poput svih patriota, nezadovoljan lošom vladavinom Mahmut Nedim-paše, istupio protiv njega. Žestoko je napadao vladu kritizirajući je, u početku u nekoliko različitih listova, a kasnije u svom listu *Ibret* (Pouka) koji je izdavao skupa sa svojim prijateljima. Posebno su ga voljeli intelektualci i narodne mase, dok su vlastodršci bili veoma kivni na njega. Da bi ga ušutkali, postavili su ga na dužnost namjesnika Gelibolu. Međutim, on je i odatle nastavio slati svoje članke potpisivane samo inicijalima. Zbog toga su ga smijenili s dužnosti na kojoj nije proveo ni punu godinu. Namik Kemal je došavši u Istanbul počeo pisati tekstove s istim elanom, potpisujući ih ponovo punim imenom. Godine 1873. završio je pisanje drame *Vatan yahut Silistre* (Domovina ili Silistre) i dao je da se prikaže u pozorištu Gedik-paša. Ovom predstavom izazvao je buru oduševljenja. Gledaoci su dugo preplavljivali ulice u iščekivanju da se pisac pojavi. Vlada je iskoristila ovu povoljnu priliku, mladi pisac je uhapšen i prognan u tvrđavu Magosu na Cipar. Namik Kemal je u Magosi ostao 38 mjeseci. I ne požalivši se izdržao je ovo progonstvo. Tu je napisao svoja najznačajnija djela. Godine 1876, nakon Abdülazizovog silaska s prijestolja i postavljanja Murata V za vladara, bio je oslobođen, te se vratio u Istanbul. Bio je bliski prijatelj novog vladara i nadao se da će zbog njegovog dolaska na vlast njegov narod i zemlja steći ugled. Ali poslije tri mjeseca, iz nepoznatih razloga, Murat V je zbačen s prijestolja, a na vlast je došao

Abdulhamid II. Novi sultan kao da je u početku, poput ostalih slobodnjaka, pokazivao simpatije prema Namiku Kemalu. Zbog toga ga je izabrao u komisiju koja je trebala napraviti ustav u pripremi konstituiranja prvog parlamenta. U prvim danima Osmansko-ruskog rata na vidjelo je izašlo neslaganje između sultana i njegovih sljedbenika. Godine 1877. Namik Kemal je prvo uhapšen, a potom je udaljen iz Istanbula imenovanjem na funkciju midilijskog namjesnika. Tamo je ostao oko osam godina. Godine 1884. vraćen je na Rodos, a 1887. na Sakiz. Posljednjih jedanaest godina života Namik Kemal proveo je kao izgnanik na tri otoka, da bi 1888. godine umro na otoku Sakiz. Pošto je s vremenom veoma zavolio Gelibolu, izrazio je želju da kada umre ondje bude ukopan. Na zahtjev njegovog prijatelja Ebuzziya Tevfika pokopan je u Geliboluu, kraj mezara Sulejman-paše, jednog od prvih osvajača Rumelije.

Književni opus

Među književnicima tanzimatskog perioda posebno mjesto pripada Namiku Kemalu, autoru brojnih dijela iz različitih književnih žanrova. Može se reći da se on igrao perom u gotovo svim granama književnosti. Pisao je poeziju, romane, pozorišne predstave, kritike, ljetopise, članke za časopise, pisma i humoreske. Ovog velikog pjesnika i pisca niko iz njegove generacije nije mogao dosegnuti jer se radi o misaono dubokom, prefinjenom i snažnom umjetniku. U reformističkom djelovanju njegovi pokretači bili su domovina, narod i sloboda.

Postoje tri etape u razvoju pjesnika Namika Kemala. Prva etapa obuhvata djela iz djetinjstva i mladosti. Oblik, jezik, tema i estetika ovih djela u duhu su divanske poezije. Druga etapa počinje nakon njegovog upoznavanja sa Šinasijem, kada se još nije mogao snaći bez uobičajenih formi i jezičkog izražavanja divanske književnosti, ali po duhu i smislu odvojio se od nje u velikoj mjeri. Treća etapa očituje se u obliku, pa čak i stilu, jer u pjesmama koje je napisao u toj etapi Kemal je nov i drugačiji i po unutrašnjoj i po vanjskoj strukturi pjesama; u njima ne postoji nikakva veza s divanskom poezijom. Sloboda, domovina i ljubav prema narodu glavne su teme u njegovim pjesmama.

Namik Kemal autor je *Divana* koji je dopunio gazelima napisanim u mladosti, iako je većinu njih, prema jednom kazivanju, poderao i spalio.

Pjesme iz kasnijeg perioda objavio je sabrane u jednoj knjizi. Kemal je značajan i kao historičar, čije se rasprave, članci i proučavanja nalaze u različitim historijskim djelima, pa čak i u kvalitetnim udžbenicima. Ni u jednom od ovih tekstova historija nije proučavana objektivno i sa znanstvenim metodama, već mu je primarni cilj bio buđenje naroda podsjećanjem na slavnu prošlost.

Također, Namik Kemal smatra se začetnikom turskog romana i jedan je od prvih koji se bavio tom književnom vrstom. Romane je pisao pod utjecajem francuskog romantizma, ali su oni u tehničkom smislu slabi, pa čak i u pogledu jezika i stila manjkavi. Većina ovih djela je lišena radnje, veoma dugačka i puna pjesničkih opisa. Autor posredstvom junaka iznosi vlastita osjećanja i misli. Namik Kemal je najviše pisao dramska djela. U dramama se nalaze poglavlja njegovih kratkih pjesama. Općenito, teme njegovih dramskih djela bogate su i raznovrsne, uglavnom su to povijest, ljubav prema domovini i narodu i problemi društva. Jezik u njima je nedirnut i čist. Međutim, udaraju u oči teškoće oko usklađivanja scene i tehnički nedostaci i u dramskim djelima kao i u romanima.

Može se reći da je Namik Kemal jedan od začetnika turske književne kritike, koji shvata kritiku kao oblast književnosti, iako je više doživljava kao kuđenje nego kao oblik valorizacije koji može biti i pozitivan. Francusku riječ *critique* (kritika) prevodi kao *muhaze* (kritika), a poznato je da *muhaze* ima značenje kao što su "grdnja, pogrda, ogovaranje". Stoga kritiku koju je napisao za *Harabat* (Ruševina) naziva čak *Tahrib-i Harabat* (Rušenje ruina). Iako se u tom nazivu krije igra riječi, on jasno upućuje na autorovo mišljenje o kritici kao književnoj vrsti.

Namik Kemal bio je u svoje vrijeme veliki majstor u pisanju provokativnih članaka. Pisao je o domovini, slobodi, narodu i kulturi u tekstovima koji su izlazili u različitim časopisima i listovima, kako u Europi tako i u domovini. Bio je vrlo agresivan i hrabar u kritici ponašanja i postupaka vlade i državnika koji su nanosili štetu svojoj zemlji. Glavni razlozi zbog kojih je proveo veći dio života u izgnanstvu su članci ove vrste. Namik Kemal je u tim člancima, koji su bili vrlo popularni, izvrsno prikazivao mišljenje narodnih masa, iako mu je trebalo dosta vremena da to postigne. Dugo je Kemal pisao satiru i humor i objavljivao ih anonimno.

Iako Namik Kemal nije bio odmah priznat kao umjetnik, dao je velik i značajan doprinos turskom društvu i umjetnosti, a u duši turskog naroda

probudio je oduševljenje, ostavljajući turskoj književnosti bogata i raznovrsna iskustva, čime je zauzeo značajno mjesto u historiji književnosti.

Kemalova najznačajnija djela mogu se navesti sljedećim redoslijedom:

- *Pjesme*, zbirka poezije priređena i objavljena u više navrata od različitih priređivača,
- *Cezmi*, roman historijskog karaktera,
- *Intibah*, avanturistički roman moralno-poučnog karaktera, koji je jedno vrijeme bio preimenovan u *Sergüzeşt-i Ali Bey* (Avantura Ali-beya),
- *Vatan yahut Silistre* (Domovina ili Silistre) drama,
- *Jadno dijete*, pozorišni komad koji se bavi problemima društva,
- *Akif-bey*, drama koja se također bavi problemima društva,
- *Gülnihal*, *Veličanstvo Harzemšah* i *Crna nesreća* pozorišni su komadi koji se oslanjaju na historijske teme,
- *Sjaj pobjede*, *Kanije*, *Opkoljavanje Silistre*, *Zapušteni dokumenti* i *Historija Osmanlija* djela su historijskog i biografskog karaktera.

Ziya Paşa (Zija-paša)

Jedan od vodećih tanzimatskih književnika i nosioca preporodne književnosti Zija-paša rodio se u Istanbulu 1825. godine kao sin carinskog službenika na Galati. Završio je ruždiju u kvartu Bayazit, nakon čega je primljen u pisarnicu velikog vezira. Kasnije je, uz pomoć Mustafe Rešid-paše, kao tridesetogodišnjak, postao sekretar u jednom od ministarstava. Vlastitim trudom je naučio francuski jezik. Dolaskom Ali-paše na mjesto predsjednika vlade (velikog vezira) otpušten je s posla na dvoru. Kako bi bio udaljen iz Istanbula, poslan je na druge administrativne poslove izvan prijestolnice. Imenovan je za inspektora na Cipru (1861), u Amasyi (1863), a potom izabran za poslanika u Velikoj skupštini. Priključio se pokretu "Mladih Osmanlija" koji su se zalagali za uvođenje ustava. Zbog neprijateljskog stava Ali-paše prema njemu, razmišlja o potrebi pokretanja političkih reformi u Osmanskom carstvu. Na traženje osnivača društva "Mladih Osmanlija" Mustafa Fazil-paše bježi u Pariz (1867) odakle nakon kraćeg zadržavanja odlazi u London. U Londonu je zajedno s Namikom Kemalom kratko izdavao list *Hüriyyet* (Sloboda), a kada je saznao da se Mustafa Fazil-paša

nagodio s vladom, prelazi u Ženevu (1870). Sljedeće godine, po smrti Ali-paše, vratio se u Istanbul i ponovo uključio u politički život zemlje. Obavljao je funkciju namjesnika Konye, a potom i Adane, gdje je i umro 1880. godine.

Zija-paša ubraja se među vodeće tanzimatske pisce, zajedno sa Šinasijem i Namikom Kemalom. Svaki od njih doprinio je u razvoju određene književne oblasti, a svi su se ogledali u drami i poeziji. Zija-pašin talent najviše je došao do izražaja u poeziji. No, iako je pisao o tome da treba promijeniti teme i forme poezije, on počinje pjevati na stari način, pjeva kaside i terdži-i bendove, klasične forme divanske poezije. Kao prvi antologičar stare arapske, perzijske i osmanske poezije sačinio je antologiju pod naslovom *Harabat*, zbog čega je morao polemizirati sa svojim inače dobrim prijateljem i suradnikom, Namikom Kemalom.

Jednako kao Šinasi i Namik Kemal, Zija-paša istakao se u prevodilaštvu. Posebno treba istaći njegov prijevod *Emila* od Rousseaua, koji je sačinio vjerovatno za vrijeme boravka u Ženevi.

Kao i većina tanzimatskih književnika, i Zija-paša pisao je dramska djela, ali se naročito isticao kao pjesnik. Njegova poema *Terkib-i bend* neprolazne je umjetničke vrijednosti. Također mu je čuvena satira *Zafername* (Knjiga o pobjedi) koja, zapravo, predstavlja oštru kritiku Ali-pašine vladavine.

Zija-paša pisao je poeziju po uzoru na divansku književnost. Usredsredivši se na državne i nacionalne probleme, nakon što je upoznao zapadni svijet i tamošnje viđenje prava, pravde i slobode, i ove teme je obrađivao kroz svoje pjesme, što predstavlja novinu u divanskoj književnosti. Njegov poznati članak *Şiir ve insan* (Poezija i čovjek) obrazlaže kakav treba biti jezik nove turske književnosti, bilo da se radi o poeziji ili prozi. Tako je on jedan od prvih koji kao uvjet postavljaju prvenstveno zdrav odnos prema jeziku i književnosti. Zija-paša obrađivao je kroz svoju poeziju teme didaktičkog karaktera.

Među njegovim djelima dominiraju zbirke poezije i prijevodi, koji se mogu navesti sljedećim redom: *Endülüs Tarihi* (prijevod), *Engizisyon Tarihi* (prijevod) *Emile* (prijevod), *Eş'ar-i Ziya* (Zija-pašine pjesme), *Külliyât-i Ziya Paşa* (sabrane pjesme), *Harâbât* (Antologija turske, arapske i perzijske poezije), *Rüya* (stanje i uprava Osmanske države), *Veraset Mektuplari*, *Terkib-i Bend*, *Terc-i Bend* (pjesme) i *Zafernâme*.

Abdülhak Hamid Tarhan

Abdülhak Hamid Tarhan rodio se u Istanbulu 1852. godine. Još kao dijete naučio je engleski i francuski, a kasnije i perzijski jezik, što mu je omogućilo da upozna perzijsku književnost. Slično većini književnika tanzimatskog perioda, i on je u svojim djelima obrađivao teme koje se odnose na državne i nacionalne probleme, kao i pitanje slobode. Ipak, u poređenju s drugima, čini se da je ta tema kod Hamida manje zastupljena te da se u prvom planu javlja ideja "umjetnost radi umjetnosti". Naprimjer, u Šinasijevim, Zija-pašinim i Namik Kemalovim djelima prisutan je stav prema funkciji umjetnosti namijenjenoj dobrobiti zajednice, odnosno naroda, dok kod kasnijih pisaca s Hamidom na čelu, zatim Redžai-zade Mahmut Ekremom i Sami-paša-zade Sezaîjem prevladava stav "umjetnost radi umjetnosti". Abdülhak Hamid, kao snažan i izražajan umjetnik, za razliku od ostalih, posjeduje inovativnost. Napisao je mali broj kasida i gazela koji, iako sadržavaju formu divanskih pjesama, u svemu ostalom oslikavaju njegovu ličnost, kao i atmosferu koja je nešto novo u odnosu na način pisanja njegovih suvremenika.

Abdülhak Hamid je zapravo tradiciju stare književnosti, koja se osjećala u poeziji i u periodu "Tanzimata", jednostavno zanemario uzimajući za temu prizore iz svakodnevnog života.

Svoja djela pisao je tako što je strofe i rimovanje izvodio njihovim isprepletanjem po vlastitoj volji i tako dokazao potrebu oslobađanja umjetnika od starih ukalufljenih formi. Ipak, među tanzimatskim pjesnicima najviše je upotrebljavao osnovni element poetskih formi, slogovni metar. Još jedna karakteristika koja ga odvaja od ostalih tanzimatskih pjesnika je iznošenje filozofskih misli u poeziji, što su i drugi činili ali u mnogo manjoj mjeri. U njegovim raznovrsnim pozorišnim djelima moguće je uočiti utjecaj Corneillea, Racinea i Shakespearea, ali se ne može vidjeti utjecaj njegovih suvremenika. Veliki dio njegovih pozorišnih komada sadrži teme i junake koji su turskom narodu bili totalno nepoznati (grčke, indijske, arapske, afganske...).

Među njegova najvažnija djela ubrajaju se: *Sahra* (Pustinja), prvo veliko poetsko djelo; *Belde – Divaneliklerim* (Zemlja i moje ludosti), knjiga sjećanja i mladalačkih uspomena iz Pariza; *Kahpe* (Prokletnica), pripovijest o patnjama jedne propale žene; *Makber*, mersija, odnosno tužbalica

koja propituje stavove o egzistenciji, smrti, životu i Bogu; *Validem* (Moja majka), poema posvećena autorovoj majci; *Yadigar-i Harb*, zbirka junačkih pjesama napisanih u vrijeme Prvog svjetskog rata. Također, tu su i tri djela koja se odnose na razmišljanja o bitku i metafizici pod naslovima: *Tayflar Geçidi*, *Arziler* i *Ilham-i Vatan*, kao i dramska djela u stihu: *Sardanapal*, djelo koje se odnosi na asirsku povijest; *Eşber*, tragedija koja govori o Iskenderovom putovanju na Istok; *Tezer*, djelo o pravdi i slobodi. U svojim djelima obrađivao je i teme iz turske povijesti *Liberte*, *Ilhan*, *Turhan*, *Hakan* i *Kanuni'nin Vicdan Azabı*. Njegove drame su i *Macera-yi Aşk*; *Sabr ü Sebat*; *Içli Kız*, *Duhter-i Hindu*, *Ibn-i Musa*, *Finten*, te *Tarık*, drama o arapskom osvojenju Španjolske.

Redžai-zade Mahmut Ekrem

Redžai-zade Mahmut Ekrem rodio se u Istanbulu 1847. godine. Obrazujući se u školi "Hariciye Mektubi Kalemi" upoznao se s Namikom Kemalom, koji je tada upravljao Šinasijevim novinama *Tasvir-i Efkar*. Pod Kemalovim utjecajem počeo je usavršavati svoj francuski jezik te novim stilom pisati članke za novine. U to vrijeme je postepeno počeo unositi promjene u svoju poeziju, napuštajući tradiciju i usmjeravajući se ka svemu netradicionalnom i novom. Prevodi s francuskog jezika, a članci koje je pisao za *Tasvir-i Efkar,* kao i prve pjesme sakupljene i objavljene u knjizi učinile su ga poznatim. S dvadeset tri godine postao je glavni pripravnih u Državnom vijeću (Şurayi Devlet), istovremeno poučavajući književnost u školi koja je kasnije dobila naziv Fakultet političkih nauka. Godine 1882. objavio je svoje poznato djelo *Talim-i Edebiyat* (Učenje o književnosti).

Ekrem je u predgovoru knjige jednog mladog pjesnika napisao da rima ne postoji radi oka, već radi uha, na što su neprijateljski reagirali svi oni koji su se čvrsto držali tradicije. Da bi im mogao odgovoriti, oglasio se u časopisu *Servet-i Fünûn*, koji do tada nije imao književni karakter, ali ga zahvaljujući Ekremovim člancima počinje polahko stjecati. Tako je 1896. godine osnovano istoimeno udruženje. Redžai-zade Mahmut Ekrem bio je zaštitnik i osnivač književnog pokreta "Servet-i Fünûn". Nakon zatvaranja ovog časopisa i raspada Udruženja prestao je baviti se književnim stvaralaštvom.

Među njegova najznačajnija djela ubrajaju se: *Nağme-i Seher*, knjiga pjesama; *Nâçiz*, knjiga pjesama; *Tefekkür*, knjiga pjesama; *Yâdigâr-i Sebâb*, knjiga pjesama; *Zemzeme*, zbirka koja sadrži tri knjige pjesama objavljivanih jedna za drugom; *Pejmürde*, knjiga pjesama; *Nijad Ekrem*, knjiga sjećanja na sina Nijada; *Muhsin Bey*, roman; *Araba Sevdasi* (Ljubav prema kolima), roman.

Također su tu i drame *Afife Anjelik*, *Vuslat Yahut Süreksiz Sevinç* i *Çok Bilen Çok Yanilir*, kao i istraživanje nekoliko poznatih divanskih pjesnika pod naslovom *Kudemâdan Birkac Şair*.

Ahmet Mithat-efendi

Jedan od najproduktivnijih autora u turskom novinarstvu i književnosti, Ahmet Mithat-efendi, rodio se u Istanbulu 1844. godine, od oca Sulejman-age, zanatlije. Ahmet Mithat je s majčine strane imao starijega brata po imenu Hafiz-aga. Hafiz-aga je kasnije napredovao na državnoj ljestvici i postao paša. U to vrijeme živio je u Nišu koji se nalazio u granicama Osmanskog carstva. Hafiz-paša je svoju majku i mlađeg brata Ahmeta poveo sa sobom. Ahmet Mithat tamo je stekao osnovno i srednje obrazovanje. U vrijeme upravljanja Mithat-paše Dunavom porodica se preselila u Ruščuk u kome se nalazilo sjedište provincije. Mladi Ahmet Mithat-efendi stupio je u glavni pisarski ured u Ruščuku kao službenički pripravnik. Kao pametan, marljiv i poduzetan vrlo brzo se predstavio Mithat-paši i postao njegov štićenik.

Mithat-paša osnovao je provincijske novine po imenu *Dunav*. Ahmet Mithat-efendi, koji je bio opčinjen pisanjem, u ovim novinama prvi put se okušao u pisanju. Kako su se njegovi tekstovi i izbor dopali drugima, nakon izvjesnog vremena uređivanje novina mu je u potpunosti povjereno. Tako je Ahmet Mithat-efendi s jedne strane bio zauzet državnom službom, a s druge žurnalizmom i učenjem francuskog jezika.

Kada je Mithat-pašina valijska služba 1869. godine bila premještena u Bagdad, on je pozvao svog mladog imenjaka da mu se pridruži. Mithat-paša je i tamo osnovao provincijske novine i na njihovo čelo opet postavio Ahmet Mithat-efendiju. U Bagdadu je tada otvorena i prva umjetnička škola za koju je Ahmet Mithat-efendi napisao udžbenike pod općim nazivima *Pripovijesti o moralu* i *Prvi učitelj*.

Njegov stariji brat Hafiz-paša, u to vrijeme gradonačelnik u Iraku, u Basri, umro je 1871. godine, pa je izdržavanje njegove i vlastite mnogobrojne porodice palo na Ahmet Mithatova pleća. Zbog toga je zatražio dopuštenje od Mithat-paše da se vrati svojoj porodici u Istanbul. Odlučivši da osigura prihod za egzistenciju baveći se štamparstvom, u okolini Tahtakale osnovao je malu štampariju. Tu je pisao knjige, tiskao ih i prodavao. Do toga vremena nije bilo autora koji su u toj mjeri bili usmjereni ka narodu, pa su se zbog toga njegove knjige prodavale u velikom broju. U *Predskazanju*, kao i drugim novinama, afirmirao se u kratkom vremenu, a poslije su izašli popularni časopisi poput *Četrdeset hambara* i *Torbak*. Objavljene su i novine po imenu *Pun mjesec* i *Epoha*.

Iako već dobro poznat i prihvaćen, zbog nekih tekstova počeo je stjecati neprijatelje, što je 1873. godine rezultiralo progonstvom zajedno s Namikom Kemalom i drugim sličnomišljenicima. Prognan je na Rodos, gdje je ostao oko tri godine. Tamo je nastavio pisanje i na otoku otvorio školu po imenu "Sulejmanova medresa", u kojoj je poučavao koristeći se novim metodama učenja. Godine 1876. je čak i nakon pomilovanja još neko vrijeme po vlastitoj želji ostao na Rodosu.

Godine 1877. postavljen je na čelo *Kronike zbivanja*, zvaničnih državnih novina, i u direkciju državne štamparije. Naredne godine je osnovao novine *Tumač istine*, koje zauzimaju posebno mjesto u historiji turskog novinarstva. Kako ga ne bi ponovo uputili u progonstvo, držao se krajnje oprezno, trudeći se da podržava Abdulhamida II u svakoj prilici.

Ahmet Mithat-efendi je 1889. godine učestvovao na Kongresu orijentalista koji se održavao u Švicarskoj, kao član turske delegacije. Tako je dobio mogućnost da obiđe Europu. Uspomene na obilazak objavio je u knjizi *Kretanje po Europi*.

Na univerzitetu u Istanbulu, kao i u različitim srednjim i visokim školama, predavao je predmete kao što su historija, historija religija, filozofija. Bio je pomoćni predavač i u Liseju Darulšafahi. Upravo je u školi i umro jedne noći krajem 1913. godine. Pokopan je na malom groblju pored Fatih džamije.

Ahmet Mithat-efendi bio je širokim narodnim masama najbliži pisac tanzimatskog perioda. On je prije svega bio romanopisac i novinar, ali je pisao i djela o brojnim temama iz prirodnih nauka, povijesti i geografije. Osnovni cilj njegovih tekstova bio je usaditi narodu naviku i ljubav za

učenjem i poučavati ga. Ahmet Mithat-efendi se u tim svojim naporima nije zadovoljavao samo ulogom odgajatelja, već je želio i da obrazuje. Zbog toga u njegovim romanima i pričama skoro polovinu sadržaja čine raznovrsne informacije i savjeti. Također, u njegovim romanima prisutna je borba između pravde, istine i moći, gdje istina i pravda uvijek dolaze iznad nepravde i sile. On je narodu usadio naviku čitanja pišući svoja djela narodnim jezikom i pristupačnim stilom. Nastojeći da piše na jeziku koji će narod razumjeti s lahkoćom i s razumijevanjem, Ahmet Mithat-efendi pročistio je i razvio pisani književni turski jezik.

Kompletnu listu Ahmet Mithatovih djela, koja je vrlo opsežna, odnosno broji blizu dvjesto bibliografskih jedinica, veoma je teško dati, zbog toga ćemo navesti samo neke:

Šaljive priče, dvadeset šest tomova priča;

Romani: *Mornar Hasan*, *Seljak Husein*, *Drugi dolazak na svijet*, *Turčin u Parizu*, *Divljenje*, *Anđeo na zemlji*, *Svjedočenje*, *Još uvijek u sedamnaestoj godini*, *Karneval*, *Gospođa Biser*, *Mladoturčin*, *Gospodin Demir*, *Gruzijka* i *Mašta i istina*.

Drame: *Čerkeske naušnice*, *Teško meni*, *Plesačica* i *Otvorena glava*.

Djela esejističkog karaktera među kojima su: *Kretanje po Europi*, putopisne zabilješke; *Srži istine*, djelo historijskog karaktera, *Šta sam ja*, djelo iz oblasti filozofije, *Osnove revolucija*, epohalna historija i događaji, te memoari *Mjesto progonstva* koji sadrže uspomene iz progonstva na Rodosu.

Sami-paša-zade Sezaî

Sami-paša-zade Sezaî rodio se u Istanbulu 1859. godine, kao sin poznatog pjesnika. Poznavao je arapski, perzijski i francuski jezik, kao i književnosti na ovim jezicima. Među književnicima tanzimatskog perioda on je napisao najmanji broj djela. Ako bismo ostavili po strani njegove članke objavljivane u novinama *Şura-yi Ümmet* (Nacionalno vijeće), te s njima istovremeno štampana sjećanja i razgovore u časopisu *Servet-i Fünûn* između 1924. i 1928. godine, možemo govoriti o četiri knjige koje je iza sebe ostavio Sami-paša-zade Sezaî. Iako postoji i pozorišni komad koji je napisao još u mladosti, ovo djelo gotovo da nema nikakvog značaja ni vrijednosti. Njegov najveći doprinos turskoj književnosti ogleda se u

romanu i kratkoj priči. Roman *Sergüzeşt* (Avantura) djelimično naginje ka romantizmu i može se smatrati prvim primjerom u turskoj književnosti koji stremi ka realizmu.

Roman obrađuje događaj koji je jednostavan po svojoj prirodi, ali koji je metodično i vješto opisan, uz pomoć vjerodostojnih opisa likova, mjesta događanja te psiholoških analiza. Većina junaka potječe iz narodnih masa, a u pričama se osjeća utjecaj francuskog književnika Alphonsea Daudeta, što se jasno vidi u samoj metodi pisanja, dok događaji i likovi oslikavaju lokalne ljude i zbivanja. Među objavljena djela Sami-paša-zade Sezaîja svrstavaju se: *Şir* (Lav); *Sergüzeşt* (Avantura); *Küçük Şeyler* (Male stvari), zbirka pripovijedaka; *Rumuz-ül Edeb*, djelo koje sadrži razgovore, sjećanja i kraće putopise; *Iclâl* (Slava), knjiga dirljivih sjećanja i razgovora.

Ahmet Vefik-paša

Ahmet Vefik-paša rodio se 1823. godine. Izdanak je europski školovane turske mladeži. Naime, njegov otac Ruhiddin-efendi bio je u diplomatskoj službi u Parizu, gdje je Ahmet Vefik pohađao francusku školu. S četrnaest godina vratio se u Tursku. Počeo je raditi kao činovnik u Ministarstvu vanjskih poslova pri Visokoj porti, glavnoj službi vlade Osmanske imperije sa sjedištem u Istanbulu, koja je obuhvatala kancelarije velikog vezira (a to je bio najviši upravni čin u sultanskoj Turskoj, tj. prvi ministar), ministra vanjskih poslova i državnog vijeća. Nakon izvjesnog vremena je bio unaprijeđen za drugog sekretara ambasade u Londonu, gdje je dobro usavršio znanje engleskog jezika. Bio je član Akademije znanosti (Encümen-i Danış), koja je u Osmanskom carstvu osnovana 1851. godine, a 1857. je postao ministar pravosuđa. Od 1872. godine je bio član Ministarstva javnog obrazovanja (Maarif Nazirliği), a malo kasnije je i član Državnog vijeća (Şurayi Devlet). Godine 1875. prvi put je u svojstvu turskog znanstvenika učestvovao na Kongresu turkologa i orijentalista.

Ušavši kao poslanik u prvi parlament, osnovan 1877. godine u Istanbulu (Meclis-i Mebusan), pripala mu je čast da bude predsjednik prve Nacionalne skupštine. Godine 1879. poslan je u Bursu kao guverner gdje je otvorio prvo provincijsko pozorište u Turskoj. Umro je 1891. godine, a ukopan je na Rumeli Hisaru.

Pored čagatajskog, poznavao je i druga turska, stara narječja, dobro je poznavao arapski, perzijski, francuski, talijanski, engleski i grčki, te je na ovim jezicima pisao i čitao. On je među književnicima tanzimatskog perioda prvi istinski predstavnik turskog nacionalizma. Ahmet Vefik-paša htio je pobuditi u turskom narodu interes za nacionalni jezik, folklor, povijest i nasljeđe po ugledu na europske tokove u XIX stoljeću, te je stoga nastavio rad na svim ovim područjima. Preveo je s čagatajskog djelo *Secere-i Türki* (Tursko drvo), napisao prvi turski rječnik osmanskog jezika *Lehçe-i Osmani* koji obuhvata turske riječi s njihovim derivatima, a koji sadrži predgovor o važnosti turskog jezika uopće. Njegova istraživanja narodne književnosti i folklora vrlo su značajna sa znanstvenog stanovišta. Cilj mu je bio pojednostavljenje jezika, te se stoga u svim svojim djelima nastojao koristiti čistim jezikom bez tuđica. Dao je veliki doprinos i drami i teatru te utjecao na prihvatanje pozorišta kao umjetnosti, ali i uložio trud da se stvori i dalje razvija dramska književnost.

Među njegova najpoznatija djela mogu se ubrojiti: *Şecere-i Türki* (Tursko drvo), prijevod djela u vezi s jezikom i poviješću od el-Bulgazi Bahadir-hana; *Lehçe-i Osmani* (Osmanski jezik), rječnik; *Telemak* – prijevod Fénelonovog romana; te pozorišni komadi od kojih su neki adaptacije Molièreovih djela: *Zor Nikâhi* (Zaruke na silu); *Tabib-i aşk* (Ljubavni liječnik); *Dekbazlik*; *Meraki*; *Azarya*; *Infial-i Aşk* (Ljubavno uzbuđenje); *Dudu Kuşlari* (Papagaji); *Savruk* (Nepažljiv); *Kocalar Mektebi* (Škola za muževe); *Kadınlar Mektebi* (Škola za žene); *Adamcil* (Mrska osoba); *Okumuş Kadınlar* (Obrazovane žene); i konačno prijevodi: *Gil Blas* – prijevod od Lesagea i *Micro-mega*, prijevod od Voltairea.

Muallim Nadži

Muallim Nadži rodio se 1850. godine u Istanbulu. Postao je poznat u književnosti pokrenuvši časopis *Mecmua-i Muallim* (Učiteljev časopis). Među piscima i pjesnicima tanzimatskog perioda ostao je najviše vezan za raniju tradiciju, te se često sukobljavao s piscima koji su težili modernizaranju književnosti.

Kao osoba nestalnog i bohemskog karaktera, Muallim Nadži je novu književnost smatrao previše dotjeranom pa čak i europskom, te je stoga nije posebno simpatizirao. Osobno je preferirao atmosferu divanske poezije ispunjene pićem, ljubavlju, pijanstvom i epikureizmom. Stoga je i većinu

svojih pjesama napisao u tom stilu. Podržavajući one koji su tako pisali, sukobljavao se s onima koji su umjesto toga zastupali uvođenje novih tokova i žanrova. Tako su nastale njegove pjesme, posebno gazeli, koje je pisao po uzoru na divansku poeziju, koristeći se veoma snažnim i raznovrsnim formama divanske poezije. Među ovim gazelima većina njih napisana je bolje od izvornih primjera divanskih pjesama. Usprkos tome, Nadži se nije nikada u potpunosti odricao novih saznanja o književnosti, tako da nije bio puki umjetnik naslijeđene tradicije poput Hersekli Arifa Hikmeta, Leskofčali Galiba, Jenišehirli Avnija i drugih. Za razliku od njih, Nadži je pisao djela o temama koje su se ticale stvarnog života, koristeći se čistim turskim jezikom.

U poeziji je Nadži dao uspješne primjere u pogledu jezika, oblika, tema i stila. Može se reći da se, osim Ahmet Mithat-efendije, gotovo nijedan pisac tanzimatskog perioda nije približio govornom turskom jeziku poput Nadžija. Njegov jezik je čist bez ikakvih primjesa, te je tako Nadži jedan od onih koji su književnom jeziku podarili svojstvo prirodnog turskog jezika.

U njegova najznačajnija djela ubrajaju se: *Musa bin Ebu-ul-ubazan*, ep u stihu koji govori o andaluzijskoj historiji; *Ateşpâre* (Žar-ugarak), *Şerâre* (Plamena iskra), zbirka pjesama; *Füruzan*, zbirka pjesama; *Yadigâr-i Naci* (Nadžijeva uspomena); *Demdeme*, djelo koje sadrži kritike i rasprave; *Ömer'in Çocukluğu* (Omerovo djetinjstvo); *Istilâhat-i Edebiyye*, rječnik književnih izraza i stilskih figura; *Lugat-i Naci*, rječnik koji je on napisao ali koji je završen nakon njegove smrti; *Esâmi* (Imena); *Terez Raken*, prijevod od Émilea Zole.

Pisci posttanzimatskog doba

Nabi-zade Nazim

Pisac koji pripada prethodnicima književnog pokreta "Servet-i Fünûn", Nabi-zade Nazim, rodio se u Istanbulu 1862. godine, upravo u vrijeme pristizanja prvih plodova tanzimatske književnosti Ibrahima Šinasija.

Književni rad započeo je pisanjem pjesama, a prvo poetsko djelo mu je nevelika zbirka *Heves Ettim* (Uzdahnuo sam), nakon koje će se usmjeriti na prozu. U međuvremenu je pisao naučna djela, da bi konačno počeo pisati

pripovijetke i romane. U njima je obrađivao teme iz svakodnevnog života, kao i pitanja i probleme vlastite domovine. Njegov način pripovijedanja i jezik kojim se koristio, u odnosu na tanzimatski roman, mnogo je razumljiviji i bliži "običnom" čovjeku, posebno u odnosu na struju "Servet-i Fünûn" koja će se pojaviti poslije njega. Dok u dugoj pripovijeci *Kara Bibik* (1890) opisuje stvarno stanje u državi, izražavajući se snažnim i slikovitim opisima, dotle u romanima poput *Seyyie-i Tesamüh* i *Zehra*, na ohrabrujući način ukazuje na široko rasprostranjene probleme društva.

Njegova realistička proza *Kara Bibik* svrstava se među prva prozna djela s tematikom sela. Nevelik broj pisaca se od Nabi-zade Nazima do Rešata Nurija Güntekina, i njegova romana *Çalıkuşu* (1922), bavio problematikom sela, da bi ta tematika tek nakon uspostave Republike privukla više pisaca i stekla širu čitateljsku publiku. Za uvođenje problema i tematike sela u literaturu veliku zaslugu ima i Nabi-zade Nazim, koji je svojim djelom do kraja ogolio istinu o selu i seljacima.

Njegova najznačajnija djela su: *Heves Ettim* (Uzdahnuo sam); *Kara Bibik,* pripovjetka nazvana prema glavnom liku; *Seyyie-i Tesâmüh* (Otpornost prema zlu); *Zehra*; *Hâlâ Güzel* (Još uvijek lijepa); te djelo *Tahlilât-i Edebiyye* koje sadrži književne kritike i analize.

Ali-bey

Ali-bey se rodio 1844. godine u Istanbulu. Uglavnom je pisao satire i dramska djela, te je na tom planu dao veoma uspješna ostvarenja. On je jedan od pisaca prvog turskog humorističkog časopisa *Diyojen* (Dijožen).

Njegova najpoznatija djela su pozorišni komadi *Ayyar Hamza*; *Misafîr-i Istiklal* (Dosadni gost); *Kokona Yatiyor* (Starija Grkinja leži); komična opera *Lelâfet* (Nježnost); satirično djelo u formi rječnika *Lehçet-ü'l Hakaayik* i putopis *Seyahat Jurnalı*.

Şemseddin Sami (Šemseddin Sami)

Veliki leksikograf, enciklopedist, pripovjedač i novinar rodio se u selu Frašer u pokrajini Janji (danas u Grčkoj) 1850. godine i svrstava se u red prosvjetitelja u turskoj književnosti. Bio je vrlo obrazovan i kao takav nastojao svoje

znanje približiti narodu na nov način, kroz novi književni oblik. Poznavao je stari grčki, novogrčki, talijanski i francuski, a također je učio arapski i perzijski jezik. Došavši 1871. godine u Istanbul objavio je svoj prvi roman i dramu te osnovao više novina i časopisa, među kojima *Sabah*, *Aile* i *Hafta*.

Šemseddin Sami ušao je u književni krug najprije sa svojim prijevodima, a na samom početku njegov jezik i stil izražavanja bili su pod utjecajem novogrčkog, te stoga i pomalo nezgrapni. Njegov roman *Taassuk-i Talat ve Fıtnat*, napisan 1872. godine, mnogi teoretičari smatraju prvim romanom turske književnosti. Tema romana je sklapanje braka na tradicionalni način bez prethodnog poznavanja mladenaca, što dovodi do mnogih nesporazuma i neobičnih situacija, a što opet proizvodi i neke neželjene posljedice, kao što su incest i poligamija. Brak između dvoje mladih zaljubljenih, Talata i Fıtnat, nije dopušten. Djevojku Fıtnat udaju za bogatog Ali-beya, ona se ubija, a od tuge za njom umire i Talat. I nesretni Ali-bey, saznavši da je Fıtnat zapravo njegova kći, također umire. Ovim se romanom izvrgavaju ruglu stari običaji, a sam roman sadrži, za svoje doba, revolucionarne ideje.

Iako afirmiran književnik, Šemseddin Sami najpoznatiji je kao leksikograf koji je paralelno radio na rječniku turskog jezika i francusko-turskom rječniku. Također, on je i prvi Turčin koji je pisao o Orhonskim spomenicima i *Kutadgubiligu*, a smatra se i začetnikom enciklopedijskog stila pisanja.

Njegova najznačajnija djela su: prijevod *Muhtasar Tarih-i Fransa* (Kratak pregled francuske povijesti); historijsko-geografski rječnik u šest tomova *Kamus-ül Alâm*; veliki turski rječnik *Kamus-i Türki*; veliki francusko-turski rječnik *Kamus-i Fransevi* te pozorišni komadi *Seyyid Yahya*, *Ahde Vefa*, *Gâve* i *Sefiller* (Jadnici).

Ahmet Cevdet Paşa (Ahmet Dževdet-paša)

Slično Šemseddinu Samiju, i Ahmet Dževdet-paša je u tursku književnost ušao najprije s prijevodima s francuskog jezika. S druge strane, napisao je veoma vrijedna djela na području jezika, književnosti, naročito povijesti i prava.

Prvu knjigu turske gramatike sačinio je zajedno s vezirom Fuad-pašom, a također je napisao i knjigu u kojoj analizira norme i pravila koja su se koristila u staroj književnosti. Ahmet Dževdet-paša autor je djela od velikog značaja koja se odnose na osmansku i islamsku povijest.

Njegova najpoznatija djela su: *Kavaid-i osmaniyye* (Gramatika osmanskog jezika); *Belagat-i osmaniyye*, knjiga o književnim stilovima i umijećima; *Tarih-i Cevdet*, osmanska povijest koja uključuje zbivanja i događanja od 1774. do 1826. godine; *Mecelle*, knjiga pravih načela; *Kisas-i enbiya* (Priče o poslanicima), djelo koje objašnjava događaje iz islamske povijesti; te povijesno-etnološka razmatranja o nomadskim plemenima u Anadoliji pod naslovom *Mâruzât*.

Ebuzziya Tevfik

Poznati književnik kasnog tanzimatskog perioda, Ebuzziya Tevfik, ne svrstava se u one koji su imali priliku školovati se na Zapadu. Za njega se, naprotiv, može reći da je u svom obrazovanju gotovo samouk. U književnom formiranju Ebuzziye Tevfika veliku ulogu odigrali su Šinasi i Namik Kemal. Godine 1873. bio je zajedno s Namik Kemalom i Ahmet-efendijom u progonstvu, a u Istanbul se vraća 1876. godine. Tada se iznova počinje baviti novinarstvom. Osnovao je poznati časopis *Mecmua-i Ebuzziya*. Nakon robije u Konyi, vratio se u Istanbul 1908. godine i počeo izdavati Šinasijeve novine *Tasvir-i Efkâr*. Pisao je članke i memoare, te se okušao i u dramskom stvaralaštvu. Ako izuzmemo Zija-pašin *Harabat*, Ebuzziya Tevfik može se smatrati prvim autorom potpune i cjelovite antologije turske književnosti.

Njegova djela, sjećanja i knjige predstavljaju najkompetentnije izvore informacija o književnicima tanzimatskog perioda koji su uglavnom bili njegovi dobri prijatelji. Biblioteka "Kütüphane-i Ebuzziya" sadrži blizu stotinu dvadeset knjiga iz područja jezika, povijesti, književnosti i opće kulture, koje su turskim čitaocima bile od velike koristi.

Njegova najpoznatija djela su: *Ecel-i Kazâ*, drama; *Nümune-i Edebiyat-i Osmaniye*, antologija turske poezije od njezinog začetka pa do autorovog vremena; *Yeni Osmanlilar Tarihi* (Novoosmanska historija), te djela biografskog karaktera: *Süruri-i Müverrih*, *Nef'i*, *Ezop*, *Buffon* i *Ibn Sina*.

Ali Suavi

Pokretač novina *Muhbir* (Dopisnik), Ali Suavi, rodio se u Istanbulu 1838. godine. Kao oštar kritičar društva dopao je zatvora i odslužio robiju u Kastamonu. Sljedeće godine pobjegao je u Europu, gdje je izvjesno vrijeme u

Londonu izdavao *Muhbir*, a nakon nastanjivanja u Parizu počeo je objavljivati časopis *Ulum* (Nauke). Ovu aktivnost nastavio je u Lionu i za vrijeme francusko-njemačkog rata (1870-1871) pokrenuo list *Muvakkaten* (Povremeno). Godine 1876. vratio se u domovinu. Nakon abdiciranja Abdulhamida II 1878. godine, te stupanja na prijestolje sultana Murata V, Ali Suavi je zbog jednog oštrog istupa prema dvoru osuđen na smrt i pogubljen 1878. godine.

Ali Suavija značajan doprinos dao je u lingvistici, gdje zauzima važno mjesto među onim autorima koji su razvijali nacionalnu ideju i svim silama se zalagali za purifikaciju turskog jezika. Sačuvan je mali broj njegovih djela, a najznačajniji su mu tekstovi objavljeni u novinama *Muhbir*, časopisu *Ulum*, kao i u knjizi *Hive*, koja tretira historijske i geografske ali i svakodnevne probleme turskog naroda.

Tradicionalisti

Leskofçalı Galip (Leskofčali Galib)

Pjesnik Leskofčalı Galib rodio se 1828. godine. Bio je pod utjecajem divanske poezije starih pjesnika poput Nailija i Fehima. Sva njegova djela nastala su u duhu divanske književnosti, a pisao je također lirsku poeziju koja se temelji na filozofiji tesavvufa. Postoji samo jedno njegovo štampano djelo. Riječ je o *Divanu*, zbirki pjesama sastavljenoj mnogo godina nakon autorove smrti.

Hersekli Arif Hikmet

Pjesnik, mislilac i pravnik Arif Hikmet-beg Rizvanbegović Stočević, u Turskoj poznatiji kao Hersekli Arif Hikmet, unuk je hercegovačkog namjesnika Ali-paše Rizvanbegovića. Nakon dolaska Omer-paše Latasa u Bosnu morao se, vrlo mlad, iseliti iz Hercegovine i nastaniti u Istanbulu, gdje će provesti ostatak života, izuzev perioda kada je obnašao sudske i administrativne poslove u nekoliko gradova Anadolije. Pisao je pjesme pod utjecajem Leskofčali Galiba, odnosno držao se klasičnih manira i poetike

divanske poezije, unoseći nove ideje koje u ruhu starih formi djeluju ponekad anakrono. *Divan*, objavljen posthumno, sadrži gotovo sve forme klasičnog osmanskog divana. Veliku zaslugu za upoznavanje s njegovom poezijom dugujemo Ibnüleminu Mahmutu Kemalu koji je priredio njegov *Divan* za štampu. Pored Galiba Leskofčalija, na književnu orijentaciju Arifa Hikmet-bega Rizvanbegovića utjecali su i neki drugi tanzimatski pjesnici, prije svih Namik Kemal, koji je zajedno s Arif Hikmet-begom formirao književno udruženje "Encümeni şuara", koje se jedanput sedmično okupljalo u kući ovog pjesnika. U njegovoj poeziji čini se da su jezik, stil i pjesničke forme i oblici u potpunosti uzeti iz nekadašnje tradicije pisanja, međutim, s vremena na vrijeme mogu se uočiti moderniji stavovi i ideje.

Osim u *Divanu* Arif Hikmet-bega Rizvanbegovića u ostalim djelima, koja su uglavnom esejističkog karaktera – *Levayih-ül Hikem*, *Levami-ül Efkâr* i *Levanih-ül Beyan* – vidljivi su njegovi pogledi i analize usredsređeni na ideologije, filozofiju i umjetnost istoka.

Sami-paša (1795-1878)

Jedan od pjesnika koji je također dao znatan doprinos razvoju tanzimatske književnosti je i Sami-paša. Po izbijanju pobune u Grčkoj, kada mu je otac poginuo, i sam je pao u grčko zarobljeništvo. Poslije puštanja na slobodu, otišao je u Egipat, da bi 1848. godine došao u Istanbul. Nakon što je obavljao različite dužnosti u Bosni, Trabzonu, Vidinu i Edreni, 1856. godine je postao prvi turski ministar obrazovanja (*maarif naziri*).

Glavna djela su mu: *Rumuz-ül Hikem*, pjesnički i prozni pokušaji s tesavvufskim, filozofskim i drugim temama; *Kisver-i Derun*, analize vezane za istočnjačko poimanje zajednice i moralnih pravila.

Počeci moderne književnosti

Prvi znakovi modernizacije turske književnosti i ugledanja na europske književnosti, prije svega francusku, dogodili su se još u periodu reformi nazvanih "Tanzimat". Početkom XX stoljeća dolazi pak do ubrzane

modernizacije i dramatičnijeg zaokreta u smjeru Europe, a predstavnici novih književnih pogleda okupljali su se oko časopisa *Servet-i Fünûn* i *Fecr-i Ati*. Pokret "Servet-i Fünûn" (Bogatstvo umjetnosti) nastao je u krugu književnika okupljenih oko istoimenog književnog časopisa koji je izlazio od 1896. do 1901, a u kojem su surađivali pjesnici Tevfik Fikret, Džemal Šehabeddin, Hüseyin Siret Özsever, Hüseyin Suad Yalčın, Süleyman Nazif, Ahmet Rešid, Süleyman Nesib, Faik Ali i Dželal Sahir. Oko istog časopisa bili su okupljeni i pripovjedači i romanopisci Halit Zija Ušaklıgil, Mehmed Rauf, Ahmet Hikmet Müftüoğlu i Safveti Zija. Časopis je jedno vrijeme izlazio uredno, ali je kasnije bio zabranjen. Književnici koji su u njemu surađivali smatrani su reformatorima turske književnosti i nazivani su još "Edebiyat-i cedideciler". Gotovo svi ovi pisci i pjesnici su se obrazovali na Zapadu i prihvatili tekovine moderne zapadne književnosti.

Pisce ovog perioda karakterizira nastavak velike upotrebe stranih riječi. U poeziji, doduše, dolazi do potpunog napuštanja starih formi iz osmanske divanske književnosti, a za uzvrat se iz francuske poezije preuzimaju sonet i slobodna rima.

U pripovijeci i romanu teme se crpe ne samo iz bliskog okruženja već i iz stranih zemalja, a posebnu pažnju proze ovog perioda privlači sam Istanbul sa svim svojim raznolikostima. Također, u prvi plan dolazi žena koja u literaturi sada zauzima potpuno ravnopravno mjesto s muškarcem.

Kako je 1901. godine bilo zabranjeno izlaženje časopisa *Servet-i Fünûn*, u književnom stvaralaštvu toga perioda nastupa "period šutnje". Tek nakon proglašenja ustavne monarhije 1908. godine osniva se novo društvo koje pokreće časopis *Fecr-i Ati* (Zora budućnosti). Društvo je zvanično osnovano i časopis pokrenut 20. marta 1909. godine, a na njegovom čelu nalazio se kasniji veliki turski romansijer Jakup Kadri Karaosmanoğlu. Uloga ovoga društva posebno se ogleda u povezivanju dvaju tokova moderne turske književnosti "Edebiyat-ı cedide" (Nove književnosti) i "Milli Edebiyatı" (Nacionalne književnosti). Udruženje je smatralo da je najvažnije drugima predstaviti tursku književnu tradiciju, pa iako se protivilo prethodnom pokretu "Servet-i Fünûn", kako bi sebi priskrbilo veći ugled i utjecaj u narodu, slično je kao i prethodni pokret promoviralo ideju "umjetnost radi umjetnosti". Pored Jakupa Kadrija Karaosmanoğlua, koji je bio najistaknutiji romanopisac ovog pokreta, kao najistaknutiji pjesnik isticao se Ahmet Hašim.

Također, razvoju književnosti ovoga perioda daje nove poticaje pjesnik Jahja Kemal Bejatlı koji odlazi u Pariz 1903. godine i proučava djela Victora Hugoa, Gustave Flauberta, Paula Verlainea, Charlesa Baudelairea, ali i aktivno sudjeluje u raspravama pariskih intelektualnih krugova. Po povratku u Istanbul, 1912. godine, predavao je književnost i povijest na gotovo svim visokoškolskim institucijama. Poeziju je pisao na različite načine (slogovnim i klasičnim *aruz* metrom), često s patriotskom tematikom, kao i većina njegovih suvremenika.

Od 1911. godine, nakon Balkanskih ratova, potpuno se napušta ideja osmanizma, ovo pogotovo stoga što je sada već jasno bila izražena ideja nemuslimanskih naroda Osmanskog carstva da se izdvoje iz osmanske države. Pa i muslimanski, neturski narodi teže osamostaljenju i time pomažu Turcima da se usmjere samo ka interesima vlastitog naroda. Godine 1912. pokreće se časopis *Türk Yurdu* (Turska domovina), a zvanična vlast podržava ideju turskog nacionalizma. Najznačajniji predstavnici te ideje osvješćivanja su Ziya Gökalp, Ömer Seyfettin i Ali Džanip. Oni su u početku pisali u časopisu *Genç Kalemler* (Mlada pera) i u okviru toga časopisa pokrenuli rubriku *Yeni Lisan* (Novi jezik), a tu su između ostalog propagirali okretanje nacionalnom jeziku bez tuđica. Iako pokret nije u početku bio masovno prihvaćen, među turskim piscima je s vremenom sve više jačao i dobivao sve više pristalica.

Od romanopisaca koji su se uključili u "nacionaliziranje" jezika i književnih tema ističu se Halide Edip Adivar, Rešat Nuri Güntekin, Erdžüment Ekrem Talu, Ahmet Hikmet, Jakup Kadri Karaosmanoğlu. Ömer Seyfettin smatran je predvodnikom te skupine. Potjecao je iz izbjegličke porodice iz Dagestana. Kao oficir služio je u Bitolju, Prilepu, Solunu i drugim balkanskim gradovima u kojima se izbliza upoznao s tendencijom nacionalnog osamostaljenja balkanskih naroda, što je kod njega probudilo nacionalnu svijest.

Pisci ovoga vremena bili su izloženi utjecajima sa Zapada i Istoka. Suprotstavljajući se Zapadu, razvijali su ideju *turkizacije*, a suprotstavljajući se Istoku, prihvaćali su ideju *modernizacije*. Ove ideje mogu se uočiti u tokovima turske književnosti do kraja XX stoljeća, s tim što se u posljednjim desetljećima susreću ideje *tradicionalizma*, *feminizma*, *socrealizma*, i drugih književnih tema koje su prisutne u tokovima gotovo svih modernih europskih književnosti.

Halit Ziya Uşaklıgil (Halit Zija Ušakligil)

Halit Zija Ušakligil pripada prvoj generaciji modernih turskih pripovjedača i romanopisaca. Rodio se u Istanbulu 1866. godine kao sin prodavača tepiha. Jedna grana njegove porodice potjecala je iz Izmira, a druga iz Istanbula, što će jednim dijelom obilježiti njegov život i djelo. Osnovno obrazovanje stekao je u Istanbulu, gdje se počeo zanimati za književnost. S ocem često odlazi u pozorište *Osmanlı Tiyatrosu* na Gedik-paši, gdje sa zanimanjem prati predstave te tako započinje njegova veza s književnošću.

Kada je ocu propao posao u Istanbulu, Halit Zija poslan je u Izmir djedu gdje je nastavio školovanje. Još kao dječak počeo je u Istanbulu čitati pripovijesti poput *Leyla ve Mecnun*, *Aşık Garip*, *Bin Bir Gece* (Hiljadu i jedna noć), a u Izmiru čita romane Ahmet Mithata te prijevode sačinjene u tom razdoblju. Već tada počinje njegovo zanimanje za europsku književnost. Da bi naučio francuski jezik, odlazi u jedan internat, a nakon što je naučio jezik počinje čitati francuske romane. Neke je čak počeo prevoditi na turski.

Završivši školu, izvjesno je vrijeme radio u očevoj prodavaonici tepiha, a zatim se zapošljava kao činovnik u banci, te kao profesor francuskog jezika u jednoj izmirskoj školi. Ni tada se nije prestao baviti književnim radom. Kao i kod mnogih mladih književnika tog vremena njegovi su radovi imali karakter feljtona i reportaže, a izlazili su u istanbulskom listu *Hizmet*, kojeg je 1886. godine Halit Zija osnovao s jednim prijateljem. U *Hizmetu* je Halit Zija objavio i svoje prve pjesme u prozi te pripovijetke i romane.

Kada se 1893. godine preselio u Istanbul, priključio se društvu "Edebiyat-i Cedide" (Nova književnost) i pristupio redakciji književnog časopisa *Servet-i Fünûn*. U redakciji ovog časopisa ostao je osam godina (do njegovog zatvaranja 1901. godine) i tu objavio mnogo pripovijedaka, članaka i romana (koji su izlazili u nastavcima), među kojima su *Mavi ve Siyah* (Plavo i crno), *Aşk-i Memnu* (Zabranjena ljubav) i *Kırık Hayatlar* (Slomljeni životi). Kada je zaustavljen pokret "Edebiyat-i Cedide" u časopisu *Servet-i Fünûn*, i Halit Zija se prestao oglašavati kao i drugi njegovi prijatelji (od 1901. do 1908).

Nakon "Meşrutiyeta" (proglašenja ustavne monarhije), neko je vrijeme držao predavanja iz zapadnih književnosti na Darülfünün Edebiyat Fakültesi, a zatim je postao šef dvorske kancelarije kod sultana Mehmeda

Rešada (Mehmeda V). U isto vrijeme mnogo je prevodio s francuskog jezika i objavljivao dosta autorskih radova. U tadašnjem istanbulskom listu *Tanin* svake je sedmice izlazila po jedna njegova novela. Posljednjih godina života povukao se u svoju kuću u Yeşilköyu, gdje je napisao memoare u osam svezaka pod nazivom *Kırk Yıl* (Četrdeset godina) i *Saray ve Ötesi* (Na dvoru i izvan njega) u osam svezaka. Umro je u Istanbulu 1945. godine.

Osim velikog utjecaja na čitalačku publiku prošlog stoljeća, Halitu Ziji Ušakligilu pripadaju najveće zasluge zbog toga što je utemeljio moderni turski roman, pa tako svojim stilom (ali i jezikom) utjecao na svoje suvremenike i buduće naraštaje književnika.

Romani

Moderna turska književnost u europskom smislu započeta je tek u drugoj polovini XIX stoljeća, odnosno u periodu "Tanzimata". S njom se usvajaju i nove književne vrste, kao što su novele, romani, drame, eseji, koje Turci otprije nisu u tim formama i s tim sadržajima poznavali. Te književne vrste svoju punu zrelost dostižu u periodu "Edebiyat-i Cedide" (1896-1901), kada se oko književnog časopisa *Servet-i Fünûn* i istoimenog pokreta okupljaju književnici, svi mahom turski intelektualci, koji su znanje stjecali na zapadnoeuropskim sveučilištima. Nije onda ni čudo što su turski pisci tog vremena bili pod snažnim utjecajem tadašnjih književnih strujanja u Europi – naturalizma i realizma. Osobito je jak utjecaj imala francuska književnost, čiji su se autori najviše i prevodili u Turskoj. To nam pokazuje i primjer Halita Zije Ušakligila koji je, osim što je prevodio djela s francuskog, bio pod njihovim utjecajem u vlastitom stvaralaštvu, kao što to i sam kaže: "Tada sam imao sedamnaest godina. S jedne strane nastavljao sam školovanje i istraživanje, a s druge sam potpuno uranjao u svijet književnosti. I u mojoj misli došlo je do pomaka. U to vrijeme je u Francuskoj cvao naturalizam. Počevši s Balzacom, Stendhalom, Flaubertom, najveće ljubavi bile su mi Zola, Daudet, Goncourt i drugi suvremeni francuski pisci; što sam od njih skupio, koje ideje uzeo i pod kakve utjecaje pao – to nije moguće analizirati."

Međutim, kao i kod svakog pisca, i kod Halita Zije postoji period oblikovanja i period zrelosti. Kako je već kao vrlo mlad počeo svoj književni rad, prve romane napisao je s dvadesetak godina. Među njima su *Sefile*, *Nemide*, *Bir Ölünün Defteri* i *Ferdi ve Sürekasi*. Ova djela napisana su prije

osnivanja "Edebiyat-i Cedide". Tako roman *Bir Ölünün Defteri*, s podnaslovom "Roman iz carigradskog života", nije realistički orijentiran. Naprotiv, sentimentalno je poetski obojen, korišteni su mnogi jezični ukrasi koje realisti obično izbjegavaju a sama priča je tragična. Ipak, primjećuje se zaokret u psihološkoj karakterizaciji likova.

Kićeni stil i jezički ukrasi bile su književne odlike protiv kojih je Halit Zija oštro ustao, posebno u zrelijem razdoblju. Osobito je osuđivao utjecaj francuske sintakse i stilskih sredstava koji nisu pristajali turskom jeziku. Riječ je o prenošenju idiomatskih izraza iz francuskog jezika, o novim konstrukcijama i izrazima koji slijede pravila gramatike europskih jezika, o povećanoj upotrebi čestica i uzvika kojima se teži ekspresivnosti. Halit Zija to naziva "dekorativnom preopterećenošću i prezasićenošću" i govori kako je potrebno riješiti se takvih slabosti.

Iako Halit Zija ustaje protiv utjecaja francuskog jezika, s druge strane njegov jezik vrvi od teških perzijskih i arapskih konstrukcija.

U zrelijem razdoblju on usavršava tehniku pripovijedanja, te piše romane *Mavi ve Siyah*, *Aşk-i Memnu* i *Kırık Hayatlar* u duhu pokreta "Edebiyat-i Cedide", dok *Nesl-i Ahir*, posljednje autorovo djelo, nosi karakteristike književnosti perioda *Meşrutiyeta*. Svojim najuspješnijim djelom sam pisac smatra roman *Kırık Hayatlar*, koji se od drugih razlikuje po tome što nema zapadnog utjecaja, te nije toliko ukrašen, i nije roman o karakteru već o običajima.

Roman *Saliha Hanuma* ocrtava isječak iz bliske prošlosti, zakulisnu borbu i pobjedu mladoturaka protiv sultana Abdulhamida 1908. godine, iz koje se kasnije rodila moderna kemalistička država. Povijesni materijal nije uvijek zahvalna građa za dobar roman, ali je Halit Zija uspio svojom vještinom, brzim zapletima i raspletima te općom kompozicijom romana i izbjegavanjem suvišnih opisivanja, koja prema njemu nisu dana da ukrase djelo već da istaknu osobitosti i pojedine karakteristike junaka, napraviti umjetnički vrijedan roman.

Radnja se događa u Istanbulu, što je još jedna od karakteristika književnosti ovog perioda, jer Abdulhamid II nije odobravao slobodu putovanja zemljom. Autor je vrlo dobro predočio politički i povijesni kontekst, špijunaže, tajne organizacije, sultanovu tiraniju i samodopadnost, te podmitljivost i bijedu sitnih činovnika i dvorskih službenika i okarakterizirao likove njihovim postupcima.

Pripovijetke

Osim romana, Halit Zija Ušakligil pisao je i pripovijetke, a najveći broj ih je objavio u listu *Ikdam* Ahmeta Dževdeta, koji je tražio od njega dvije pripovijetke sedmično. Teško da je i sam vodio evidenciju o njihovom broju, ali su mu bile važne kako za usavršavanje stila, tako i za stjecanje iskustva.

Za razliku od romana, u kojima su većinom preuzimane teme i događaji iz viših intelektualnih krugova, one su u pripovijetkama većinom iz narodnog sloja, a objašnjavaju običaje i ljude. Najljepše pripovijetke Halita Zije upravo su takve, a to su *Mahalleye Mevkuf*, *Ferhunde Kalfa* i *Sade Bir Şey*. U nekim pripovijetkama uzimao je teme i događaje iz vlastitog života, što nije bila rijetkost u tom periodu, kao i iz života svoje porodice u Izmiru i u Istanbulu, njihovih poznanika i prijatelja.

Međutim, pripovijetke mu nisu toliko uspješne kao romani. Već se od samih početaka mogla zapaziti autorova sklonost pisanju romana. Zbog toga su se njegove pripovijetke razvijale i formirale kao romani. Kada je u nekoj pripovijeci bilo potrebno uzeti samo jedan isječak, trenutak iz života, Halit Zija Ušakligil uzimao bi njegovu cjelokupnost, gledajući ga s različitih strana, baš kao što je to činio u romanima.

Tevfik Fikret

Tevfik Fikret je pjesnik koji je u vrijeme modernizacije turske književnosti pokušavao zadržati klasične manire i arhaičan jezik, i u njih unijeti nove ideje. Rodio se u Istanbulu 1867. godine, a školovao se u Valide Ružiji na Aksarayu. Srednje obrazovanje završio je u Galatasarayskom liceju 1888. godine. Zaposlio se u ministarstvu inozemnih poslova kao činovnik, a odatle je premješten u pisarnicu sekretarijata predsjednika vlade 1889. godine. Nakon što je godinu živio u oskudici, tražio je dodatni posao i našao ga u trgovačkoj školi na Gedik-paši, gdje je predavao kaligrafiju i francuski jezik. Iako je predavao i turski, zbog smanjenja plaća koje je provodila vlada, posao je napustio 1895. godine. Sljedeće, 1896. godine, počeo je uređivati časopis *Servet-i Fünûn* kome je vlasnik bio Ahmet Ihsan. Iste godine predaje turski jezik u Robert Koledžu. Došavši u sukob s vlasnikom časopisa *Servet-i Fünûn* napustio je uredništvo i povukao se 1901.

godine u kuću kod Rumelihisara, nazvanu Aşiyan (Gnijezdo), gdje je pisao pjesme u kojima je kritizirao vladavinu Abdulhamida II.

Po proglašenju Ustava, zajedno s Hüseyinom Cahitom (Džahitom) i Hüseyinom Kazimom, pokreće novine *Tanin*. Novine je ubrzo napustio kako bi podržao pokret "Ittihat ve Terakki". Godine 1909. postavljen je za direktora Galatasarayskog liceja, ali i ovaj položaj napušta godinu kasnije zbog neslaganja s tadašnjim ministrom prosvjete Hajrullah-efendijom. Nastavio je profesorsku službu u Robert Koledžu i tu ostao do smrti 1915. godine. Sahranjen je u groblju na Ejjubu, a 1961. godine prenesen je u Ašijan, koji je nakon njegove smrti pretvoren u muzej.

Tevfik Fikret počeo je pisati pjesme još kao učenik u liceju "Galatasaray". U početku je pisao u maniru divanskih pjesnika po uzoru na Muallima Nadžija. Međutim, kasnije je, kao predvodnik "Servet-i Fünûna", bio jedan od najznačajnijih pjesnika koji je u europeiziranju turske poezije učinio znantne pomake. Kao pravi predstavnik "Servet-i Fünûna", Tevfik Fikret napisao je dramu *Süha ve Pervin*, koja podsjeća na klasične istočne priče *Kerem ile Aslı* i *Ferhat u Şîrîn*.

Jezik Tevfika Fikreta nije bio jezik naroda, ali je ipak, kao drugačiji od jezika njegovih suvremenika, odražavao izvjesne osobenosti govornog jezika i specifičnosti njegovog izgovora. Tevfik Fikret nastojao je ne banalizirati jezik, a vjerovao je da bi to učinio grubim odstranjivanjem arapskih i perzijskih riječi i konstrukcija.

Zajedno s Mehmedom Akifom, Tevfik Fikret bio je najuspješniji u upotrebi *aruza*, odnosno klasične kvantitativne metrike, ali je i otvorio put približavanju proze i poezije. Tematika njegovih pjesama odnosi se na domovinu, narod, ljubav prema čovjeku i politička zbivanja.

Ahmet Haşim (Ahmet Hašim)

Začetnik modernog turskog pjesništva s početka XX stoljeća, Ahmet Hašim, rodio se u Bagdadu 1887. godine. Majku je izgubio u ranom djetinjstvu pa je prve godine života proveo seleći se u mjesta u kojima mu je službovao otac. Godine 1894. s ocem dolazi u Istanbul i tu počinje njegovo školovanje. Još u djetinjstvu bio je u društvu budućih poznatih pisaca i intelektualaca, a profesor pravopisa mu je bio pjesnik Tevfik Fikret. Već u mladosti

počinje surađivati u časopisima *Mecmua-i Edebiyye* i *Musavver Terakki*, a 1909. godine postaje članom društva "Fecr-i Ati". Kao profesor francuskog jezika, u Izmiru se upoznaje s Jakupom Kadrijem Karaosmanoğluom. Kada se vratio u Istanbul, izbija Prvi svjetski rat i on biva mobiliziran. Nakon 1919. godine obavljao dužnost inspektora u Aydınu. Kasnije radi kao profesor estetike na Umjetničkoj akademiji. Od 1924. do 1926. godine boravio je u Francuskoj, kamo ponovo odlazi i 1928. godine, ovaj put radi liječenja. Po povratku je radio za novine *Ikdam*. Godine 1932. odlazi na liječenje u Frankfurt, odakle piše tekstove za novine *Milliyet*, a godinu poslije umire.

Hašim počinje pisati pjesme još kao gimnazijalac, objavljujući ih u časopisu *Mecmua-i edebiyye*. Njegove pjesme iz mladosti nastajale su od 1900. do 1909. godine. I pored utjecaja pisaca okupljenih oko časopisa *Servet-i Fünûn*, osjetni su bili utjecaji francuskih pjesnika. Pravac koji je tada slijedio bio je romantizam, u pisanju je upotrebljavao dosta stranih riječi i konstrukcija pa mu je jezik često bio hermetičan.

Pjesme koje je spjevao dok je bio član društva "Fecr-i Ati" više su u maniru simbolizma i impresionizma. Ove pjesme Tanpınar je kasnije okarakterizirao kao poeziju boja, uspoređujući Hašimove stihove s akvarelima. Nakon raspada "Fecr-i Atija", 1912. godine, on djeluje samostalno, izvan svakog književnog društva i struje. U pjesmama spjevanim od 1911. do 1921. godine Hašim sve više pojednostavljuje svoj jezik, sasvim ga poistovjećujući s govornim. Tada, kao odgovor na kritiku napisanu na njegovu pjesmu *Želja na kraju dana*, piše esej *Značenje i jasnost u poeziji*, što će se smatrati objašnjenjem njegove poetike. Između ostalog Ahmet Hašim tu kaže: "U poeziji nema potrebe za značenjem, jasnoćom i idejom. Značenje nije ništa drugo do poučavanje harmoniji. Pjesma treba pronaći značenje u duhu čitatelja i podstaknuti njegovu maštu. Značenja jedne pjesme su različita, ovise o bogatstvu duha čitatelja, tako da je čitatelj može tretirati različito, već prema svojim sposobnostima."

Po njemu, pjesmu nije moguće pretočiti u prozu jer poezija nije priča, već nečujna pjesma. Iz ovoga perioda njegova pjesničkog stvaralaštva potječe zbirka *Piyale*. Pjesme iz ove zbirke prikazuju psihičko stanje pjesnika koji se osjeća usamljeno u životu. To je također period u kojem upoznaje grčku mitologiju i ljepotu kineske poezije, a njegove pjesme su lirske, simboličke i impresionističke.

Poslije 1928. godine, kada je pjesnik obolio, njegove pjesme odišu melankolijom. On se tada okušao i u prozi i objavljuje knjigu *Gurabane-i*

Laklakan koju čine njegove uspomene iz Pariza, dok knjiga *Bize Göre* sadrži Hašimove uspomene s drugog putovanja u Pariz. U godini njegove smrti, 1933. godine, izlazi mu i knjiga *Frankfurt Seyahatnamesi*, odnosno sjećanja na njegov boravak u Frankfurtu kamo je išao radi liječenja.

Ahmet Hašim veoma je cijenio Halita Ziju Ušakligila za kojega kaže da je izravno odgovoran za promjenu u književnosti, ali i Tevfika Fikreta i Jakupa Kadrija Karaosmanoğlua.

U svojoj poeziji Hašim se koristi najprije slogovnim metrom, ali ga kasnije odbacuje, smatrajući ga nedovoljnim, i prelazi na kvantitativni metar. Piše pjesme od četiri stiha, ali također i sonete, te duže pjesme od pet i šest stihova. On svoje pjesme tematski gradi na motivima ljubavi i prirode. U opisima prirode koristi motive večeri, zalaska sunca, zore, noći, mjeseca, zvijezda, mora, ptica, šuma... Iako je tematika njegovih pjesama bogata, to se ne bi moglo reći za rječnik koji je, ipak, dosta oskudan.

Pored toga što je bio uspješan pjesnik, Hašim je bio i vrstan prozaista, premda se njegova proza znatno razlikuje od poezije. Nasuprot hermetičnosti njegovih pjesama, u prozi se koristi jednostavnim i katkad humorističnim stilom. Obogatio je tursku književnost anegdotama, kritikama i putopisima. U prozi mu je jezik čist i besprijekoran, što se posebno odnosi na njegovu putopisnu prozu *Frankfurt Seyahatnamesi*, gdje su mu rečenice kratke i jasne, bez upotrebe stranih riječi.

Ahmet Rasim

Među pisce s prijelaza iz tanzimatske u modernu književnost svrstava se i Ahmet Rasim. Rodio se u Istanbulu 1865. godine kao dijete doseljenika s Cipra, u porodici koja mu nije mogla osigurati mirno djetinjstvo. Naime, Rasimov otac napušta majku prije njegovog rođenja, pa je sav teret podizanja djeteta od početka pao na majku. Iako siromašna žena, Rasimova majka Nevbahar ga je školovala te 1875. godine upisala u školu "Daruššafaka" (Škola za siročad). Već u djetinjstvu se, pored predmeta koje je morao izučavati u školi, interesirao i za književnost i vrlo rano počeo je čitati divanske pjesnike poput Fuzulija, Nef'ija, Nabîja, Bakija i Nedîma. Istovremeno prati i pisanje književnih časopisa i biva oduševljen radom Namika Kemala, ali se upoznaje i s pisanjem Šinasija, Zija-paše i Ahmeta Mithata.

U književni svijet ulazi pokušavajući pisati poeziju po uzoru na divansku, najprije pjeva gazele, kaside, ali ubrzo prelazi i na pjesme slobodne rime i na sonete. Vlastitim naporom uči francuski jezik i savladava ga do te mjere da je u prilici samostalno prevoditi, a od francuskih pisaca posebno cijeni Rasina (Racine), Korneja (Corneille), Molièrea, La Fontena (La Fontaine) i obojicu Dima (Dumas) – oca i sina.

Po završetku školovanja zapošljava se kao poštanski službenik, te se ubrzo intenzivnije posvećuje književnosti. Iako u početku čvrstih vjerskih nazora, upoznavanjem života u Istanbulu mijenja način života i počinje piti alkohol i sudjelovati u noćnim zabavama na Beyoğlu. Ipak, ženidbom i dolaskom na svijet njegovo šestoro djece on se pomalo mijenja i počinje se ozbiljnije baviti književnim radom. Pažnju književne javnosti privukao je najprije prijevodima, ali i novinskim člancima. U časopisu *Servet-i Fünûn* izlaze njegovi romani *Noćne tegobe*, *Teški život* i *Čestita*, a nastavlja se baviti i poezijom te piše priče i kronike.

Godine 1908. izdaje s Hüseyinom Rahmijem Gürpınarom humoristički časopis *Başboğaz*, te i dalje surađuje u mnogim listovima i časopisima. Zbog slobodoumnosti i sklonosti satiri bio je i zatvaran, naročito zbog kritiziranja sultana. Prije Prvog svjetskog rata obišao je Siriju, a potom Bugarsku i Rumunjsku, te se sve do revolucije izdržavao pisanjem, a po proglašenju Republike, u vrijeme Atatürka, u dva mandata biva poslanik u Velikoj narodnoj skupštini. Umro je 1932. godine. Pokopan je na Heybeliadi.

Zanimljivo je da je za mnoge svoje pjesme napisao i muziku, tako da je do danas sačuvano četrdesetak pjesama koje je spjevao i sam na njih komponirao muziku. Bio je istaknuti profesor, humorista, pjesnik, povjesničar, novinar i pisac. Iako je u humorističkim i satiričkim pričama ponekad podsjećao na Hüseyina Rahmija Gürpınara, ipak je najpoznatiji po kratkim pričama. U prijevodima je turskom čitatelju približio neka znanstvena i književna djela iz francuske literature, dok je u vlastitim djelima ocrtao gradski život Istanbula, i to prije svega na osnovu vlastitog iskustva, čime je u tursku književnost s početaka XX stoljeća unio novu notu.

Celal (Dželal) Sahir Erozan

Dželal Sahir Erozan, pjesnik koji se najprije javio u periodu književnosti "Servet-i Fünûna", a kasnije sudjelovao i u književnim tokovima nacionalne književnosti, rodio se u Istanbulu 1883. godine kao potomak

porodice koja se doselila iz Podgorice u Crnoj Gori. Naime, njegov otac Ismail Hakkı-paša doselio je u Istanbul, gdje je uživao potporu vezira Fuad-paše. Kao visoki oficir služio je u više mjesta u arapskim zemljama i na Balkanu, pa je umro kao namjesnik i zapovjednik Jemena 1893. godine. Njegova majka Fehime Nüzhet bila je vrlo obrazovana i spjevala je jedan omanji divan sastavljen od gazela i šarkija. Napisala je i dvije drame i sudjelovala je na brojnim konferencijama na kojima se iskazala kao vrstan govornik. Fehime Nüzhet-hanım veoma se razlikovala od svoga muža Ismail Hakkı-paše, napustila je Jemen, došla u Istanbul i tu rodila sina Dželala Sahira.

Očuh Dželala Sahira dao ga je najprije u školu "Şemsul-mekatib", potom u "Numune-i Terakki" te najzad u "Davud-paša Deniz Ruştiyesi". Istovremeno je dobivao poduku iz francuskog jezika. Dok je bio učenik "Numune-i Terakki", zvali su ga *şâir çocuk* (pjesnik dijete), što se pročulo po čitavom Istanbulu. Doveden je na dvor Abdulhamida II gdje ga je sultan nagradio. Vrlo mlad postao je suradnikom časopisa *Servet-i Fünûn*. Prve pjesme koje je poslao pod svojim imenom nisu mu objavljene. Kad je poslao pjesme potpisane pseudonimom Sahir, one su bile uvrštene u taj ugledni časopis i tako je počela njegova istinska pjesnička afirmacija. Od 1901. godine do proglašenja Ustava 1908. godine nije mnogo napisao niti objavio, izuzev tekstova u solunskom časopisu za djecu *Çocuk Bahçesi*. Dželal Sahir imao je tri braka iz kojih mu se rodilo šestoro djece, od kojih je dvoje umrlo u ranom djetinjstvu. Kao što je imao buran privatni život, tako je i u profesiji često mijenjao poslove. Bio je učitelj, odbornik, koncesionar, trgovac izdavač, a bavio se i politikom. Posljednjih godina života obolio je od tuberkuloze i umro 1935. godine.

Dželal Sahir počeo je pisati poeziju kao četrnaestogodišnjak. Pjesmu *Bir Şarkı* objavio je u časopisu *Irtika* 1899. godine. Nastavio je suradnju s brojnim novinama i književnim časopisima toga doba, kao što su *Musavver Fen ve Edeb*, *Pul*, *Lisan*, *Mecmua-i Edebiyye*, *Gülşen-i Edeb* i *Sabah* mijenjajući pseudonime i potpise. Strasno je pratio *Servet-i Fünûn* i žarko želio postati njegovim suradnikom. No, sa svakom promjenom trenda u književnosti, od "Servet-i Fünûna", "Fecr-i Atija", Nacionalne književnosti i Književnosti republikanskog perioda, uvijek se uklapao u nove literarne tokove. Išavši ispred svoga vremena, znatno prije nastajanja časopisa i pokreta "Yeni Lisan", napisao je seriju članaka *Lisanımız* (Naš jezik) u kojima

je problematizirao pitanje modernizacije jezika, a nakon pojave časopisa *Yeni Lisan* postao je njegov iskreni pobornik i suradnik.

Međutim, intimno, poezija mu je bila jedina utjeha za sve greške i propuste koje je načinio u životu. Zapisao je: "Poezijo, utjeho života, da tebe nema kako bi ljudi bili jadni i nesretni." Poezija za njega nije bila stvar promišljanja nego plod osjećaja, i u tom smislu kritizira Tevfika Fikreta, za koga kaže da bi mu poezija bila bolja da se više prepustio osjećajima nego razumu.

U njegovim pjesmama u prvom planu su osjećaji i stanja duše. Iako nije mobiliziran u vojsku u vrijeme Prvog svjetskog rata, davao je podršku i podizao moral borcima oživljavajući uspomene na junačku prošlost.

Nakon pojave *Nacionalne književnosti*, pisao je popularne pjesme koje su podsjećale na narodne. U tom periodu pjesnik piše o ženi, ljubavi, životu i prirodi. U vrijeme bolesti i političkog angažiranja, kao poslanik Zonguldaka u Velikoj narodnoj skupštini, rjeđe se književno oglašava.

Nakon 1908. godine oživljava tursko izdavaštvo, gdje aktivnu ulogu ima Dželal Sahir Erozan, bilo kao suvlasnik, bilo kao urednik časopisa. U tim časopisima se i sam oglašavao poezijom ili člancima. U godinama poslije 1919. uključivao se u društva koja su promovirala tursku nacionalnu ideju, nasuprot idejama panislamizma, panosmanizma i panturanizma. U posljednjim godinama života uređivao je časopis *Ülkü* s čijim izdavanjem je nakon njegove smrti nastavio Mehmed Fuad Köprülü.

U časopisu *Türk Derneği*, osnovanom u decembru 1908. godine, u članku pod naslovom *Beynname*, obznanio je program istoimenog društva. Aktivnu ulogu odigrao je i u društvu "Türk Yurdu", koje su pokrenuli Mehmed Emin, Ehmed Hikmet, Ağaoğlu Ahmed, Hüseyin-zade Ali, Akčuraoğlu Jusuf, a kasnije im se pridružio i najagilniji član Zija Gökalp. Ovdje je Dželal Sahir objavio veliki broj pjesama, članaka i komentara. Slične aktivnosti iskazao je i u časopisima *Bilgi Mecmuasi*, glasilu društva "Türk Bilgi Derneği", *Halka Doğru*, *Türk Sözü*, *Harp Mecmuası*.

Prva njegova zbirka pjesama, *Beyaz Gölgeler*, koja obuhvata pjesme napisane od 1898. do 1909, objavljena je 1909. godine. Knjiga *Buhran* sastoji se od pjesama u prozi i objavljena je 1909. godine. Treća knjiga, *Siyah Kitap*, štampana je 1911. godine a u njoj su pjesme koje pripadaju periodu "Fecr-i Ati". Pjesme su pisane u različitim formama i s različitim rimovanjem. U suradnji s drugim autorima sačinio je i neke antologije, a i sam je zastupljen u brojnim izborima turske poezije XX stoljeća.

Nacionalna književnost i jezik

Ziya Gökalp (Zija Gökalp)

Nacionalna ideja kod Turaka, onakva kakvu poznajemo danas stara je tek jedno stoljeće. Turci su u vrijeme Osmanskog carstva dugo živjeli s idejama panislamizma i panturkizma, da bi tek pred kraj trajanja Osmanskog carstva, suočeni s njegovim očiglednim gašenjem, počeli razmišljati u okviru nacionalne ideologije. Među najzaslužnijim za uspostavljanje turskog nacionalnog identiteta je Zija Gökalp, rođen 1876. u Diyarbekiru, jugoistočnom dijelu današnje Republike Turske kao Mehmet Zija. Prezime Gökalp, koje evocira na prvu državu Gök Turaka, uzeo je tek u vrijeme uvođenja prezimena u Turskoj republici, što ističe njegovu odanost turskim korijenima u srednjoj Aziji.

Zija Gökalp nije bio istanbulsko dijete, odrastao je u mješovitom, kurdsko-turskom području, gdje je još zarana naučio oba jezika. Njegov otac, Tevfik-efendi bio je zaposlen kao administrativni službenik, a pisao je i za lokalne novine, imao je razumijevanja za dječačku radoznalost pa mu je omogućio da osnovno i srednje školovanje dobije u rodnom gradu i uz to da uči arapski, perzijski i francuski jezik kod privatnih učitelja. Sredina u kojoj je živio Zija Gökalp u djetinjstvu i ranoj mladosti bila je vrlo konzervativna, no s vremenom se Zija upoznaje s osnovama zapadnih znanosti i filozofije. Poseban utjecaj na mladog Gökalpa imala je komunikacija s intelektualcima prognanim iz Istanbula u Diyarbekir za vrijeme autokratske vladavine Abdulhamida II, među kojima i Abdullaha Dževdeta, jednog od osnivača mladoturskog pokreta, člana tajnog udruženja "Jedinstvo i napredak" (*Ittihat ve terakki cemiyeti*) školovanog na istanbulskoj Vojnoj medicinskoj školi, koji ga je uputio u rad francuskih sociologa.

Mladi Gökalp, obogaćen novim saznanjima, više nije mogao objasniti protuslovlja između zapadnih znanosti i svojih vjerskih uvjerenja, pa je kao srednjoškolac pokušao samoubojstvo. Preživio je, iako je metak iz pištolja ostao u glavi, a pri njegovom liječenju pomagao je upravo Abdullah Dževdet s kojim se tom prilikom i upoznao.

Godine 1896. odlazi u Istanbul gdje započinje svoju visokoškolsku naobrazbu u Baytar Okulu (Veterinarski fakultet), no već sljedeće godine, zbog pristupa društvu "Jedinstvo i napredak", biva uhapšen. Nakon kraćeg boravka u zatvoru režim ga šalje natrag u rodni Diyarbekir, što mu je onemogućilo stjecanje visokoškolske diplome. Upravo u to vrijeme umire njegov otac, čija mu mirovina, zajedno s imetkom njegove žene, omogućuju da se gotovo potpuno posveti čitanju i proučavanju filozofije, psihologije i sociologije. Sve do pada vlasti Abdulhamida II 1908. godine, u vrijeme mladoturske revolucije i uvođenja ustavnosti, Zija Gökalp neće istupati u javnosti.

Tijekom svoje društvene apstinencije u Diyarbekiru čitao je francuske mislioce, filozofe Fouilleea i de Tardea čije ideje u osmanskom kontekstu iznosi 1909. godine u listu *Peyman*, čiji je urednik i vlasnik. Tih godina izdaje i neke druge lokalne listove, piše monografske spise, a kao predstavnik Diyarbekira sudjeluje na prvom kongresu udruženja "Jedinstvo i napredak" u Solunu jeseni 1909. godine. Njegove veze s prvacima mladoturske organizacije, ali i dojam koji svojim govorima i člancima ostavlja na sudionike, omogućuju mu izbor za člana izvršnog odbora društva "Jedinstvo i napredak". Na kongresu i neposredno nakon njega zastupa ideju turkizma (*türkçülük*) u jeziku, koju dijeli s Omerom Sejfettinom, Ali Džanipom i s cijelom grupom intelektualaca okupljenih oko časopisa *Genç Kalemler*. Turkizam na području jezika, na kojem je insistirao Gökalp, uglavnom je insistiranje na čišćenju jezika u službenom osmansko-turskom idiomu. Gökalp i *Genç Kalemciler* (sljedbenici pokreta "Mlada pera") zahtijevaju odbacivanje arapske i perzijske genitivne veze, arapskih i perzijskih oblika za gramatičku množinu te prestanak upotrebe svake riječi za koju postoji turska inačica. Jezičkim purizmom odstranila bi se pravila strana turskom jeziku i pisani jezik približio govornom. Zbližavanje s promotorima ove ideje otvorilo je put promjeni od zastupanja ideje osmanizma ka prihvaćanju turskog identiteta po uzoru na ideje Ali Suavija, Šemseddina Samija i Sulejman-paše. Doduše, u razdoblju prije Balkanskih ratova Zija Gökalp zastupa gotovo isključivo turkizam u

jeziku, dok osmanski nacionalni i državni okvir ostaje i dalje neko vrijeme dio njegove koncepcije.

Gökalp se privremeno nastanjuje u Solunu, gdje kao prvi nastavnik sociologije u osmanskoj državi započinje predavati u tamošnjoj gimnaziji, koju je sponzorirao mladoturski pokret. Postaje i predsjednik omladinskog ogranka udruženja "Jedinstvo i napredak", te se i dalje usteže od aktivnijeg sudjelovanja u politici, ali ubrzo prerasta u najvažnijeg ideologa vladajućeg pokreta te drži brojna predavanja širom države.

Svojim člankom *Bügünkü Felsefe* (Današnja filozofija) iz 1911. godine, objavljenim u časopisu *Genç Kalemler*, postavlja temelje svoje filozofije društva, koja ubrzo postaje poznata pod nazivom *Yeni Hayat* i zadobiva mnoštvo pristaša.

Godine 1912. seli se iz Soluna u Istanbul kada se zbog Prvog balkanskog rata seli i uprava "Jedinstva i napretka". Balkanski ratovi ubrzavaju odluku Gökalpa da se okrene turskoj nacionalnoj ideji jer kršćanski i neki muslimanski narodi, koji su bili dio etničkog mozaika države, odbijaju osmansku nacionalnu oznaku, a poneki se i s oružjem u ruci dižu ili udružuju sa svojim matičnim nacionalnim državama da obore osmansku vlast. Mladoturski projekt integriranja propada uoči Prvog svjetskog rata, pa osmanski državnici i intelektualci uviđaju da je jedina preostala komponenta stanovništva države tursko muslimansko stanovništvo, jer su se i drugi muslimanski narodi, poput Albanaca i Arapa, borili za svoju nacionalnu integraciju. Zija Gökalp počinje predavati na istanbulskom sveučilištu sociologiju, a pridružuje se nacionalnoj organizaciji "Tursko ognjište" (Türk Ocağı), te pomaže Jusufu Akčuri da objavi časopis *Türk Yurdu* (Turska domovina). Türk Ocağı i Türk Yurdu šire panturansku ideju svojom propagandom, posebno od 1912. godine kada privremeno i sam Zija Gökalp preuzima uredništvo ovog časopisa. Svojim pisanjem i govorima on potiče mladotursku vlast da provede važne obrazovne reforme, a za vrijeme Prvog svjetskog rata svojim zamislima formulira snažnu sekularističku djelatnost mladoturaka. Piše pjesme i pripovijetke u duhu nacionalne ideologije, a 1915. godine objavljuje zbirku poezije *Kızıl elma* (Crvena jabuka). Brojni turski intelektualci slijedili su njegove ideje, a među njima i njegov kolega sa Sveučilišta "Darülfünün", povjesničar Mehmet Köprülü, spisateljica Halide Edip, pjesnik Jahja Kemal, pisac Omer Sejfettin, te novinari i publicisti Ahmet Emin Jalaman i Falih Rıfkı.

U časopisu *Yeni Mecmua*, Gökalp objavljuje niz članaka koji njegovo poimanje turskog društva povezuje s mislima poznatog francuskog sociologa Émilea Durkheima. Godine 1919, kao istaknutog turskog nacionalističkog teoretičara, saveznički okupatori protjeruju ga na Maltu jer se boje njegovog idejnog utjecaja na nacionalni pokret otpora. U doba pobjede nacionalnog pokreta s Mustafom Kemal-pašom na čelu, odnosno Atatürkom, Zija Gökalp se vraća u domovinu i u početku biva dočekan hladno jer su se nove vlasti željele ograditi od neuspješnih prvaka mladoturskog pokreta. Panturanska ideja je nakon prestanka ratova i stabilizacije stanja u Sovjetskoj Rusiji prestala biti realna osnova za politiku nove republikanske vlasti, pa se i nova vlast ograđuje od panturanskih ideja. U otporu okupatorima osmanskog teritorija (1919-1922) učvrstio se turski nacionalni osjećaj, a za zemlju se ustalio naziv Turska, naziv koji se pojavio uoči Prvog svjetskog rata.

Kako nije bilo racionalno odbaciti čovjeka takvih sposobnosti, nova vlast pronalazi zajednički jezik s Zijom Gökalpom koji ponovo živi u Diyarbekiru i u svojim tekstovima i člancima podržava novu republikansku vlast i nacionalnu obnovu Kemala Atatürka. Kratko obavlja i funkciju predsjednika Savjeta za spisateljstvo i prevođenje (Telif ve Tercüme Heyeti) pri Ministarstvu obrazovanja. Osniva i vodi časopis *Küçük Mecmua*. Umire 25. oktobra 1924, što predstavlja veliki gubitak za turski nacionalni pokret.

Najznačajnija djela i ideologija Zija Gökalpa

Zija Gökalp sistematizirao je svoj pogled na društvo i osmansku državu prvi put u vlastitom časopisu *Peyman* koji je izlazio od 1909. godine. Pokušao je istražiti strukturu osmanskog društva i pronaći osobitosti osmanske nacije, oslanjajući se na djela francuskih sociologa i filozofa društva, kao što su Alfred Fouillée i Gabriel de Tarde. Osmanlije su, kako smatra Gökalp, napustile misao o svom turskom porijeklu, te ih stoga nije pravedno nazivati Turcima. U osmanskoj državi pomiješali su se mnogi narodi, te je nastala nova nacija, Osmanlije, čiji novi naraštaj treba povesti u napredak. Nacija slična osmanskoj je američka, očito zbog svoje upadljive multikulturalnosti, no Gökalp pronalazi sličnost i u tome što Osmanlije početkom XX stoljeća predstavljaju "slobodnu i naprednu Ameriku Istoka", čime aludira na mladoturski prevrat koji bi trebao

narodima Azije pokazati put u slobodu. Dakle, vidljivo je da je 1909. godine Gökalp ušao u javnost kao osmanski nacionalist, jer 1911. godine u časopisu *Genç Kalemler* objavljuje svoj programatski članak *Bügünkü felsefe* (Današnja filozofija) u kojem objašnjava svoje poimanje nacije, opskrbljuje nacionalni pokret s njegovim najvažnijim pojmovima, koji će se zadržati u upotrebi i kada nakon dvije godine Gökalp u potpunosti započne zastupati turkizam, a zatim i ostati u upotrebi u turskim nacionalnim krugovima do danas. Osnovni pojam preuzet je od Fouilleea, Idee-force (ideja-snaga, osm.-tur. *fikir-kuvvet*). Naime, Gökalp smatra da ideali i vrijednosti daju smjer životu društva i omogućuju napredak. Zadaća je filozofije da, izučavajući stvarni život naroda, iznese na vidjelo njegove vrijednosti i ideale.

U drugim člancima iz tog vremena on brani tezu da je novo razdoblje ustavnosti doduše politička revolucija, no da je ona nedostatna i da je potrebno izvesti i mnogo kompleksniju društvenu revoluciju. Za njezino izvođenje potrebno je, također, iznaći nove ideale i vrijednosti, primjenjujući ih na svim poljima života, ali i odstraniti i loše strane iz narodnog života. Takva je filozofija dobila naziv "Novi život" (Yeni hayat). Pristalice "Novog života" trudile su se na svom području otkriti i ukloniti štetne društvene institucije i pojave, no prema Gökalpu, morali su istovremeno i poticati pozitivne strane društva. Gökalpova potraga za vrijednostima ili idealima osmanskog naroda, ubrzo zatim turskog naroda, odvojila ga je od suvremenih islamskih, ali i izrazito prozapadnih stremljenja u intelektualnom životu njegove zemlje. Gökalp odbacuje i vjerske ideale islama jer su to ideali svjetske zajednice muslimana (*ümmet*), a ne naroda. Prema njemu, islamske postavke ne mogu funkcionirati kao nacionalni ideali jer sprečavaju napredak društva.

S druge strane, treba prihvatiti zapadnu znanost i tehniku, no zapadna kultura može samo poslužiti kao model za izgradnju nacionalne kulture, nikako njezin stvarni sadržaj. Modernizacija ne proizlazi iz vesternizacije, već iz turciziranja, jer to zahtijevaju nacionalni ideali.

Neposredno nakon članaka objavljenih u časopisu *Genç Kalemler*, uslijedio je veliki šok zbog poraza u Balkanskim ratovima i prekid s osmanizmom. U svojim kasnijim člancima i spisima, Gökalp se okreće gotovo u potpunosti problemima izgradnje nacije, a odnos vjere, nacije i države više nije toliko bitan. Napisao je 1913. godine u časopisu *Türk Yurdu* esej

Türkleşmek, Islamlaşmak, Muasırlaşmak (Turcizirati, islamizirati, modernizirati), koji 1918. godine izlazi kao knjiga govora o etici čiji cilj treba biti društvo koje je važnije od pojedinca. On smatra da je za postojanje nacije najvažnije posjedovati i razvijati vlastitu kulturu, a da bi neki narod postao nacija, potrebno je da se riješi institucija i pojava koje mu nisu imanentne. Gökalp se, oslanjajući se na ove svoje ideje, okreće otkrivanju staroturskog društvenog uređenja, vjere i kulture. U prošlosti se kriju tradicije koje će vratiti snagu posrnulom turskom narodu, a turanizam je politička ideologija koja će omogućiti istim da se realiziraju u društvu. Otkrića zapadne turkologije pružila su saznanja o starim turkijskim carstvima u srednjoj Aziji i o jezičnoj srodnosti s narodima tog područja, pa je otkriće korijena i srodnosti ubrzo dovelo do ideja o političkoj bliskosti i ujedinjenju svih turkijskih naroda, tj. Turaka. Ovaj panturski pokret nosi i naziv turanizam jer se zamišljena domovina treba zvati perzijskim nazivom Turan. U svojoj pjesmi *Turan* Zija Gökalp kaže:

Zemlja Turaka nije Turska, niti pak Turkestan
Njihova zemlja je prostrana i vječna zemlja: Turan

Gökalp također razlikuje pojmove kultura (*hars*) i civilizacija (*medeniyet*), što se uočava u njegovom navedenom eseju napisanom 1913. godine. Temelji civilizacije su znanost, tehnika, zdravstvena pravila, zemljoradnja i trgovina, a kultura obuhvaća vjerske, etičke i umjetničke vrijednosti, osobna vjerovanja i ideale. Gökalp će tek 1923. godine, u svojoj knjizi *Türkçülüğün Esasları* (Osnove turkizma), sažeti i sakupiti svoje ideje o naciji i društvu koje su dotada bile razasute po desecima odvojenih članaka i eseja.

Ni pred kraj života Gökalp ne odstupa od turanske ideje, za koju kaže da nakon što je ostvarena Turska treba biti sljedeći cilj nacionalnog pokreta. Kemalizam (*atatürkçülük*) duguje mnogo ovom teoretičaru, prvenstveno ideju povratka korijenima i turskom imenu (bez pretenzija na političko ujedinjenje svih turkijskih naroda) te ograničavanja uloge religije. Osim "Osnova turkizma", kao sinteze Gökalpove misli, važno je spomenuti i izbor iz njegova publicističkog i esejističkog rada koji je objavio Nijazi Berkes pod imenom *Turkish Nationalism and Western Civilization*.

Ömer Seyfettin (Omer Sejfettin)

Krajem XIX stoljeća rođena je generacija koja je odigrala značajnu ulogu u stvaranju turskog nacionalnog jezika, književnosti, umjetnosti, kulture, političkog života, odnosno dala pečat sudbini Turske. Ta se generacija često naziva i "Generacijom Mustafe Kemala". Mnogi od njih bili su školovani u vojnim ili stranim školama, zanimali se za književnost, učili strane jezike te proučavali na njima pisanu književnost i kulturu naroda koji su njima govorili. Omer Sejfettin, kao jedan od pripadnika te generacije, rodio se 1884. godine u Gönenu, u pokrajini Balıkesir. Njegov otac, Omer Ševki-bey, po zanimanju oficir, prema čvrstom uvjerenju nekih kritičara i prijatelja (Ali Džanipa), jedan je od kafkaskih Turaka, i to Dagestanac.

Prve godine djetinjstva mladi Omer provodi u Gönenu, u idiličnoj atmosferi roditeljskog doma. Obrazovanje koje je stekao u ranoj dobi bilo je vrlo strogo, i to je ostavilo tragove na mladom Omeru. Na dalje školovanje poslan je u Istanbul, gdje je upisan u vojnu školu "Mekteb-i Osmani" na Aksarayu. Potom pohađa srednju vojnu školu "Askeri Baytar Ruştiyesi".

Godine 1896, po završetku srednje vojne škole, nastavlja dalje usavršavanje u Edreni, u vojnoj gimnaziji. Tu se izbliza upoznao s književnošću "Tanzimata" i "Servet-i Fünûna". Svoje prve pjesme napisao je u Edreni. Još kao dijete čitao je divane kojih je u kući bilo mnogo, ali nije pokazao veliku sklonost za staru književnost i poeziju, iako je svoje prve gazele pisao baš u tom starom maniru. Pravi interes za književnost probudili su u njemu književnici "Tanzimata": Ekrem-bey, Tevfik Fikret, Halit Zija Ušakligil i Hüseyin Džahit. Divio se modernoj tehnici Tevfika Fikreta, ali je smatrao da bi i on i njegovi prijatelji sigurno postali književni klasici da su pisali govornim turskim jezikom. Već se u toj ranoj kritici naziru književni pogledi Omera Sejfettina, te utjecaj pokreta "Milli Edebiyat" (Nacionalna književnost).

Godine 1900. završava vojnu gimnaziju u Edreni i vraća se u Istanbul. Svoju prvu pjesmu *Yad* (Stranac) objavljuje 1901. godine u *Mecmua-i Edebiye* (Književni zbornik) u Istanbulu. Već se tada počeo jasno uviđati njegov spisateljski talent koji se razvijao tijekom godina provedenih u Edreni.

Po završetku više vojne akademije 1903. godine, izabran je za potporučnika pješadije, nakon čega odlazi u Izmir i tamo boravi pet godina. Pored vojničkog poziva, nastavio je pisati pjesme i priče koje su objavljivane u solunskim časopisima.

Tih je godina usavršavao znanje francuskog jezika, a prvi francuski pisac čija su mu se djela istinski svidjela bio je Guy de Maupassant, čuveni pisac novela i kratkih priča. Zanimljivo je da Omer nije pokazivao izrazito i često nekritičko divljenje prema zapadnim piscima, poput mnogih mladih turskih književnika toga doba. Maupassantove novele utjecale su da Omer Sejfettin zavoli ovaj književni rod, kome će se u potpunosti posvetiti i utkati u njega tipično tursku narodnu notu.

Svoja je djela objavljivao u brojnim izmirskim časopisima i postupno ulazio u krugove mladih intelektualaca. Godine 1906. dobio je posao učitelja u Vojnoj poručničkoj školi. Napreduje i u vojničkoj karijeri, biva imenovan poručnikom i 1908, po proglašenju II Meşrutiyeta (uvođenja ustavne monarhije), prebačen je u pogranične dijelove Turske uz bugarsku granicu. Burne godine u planinama Omer je proveo živeći gotovo dvostrukim životom: danju je bio vojnik, a noću pisac. Preko pisama i književnih kritika započinje njegovo prijateljstvo s Ali Džanipom, koji će mu do smrti ostati najbliži i najdraži prijatelj.

Godine 1910. Omer napušta vojsku i odlučuje život u potpunosti posvetiti književnosti. Tada u Solunu započinje njegova prava književna djelatnost, suradnjom u književnom časopisu *Genç Kalemler* (Mlada pera). Napisao je programatski članak za taj list pod naslovom *Yeni Lisan* (Novi jezik), koji je imao snažan odjek u javnosti. Časopis mijenja ime u *Yeni Lisan* 1911. godine te prerasta u pokret i književnu struju čijim je predvodnikom smatran Omer Sejfettin. U to se vrijeme upoznaje sa Zija Gökalpom, koji je utjecao na Omera i u velikoj ga mjeri podupirao te bio njegov izvor snage na umjetničkom i misaonom putu. Upravo je ta trojka mladih turskih intelektualaca – Omer Sejfettin, Zija Gökalp i Ali Džanip – dala temelje jednoj novoj književnoj struji i kulturnom životu s početka XX stoljeća.

Godine 1912. započinju Balkanski ratovi i Omer se vraća vojničkom životu. Pao je u zarobljeništvo Grcima i jednu godinu zarobljeništva proveo pišući. Vraća se u Istanbul i, pod punim utjecajem književnog shvaćanja Zije Gökalpa, pokreće časopis *Türk Sözü*. Od 1913. do 1920. godine isključivo se bavio novinarstvom i književnošću.

Jedno vrijeme uspijeva živjeti od pisanja, ali već 1914. godine primoran je prihvatiti posao nastavnika književnosti u Istanbulskoj muškoj školi, gdje ostaje sve do smrti.

Razdoblje od 1917. do 1920. godine najplodnije je u stvaralaštvu Omera Sejfettina. Pisao je bez prestanka i velikim žarom – svake sedmice barem po jednu pripovijetku. Već se krajem 1917. godine počinju uviđati znaci bolesti koja je bila uzrokom njegove smrti. Međutim, ovaj pisac, prepun životnog poleta i radosti, nastavljao je pisati ne obazirući se na bolest koja se pogoršava, i on umire od šećera 1920. godine u Istanbulu, s nepunih 36 godina.

Bio je pjesnik, pripovjedač i novinar. Još za života je objavljen jedan dio njegovih djela. Napisao je ukupno oko stotinu deset pripovjedaka, nekoliko romana i programatskih članaka. Pa ipak, pripovijetka je bila i ostala njegov omiljeni književni rod. Sve priče su mu objavljene u deset zbirki: *Ilk Duşen Ak*, *Yüksek Ökçeler*, *Gizli Mabet*, *Efruz Bey*, *Beyaz Lale*, *Mahcupluk İmtihanı*, *Bomba*, *Bahar ve Kelebekler*, *Tarih Ezeli bir Tekerrürdür* i *Dalga*. Cjelokupno izdanje svih pripovijedaka izdano je 1945. u dvije knjige, pod naslovom *Ömer Seyfettin Kulliyatı*.

U svom zanosu za epskim pjesništvom, narodnim i herojskim motivima, prevodio je i Homerovu *Ilijadu*. Započeo je i pisanje narodnog spjeva *Köroğlu Destanı*, ali ga nije stigao dovršiti.

Pisao je i pjesme – prvo u *aruz* metru, stilom koji nalikuje tanzimatskim pjesnicima, Tevfik Fikretu i Ahmet Hašimu, ali kasnije, prikladno nacionalnom shvaćanju jezika i književnosti, počeo je pisati jednostavnim jezikom u narodnom metru (*hece vezni*). Njegove su pjesme, zbog izrazitog nacionalno-emotivnog izraza, ostale na nivou didaktičkih sastava. U povijesti turske književnosti Omer Sejfettin je značajan kao pripovjedač, te se smatra utemeljiteljem moderne turske pripovijetke.

Pripovijetke Omera Sejfettina

U književno-povijesnim tokovima Omer Sejfettin slijedi struju "nova književnost" (*Edebiyat-i Cedide*), koja je pod utjecajem tokova zapadne književnosti nastajala u maniru realizma. Tako se karakteristikom njegovog pripovjedačkog rada može smatrati realističnost i izražena objektivnost u prikazivanju života XX stoljeća.

Zbog svog poziva Omer Sejfettin je godinama boravio u Rumeliji te bio živim svjedokom buna i ustanaka nekad pokorenih balkanskih naroda. Izbliza je promatrao raspad Osmanske imperije, te više nego drugi književnici, koji su još živjeli u lažnom sjaju velegrada, bio je svjestan

unutrašnjeg truhljenja države. Sve što je vidio, oslikao je u svojim pričama objektivno, realno, iskreno.

Nasuprot staroj, već iscrpljenoj tematici, Omer Sejfettin u svojim pričama prikazuje svu zamršenost društva i stvarne životne situacije. Njegovi su junaci "obični", "mali" ljudi koje je opisivao sjajnom psihološkom proniclјivošću. U pogledu stila i tehnike pisanja kritičari ga često uspoređuju s Maupassantom. Obojica su novelisti, i možda je to jedina sličnost među njima. Dok Omer Sejfettin u svojim pričama ostaje na razini realizma, Maupassant pred kraj svog stvaralaštva prelazi u nesvjesno, fantastično i tajanstveno, najavljujući tako simbolistička strujanja s konca XIX stoljeća.

Druga osobitost koja se zamjećuje u pripovjedaštvu Omera Sejfettina jeste njegovo idealiziranje prošlosti i junaštva. Napisao je čitavu seriju priča inspiriranih temama iz prošlosti, kao što su *Ferman*, *Teselli*, *Başını Vermeyen Şehit*, *Kütük*, *Topuz* i druge. Te priče otkrivaju drevne junake, pune dostojanstva, vjernosti i pokornosti prema svojoj državi, potpuno odane vladaru. Iz stare, mitske i legendarne povijesti Omer crpi temu za svoje priče, povezujući te događaje s aktualnim stanjem u državi. To oživljavanje vlastite povijesti bilo je tipično za nacionalna buđenja, kako u Europi s početka XIX stoljeća, tako i u Turskoj jedno stoljeće poslije.

Kao stilsko obilježje stvaralaštva Omera Sejfettina upada u oči jednostavan i jasan turski jezik, sasvim različit od zamršenog, teškog stila divanske književnosti. Vrlo rano Omer spoznaje tijesnu vezu između nacionalnog jedinstva i nacionalnog jezika. Ta uska veza bila je sasvim nova ideja za turske nacionaliste s početka XX stoljeća. Već u časopisu *Yeni Lisan*, on potiče mlade ljude da se odazovu pozivu stvaranja jedinstvenog nacionalnog jezika. Poticanjem ljudi, posebno mladih na pisanje narodnim, govornim turskim jezikom, nastojao je pridonijeti širenju znanosti, umjetnosti i književnosti među narodom. Promoviranje govornog turskog u pisani jezik književnosti bilo je u cilju stjecanja širokog čitateljstva, odnosno stvaranja na jeziku kojeg bi narod mogao razumjeti. Prvi put u povijesti turske književnosti počela se pisati književnost na nacionalnom turskom jeziku. Do tada su sva književna djela bila zapisivana na arapskom, perzijskom ili pak kitnjastom osmanskom, na jezicima potpuno nepoznatim narodu, udaljavajući tako puk od knjige i naobrazbe.

Ömer Seyfettin jedan je od prvih turskih pisaca koji je uvidio da se širenjem jezika učvršćuje i nacionalno jedinstvo te da je zajednički jezik ona

prava, "duhovna domovina" jednog naroda. Stoga je i pokret "Genç Kalemler", koji je kasnije promijenio ime u "Yeni lisan", prvotno osmišljen kao jezični, a potom književni pokret. Taj je pokret ujedno i otvorio novi period u turskoj književnosti – period Nacionalne književnosti (*Milli Edebiyat*). Jedan od razloga slabljenja i nazadovanja Turske u odnosu na Zapad, Omer Sejfettin vidi u nemarnom odnosu prema jeziku te otuđivanju od vlastitog govora i potpadanju pod tuđe utjecaje.

Pored jednostavnog i pročišćenog izraza, Omerove priče posjeduju izrazitu umjetničku snagu i slikovitost. On je odlično poznavao tehniku pisanja pripovijetke i u svojoj generaciji smatran je jednim od najboljih pripovjedača. Njegove priče, pored toga što crpe tematiku iz povijesnog, realnog i svakodnevnog života, ponegdje su obojene i osobnim piščevim iskustvom, sjećanjima na legende i mitove, a ispričane su nevjerojatnom lahkoćom, jednostavnošću i realizmom. Omer Sejfettin posjedovao je veliku moć opažanja detalja, što je osobitost realistične književnosti. Najčešće je pisao pripovijetke o događajima, a psihološki se opisi tek provlače kroz priče. Kao vrstan poznavatelj ljudi, stvorio je u svom velikom opusu priča čitavu galeriju najrazličitijih ljudskih karaktera. Često u svoje priče uvodi dramatičnu dimenziju, koja budi čitateljevu napetost, snažan osjećaj straha ili iščekivanja, da bi naposljetku priču završio prevratom, na najneočekivaniji način.

Često pribjegava humoru, i to onom jednostavnom, narodnom, što daje šarm i privlačnu notu njegovim pripovijetkama. Upravo je humor, prisutan u velikom broju njegovih priča, omogućio autoru da kritizira neke od pojava u turskom društvu početkom XX stoljeća. Posebnu je kritiku upućivao onima koji su se pomodno okretali i povodili za zapadnjačkim uzorima, i tako udaljavali od vlastitih vrijednosti, zanemarujući bogatstvo svoje kulturne baštine.

Svojim stilom pisanja kratkih priča na govornom turskom jeziku Omer Sejfettin je vrlo brzo stekao veliku naklonost publike. Njegov književni izraz je čitljiv, lišen suvišnih riječi i apstrakcije.

Čitav svoj kratki životni vijek Omer Sejfettin je, zajedno sa Zija Gökalpom, radio na očuvanju i buđenju tradicije, na pojednostavljivanju jezika i vraćanju naroda njegovim korijenima. Njegova se misao neprestano vraćala turskim mitskim i povijesnim izvorima, kao nepresušnom vrelu iz kojega je i ponikla prava, autentična turska misao i riječ.

Halide Edip Adivar

Nakon Fatme Aliye-hanım, prve turske romansijerke s kraja XIX stoljeća, Halide Edip Adivar prva je europski orijentirana i školovana književnica. Rodila se 1884. godine u Istanbulu. Njezin otac, Mehmet Edip-bey, u vrijeme Abdulhamida II, obavljao je dužnost prvog ministra. Halide Edip je, iako učenica Američkog ženskog koledža na Üsküdaru, imala kod kuće privatnu nastavu kod poznatih ličnosti tog vremena: Šükrü-efendije, poznatog lingviste koji joj je predavao arapski, Riza Tevfika, koji ju je poučavao filozofiji i turskoj književnosti, te poznatog matematičara Saliha Zekija. Nakon što je završila Američki ženski koledž, 1901. godine udala se za privatnog instruktora Saliha Zekija, i iz tog braka je imala dvoje djece.

Halide Edib u književni život ulazi vrlo mlada člancima koji su izlazili u novinama i izražavali nezadovoljstvo političkim životom i vjerskim okruženjem. Kada je saznala da joj se ime našlo na "crnoj listi", pobjegla je 1909. u Egipat, i odande prešla u Englesku. Nakon što su se događaji smirili, Halide Edip vratila se u Istanbul 1910. godine, kad se i razvela od muža Saliha Zekija zbog toga što se želio oženiti još jednom ženom.

Mlada književnica bavila se u početku različitim pedagoškim i društvenim aktivnostima, radila je kao nastavnica pedagogije i historije u Ženskoj učiteljskoj školi i u Ženskoj srednjoj školi te kao upraviteljica ženskih škola u okviru vjerske zajednice. U to vrijeme se zainteresirala za pokrete panturkizma i panturanizma, popularnih razmišljanja i političkih kretanja tog perioda. Na poziv Džemal-paše otišla je 1916. u Siriju, gdje je radila kao upraviteljica ženskih škola u Bejrutu i Damasku i gdje je otvorila nekoliko ženskih škola. Sljedeće godine udala se za doktora Adnana Adivara.

Po povratku u Istanbul, Halide Edip je predavala na Istanbulskom univerzitetu zapadne književnosti (1918-1919). Počinje se i politički angažirati. Na poznatom skupu u istanbulskom kvartu Fatih govorila je o ulasku Grka u Izmir, što je osudila. Njezin vatreni govor ženama Istanbula na tom skupu ostavio je snažan dojam na prisutne, te je od tog trenutka postala javna ličnost.

Halide Edib je uz pomoć svojih prijatelja Amerikanaca poslala sinove na školovanje u Sjedinjene Američke Države, a nakon što su saveznici okupirali Istanbul, život joj se našao u opasnosti, pa je zajedno s mužem

Adnanom Adivarom pobjegla u Ankaru, gdje su se pridružili Mustafi Kemalu. U vrijeme rata za nezavisnost Halide Edip je preko tiska i propagande surađivala s Vrhovnom komandom. Osim toga, pomagala je na zapadnoj fronti, prvo kao medicinska sestra, a kasnije kao tumač, savjetnica za novinstvo i sekretarica Mustafi Kemalu. Njezino aktivno sudjelovanje u pokretu oslobođenja donijelo joj je čin kaplara, a s obzirom na to da je Atatürkova Napredna stranka nije prihvatila, nakon proglasa Republike našla se u opoziciji, napustila je Tursku i petnaest godina, od 1923. do 1939, živjela u inozemstvu (Francuska, Engleska, Amerika). Kad je drugi put došla u Ameriku, predavala je 1931. i 1932. godine na Sveučilištu Columbia kao gostujući profesor kolegij "Suvremena turska misao i književnost", a kasnije i kao gostujući profesor radila na Islamskom univerzitetu u Delhiju te u drugim centrima u Indiji, gdje je držala predavanja na univerzitetima u Kalkuti, Benaresu, Hyderabadu, Aligarhu, Lahoreu i Pashawaru.

Supružnici Adivar Halide i Adnan vratili su se u Tursku 1939, godinu nakon Atatürkove smrti. Halide Edip je postala pročelnik Odsjeka za engleski jezik i književnost na Istanbulskom univerzitetu. Nakon kratkog razdoblja, kada je od 1950. do 1954. djelovala kao član parlamenta, napustila je politiku i potpuno se posvetila pisanju. Umrla je 1964. godine u Istanbulu. Iznad svega je željela biti upamćena po pisanju, čemu je uvijek pridavala najveću pažnju.

Halide Edip bila je vrlo neobična za svoju sredinu, kako po svom načinu života, tako i po političkim stavovima. Po završetku školovanja na Američkom ženskom koledžu na Üsküdaru bavila se novinarstvom i stajala u prvim redovima duhovnog i političkog preporoda Turske. Vrlo rano počela se baviti književnim radom, u početku pripovijetkama, a kasnije romanom, ali je prvi značajniji uspjeh osigurala romanom *Handan* (1912). U ovom romanu našla je način da junakinji, po kojoj knjiga nosi i naslov, udahne samu sebe, sve svoje mladalačke ideale i stremljenja. Duhovna snaga koja zrači iz junakinje, u kojoj se bore osjećajnost i razum, ljubavni zanos i uzdržljivost, odaje vrlo jaku i originalnu ličnost. Uspjeh je potvrdila romanom *Mev'ut Hukum* (Obećana odluka, 1912), gdje je ništa manje zanimljiva ličnost Sare koja je, od početka romana i unatoč raznim epizodama, uvijek u prvom planu. Halide Edip izvanredno opisuje Sarino teško psihološko stanje poslije smrti njezinog muža, koji je tragično završio svoj burni život. Međutim, koliko god je Sarin lik majstorski, neposredno i

detaljno analiziran, toliko je dosta nevješto i naivno opisala lik mladog liječnika Kasima koji pokušava ponovo vratiti Sari vjeru u sebe i ljude. Glasoviti turski historičar književnosti i povjesničar, Mehmet Fuad Köprülü, vjeruje da se ovakvi tipovi žena nalaze samo u romanima. Unatoč tome, s ovim likovima suosjećamo jer su iskreno opisani i doživljeni.

Iako je u svojim prvim romanima okupirana uglavnom analizom ženskih karaktera, ona ne zaostaje u izražavanju svojih političkih ideja. Budući da je u početku bila sljedbenik turanizma, Halide Edip Adivar piše roman s političkom tendencijom *Yeni Turan* (Novi Turan, 1912). Za nju turanizam nije bio utopija, još manje reakcionaran pokret, već nosilac socijalnog i državnog napretka. U svom idealizmu s velikom ljubavlju opisala je stranku *Novog Turana* u kojoj Kaya, glavna junakinja, istupa kao slobodno i samostalno biće, koje se ponosno i požrtvovno zalaže za svoje ideale, dok nam lik Oğuz-beya prikazuje kao oličenje turske budućnosti.

U vrijeme rata za nezavisnost njezino književno stvaranje okrenuto je u drugom smjeru. Umjesto romana o ljubavi i strasti, ona s istim žarom slika tragične trenutke u kojima se rađala nova Turska. U zbirci pripovijedaka *Dağa Çikan Kurt* (Vuk koji se uspinje na planinu), iznosi u malim slikama punim života,svakodnevne nevolje i teške patnje koje su pratile turski narod u tom periodu. Vlastita iskustva u ratu za nezavisnost postala su tema njezinog autobiografskog romana *Ateşten Gömlek* (Plamena košulja), što je i sinonim za teško iskušenje i bijedu, koji je prvi put objavljen 1924. godine. Ovaj roman predstavlja povijesno svjedočenje, a ujedno je i oda oduševljenoj omladini koja je zajedno s njom u bojnim redovima na anadolskim brdima nosila "plamenu košulju". Nakon proglasa Republike, u periodu dok je živjela u Europi, Americi i Indiji, Halide Edip je objavila nekoliko knjiga na engleskom jeziku, među kojima naročiti značaj imaju *Memoirs* (Memoari) i *The Turkish Ordeal* (Turska patnja). Oba ova djela predstavljaju njezina životna sjećanja. U prvom prikazuje svoje djetinjstvo, školovanje i svoj udio u kulturnom, naročito pedagoškom životu svoje zemlje. U drugoj knjizi uspomena opisuje Istanbul nakon turskog sloma, nacionalni ustanak, teška iskušenja oslobodilačke borbe i, konačno, rat. Oba djela, zbog svoje forme, umjetničke vrijednosti i divnih slika, imaju poseban značaj u kulturno-povijesnom smislu, također nam otkrivaju život u turskoj porodici, kao i u Turskoj uopće, i vjerna su slika političke i kulturne sredine ovog burnog perioda, gledane očima jedne Turkinje.

Romani

U romanu *Sinekli bakkal* (u prijevodu na bosanski *Rabija*) Halide Edip pokazuje, čak više nego u prethodnim djelima, visinu svoje umjetnosti. Budući da su njezina prijašnja djela izgubila političku aktualnost, ona napušta to polje. Nacionalizam i junaštvo, koji su bili u središtu njezinih prethodnih djela, zamijenjeni su ovdje narodnim životom, vješto opisanim, sa svim njegovim pozitivnim i negativnim osobinama. Roman je bogat živim slikama istanbulskog života s početka XX stoljeća. Osnovni motiv je suprotstavljanje orijentalnog duha, jednostavnog i stoljećima utvrđenog, i zapadnog, kompleksnog i dinamičnog. Kako je ta suprotnost jasno naglašena u muzici, u djelu je prikazuju protagonisti: Rabija, ljupki interpretator muslimanskih religijskih pjesama i njezin učitelj Vehbi-dede, dok je predstavnik zapadnog duha bivši kaluđer, pijanist talijanskog porijekla Peregrini, koji je za Rabijinu ljubav prihvatio islam. Najveća pažnja u romanu je, kao i u ostalim djelima, posvećena junakinji koja je oličenje turske narodne žene, čvrsto vezane za svoj kraj, tadašnji moral, vjeru koju više prihvaća iz odanosti nego iz gorljivosti, za fatalizam, a puna prezira prema taštini.

Drugi motiv romana je povijesni. Halide Edip je i u ovom romanu iznijela truhlež Abdulhamidovog razdoblja, krizu despotizma, te njegova posljednja proganjanja, netrpeljivost intelektualne omladine i skriveno neprijateljstvo naroda. Veliki broj različitih ličnosti je prikazan u romanu: Tevfik, strastveni interpretator ženskih uloga u narodnom pozorištu; Emine, njegova žena, ograničena zastarjelim nazorima i odgojem, koja nije mogla shvatiti umjetničke sklonosti svog muža; Vehbi-dede, derviš mevlevija; kruti i podmitljivi imam, haremska robinja, Ciganka... Halide Edip prikazuje cijeli ovaj svijet kao u ogledalu, naročito reakcije Tevfika, Rabije i Peregrinija na društvene odnose u doba Abdulhamida II. Ona, u biti, ne traži uzroke tom stanju, ne ulazi u analizu uzroka takvih odnosa, već se zadovoljava time da dadne sliku tadašnjeg društva kako ga ona vidi i da prikaže Istanbul uvijek u pokretu, kao nešto što se događa, a ne nešto što se samo naslućuje. Halide Edip Adivar je prva dobitnica Turske nagrade za književnost ustanovljene 1942. godine koju je dobila za roman *Sinekli bakkal*.

Halide Edip je u prvi plan romana koje je pisala u periodu Republike stavljala viđenja koja je formirala i razumijevanja tradicije koju je ona prihvatila. Roman *Yeni Turan* napisala je u godinama kada je ideologija

turkizma i turanizma postala izrazito privlačna. Tim romanom proširila je značenje produhovljenja, dala je novi poticaj državi i novo buđenje koje se oslanja na tursku suverenost i turkizam u Osmanskoj imperiji. I poslije, u Republici, Halide Edip ostaje vezana za ideje "turkizma, decentralizacije, i islamizma", te se ti pojmovi kod nje često spominju kao tri glavna motiva.

Decentralizacija, kao važna pojedinost na političkoj razini, uzrokovala je u ranijim trenucima njezino suprotstavljanje kemalističkom režimu. Problem turkizma u gotovo svim njezinim romanima oblikuje potragu za osobnošću i stalno uvodi suprotstavljenost Istoka i Zapada. Ta suprotstavljenost postoji ili kao problem, ili kao aluzija. Naprimjer, u *Sinekli bakkalu* Peregrini i Vehbi-dede uspoređuju zapadnu i tursku muziku. Ismail Habib izjavio je da je turska muzika utjecala na Peregrinija i istaknuo je da Halide Edip želi "muziku u kojoj su pomiješani naši unutrašnji motivi i glavne tehnike sa Zapada, čiji je ton civiliziran, a unutrašnjost etnička".

Ostala djela Halide Edip Adivar su:

Romani: *Raik'in Annesi* (Raikova mati, 1910), *Son Eseri* (Posljednje djelo, 1919), *Zeyno'nun oğlu* (Zejnijev sin, 1928), *Yol Palas Cinayeti* (Zločin u hotelu Yol Palas, 1937), *Döner Ayna* (Ogledalo koje se okreće, 1954), *Akile Hanım Sokağı* (Ulica gospođe Akile, 1958), *Hayat Parçaları* (Komadići života, 1963) i drugi.

Drame: *Kenan Çobanları* (Pastiri iz Kenana, 1918), *Maske ve Ruh* (Maska i duša, 1954).

Ostala djela: *İngiliz Edebiyatı Tarihi* (Povijest engleske književnosti, tri toma, 1940-1949), *Turkiye'de Şark, Garp ve Amerikan Tesirleri* (Istočni, zapadni i američki utjecaji u Turskoj, 1955), *Türk'ün Ateşle İmtihanı* (Turski ispit vatrom, 1962), *Mor Salkimli Ev* (Kuća s ljubičastim grozdovima, 1963).

Pored toga što je bila spisateljica, univerzitetska profesorica i političarka, Halide Edip Adivar predvodila je i pokret za emancipaciju žena u Turskoj. I prije rata za nezavisnost bila je aktivna u ženskim pokretima; 1908. godine osnovala je "Društvo za uzdizanje žena", te se posvetila poboljšavanju obrazovnog sistema za turske žene i unapređivanju njihovih odnosa s europskim ženama. Također je bila uključena u pomaganje ženama i porodicama koje su nakon rata ostale bez izvora egzistencije. Junakinje svih njezinih romana su žene sa snažnim identitetom, sposobne obraniti svoje moralne vrijednosti, nasuprot slabostima muških likova, objedinjujući karakteristike i zapadne i turske žene.

Jakup Kadri Karaosmanoğlu

Jakup Kadri Karaosmanoğlu potomak je porodice koja je od kraja XVII stoljeća upravljala vilajetom Saruhan, koji je obuhvaćao okruge Aydın i Manisu. Roditelji su utjecali na njegovo životno opredjeljenje, odnosno, kako je u djetinjstvu imao na raspolaganju golemu biblioteku svojeg oca, u kojoj upoznaje kako turske, tako i francuske književnike, majka mu je čitala i prepričavala brojna djela i prije nego što je znao čitati. Prvo djelo koje je upoznao zahvaljujući majci bilo je *Grof Monte Cristo*.

Jakup Kadri rodio se 1889. godine u Kairu. Nakon smrti njegovog oca, Ibrahim-paše, porodica se seli u Manisu. Osnovno obrazovanje započinje u "Fevziye Mekteb-i Iptidaisi", a dvije godine kasnije odlazi u višu školu u Izmir. Tu upoznaje Omera Sejfettina, Šahabettin Sulejmana, Baha Tevfika te nekoliko godina starijeg Akhisarlı Abdullah Rahmi-beya, koji ga potiče da uči francuski i upućuje ga u djela pisaca "Edebiyat-i Cedide". Međutim, zbog teške materijalne situacije nakon očeve smrti, njegova porodica bila je prisiljena vratiti se u Egipat, gdje Jakup Kadri upisuje francusku školu "Freres" (Braća) u Aleksandriji. Sljedeće godine odlazi u Izmir, ali 1906. u Egiptu se za vrijeme ljetnih praznika upoznaje s Mladoturcima, te odlučuje ostati tamo i ponovo upisati "Freres", gdje za dvije godine maturira.

Boravak u Egiptu ostavio je traga na kasnijem stvaralaštvu Karaosmanoğlua; reminiscencije na povijesne spomenike i legende o ljubavnim avanturama na obalama Nila prisutne su u nekim njegovim većim pripovijetkama iz prvog perioda stvaralaštva: *Bir Serencam* (Avantura) i *Bir ölünün mektuplari* (Pisma jednog pokojnika). Uostalom, upravo u Egiptu upoznaje se s klasicima europske književnosti, kao što su Bourget, Flaubert, Maupassant i Daudet, koji daju poseban pečat njegovim ranim radovima.

Godine 1908. vraća se s majkom u Istanbul, gdje upisuje Pravni fakultet, a godinu kasnije objavljuje svoje prvo djelo, dramu jednočinku *Nirvana*, inspiriranu Ibsenom te posredstvom prijatelja Šahabettin Sulejmana stupa u književni kružok "Fecr-i Ati". Tada počinje objavljivati i kratke priče i članke u glasilu kružoka, časopisu *Servet-i Fünûn*. Na trećoj godini konačno odustaje od studija i nastavlja pisati za mnoge druge listove i časopise, poput *Resimli Kitap*, *Peyam-i Edebi*, *Ikdam* i *Yeni Mecmua*, u kojima objavljuje članke, eseje, pripovijetke i pjesme u prozi, koje uzdiže na

umjetnički nivo. Zbirke *Erenlerin bağından* (Iz vrta svetaca, 1922) i *Okun ucundan* (Sa vrha strijele, 1940) pod snažnim su utjecajem Biblije, i u njima Jakup Kadri dubokim lirizmom i harmoničnim izrazom iznosi vlastite stavove o životu, sreći i ljubavi, te sjajno objedinjuje moderni simbolizam i istočnjački misticizam.

Karaosmanoğlu se okušao i u drami, premda, po sudu kritičara, ne s tolikim uspjehom kao u drugim književnim rodovima. Napisao ih je četiri: *Nirvana* i *Veda* (Oproštaj) nastale su u ranoj fazi, dok su *Sağanak* (Pljusak, 1929) i *Mağara* (Pećina, 1934) napisane kasnije. Sve su pod utjecajem Ibsena i Maeterlinck. Dok u prve dvije prevladava pesimizam, druge dvije obiluju socijalnim elementima.

U prvom periodu svog stvaralaštva (1908-1919) Jakup Kadri se na književnom polju obračunava s fanatizmom i nazadnjaštvom. Karaosmanoğlu je inspiriran francuskom književnošću, posebno Maupassantom, što se naročito vidi u pripovijeci *Yalnız kalmak korkusu* (Strah od samoće), čija je tema posuđena iz jedne Maupassantove pripovijetke. Ipak, za razliku od Maupassanta, koji posjeduje dozu humora, kod Karaosmanoğlua tragika ne ostavlja prostora ničem drugom.

Godine 1912. godine Jakup Kadri obolio je od tuberkuloze, što je utjecalo na njegovo stvaralaštvo, tako da postaje melankoličan, prezire život i povlači se u samoću. To raspoloženje najprisutnije je u priči *Yıldızların Bikesliği* (Osamljenost zvijezda) iz zbirke *Bir Serencam*. Svoje tadašnje nazore bazirao je na učenjima Schopenhauera i Nietzchea, što se može primijetiti i u njegovim kasnijim djelima. U godinama do odlaska na liječenje u Švicarsku počeo je, pod utjecajem Jahja Kemala, zastupati jedno posve novo shvaćanje umjetnosti, zasnovano na starogrčkim i latinskim korijenima.

Iz potrebe da nađe nacionalne korijene i porijeklo, okrenuo se proučavanju mitologije i istočnjačkog misticizma. Taj interes nagnao ga je da uđe u bektašijsku tekiju i poslije upravo na osnovi tog iskustva napiše roman *Nur Baba*, kojeg zbog izuzetno negativnih reakcija i odlaska na liječenje u Švicarsku 1916. objavljuje tek 1922. godine. Ipak, i tada je pored velikog odjeka u turskoj javnosti bio napadan sa svih strana, a spočitavalo mu se da je tendenciozno izvrgao ruglu jednu religioznu instituciju. Trebalo je proći određeno vrijeme da se shvati stvarna vrijednost tog rada, koga neki kritičari drže za najsnažnije Karaosmanoğluovo djelo, po kome je kasnije snimljen i film *Bogaziçi Esrari* (Tajne Bosfora). Karaosmanoğlu se, kao prvi

od turskih pisaca, usudio razotkriti i osuditi jednu deformiranu stranu kasnog osmanskog društva, odnosno zatvoreni svijet tekije u kojem se pod velom religioznosti i mističnih obreda događaju razne nemoralne, ponekad i kriminalne radnje, prevare, blud, pijančevanja, uživanje droga i sl.

Boravak u Švicarskoj omogućuje Karaosmanoğluu da detaljno upozna europske klasike i vrijednosti europske kulture. Tu ga zatiče Prvi svjetski rat, koji donosi opće neraspoloženje Europljana prema Turcima, koji se, zbog politike svoje zemlje, nisu mogli u Europi slobodno kretati ulicama, niti spokojno sjediti u hotelima i pansionima, što Karaosmanoğlu opisuje u knjizi memoara *Vatan Yolunda* (Na putu domovine, 1958).

Godine 1918, po povratku u Istanbul pod savezničkom okupacijom, razočaran postupcima europskih sila pobjednica prema Turskoj, Karaosmanoğlu pravi zaokret i počinje se baviti prije svega socijalnim i nacionalnim motivima, kako u književnosti, tako i u novinarstvu, te piše o temama kao što su književnost, znanost, jezik, nacija, religija, ekonomija, politika, sloboda, rat, revolucija, prevođenje, sport. Njegovi članci znatno nadmašuju žanr publicistike, a oni najuspjeliji, koji se odnose na Rat za nezavisnost, graniče s novelama, pa su kasnije objavljeni u prvoj knjizi djela *Ergenekon*, koje sadrži i priče i novele iz Rata za nezavisnost. Između ostalog, objavio je i dvije vrlo uspjele monografije: *Ahmet Haşim* (1934) i *Atatürk* (1946).

Godine 1912. na poziv iz Ankare dolazi u Anadoliju, gdje je kao izvjestitelj Komisije za ratne zločine obišao oblast Kütahye, Simava, Gediza, Eskišehira i Sakarye. Njegove pripovijetke s ratnom tematikom *Milli Savaş Hikayeleri* (1947) nastale su kao produkt tih mučnih iskustava. Karaosmanoğlu nastoji da više osvijetli promjene u društvu nego sam fenomen rata, a njegovi junaci nisu heroizirani, iako su motivirani isključivo patriotizmom. Sav besmisao rata ogoljuje do srži slikama stradanja upravo onih najslabijih i najnevinijih: nezaštićenih seljaka, posebno djece i staraca. Za razliku od većine svojih kolega suvremenika, on odustaje od veličanja borbenog duha i militarizma, a svoje književne ambicije jasno je znao odijeliti od političkih i ideoloških nagnuća.

Nakon proglašenja Republike izabran je za narodnog zastupnika Mardina (1923-1931), a potom Manise (1931-1934). U tom razdoblju objavljuje većinu svojih romana: *Kiralık Konak* (Kuća pod najam, 1922), *Nur Baba* (1922), *Hüküm Gecesi* (Sudnja noć, 1927), *Sodom ve Gomore* (Sodoma

i Gomora, 1927), *Yaban* (Tuđinac, 1932), *Ankara* (1934) i *Bir Sürgün* (Izgnanik, 1937).

Roman *Kiralık Konak* predstavlja kroniku o propadanju visokih slojeva turskog društva, prikazanu na primjeru nekada bogate i ugledne porodice Naim-efendije, kroz tri generacije, od početka vladavine Mladoturaka do Prvog svjetskog rata.

Radnja romana *Sodome ve Gomore* događa se u Istanbulu od kraja Prvog svjetskog rata, primirja i savezničke okupacije do konačnog oslobođenja. Pisac kritički opisuje dekadenciju i pomanjkanje patriotizma kod viših slojeva za vrijeme okupacije. Naslov je metafora za razvratnički i korumpirani, kosmopolitski Istanbul, kojemu Karaosmanoğlu suprotstavlja patriotsku Ankaru i Anadoliju, zemlju jednostavnih turskih seljaka.

Roman *Yaban* doživio je najviše izdanja, i ubrzo po izlaženju postaje popularan izvan Turske. Na prvoj dodjeli Turske nagrade za književnost 1942. godine zauzeo je drugo mjesto (prvo je osvojio roman Halide Edip Adivar, *Sinekli bakkal*). Roman govori o umirovljenom časniku Ahmetu Dželalu, koji je u Prvom svjetskom ratu izgubio ruku. On odlazi iz okupiranog Istanbula u seoce svog vojnika Mehmeta Alija, u Anadoliji.

Radnja romana *Ankara* zbiva se u vrijeme Rata za nezavisnost. Grad je još u to vrijeme neugledna kasaba, život u njoj se vrlo malo razlikovao od života u okolnim selima. No ona je bila simbol novog vremena i poleta, Mekka svih naprednih Turaka, drugi pol dekadentnog i kosmopolitskog Istanbula. No negativno nasljeđe prošlosti prenosi se i u Republiku. Roman je podijeljen u tri dijela. U prva dva dijela prate se Rat za nezavisnost i poslijeratna zbivanja, dok se u trećem daje utopijska vizija nove republike.

Godine 1932. Jakup Kadri s Vedat Nedim Törom, Burhan Asaf Belgeom, Ismail Hüsrev Tökinom i Şevket Süreyya Aydemirom (Ševket Sürejja Ajdemir) pokreće časopis *Kadro*, i biva njegovim glavnim urednikom. Književnici okupljeni oko *Kadroa* nastojali su u književnost unijeti ideju 'socijalnog'. Nakon izlaženja dvobroja 34-35, *Kadro* je 1934. godine zabranjen zbog ljevičarskih sklonosti i naročito snažnog utjecaja na tursku inteligenciju. Neposredan povod za zabranu bile su neke rasprave društveno-ekonomske prirode koje su privukle pažnju širih slojeva. Odmah zatim Karaosmanoğlu je imenovan za veleposlanika u Tirani, da bi 1935. godine bio premješten u Prag, a zatim u Hag (1939), Bern (1942), Teheran (1949), pa ponovo u Bern (1951-1955). Odlazak u diplomaciju značio je

kraj za književni razvoj Karaosmanoğlua, koji je sjećanja na to razdoblje objavio u memoarima *Zoraki Diplomat* (Diplomat protiv svoje volje, 1955). Po povratku u domovinu surađuje u raznim časopisima i novinama. Godine 1957. postaje glavni urednik *Ulusa*. Bio je i jedan od osnivača *Türk Dil Kurumu* (Tursko lingvističko društvo). U Narodnu skupštinu izabran je 27. maja 1955. godine, a 1961. godine postaje narodni zastupnik Manise. Međutim, 1962. godine istupa iz CHP-a (Cumhuriyet Halk Partisi) zbog partijskog napuštanja Atatürkovih principa, a 1965. godine potpuno se povlači iz politike. Razočaran situacijom nakon Rata za nezavisnost, u posljednjoj fazi stvaralaštva ponovo postaje melankoličan i usamljen, te se svjestan svoje nemoći pred društvenim proturječnostima okreće prošlosti. Tako njegov posljednji roman, *Hep o Şarki* (Sve ona pjesma, 1956) opisuje ljubavnu priču iz sultanskih vremena, bez ikakvog doticanja socijalnih pitanja. Umro je u Ankari 1974. godine, a ukopan je pored svoje majke na bešiktaškom groblju Jahja Kemal-efendi u Istanbulu.

Reşat Nuri Güntekin (Rešat Nuri Güntekin)

Jedan od najplodnijih i najpopularnijih turskih književnika XX stoljeća, Rešat Nuri Güntekin, rodio se 1889. godine kao sin vojnog liječnika Nuri-beya i Lutfije-hanım, kćeri generala Javer-paše, erzerumskog valije. Osnovno obrazovanje stekao je u Čanakkaleu, gdje mu je u to vrijeme otac službovao. U Izmiru pohađa francusku školu kod fratara, koju će opet napustiti prije završetka jer mu je otac ponovo dobio premještaj. Visoko obrazovanje stekao je na Fakultetu za književnost ("Edebiyat Fakültesi") Istanbulskog univerziteta na kome je diplomirao 1912. godine. Prvo zaposlenje dobio je kao profesor turskog jezika i književnost u Bursi 1912. godine. Potom je predavao u Čanakkaleu, Erenköyü i Istanbulu.

Godine 1924, zajedno s Mahmutom Jesarijem, Abdurefikom Ahmetom Nurijem, i slikarem Munifom Fehimom pokrenuo je sedmični humoristički list *Kelebek*. Godine 1927. je imenovan generalnim direktorom ministarstva prosvjete, što mu je omogućilo da upozna prilike širom Anadolije, kao iskusan prosvjetni radnik i već afirmiran književnik s desetak objavljenih romana i nizom izvođenih drama. Poslije dvanaest godina obavljanja ovog posla izabran je za narodnog poslanika okruga Čanakkale. Ovu je

dužnost obavljao četiri godine (1939-1943) ne kandidirajući se ponovo za mjesto poslanika jer nije imao afiniteta za politiku. Više je volio prosvjetu kojoj se ponovo vraća kao inspektor, pa će zato mnoge najupečatljivije ličnosti njegovih djela biti učenici, učitelji, profesori i inspektori na koje je nailazio u vrijeme svog službovanja. U zrelim godinama bio je ataše za kulturu i predstavnik Turske u UNESCO-u u Parizu (1950). U jednoj delegaciji turskih književnika koja je pohodila Bosnu 1954. godine nalazio se i Rešat Nuri Güntekin, koji je tom prilikom boravio u Sarajevu. Penzioniran je 1954. godine, a samo dvije godine kasnije, 1956. godine, umro je u Londonu gdje je otišao na liječenje.

Ljubav prema književnosti kod Rešata Nurija potječe još od najranijeg djetinjstva, iz roditeljske kuće u Üsküdarü, azijskom dijelu Istanbula. Tu je slušao priče od privatnog učitelja Lala Šakira koji ga je poticao da čita, koristeći se bogatom očevom bibliotekom. Jedno od djela koje je zavolio u djetinjstvu je roman *Udi*, Fatme Aliye, djelo koje su pismene žene u Čanakkaleu, okupljajući se za zimskih večeri, čitale i slušale. No istinsku želju za čitanjem i pisanjem dobio je čitajući pripovijetke Halita Zije Ušakligila. Uz sve ovo, bogata očeva biblioteka bila je za mladića prava riznica u kojoj su se nalazila, kako stara djela iz turske divanske književnosti, ponekad i u rukopisu, tako i većina francuskih klasika od Balzaca (Balzak) i Flauberta (Flober) do Zole i Daudeta (Dodea). Tu su bili i klasici francuske kritike, poznati filozofi Taine (Ten) i Renan, u izdanju biblioteke "Feliksa Alkana", a ništa manji interes nije pokazivao ni za Ibsenove drame. Nakon prvih književnih tekstova, odnosno pozorišnih kritika i članaka o turskom romanu, pisanim na francuskom jeziku, te nekoliko pripovijedaka napisanih po uzoru na "svoga učitelja" Halita Ziju Ušakligila, činilo se da će se Rešat Nuri razvijati kao dramski pisac, za šta je imao afinitet. U kratkom vremenu od 1920. do 1923. godine napisao je tri drame: *Hancer* (1920), *Eski Rüya* (Stari san, 1921) i *Taş Parçası* (Komad kamena, 1923), koje su istih godina izvođene u istanbulskom pozorištu Darülbedayi i doživjele veliku popularnost, a nastavio je i pisanje uspješnih pozorišnih recenzija.

Rešat Nuri Güntekin, mada izrazit pripovjedač, sasvim slučajno je počeo pisati romane i duže pripovijetke. Po nagovoru svoga prijatelja Sedata Simavija, počeo je pisati roman *Gizli El* (Tajanstvena ruka) za novine *Dersaadet*. Po svemu sudeći, autor je želio realno prikazati stanje u Turskoj za vrijeme Prvog svjetskog rata i bez ustezanja govoriti o najtežim

problemima turskog društva, ali je usljed cenzure roman toliko preinačen da je sam autor, u predgovoru drugom izdanju, rekao da to, ustvari, nije samo njegov roman, već isto toliko i roman cenzora.

Svoj prvi roman, *Gizli El*, nastao 1918. godine pod čudnim okolnostima, nije smatrao književnim uspjehom. U to vrijeme napisao je i dramu *Istanbul Kızı* (Istanbulska djevojka), ali kako ova drama nije mogla biti izvedena na sceni spomenutog pozorišta, preradio ju je u roman i počeo objavljivati u nastavcima u novinama *Vakit* 1922. godine, pod naslovom *Çalikuşu*, u našem prijevodu *Grmuša*. Iste godine roman je štampan i zasebno. Mlada učiteljica, razočarana ljubavnom avanturom vjerenika, ostavlja Carigrad i odlazi u provinciju da bi udobnosti velegrada zamijenila teškoćama života seoske učiteljice. Usput nailazi na niz prepreka radeći svoj plemeniti prosvjetiteljski posao u zaostaloj i zanemarenoj Anadoliji.

Uspjeh koji je postigao ovim romanom bio je sigurno prekretnica i putokaz u Güntekinovom daljem književnom formiranju u kome će se profilirati kao romanopisac. I dalje će pisati drame, i to vrlo uspješno, a ponekad će i svoje romane dramatizirati, ali roman postaje njegova glavna preokupacija. Vrijeme će pokazati da je *Grmuša* postala njegov najpoznatiji roman, pa će često i sam pisac biti nazivan "Çalikuşu muharriri" (pisac *Grmuše*). To je jedan od najtiražnijih romana u Turskoj prve polovine XX stoljeća koji je preveden na nekoliko europskih jezika. O popularnosti ovog njegovog romana govori dosadašnji broj izdanja – do 1969. bilo ih je petnaest. Pored ovoga, dokaz popularnosti *Grmuše* je i činjenica da je ulica u kojoj je stanovao Rešat Nuri, u istanbulskom kvartu Levent, nazvana ne po piščevom imenu, nego nosi naziv njegova romana *Çalıkuşu*.

O vrijednosti ovog romana postoje oprečna mišljenja. Dok izvjestan broj kritičara smatra da je ljubavna priča okosnica romana, i da nema neku veću literarnu vrijednost, drugi, brojniji, opravdano smatraju da je slikanjem prilika u Anadoliji, posebno stanja u prosvjeti, pisac dao izvanredan doprinos poznavanju te malo poznate sredine, te je po umjetničkoj vrijednosti to roman znatno iznad prosjeka turske književnosti.

Poslije prva dva romana, oba napisana pod pomalo čudnim okolnostima, napisao je i jedan psihološki roman pod naslovom *Damga* (Pečat). Nužne društvene promjene izazvane klasnim raslojavanjem u prvim znacima kapitalizma, nakon proglašenja Ustava i Prvog svjetskog rata, prouzrokovale su promjene u načinu življenja, što će se u ovom romanu vidjeti

na svim ličnostima i društvu kao cjelini. Ovdje nas pisac vodi od bogataških vila do mračnih zatvorskih soba, gdje nevino osuđeni ispaštaju tuđe krivice. Roman obiluje opisima duševnih stanja i svrstava se u vrhunska ostvarenja turske proze. Junak romana, podstaknut legendom o mladiću koji se bacio pod mlin da ga ne bi našli s voljenom ženom, koja tada više nije bila njegova, i tako joj spasio čast i život, čini sličan pothvat izjavljujući za sebe da je kradljivac, kad ga je noćni čuvar primijetio da se prikrada kući svoje ljubavnice. Osuđen kao kradljivac, biće žigosan čitava života. Stvarna vrijednost ovog romana je u dubokoj psihološkoj analizi lika glavnog junaka. Popularnošću roman *Damga* nije mogao dostići *Grmušu*, ali je ipak doživio šest izdanja.

Ono što je privuklo publiku u Rešat Nuri Güntekinovim romanima, posebno *Grmuši*, bio je nov način tretiranja društvenih problema, razotkrivanja društvene truhlosti, koju se autor nimalo ne ustručava prikazati u pravom svjetlu. Štaviše, on vodi čitaoca sve do pravih uzročnika takvog stanja i u njih upire prstom. Pri svemu ovome najviše mu pomažu smisao za humor i ironija kojima izvrgava određene slojeve društva, a njegova satira najuspjelija je u karikiranju raznih anacionalnih tipova. Inspiracija stranim djelima, koja je neosporno bila prisutna kod Rešat Nuri Güntekina, i koju on, uostalom, i ne krije, nije se upadno primjećivala zbog tematike, pa se njegova djela smatraju pravim "nacionalnim romanima".

U prvim Güntekinovim romanima osjetila se velika doza sentimentalnosti, koja je ponegdje događaje izvodila izvan okvira realnog, posebno u raspletima ljubavnih drama. Prvi pokušaji i nesumnjivi uspjesi ohrabrili su pisca do te mjere da je u sljedećih pet godina (od 1925. do 1930) objavio čak šest romana. Najprije *Dudaktan Kalbe* (u našem prijevodu *S usana na srce*), roman objavljen 1925. godine, koji je također doživio veliki uspjeh kod čitalačke publike u Turskoj i do sedamdesetih godina imao deset izdanja.

Mnoge socijalne probleme Rešat Nuri Güntekin razradio je zrelije u svojim poznim romanima, među kojima se ističu *Yaprak Dökümü* (Kad lišće opada), *Yeşil Gece* (Zelena noć), *Bir Kadın Düşmanı* (Ženomrzac), *Acımak* (Žaliti) i *Değirmen* (Mlin).

Njegove najuspjelije romane slijedi i nekoliko pripovijedaka, koje s tematskog gledišta imaju najrazličitije sadržaje. Najviše je takvih koje tretiraju

probleme zaostalosti anadolskih kasaba, ali se, općenito uzevši, može reći da je tematiku za pripovijesti uglavnom crpio iz istog izvora iz koga se nadahnjivao i za svoje romane. Među dužim, ali ujedno i uspješnijim pripovijetkama su: *Rocild Bey*, *Eski Ahbap* (Stari drug), *Tanrı Misafiri* (Božiji gost), *Leyla ile Mecnun*, *Sönmüş Yildizlar* (Ugašene zvijezde). Güntekinovo književno stvaralaštvo upotpunjuje još nekoliko vrlo uspjelih prijevoda klasika europske literature i adaptacija dramskih djela.

Radnja ovih romana odnosi se na vrijeme dok je Güntekin obilazio Anadoliju, u kojoj su se od 1908. godine pa do godina neposredno nakon proglašenja Republike zbivali vrlo značajni događaji. Rešat Nuri Güntekin analizirao je utjecaje Rata za nezavisnost na tursko društvo. Oslobodilački rat i nastanak Republike predstavljaju novu epohu za turski narod i modernu tursku državu. U vremenu osnivanja Republike, a i poslije, Rešat Nuri živi u svojim romanima u tim događajima, sa svojim ličnostima i svojim idealima. On se unosi u sve probleme društva, duboko ih doživljava i reflektira na svoja djela. Ali osnovna vrijednost njegovih romana je u tome što nam poslije svakog događaja pokazuje kako je običan čovjek gledao na promjene u društvu, iskazujući svoja zapažanja realno, koliko su mu to dopuštali uvjeti, sudjelujući tako u stvaranju i razvoju nacionalne književnosti. Također, posebnu pažnju posvećuje intelektualcu i njegovoj ogromnoj ulozi u društvu koje se brzo mijenja i usvaja nove vrijednosti.

O popularnosti Güntekina govore brojna izdanja njegovih romana i česta izvođenja njegovih dramskih djela na pozornici. Güntekin je na naš jezik prevođen u znatnom obimu. Naime, Fehim Spaho je već 1924. godine, dakle odmah po objavljivanju drugog izdanja, 1923. godine počeo u novinama *Pravda* (Sarajevo) prevoditi u nastavcima Güntekinov roman *Grmuša*, koji je kasnije doživio i zasebno izdanje, a pored toga, preveo je niz pripovijedaka i veći dio romana *Dudaktan Kalbe* (S usana na srce) objavio u nastavcima u *Novom Beharu*.

Pored prijevoda ovih Güntekinovih romana, Spaho je preveo i njegove pripovijetke *Na oporavak*, *Jedna nedužna prevara*, *Tetka Hava* i *Trešnje*, kao i satirični pozorišni komad *Baburšahova serdžada*, dok su po jednu Güntekinovu pripovijetku preveli Hasan Kaleši, Lamija Hadžiosmanović i Fehim Nametak, a godine 2011. objavljen je i Güntekinov roman *Yaprak Dökümü* (*Kad lišće opada*) u prijevodu Kerime Filan.

Hüseyin Rahmi Gürpınar

Hüseyin Rahmi Gürpınar rodio se u Istanbulu 1864. kao sin Mehmed Said-paše, službenika na sultanskom dvoru. Kad je izgubio majku, odlazi kod oca koji se nalazio na Kreti. Vrativši se u Istanbul nakon tri godine, djetinjstvo provodi kod rođaka. Prvo je pohađao školu "Ağayokuşu", u istoimenom naselju, a zatim osnovnu školu "Mahmudiye", te uzimao privatne satove iz francuskog jezika. Nakon završetka gimnazije, upisao se u Višu školu političkih znanosti, koju zbog bolesti napušta u drugom razredu (1880). Morao se snalaziti za vlastitu egzistenciju pa je već u ranoj mladosti tražio posao. Najprije je radio u kaznenom odjelu Ministarstva pravde, a kasnije kao član uprave na Drugom trgovačkom sudu. Nakon uspostavljanja Republike opet je u državnoj službi, pa je od 1935. do 1943. godine bio državni zastupnik Kütahye. Poslije stanovanja po različitim istanbulskim četvrtima, nastanio se na Haybeliadi (jednom od Prinčevskih otoka) i umro u Istanbulu 1944. godine.

Hüseyin Rahmi Gürpınar počeo je pisati u ranoj mladosti. U dvanaestoj godini, kao učenik osnovne škole, napisao je igrokaz pod naslovom *Gülbahar Hanım* koji je izgorio u požaru, a njegov prvi dio, *Bir Genç Kızın Avaze-i Şikâyeti*, objavljen je u listu *Ceride-i Havadis* (1884). Prvi roman Hüseyina Rahmija, *Şık* (Elegantan), počeo se objavljivati u nastavcima u novinama *Tercüman-i Hakikat*, 1886. godine. Nešto kasnije počeo je raditi u tim novinama, te je napokon prešao raditi za novine *Ikdam*, 1894. godine. Njegova slava naglo se proširila sa šest romana objavljivanim jedan za drugim u *Ikdamu*, a u razdoblju Ustavne monarhije zajedno s Ahmetom Rasimom uređivao je povremeno časopis *Boşboğaz* (1908). Zbog suradnje u spomenutom časopisu bio je optužen, ali, iako je bio oslobođen optužbi, časopis biva zabranjen. Hüseyin Rahmi Gürpınar nastavio je objavljivati romane u novinama: *Sabah*, *Ziya*, *Zaman Ileri*, *Son Telegraf*, *Teskit-i Efkâr*, *Vakit*, *Milliyet*, *Cumhuriyet*, *Yeni Sabah* te pisati članke u različitim časopisima. Zbog svog romana *Ben Deli miyim?* (Jesam li lud?), koji je objavljen 1924. godine, godinu nakon proglasa Republike, optužen je na sudu, ali opet biva oslobođen. Hüseyin Rahmi Gürpınar autor je brojnih romana, među kojima su: *Şık* (Elegantan, 1889), *Mutallâka* (Raspuštenica, 1898), *Mürebbiye* (Odgojiteljica, 1899), *Şıpsevdi* (Ljubav na prvi pogled, 1911), *Kuyruklu Yıldız Altında Bir İzdivaç* (Ženidba ispod zvijezde

repatice, 1912), *Cadı* (Vještica, 1914), *Ben Deli miyim?* (Jesam li lud?, 1925), *Billur Kalp* (Kristalno srce, 1926), *Utanmaz Adam* (Bestidan čovjek, 1934), *Deli Filozof* (Ludi filozof, 1964), *Insanlar Maymun muydu?* (Jesu li ljudi bili majmuni?, 1968), *Ölüler Yaşıyor mu?* (Žive li mrtvaci?). Istakao se i kao plodan pripovjedač, pa vrijedi spomenuti neke od njegovih pripovijedaka: *Kadınlar Vâizi* (Propovjednica, 1920), *Katil Buse* (Ubojiti poljubac, 1933), *İki Hödüğün Seyahati* (Putovanje dvojice glupana, 1933), *Tünelden İlk Çıkış* (Prvi izlaz iz tunela, 1934), kao i neke od drama: *Kadın Erkekleşince* (Kad se žene pomuškobanje, 1933), *İki Damla Yaş* (Dvije kapi suza, 1973).

Gürpınar je napisao i nekoliko djela esejističkog karaktera, među kojima su; *Cadı Çarpıyor* (Vještica kuca, 1913), *Şekâvet-i Edebiye* (Književno razbojništvo, 1913) i *Sanat ve Edebiyat* (Umjetnost i književnost, 1972).

Neki turski kritičari smatraju Gurpinara predstavnikom naturalizma, odnosno turskim Emilom Zolom. U svakom slučaju, on je vrlo plodan pisac koji je pisao pod utjecajem francuskog romantizma, često kao realist i naturalist, koji je u granicama mogućeg uspješno produžio epohu "popularnog romana" započetu s Ahmetom Mithatom-efendijom. Bio je vrlo produktivan književnik, kako u razdoblju Druge ustavne monarhije, tako i u razdoblju Republike.

U svim svojim romanima pisac je oštro kritizirao nedostatke društva i individualne slabosti. Zbog razdoblja u kojem je živio Gürpınar, moguće je da je bio pod utjecajem misli i ideja Bešira Fuada. Ipak, pisci i mislioci koji su istinski djelovali, kako na njegovo shvaćanje spisateljstva, tako i na svjetonazor, bili su Claude Bernhard i Emile Zola. Nakon što je poznati fiziolog Claude Bernhard u medicini primijenio eksperimentalizam, tj. metodu iskustva, Emile Zola, pisac novela, uzeo je tu metodu u strukturiranju romana. Gürpınar, koji je upotrebljavao metodu koja se oslanja na iskustva, koju je na svom području primijenio Emile Zola, a razvio Claude Bernhard, jest upravo naturalist koji junake svojih romana tretira kao produkt svog humora i društvenog okruženja i koji njihove psihološke karakteristike ocjenjuje prema karakternim osobinama.

Za Gürpınara kažu da je on društveni kritičar, onaj koji aludira na spoznaje široke pučke sfere, onaj koji želi biti pučki romanopisac poput Ahmeta Mithata-efendije, odnosno romanopisac-naturalist koji svoje ideje zasniva na dokazima, smatrajući da je čovjek proizvod temperamenta

i sredine. Njegov je cilj determinizam, nešto što je znanstveno dokazano opisuje u romanu, pridajući veliku pažnju promatranju i eksperimentu.

Gürpınar, koji je govorio da ljepotu i nesavršenost romana prepoznaje po snazi opisa, pridaje veliku važnost i pitanju svjetonazora. Njegov svjetonazor počivao je na nesređenim idejama kao što su: darvinizam, marksizam, eksperimentalizam, naturalizam i književna strujanja koja su, iako različita jedna od drugih, bila povezana ekletički, a njegov pogled na svijet iz dana u dan bivao je sve više pesimističan. Svakojake malicioznosti njegovih junaka ukazuju na ljude koji su zbog svojih slabosti vrlo blizu tome da ih smatramo ateistima, u pravom smislu riječi ponašaju se kao nihilisti. Refik Ahmet Sevengil o Gürpınarovu pesimizmu i nihilizmu kaže da mu je realizam, koji je imao prioritet u svim njegovim djelima, donio snažan pesimizam u starosti. Dakle, bio se naviknuo da skeptički promatra život i okruženje.

Gürpınar dostiže najveći pesimizam i nihilizam u djelu *Utanmaz Adam*, jednom od romana koji prema riječima Fethija Nacija (Nadži) skreće pažnju na opću dekadenciju koja nadmašuje pojedinačnu. S druge strane, roman nije posebno uspješan s književno-estetskog stanovišta, jer su protagonisti prije svega sredstvo da bi se pokazala društvena stvarnost.

S kulturne razine, Göçgün grupira junake romana u tri skupine prema mentalitetu:

1. europeizirani, izopačeni tipovi;
2. konzervativci i fanatici;
3. patrioti, revolucionari i reformisti.

Iz filozofske perspektive, pak, Gürpınarovi junaci su: pozitivisti, kosmopoliti, boljševici, fatalisti ili filozofi. Autor vlastita psihološka iskustva, zajedno sa socijalnim sredinama, oživljava do najsitnijih pojedinosti. Taj način rada donosi u roman svjetove i živote karaktera, vjerska mnijenja, načine kako se živi i oblači, običaje i iskustva, te tako roman s lahkoćom reflektira i običaje turskog društva.

Književnici pokreta "Servet-i Fünûn" nisu ga smatrali uspješnim romanopiscem jer on nije mogao spoznati bit te književnosti, a Gürpınar uopće nije imao afiniteta za umjetnički jezik kakav su njegovali sljedbenici pokreta "Servet-i Fünûn", već je pisao jezikom kojeg će moći razumjeti široke mase. Jednom je rekao da jezik nije tajna misticizma, niti to može biti. A Ahmet Hamdi Tanpınar kaže da u turskim romanima iskren dijalog počinje

s Hüseyinom Rahmijem Gürpınarom. Kod njega je prisutan svaki nivo konverzacije, a velika snaga ovog autora jeste upravo u karakterizaciji likova.

Gürpınar je pisac koji je kroz običajno-tradicijske teme obradio europeizaciju, kulturu i civilizacijsku krizu turskog društva, sujevjerje, moralne probleme, žensko pravo, ljubavne i bračne konflikte, društvenu bijedu i etička pravila.

Usprkos tehničkim i estetskim mahanama romana autora kojeg je Refik Halit Karaj okarakterizirao kao "povjesničara običaja i tradicije", romani Hüseyina Rahmija Gürpınara, velikog i strpljivog promatrača, sadrže istinsku vrijednost, štoviše svu živahnost socijalne strukture razdoblja u kojem su pisani. Njegovi romani i priče ispunjeni su bogatim materijalom iz pedesetogodišnjeg načina života turskog društva. S tog gledišta, oni su veoma važni za društvenu povijest tog razdoblja.

Hamdullah Suphi Tanrıöver

U periodu nacionalnog osvješćivanja u turskoj književnosti javlja se i pisac Hamdullah Suphi Tanrıöver. Stekavši dobro obrazovanje na Galatasarayskom liceju, radio je kao univerzitetski profesor, a istakao se i kao osnivač kulturno-prosvjetnog društva "Türk ocağı" (Tursko ognjište). Pripadao je najprije društvu "Fecr-i Ati", a kasnije se uključio u pokret "Milli Edebiyat". Na kraju će svoje ideje nacionalnog osvješćenja širit i kao ministar prosvjete. Kako je veliki dio života proveo u političkom radu, najprije kao narodni poslanik u Velikoj narodnoj skupštini (1946-1950), zatim kao ministar prosvjete (1920--1923), te kao ambasador u Bukureštu (1931-1944), nije bio posebno produktivan književnik. Oglasio se najprije poezijom u časopisu *Şurâ-yı Ümmet*, koji je izlazio u Parizu, a kasnije je pisao uvodnike te humoristično-satiričke osvrte u listu *Davul*, koji je i sam uređivao. Njegova sjećanja, govore i eseje sakupio je i objavio Mustafa Sepetçioğlu (Sepetčioğlu) u knjizi objavljenoj 1971. godine.

Ercüment (Erdžüment) Ekrem Talu

Književno stvaralaštvo Erdžümenta Ekrema Talua, kao i brojnih pisaca njegove generacije, protjecalo je u burnom vremenu velikih promjena u turskom društvu. Čitav period od preko četiri decenije bio je obilježen

dramatičnim posljedicama Mladoturske revolucije, Balkanskih ratova, Prvog svjetskog rata, Oktobarske revolucije, borbe turskog naroda za slobodu i uspostavu republike i tragikom Drugog svjetskog rata. To vrijeme bilo je samo ubrzani nastavak jednog procesa koji se, započet reformama od 1839. godine, zbivao u cijelom XIX stoljeću: rušenje preživjelog feudalnog ustrojstva i njegova zamjene kapitalističkim poretkom.

Za taj period veže se stvaralačko djelo Erdžümenta Ekrema Talua. Po svom klasnom porijeklu i miljeu u kojem se razvijao, on je pisac građanske provenijencije. Rodio se 1886. godine u Istanbulu. Njegov otac, Redžai-zade Ekrem, sin obrazovanog Redžai-efendije, direktora carske takvimhane (zvjezdarnice), bio je istaknuti pisac tanzimatske književnosti. Pjesnik, kritičar, književni teoretičar i nastavnik, Redžai-zade Ekrem predstavljao je jednu od najmarkantnijih figura u borbi za pobjedu modernog shvatanja književnosti nad preživjelom feudalno-skolastičkom književnošću osmanskog perioda, te s njim započinje druga etapa u razvoju moderne turske književnosti XIX stoljeća, književna struja "Servet-i Fünûn". Talu je iz porodice baštinio sklonost prema kulturnom i književnom radu. Završio je licej "Galata Saray" u Istanbulu, a usput pohađao dodatne časove engleskog i grčkog jezika. Odlazi u Pariz 1905. godine kako bi studirao političke nauke, gdje ostaje do 1907. godine. O širini njegovog obrazovanja govori činjenica da je znao francuski, engleski, njemački, talijanski, poljski, grčki i perzijski jezik, te je na više mjesta radio kao prevoditelj.

Novinarstvom se počeo baviti 1904. godine. U mladosti je pisao za časopis *Çocuklara Mahsus Gazete*. Nakon što je nekoliko pjesama pod naslovom *Yildizlar* objavio u listu *Resimli Kitab*, nastavio je pisati za razne turske novine i časopise. Pisao je literarne, političke i socijalne članke. Koristio se pseudonimima Ebulmuvakkak, Ermel Talu, Cekirge, Ulat, Karga i Kartenkele. Godine 1920. pisao je za humoristički časopis *Diken*, a kasnije je zajedno s Aka Gündüzom pokrenuo časopis *Alay*. U isto vrijeme u novinama *Ileri* počeo je u nastavcima objavljivati esej *Evliya-yi Cedid*, što mu je donijelo veliku slavu. U to vrijeme počeo se potpisivati pseudonimom *Evliya-yi Sani*. U posljednjim godinama života bio je glavni urednik istanbulskih novina *Son Posta* i lista *Anadolu* u Izmiru.

U doba Osmanskog carstva zauzimao je visoke položaje službenog tumača pri Visokoj porti i bio direktor štampe u Istanbulu. Poslije uspostavljanja Republike radio je u Centralnom sekretarijatu Predsjedništva

Republike, bio direktor štampe u Ankari, radio u Upravi državnih štamparija te kao savjetnik turske Ambasade u Varšavi. Također, držao je časove iz francuskog jezika i književnosti. Umro je 1956. godine u Istanbulu, a sahranjen je na groblju Zindžirlikuyu.

Erdžüment Ekrem Talu bavio se književnim radom od rane mladosti pa sve do smrti. Njegovo široko obrazovanje i talent omogućili su mu da stvori brojna djela koja osvjetljavaju dugi period novije turske povijesti i značajan dio socijalne panorame turskog društva. Iz doba monarhije on u svojim djelima daje slike korumpiranosti, samovlasti sultanskog režima, vladavine birokracije i policije, društvene zamrlosti, ispod čije površine traju procesi raspadanja staroga društva, izopačenosti i promjena u porodičnim odnosima. Oslikava naravi i djelovanja ljudi, propadanja pojedinaca i porodica i posrtanja novih generacija. Društvo u kojem vladaju prostitucija i negiranje osnovnih moralnih normi također su u fokusu piščevih književnih opservacija.

Takve slike susrećemo u njegovim romanima *Kodaman* (Bez sreće), *Asriler* (Suvremene djevojke), *Gemi Arslani* (Brodski lav) i *Kopuk* (Skitnica). Prizori iz tog vremena znaju pod perom Erdžümenta Ekrema Talua dosegnuti razmjere ne samo jedne tragedije nego i potresne groteske koja izrasta do simboličkog sarkazma. Tako je u romanu *Brodski lav* u figuri ljepotana Sevdija oličena moralna ograničenost i tupost vremena koje živi u sjeni sultanovog režima.

U romanu *Suvremene djevojke* pašine kćeri Süveyda i Süheyla plaćaju oslobođenje od starih oblika života totalnim padom. U liku i sudbini njihovog stričevića Fadila i vješte prostitutke Melahat personificiran je put posrtanja jedne generacije koja u trivijalnostima loše posredovanog utjecaja zapadne kulture nalazi sredstvo za lomljenje okova jedne preživjele društvene sredine.

U romanu *Skitnica* prikazan je život raskošnih konaka i svijet bijednog, deklasiranog podzemlja u koji su moralna zla konaka bacila jedno nevino siroče. U romanima *Kan ve Iman* (Krv i vjera), *Gün batarken* (Dan na zalasku) i *Pepeloğlu* (Čovjek od novca) pisac je zahvatio vrijeme Prvog svjetskog rata. U romanu *Krv i vjera* na početku je dana slika Istanbula iz ratnih dana u jednoj mahali, a poslije se radnja romana prenosi u Anadoliju, gdje je započinjala oslobodilačka borba turskog naroda. Prikazani su počeci spontane gerile u kraju oko Smirne, zla grčke okupacije i borbe gerilaca protiv grčkih snaga.

U romanu *Dan na zalasku* prikazan je moralni pad jednog bivšeg turskog oficira kome je srodan po sudbini i glavni junak romana *Čovjek od novca*, u kojem su opisani uspon i pad jednog "običnog" Anadolca koji od provalnika postaje bogataš, zahvaljujući izvlačenju premije na željezničkim akcijama i unosnim poslovima za koje je povoljnu priliku dao Prvi svjetski rat. I on, kao i junak romana *Dan na zalazu*, ostaje siromah, a njegovo bogatstvo prelazi u ruke promućurnog i lukavog špekulanta.

Djela Erdžümenta Ekrema Talua prožeta su finim humorom koji nerijetko ide do ironije i sarkazma. On se iskazuje kao darovit promatrač, sposoban da zapazi najsitnije pojedinosti života i da u njegovim pojavama uoči proturječnosti i paradokse kojima su ispunjeni trenuci životnog toka. Procesi historijske evolucije, koji dovode do smjene društvenih formacija, otkrivaju, pri konfrontiranju prohujale epohe s tekućom epohom, grandioznu grotesku tih proturječnosti i paradoksa. U tom pogledu karakteristična su djela: *Evliya-yi Cedid* (Novi Evlija Čelebija) i *Zeyl-i Evliya-yi Cedid* (Dodatak novom Evliji Čelebiji). U stilu i psihologiji poznatog osmanskog putopisca iz XVII stoljeća, Evlije Čelebija, on stvara parodiju novih suvremenih oblika života, gdje do izražaja dolazi autorovo izvanredno poznavanje turskog jezika i kulture. On je svoje djelo *Evliya-yi Cedid* prvo počeo pisati u nastavcima u časopisu 1920. godine, ali je iste godine sve što je napisao na tu temu objedinjeno u knjizi. Roman *Zeyl-i Evliya-yi Cedid* počeo je izlaziti 1925. godine, također u nastavcima.

Talu pokazuje humor i stvaralačku inventivnost i u svojim pripovijetkama, te iz detalja životne stvarnosti stvara fabulu za kratku priču, kao u zbirkama priča *Gün Doğmayinca* (Dok dan ne svane) i *Teravihten Sehura* (U noćima posta), te *Meşhedi'nin Hikayeleri* (Mešhedijeve priče). Za ličnost Mešhedija vezane su pripovijetke *Meşhedi ile Devr-i Alem* (Put oko svijeta s Mešhedijem), *Meşhedi Ankara'da* (Mešhedi u Ankari), *Meşhedi Aslan Peşinde* (Mešhedi u potjeri za lavom) i *Meşhedi Polis Hafiyesi* (Mešhedi policijski doušnik). Mešhedi je Iranac čiji je stalni pratilac Torik Nedžmi, naivni istanbulski zgubidan.

U romanu *Kodaman*, koji nosi ime glavnog junaka, što znači "čovjek od ugleda", taj naziv predstavlja ironiju u pogledu moralno-idejne ocjene u doba propalih sultana, koje je od mnogih nevinih kodamana stvaralo društvene nasilnike u sjenci vladajućih krugova. Siže romana je život jednog djeteta, rođenog u zanatlijskoj porodici, koje pisac prati sve do smrti.

U opisu izvjesnih scena ima istinskog iskustva i stvaralačke snage. Tako, naprimjer, scena kažnjavanja s falakama (posebna srednjovjekovna sprava kojom se pri šibanju sputavaju noge) ostavlja snažan dojam na čitaoca.

Književna vrijednost ovog romana nema estetske pretenzije, iako u njemu ima uspjelih, slikovitih i snažnih opisa. U stilističko-jezičkom pogledu, roman je pisan suvremenim turskim jezikom, s naglašenim folklornim elementom istanbulskog narječja, originalnog i slikovitog. *Kodaman* je socijalni roman s crtama psihološkog romana kojeg prepoznajemo na osnovu opisivanja karaktera likova. Moralni pad jednog naroda, politička previranja u državi, stvaranje oprečnih političkih struja, koje su gotovo do ekstremizma zastupale svoja gledišta, neminovan dolazak reformi pod utjecajem Europe, žestoka borba s tradicionalistima, bili su idealni uvjeti za stvaranje romana socijalnog tipa. Tako *Kodaman* nastaje kao pokušaj prikazivanja nemogućnosti pojedinca da bilo što učini, odnosno da njegova sreća pa i čitav život ne zavise od njega samoga, jer uhvaćen u vrtlog zbivanja biva primoran prikloniti se nekoj struji i služi joj u postizanju ciljeva.

Zanimljivi su likovi dvaju paša u romanu – Fuad-paše i Fehim-paše. Kod ova dva lika zapaža se tipsko predstavljanje junaka. Oni su moralno suprotstavljeni: s jedne strane nosilac dobrih osobina, Fuad-paša je stari vojnik, koji je učestvovao u stvaranju turske države, borio se za nju, ali ipak nije ostao suženih vidika niti slijepo slijedio tradiciju koja je, ustvari, samo još riječ na papiru jer ljudi koji je predstavljaju, kao sultan u ovom slučaju, tako su daleko od nje da je to jedan od razloga što on ipak slijedi samo svoj put, odnosno put zakona. Na drugoj strani je Fehim-paša, pristalica tradicionalizma, odnosno povlastica koje mu pruža tradicija. Prikazan je kao potpuni negativac i ugnjetavač koji za svoj položaj i vlastite ciljeve ne bira sredstva ni način da ih ostvari.

Ženski likovi u romanu mogu se podijeliti na dvije skupine. U jednoj su one žene koje su još uvijek poštovane zbog patrijarhalnog načina života, a u drugoj one koje ne žive ni po kojem zakonu, osim po zakonu preživljavanja. U romanu su obje skupine vrlo šturo opisane, gotovo bez psiholoških crta, odnosno bez veće unutarnje borbe, tako da se o njima nema mnogo šta reći. Sam pisac se više fokusirao na život glavnog lika, te su sve žene koje se vezuju za njega tu samo da bi što jače i upečatljivije istakle njegove osobine.

Tradicionalisti

Abdülhak Şinasi Hisar (Abdulhak Šinasi Hisar)

Pisac tradicionalnog manira i konzervativnih pogleda na svijet, Abdulhak Šinasi Hisar, rodio se u Istanbulu 1888. godine u bogatoj i prosvijećenoj porodici. Otac mu je imao sklonosti ka književnosti, pa je zbog toga sinu dao ime po dvojici istaknutih turskih književnika (Abduhak Hamidu i Ibrahimu Šinasiju). Shodno uvjetima u kojima je živio, Hisar je dobio u to vrijeme najbolje obrazovanje, odnosno najprije je završio Galatasarayski licej, a potom je od 1905. do 1908. godine studirao u Parizu na Fakultetu političkih znanosti. U to vrijeme, u Parizu se priključio društvu mladoturaka, a istovremeno je bio u prilici da se upozna s poznatim francuskim piscima i misliocima poput Mauricea Barrèsa, Jeana Moréasa i Anatolea Francea. Po povratku u Istanbul najprije radi u poznatim stranim firmama, a potom u Ministarstvu vanjskih poslova, i to uglavnom izvan domovine. Vrativši se u Istanbul 1948. godine, nastanjuje se u kvartu Džihangir u kojem provodi ostatak života u samoći sve do smrti 1963. godine.

Hisar je pripadao visokom društvu i njegova djela uglavnom oslikavaju život u toj sredini. On vidi Istanbul onakvim kakav je bio u njegovu djetinjstvu i, ne obazirući se na promjene koje su se brzo događale, piše o svome Istanbulu iz djetinjstva.

U početku je pisao pjesme u slogovnom metru, a kasnije počinje pisati i druge vrste pjesama, kratke i duge priče, romane, monografije, memoare. Jedan dio studija i članaka izlazio je u različitim časopisima, dok su se neki pojavili kao samostalna djela: *Istanbul ve Pierre Loti*, *Yahya Kemal'e Veda*, *Ahmet Haşim Şiiri ve Hayati*, koja ne nose samo karakter naučnih i stručnih radova već funkcioniraju kao umjetnička djela lahkog stila i čitaju se s velikim zanimanjem šireg čitateljstva. Hisara književna kritika ocjenjuje kao stvaraoca koji u svojim djelima nastavlja njegovati tradicionalno poimanje književnosti i estetskih vrijednosti u vrijeme dominacije modernih književnih vrsta u turskoj književnosti. On iskazuje izvjestan otpor modernizmu koji nije u skladu s njegovim tradicionalističkim poimanjem umjetnosti.

Hisarova književna djela tako su strukturirana da je teško utvrditi kojem književnom rodu pripadaju. Ipak tri njegova djela smatraju se romanima: *Fehim Bey ve Biz* (1941), *Çamlica'da Enişte*miz (1944) i *Ali Nizami Bey'in Alafrangalığı ve Şeyhliği* (1952). Sva tri romana su bez čvrste strukture i zapleta. Ona su strukturirana oko glavnog lika, dok je sve ostalo, likovi, sredina, društvo i život, podređeno opisu i sagledavanju glavnog lika donkihotskog tipa. Njegova djela ne doimaju se završenima, a ni sam autor ih nije smatrao takvima, te ih je u novim izdanjima znatno mijenjao, proširivao, nadograđivao novim rečenicama, pasusima pa čak i čitavim stranicama. Književno djelo je, dakle, po njemu nešto što živi i što se nadograđuje i mijenja, te se ne doživljava uvijek jednako. Kratko rečeno, Abdulhak Šinasi Hisar je osebujna pojava u turskoj književnosti i predstavlja nezaobilaznu kariku između tradicionalista, kojima je i sam u velikoj mjeri pripadao, i modernista čiji je stil ipak nagovijestio nekim svojim prozama.

Yahya Kemal Beyatlı (Jahja Kemal Bejatli)

Jahja Kemal Beyatli, veliki turski pjesnik XX stoljeća, koji je u nekim segmentima svoga pjesništva pokušao obnoviti klasični način pjevanja i koga zbog toga smatraju neoklasicističkim umjetnikom, rodio se 1884. godine u Skoplju. Makedonija je tada i sve do Balkanskih ratova s početka dvadesetoga stoljeća pripadala Osmanskom carstvu. Jahja Kemal bio je sin gradonačelnika Skoplja, Nišli Ibrahima Nadži-beya, i Nakiye, kćeri Leskofčali Ismail-paša-zade Dilaver-bega.

Školovanje započinje u Skoplju, u "Jeni mektebu", gdje je izučavao i memorirao vjerske tekstove, te nastavlja u "Mekteb-i edebu" 1892. godine, a 1895. se upisuje u gimnaziju u Skoplju, gdje pohađa nastavu dvije godine. Istovremeno u medresi Ishak-begove džamije uči arapski i perzijski jezik. Ali kako tada počinje rat u Tesaliji, porodica se seli u Solun i Jahja Kemal Beyatlı od 1897. godine pohađa nastavu u solunskoj gimnaziji. U to vrijeme doživljava i prvi životni udarac, umire mu majka, a otac se ponovo ženi i dolazi u sukob sa sinom, zbog čega će Jahja Kemal 1902. godine otići u Istanbul i tu završiti gimnaziju. U julu 1903. godine odlazi u Pariz, gdje se druži s mladoturcima, a taj boravak mu koristi i za usavršavanje francuskog jezika. U Parizu se intenzivno uključuje u politički život, a nakratko

odlazi i u London 1906. godine. Iz Pariza često putuje po drugim europskim gradovima i, valjda zbog toga, ne uspijeva se usredsrijediti na sistematsko školovanje, te će se 1912. godine vratiti u Istanbul bez završenog studija, ali s bogatim iskustvom i znanjem iz kulture, umjetnosti i historije.

U Istanbulu je predavao historiju, historiju civilizacije, zapadne književnosti i tursku književnost u obrazovnim ustanovama "Daruššfaka" (1913), "Medresetu-l vaizinu" (1914), "Heybeliada Bahriye Mektebi" (1916) te na odsjeku za književnost istanbulskog univerziteta "Darulfunun" (1916-1919). Također je obavljao i diplomatske dužnosti u Poljskoj, Španjolskoj i Pakistanu. Umro je u Istanbulu 1958. godine i ukopan je na groblju Rumelihisar.

U svojim memoarima Jahja Kemal piše da je za njegov upis u "Jeni mekteb" i "Mekteb-i edeb" ključnu ulogu odigrala majka, dok mu se interes za književnost, a posebice za poeziju, javio dok je bio u gimnaziji. U tim godinama je mnogo čitao Redžai-zade Ekrema, Abdülhak Hamida, Muallima Nadžija i Zija-pašu, ali je već tada iskazivao interes i za klasičnu divansku književnost. Iz toga vremena potječu i njegove prve pjesme, koje je objavljivao pod pseudonimima, u časopisu *Terakki*. Prije odlaska u Pariz družio se s mladim pjesnicima pokreta "Servet-i Fünûn", posebno s Cenabom Şehabeddinom (Dženab Šehabeddin).

Vrijeme provedeno u Parizu formiralo je u književnom pogledu Jahju Kemala koji je tu stekao bogata znanja o historiji i umjetnosti općenito. Najradije je čitao francuske romantičare, a pratio je i romane realizma. Posebno je pratio kako na francuske pisce utječe njihov nacionalni pokret te šta to za njih znači u oblikovanju poezije. Također je slušao predavanja znamenitih francuskih profesora povijesti, napose Alberta Sorela i Camille Julliana. Posebno su mu predavanja Camille Julliana otvorila vidike u razmatranju historijskih tema, što će utjecati na to da se polahko počeo udaljavati od ideja pokreta "Servet-i Fünûn". Želio je u turski jezik uvesti novi jezik poezije, pri čemu ga je nastojao i leksički očistiti od stranih riječi i izraza te opisati osjećanja svoga naroda. Ugledao se na francuske pjesnike, koji su na osnovama svoje klasične poezije stigli do moderne. On sam tražio je način za bolje razumijevanje turske povijesti, u vrijeme kada se nasuprot ideji osmanizma budila panturanska ideja. Ideja njegovog profesora iz Pariza Camille Julliana, kako je na području Francuske u hiljadugodišnjem razdoblju nastajala francuska nacija, izuzetno ga se dojmila i on je ovu misao prihvatio kao moto za kreiranje turske nacionalne historije i nacionalne stvarnosti, u što se i sam uključio.

Jahja Kemal Beyatlı jedan je od tvoraca turske nacionalne ideologije. Osim islamskog odgoja stečenog u djetinjstvu i nacionalnog osvješćenja koje je doživio, u Parizu je stekao i obrazovanje iz domena opće kulture i umjetnosti. U svojim je pjesmama donio bogatstvo ideja o svijetu kao i promišljanja o univerzalnim temama.

Poezija mu nije primarno didaktička te, kako sam kaže, filozof može filozofirati o smrti, ali pjesnik doživljaj smrti mora izraziti upečatljivo i strahovito. Jahja Kemal Beyatlı podsjeća na divanske pjesnike, pa kao što će često divanski pjesnik reći za sebe da niko kao on ne može izreći određenu misao, i Jahja Kemal je visoko cijenio svoju poeziju i time isticao svoje dostojanstvo. Naročitu je pažnju posvetio pjesmama kojim je budio nacionalnu osviještenost i historijsku privrženost turskog naroda domovini, turskom porijeklu, vjeri, jeziku, umjetnosti, a posebno kaligrafiji. Turski identitet on definira kao rezultat pripadanja turskom narodu velikih nacionalnih teritorija u višestoljetnoj povijesti

Jahja Kemal Beyatlı za života nije želio objavljivati knjige. Iza sebe je ostavio veliki broj pjesama, pisama, članaka i memoara, odnosno veliki broj neobjavljenih tekstova. Po njegovoj smrti osnovan je institut koji je nosio njegovo ime – Yahya Kemal Enstitüsü, i koji je imao zadatak da prikuplja, proučava i objavljuje naslijeđe ostalo iza ovog velikog pjesnika. Gotovo sav književni opus sakupio je i priredio za štampu njegov prijatelj, pisac i historičar turske književnosti Nihad Sâmi Banarlı. Deset knjiga izašlo je iz štampe dok je Banarlı bio živ, a preostale tri poslije njegove smrti.

Poezija Jahja Kemala svrstana je u četiri knjige. U najznačajnijem njegovu djelu *Kendi Gök Kubbemiz* (Naš nebeski svod, 1961) teme su domovina, ljubav, borba i Istanbul. Knjiga *Eski Şiirin Rüzgariyle* (S vjetrom stare poezije, 1962) u potrazi je za turskom klasikom, dok treću zbirku pjesama čine originalne rubaije Jahja Kemala i one perzijskog pjesnika Hajjama koje je Jahja preveo. Četvrtu zbirku pjesama predstavlja knjiga *Bitmemiş Şiirler* (Nedovršene pjesme), dok su mu ostala djela u prozi uglavnom esejističkog karaktera: *Aziz Istanbul* (Dragi Istanbul, 1964), *Siyasi ve Edebi Portreler* (Politički i književni portreti, 1968), *Siyasi Hikayeler* (Političke priče, 1968), *Çocukluğum, Gençliğim, Siyasi ve Edebi Hatıralarım* (Moje djetinjstvo, moja mladost, politički i književni portreti, 1973), *Eğil Dağlar* (Poklonite se planine, 1966), *Mektuplar Makaleler* (Pisma, članci, 1977).

Peyami Safa (Pejami Safa)

Stogodišnjica rođenja Pejami Safe u Turskoj je 1999. godine obilježena izlaskom opsežne biografije koju je priredio Beşir Ayvazoğlu (Bešir Ajvazoğlu) pod naslovom *Peyami, Hayatı, Sanatı, Felsefesi, Dramı* i koja je čitalačku publiku upoznala sa životom ovog, po mišljenju mnogih književnih kritičara i historičara, najproduktivnijeg pisca moderne turske književnosti.

Život Pejami Safe obilježili su djetinjstvo i mladost ispunjeni borbom s bolešću i neimaštinom. Još u trećoj godini života Safa je ostao bez oca, te je među mnogima postao poznat pod nadimkom "yetim-i Safa" (siroče Safa). Nažalost, nekoliko godina kasnije obolio je od teške bolesti kostiju i suočio se s opasnošću da izgubi desnu ruku. Sama bolest i dugotrajni boravci u bolnicama i lječilištima ostavili su posljedice na intelektualni razvoj Pejami Safe, onemogućivši ga da okonča započeto obrazovanje, ali u isto vrijeme pružili mu veliko iskustvo i saznanja iz oblasti medicine i psihologije koja će kasnije upotrijebiti u svojim literarnim djelima.

Zdravstvene probleme pratila je i materijalna oskudica, te je Safa već u ranoj mladosti bio primoran raditi kako bi osigurao egzistenciju svojoj majci i sebi. S početkom Prvog svjetskog rata radio je u poštansko-telegrafskom odjelu, da bi se kasnije zaposlio kao učitelj, što mu je omogućilo da usavrši znanje francuskog jezika. Napustivši posao učitelja, zajedno s bratom Ilhamom i dvojicom prijatelja, započinje suradnju uređujući časopis *Kültür Haftasi* (Sedmica kulture), a potom se s istim društvom angažira u večernjim novinama *Yirminci Asır* (Dvadeseto stoljeće), gdje će započeti svoju karijeru književnika. Prva književni tekstovi Pejami Safe izašli su u ovom listu pod nazivom *Asrın Hikayeleri* (Pripovjetke stoljeća). Te pripovijetke označit će početak njegovog književnog rada, koji će potrajati pune četrdeset tri godine, sve do piščeve smrti 1961. godine. Safa će kasnije djelovati u različitim časopisima i novinama, da bi se konačno razvio u svestranog pisca čiji bogati opus, pored romana i zbirki pripovijedaka, sadrži i djela različitog karaktera – od filozofskih, političkih, historijskih, pa sve do udžbenika.

Među Safinim filozofsko-sociološkim djelima posebnu pažnju plijeni knjiga *Türk İnkılabına Bakışlar* (Pogledi na Tursku revoluciju) izašla 1938. godine. U ovom djelu, po mišljenju mnogih autora, Pejami Safa razvija ideju nacije iz aspekta kemalizma i smatra da se ova ideja u pravom smislu uspostavila tek nastankom Republike. Također, u knjizi se može vidjeti

autorovo poimanje islama, koje je u velikoj mjeri pod utjecajem islamske misli Farabija i Ibn Sine te grčke filozofije.

Kao drugo djelo ovog karaktera, koje je steklo popularnost šire čitalačke publike, jeste i *Doğu-Bati Sentezi* (Sinteza Istoka i Zapada) objavljena nakon piščeve smrti 1963. godine. U ovoj knjizi Safa se javlja s nešto blažim shvatanjima, udaljavajući se od radikalnih ideja koje je zastupao u svom djelu *Pogledi na tursku revoluciju*. U ovoj knjizi osjetno je da se Safa posljednjih godina života u znatnoj mjeri okrenuo religiji i misticizmu.

Odnos, ili češće sukob Istoka i Zapada, gotovo uvijek je prisutan i u književnim radovima ovog autora. Safino djelo *Attila*, koje bi se jedino iz njegovog širokog stvaralačkog opusa moglo svrstati u historijski roman, obrađuje sukob Zapada s Hunima, karakterizirajući zapadnjake kao okrutne, a Hune kao plemenite. Ipak, suprotstavljanje Istoka Zapadu nije jedina ideja koja se javlja u književnim djelima Pejami Safe, odnosno kod njega se često susreću društveni problemi i duhovni život likova prožeti kompleksnom psihološkom analizom koja je, po mišljenju mnogih književnih kritičara, najbolje prikazana u književnosti na turskom jeziku. Safa se u svojim romanima javlja kao kritičar i analitičar pojava na različitim poljima društvenog života, kulturnih i civilizacijskih promjena te psiholoških i socijalnih posljedica burnih događanja koja su zadesila Tursku u posljednjem stoljeću njezinog razvoja. Osnovne teme u njegovim romanima su: kultura i civilizacija, ideologija, idealizam nasuprot materijalizmu, sukob generacija, žena, brak, porodica, obrazovanje, odgoj, kriza identiteta, sloboda i ekonomija. Često je u Safinim djelima prisutna prepoznatljiva shema po kojoj su prikazani likovi i sukob među njima. S jedne strane nalazi se sloj društva koji karakterizira pad moralnih vrijednosti, udaljavanje od vlastitih korijena i porijekla, sklonost materijalnim vrijednostima i ovozemaljskim užicima, dok je s druge strane prikazan dio turskog društva privržen nacionalnim i duhovnim vrijednostima, islamskoj tradiciji, poštenju i patriotizmu. U ovoj shemi se također prepoznaje spomenuti sukob Istoka i Zapada koji često dobiva oblik borbe duhovnih i materijalnih vrijednosti. Sudeći po Safinim književnim ostvarenjima, za njega je predstavnik zapadne civilizacije utjelovljenje materijalizma i tjelesnih užitaka, dok "čovjek istoka" daje prednost duhovnim i emotivnim vrijednostima. Dakle, osnovna ideja koja se proteže kroz stvaralaštvo Pejami Safe mogla bi se okarakterizirati kao sukob materijalizma i idealizma.

Po mišljenju mnogih književnih kritičara i historičara, izuzetna analiza stanja ljudskog duha, majstorstvo fikcije i upotreba jezika su osobine koje su Pejami Safu svrstale u istaknute pisce moderne turske književnosti. U Safinim romanima uglavnom je zastupljena tehnika modernog romana dvadesetog stoljeća koja se najviše temelji na metodi "prikazivanja", i to na način koji podsjeća na tehnike izražavanja u filmskoj umjetnosti.

Kao što smo naveli, autobiografski elementi često su prisutni u djelima Pejami Safe, a on sam o tome kaže: "U svim mojim romanima postoje djelići osobnog života. Međutim, autobiografski romani sputavaju našu stvaralačku slobodu. U njima gubimo slobodu izbora nekih od brojnih mogućnosti i primorani smo sebe razgolititi... Može se činiti neobičnim, ali meni se čini da su neproživljeni dijelovi u romanu više realni od onih koji su proživljeni."

U ogromnom stvaralačkom opusu, u kojemu teško da je i sam znao tačan broj svojih djela, dva romana, *Fatih-Harbiyye* i *Dokuzuncu Hariciye Koğuşu*, donijela su mu najveću afirmaciju i pozitivne ocjene književne kritike. U ovim romanima, kao što to često biva kod Pejami Safe, dominantna su dva muška lika: jedan kao oličenje zapadnih vrijednosti, a drugi istočnih. Ovakva shema romana u *Dokuzuncu Hariciye Koğuşu* naglašena je i time što je glavni junak sam autor. Između glavnih junaka uvijek se nalazi jedna neodlučna žena. Ona, ustvari, simbolizira turski narod koji luta između Istoka i Zapada. Roman je napisan 1930. godine, a njegova radnja prikazuje život bolesnog mladića koji živi s majkom u siromašnoj istanbulskoj četvrti. Opisujući četvrt u kojoj živi, konstatira da su i sve kuće bolesne, da su im krovovi pocrnili, balkoni se iskrivili, a one same se nagnule naprijed ili nazad, i gotovo se urušile. Osim realnog opisa okruženja u kojem živi glavni lik, može se vidjeti i njegovo duševno stanje. Nasuprot vlastitom i stanju svoje porodice, Safa opisuje raskoš u kojoj živi njegova rodbina u vili u Erenköyu, gdje njegov dalji rođak, paša, živi kosmopolitskim životom. Pašina kći, u koju se mladić zaljubljuje, koleba se kome pokloniti ljubav: njemu ili mladom doktoru Ragibu, očevom prijatelju, oličenju zapadnih vrijednosti. Mladić teško obolijeva, ali iako se uspijeva izliječiti, gubi bitku za Nuzhet ljubav jer se ona udaje za doktora Ragiba.

Pored brojnih tekstova koje je objavio pod svojim imenom, Pejami Safa objavio ih je osamdesetak pod pseudonimom Server Bedi. Ovi tekstovi stekli su veliku popularnost među širom čitalačkom publikom, a posebno

se izdvaja djelo *Cumbadan Rumbaya* (1936) i roman objavljen u nastavcima *Cingöz Recai*, te pripovijest u nastavcima pod naslovom *Kimdir, nedir*? u kojima opisuje nacionalnu borbu Turaka. Iako se ne zna tačan broj djela Pejami Safe, izdavačka kuća "Ötüken" objavila je zbirku njegovih najznačajnijih književnih ostvarenja koja objedinjuje romane, pripovijetke, filozofska djela i udžbenike. Na osnovu publikacija Ötüken izdavaštva, današnja čitalačka publika raspolaže brojnim proznim djelima Pejami Safe, među kojima su najpoznatija: *Bir Mekteplinin Hatıraları* (Uspomene jednog učenika, 1913), *Istanbul Hikayeleri* (Istanbulske priče, 1919), *Gençliğimiz* (Naša mladost, 1922), *Siyah-Beyaz Hikayeler* (Crno-bijele priče, 1923), *Sözde Kızlar* (Djevojke od riječi, 1923), *Şimşek* (Munja, 1923), *Mahşer* (1924), *Bir Akşamdı* (Bila je jedna večer, 1924), *Sürgünlerin Gölgesinde* (U sjeni prognanika, 1924), *Bir Genç Kız Kalbinin Cürmü* (Slomljeno djevojačko srce, 1925), *Canan* (Draga, 1925), *Dokuzuncu Hariciye Koğuşu* (1930), *Attila* (1931), *Fatih-Harbiye* (1931), *Bir Tereddütün Romani* (Roman jednog kolebljivca, 1933), *Matmazel Noraliya'nın Koltuğu* (Fotelja gospođice Noralije, 1949), *Yalnızız* (Mi smo sami, 1951), kao i drama *Gün Doğuyor* (Dan se rađa, 1937).

Mišljenja kritičara o stvaralaštvu Pejami Safe su podijeljena, ali po svojoj produktivnosti i popularnosti koju je stekao među brojnim čitaocima ovaj pisac zaslužuje posebnu pažnju i mjesto u turskoj književnosti XX stoljeća.

Ahmet Hamdi Tanpınar

Romanopisac, pripovjedač, esejist i pjesnik koji je stvarao u ozračju simbolizma, Ahmet Hamdi Tanpınar rodio se u Istanbulu 1901. godine. Djetinjstvo je proveo u mjestima službovanja svoga oca: Sinopu, Siirtu, Kerküku i Mosulu, gdje mu je umrla majka. Godine 1918. dolazi u Istanbul, pohađa veterinarsku školu, a potom studira na "Edebiyat Fakültesi" (1919). Godine 1921. prvi put se oglašava svojim tekstovima u časopisu *Dergâh* koji uređuje Jahja Kemal.

Za nastavnika književnosti u gimnaziji u Erzurumu postavljen je 1923. godine. Potom je radio u brojnim licejima i institutu *Gazi Terbiye*. Izvjesno vrijeme je na Akademiji likovnih umjetnosti predavao povijest umjetnosti, estetiku i mitologiju, da bi 1939. godine postao profesor moderne turske književnosti na Istanbulskom univerzitetu. U Turski sabor ušao je kao

poslanik Maraša 1942. godine, ali se nakon izvjesnog vremena ponovo vratio zvanju profesora na katedri za modernu tursku književnost. Prvi put je otišao na put po Europi 1953. godine, kad je obišao Francusku, Belgiju, Nizozemsku, Englesku, Španjolsku i Italiju. Poslije je još dva puta obilazio Europu. Umro je 1962. godine i ukopan na groblju Rumelihisar pored svog uzora, pjesnika Jahja Kemala.

Ahmet Hamdi Tanpınar poznavao je dobro istočne i zapadne kulture koje je doveo do potpuno nove sinteze. Poklonik umjetnosti, Tanpınar je jednako bio oduševljen Zelenim mauzolejom (Yeşil Turbe) u Bursi koliko i crkvom Notre Dame u Parizu, što se odražava i u njegovim stihovima. On je zadivljen muzikom skladatelja Džemail-dedea, koliko i Beethovenovom, a također su mu jednako bliski Šejh Galib i Paul Valéry. Kao kritičar, esteta i književni historičar, s jednakom ljubavlju prilazi novoj i staroj književnosti, ali je u vlastitoj umjetnosti uvijek okrenut novom.

Tanpınar je bio vezan za nacionalnu povijest i stil, pa iako je Jahja Kemal utjecao na razvoj modernog poetskog stila kod svih mlađih pjesnika pa i Tanpınara, u njegovoj poeziji uočava se i individualnost koja se kasnije mogla zapaziti i u njegovoj prozi. Priskrbljujući različite kulturološke fenomene svojim romanima, pripovijetkama, esejima i člancima, ovaj dobar znalac francuske i turske povijesti, književnosti i filozofije dijeli svoja iskustva s čitateljem. Postoji veliki broj njegovih eseja koji govore o povijesti, domovini, prirodi, poeziji, glazbi, slikarstvu, skulpturi. Ahmet Hamdi Tanpınar uspješno je pisao prozu u istom omjeru kao i poeziju. Od proznih vrsta ima zapažena djela u žanru romana, pripovijetke, eseja, članka, književne povijesti i biografije.

Najpoznatiji romani su mu: *Huzur* (Spokoj, 1949), *Sahnenin Dışındakiler* (Oni koji su izvan scene, 1953) i *Saatleri Ayarlama Enstitüsü* (Institut za podešavanje satova, 1961). Poslije smrti su mu objavljeni romani *Mâahur Beste* (1975) i *Aynadaki Kadın* (Žena u ogledalu, 1987), a u rukopisu su ostali roman *Karsı Karşıya* (Jedan preko puta drugog) te zbirke pripovijedaka *Abdullah Efendi'nin Rüyaları* (Abdulah-efendijine priče, 1943) i *Yaz Yağmuru* (Ljetna kiša, 1955).

Neka književna djela Tanpınara teško je teoretski svrstati u određeni književni žanr jer se u nekim njegovim djelima književni žanrovi isprepliću. Ta je pojava uvjetovana kako klimom kaosa tako i karakterom samog umjetnika. Čak bi se prije moglo reći da do miješanja žanrova kod

Tanpınara dolazi zbog same njegove prirode. Tako se mnoge stranice njegovih djela *Beş Şehir* (Pet gradova), pa i *XIX Asır Türk Edebiyatı Tarihi* (Historija turske književnosti XIX stoljeća), čitaju kao dijelovi romana. Doprinos Tanpınara turskom romanu nije još do kraja vrednovan.

Glavne karakteristike romana Ahmeta Hamdija Tanpınara su:

1. On ostaje u okviru umjetnosti romana, te valjano slijedi razvoj ove umjetnosti na Zapadu, gdje je i nastala, a ono što njegov roman čini posebnim je bogatstvo kulture, kako istočne tako i zapadne. Kultura izbija iz svakog reda, iz svake metafore. U ovim romanima se kreće tragom novih tokova u književnosti, umjetnosti, filozofiji, psihologiji, sociologiji zajedno s brojnim muzičkim, likovnim, skulptorskim i graditeljskim tekovinama, od grčke mitologije do iranske tradicije, od minijature do Piccasa, od europskog do folklornog. Sve je to u svojim romanima objedinio Tanpınar tvoreći sintezu stvaralaštva Charlesa Baudelairea, Paula Valéryja, Junusa Emrea, İzzeta Molla i Jahja Kemala.
2. U stilu je također u granicama romana. Iako je pjesnički izraz latentan u njegovu karakteru, u romanima izbijaju zlatni plodovi živog turskog jezika. Kao veliki znalac turskog jezika, koristi se obiljem stilskih figura i slika, ali bez suvišnih metafora.
3. Tanpınar nalazi građu za svoje likove i romane u krugu visokih intelektualaca i među ljudima orijentiranim filozofiji i umjetnosti koji uglavnom potječu iz istanbulskog miljea. U romanima se susreću brojni elementi iz njihovog načina života, folklora, povijesti, ekonomije, znanosti, umjetnosti. Istanbulski sokaci, džamije, čaršije, ruševine čine prostor Tanpınarove mašte i razmišljanja.
4. U njegovim romanima nema određenog ideološkog pristupa, on sve gleda s distance, opčinjen onim što se pred njim zbiva, često opisujući sve to s velikom ironijom.

U turskoj književnosti XX stoljeća Tanpınar se afirmirao i kao pjesnik koji u jednom pismu prijatelju kaže da je pjesma više stvar neizgovorene nego izgovorene riječi, te da je ono što je prešutio u pjesmama izrekao u romanu i pripovijetkama.

Tanpınarova poezija, iz aspekta tradicije turske književnosti, ne može se vezati sasvim ni za divansku niti za narodnu književnost. Iako je bio zadivljen Jahja Kemalovom poezijom, filozofijom i pogledima na svijet, izbjegava

ga slijediti. Ne ide ni za anadolskom narodnom književnošću, kao što to čine mnogi pjesnici. Možda se jedino u poeziji donekle približio Ahmetu Hašimu. Ali najprije njegove uzore u poeziji možemo naći među francuskim simbolistima poput Charlesa Baudelairea, Paula Verlainea i Stéphanea Mallarméa. Također, cijenio je autore kao što su Goethe, Hoffman, Dostojevski, Edgar Allan Poe, Paul Valéry, André Gide, Marcel Proust.

Književnost s tematikom religioznog osvješćenja

Kao reakcija na književno stvaranje socrealističkog, često izrazito laicističkog karaktera, u turskoj će se književnosti javiti nekoliko književnika, čiji broj nije zanemariv, a koji će uz nacionalno osvješćenje promovirati ideju religioznog osvješćenja ili barem držanja starih tradicija. Gotovo redovito su to književnici koji su počeli stvarati u slobodnom maniru, bez izražene religiozne ili pak mističko-tesavvufske orijentacije, a s vremenom će uočiti da je i ta komponenta duha turskog čovjeka toliko dragocjena da je treba njegovati i sačuvati od zaborava. Već početkom XX stoljeća Mehmed Akif Ersoy bio je tipičan predstavnik takve ideologije, koju je otvoreno plasirao u svojim pjesničkim ostvarenjima, a s vremenom će to postati i Nedžip Fazil Kısakürek, da bi potkraj ovog stoljeća ovakve tendencije gajili Erdem Bayazıt, Cahit (Džahit) Zarifoğlu, Mustafa Miyasoğlu, Mustafa Kutlu i Emine Işınsu. Ova autorica crpi tematiku iz tesavvufske historije Anadolije, o čemu svjedoči i njezina romansirana biografija velikog mistika XIII stoljeća Hadži Bektaša Velija. Sličan pristup nalazimo i kod suvremenog književnika Sadıka Yalsızuçanlara (Yalsızučanlar), autora više nagrađivanih djela, koji je svoj roman *Gezgin* (Putnik) posvetio opisu duhovnog života sufije, filozofa i pisca Ibn Arebija.

Mehmed Akif Ersoy

Početkom XX stoljeća pojavilo se nekoliko pisaca i pjesnika koji su promovirali nacionalnu ideju turkizma. Jedan od onih koji je nacionalnu ideju vezao uz vjerski identitet, i u toj simbiozi nacionalnog i vjerskog tražio mogućnost opstanka i prosperiteta turskog naroda, bio je Mehmed

Akif Ersoy. Rođen u Istanbulu, u siromašnoj porodici, od oca koji potiče iz Albanije i majke porijeklom iz Buhare u Uzbekistanu, imao je siromašno djetinjstvo. I pored teškog života i dosta skromnih uvjeta u kojima je proveo veći dio života, Mehmed Akif je stekao kvalitetno obrazovanje. Školovanje je započeo u istanbulskom kvartu Fatih, gdje se i rodio. Tu je pohađao i srednju školu, potom je izučio za hafiza, a onda završio i visoku veterinarsku i poljoprivrednu školu, gdje je diplomirao 1894. godine. Zbog ovakve naobrazbe zaposlio se u Ministarstvu poljoprivrede, a dužnost službenika obavljao je u raznim krajevima Osmanskog carstva, od Albanije do Arabije. Potom je radio kao profesor u poljoprivrednoj školi i na odsjeku za književnost Istanbulskog univerziteta. Od 1908. godine, kada se zapošljava na Univerzitetu, počinje objavljivati i svoje prve pjesme, a iste godine s prijateljem Eşrefom (Ešrefom) Edipom pokreće časopis za vjerska, filozofska, književna i pravna pitanja *Sirat-i Mustekim*. Taj mu je časopis poslužio kao medij u kojem je objavljivao svoje vjerske i književne tekstove, a nakon što je 1912. godine preimenovao časopis u *Sebilu-r-Reşad*, i u njemu je objavljivao poeziju i članke iz sfere kulturnih i vjerskih pitanja. Iako je časopis na neko vrijeme zabranjen, Mehmed Akif je nastavio komunicirati s narodom držeći predavanja u najvećim istanbulskim džamijama.

U to vrijeme Zija Gökalp intenzivno je radio na nacionalnom osvješćenju. Mehmed Akif bio je više okupiran vjerskim pitanjima, i pod utjecajem Muhameda Abduha iz Egipta propagira sveislamsko jedinstvo. Smatra da bi se islamski svijet mogao oduprijeti kolonizaciji zapadnih zemalja prosvjetom i emancipacijom. Nakon pobjede mladoturske revolucije, zatvaraju se tekije, medrese i turbeta. Mehmed Akif, nezadovoljan ovim stanjem, napušta zemlju 1925. godine i odlazi u Egipat gdje jedno vrijeme predaje na katedri za turski jezik i književnost. Kad mu se pogoršava zdravlje, vraća se u Tursku gdje umire 1936. godine i biva ukopan, prema vlastitoj oporuci, na šehidskom mezarju Edirnekapı u Istanbulu.

U poeziji se Mehmed Akif oglasio starim formama i klasičnim kvantitativnim (*aruz*) metrom po uzoru na pjesnike iz prethodnog perioda, u čemu je bio dosta uspješan. Cijenio je Tevfika Fikreta i Ali Ekrema Bolayıra (sina Namika Kemala), ali je imao svoje uzore u divanskim pjesnicima poput Sulejmana Čelebija, Nabîja, Bakija kao i Zija-paše i Jahja Kemala. Prevodio je perzijske klasike Sadija i Hafiza. U vremenu poslije 1911. godine piše i o političkim problemima koje smatra i svojim osobnim. Za vrijeme

Balkanskih ratova, Prvog svjetskog rata i Rata za nezavisnost, piše patriotske pjesme, a u pogledu jezika počinje se prilagođavati ideji Omera Sejfettina i Zije Gökalpa da govorni jezik treba postati književnim jezikom.

Pišući poeziju smatrao je važnijim da podstakne narod na nacionalno i vjersko osvješćenje, nego da piše visokim umjetničkim stilom. Svoje ideje i planove širio je kako putem članaka koje je objavljivao u časopisima, tako i poezijom, ali se također istakao i kao propovjednik u najvećim istanbulskim džamijama, Fatihovoj, Bajazitovoj i Sulejmanovoj.

Godine 1921. napisao je pjesmu čiji je tekst prihvaćen za nacionalnu tursku himnu. Cjelokupan pjesnički opus Mehmeda Akifa Ersoya skupljen je u sedam tomova pod naslovom *Safahat*. U prvoj knjizi *Safahata* (1911) skupljene su pjesme koje imaju socijalno-historijski karakter te snažnu didaktičku notu. Ersoy opjevava teško stanje društva koristeći se pritom još uvijek klasičnim *aruz* metrom, a knjiga mu je štampana arapskim pismom.

Druga knjiga *Safahata* (1912), koja ima podnaslov *Süleymaniye kürsüsünde*, sadrži kritičku notu spram nekih široko zastupljenih stavova koje on smatra štetnim za društvo. Djelo je podijeljeno u devet poglavlja, a sadrži 1 002 stiha.

Treća knjiga *Safahata*, pod naslovom *Hakkın Sesleri* (1913), ima ukupno petsto stihova, odnosno deset pjesama. Pjesme su propovjednog karaktera jer u njima autor tumači ajete i hadise i poziva narod na islamsko jedinstvo.

Četvrta knjiga *Safahata* nosi naslov *Fatih Kürsüsünde* (1914) i napisana je u vjersko-moralističkom tonu kao nastavak druge knjige. Knjiga se može smatrati i kritikom društva, odnosno njegovih intelektualnih krugova. *Fatih Kürsüsünde*, djelo od 1 800 stihova, doživjelo je četiri izdanja, što govori o njegovoj iznimnoj recepciji.

Peta knjiga *Safahata* (1917), objavljena pod naslovom *Hatıralar*, donekle se razlikuje od prethodnih jer opisuje sjećanja s putovanja po Nedždu, Kairu i Berlinu.

Šesta knjiga *Safahata* (*Asım*, 1924) u 2 292 stiha govori o utopijskoj, idealnoj generaciji nazvanoj Asim, po pjesnikovom sinu, u koju on polaže velike nade, kao u naraštaj koji će povratiti slavu turskom narodu.

Sedma, ujedno i posljednja knjiga *Safahata* (1933), koja nosi naslov *Gölgeler*, sadrži četrdeset jednu pjesmu. U ovoj knjizi pjesnik se osvrće na teškoće vlastitog života, istovremeno tematizirajući teško stanje u islamskom svijetu, zbog čega se ova knjiga smatra njegovim najznačajnijim djelom.

Preostale pjesme koje nisu uvrštene u ovih sedam tomova sakupio je Ömer Rıza Doğrul i izdao u latiničnom pismu.

Pored vlastitog stvaralaštva, Mehmed Akif Ersoy iskazao se kao plodan prevoditelj s arapskog jezika, pretežno vjerskih tekstova. Preveo je i Kur'an, ali je odbio da ga preda u štampu jer je čuo da će se u džamijama učiti Kur'an na turskom umjesto na arapskom jeziku, s čime se nikako nije mogao složiti. Njegov čvrst stav očituje se i u tome da nije htio prihvatiti nagradu za pjesmu koja je postala turska himna *İstiklal Marşı*, već ju je proslijedio humanitarnoj organizaciji za zbrinjavanje siromašnih žena i djece.

Necip (Nedžip) Fazıl Kısakürek

U vrijeme kad se period *nacionalne književnosti* približavao svome kraju, u turskoj poeziji se javljaju dva ideološki suprotstavljena pravca. Jedan je oličen u Nazımu Hikmetu, protagonisti slobodnog stiha, a drugi u grupi pjesnika koji su oživljavali tradicije stare poezije upotrebom slogovnog metra. U nizu pjesnika koji su s uspjehom pjevali na ovaj način, peterica njih poznati su kao *Pet zvijezda pjesničkog izraza hedže*, pjesnici koji su se zastupali pisanje poezije u slogovnom (*hece*) metru. Jedan od njih je i Nedžip Fazıl Kısakürek, pjesnik, mislilac i filozof. Rodio se u Istanbulu 1905. godine kao potomak porodice porijeklom iz Maraša. Školovao se u američkom i francuskom koledžu, pomorskoj akademiji i odsjeku za filozofiju istanbulskog sveučilišta "Darul-funun". Jednu godinu boravi u Parizu (1925), a po povratku radi u bankama i predaje u srednjim školama. Od 1928. godine afirmira se kao pjesnik, a 1936. godine pokreće časopis *Ağaç*. Od 1944. godine izdaje časopis *Büyük Doğu*, a već ranije napustio je poslove u bankama i školama i posvetio se isključivo pisanju.

Poznat prije svega kao pjesnik, Nedžip Fazıl Kısakürek pisao je i drame, pripovijetke, članke, historijske rasprave, kritike i biografska djela. Tako su mu poznate biografije Namika Kemala, sultana Abdulhamida II, Adnana Menderesa i drugih značajnih ličnosti iz turske historije. Među njegovim pozorišnim komadima treba spomenuti drame *Tohum* (Sjeme, 1935), *Bir Adam Yaratmak* (Stvoriti jednog čovjeka, 1938), *Ahşap Konak* (Vila od drveta, 1964) i *Mukaddes Emanet* (Sveti zavjet, 1971). Kısakürek je također pisao romane i pripovijetke, kao što su: *Hikayelerim* (Moje priče,

1970) i *Aynadaki Yalan* (Laž u ogledalu, 1980) te vjerska djela: *Çöle inen Nur* (Svjetlost koja se spušta u pustinju, 1948), *Büyük Kapı* (Velika vrata, 1986), *İman ve İslam Atlası* (Vjerski i islamski atlas, 1981).

Ipak, Kısakürek je u turskoj književnosti najpoznatiji kao pjesnik, a posebno su mu značajne zbirke pjesama *Örümcek Ağı* (Paučina, 1925), *Kaldırımlar* (Pločnici, 1928), *Ben ve Ötesi* (Ja i moja druga strana, 1932), *Sonsuzluk Kervanı* (Karavan beskrajnosti, 1955) i *Şiirlerim* (Moje pjesme, 1969). Kakva je bila recepcija njegove pjesme *Kaldırımlar* potvrđuje podatak da je jedno vrijeme bio poznat kao *Pjesnik Pločnika*, a kao urednik lista *Büyük Doğu* neko vrijeme ga je pratio nadimak *Büyük Doğucu* (Veliki istočnjak). No, vlasti nisu uvijek gledale blagonaklono na taj list, pa je bivao i zabranjivan, a Nedžip Fazıl Kısakürek surađivao je i s listovima *Yeni İstanbul*, *Son Posta*, *Babiali Sabah*, *Bügün*, *Millî Gazete*, *Hergün* i *Tercüman*. Nakon što je vodio bohemski život, 1934. godine upoznaje nakšibendijskog šejha Abdulhalima Arvasija i od tada iz temelja mijenja način života i poglede na svijet.

Ovaj životni preokret odrazio se i na njegovu poeziju, u kojoj su do tog vremena prevladavale emocije čežnje i straha, te razmišljanja o smrti, prolaznosti vremena i mistici. U kasnijem periodu Nedžip Fazıl Kısakürek uglavnom pjeva o vjerskim temama. Dvije godine prije smrti, 1983. godine, proglašen je od Zadužbine za tursku književnost (*Türk Edebiyatı Vakfı*) sultanom pjesnika (*Sultanu-ş-şuara*), a godinu kasnije dobio je i značajno priznanje Udruženja turskih pisaca (*Türkiye Yazarlar Birliği Üstün Hizmet Ödülü*).

Erdem Bayazıt

Erdem Bayazıt rodio se u Marašu, na istoku Turske 1939. godine. Upisao je studij na pravnom fakultetu, koji je prekinuo 1963. godine i otišao u vojsku. Po povratku iz vojske studirao je u Ankari, na fakultetu "Dil Tarih Coğrafya", i diplomirao književnost 1971. godine. Radio je kao direktor biblioteke, ali bavio se i politikom. Bio je izvjesno vrijeme pomoćnik ministra za industriju. Vodio je časopise *Akabe* i *Mavera*, a od 1987. godine je narodni poslanik.

Putovao je i boravio dosta vremena u Aziji, pa je nakon intervencije SSSR-a u Afganistanu napisao knjigu *Afganistan*. Objavio je dvije zbirke poezije: *Sebebey* (1972) i *Risaleler* (1987). Erdem Bayazıt ne svrstava se u pjesnike bogatog opusa, ali je kritika njegovu poeziju ocijenila estetski

visokovrijednom. Tematika Bayazıtovih pjesama je vjersko-metafizička, a njezine poruke duboke i humanističke. U nekim pjesmama autor, inspiriran idejom tesavvufa, koristi se i tesavvufskim terminima i motivima.

Cahit (Džahit) Zarifoğlu

Džahit Zarifoğlu jedan je od začetnika tradıcionalno-islamskih ideja u književnosti novijeg perioda. Pisao je prozu i književnost za djecu. Rodio se u Kahramanmarašu 1940. godine. Na Istanbulskom univerzitetu diplomirao je njemački jezik i književnost. Proputovao je Europu, gdje je savladao neke europske jezike i upoznavao se s europskom kulturom. Po povratku je radio kao profesor u privatnoj gimnaziji, kao i nekim udruženjima i na televiziji, te se bavio prevodilaštvom. Umro je u Istanbulu 1987. godine.

Počeo je pisati kao srednjoškolac, u Marašu, uglavnom objavljujući pjesme i prozu u školskim i lokalnim listovima poput svojih istomišljenika Erdema Bayazıta, Rasima Özdenorena, Nuri Pakdila, Akifa İnana i dr. Kao već afirmiran pjesnik surađuje s časopisima *Türk Dili*, *Papirus* i *Yeni Dergi*, ali svoju pravu orijentaciju iskazao je u časopisima *Maverâ*, *Edebiyat* i *Diriliş*.

Najpoznatije zbirke poezije su mu: *İşaret Çocukları* (Djeca znakova, 1967), *Yedi Güzel Adam* (Sedam lijepih ljudi, 1973), *Menziller* (Konačišta, 1977) i *Korku ve Yakureş* (Strah i bijeg, 1986). Sabrane pjesme su mu objavljene 1989. pod naslovom *Şiirler*.

U posljednjim godinama života, od 1980. godine, Zarifoğlu se okreće dječijoj književnosti, a njegove knjige za djecu su: *Katıraslan* (Lavica, 1983), *Ağaçkakanlar* (1983), *Küçuk Şahzade* (Mali princ, 1987), *Matorlu Kuş* (Ptica na motor, 1987) i dr.

Napisao je roman *Saraş Ritmleri* (1985) te dramu *Sütçü İmam* (1987).

Mustafa Miyasoğlu

U autore usmjerene tradicionalnim vrijednostima svrstava se i Mustafa Miyasoğlu, svestran pjesnik, esejist, romanopisac i pripovjedač.

Rodio se u Kayseriju 1946. godine, gdje je završio osnovno i srednje obrazovanje. Na Istanbulskom univerzitetu diplomirao je književnost 1973.

godine. Najprije radi kao nastavnik u Izmiru, a poslije u raznim licejima u Istanbulu. Od 1985. godine radi kao lektor na Univerzitetu Marmara u Istanbulu, a potom predaje turski kao pomoćni profesor turskog jezika na Nacionalnom institutu modernih jezika u Islamabadu u Pakistanu.

Mustafa Miyasoğlu prvu pjesmu objavio je u časopisu *Filiz* u Kayseriju, u vrijeme studija. Surađivao je u časopisima *Milli Gençlik*, *Tohum*, *Hisar*, *Türk Edebiyatı*, *Yeni Sanat*, *Sedir* i dr. Piše, također, i za novine: *Yeni Devir*, *Babiali Sabah* i *Sebil*, gdje objavljuje pjesme, priče, romane i eseje. Godine 1982. osnovao je izdavačku kuću "Suffe Yayınlar". Zbirke pjesama koje je objavio su: *Rüya Çağrısı* (Poziv iz sna, 1973), *Devran* (Kruženje, 1978) i *Hicret Destanı* (Ep o Hidžretu, 1981).

U romanima *Kaybolmuş Günler* (Izgubljeni dani, 1975), *Dionemee* (1980), *Güzel Ölüm* (Lijepa smrt, 1982) kao i u većini pripovijedaka, okrenut je tradiciji i islamu, a svoje ideje promovirao je u časopisu *Yeni Samet* i novinama *Milli Gazete*.

Pripovijetke je skupio u knjizi *Geçmiş Zamam Aynası* (Ogledalo prošlog vremena, 1976), a pisao je i monografije i studije o Dede Korkutu, Nedžip Fazıl Kısakürek, Asaf Hâlet Çelebiju (Čelebi), Zija Osman Sabi, Haldunu Taneru i drugima.

Od književnika posebno je cijenio Nedžipa Fazila i Pejami Safu, Ahmeta Hamdi Tanpınara i Halduna Tanera.

Akif İnan

U struju islamističkih i tradicionalističkih pisaca uključio se i Akif İnan (1940), a ta struja poznata pod nazivom *Yeni İslamci Akım* (Novi islamski tok), okupljala je znatan broj mlađih pjesnika i pisaca. Akif İnan je 1974. godine objavio svoju jedinu zbirku pjesama *Hicret*, a 1986. godine štampao je knjigu *Din ve Uygarlık* (Vjera i civilizacija). Također je objavio udžbenik iz turske književnosti *Yeni Türk Edebiyatı* (Nova turska književnost). O autorovoj okrenutosti tradicionalnoj estetici svjedoči i njegova poezija inspirirana divanskom književnošću.

Književni pravci XX stoljeća

Pojava novih pjesničkih formi

S tanzimatskim reformama u tursku književnost ušli su mnogi novi elementi, kako u prozi, tako i u poeziji. Početkom dvadesetog stoljeća, a naročito od vremena kada se na književnoj pozornici pojavio Nazım Hikmet Ran, poezija se oslobađa i posljednjih kalufa stare poetike i dobiva posve novu formu i sadržaj. Kod Nazıma Hikmeta novi poetski izraz bio je više pod utjecajem ruskih simbolista i futurista, za razliku od drugih pjesnika koji su i dalje ostali pod snažnim utjecajem francuskog simbolizma.

Nazım Hikmet Ran

Veoma osebujni turski pjesnik komunističkih nazora, Nazım Hikmet, rodio se 1902. godine u Solunu. Njegova majka je bila kći poznatog lingviste Enver-paše i unuka Ferita Mustafa Dželalettin-paše, poznatog turkologa gagauskog porijekla, koji je bio prisiljen pobjeći iz Poljske, te doći u Istanbul i promijeniti vjeru i državljanstvo. Djed po ocu mu je također bio paša, te je služio kao namjesnik Soluna, Halepa i Diyarbakıra. Pradjed s očeve strane Mehmet Ali-paša bio je francuskog porijekla, a dospio je u Istanbul u svojoj dvanaestoj godini kao učenik vojnog liceja školskim brodom s kojeg je uslijed svađe i tučnjave skočio u more u blizini Istanbula. Spasili su ga tamošnji mornari, te on mijenja vjeru i državljanstvo i upisuje vojnu pomorsku školu. U pjesnikovoj porodici je među istaknutim i uglednim ličnostima bilo onih poljskog i francuskog porijekla.

Osnovno obrazovanje stječe u Istanbulu, najprije u Galatasarayskom liceju, a zatim ga roditelji, zbog nemogućnosti plaćanja školarine, upisuju u školu "Numune" na Nišantaši. Srednje obrazovanje stekao je u pomorskoj školi "Heybeliada", u koju se upisao po preporuci ministra mornarice Džemal-paše, očaranog pjesmom Nazıma Hikmeta pod nazivom *Bir Bahriyelinin Ağzından* (Iz usta jednog mornara). Nakon što je završio mornaričku školu, na krstarici "Namidiye" stažira kao časnik palube. Međutim, kako je dobio upalu porebrice i nije se mogao posve oporaviti, 1920. godine je otpušten iz službe.

Godine 1921, ožalošćen okupacijom Istanbula, odlazi u Anadoliju kako bi se priključio oslobodilačkoj borbi, te kratko predaje u liceju u Bolu. Od 1922. godine, zaintrigiran ruskom revolucijom, iz Batuma odlazi u Moskvu te na Istočnom sveučilištu studira ekonomiju i sociologiju. Vrativši se u domovinu uključuje se u rad časopisa *Aydınlık* (Svjetlost). Kada je saznao da je zbog svoje poezije objavljene u spomenutom časopisu osumnjičen, ponovno odlazi u Rusiju. U Tursku se vraća tek 1928. godine, od kada je na neko vrijeme bio u zatvoru Hopa. Od 1928. do 1932. godine boravio je u Istanbulu, radio u raznim novinama, časopisima te filmskim studijima, izdavao prve zbirke pjesama i napisao svoje prve drame. U to vrijeme opet biva uhapšen, međutim, amnestijom donesenom povodom desetogodišnjice Republike, ponovo se našao na slobodi. Pod pseudonimom Orhan Selim piše anegdote i bavi se uredništvom novina *Akşam Son Posta* (Zadnja večernja pošta) i *Tan* (Svanuće).

Nazım Hikmet ponovo je optužen, ovaj put da je širio propagandu među učenicima škole "Kara Harp", te je osuđen na vojnom sudu na petnaest godina zatvora, a potom je optužen i za nelegalne aktivnosti unutar mornarice, te je osuđen na još dvadeset godina, odnosno ukupno trideset pet godina zatvora. Međutim, kazna mu je smanjena na dvadeset osam godina i četiri mjeseca (1938). Godine 1950. intelektualci i pravnici organizirali su veliku kampanju za pjesnikovo oslobođenje, a sam pjesnik je štrajkao glađu. Kazna mu je oproštena i on se nakon trinaest godina našao na slobodi.

Budući da nije mogao naći posao, niti objavljivati svoje knjige, Nazım Hikmet se u svojim pedesetim godinama, narušenog zdravlja, našao u vrlo teškom položaju. Bojeći se atentata, prihvatio je savjet svog simpatizera Refika Erdurana, kasnije poznatog novinara i dramskog pisca, te je

uz njegovu pomoć motornim čamcem došao do broda pod rumunjskom zastavom koji je plovio Crnim morem i tako pobjegao iz Turske. Umro je u Moskvi 1963. godine.

Među zbirke poezije Nazıma Hikmeta svrstavaju se: *835 Satır* (835 stihova, 1929), *Jakond ile Si-Ya-U* (Jakond i Si-Ya-U, 1929), *1+1=1* (1930), *Sesini Kaybeden Şehir* (Grad koji je izgubio svoj glas, 1931), *Benerci Kendini Niçin Öldürdü* (Zašto se Benerci ubio, 1932), *Taranta Babu'ya mektuplar* (Pisma Taranta Babu-u, 1935), *Simavna Kadisi Oğlu Şeyh Bedreddin Destanı* (Destan o Šejhu Bedreddinu, sinu kadije Simavne, 1936), *Kurtuluş Savaşı Destanı* (Destan o borbi za oslobođenje, 1965), *Saat 21-22 Şiirleri* (Pjesme od 21. do 22. sata, 1965), *Memleketimden İnsan Manzaraları* (Ljudski pogledi iz moje zemlje, 1966-1967), *Rubailer* (Rubaije, 1966), *Dört Hapishaneden* (Iz četiriju zatvora, 1966), *Yeni Şiirler* (Nove pjesme, 1966), *Son Şiirleri* (Zadnje pjesme), *Tüm Eserleri* (Cjelokupno stvaralaštvo, 1980).

Kao istaknuti dramski pisac Nazım Hikmet napisao je više drama: *Kafatasi* (Lubanja, 1943), *Bir Ölü Evi Yahut Merhumun Hanesi* (Mrtvačnica ili dom pokojnika, 1932), *Unutulan Adam* (Zaboravljeni čovjek, 1935), *İnek* (Krava, 1965), *Ferhat ile Şirin* (Ferhat i Širin, 1965), *Esnayi* (Budala, 1965), *Sabahat* (Sabahat, 1966), *Yusuf ile Menofis* (Yusuf i Menofis, 1967), *İvan İvanoviç Var mıydı, Yok muydu* (Je li postojao ili nije Ivan Ivanovič, 1985); te nekoliko romana *Kan Konuşmaz* (Krv ne govori, 1965), *Yeşil Elmalar* (Zelene jabuke, 1965), *Yaşamak Güzel Şey Be Kardeşim* (Živjeti je lijepo, brate moj, 1966).

Napisao je i mnoge eseje, među kojima su: *İt Ürür Kervan Yürür* (Pas laje, karavana prolazi, 1936), *Alman Faşizmi ve Irkçılığı* (Njemački fašizam i rasizam, 1936), *Milli Gurur* (Narodni ponos, 1936), *Sovyet Demokratisi* (Sovjetska demokracija, 1936), te objavio pisma: *Kemal Tahir'e Hapishaneden Mektuplar* (Pisma iz zatvora Kemalu Tahiru, 1968), *Cezaevinden Memet Fuat'a Mektuplar* (Pisma iz zatvora Memetu Fuatu, 1970), *Nazim'ın Bilinmeyen Mektuplar* (Nazımova nepoznata pisma, 1986), *Pirye'ye Mektuplar* (Pisma Piraye, 1988), i zbirke pripovijedaka: *Pripovjetke La Fontainea* (1949), *Sevdalı Bulut* (Zaljubljeni oblak, 1967).

Nazım Hikmet počeo je pisati poeziju još kao dijete. Svoju prvu pjesmu napisao je 1913. godine. Riječ je o pjesmi *Feryad-ı Vatan* (Plač domovine) koja govori o porazu u Balkanskom ratu. Prvu pjesmu objavljuje 1918. godine u časopisu *Yeni Mecmua* pod naslovom *Hala Servilerde*

Ağlıyorlar mı? (Plaču li još na čempresima?), a 1920. godine pjesmom *Bir Dakika* (Jedna minuta) osvojio je prvo mjesto na natječaju otvorenom u novinama *Alemdar*.

Najranije Nazımove pjesme, odnosno one nastale od 1913. do 1920. godine, karakterizira čvrsta povezanost s poviješću, snažan nacionalni osjećaj probuđen za ratnih poraza Osmanskog carstva, neusiljenost u korištenju metrom i usmjerenost prema čistom turskom jeziku. Najupečatljiviji primjeri ovog perioda su pjesme *Kırk Haramilerin Esiri* (Zarobljenici četrdeseterice razbojnika) i *Yaralı Hayalet* (Ranjena prikaza).

Nakon 1920. godine Nazım Hikmet Ran okreće se novim pjesničkim formama. Proputovavši Anadoliju, suočio se s posljedicama rata, problemima naroda koji se bori s glađu, te shvatio kako do tada nije dovoljno upoznao stvarnost u svojoj domovini.

S druge strane, Nazım je u Rusiji stekao novi pogled na svijet. Njegovi stavovi prema događajima i ljudskim odnosima korjenito se mijenjaju, okreće se marksizmu i opredjeljuje za dijalektički i povijesni materijalizam. Imao je potrebu sve to iznijeti u svojim pjesmama, te je spoznao da svoje nove misli i osjećaje neće moći uspješno izraziti starim kalufima i slogovnim metrom. Sam kaže da je osjetio potrebu da poezijom objasni nove stvari, stvari koje do sada nisu izrečene. U njegovom radu najprije su ga zainteresirali problemi pronalaženja nove forme za ovaj novi sadržaj. Počeo je od rime, koju nije iskušavao samo na kraju stiha, već i na početku i na kraju.

Nazım Hikmet želio je stvoriti novu poeziju, a u ostvarivanju tog cilja značajnu ulogu imalo je upoznavanje sa stvaralaštvom Majakovskog. U Batumu, u nekim novinama, Nazım Hikmet vidio je pjesmu Majakovskog. Kako nije znao ruski nije mogao razumjeti sadržaj, ali je bio zapanjen formom te pjesme. Nastanak njegove prve pjesme pisane slobodnim stihom, *Ağaçların Gözbebekleri* (Zjenice drveća), objašnjava da je po dolasku iz Batuma u Moskvu prošao kroz područja gladi, što je na njega izuzetno utjecalo. Htio je uzviknuti da ni takva glad neće moći zaustaviti revoluciju. U Moskvi, želeći pisati slogovnim metrom i raznim kombinacijama tog metra poeziju o gladi, nije imao uspjeha, i tada mu se pred očima pojavio oblik pjesme iz Batuma.

Ta pjesma, u kojoj se Hikmet uspješno koristi *aruz* i *hedže* metrom, sa slomljenim poretkom stihova, predstavljala je 1922. godine veliku novinu

u turskoj poeziji. Pjesnik sam ukazuje na zajedničke karakteristike vlastite i poezije Majakovskog. Kao prvo, poeziju i prozu; kao drugo, nadmašivanje isprekidanosti između različitih žanrova; kao treće inkorporiranje političkih ideja u poeziju. Međutim, nikako se ne može reći da je doslovno oponašao Majakovskog, jer pjesnik i sam kaže da je Majakovski njegov učitelj, ali da on ne piše poput njega.

Prva knjiga koju Nazım Hikmet objavljuje po povratku iz Rusije u Tursku je 835 Satır (835 stihova), te je ona dokaz da je Hikmet utemeljio poeziju modernizma. U ovoj su knjizi vidljivi utjecaji ruskih futurista i konstruktivista. U pjesmi *Orkestra* (Orkestar) branjene su temeljne ideje futurističke umjetnosti, kao što su gužva i pomutnja grada, odsustvo osjećajnosti, divljenje prema tehnologiji i brzini. Nazım Hikmet korjenito ruši tradicionalnu izgradnju stiha. Pjesme pokazuju stepenasto uređenje. Riječi se reduciraju, ponekad čak na jedan slog. Pjesnik dijelove pjesme piše velikim štampanim slovima te upotrebljava tačke. Stranica stječe gotovo nezavisno bogatstvo riječi, slova i redova. Pjesnik upotrebljava vizualne elemente, tako da su oni uvijek usklađeni sa sadržajem. To je osobito uočljivo u pjesmi *Makinalaşmak* (Postati mašinom) u kojoj je izbor riječi usmjeren na hvatanje zvuka mehanike (trrr, trak, tiki, tak).

Pjesme Nazıma Hikmeta iz perioda od 1929. do 1932. godine tvorevine su koje se u doslovnom smislu riječi oslanjaju na orkestar. Duljina ili kratkoća stihova, slomljeni oblik riječi, izbor rime, ponavljanja, upotreba *aruz* i *hedže* metra, sasvim odražavaju strukturu kao dio glazbe. Jasan primjer u kojem je postignuto jedinstvo fonetskog i semantičkog aspekta jeste pjesma *Salkımsöğüt* (Žalosna vrba). Ovdje treba naglasiti da Hikmet uvijek upotrebljava vizualne i zvučne elemente istovremeno, s namjerom da razjasni građu pjesme i da uspostavi ravnotežu između ovih elemenata. Primjer koji pokazuje univerzalnost slike i zvuka jeste i pjesma *Bahr-i Hazer* (More briga) u kojoj, pored ostalog, pjesnik upotrebljava, kako se sam izrazio, kinematografsku metodu zvučnog filma. U ovoj pjesmi Nazım Hikmet ne slika, već kamerom prati čamac koji samo što nije potonuo i moreplovca u njemu koji se bori s valovima.

Nazım Hikmet nastojao je objasniti da tehnika i slaganje nove, urbane poezije postaju složeniji te da i poezija i roman mogu obrađivati isti sadržaj i događaj. O strukturi vlastite poezije kaže da su u njoj prisutni melodija i harmonija. I rima i odsustvo rime. I violina i orkestar. Znači,

poezija je odraz cjelokupne složenosti pokreta, prošle, sadašnje i buduće stvarnosti, odraz te stvarnosti u čovjekovom unutrašnjem i vanjskom svijetu, odgovarajući dinamični oblik i takt. U takvom predočavanju stvarnosti u njezinoj prošloj, sadašnjoj i budućoj dimenziji, koristi se mješovitim tehnikama: poezijom i prozom, dramskim oblicima, scenarijem. Do njegovog vremena slične metode u turskoj poeziji nisu bile niti viđene, niti su razmatrane. Ahmet Hašim o pjesmi *835 Satir* (835 stihova) kaže da Nazım nije sam izumio svoj stil. U ovakvoj formi se sada pjesme pišu po cijelom svijetu. Nazım Hikmet je novi pjesnik koji je shvatio ovaj stil, prilagodio ga turskom jeziku i omogućio da se primi na zemlji ove klime.

Nazım Hikmet pronalazi izvor svoje poezije, posebice one pisane prije *Şeyh Bedreddin Destanı* (Destan o Šejhu Bedreddinu) u gradskom i industrijaliziranom životu. U pozadini *Jakonda* i *Benercija* vide se siluete velikih gradova: Pariza, Šangaja, Kalkute, Londona. Sjena koja pada na *Taranta Babu* je Rim pod vladavinom Mussolinija. Ove tri knjige pokazuju ideologiju koju Nazım Hikmet podržava, odnosno jasno se uočava antikapitalistički i antiimperijalistički stav.

Ipak pjesnik, promovirajući revolucionarnu ideologiju u formi poezije, stvara revoluciju. Koristeći se eksperimentima ruskih futurista u jednakoj mjeri u kojoj se koristio mogućnostima slogovnog i kvantitativnog metra, on stvara originalnu poeziju. Njegova poetska forma koju unosi, odgovara dinamizmu, širini, snazi te biti, kritičkoj kvaliteti. Nasuprot ruskoj pjesmi Majakovskog, s metrom i rimom, Nazim piše bez metra, ali uglavnom rimovanu versifikaciju. Tako upotrebljava konstrukciju različitu od divanske poezije, novije književnosti (*Edebiyat-ı Cedide*) i književnosti "Fecr-i Ati".

Temeljne odrednice njegove poetike počivaju u načinu postavljanja stihova jednog ispod drugog tako da se lome na neočekivanim mjestima. Pjesnicima koji žele poći putem nove poezije Nazım poručuje da nije nužno posvetiti pažnju samo harmoniji unutar stiha, već je istovremeno potrebno paziti i na miješanje i sklad između stihova. Osim toga, vrlo je važan problem određivanja mjesta rime. Rima se ne stvara radi rime, već s određenim ciljem.

Nazım Hikmet se nakon određenog vremena počinje kretati prema lokalnoj poeziji i jasnoj formi. Prvi primjer u nadmašivanju destruktivnog perioda i uspostavljanju odnosa s tradicijom jest djelo *Kerem Gibi* (Poput Kerema). Međutim, djelo koje predstavlja istinski razvoj u stvaralaštvu

Nazıma Hikmeta i u kojem dolazi do bliskog dodira s divanskom poezijom jeste *Şeyh Bedreddin Destanı* (Destan o šejhu Bedreddinu).

Ovo djelo smatra se najvrednijim autorovim radom, pa je najviše i prevođeno. Šejh Bedreddin je turski filozof i vjerski učenjak koji je umro 1420. godine. Šireći ideje ravnopravnosti i ravnomjerne raspodjele svih roba, zemlje i proizvoda, Bedreddin je u turskoj povijesti postao predvodnikom prvog velikog društvenog pokreta, koji je u XV stoljeću bio široko rasprostranjen na području Aydına i Manise. Nakon početnog uspjeha, pokret su ipak, ali s mnogo krvi, ugušile trupa Mehmeda Čelebija. Bedreddin odlazi na Balkan i smješta se u Deliormanu, ali biva uhvaćen te obješen u Serezu.

Nazım Hikmet je ovim djelom nastojao oživjeti jednu vrlo važnu osobu u povijesti turskog naroda i povijesni događaj te objasniti kako se može učiti iz ideja i stavova te osobe.

Struktura ovog djela, za kojeg i sam autor kaže da su u njemu maksimalno upotrijebljeni elementi divanske poezije i narodnog metra, uveliko se razlikuje od strukture prijašnjih pjesama. *Şeyh Bedreddin Destanı* može se smatrati rezultatom eksperimentiranja koja je pjesnik proveo i njegovom najboljom tvorevinom do 1936. godine. Nazım Hikmet nije konzervativan u pogledu narodne i divanske poezije, već se majstorski njima koristi, te ovim djelom u potpunosti napušta doba futurističkog utjecanja i dospijeva do pune zrelosti, do savršene sinteze.

Ipak, po mnogima, najveće i najvažnije djelo Nazıma Hikmeta, kojemu nema sličnog primjera u povijesti turske književnosti, jeste *Memleketimden İnsan Manzaraları* (Prizori ljudi iz moje zemlje). Nazım Hikmet započeo je pisati ovo djelo 1941. godine u zatvoru, u Bursi, a prvi put je objavljeno u Bologni 1960. godine na talijanskom jeziku. Godine 1962. objavljen je ruski prijevod u tadašnjem Sovjetskom Savezu, a u Turskoj je djelo objavljeno tek 1966/67. godine zahvaljujući njegovom sinu Mehmetu Fuatu.

Autor je najprije ovom svom djelu dao naziv *Ansiklopedi* (Enciklopedija), zatim *1941 Senesi İnsan Manzaraları* (Prizori ljudi 1941. godine), pa *1941 Senesinden Türkiyeden İnsan Manzaraları* (Prizori ljudi iz Turske u 1941. godini), te na kraju *Memleketimden İnsan Manzaraları* (Prizori ljudi iz moje zemlje). Autorov cilj bio je napsati povijest XX stoljeća, ali tako da u svoju *enciklopediju* ne uvrsti generale, sultane, umjetnike, učenjake, ubojice, milijardere, već radnike koji prelaze zidove tvornica, seoske ograde,

granice gradskih četvrti, seljake, trgovce. Povijest XX stoljeća pisao je tako da je pripovijedao o ljudima iz različitih zemalja i raznih slojeva društva. Nazım u ovom djelu želi opisati društveno stanje u određenom povijesnom razdoblju Turske kroz prizore ljudi koji pripadaju različitim staležima, dok na drugom planu želi prikazati stanje u svijetu koje okružuje tursko društvo. On u ovom djelu prikazuje jedan povijesni trenutak u kom je objedinio prošlost i budućnost.

Stvarajući ovo djelo, Nazım Hikmet ponaša se poput romanopisca ili scenariste, upotrebljavajući različita vremena i prostore. Njegov sin Mehmet Fuat je, zanimljivo, primijetio da ovo djelo nije ni poezija, ni roman, ni kronika, a s druge strane, sadrži svojstva i poezije, i romana, i kronike, te da se stoga može smatrati početkom jednog novog žanra.

Završivši spomenuto remek-djelo, te nakon napuštanja Turske, Nazım je ostao prisiljen živjeti izvan domovine. Iako pjesnik sve vrijeme gradi internacionalistički stav, on se nikada nije oslobodio nacionalnog korijena i jezika. Zbog toga je u velikom dijelu njegove poezije nastale u prisiljenom progonstvu prisutna čežnja za domovinom.

Nazım Hikmet nastavio je neprestano istraživati područja forme. U progonstvu ponovno dolazi u izravan kontakt sa zapadnom poezijom koju duži period nije pratio, što još više potiče njegova istraživanja i mijenja njegove stavove prema umjetnosti.

Nazım Hikmet kao dramski pisac

U djelima Nazıma Hikmeta očigledan je realističan i revolucionaran stav. Stvarnost ne predočuje epski, poput Brechta, već dramatično, poput Gorkog. On nastavlja simbolističke pothvate po uzoru na Aleksandera Bloka i Majakovskog, te uključuje elemente naturalističkog teatra u kojima prikazuje "odsječke života". Najupečatljiviji primjeri koji nose spomenuta obilježja njegove su drame: *Unutulan Adam* (Zaboravljeni čovjek), *Enayi* (Glupan) i *Sabahat*.

Mnoge drame ustrojene su na odnosu muž-žena-ljubavnik, te se odvijaju posredovanjem raznih osoba i razvojem sporednih događaja. Iako pisac teži jedinstvu djela, ti sporedni događaji razbijaju cjelovitost drame i raspršuju temu. Zbog toga većinu drama karakterizira isprekidanost i raštrkanost.

Ne može se reći da je Nazım Hikmet bio loš dramski pisac, ali ni da je bio prvoklasan. Svjestan da u svojim dramama nije postigao željenu umjetničku razinu, Nazım piše da je cijeli život bio pod utjecajem pozorišta, ali od trećerazrednog pisanja se nije uspio izdići. Pišući svoje drame, Hikmet se koristi pričama, legendama i narodnim pjesmama preuzetim iz narodne tradicije i običaja, ali tako da ih nastoji aktualizirati i približiti suvremenom čitatelju.

Fazıl Hüsnü Dağlarca (Dağlardža)

Fazıl Hüsnü Dağlardža rodio se u Istanbulu 1914. nedugo nakon izbijanja Prvog svjetskog rata. Bio je dijete vojnog oficira, te je zbog toga proveo djetinjstvo u Pozanti i Konyi. Osnovnu školu završio je u Konyi. Nakon što se obrazovao u srednjim školama u Adani i Tarsusu, otišao je u Istanbul. Sa samo trinaest godina pobjeđuje u novinskom natječaju za najbolju pripovijetku, te se nakon toga posvećuje književnosti.

Pjesmom *Yavaşlayan ömür* (Život koji usporava) objavljenoj u časopisu *Istanbul*, ulazi u svijet poezije 1933. godine, a kasnije privlači pažnju s četiri pjesme: *Sandallar*, *Göçsem*, *Ba Dağlar* i *Arkasından*, objavljene u časopisu *Varlık*.

Polučio je impresivan uspjeh u epu, lirici, stihu, satiri i poeziji socijalnog kriticizma i tako doprinio turskoj književnosti jedinstvenim umjetničkim senzibilitetom. Novi koncepti sadržaja i forme, originalan stil i svestranost obilježili su tursku poeziju.

Iako su njegovi suvremenici Tarandžı i Kanık bili poznati već od njihove rane mladosti, on je ostvario potpun uspjeh tek s trideset godina. Relativno spor uspon do slave bio je rezultat njegove ne odveć izražene inventivnosti. Kod njega je teško pronaći utjecaj bilo kojeg pjesnika ili pokreta. Kritičari opsjednuti traženjem utjecaja, mogu naći samo neke elemente u Dağlardžovim ranim tekstovima koji neznatno podsjećaju na stil i teme Nedžipa Fazıla Kısakürека, ali takvi elementi predstavljaju samo manje sličnosti nastale dok je još tragao za vlastitim stilom. Znanstvenici koji su proučavali njegov rad slažu se da je imao iznimno zreo književni ukus i visoko razvijenu individualnost i originalnost.

Njegovo prvo djelo, *Havaya Çizilen Dünya* (Svijet nacrtan u zraku, 1935), predstavlja novi izraz, usprkos prisutnom oklijevanju i nespretnom

izražavanju početnika. Autor ovdje intuitivno baca svjetlo na svoj kasniji rad.

Šire dimenzije Dağlardžine osobnosti izlaze na površinu u njegovom drugom djelu, *Çocuk ve Allah* (1940), koje govori o čovjekovoj zapanjenosti pred prirodom, pred cijelim svemirom. Poezija odražava percepciju i psihologiju djeteta koje neprestano postavlja pitanja i polahko traži odgovore, dok se istovremeno divi i plaši stvari i fenomena s kojima se suočava. Dağlardža u ovom djelu daje sliku čovjeka koji se pruža prema dvjema krajnjim tačkama, djetetu i Bogu. Čitatelj dobiva dojam, možda neopravdano, da Dağlardža mahnito traži Boga stoga što ima osobnu krizu vjere koja se rađa u sukobu između pritisaka dogme koje nosi još iz djetinjstva i unutrašnjeg poriva da riješi misterije svemira povezujući ih s prirodnim uzrocima.

Njegova teologija pokazuje neke tragove učenja Mevlana Dželaluddina Rumija (umro 1273. godine) i Junusa Emrea (umro 1320. godine), koji su vjerovali u jedinstvo Boga i svemira i izražavali ga u terminima otkrivanja ljubavi. *Çocuk ve Allah* optimistične su pjesme ispunjene mirom. Pjesnikov osobni svijet oslobođen je od protesta i pobune, a ljubav prema majci i sestri, djetetu, školi, za pjesnika je preinaka u ljubav prema čovjeku i Bogu. U kasnijim godinama, Dağlardža te osobne ljubavi zamjenjuje brigom za sve ljude, a posebice za siromašne, društveno zapostavljene i napuštene.

Neke pjesme Fazıla Hüsnü Dağlardže po svojoj formi i sadržaju podsjećaju na gazel, koji ne posjeduje tematsko jedinstvo i često se sastoji od nezavisnih distiha. Pjesme se mogu vrlo široko interpretirati. U tim stihovima sreće i divljenja, hvalospjeva životu, neki kritičari pronašli su auru francuskog simbolizma i nadrealizma. Mnogi od njih, međutim, slažu se da Dağlardža nije došao pod utjecaj tih pokreta, već je intuitivno položio temelje novog turskog nadrealizma.

Fazıl Hüsnü Dağlardža dobio je niz različitih nagrada u domovini i izvan nje, među kojima su: prva nagrada u natječaju za novinsku priču u novinama *Yeni Adana* (1927); nagrada Turskog jezičnog društva (1958); nagrada Međunarodnog pjesničkog foruma (International Poetry Forum, 1967); Nagrada "Sedat Simavi Edebiyat" (1977). Njegova poezija prevođena je, uglavnom, na francuski, engleski i njemački, ali i na mnoge druge jezike.

Turska književna kritika smatra ga vrlo značajnim suvremenim pjesnikom koji uživa književni ugled i izvan Turske. Njegov senzibilitet počiva na vezi čovjeka i kosmosa. Kao vojnik, Dağlardža je proveo dobar dio svog života u

divljini i u planinama te postao blizak prijatelj zvijezdama. Nijedan pjesnik u turskoj književnosti nije osjetio odnos čovjek-kosmos tako dubokoumno poput Dağlardže, niti ga opisao tako bogatim slikama i veličanstvenim metaforama.

Dağlardža je bio vrlo emotivan, što je posebno iskazivao prema djeci. Hiljade njegovih pjesama posvećene su dječjem smijehu i radosti. Jedno od takvih djela bilo je *Açıl Susam Açıl* (Sezame, otvori se) iz 1967. godine. Ta knjiga poezije za djecu odraz je njegove trajne naklonosti djeci. Poslije je ona često bila školska lektira i uz to vrlo omiljena među djecom. *Açıl Susam Açıl* predstavlja vrata pjesama, koja otvaraju djeci svijet u kojemu postoji najveće bogatstvo.

Nurullah Atač, najistaknutiji turski književni kritičar XX stoljeća, za Dağlardžu kaže kako je njegovo izražavanje neobično, niti je književno niti kolokvijalno. Drugačije je. I stoga što je drugačije, smatramo ga čudnovatim i zanemarujemo njegovu ljepotu i snagu. Zapravo, na prvi pogled ne razumijemo Dağlardžin stih stoga što ne nalazimo komponente na koje smo navikli u drugim tekstovima. Dağlardža je pjesnik koji predstavlja novi mentalitet, koji će pomoći u formiranju modernog čovjeka.

Čak je i Atač ustanovio da je teško razumjeti i valorizirati njegovu poeziju. Usprkos konfuziji kod dijela kritičara, Dağlardžin utjecaj na mlađe suvremenike bio je neizmjeran. Također, njegov stil je neusporediv, a pojava nenadmašiva. Dağlardža je vješt i u načinu na koji upotrebljava jezik. Svojom poezijom obogatio je turski jezik mnoštvom novih riječi.

Umro je 2008. godine u Istanbulu, ostavivši za sobom veliki broj djela među kojima treba nabrojati sljedeća: *Daha* (1943), *Çakırın Destani* (1945), *Taş Devri* (1945), *Üç Şehitler Destanı* (1948), *Aç Yazı* (1951), *Samsun'dan Ankara'ya* (1951), *İnönüler* (1951), *Sivaslı Karınca* (1953), *Asu* (1955), *Delice Böcek* (1957), *Batı Acısı* (1958), *Gazi-Mevlana'da Olmak* (1958), *Hoo'lar* (1960), *Özgürlük Alanı* (1960), *Cezayir Türküsü* (1961), *Yalan* (1962), *Türk Olmak* (1963), *Yedi Memetler* (1964), *Çanakkale Destanı* (1965), *Dışardan Gazel* (1965), *Kazmalama* (1965), *Yeryağ* (1965), *Viyetnam Savaşımız* (1966), *Açıl Susam Açıl* (1967), *Kubilay Destanı* (1968), *Haydi* (1968), *19 Mayis Destanı* (1969), *Viyetnam Koyu* (1970), *Hiroşima* (1970), *Malazgirt Ululamasi* (1971), *Kınalı Kuzu Ağıdı* (1972), *Haliç* (1972), *Gazi Mustafa Kemal Atatürk* (1973), *Arka Üstü* (1974), *Yeryüzü Çocukları* (1974), *Yanık Çocuklar Koçaklamasi* (1976), *Horoz* (1977), *Balina ile Mandalina* (1977), *Ikill Anlaşma Anıtı* (1977), *Pir Sultan Abdal Günleri* (1977), *Bir Elde Yaşamak* (1979), *Çukurova Koçaklamasi* (1979), *Türk Istanbul* (1979), *Anıtlarda Soluk Alan* (1979),

Çıplak (1981), *Uzun Ikindi* (1981), *Yunus Emre'de Olmak* (1981), *Notron Bombasi* (1981), *Akşamcı* (1985), *Sayılarda* (1985), *Dişiboy* (1985), *Takma Yaşamalar Cağı* (1986), *Şeyh Galib'e Çiçekler* (1986), *Türk Dil Kurumu Koçaklamasi* (1986), *Sanik Ayağa Kalk* (1986), *Yurdana Nene hatun Görüntüsü* (1987), *Uzaklarda Giyinmek* (1990), *Dildeki Bilgisayar* (1992).

Cahit Sıtkı Tarancı (Džahit Sıtkı Tarandži)

Pjesnik simbolističkih stremljenja, Džahit Sıtkı Tarandžı, rodio se 1919. godine u Istanbulu. Može se reći da je donekle bio pod utjecajem francuskih simbolista, te pripada grupi pjesnika (Behčet Kemal Čağlar, Jašar Nabi Nayır, Ahmet Muhip Dıranas, Dževdet Kudret) koji su, barem u formalnom pogledu, slijedili nešto starije pjesnike (Orhan Sejfi Orhon, Jusuf Zija Ortač, Halit Fahri Özansoy) poznate kao *Hececiler*, koji su njegovali i promovirali poeziju u slogovnom metru.

Džahit Sıtkı Tarancı realističan je pjesnik, kod koga nema mnogo metaforičnosti i čije su riječi jasne i nedvosmislene. Pa ipak, nikako se ne može reći da je njegov jezik suhoparan. Što se tiče tematike, on se bavi ljepotom, odnosno estetikom uopće, ljubavlju prema ljudima, s posebnim naglaskom na prolaznost života.

Dok kod nekih njemu suvremenih pjesnika prevladava mistička zatvorenost, duh Džahit Sıtkı Tarandžija je ovosvjetski i suvremen, otvoren prema svemu što ga okružuje. U početku je bio pod utjecajem Ahmeta Hamdija Tanpınara i Nedžipa Fazıla Kısakürека, ali se otrgnuo od njihove melankoličnosti i okrenuo temama iz svakodnevnog života i opisima stvari koje je doživio.

Prvi novi (Birinci Yeni)

Tridesetih godina u turskoj poeziji javlja se "Birinci Yeni" (Prvi novi), avangardni pokret koji se zasnivao na negiranju i odbijanju poetske tradicije i koji je iznjedrio poeziju bez metra, rime, zasnovanu na govornom jeziku, čija je zbirka poezije prvi put objavljena 1937. godine u

časopisu *Varlık*. Ova poezija stavljala je značenje i poruku u prvi plan i tako se udaljila od trenda *čiste poezije* (saf şiir). Glavni predstavnici ovog pokreta su pjesnici Orhan Veli Kanık, Oktaj Rifat i Melih Cevdet Anday (Dževdet Andaj). Orhan Veli, ujedno i autor manifesta pokreta "Birinci Yeni", tematski u fokus stavlja "običnog" čovjeka, njegov život i odnose, dok se u izrazu nastoji što više udaljiti od simbolizma i pjesničkog jezika. Ovakve karakteristike poezije učinile su da uspije u svojoj nakani i poeziju učini svojinom širokih masa koje se bore za vlastitu egzistenciju.

Orhan Veli Kanık

Orhan Veli Kanık, dijete istanbulskog profesora muzike i dirigenta Državnog simfonijskog orkestra u Ankari, rodio se u Istanbulu 1916. godine. Školovao se u najboljim tamošnjim školama, a kasnije i u Ankari, gdje je privukao pažnju svojih nastavnika zbog izrazite sklonosti i nadarenosti za učenje stranih jezika, kao i posebnog interesa za književnost. Nakon što je svoju prvu pripovijetku objavio u školskom listu *Çocuk Dünyası* (Dječji svijet), dobit će podršku Ahmeta Hamdija Tanpınara, koji će veoma utjecati na njegovo sazrijevanje kao književnika. U početku su na formiranje poetskog izraza Orhana Velija Kanıka veliki utjecaj imali pjesnici Ahmet Hašim, Nedžip Fazıl Kısakürek i Ahmet Muhip Dıranas te Cahit Sıtkı Tarancı (Džahit Sıtkı Tarandži). Tada se upoznao i s tehnikom pisanja klasične poezije u *aruz* metru i svoje prve pjesme napisati će upravo u tom maniru. Za nastavak njegovog književnog razvoja od presudnog značaja biti će upoznavanje i druženje s pjesnicima Melihom Dževdetom Andajem i Oktajom Rıfatom u vrijeme dok je živio u Ankari i surađivao s časopisom *Varlık*. U tom časopisu ga je čitateljskoj publici predstavio sam urednik Jašar Nabi Nayır, kazavši za njega da je, iako je mlad, njegov pogled na svijet ozbiljan i zreo. Najavljujući Orhana Velija, Jašar Nabi je najavio i pjesnike, njegove istomišljenike, kao začetnike novog stila u turskoj poeziji. Dok je objavljivao svoje pjesme u *Varlıku*, Orhan Veli Kanık upoznao se sa stavovima francuskih nadrealista koji su ga oduševili. Iz toga vremena potiče i njegova poznata pjesma *Kitabe-i Seng-i Mezar* (Nadgrobni natpis), koja se smatra pravim preokretom u svijetu poezije toga doba.

Druženje s Oktajom Rifatom i Melihom Dževdetom Andajem rezultiralo je i zajedničkom zbirkom poezije *Garip* (1941) u kojoj se nalazi dvadeset pjesama Orhana Velija, dvadeset jedna Oktaja Rifata i šesnaest Meliha Dževdeta Andaja. Orhan Veli napisao je i predgovor za ovu zbirku, kojim je, obrazlažući motive za nastanak ovakve knjige, privukao pažnju i više nego vlastitom poezijom. Ova tri pjesnika smatrala su da treba reagirati na promjene u društvu, utjecati na promjenu u načinu mišljenja i života ljudi. Među ostalim zadacima, pjesnici su dali sebi za cilj približiti nacionalnu književnost zapadnoj, ali još više od toga moderno, europsko mišljenje približiti svome narodu. Realizacija ovih ideja podrazumijevala je odbacivanje postojeće književne tradicije. Pjesnici pokreta "Garip" smatrali su da svaka promjena u društvu mora biti popraćena promjenama u poeziji, štaviše, književnosti su davali zadatak da i sama utječe na promjene u društvu. U novinama *Ulus* (Nacija) svoje ideje prezentirali su odgovarajući na pitanja u anketi naslovljenoj sa *Şiir Ölüyor mu* (Umire li poezija?).

Period od 1942. do 1945. godine Orhan Veli proveo je u vojsci. To vrijeme nije bilo poticajno za njegovo književno stvaralaštvo, te je u tri godine napisao samo šest pjesama. Po izlasku iz vojske objavljuje prvu samostalnu zbirku pjesama pod naslovom *Garip II*. Poslije se bavi profesionalnim prevodilaštvom u Ministarstvu obrazovanja, a ubrzo objavljuje i tri nove zbirke pjesama *Destan gibi* (Poput epa), *Yenisi* (Novo) i *Karşı* (Protiv). U toj kasnijoj fazi stvaralaštva, jednostavan, jasan jezik i izraz glavne su karakteristike njegove poezije. Orhan Veli često se koristi riječima koje i nisu uobičajene u poeziji ili barem ne u suptilnom pjesničkom izražavanju. On jasnom i jednostavnom rečenicom želi mnogo reći i podstaknuti čitatelja na razmišljanje. Pjesme su mu obično kratke, a stih sastavljen najčešće od dvije-tri riječi.

Pred kraj života, zbog promjene vlasti, Orhan Veli ostaje bez posla i posvećuje se isključivo književnosti, tako da 1949. godine s grupom književnika iste orijentacije pokreće časopis *Yaprak* (List). Bio je i vlasnik i urednik toga časopisa, koji je jedva opstajao zbog materijalnih teškoća, te se 1950. godine, nakon dvadeset osam brojeva, ugasio. Poslije toga Orhan Veli odlazi iz Ankare u Istanbul, gdje umire u novembru iste godine.

"Drugi novi" (İkinci Yeni)

Šezdesetih godina, kao reakcija na pokret "Birinci Yeni", javit će se "İkinci Yeni" (Drugi novi), koji će propagirati poeziju suprotnih principa od prethodnog. Naime, "İkinci Yeni" nastoji odbaciti značenje, svaku vrstu naracije, događaja i priče iz poezije. Pripadnici ovog pokreta teže *čistoj poeziji* i poetskom jeziku koji se uveliko razlikuje od govornog, što zahtijeva obrazovanog čitatelja, odnosno čitatelja koji ima predznanje. U ovoj poeziji imaginacija i simbolizam dolaze u prvi plan, što je ponekad znalo dovesti do vrlo nategnutih i hermetičnih simbola. Turgut Uyar, jedan od najproduktivnijih pjesnika pokreta "Drugi novi", u svojoj poeziji nastoji se udaljiti od tradicionalnog jezika i naracije. Ovom pokretu pripada i Džemal Süreya koji je svojim originalnim izrazom i konstrukcijama uspio odagnati često pesimističnu i mračnu atmosferu poezije "Drugih novih". Gülten Akın je autorica koja je isprva pripadala krugu pjesnika "Drugi novi", ali će se nakon izvjesnog vremena odvojiti od ideja ovog pravca, a njezina će poezija doživjet preobražaj. Naime, dosta zatvoren individualni senzibilitet u poeziji Gülten Akın, nakon sedamdesetih godine prošlog stoljeća, prerast će u socijalnu, preciznu, jasnu i objektivističku poeziju koja je svoje izvore i inspiraciju pronalazila u tradiciji turske narodne književnosti i stihovima Nazima Hıkmeta.

Turgut Uyar

Turgut Uyar rodio se 1927. godine u Ankari. Nakon završene vojne škole i akademije služio je kao oficir u Posofu, Termi i Ankari, da bi 1958. godine napustio vojsku i prešao u civilnu službu. Nakon penzioniranja 1969. godine, stalno se nastanio u Istanbulu gdje je i umro 1985. godine.

Svoje prve stihove objavio je 1947. godine u časopisu *Yedigün*, a godinu kasnije dobio je drugu nagradu za poeziju časopisa *Kaynak* za pjesmu *Arz-ı Hal* (Molba). Nakon pedesetih godina, u okviru pokreta "İkinci Yeni" (Drugi novi), svojim stihovima znatno je doprinio modernizaciji turske poezije, kako u pogledu forme, tako i sadržaja. Odabrao je zatvoren i apstraktan izraz koji pokreće čitavu mrežu asocijacija. Iako njegova poezija

često odiše samoćom, pjesnikova vjera u čovjeka uvijek je prisutna. Izvori koji su utjecali na formiranje njegove poetike su narodna, klasična osmanska i zapadnoeuropska književnost. Napisao je više zbirki poezije među kojima su: *Arz-ı Hal* (Molba, 1949), *Türkiyem* (Moja Turska, 1952), *Dünyanın En Güzel Arabistanı* (Najljepša Arabija na svijetu, 1959), *Tütünler Islak* (Duhan je vlažan, 1962), *Her Pazartesi* (Svakog ponedjeljka, 1968), *Divan* (1970), *Toplandılar* (Okupili su se, 1974), *Kayayı Delen İncir* (Smokva koja je slomila stijenu, 1982), *Büyük Saat* (Veliki sat, 1984). Svoje tekstove o poeziji sabrao je u knjizi *Bir Şarkıdan* (Iz jedne pjesme, 1983). Dobitnik je brojnih nagrada za poeziju, među kojima se izdvajaju Nagrada za poeziju "Behčet Nedžatigil" za zbirku *Tütünler Islak* (Duhan je vlažan) 1982. godine te nagrada za književnost zaklade Sedat Simavi za zbirku *Büyük Saat* (Veliki sat) 1984. godine.

Cemal (Džemal) Süreya

Džemal Süreya rodio se u Erzindžanu 1931. godine. Nakon što je završio Fakultet političkih nauka 1954. godine, radio je kao inspektor u Ministarstvu finansija Republike Turske u Ankari. Iako je prekidao radni odnos, ovom poslu se vratio 1972. godine, da bi se penzionirao 1976. godine. Umro je u Istanbulu 1990. godine.

Svoje prve stihove objavio je u časopisu Mulkiye 1953. godine. Pripada književnom pravcu "Drugi novi" (*İkinci Yeni*), u čije ozračje je donio nove ideje i novi izraz. Svoja razmišljanja o poeziji, kao i vrlo zapažene književno-kritičke osvrte, objavljivao je pod pseudonimom Osman Mazlum. Džemal Süreya osnivač je kultnog časopisa *Papirüs*, kojeg je pokretao u više navrata 1960, 1966. i 1980. godine. Iako se pišući svoje stihove u znatnoj mjeri inspirirao književnom tradicijom, uspio je tradicionalno pretočiti u novo i moderno. Njegovu poeziju mnogi kritičari ocjenjuju vrlo visoko, posebno ističu njezinu uglađenost, prefinjen izraz i duhovitost.

Svoju prvu knjigu poezije, *Üvercinka*, objavio je 1958. godine, a nju su slijedile *Göçebe* (Nomad) i *Beni Öp Sonra Doğur Beni* (Prvo me poljubi pa me onda rodi) 1979. godine. Ove tri knjige poezije ponovno su objavljene 1984. godine kao jedna, odnosno sabrana poezija pod naslovom *Sevda*

Sözleri (Riječi ljubavi). Nju su slijedile knjige pjesama *Güz Bittiği* (Kad prođe jesen, 1988) i *Sıcak Nal* (Vrela potkovica, 1988), kao i djela *Şapkam Dolu Çiçekle* (Kapa mi puna cvijeća, 1976) *Günübirlik* (Tijekom dana, 1982) *Uzat Saçlarını Frigya* (Pusti svoje kose Frigya, 1992), koja pored poezije sadrže i tekstove esejističkog karaktera. Džemal Süreya dobitnik je brojnih nagrada za svoje pjesništvo, među kojima se ističe Nagrada Turskog jezičkog društva za zbirku *Nomad*, kao i dvije Nagrade "Behčet Nedžatigil". Nakon smrti objavljeno je više djela ovog autora, među kojima su pisma pod naslovom *Onüç Günün Mektupları* (Pisma trinaest dana, 1990), eseji *99 Yüz* (99 lica) i *Folklor Şüre Düşman* (Folklor neprijatelj poezije, 1992), kao i nekoliko knjiga koje su objedinile njegove članke i tekstove prethodno objavljene u različitim časopisima.

Gülten Akın

Gülten Akın rodila se u Yozgatu 1933. godine. Završila je Pravni fakultet u Ankari 1955. godine, i s mužem, koji je bio sreski načelnik u različitim gradovima Anadolije, provela veliki dio života seleći se iz mjesta u mjesto radeći kao advokat. Neko vrijeme radila je i u Turskom jezičkom društvu u Ankari.

Svoje prve stihove objavila je u časopisima, kao što su *Hisar*, *Türk Dili*, *Mülkiye* i *Varlık*. Njezina poezija u početku je odražavala senzibilitet i promišljanja individue koja je u stalnom procjepu između života i prirode, da bi u svojim kasnijim tekstovima težište s individualnog prebacila na širi društveni plan. Svoje pjesme je Gülten Akın sabrala u jedanaest zbirki: *Rüzgar Saati* (Vrijeme vjetra, 1956) *Kestim Kara Saçlarımı* (Odrezala sam svoje crne kose, 1960), *Sığda* (1964), *Kırmızı Karanfil* (Crveni karanfil, 1971), *Maraş'ın ve Okeş'in Destanı* (Ep Maraša i Okeša, 1972), *Ağıtlar ve Türküler* (Tužbalice i pjesme, 1976), *Seyran Destanı* (Ep o putovanju, 1979), *İlahiler* (Ode Bogu, 1983), *Sevda Kalıcıdır* (Ljubav ostaje, 1991), *Sonra İşte Yaşlandım* (Na kraju sam eto ostarjela, 1995), i *Sesiz Arka Bahçeler* (Tihi vrtovi u pozadini, 1998). Njezina poezija, sabrana u različite zbirke, kasnije je objavljivana u više navrata. Gülten Akın napisala je i tri drame koje su prvobitno izašle u časopisu *Türk Dili*, a 1997. godine kao knjiga pod naslovom *Toplu Oyunlar* (Sabrane drame). Pjesnikinja je

dobitnica brojnih nagrada, među kojima se izdvajaju Nagrada za poeziju 1965. godine Turskog jezičkog društva, Prva nagrada za umjetnost TRT-a 1970. godine za zbirku *Maraş'ın ve Okeş'in Destanı* (Ep Maraša i Okeša) i Nagrada za poeziju "Halil Kodžatepe" 1991. godine za zbirku *Sevda Kalıcıdır* (Ljubav ostaje).

Socijalni realizam

Atillâ İlhan

Generacijski blizak pjesnicima pokreta "Drugi novi", ali ideološki usmjeren socrealizmu, bio je i Atillâ İlhan. Rodio se 1925. godine u Menemenu. Napustivši studij prava na Istanbulskom univerzitetu, posvetio se pisanju za novine i časopise. Godinama je bio kolumnista u različitim novinama poput *Yeni Ortam*, *Dünya*, *Milliyet*, *Güneş*, *Meydan*, a za *Vatan Gazetesi* pisao je filmske kritike. Napisao je i vrlo zapažene scenarije po kojima je snimljeno više filmova. Do smrti, 2005. godine, nastavio je živjeti u Istanbulu i profesionalno se baviti pisanjem.

Svoje književno stvaralaštvo započeo je poezijom objavljenom u novinama *Yeni Edebiyat*, a nakon druge nagrade, koju je dobio na natjecanju iz poezije koji je organizirala Cümhuriyet Halk Partisi (Republikanska narodna partija), afirmirao se kao pjesnik. Kritika govori o tri etape razvoja njegovog stvaralaštva. U prvoj, koja obuhvata četrdesete i pedesete godine prošlog stoljeća, pjesnik kao svoj uzor uzima Nazıma Hikmeta i narodnu tursku poeziju obrađujući socrealističke teme poput rata, kolonijalizma, slobode. U drugoj etapi İlhan se okreće propitivanju bitka pojedinca i njegovog mjesta u modernom svijetu, da bi se u posljednjoj, trećoj etapi, koju kritika naziva neoklasičnom, okrenuo klasičnoj književnosti i njezinom simbolizmu, što je dodatno obogatilo i produbilo njegov svijet imaginacije. Ovakvim svojim opusom Atilla İlhan svakako je jedan od pjesnika koji su imali najviše utjecaja na generacije mladih pjesnika nakon osamdesetih godina i s Nazimom Hikmetom najsnažniji je predstavnik socrealizma u turskoj poeziji XX stoljeća.

U svojim prvim pjesmama Atillâ İlhan odražava mračnu atmosferu i društvenu stvarnost nakon Drugog svjetskog rata, da bi se u kasnijem periodu više okrenuo individualnim temama. Specifična poređenja, sintaksa i izbor riječi koji se susreću u njegovim pjesmama prisutni su i u romanima i pripovijetkama. Pored umjetničkih tekstova, Atillâ İlhan pisao je i književnu kritiku u kojoj je dugo vremena ostao vjeran socrealističkim principima. Napisao je više zbirki poezije, među kojima se izdvajaju: *Duvar* (Zid, 1948), *Sisler Bulvarı* (Bulevar magle, 1954), *Ben sana Mecburum* (Osuđen sam na tebe, 1960), *Belâ Çiçeği* (Cvijet Zla, 1962), *Yasak Sevişmek* (Zabranjeno je voljeti se, 1968), *Böyle Bir Sevmek* (Voljeti ovako, 1977), *Elde Hüzün Var* (Tu je tuga, 1982), *Korkunun Krallığı* (Kraljevstvo straha, 1987) i *Ayrılık Sevdaya Dahil* (Rastanak pripada ljubavi, 1993). Autor je desetak romana, među kojima su: *Sokaktaki Adam* (Čovjek na ulici, 1953), *Zenciler Birbirine Benzemez* (Crnci ne liče jedni na druge, 1957), *Kurtlar Sofrası* (Trpeza za vukove, 1963/64), *Yaraya Tuz Basmak* (Dodati so na ranu, 1978), *Fena Halde Leman* (Leman u nevolji, 1980) i *O Karanlıkta Biz* (Mi u tom mraku, 1988). Objavio je i zbirku pripovijedaka *Yengecin Kıskacı* (Rakova klješta, 1999). Atillâ İlhan napisao je i veliki broj djela esejističkog i reportažnog karaktera među kojima su: *Hangi Batı* (Koji Zapad?, 1972) *Faşizmin Ayak Sesleri* (Zvukovi koraka fašizma, 1975), *Hangi Sağ* (Koja desnica?, 1980), *Yanlış Erkekler Yanlış Kadınlar* (Pogrešne žene, pogrešni muškarci, 1985), *Ulusal Kültür Savaşı* (Nacionalni kulturni rat, 1986), *Hangi Edebiyat* (Koja književnost?, 1993), *Hangi Laiklik* (Koji laicizam?, 1995), *Hangi Küreselleşme* (Koja globalizacija?, 1997).

Sait Faik Abasıyanık

Sait Faik Abasıyanık jedan je od utemeljivača suvremene turske pripovijetke. Iako se u kritici često spominje kao socrealist, pripovijetke mu odišu imaginacijom, a odabir likova i događaja, kao i način pripovijedanja u maniru je Maupassanta. Sait Faik Abasıyanık rodio se u Adapazaru, 1906. godine. Njegov otac, Mehmet Faik, bio je trgovac, a majka kći adapazarskog uglednika. Sinu daju ime po ocu i po djedu Sait-agi. Kasnije on mijenja vlastito ime u Sait Faik.

Porodica mu je bila imućna, pa Sait Faik školovanje započinje u privatnoj školi "Rehber-i Terakki". Po završetku se upisuje u srednju školu u

Adapazaru. Nakon dvije godine Grci okupiraju grad, pa je njegova porodica prinuđena otići u Bolu. Kada je Adapazar oslobođen, porodica se vraća, ali nakon kratkog boravka u gradu otac prebacuje poslove u Istanbul, pa se i porodica 1923. godine tamo nastanjuje. Sait Faika upisuju u Mušku gimnaziju u Istanbulu. Zbog nedoličnog ponašanja biva izbačen iz te ustanove i premješten u Mušku gimnaziju u Bursi, koju i završava 1928. godine.

Iako ne pokazuje interes za većinu predavanja, i kako sam kaže "mrzi biti učenik", on se već tada počinje zanimati za književnost i pisanje. Prve pripovijetke, *İpekli Mendil* i *Zemberek*, nastale su u tom razdoblju.

Nakon što je teškom mukom završio gimnaziju, upisuje se na Fakultet za književnost na Istanbulskom univerzitetu. Nezadovoljan načinom obrazovanja, nakon dvije godine napušta fakultet. Godine 1931. otac ga šalje na studij ekonomije u Lozanu, ali on već nakon petnaest dana odlazi u Francusku, najprije u Grenoble, a zatim u Pariz gdje ostaje tri godine. Pohađa tečajeve za strane studente te usavršava znanje francuskog jezika. Na tim predavanjima upoznaje se i sa stranim književnostima i autorima, među kojima je posebno cijenio Andréa Gidea i Franza Kafku. Obilazi Pariz, Strasbourg i Marseille, a povremeno i Istanbul. U tim godinama počinje piti alkohol, a bohemski život s kojim se susreće u Francuskoj snažno utječe na njegov književni rad.

U domovinu se po očevoj želji vraća 1934. godine. Otac ga zapošljava u jednoj od svojih trgovina, ali Sait Faik taj posao ne vodi dobro, pa napušta trgovinu pred bankrotom. Nakon toga radi kao nastavnik u školi "Ermeni Yetim", no i taj posao napušta zbog neposlušnosti učenika. Poslije tih neugodnih iskustava, konačno se posvećuje pisanju kao jedinom životnom pozivu.

Svoje prve pripovijetke objavljuje u časopisu *Varlık*. Prva zbirka pripovijedaka *Semaver* izlazi mu 1936. godine. U zimskim mjesecima Sait Faik obitava u istanbulskom kvartu Šišli, a ljeti pak u Burgaz Adi. Takva sredina djeluje povoljno na njegovo stvaralaštvo, pa 1939. godine objavljuje drugu knjiga pripovijedaka *Sarnıç* (Cisterna). Godinu nakon smrti njegova oca, 1940. godine, izlazi mu i treća zbirka *Şahmerdan*. U tom periodu kratko radi kao dopisnik u novinama *Haber*.

Uskoro se ludo zaljubljuje, ali se zbog neuzvraćene ljubavi prepušta alkoholu i lutalačkom životu. U tom periodu (između 1940. i 1950. godine)

vrlo malo piše, čemu doprinosi i spor koji se vodi na sudu zbog njegovog prvog romana *Medar-ı Maişet Motoru*, koji je objavljen 1944. godine. Sait Faik, duboko razočaran, neko vrijeme potpuno prestaje pisati, nastavlja se opijati, što mu narušava zdravlje i na kraju obolijeva od ciroze. Na savjet liječnika ostavlja piće na nekoliko godina i u Burgaz Adi živi mirnim i usamljeničkim životom.

Njegov tihi period završava kada odlazi na Šišli, gdje se vraća svom bohemskom društvu. Uskoro se ponovo zaljubljuje, te ga ljubavni problemi opet tjeraju da traži utjehu u piću.

Dugo razdoblje tišine u stvaralačkom radu prekida objavljivanjem zbirke *Lüzumsuz Adam* (Suvišan čovjek, 1948). Ubrzo jedna za drugom izlaze knjige *Mahalle Kahvesi* (Mahalska kafana, 1950), *Kumpanya* (Društvo, 1950), *Havuz Başı* (Na vrhu bazena, 1951), *Havada Bulut* (Oblak u zraku, 1951). Zdravlje mu se dodatno narušava i on 1951. godine odlazi u Pariz na liječenje, ali tamo ostaje svega pet dana. Vraća se u Istanbul i godinu poslije objavljuje *Son Kuşlar* (Posljednje ptice, 1952).

Godine 1953. američko društvo "Mark Twain" dodjeljuje mu počasno članstvo kao nagradu za njegovanje moderne književnosti. Ta nagrada daje mu poticaj pa on 1953. godine skuplja sve svoje pjesme u zbirku *Şimdi Sevime Vakti* (Sad je vrijeme za ljubav) i objavljuje drugi roman *Kayıp Aranıyor* (Traži se izgubljeno). U sljedećoj godini Sait Faik objavljuje zbirke pripovijedaka *Alemdağda Var Bir Yılan* (Postoji zmija na Alemdağu) i *Az Şekerli* (Malo zašećereno).

Na kraju, bolest pobjeđuje njegov pićem oslabljen organizam i umire 1954. godine u Istanbulu. Prema svjedočanstvima najbližih prijatelja, Sait Faik bio je osoba ispunjena ljubavlju prema životu, ljudima i prirodi. Prazninu u sebi nastojao je ispuniti životom među ljudima i boravkom u prirodi. S druge strane, njegov nemiran karakter nije podnosio disciplinu i red, pa je često lutao ne vodeći računa o budućnosti. Baš zbog toga nekoliko prijatelja ga opisuje kao čangrizavu i zlovoljnu osobu, podložnu svađama i nervozi.

Izuzev dva romana i jedne zbirke pjesama, Sait Faik se cijeli život bavio pripovijetkom, kao osnovnom formom svoga izraza. Njegove pripovijetke moguće je podijeliti u dva razdoblja stvaranja. U prvo razdoblje ubrajamo pripovijetke: *Semaver* (Samovar, 1936), *Sarniç* (Cisterna, 1939) i *Şahmerdan* (Malj, 1940). On u te pripovijetke unosi događaje, ljude i prizore iz svoje

neposredne okoline, dodajući im i dio svoga svijeta i osjećanja. Dakle, glavna preokupacija su mu društvo, koje promatra pomno i realno, more, ribari, parkovi, predgrađa, ulični prodavači, žene, besposličari, odnosno epizode iz istanbulskog života isprepletene autorovim stavovima, mislima i osjećajima. Posebnu pažnju pridaje ubogim i siromašnim ljudima, opisujući svakodnevne životne tegobe s kojima se susreću. Nasuprot dotadašnjim autorima, koji opisuju velike događaje i istinu promatraju iz jednog ugla, on otkriva široki svijet ljudi iz predgrađa. Prikazuje "malog čovjeka" stavljajući poseban naglasak na životnu radost koju on pronalazi u sitnim stvarima, usprkos brigama i borbi za opstanak. U tom svijetu "malih ljudi" Sait Faik luta i promatra svakodnevne događaje. Uvijek iznova nailazi na one koji uspijevaju naći sreću i veselje unatoč životnim nevoljama koje donosi neimaština. Autor se okreće prema tim ljudima, gleda ih iz novog ugla i smješta u svoje pripovijetke prožete osjećajem unutrašnje radosti.

U pogledu jezika i forme, u djelima iz prvog perioda Sait Faik pokazuje određenu nezrelost i odstupa od klasičnih formi naracije. On ne može bazirati svoju pripovijetku na jednom događaju, odnosno glavnoj ideji koja bi na čitatelja trebala ostaviti snažan utisak. U svojim pripovijetkama provlači različita duševna stanja, pa u nekima ne postiže sklad između teme, događaja i osnovne ideje, te mu priče postaju lišene svježine. Iako u pripovijetkama nastoji biti promatrač društva i svoje okoline, on se više pojavljuje kao subjektivan umjetnik, rob svojih čula, koji ne pridaje veliku pažnju jeziku i uređenju pripovijetke.

Kod Sait Faika uvijek su pomiješani nada i očaj, snovi i istina, tuga i radost. I doista, on je vječno razapet između želje za bijegom, povlačenjem u samoću i one za druženjem s ljudima. No već u tom periodu polahko ga obuzima osjećaj gorčine i sve veća težnja za samoćom. Nekoliko životnih neuspjeha dovode ga do dubokog razočarenja. Utjehu traži u prirodi, tišini morskih dubina, svakodnevici ribarskog života. Prepušta se lutalačkom životu i piću. Iako tada ne piše, ne može se reći da taj period tišine nije kasnije urodio plodom.

Godine 1948. izlazi zbirka pripovijedaka *Lüzumsuz Adam* kojom započinje drugo razdoblje njegova stvaralaštva. Sait Faik ozbiljno pristupa pisanju, pa u kratkim intervalima objavljuje i druge knjige: *Mahalle Kahvesi* (1950), *Son Kuşlar* (1951), *Kumpanya* (1951) i *Havuz Başı* (1952). U pripovijetkama iz tog razdoblja posvećuje se unutrašnjoj drami čovjeka.

Pokušava pročitati ljudsku dušu, osjećaje i misli, a ne opisivati vanjsku ljušturu. U svoje opise Sait Faik sve više unosi impresionističke slike i tu nema strogih oblika kao u vanjskom svijetu. Ljudi, mjesta i priroda koje opisuje zapravo su produkti njegove bogate mašte. Svoje dojmove i raspoloženja opisuje do najsitnijih pojedinosti isprepliću ći tako snove i javu. Inspiraciju nalazi u neposrednoj okolini, koju opisuje i duboko promišlja nastojeći da na čitatelja ostavi snažan utisak i pobudi njegove najdublje osjećaje.

Ljubav koju Sait Faik njeguje prema prirodi najbolje se vidi u njegovim djelima, gdje on čitavu prirodu prikazuje kao neodvojivi dio čovjekovog života, odnosno za njega se čovjek i priroda međusobno nadopunjuju. U razdoblju kada se otuđuje od ljudi, pripovjedač utjehu traži u prirodi, pa tako i likovi u nekim njegovim pripovijetkama u prirodi tragaju za srećom. Njegova strast prema prirodi posebno dolazi do izražaja u pripovijetkama u kojima kritizira urbanizaciju i industrijalizaciju, te izražava brigu zbog uništavanja okoliša i sve većeg otuđivanja čovjeka od prirode. Kao posljedice urbanizacije i industrijalizacije, Sait Faik navodi i negativan utjecaj kapitalizma koji sve više prožima tursko društvo. Brani radnike i cijeni sve koji žive od svoga rada, napadajući one koji ih iskorištavaju.

S pripovijetkama iz zbirki *Son Kuşlar* i *Alemdağda Var Bir Yilan* Sait Faik dostiže novi uzlet u pogledu opisa, te se u njima mogu pronaći odlike nadrealizma. On uzima fragmente iz svakodnevnog života, ne pridajući preveliku važnost samom događaju, već emocijama njegovih protagonista. Svojim originalnim pristupom Faik istražuje pojedince i njihove najskrovitije misli i osjećaje. U njegovim pripovijetkama nalazimo lepezu tema i motiva od ljubavi, straha, smrti, mora, riba, ribara pa sve do igre, svađe, zemlje, nezaposlenosti. Ipak, teme njegovih pripovijedaka bazirane su na tri aspekta čovjekove egzistencije: čovjek i društvo, čovjek i priroda te psihološka dimenzija čovjeka. Ovaj posljednji aspekt Sait Faik obrađuje kroz različite misli i osjećaje poput ljubavi, želje, samoće, nastojeći proniknuti u ljudsku dušu.

Za razliku od prvog razdoblja stvaranja, kada se u jeziku i formi njegovih pripovijedaka mogu uočiti izvjesni nedostaci, u drugom razdoblju Sait Faik pisanje shvaća ozbiljnije. Unosi neke novine, ali i dalje njeguje svoj poetičan izraz, kojim i u najjednostavnije, najobičnije događaje uspijeva uliti dozu lirizma. Ipak, kritika mu spočitava da je u pisanju, jednako kao i u životu, pokazao određenu nestrpljivost. Svoje pripovijetke pisao je u

jednom dahu, u trenutku inspiracije, bez naknadnog pregledavanja i dotjerivanja. Stoga se neke pripovijetke žanrovski približavaju eseju. Tek se u posljednjim godinama intenzivno bavi problemima forme, pa uspijeva stvoriti čvršću vezu između teme i događaja u priči.

Pored pripovijedaka, napisao je i dva romana i objavio jednu zbirku pjesama. Zbog prvog romana *Medar-i Maişet Motoru* Sait Faik je procesuiran na sudu pa drugo izdanje izlazi pod imenom *Bir Takım Insanlar*. U njemu on prikazuje ljude s Burgaz Ade. Kritičari ga ne smatraju posebno uspješnim i ocjenjuju ga kao dugačku i slabu pripovijetku, sa svega nekoliko vrijednih dijelova. Drugi roman *Kayıp Aranıyor* postigao je veći uspjeh. U njemu govori o djevojci Nevin koja traži sreću, ali ne može ju pronaći u svijetu punom zla.

Sa Saitom Faikom u tursku književnost počinju ulaziti nove teme, novi likovi i novi pogledi na književnost. On istražuje likove iz svog okruženja, dakle "male ljude", siromašne, ponižene. Pomiče granice, kako prirodne, geografske, tako i one među ljudima, i u svoje pripovijetke stavlja društvene staleže koji se dotada nisu mogli pronaći u književnosti. Upravo je Sait Faik u tursku književnost uveo "malog čovjeka". Njegova su djela realistična, ali je Faikov realizam zasnovan na percepciji svih čula, tako da autor svaki događaj, svaki predmet interpretira oslanjajući se na svoje osjećaje i čula. Sait Faik je talentiran pisac koji je otvorio put modernoj pripovijeci i čije ime i danas zauzima važno mjesto u turskoj književnosti.

Sabahattin Ali

Pripovjedač i romanopisac ljevičarske orijentacije Sabahattin Ali rodio se u Gumuldžinu (Bugarska), 1907. godine. Rano djetinjstvo proveo je u Kırklareliju, Edremitu i Istanbulu. Po završetku školovanja radio je nakratko kao učitelj u Yozgatu, a onda odlazi u Njemačku gdje boravi od 1928. do 1930. godine. Po povratku radi kao nastavnik njemačkog jezika u Konyi i Aydınu. Dok je boravio u Aydınu, objavio je djelo *Komunistička propaganda* u kome su se već jasno vidjele njegove ideje. Zbog ovoga je djela uhapšen prvi put, a hapšenja i progon pratit će ga cijeloga života. Nakon što je oslobođen, napisao je jedno satiričko djelo zbog kojega je ponovo uhapšen i osuđen na četrnaest mjeseci zatvora. Kada se, najzad,

nakon deset mjeseci privedenih u zatvoru, našao na slobodi, zaposlio se u Nacionalnom ministarstvu odgoja i obrazovanja. Godine 1934. objavljuje prvu zbirku pjesama *Dağlar ve Rüzgar* (Brda i vjetar), a godinu poslije štampana mu je prva zbirka pripovijedaka *Değirmen* (Mlin). Već sljedeće, 1936. godine, objavio je još jednu zbirku pripovijedaka *Kangı*, a iste godine mu je objavljen i prvi roman *Kuyucaklı Yusuf*. Taj roman realistično prikazuje život, te posjeduje i određene autobiografske elemente. Godine 1937, dok je boravio u Istanbulu i Eskišehiru kao rezervni oficir, objavio je novu zbirku pripovijedaka *Ses* (Glas).

Sabahattin Ali je istinsku umjetničku snagu pokazao u pripovijeci. U svojim djelima želio je razotkriti društvene proturječnosti, a glavne teme bile su mu problem seoske zajednice, položaj seljaka, njegov težak život i propadanje. U svemu se ovome pokazuje kao vrstan majstor, znalac sredine u kojoj je odrastao, a uspjehu njegovih pripovijedaka doprinose njihova izvrsna tehnika pripovijedanja i velika umjetnička vrijednost.

Po izlasku iz vojske radio je kao asistent na državnom konzervatoriju Karl Ebert u Ankari, kada je napisao roman *Içimizdeki Şeytan* (Đavo među nama), koji je objavljen 1939. godine nailazeći na oštre reakcije. Sabahattin Ali po izbijanju rata ponovo odlazi u vojsku i tada piše komad *Esirler* (Robovi), koji je mogao biti objavljen tek poslije njegove smrti. Nešto kasnije, 1943. godine, piše i roman *Kürk Mantolu Madonna* (Madonna u krznenom kaputu), a kao uposlenik biroa za prevođenje i društva za turski jezik objavljuje veliki broj prijevoda.

Sabahattin Ali je sudjelovao i u radu *Seoskih instituta* (Köy Enstitüleri) koji su bili naročito aktivni od 1940. do 1954. godine. U to su vrijeme učitelji iz tih instituta obilazili sela i poučavali seljake agrikulturi, a biblioteke koje su se otvarale u selima sadržavale su i ljevičarsku literaturu. Priče Sabahattina Alija bile su među najčitanijim i najprodavanijim upravo u seoskim bibliotekama.

Književnost socrealizma podrazumijevala je i društvenu angažiranost zbog koje su autori često stradavali. U Istanbulu Sabahatin Ali, zajedno s Azizom Nesinom, izdavao je humorističko-satirički časopis *Marko Paşa* zbog kojeg obojica završavaju u zatvoru. No hapšenja ga nisu pokolebala, te on sa svojim prijateljem Nesinom ponovo izdaje časopis, mijenjajući mu ime u više navrata. Najzad napušta izdavaštvo, kupuje kamion i počinje se baviti prijevozništvom. Na jednom putovanju u inozemstvo ubijen

je pod nerazjašnjenim okolnostima 1948. godine. Nakon smrti, njegova kći Filiz Ali objavila je Sabahattinovu korespondenciju i neobjavljene rukopise pripremljene za časopis *Marko Paşa*.

Svojim pripovijetkama, pjesmama, romanima, člancima, pismima i prijevodima Sabahattin Ali snažno je opisao sukob duha starih gradskih sredina s duhom provincije i tom tematikom postao nezaobilazna ličnost u historiji turske književnosti. Za života nije dočekao pravu afirmaciju koju je zaslužio, a i njegova reafirmacija nakon smrti također je praćena različitim problemima.

Orhan Kemal

Temi seljaštva i seoske sirotinje gotovo sav svoj opus posvetio je i Orhan Kemal, autor socijalnih romana i pripovijetki, rođen 1914. godine u gradiću Džejhan u okrugu Adana. Pravo mu je ime Mehmet Rašit Öğütcü, ali je mnogo poznatiji po svom umjetničkom imenu Orhan Kemal. Proveo je teško djetinjstvo i mladost brinući se sam o petočlanoj porodici. Otac mu je iz političkih razloga bio primoran napustiti Tursku, te je zbog svega toga jedva završio srednju školu. Neko vrijeme živio je s ocem u iseljeništvu u Siriji i Libanu. Po povratku u Adanu, zaposlio se kao osamnaestogodišnjak u tvornici pamuka, gdje će steći brojna iskustva koja će oblikovati i njegovo stvaralaštvo.

Zalažući se za položaj radnika i seljaka, bio je osuđen zbog promicanja komunističke propagande, te je vrijeme od 1940. do 1943. proveo u zatvoru. Mnoge od njegovih pripovijedaka su sjećanja na zatvorski život, a posebno su uspješni fragmenti koji opisuju žene, maloljetne prijestupnike i opću situaciju tog vremena. Orhan Kemal uspijeva dobiti pomilovanje, te nakon zatvora dolazi u Istanbul, gdje je najprije radio kao novinar, a kasnije se potpuno posvetio književnosti.

Kako je 1946. godine u Turskoj došlo do prijelaza s jednostranačkog sistema na parlamentarnu demokraciju, nakon dvadesetsedmogodišnje diktature jedne stranke, 1950. godine je konačno na vlast došla Demokratska partija. Pluralizam koji se razvijao doveo je, međutim, Atatürkove reforme u pitanje, te je u tom vremenu političkih previranja angažiranost Orhana Kemala sve više zadirala i u socijalne i političke sfere.

Orhan Kemal smatra se jednim od najplodnijih suvremenih proznih turskih pisaca. On se svrstava među pisce novog turskog realizma, među kojima je prvi koji ozbiljnije bavio problemima tvorničkih radnika. Nakon velikog broja pripovijedaka, on se od 1957. godine opredijelio za roman kao osnovnu formu svog književnog izričaja.

Romani Orhana Kemala mogu se podijeliti u tri grupe. Prvu grupu čine biografski: *Baba evi* (Očeva kuća), *Avare Yıllar* (Bijedne godine) i drugi, u kojima priča o tužnom djetinjstvu i neimaštini iz mladih dana. U drugoj grupi su romani o rodnoj Adani i životu radnika u tvornicama pamuka, dok u trećoj opisuje Čukurovu i njezine "male ljude" u vječnoj potrazi za korom kruha, gdje ga vidimo kao izrazitog realistu.

Njegove najpoznatije zbirke pripovijedaka su: *Ekmek Kavgası* (Svađa za kruh, 1949), *Sarhoşlar* (Pijanice, 1951), *72 Koğuş* (1954), *Grev* (Štrajk, 1954), *Kardeş Payi* (Bratski udio, 1957), *Önce Ekmek* (Kruh prije svega, 1968), te romani: *Gurbet Kuşları* (Ptice selice, 1962), *Baba evi* (1949), *Avâre Yıllar* (1950), *Murtaza* (1952), *Cemile* (1952), *Suçlu* (Krivac, 1957), *Vukuat Var* (Postoje događaji, 1958), *Gavurun Kızı* (Nevjernikova kći, 1959), *Mahalle Kavgası* (Mahalska kavga, 1963), *Kanlı Topraklar* (Krvave zemlje, 1963) i mnogi drugi.

Roman Orhana Kemala *Gurbet kuşları* (Ptice selice, fig. neko ko vodi nestabilan život) izašao je kao knjiga 1962. godine, a prvi put je objavljen u novinama *Cumhuriyet* 1961. godine pod imenom *Istanbulun taşı toprağı altın* (Zlatna je zemlja Istanbula). Radi se zapravo o izreci koja je u to vrijeme bila izuzetno popularna među siromašnim anadolskim seljacima, a izražavala je njima nedostižan san, odnosno pokazivala siromaštvo turske provincije kao aktualan problem tog vremena. Oko 1950. godine u selima unutrašnjosti Anadolije započeo je pokret bježanja ljudi sa sela, koji je nezaustavljivo rastao i prijetio prenapučivanjem pojedinih turskih gradova. Istanbul, koji je za iseljenike, posebno za kršćanske malobrojne skupine u Maloj Aziji, predstavljao prije svega odskočnu dasku do prekomorja, sada je postao cilj stotina hiljada Turaka koji tamo stižu bez ikakvih sredstava za život. Taj grad za njih ne znači, međutim, novu domovinu nego tuđinu (*gurbet*). Većina njih je ili bez posla ili ih iskorištavaju beskrupulozni gradski zlobnici, ili postaju žrtve prijevara, ili ih pak političke partije iskorištavaju u propagandi svojih prljavih političkih ciljeva.

Roman opisuje sudbinu pojedinca iz gradske četvrti, gdje prevladavaju takozvane *gece-kondu*, sirotinjska prebivališta na brzinu sklepanih kućica, koje ne onemogućavaju nikakve pogodnosti gradskog života. Glavni lik, mladi Mehmet, napušta nakon smrti majke rodno selo u istočnoj Anadoliji, dolazi u Istanbul kod rođaka Gaffara, starog prevaranta koji iskorištava Mehmetovu naivnost i nesnalažljivost. Mehmed tu upoznaje i Ajše, s kojom odlučuje izgraditi zajednički život i izboriti se sa svim teškoćama života u novoj sredini.

Tema i milje romana, a djelomično i sudbina junaka, podsjećaju pomalo na djelo Elia Kazana *Amerika, Amerika*. Slično kao u ovom autografskom djelu o iseljenju mladog istočnoanadolskog Grka preko Istanbula u "obećanu zemlju", opisano je i doseljavanje ljudi iz Anadolije u Istanbul. I sam autor bio je jedan od njih, pa se njegova vlastita iskustva mogu pronaći u ovom ali i u drugim romanima. Realističan jezik kojim je roman napisan osigurava mu, neovisno o političkoj pozadini, koja sadrži snažan atak na Menderesov režim, uvijek živuću aktualnost. Roman je izdavan dva puta u Istanbulu, 1962. i 1982. godine.

Još jedan značajan roman Orhana Kemala je *Murtaza*, objavljen 1952. godine, koji se svrstava među takozvane kratke romane, a zapravo je riječ o dužim pripovijetkama. Naslovni lik romana, Murtaza-efendi, turski je izbjeglica iz grčke Trakije koji radi u tvornici kao predradnik. Za bijednu plaću danonoćno budno pazi na radnu disciplinu, te se u njemu razvija ideja da je on neko bez koga se ne može, da je nezamjenjiva snaga, nešto kao savjest cijelog pogona, a zapravo predstavlja komičnu i dirljivu figura. Dramatični završetak roman čini neočekivanim u odnosu na glavni dio. Neumoljivi čuvar reda uhvatio je Murtazine obje mlade kćeri kako su zaspale za strojem. Sav izvan sebe od srama i bijesa, Murtaza ih tjelesno kažnjava. Pritom se mlađa ozlijedi na željeznu šipku i umre, dok otac dobiva novčanu nagradu za vjernu i savjesnu službu. *Murtaza* se svrstava među najbolja prozna autorova djela, koji je do 1966. napisao devetnaest romana, od kojih su neki postigli velik ugled i izvan Turske.

Djela Orhana Kemala zanimljiva su i iz aspekta jezika. Naime, on se u svojim pripovijetkama i romanima koristi riječima Kurda, Arapa, Laza, davno doseljenih Bošnjaka, Albanaca i Krećana koji su često junaci njegovih priča.

Aziz Nesin

Književnik ljevičarske orijentacije, te jedan od najplodnijih i najprevođenijih turskih pisaca, Aziz Nesin, rodio se 1915. godine na otoku Heybeliada kod Istanbula kao Mehmet Nusret. Roditelji su mu bili porijeklom iz Anadolije, odakle su došli još u djetinjstvu, a u Istanbulu su proveli ostatak života. Kako je potjecao iz siromašne porodice, nakon završetka osnovne škole jedinu mogućnost za nastavak školovanja našao je u vojnoj gimnaziji koju je mogao besplatno pohađati. Potom nastavlja školovanje u vojnoj akademiji u Ankari. Za vrijeme Drugog svjetskog rata služio je kao poručnik u Trakiji. Od tada započinje svoj spisateljski rad pišući prve pripovijetke, ali kao oficir nije ih smio objavljivati pod vlastitim imenom, te se koristi očevim imenom Aziz Nesin. Godine 1944. napušta vojnu službu i počinje raditi kao kolumnist, novinar i pisac u istanbulskim časopisima i novinama *Karagöz*, *Yedigün* i *Tan*. Već tada vlada nije odobravala rad listova poput *Tana*, pa je insceniran požar u prostorijama redakcije toga lista kako bi prestao izlaziti. U Turskoj je 1946. godine uveden višestranački režim i izglasani su izvjesni zakoni koji su utjecali na poboljšanje ljudskih prava.

Novonastala situacija pogodovala je Nesinovoj prirodi, čija sklonost ka satiri već tada počinje dolaziti do izražaja. Zajedno sa Sabahattinom Alijem pokreće humoristički časopis *Marko Paşa*. U tom časopisu željeli su izvrgnuti satiri tadašnji život i političku situaciju, što se nije svidjelo političkim vlastodršcima, pa je *Marko Paşa* nakon trećeg broja zabranjen, a Aziz Nesin i Sabahattin Ali uhapšeni. Nakon dvadeset dana pušteni su na slobodu i nastavili su izdavanje časopisa, ali su opet više puta privođeni i hapšeni pa ponovo puštani na slobodu i ponovo izdavali časopis, mijenjajući mu ime.

Zahvaljujući naporima ove dvojice prozaista, utemeljena je suvremena turska satira. Zajedljivi članci koje je Nesin objavljivao nisu kritizirali samo tursko društvo nego i inozemno. Zbog toga su turskom Ministarstvu inozemnih poslova stizale pritužbe iz Engleske, Irana i Egipta, a Aziz Nesin osuđen je na šest mjeseci zatvora.

Poslije pedesetih godina prošlog stoljeća, Nesinova književna karijera ide vrtoglavim usponom jer mu se djela sve više prevode i dobivaju domaće i inozemne književne nagrade. Treba istaći da je neusporedivo više uspjeha imao u istočnoeuropskim zemljama. Kad je prvi put dobio pasoš, u svojoj

pedesetoj godini, 1965. godine odlazi u Berlin i Weimar, potom u Poljsku, SSSR, Rumunjsku i Bugarsku. Kad je 1983. godine dobio poziv na univerzitet Indiana u SAD-u, nije mogao otići jer je ponovo ostao bez pasoša.

Aziz Nesin bio je svestran pisac, autor romana, pripovijetki, putopisa, memoara, dramskih tekstova, poezije, a afirmirao se prije svega kao satiričar. Satirom se koristio u novelama, dramskim djelima i pripovijetkama. Svojim satirama oslikavao je politički život i društvene probleme, ukazujući na socijalno raslojavanje, migracije ljudi sa sela u grad i mijenjanje turskog društva. Posebno je bio nemilosrdan kritičar turske birokratske aparature, gdje ne ismijava samo bogate već i "obične" ljude iz naroda s njihovim prostodušnim, ali i primitivnim manirima. Bio je vrhunski majstor u promatranju i zapažanju komičnih situacija koje je dosta vjerno predočavao čitatelju.

Aziz Nesin, koji je umro u Izmiru 1995. godine, napisao je veliki broj raznorodnih djela. Među zbirkama pripovijedaka treba istaći *Geriye kalan* (Onaj koji zaostaje, 1953), *It Kuyruğu* (Pseći rep, 1955), *Yedek Parça* (Rezrvni dio, 1955), *Deliler boşandı* (Luđaci su pobjegli, 1957), *Biz Adam olmayız* (Da budemo jedan čovjek, 1962), *Yetmiş Yaşım merhaba* (Zrdavo mojim sedamdeset godina, 1984) *Benim Delilerim* (Moji luđaci, 1979). Među njegovim romanima posebno mjesto imaju: *Kadın olan Erkek* (Muškarac koji je posta žena, 1955), *Surname* (Svečanost obrezivanja, 1976) i *Tek Yol* (Jedini put, 1978).

Kako je Aziz Nesin poznat kao autor anegdota treba spomenuti i djela: *Nutuk Makinası* (Govorna mašina, 1958), *Merhaba* (1971), *Korkudan Korkmak* (Plašiti se straha, 1988) te drame: *Biraz gelir misiniz* (Hoćete li malo doći, 1950), *Toros Canavarı* (Toroska zvijer, 1963) i *Tut Elimden Rovni* (1970).

Haldun Taner

Pripovjedač i dramski pisac Haldun Taner rodio se u Istanbulu 1915. godine. Kako je s pet godina ostao bez oca, pohađao je prestižni Galatasarayski licej bez plaćanja školarine. Po završetku srednje škole odlazi na studij ekonomije u Hajdelberg, a zatim u Beču studira filozofiju. Razbolio se od tuberkuloze, vratio se u domovinu na liječenje, a po izlječenju upisao studij germanistike na Istanbulskom univerzitetu. Diplomirao je 1950. godine i odmah dobio posao asistenta na katedri za historiju umjetnosti.

Potom odlazi u Beč gdje specijalizira pozorišnu umjetnost i povijest pozorišta. Po povratku u domovinu predaje historiju umjetnosti i historiju pozorišta u Istanbulu. Tada je napisao i svoju prvu dramu *Günün Adamı* (Čovjek današnjice, 1957), međutim izvođenje toga djela dugo je bilo zabranjeno u istanbulskim pozorištima.

Pored fikcije, Haldun Taner pisao je i brojne eseje iz kulture i umjetnosti, kao i anegdote i kolumne u novinama *Milliyet*. Ipak, književnu afirmaciju doživio je kao tridesetogodišnjak, kada je časopisu *Yedigün* objavio pripovijetku *Töhmet* (Kleveta). Na međunarodnom natječaju za najbolju pripovijetku, koji je raspisao *New York Herald Tribune*, dobio je 1953. godine prvu nagradu za priču *Şişhaneye Yağmur Yagıyordu* (Kiša je padala nad Šišhanom, 1950). Ubrzo potom dobio je i Nagradu "Sait Faik" za zbirku pripovjedaka *On ikiye bir var* (Minut do dvanaest), 1955. godine. Nisu izostale ni nagrade za dramsko djelo, te je dobio nagradu Turskog jezičkog društva za dramu *Sersem Kocanın Kurnaz Karısı* (Lukava žena rasijanog muža) 1972. godine. Zbirka pripovijedaka *Sanço'nun Sabah Yürüyüşü* (Sančova jutarnja šetnja, 1964) priskrbila mu je još jednu međunarodnu nagradu u gradu Bordegherra, a za zbirku priča *Yalıda Sabah* (Jutro u vili na obali, 1979) dobio je nagradu za književnost Fondacije "Sedat Simavi" 1983. godine. Neke su mu pripovijetke ekranizirane ili su poslužile kao osnova za dramska djela.

Iza ovog književnika, koji je dobio toliki broj nagrada, ostala je zadužbina iz koje se dodjeljuje nagrada za najbolju zbirku pripovijedaka u Turskoj. To nije bez razloga jer je Haldun Taner bio vrstan pripovjedač u periodu ekspanzije ovog književnog žanra u turskoj književnosti. Pripovijetke Halduna Tanera sadrže blagu ironiju koju je upravo on utemeljio u modernoj turskoj pripovijeci. Priče su mu pune duha i pronicljivih opažanja koja naprosto mame čitalačku publiku. Omiljena tematika turskih pripovjedača, odnosno kritika slijepog oponašanja zapadnjačkog načina života, našla je svoje mjesto i kod Halduna Tanera. Strelice njegove satire odapete su prema gradskim skorojevićkim bogatašima, seoskim gazdama i ženama koje ne prezaju ni od kakvih žrtava ako imaju za cilj domoći se bogatstva i ugleda. Ono što je još važno za njegovo stvaralaštvo jeste činjenica da se nije vezao ni za jedan sloj društva. Likovi njegovih pripovijedaka su osobe iz svih društvenih slojeva, pri čemu njegov jezik sadrži poseban šarm jer se služi govornim idiomom.

Iako se Haldun Taner prije svega afirmirao kao pripovjedač, napisao je i nekoliko vrlo zapaženih drama, a treba spomenuti da se ogledao i u pisanju putopisa, udžbenika, studija, scenarija, televizijskih serijala, kao i u prevodilaštvu. Umro je u Istanbulu 1986. godine.

Yaşar (Jašar) Kemal

Jedan od najvećih turskih romanopisaca i pripovjedača, Jašar Kemal, rodio se 1922. godine u selu Hemite u blizini Adane, na krajnjem jugu Turske. Vrlo rano ostaje bez oca i biva prepušten sam sebi. Kako se nije mogao školovati, napušta osnovnu školu. Da bi zaradio za egzistenciju radi na plantažama riže i pamuka, kao tvornički radnik, zidar, čuvar, obućar i pisar. Uz sve to marljivo je čitao i sam se obrazovao koliko god su mu to prilike dopuštale. Posebno ga je privlačilo narodno stvaralaštvo, pa je već u djetinjstvu naučio veliki broj narodnih pjesama, legendi i bajki iz anadolskih krajeva, što će se kasnije odraziti na njegovo umjetničko stvaralaštvo.

U književnosti se javlja kao vrlo mlad. Već 1939. godine objavljuje svoje prve pjesme koje govore o nepravdi, otporu vlastima i turskom seljaku. Godine 1943. objavljuje izbor iz narodnog stvaralaštva. Poslije Drugog svjetskog rata, 1946. godine, pridružuje se skupini spisatelja koji su bili okupljeni oko progresivnih časopisa. Za te časopise piše kratke priče i reportaže koje, zahvaljujući svojoj svježini tema i specifičnim 'kroki' opisima, postižu odličan prijem kod čitalačke publike. Zbog svojih revolucionarnih ideja i spremnosti da kritizira društvo, Jašar Kemal jedno vrijeme provodi u zatvoru. Godine 1950. dolazi u Istanbul, gdje radi kao reporter u novinama *Cumhuriyet* (Republika). Pažnju šire publike na sebe je skrenuo kratkim romanom *Teneke* (Bijeli lim, 1955), u kojem kao i u pripovijetkama govori oštro i bez kompromisa o teškoj situaciji anadolskog seljaka, o korupciji i velikim socijalnim razlikama. U zbirci kratkih priča *Sarı Sıcak* (Žuta vrućina, 1952) autor se deklarira kao čovjek iz naroda i progresivni socijalist.

Njegov roman *İnce Mehmet* (Mali Mehmed, 1955), u prijevodu kod nas *Pobunjenik s Torosa*, imao je iznimnu recepciju ne samo u Turskoj nego i u mnogim zemljama na čije je jezike preveden (preko četrdeset). Nijedan njegov kasniji roman nije imao takav odjek kod čitalačke publike. Glavni

lik ovog romana, Mehmed, prema tamošnjem izgovoru Memet, slabašan i neuhranjen seoski mladić, postaje razbojnik, pobunjenik i osvetnik svoga naroda. Sam roman je u Turskoj prerastao u legendu, čitao se u seoskim kafanama i prepričavan je među narodnim pripovjedačima.

Kao što je rečeno, Jašar Kemal stekao je svjetsku slavu romanom *Pobunjenik s Torosa*. Za njega je dobio brojne nagrade i priznanja, među kojima i nagradu za roman godine (1955) koju dodjeljuje književni časopis *Varlik*. Ovaj roman, koji je uvrstio Jašara Kemala u kandidate za Nobelovu nagradu za književnost, oslikava odvažne ljude s polja Čukurove koji su prije šezdeset-sedamdeset godina, ugroženi, nezaštićeni i poniženi odlazili u planine Torosa na jugu Anadolije. Junak ove priče jedan je od sto pedeset odmetnika koji su se krili u ovoj planini između 1923. i 1933. godine. U romanu *Pobunjenik s Torosa* govori se o feudalnim agrarnim odnosima u poljoprivredi i o socijalnim kretanjima koja su iz njih proistekla. U južnoj i jugoistočnoj Anadoliji postojali su vlastelini koji su mogli seljake prodati zajedno sa zemljom. I u vrijeme Republike, dok su se u ravničarskim krajevima mijenjali društveni odnosi, a društvo postupno stjecalo izgled buržoaske sredine, u brdskim krajevima ostali su stari odnosi prema seljaku. Glavni junak romana Mehmed ne nalazi izlaz iz ovakve situacije u ubojstvu age, već smatra da je rješenje u uništenju društvenog sistema koji proizvodi takve tirane. Jašar Kemal piše o prolijevanju krvi, časti, birokratskim igrama, iskvarenim vjerovanjima, zločinima zbog zemlje i nepravedne vlasti. To je roman akcije, u kojem se na dinamičan način, osoben južnjacima, razrješuju svi konflikti i nataloženi problemi.

Jedan od njegovih kasnijih, također vrlo uspješnih romana *Ağri Dağı Efsanesi* (Legenda o Araratu, 1970) zasnovan je na narodnoj legendi čije vrijeme nije tačno određeno, ali se stječe dojam da je to vrijeme Osmanskog carstva. U romanu je prisutna angažiranost autora koji se zalaže za ljudske slobode i pravdu. Ovo djelo govori o hrabrosti pastira Ahmeda iz planine Ağri (Ararat) u Anadoliji. Roman je preveden na preko deset svjetskih jezika, te je po njemu snimljen i film, kao i adaptacija za pozorišnu predstavu.

Od ostalih djela Jašara Kemala valja spomenuti romane *Orta Direk* (Središnji stup, 1963), *Yer Demir Gök Bakır* (Željezna zemlja, bakreno nebo, 1969), *Ölmez Ötu* (Besmrtna trava, 1974), *İnce Mehmed II* (1974), *Demirciler*

Çarşı Cinayeti (Zločin u kovačkoj čaršiji, 1975), *Yusufcuk Yusuf* (1976), *Yılanı Öldürseler* (Kad bi ubili zmiju, 1976).

Godine 1997. pojavljuje se knjiga *Delinin ağacı* (Drvo luđaka), koja predstavlja autobiografiju Jašara Kemala u obliku razgovora s Alainom Bosquetom. Pitanja starog prijatelja Alaine Bosqueta podstaknula su Jašara Kemala da ispriča svoj život. Iz ove autobiografije može se uočiti da je autorov život pun dramatike i pustolovina. On govori o svom teškom, ali emocionalno ispunjenom djetinjstvu u anadolskom selu, slavi koju je rano doživio kao putujući pjevač te svome putu u književnosti i boravku u turskim zatvorima. Govori o ljudima koji su mu obilježili životni put i knjigama koje su utjecale na njegov rad. U tom životopisu Jašar Kemal očarava čitatelja svojom duhovitošću, nepokolebljivošću i vedrinom.

Tarik Dursun K.

U republikanskom periodu turske književnosti pripovijetka sve više uzima maha i postaje onaj žanr kojim se mladi turski književnici najradije izražavaju kada žele govoriti o suvremenim problemima društva i novim životnim temama. Jedan od takvih autora kratke priče koja govori o svakodnevnom životu najsiromašnijih slojeva društva je Tarik Dursun K.

Rodio se u Izmiru 1931. godine gdje, zbog očevog napuštanja porodice, zarana ostaje na brizi majci koja je osim o njemu skrbila još o dvoje svoje djece. Zato je Tarik rano napustio školovanje i zarađivao za porodicu kao ulični prodavač, pomoćnik u trgovinama i zanatlijskim radnjama, radeći sve, pa i najteže poslove. Još u osnovnoj školi počeo je pisati pjesme koje je i objavio, a poezijom će se baviti i u vrijeme kad zbog posla odlazi u Ankaru i Istanbul. Pjesme je pisao i njegov brat, te je Tarik, kako bi se razlikovao od njega, skratio je svoje rođeno ime Kakınç u K. i počeo se koristiti očevim imenom Tarik Dursun.

Došavši u Istanbul posvećuje se pisanju i od njega počinje živjeti. Piše prikaze knjiga u novinama, pjesme, a sve više i prozu, romane i pripovijetke. Radi i kao urednik časopisa i knjiga u izdavačkim kućama. Istakao se i kao prevoditelj Ezopovih basni, Akutagawinog *Rašomona*, i Tagorine poezije.

Njegovu prozu karakterizira sklonost faktografiji. Piše dinamično i živo, obilato se koristi dijalogom, što njegovo pripovijedanje čini zanimljivim i lahko čitljivim. Možda je to jedan od razloga što je nekoliko njegovih djela ekranizirano.

Dursun se često oslanja na ono što je osobno doživio i iskusio. Naime, kao ulični prodavač, još u djetinjstvu se susretao s ljudima iz svih društvenih slojeva, najčešće sa sirotinjom kojoj je i sam na neki način pripadao. Glavni likovi njegovih djela su ljudi s kojima je dijelio sudbinu, a često i koru hljeba. I jezik njegovih junaka je autentičan, narodni jezik pun provincijalizama kojim su govorili njegovi junaci iz raznih krajeva Anadolije. Iako je i prije 1958. godine pisao romane, koji bi se prije mogli okarakterizirati kao duge pripovijetke, njegov roman *Denizin Kanı* (Krv mora), koji je nastajao sedam godina (1958-1965), bio je prekretnica u njegovu romansijerskom spisateljstvu i bit će mu vodilja u daljem bavljenju romanom. Uvodeći u roman stvarne ličnosti, koje je osobno poznavao i s kojima je dijelio dobro i zlo, u ovom romanu lokalnim narodnim jezikom priča priču o teškom životu skupljača spužve, koja sadrži narodna vjerovanja i pjesničke opise mediteranske obale. U zbirci pripovijedaka *Ona sevdiğimi söyle* (Reci joj da je volim, 1984), nastajaloj u dužem periodu, također se uočava Dursunova ljubav prema "malom čovjeku" i razumijevanje prema slabostima i porocima ljudi s dna društvene ljestvice. To su opore priče o sirotinji, radnicima u inozemstvu, prostitutkama, ljudima na rubu egzistencije.

Pored ove, Tarik Dursun K. objavio je više zbirki pripovijedaka, među kojima su: *Vezir Düşü* (San o veziru, 1957), *Sevmek Diye Bir Şey* (Ono zvano ljubav, 1965), *Yabanın Adamları* (Ljudi divljine, 1966), *Bağrıyanık Ömer ve Güzel Zeynep* (Zaljubljeni Omer i lijepa Zejnep, 1972), *Aşk Allahaısmarladık* (Zbogom ljubavi, 1993), *Yaz Öpüşleri* (Ljetni poljupci, 1996). Pored pripovijedaka, Tarik Dursun K. napisao je i veći broj romana, od kojih izdvajamo: *Rıza Bey Aile Evi* (Kuća porodice Riza-beya, 1957), *Sabah Olmasın* (Neka ne svane, 1967), *Denizin Kanı* (Morska krv, 1968), *Kurşun Ata Ata Biter* (Meci se potroše pucanjem, 1983), *İyi Geceler Dünya* (Laku noć svijete, 1986), *Bağışla Onları* (Oprosti njima, 1989), *Ağaçlar Gibi Ayakta* (Uspravni poput drveća, 1990), *Alo, Harika Hanım Nasılsınız?* (Halo, Gospođo Izvrsna, kako ste?, 1999). Također, napisao je preko deset knjiga za djecu, kao i eseje, reportaže, pisma i sjećanja. Tarik Dursun K. autor je i jedne

drame pod naslovom *Molla, Kendini Kolla* (Molla, pazi na sebe, 1969). Za svoje književno stvaralaštvo dobio je više nagrada, posebno za romane i pripovijetke, među kojima treba izdvojiti Nagradu za pripovjedaštvo "Sait Faik", koju je dobio u dva navrata, 1967. godine za zbirku *Yabanın Adamları* (Ljudi divljine) i 1985. za *Ona Sevdiğimi Söyle* (Reci joj da je volim). Također je za *Kurşun Ata Ata Biter* (Meci se potroše pucanjem) dobio Nagradu za roman "Orhan Kemal" 1984, a za *Ağaçlar Gibi Ayakta* (Uspravni poput drveća) Nagradu "Junus Nadi" za objavljeni roman 1991. godine.

Bekir Yıldız

Romanopisac i pripovjedač Bekir Yıldız rodio se u Urfi 1933. godine. Djetinjstvo je proveo na jugu Anadolije, odakle crpi tematiku koja se uglavnom kreće oko problema teškog života seljaka i radnika. Neke svoje priče posvetio je životu turskih imigranata u Njemačkoj, gdje je i sam boravio neko vrijeme, baveći se novinarstvom, ali i drugim različitim poslovima. U književnosti je prisutan od 1951. godine, a najveći uspjeh polučio je zbirkom pripovijedaka *Kaçakçı Şahan* naslovljenoj po prvoj pripovijeci koja opisuje težak život i svakodnevno suočavanje sa smrću stanovnika juga Turske, na granici prema Siriji, koji pokušavaju da prežive i osiguraju porodičnu egzistenciju krijumčarenjem, nelegalnim poslom zbog kojeg ih nemilosrdno proganja policija. Ova tematika donekle povezuje gotovo sve pisce s juga Turske, gdje se stanovništvo desetljećima suočavalo s najtežim životnim uvjetima. Bekir Yıldız umro je u Istanbulu 1988. godine.

Ataol Behramoğlu

Među najznačajnije pjesnike srednje generacije u suvremenoj Turskoj ubraja se Ataol Behramoğlu. Rodio se u Čataldži 1942. godine gdje je završio osnovno i srednje obrazovanje. Visoko obrazovanje završio je u Ankari, stekavši diplomu profesora ruske književnosti 1966. godine. Kako je imao sklonosti prema teatru, radio je izvjesno vrijeme kao dramaturg u istanbulskom gradskom pozorištu, a potom odlazi u Pariz na usavršavanje.

Za svog boravka u Parizu potiče osnivanje jednog francuskog časopisa u kojem bi se objavljivali književni tekstovi turskih pisaca, u čemu ga podržava i Društvo francuskih pisaca. Surađivao je uglavnom s ljevičarskim listovima, a osobno je s Ismetom Özelom pokrenuo časopis *Halkın Dostları*, a kasnije i sa svojim bratom časopis *Militan* (1975-1976).

Najznačajnije knjige pjesama su mu: *Bir Ermeni General* (Ermenski general, 1965), *Bir Gün Mutlaka* (Svakako jednog dana, 1970), *Yolculuk, Özlem, Cesaret ve Kavga Şiirleri* (Pjesme o putovanju, hrabrosti i svađi, 1974), *Ne Yağmur Ne Şiirler* (Niti kiša, niti pjesme, 1976), *Kuşatmada* (1978), *Mustafa Suphi Destanı* (1979), *Dörtlükler* (Četvrci, 1983), *Iyi Bir Yurttaş Aranıyor* (Traži se dobar suputnik, 1983), *Kızıma Mektuplar* (Pismo mojoj kćeri, 1987), *Eski Nisan* (Stari april, 1987), *Türkiye Üzgün Yurdum Güzel Yurdum* (1988), *Bebeklerin Ulusu Yok* (Djeca nemaju domovine, 1988).

Svoje članke o književnosti, poeziji, društvu, vlastitom životu i životu svojih prijatelja i profesora, koje je objavljivao u časopisima *Halkın Dostları*, *Militan* i *Gösteri*, objavio je u knjizi *Yaşayan Bir Şiir* (Pjesma koja živi) 1986. godine. Zanimljivo je da je samo o svom prijatelju Ismetu Özelu napisao tekst od pedeset stranica.

Behramoğlu se afirmirao kao pjesnik ljevičar. Njegove pjesme govore o štrajkačima, buntovnicima, ljudima koji prave barikade, a neke su izravno inspirirane marksističkom ideologijom.

Füruzan

Period burnih društvenih i političkih promjena u Turskoj sedamdesetih godina prošlog stoljeća iznjedrio je generaciju pripovjedača socrealističke orijentacije. Među tim autorima istakla se Füruzan, koja je svojom pripovijetkom *Parasız Yatılı* (Besplatno školovanje, 1971) privukla veliku pažnju kritike. Ova spisateljica, koja je u svojim pripovijetkama majstorski opisala tešku životnu realnost različitih društvenih slojeva, posjeduje vrlo izražen smisao za opise detalja koji u sebi često utjelovljuju autoricin stav i tumačenje događaja.

Füruzan piše na osoben način o porodicama koje su se doselile u Istanbul iz anadolske provincije i njihovim problemima, stavljajući poseban akcent na probleme djece i žena.

Rodila se u Istanbulu 1935. godine, gdje je, izuzev jednogodišnjeg boravka u Njemačkoj 1975. godine, provela čitav život. Zanimljivo je da se o njezinom životu vrlo malo zna. Ni kritičari niti književni historičari nigdje ne spominju njezino ime i prezime, naprosto, poznata je samo kao Füruzan. Unatoč njezinom samozatajnom životu, o kome se malo ili gotovo ništa ne zna, njezina književna produkcija je odavno prisutna, prevođena i nagrađivana.

Füruzan se najprije afirmirala kao spisateljica kratkih priča koje je već od 1956. počela objavljivati u književnim časopisima *Türk Dili*, *Dost*, *Yeni Dergi*, *Papirüs* i drugima. Zasebnu zbirku pripovijedaka objavila je tek 1971. godine, a ta knjiga je sljedeće, 1972. godine, dobila prestižnu tursku Nagradu za najbolju zbirku pripovijedaka "Sait Faik". Zbirka pripovijedaka za koju je nagrađena, *Parasız Yatılı* (Besplatno školovanje), sadrži dvanaest priča, a u njoj se osjeća utjecaj književne struje "Ikinci Yeni" (Drugi novi). Pored ukazivanja na siromaštvo "običnih" ljudi, najčešće onih tek doseljenih u Istanbul, u ovim se pričama govori i o ispraznosti života "običnih" ljudi i njihovom nesnalaženju u novim životnim uvjetima.

Svoje pripovijetke objavila je u šest zbirki: *Parasız Yatılı* (Besplatno školovanje, 1971), *Kuşatma* (Opsada, 1972), *Benim Sinemalarım* (Moji filmovi, 1973), *Gecenin Öteki Yüzü* (Drugo lice noći, 1982), *Gül Mevsimidir* (Doba je ruža, 1985), *Sevda Dolu Bir Yaz* (Ljeto puno ljubavi, 1999). Prvi roman *47'ler* (Rođeni 1947) objavila je 1974. godine, a njega je slijedila knjiga reportaža koje je prikupila boraveći s turskim radnicima u zapadnom Berlinu i okolini pod naslovom *Yeni Konuklar* (Novi gosti, 1977). Füruzan je objavila još jednu knjigu reportažnog i putopisnog karaktera *Balkan Yolcusu* (Balkanski putnik, 1994), kao i roman *Berlin'in Nar Çiçeği* (Narov cvijet Berlina, 1988). Ova svestrana autorica napisala je i dramu *Redife'ye Güzelleme* (Pohvala za Redifu, 1980), kao i zbirku pjesama pod naslovom *Lodoslar Kenti* (Grad Lodos vjetrova, 1991). Djela Füruzan neprestano doživljavaju nova izdanja, a autorici su donijela i brojne nagrade među kojima se izdvaja, pored spomenute, Nagrada za roman Turskog jezičkog društva 1975. godine za djelo *47'ler* (Rođeni 1947). Njezina pripovijetka *Benim Sinemalarım* (Moji filmovi) pretočena je u scenario po kojem je 1989. godine snimljen film.

Tomris Uyar

Istim tokovima pripada još jedna autorica – Tomris Uyar, nagrađivana prevoditeljica, esejistkinja i književna kritičarka, koja je svoju punu afirmaciju stekla realističnim pripovijetkama vrlo izražajne naracije. Rodila se u Istanbulu 1941. godine gdje je završila je Američki ženski koledž i studij novinarstva na Istanbulskom univerzitetu. Umrla je u Istanbulu 2003. godine.

Pored brojnih prijevoda s engleskog jezika, pisala je pripovijetke, eseje i književne kritike u renomiranim časopisima kao što su *Dost*, *Yeni Dergi*, *Soyut*, *Papirüs*. Do 1969. godine svoje tekstove potpisivala je sa R. Tomris. Posebno se afirmirala pripovijetkama u kojima tretira probleme ljudi suočenih s ekonomskim, društvenim i klasnim teškoćama i pritiscima. Napisala je više zbirki pripovijedaka, među kojima su: *İpek ve Bakır* (Svila i bakar, 1971) *Ödeşmeler* (Razračunavanja, 1973) *Dizboyu Papatyalar* (Kamilica do koljena, 1975), *Yürekte Bukağı* (Rane u srcu, 1979), *Yaz Düşleri / Düş Kışları* (Ljetni snovi / Snene zime, 1981), *Gece Gezen Kızlar* (Djevojke koje noću lutaju, 1983), *Yaza Yolculuk* (Putovanje u ljeto, 1986), *Sekizinci Günah* (Osmi grijeh, 1990), *Otuzların Kadını* (Žena tridesetih, 1992), *Aramızdaki Şey* (Ono između nas, 1998). Objavila je i šest dnevnika koji bilježe događaje iz njezinog života, ali i razmišljanja o književnosti, kulturi i umjetnosti. Prevela je preko četrdeset knjiga na turski jezik, a za prijevod poezije s latinskog jezika pjesnika Lucretiusa, koji je priredila zajedno sa suprugom Turgutom Uyarom, dobila je Nagradu za prevođenje Turskog jezičkog društva 1975. godine. Također, za svoje zbirke pripovijedaka *Yürekte Bukağı* (Rane u srcu) i *Yaza Yolculuk* (Putovanje u ljeto) dobila je Nagradu "Sait Faik" 1980. i 1987. godine.

Nazlı Eray

Nazlı Eray napravila je iskorak u odnosu na socrealističke tokove sedamdesetih godina, unoseći u svoje pripovijetke elemente alegorične naracije, nadrealizma i fantazije. Nazlı Eray rodila se 1945. godine u Ankari. Završila je Američki ženski koledž na Arnavutköyu u Istanbulu, a zatim studirala na Pravnom fakultetu Istanbulskog univerziteta. Neko vrijeme radila je kao prevoditeljica pri ministarstvu Republike Turske.

Svoje književno stvaralaštvo započela je pripovijetkom *Mösyö Hristo* (Gospodin Hristo) još u gimnazijskim danima. Prvom zbirkom pripovjedaka *Ah Bayım Ah* (Ah moj gospodine, ah, 1976) pobudila je veliki interes književne kritike, koja je posebno pozitivno ocijenila autoričino umijeće povezivanja realnog i nadrealnog, fantastičnog i bajkovitog. Objavila je veći broj zbirki pripovjedaka među kojima se izdvajaju *Geceyi Tanıdım* (Upoznala sam noć, 1979), *Hazır Dünya* (Spremni svijet, 1984), *Eski Gece Parçaları* (Stara noćna muzika, 1986), *Yoldan Geçen Öyküler* (Priče koje prolaze putom, 1987), *Aşk Artık Burada Oturmuyor* (Ljubav više ovdje ne stanuje, 1989), *Kuş Kafesindeki Tenor* (Tenor u ptičijem kafezu, 1991) Iako je afirmirana prije svega kao autorica pripovijedaka, Nazlı Eray napisala je i veći broj romana: *Pasifik Günleri* (Dani na Pacifiku, 1981) *Orphee* (1983), *Deniz Kenarında Pazartesi* (Ponedjeljak pokraj mora, 1984), *Ay Falcısı* (Gatalica mjeseca, 1992), *Yıldızlar Mektup Yazar* (Zvijezde pišu pismo, 1992), *Uyku İstasyonu* (Stanica sna, 1994), *İmparator Çay Bahçesi* (Carev čajni vrt, 1997), *Örümceğin Kitabı* (Paukova knjiga, 1998), *Marlyn Venüs'ün Son Gecesi* (Posljednja noć Venere Merlin, 2010) i dr. Autoričini članci, koji su izlazili u dnevnoj štampi, sabrani su 1994. godine u knjigu *Düş İşleri Bülteni* (Bilten sanjarenja).

Selim İleri

Romanopisac i pripovjedač Selim İleri također je pripadnik nove generacije i dobitnik Nagrade "Sait Faik" za pripovjedaštvo. Njegove pripovijetke, koje su se pojavile još šezdesetih godina prošlog stoljeća, unijele su novi duh u tursko pripovjedaštvo zahvaljujući autorovom originalnom pristupu jeziku i naraciji.

Selim İleri rodio se 1949. godine u Istanbulu. Završio je mušku gimnaziju "Atatürk" u Istanbulu, gdje je započeo i studij prava koji je napustio i od tad se profesionalno bavi pisanjem. Svoje prve tekstove objavio je u časopisu *Yeni Ufuklar*. Objavio je više zbirki pripovjedaka, među kojima su: *Cumartesi Yalnızlığı* (Subotnja samoća, 1968), *Pastırma Yazı* (Miholjsko ljeto, 1971), *Dostlukların Son Günü* (Posljednji dan prijateljstva, 1975), *Bir denizin Eteklerinde* (Na obalama jednog mora, 1980), *Eski Defterlerde Solmuş Çiçekler* (Uvelo cvijeće iz starih bilježnica, 1982), *Son Yaz Akşamı* (Posljednja

ljetna večer, 1983), *Otuz yılın bütün Hikayeleri* (Sve priče ovih trideset godina, 1997). Selim İleri autor je i većeg broja romana, od kojih treba spomenuti: *Her Gece Bodrum* (Bodrum svake noći, 1976), *Ölüm İlişkileri* (Smrtne veze, 1979), *Cehennem Kraliçesi* (Kraljica Džehenema, 1980), *Bir Akşam Alacası* (Suton, 1980), *Yaşarken ve Ölürken* (Dok živim i umirem, 1981), *Ölünceye Kadar Seninim* (Tvoj sam do smrti, 1983), *Yalancı Şafak* (Lažna zora, 1984), *Hayal ve Istırap* (Maštanja i patnja, 1986), *Kafes* (1987), *Gramofon Hala Çalıyor* (Gramofon još svira, 1999). Pored romana i pripovijetki pisao je i eseje, pozorišne komade i scenarije. Među knjigama eseja ističu se: *Çağdaşlık Sorunları* (Pitanja suvremenosti, 1978), *İstanbul Yalnızlığı* (Samoća u Istanbulu, 1989), *Yıldızlar Altında İstanbul* (Istanbul pod zvijezdama, 1999). Napisao je i dvije drame: *Cahide / Ölüm ve Elmas* (Džahida / Smrt i dijamant, 1995) i *Mihri Müşfik: Ölü bir Kelebek* (Mihri Mušfik: mrtvi leptir, 1998).

Dobitnik je Nagrade za pripovjedaštvo "Sait Faik" 1976. godine za zbirku pripovijedaka *Dostlukların Son Günü* (Posljednji dan prijateljstva), te Nagrade za roman Turskog jezičkog društva za knjigu *Her Gece Bodrum* (Bodrum svake noći) 1977. godine. Također, kao autor scenarija *Kırık Bir Aşk Hikayesi* (Priča o slomljenoj ljubavi) dobio je Nagradu filmskih pisaca za najbolji scenarij u sezoni 1982-1983.

Historijski roman

Počevši od "Tanzimata", preciznije književnika Namika Kemala, historijski roman imao je svoje čitateljstvo u turskom društvu. Kod Namika Kemala, koji je živio u posljednjem stoljeću dotrajavanja Osmanskog carstva, historijska tematika crpljena je iz srednjeg vijeka, tačnije arapskog osvajanja Španjolske ili iz vremena posljednjeg stoljeća osmanske vlasti na Balkanu. To je bilo vrijeme kad su još bile žive ideje panislamizma i panosmanizma. Ne čudi što su ovakve teme mogle zainteresirati relativno mali broj obrazovanih osoba koje su recipirale pisanu književnost. U vrijeme oživljavanja panturanskih ideja, pisci prve polovine XX stoljeća, Abdullah Ziya Kozanoğlu i Hüseyin Nihal Atsız, vode svoje čitatelje u

prapostojbinu Turaka, srednju Aziju, u vrijeme nomadskog života njihovih predaka. Generacija pisaca koja se javila kasnije, kao Mustafa Necati Sepetçioğlu (Nedžati Sepetčioğlu), Yavuz Bahadiroğlu, Murat Sertoğlu i drugi, većinu tema za svoje historijske romane crpi iz osmanske povijesti.

Historijski roman, nastao neposredno poslije revolucije, izdašno se koristio ratnom i revolucionarnom tematikom. Najznačajniji pisci koji su se nadahnjivali tom neposrednom prošlošću su Jakup Kadri Karaosmanoğlu i Halide Edip Adivar, a njihovi sljedbenici iz druge polovine XX stoljeća su Kemal Tahir, Atillâ İlhan, Turgut Özakman, Tahir Alangu kao i suvremeni pisci koji i dalje posežu za temama iz dublje povijesti, poput Nedima Gürsela, Ayşe (Ajše) Kulin, Safije Erol i Tarika Buğre.

Tarik Buğra

Tarik Bugra je pisac koji je u ranoj mladosti dugo tražio svoj životni put, pohađao je tri studija (medicina, pravo, književnost), a nijedan nije okončao. U rodnom mjestu Akšehiru počeo se baviti novinarstvom pišući za novine *Nasrettin Hoca* (1947-1948), a nakon što se doselio u Istanbul, pisao je kolumne i uređivao listove *Milliyet* (1955-1956), *Yeni Istanbul* (1960-1966), *Haftalık Yol* (1968) i *Tercüman* (1969-1976). Književne priloge počeo je pisati za časopis *Çınaraltı*, a u novinama *Cumhuriyet* dobio je nagradu za priču *Oğlumuz* (1948). Prvim romanom *Siyah Kehribar* (Crni ćilibar, 1955) opisao je vrijeme Mussolinijeve fašističke vlasti, koristeći se likovima prepoznatljivim u turskoj povijesti. Kako ovim romanom nije polučio značajniji uspjeh, izvjesno vrijeme odustao je od pisanja romana.

Neuspjelu mađarsku revoluciju 1956. godine uzeo je za temu u svojoj drami *Peşte 56*. Istinsku slavu stekao je trotomnim romanom *Küçük Ağa* (Mali aga, 1963). Ovo je historijski roman o ratu za nacionalno oslobođenje. Velikom uspjehu ovoga romana doprinijelo je i televizijsko ekraniziranje djela. Uspjeh sličan ovomu donio mu je i roman *Ibişin Rüyası* (Ibišev san, 1970), koji je također ekraniziran za televiziju. U romanu *Osmancık* (1983) vraća se u dublju povijest Turaka, vrijeme osnivanja Osmanskog carstva, nastalog iz jednog plemena. Osmancık je u ovome romanu osnivač dinastije Osmana Gazija. Važnu ulogu u romanu pisac daje Edebalıju, puncu Osmana Gazija, koji je usmjeravao mladog vojskovođu ka duhovnim

vrijednostima i jačanju karaktera odbacivanjem oholosti, nestrpljivosti i drugih slabosti, odnosno razvijanjem plemenitosti i duhovnosti koje će mu otvoriti put u besmrtnost i na legendarnu planinu Kâf. Ovim romanom pisac je dao ocjenu ne samo osnivača osmanske dinastije već i ukazao na osnovne vrijednosti društva koje je predvodio.

Halikarnas Balıkçısı (Balikčısı)

Musa Cevat Şakir Kabaağaçlı (Dževat Šakir Kabaağačlı), pripovjedač i romanopisac, rodio se na Kreti 1890. godine. Poznat je po imenu koji je sam izabrao 1926. godine kao svoj pseudonim – Halikarnas Balıkčısı (Ribar iz Halikarnasa), a Halikarnas je grčki naziv za grad Bodrum na Egejskom moru. Za Egejsko more bio je vezan još od djetinjstva, iz vremena kad je s ocem, koji je bio postavljen za turskog ambasadora u Ateni, proveo svoje prve godine života u tome grčkom gradu. Po povratku u Tursku otac mu je dovodio privatne učitelje, od kojih je između ostalog učio engleski jezik, a zatim je obrazovanje nastavio u Robert koledžu u Istanbulu i na Univerzitetu Oxford u Engleskoj. Po povratku u Tursku bavi se novinarstvom, te objavljuje članak u kojem piše o nezainteresiranosti naroda za vojsku i izbjegavanju mobilizacije, zbog koga je osuđen je na tri godine progonstva, a okrivljen je i osuđen i urednik lista *Resimli Hafta* u kojem je tekst objavljen. U progonstvu je proveo godinu i po, a onda se nastanio najprije u Bodrumu, a potom u Izmiru. Pisao je za novine, bavio se poslom turističkog vodiča i slikao. Umro je u Izmiru 1973. godine.

Halikarnas Balıkčısı poznat je prije svega po svojim zbirkama pripovijedaka i romanima, a ne manje zapažene su mu i zbirke eseja i memoara. Pokretačka snaga njegovog književnog stvaranja je more, obala Egejskog mora u okolini grada Bodruma. Kao veoma senzibilan i iskonski vezan za more, stvara djela nadahnuta morem kao nečim mitskim. Sam pisac kaže: "Upoznao sam ga od najranijeg djetinjstva, u doba kada sam prvi put otvorio oči, neočekivano sam ugledao more. Tada sam se probudio." More je jedini pokretač Halikarnasovih djela. On pjesnički nadahnuto piše o moru i sve teme proistječu iz toga nadahnuća. Njegovi romani, kao što su *Uluç Reis* (1962) i *Turgut Reis* (1966) posvećeni su ovim velikim turskim pomorcima.

I njegov najpoznatiji roman *Aganta Burina Burinata* (1956) govori o čovjeku koji zbog svoje pretjerane zaljubljenosti u more cijeli život podređuje moru i jednog dana samo odlazi, napuštajući sve.

Sami naslovi njegovih djela upućuju na to da se i u drugim njegovim djelima sve kreće oko mora. Zbirke priča su mu *Ege Kıyılarından* (S Egejskih obala, 1939), *Merhaba Akdeniz* (Zdravo, Sredozemno more, 1947), *Yaşasın Deniz* (Živjelo more, 1954) i druge.

Nedim Gürsel

Nedim Gürsel rodio se 1951. godine u Gaziantepu. Završio je Galatasarayski licej u Istanbulu, a zatim studij suvremene književnosti na Univerzitetu Sorbonne u Parizu. Na istom univerzitetu je i doktorirao te se zaposlio u Francuskom nacionalnom centru za naučna istraživanja u Parizu. Nedim Gürsel, koji je do tada uglavnom pisao eseje i kritike, od 1969. godine počinje objavljivati pripovijetke u književnim časopisima. Sa svojom prvom zbirkom pripovijedaka *Uzun Sürmüş Bir Yaz* (Ljeto koje je dugo trajalo, 1975) dobio je Nagradu za pripovijetku Turskog jezičkog društva 1977. godine. Pored ove, Gürsel je objavio još tri knjige pripovijedaka pod naslovom *Kadınlar Kitabı* (Knjiga o ženama, 1983), *Sorguda* (Na ispitivanju, 1988) i *Son Tramvay* (Posljednji tramvaj, 1991). Također je napisao i dva romana *Boğazkesen – Fatih'in Romanı* (Roman o Fatihu – osvajaču Bosfora, 1995) i *Resimli Dünya* (Oslikani svijet, 2000). Svoje dojmove s putovanja prikupio je u knjigama *Seyir Defteri* (Bilježnica s putovanja, 1990), *Pasifik Kıyısında* (Na obalama Pacifika, 1991), *Balkanlara Dönüş* (Povratak na Balkan, 1995), i *Gemiler de Gitti* (I brodovi su otplovili, 1998). Za narativno djelo *Sevgilim İstanbul* (Moj voljeni Istanbul, 1986) dobio je Specijalnu nagradu žirija Francuskog Pen kluba 1986. godine – Radio France internationale dodijelio mu je Nagradu za najbolju stranu priču. Gürsel je napisao i više knjiga eseja i književnih kritika, među kojima su *Çağdaş Yazın ve Kültür* (Suvremena književnost i kultura, 1978), *Şeyh Bedrettin Destanı Üzerine* (O epu o Šejh Bedretinu, 1978), *Yerel Kültürden Evrensele* (Od lokalne kulture do univerzalnosti, 1985), *Nazım Hikmet ve Geleneksel Türk Yazını* (Nazim Hikmet i tradicionalna turska književnost, 1992), *Bozkırdaki Yabancı* (Stranac u stepi, 1994), *Paris Yazıları* (Tekstovi iz Pariza, 1995),

Başkaldıran Edebiyat (Pobunjena književnost, 1997) i *Aragon* (2000). Također je objavio i dvije zbirke poezije, *Kısa Kısa şiirler* (Kratke pjesme, 1996) i *Paris* (1998), te knjigu pod naslovom *Yüzyıl Biterken* (Na kraju stoljeća, 1999) u kojoj je sakupio svoje intervjue.

Razvoj ženskog pisma

Od vremena Fatme Aliye-hanım, spisateljice s kraja XIX i početka XX stoljeća, preko Halide Edip Adivar, Peride Dželal, Safije Erol, Emine Išınsu, Erendiz Atasü, Buket Uzuner, Elif Šafak i Latife Tekin, kao i brojnih mladih spisateljica, problem žene u turskom društvu postaje sve prisutniji. Iako su neke od ovih književnica bile odane tradiciji, većina njih stavlja u prvi plan ženske likove i probleme s kojima se turska žena svakodnevno susreće u porodici i društvu. Istini za volju, i mnogi pisci, još od vremena nastanka *Nacionalne književnosti*, poput Jakupa Kadrija Karaosmaoğlua, Rešata Nurija Güntekina, Erdžümenda Ekrema Talua i drugih, veliku pažnju su posvećivali ulozi žene u novom turskom društvu, ali je svakako autentičnija riječ samih književnica koje govore iz osobne perspektive.

Peride (Celâl) Dželal

Među spisateljicama XIX stoljeća, a također i u turskoj literaturi općenito, značajno mjesto ima Peride Dželal. Rodila se u Istanbulu 1915. godine u imućnoj porodici koja joj je omogućila školovanje u najboljim licejima toga vremena. Veći dio djetinjstva provela je u Anadoliji, a kada se vratila u Istanbul, većinom je radila u izdavačkim kućama. Tako se kvalificirala za posao koji će obavljati od 1944. godine, a to je posao atašea za štampu pri turskoj ambasadi u Bernu (Švicarska). I nakon povratka u Istanbul nastavlja raditi u izdavačkim kućama, odnosno u novinama *Yeni Istanbul* (Novi Istanbul) te aktivno sudjeluje u novinarskim udruženjima.

Peride Dželal je, koristeći se bogatom porodičnom bibliotekom, još kao dijete zavoljela knjigu i još u ranom djetinjstvu počela pisati. Prva njezina objavljena pripovijetka je *Ak kız* (Bijela djevojka) koja je izašla u časopisu *Yedigün* 1935. godine. Surađivala je i s listovima *Posljednja pošta* (Son posta), *Cumhuriyet* (Republika), *Tan* (Zora) i *Milliyet* (Nacija), gdje je objavljivala svoje pripovijetke i novele. Tada se počinje baviti i pisanjem romana, koji u početku nisu imali izraženu književno-estetsku vrijednost jer su pisani popularno, s naglašenim sentimentalizmom. Ipak, ovi romani odigrali su važnu ulogu u privlačenju pažnje šire čitateljske publike, koja je zbog promjene pisma u tridesetim godinama dvadesetog stoljeća postala gotovo nepismena. Taj period bio je na neki način sličan "Tanzimatu", kada su pisci poput Ahmeta Mithata neumorno stvarali ugađajući malobrojnoj čitateljskoj publici. I u tridesetim godinama dvadesetoga stoljeća nekoliko se pisaca, među kojima i Peride Dželal, okrenulo tom oprobanom receptu pisanja za široke, nedovoljno obrazovane mase. Peride Dželal će kasnije raditi na svome književnom usavršavanju, iako i sama kaže da nikad nije razmišljala o tome kako će njezina djela biti ocijenjena u historiji književnosti, nego kako će ih prihvatiti čitateljska publika.

Svoju punu zrelost doseže romanom *Kurtlar* (Vukovi, 1990) u kome je glavna junakinja spisateljica koja se razračunava sa samom sobom. Autorica ovdje objašnjava vlastite motive riječima glavne junakinje koja kaže da je u djetinjstvu nisu uspavljivali čitanjem bajki, već da ih je ona sama sebi izmišljala i pričala. Tu govori i o svojoj znatiželji zbog koje je promatrala ljude i koja je rezultirala čitavom galerijom likova iz vlastitog života. U pisanju se služi tehnikom koju je naučila kao novinar, a to je fokusiranje na detalje, psihološki poniruć i u bit ličnosti. Autorica sve ono što zapazi krećući se u masi preživljava ponovo za svojim radnim stolom, gdje se, iako sama, u svojoj mašti osjeća okruženom hiljadama osoba.

S obzirom na život u buržoaskoj sredini, autorica je tematiku za svoja djela crpila upravo iz te sredine, gdje je često susretala izopačenost, odnosno nešto demonsko u ljudima. Posebnu pažnju usmjerila je analizi odnosa između muškarca i žene, reflektirajući svoju vlastitu životnu dramu. Treba istaći njezin roman *Üç Yirmi Dört Saat* (Tri puta po dvadeset četiri sata, 1977) za koji je dobila književnu Nagradu "Sedat Simavi" (1977).

Emine Işınsu (Išınsu)

U suvremenoj turskoj književnosti kod znatnog broja književnika izražena je tendencija ka tradicionalnom životu, njegovanju i revaloriziranju tradicionalnih vrijednosti. Među njima istaknuto mjesto zauzima Emine Išınsu. Rodila se 1938. godine na krajnjem istoku Turske, u Karsu, gdje joj je otac, oficir Aziz Vedžihi Zorlutuna, bio na službi. Za Emine se istinski može tvrditi da potječe iz intelektualne porodice, jer joj je i majka Halide Nusret Zorlutuna spisateljica i pjesnikinja. Kako to često biva, oficirska djeca prinuđena su sa svojim roditeljima promijeniti mnoga mjesta boravka, te je tako i Emine Išınsu školovanje započela u Karsu, da bi ga nastavila u Urfi a završila u Ankari. Tu je nakon završenog koledža studirala engleski jezik i književnost, a potom filozofiju i najzad pravo. Kad je dobila američku stipendiju "Fulbright", školovanje je nastavila u Americi. Kasnije je napustila studij i posvetila se pisanju. Pisati je zapravo počela još u srednjoj školi, kada je u omladinskim časopisima objavljivala pjesme. Priče je objavljivala u časopisima *Yeni Istanbul* i *Sabah*. Godine 1969. preuzima časopis *Ayşe*, koji je osnovala njezina majka, i preimenuje ga u *Töre*.

Zbog službe svoga muža, jedno vrijeme provela je u Saudijskoj Arabiji. Po povratku u Tursku nastavlja se baviti književnim radom. Već prvim romanom *Küçük Dünya* (Mali svijet), koji je objavila kad je imala 23 godine, privukla je pažnju kritike i dobila Nagradu Ministarstva za kulturu i turizam. Njezino bavljenje književnim radom, bilo pisanjem romana bilo pripovijedaka, uglavnom se odnosi na suvremene problema društva, a posebno Turaka koji žive izvan Turske. Emine Išınsu proslavili su, prije svega, romani *Küçük Dünya* (Mali svijet, 1966), *Azap Toprakları* (Mučne zemlje, 1970), *Nisan Yağmuru* (Aprilska kiša, 1997), *Kaf Dağının Ardında* (Iza planine Kaf, 1988), zbirka pripovijesti *Bir Gece Yıldızlarla* (Jednu noć sa zvijezdama, 1991), kao i pozorišni komadi *Bir Yürek Satıldı* (Prodano srce, 1967), *Bir Milyon İğne* (Milion igala, 1967), *Adsız Kahramanlar* (Bezimeni junaci, 1975) i dr.

Romani Emine Išınsu ispunjeni su intenzivnim lirskim slikama, a u svakoj rečenici izražene su emocije koje čitatelja ne ostavljaju ravnodušnim. Čitatelj u njezinom pisanju prepoznaje iskrenost, toplinu i osjećajnost kojom ga veže za djelo i plijeni njegovu pažnju. Autorica se, također,

svrstava u red onih spisateljica koje su posvetile posebnu pažnju ženskim pitanjima, odnosno položaju žene u društvu, ali i nastojanju da probudi svijest čitatelja o spoznaji samog sebe, smisla života, svoje tradicije, vjere, prednosti patrijarhalnog odgoja, kao i da obrati pažnju na vrijednosti koje dolaze sa Zapada. Česta tema njezinih romana je ljubav, najčešće neostvarena. To je tema i njezinog prvog romana *Küçük Dunya* u kojemu Nur, mlada žena iz bogataškog miljea, zanemarena od muža Ferida, nalazi razumijevanje njegovog prijatelja Murata. No ona je odana supruga svome mužu, spremna prisiliti samu sebe da živi životom u kome žrtvuje sebe i svoj mali svijet.

U ovom romanu Emine Išınsu daje nam sliku porodice koja živi u patrijarhalnim okvirima društva, gdje osobe koje ne žele iskakati iz utvrđenih normi i šablona tiho pate i čak, što je paradoksalno, preuzimaju krivicu i odgovornost za neuspjeh na sebe. Brojni ženski likovi u ovom romanu, iako potiču iz patrijarhalnih porodica, predstavljaju obrazovane, pametne, hrabre žene koje bi po svemu trebale biti ravnopravne s muškarcima. Emine Išınsu, za razliku od velikog broja spisateljica feminističke orijentacije, koje prije svega zastupaju ideje seksualnih prava i sloboda, oslobađanje od braka i porodice, misli da je ženi mjesto u porodici, kraj svoje djece, ali isto tako, žena mora sudjelovati u javnom i društvenom životu koliko je god to moguće.

Ono što posebno karakterizira ovu književnicu je to što ona nikad ne bježi od svojih korijena, nikad se ne udaljava od ideala svoje nacije i vjere, niti ismijava vlastitu tradiciju, koju jednostavno smatra dijelom sebe. Na tom tragu je i njezin interes za tesavvuf, a posebno Junusa Emrea, tesavvufskog pjesnika iz XIII stoljeća. Emine Išınsu upoznala se s poezijom Junusa Emrea još u djetinjstvu jer je njezina majka recitirala njegove stihove. Već tada ju je Emre fascinirao svojom ljubavlju prema čovjeku i svemu od Boga stvorenom. Dugo je Emine Išınsu nosila u sebi želju da piše roman o Junusu Emreu, više godina je istraživala o njegovu životu i djelu i na kraju su joj trebale tri godine da ga napiše. Autorica naglašava kako je svjesna da roman o Junusu neće moći razumjeti oni koji jure za materijalnim dobrima u vremenu kada je duhovnost potpuno u drugom planu. Iako ovo djelo govori o tesavvufu, koji je za mnoge ljude apstraktan, pisano je razumljivim jezikom, pristupačnim ljudima prosječnog obrazovanja, tako da to čini i samu temu romana prijemčivijom.

Pored romana, Emine Išınsu piše i pripovijetke, koje je objavljivala u časopisima *Hisar* i *Töre,* a ponekad i u časopisu *Türk Edebiyatı*. Njezine priče imaju svoju posebnu strukturu i nikako se za njih ne može reći da podsjećaju na kratke romane, kako je čest slučaj u suvremenoj turskoj literaturi.

Erendiz Atasü

Sedamdesetih godina dolazi do napredovanja ženske književnosti u Turskoj. Generacija spisateljica rođenih nakon proglašenja Republike dobila je najzad zasluženo mjesto koje je prije bilo rezervirano samo za muškarce. Mlade spisateljice izražavaju svoja osjećanja, misli i intimna iskustva, a u isto vrijeme njihovo stvaralaštvo reflektira široki socijalni kontekst i osigurava kritiku političkih i ekonomskih problema.

Turska romansijerka mlađe generacije Erendiz Atasü rodila se u Ankari 1947. godine. Tu je završila i koledž 1964. godine, a iste se godine upisala na studij farmakologije Ankarskog univerziteta. Po završetku studija, 1968. godine, izabrana je za asistenta. Na istom fakultetu postala je docenticom 1980. godine a profesoricom 1988. godine. Počevši od 1981. godine, počinje objavljivati pripovijetke u raznim časopisima, kao što su *Varlık*, *Düşün*, *Saçak*, *Çağdaş*, *Türk Dili*. Prva njezina knjiga pripovijedaka *Kadınlar da Vardır* (I žene postoje, 1983) dobila je nagradu za pripovijetku od izdavačke kuće "Akademi". U natječaju za najbolju priču izdavačke kuće "Benazus" dobila je prvu nagradu za priču *Yaşlı Bir Genç Kız* (Ostarjela mlada djevojka). Za priču *Taş Üstüne Gül Oyması* (Gravura ruže na kamenu) dobila je 1997. godine nagrade za pripovijetke "Yunus Emre" i "Haldun Taner".

Već s prvim romanom *Dağın Öteki Yüzü* (S druge strane planine, 1995) dobila je 1996. godine Nagradu "Orhan Kemal" za roman godine. Većina djela joj je prevedena na engleski jezik. Pored knjige *Kadınlar da vardir* (1983), tu su i zbirke pripovijedaka: *Lanetliler* (Prokletnici, 1985), *Dullara Yas Yakışır* (Udovicama pristaje obilježje žalosti, 1988), *Onunla Güzeldim* (S njim sam bila lijepa, 1992), *Taş Üstüne Gül Oyması* (Gravura ruže na kamenu, 1997) i *Ucu* (1998), romani *Dağın Öteki Yüzü* (S onu stranu planine, 1995), *Gençliğin O Yakıcı Mevsimi* (Ta privlačna sezona mladosti, 1999) i eseji i kritike *Benim Yazarlarim* (Moja pisanja, 2000).

Erendiz Atasu okarakterizirana je kao pripadnica feminističke orijentacije u turskoj književnosti. Naime, u Turskoj su prepoznata tri vala feminizma. Prvi se dogodio u vrijeme Mladoturaka, na razmeđu XIX i XX stoljeća. Drugi je period bio za vrijeme kemalizma, kada su žene dobile pravo glasa 1934. godine. Treći, najozbiljniji, val feminizma započeo je osamdesetih godina XX stoljeća i traje i danas, a njemu pripada i književnica Erendiz Atasü.

Kao najznačajniji prilog feminističkoj literaturi ove književnice smatra se njezin roman *Dağın Öteki Yüzü* u kome se susreću žene tri generacije. Erendiz Atasü imala je inspiraciju u svojoj majci kada je opisala žene prve generacije. Naime, njezina majka Hedije Sajron bila je među prvim djevojkama poslanim na Zapad da bi tamo studirale. Ona je na Oxfordu studirala engleski jezik, da bi kasnije utemeljila katedru engleskog jezika na Institutu Gazi, kasnijem Univerzitetu Gazi u Ankari. Na početku romana kći se vraća u studentske dane svoje majke na Oxfordu i njezinom kasnijem traženju svoga mjesta u društvu u vrijeme Atatürkove Turske. Glavna junakinja, Vidždan, pripadnica je druge generacije koja se, ostavši rano bez oca, veže čvrsto za majku Fıtnat i svoju budućnost zamišlja uz zaručnika Raika, no zbog raznih komplikacija dolazi do zahlađivanja odnosa između nje i zaručnika.

U romanu zapaženu ulogu ima i Vidždanin mlađi brat Burhan, koji je bio učesnik u Korejskom ratu. Ovdje se spisateljica upušta u analizu društvenih prilika i, uz osudu komunizma i staljinizma, osuđuje i američku hegemonističku politiku i uplitanje u Korejski rat u koji je uvukla i saveznike, među ostalima i Tursku. Jasan je antimilitaristički stav Erendiz Atasü kada govori o ovome, kao i o drugim ratovima.

Kći koja je mislila da poznaje svoju majku, u romanu oličenu u glavnoj ženskoj junakinji Vidždan Hajreddin, kao ozbiljnu i tihu ženu, istinski je upoznaje tek nakon njezine smrti. Čitajući njezinu korespondenciju, saznaje kako je ona ustvari bila vesela i živahna, nacionalno orijentirana, stasala u kemalističkom duhu. Zapravo, autorica kroz lik Vidždan idealistički opisuje generaciju Mustafe Kemala u ranim godinama Republike Turske.

Kulminacija romana se događa u poglavlju "Vrh", u kojem se govori o planinarenju Vidždan i njezina dva brata na vrh Uludağa kod Burse, gdje im se pridružio i Vidždanin zaručnik Raik. Događaj simbolizira Vidždanin

osjećaj dostizanja vrha, što opet ukazuje na uspjeh mlade republike i zajedništvo koje je osjetila u društvu zaručnika i braće.

Životne priče njezine braće, koji odlaze u rat iz kojeg se vraćaju sasvim izmijenjeni, i njezin nesretan brak, koji završava nerazumijevanjem, vode sve likove ovoga romana do tragičnog kraja. I sama naratorica, koja predstavlja treću generaciju žena u ovom romanu, na kraju ostaje razvedena s kćeri, a život joj prolazi u posjećivanju grobova svojih umrlih i razmišljanju o ljudskoj sudbini.

I zbirke pripovijedaka Erendiz Atasü bave se ženskim temama. Autorica eksperimentira sa žanrovima i piše o temama iz oblasti umjetnosti i historije, te iz aspekta feminističke misli govori o pojedincima slomljenim pod nemilosrdnim društvenim promjenama i prevratima.

Buket Uzuner

Jedna od najznačajnijih predstavnica ženskog pisma je i Buket Uzuner, književnica rođena 1955. godine. Uzuner, koja se afirmirala kao autorica romana, tretira probleme i život žene na postmodernistički način. To se posebno odnosi na njezin prvi roman *Iki Yeşil Susamuru Anneleri, Babaları, Sevgilileri ve Diğerleri* (Majke, očevi, ljubavnici i dvije zelene vidre, 1991). Glavni lik romana je Engleskinja indijskog porijekla koja prati ljudske sudbine osoba nižeg staleža poput vidre (*susamuru*). Spisateljica posebno problematizira odnos ljubavi i usamljenosti, života i suicida. Slične elemente sadrži i njezin drugi roman *Kumral Ada – Mavi Tuna* (1997), čija se radnja događa na dva kolosijeka, a daje prostora i povijesnim događajima. U ovom romanu mogu se prepoznati i patriotska osjećanja autorice.

Njen sljedeći roman *Uzun Beyaz Bulut – Gelibolu* (Dugi bijeli oblak – Galipolje, 2001) zasnovan je na sučeljavanju različitih vrijednosti i kultura, te započinje ljubavnom pričom u kojoj sudjeluje dvoje mladih ljudi, djevojka po imenu Viki, Novozelanđanka, i Turčin, Ali Osman, advokat, unuk turskog heroja iz bitke za Čanakkale. Radnja ovoga romana bavi se odnosom *ja – drugi*, koji se razvija u smislu približavanja stavova, kako bi se na kraju došlo do onoga što je općeljudsko i međunarodno.

Postmodernizam

Iako se prvi tragovi postmodernističkog načina pisanja naziru već kod pisaca koji su stvarali u pedesetim godinama XX stoljeća, odnosno prije svega kod Ahmeta Hamdija Tanpınara, prvi istinski predstavnik ovog pravca u književnosti, koji je već koju deceniju prije postojao u Europi i Americi, jeste Oğuz Atay. Suvremeni turski pisci, rođeni pedesetih i šezdesetih godina prošloga stoljeća, prihvatili su postmodernizam kao svoj način izražavanja i sada djeluje niz mladih književnica i književnika koji često posežu za oblicima diskursa koji bi se mogao okarakterizirati postmodernističkim.

Oğuz Atay

Romanopisac i pripovjedač Oğuz Atay rodio se u Inebolu 1934. godine. Otac mu je bio političar koji je s porodicom doselio u Ankaru 1939. godine. Tu je završio koledž, a kasnije je studirao i diplomirao na Građevinskom fakultetu istanbulskog Tehničkog fakulteta 1957. godine. Po odsluženju vojske radio je kao nastavnik na istanbulskoj Državnoj građevinskoj akademiji, gdje je predavao topografiju i izgradnju putova. Godine 1975. izabran je za docenta na istom fakultetu. Obolio je od tumora na mozgu, te se jedno vrijeme liječio u Londonu. Nakon kraće borbe s bolešću, umro je u Istanbulu 1977. godine.

U književnosti se posebno afirmirao nakon što je dobio Nagradu za umjetnost koju dodjeljuje Turska radio televizija 1970. godine, za roman *Tutunamayanlar* (Oni koji se ne mogu održati). U ovom romanu Atay kritizira promjene u društvu i problematično držanje intelektualaca u vremenu poslije 1960. godine. Glavni lik romana Selim Işık pravi je antijunak, kao i brojni drugi likovi njegovih djela koji su turobni i pesimistični.

U romanu *Bir Bilim Adamının Romanı* (Roman o jednom znanstveniku, 1975) donosi životnu priču jednog znanstvenika koji je umro mlad. Riječ je o stvarnom liku, prof. dr. Mustafi İnanu. U ovom romanu faustovskog tipa glavni lik je pozitivan i idealan.

Pored romana *Tutunamayanlar I* i *II*, koji se u obliku knjige pojavio 1971-1972. godine, objavio je i romane *Tehlikeli Oyunlar* (Opasne igre, 1973), *Bir Bilim Adamının Romanı* (1975), *Eylembilim* (1998) te pripovijetke

Korkuyu Beklerken (Očekujući strah, 1977), dramu *Oyunlarla Yaşayanlar* (Oni koji žive s igrom, 1979-1980), memoare pod naslovom *Günlük* (Dnevnik, 1988). Objavljivao je članke i osvrte u raznim časopisima. Njegova književna ličnost i djela postali su poslije njegove smrti parametar za razmatranje tematike života i uloge intelektualca u društvu. Kao jedan od najvećih turskih pisaca sedamdesetih godina XX stoljeća, Oğuz Atay piše o intelektualcima na satiričan i humoristični način. Razlog nemogućnosti ostvarenja turskih intelektualaca u romanu *Tutunamayanlar* je konformizam sitne buržoazije. Govori o tome kako su se prednosti turske revolucije dovodeći marksizam na razinu religije na kraju pretvorile u svoju suprotnost. Pri tome se koristi jednom sasvim modernom romanesknom tehnikom.

Do Ahmeta Hamdija Tanpınara roman je u turskoj književnosti imao uglavnom jednu razvojnu crtu. Postmodernizam, koji se u turskoj književnosti u odnosu na svjetsku pojavljuje znatno kasnije s Tanpınarom, pedesetih godina XX stoljeća, svoje pravo utemeljenje ostvaruje s Oğuzom Atayem, Latifom Tekin i Orhanom Pamukom. S Tanpınarom i potom Oğuzom Atayom i Orhanom Pamukom turski roman iskoračio je u nove sfere. Ti pisci su jednom nogom u Turskoj, a drugom su u tokovima svjetskog romana. Intelektualni svijet Oğuza Ataya ostvaruje se preko djela koja podsjećaju na djela moderne svjetske književnosti. Dok ga čitamo prisjećamo se Joycea, Woolfove, Kafke, Durrella. Oğuz Atay je jedan od njih. S ovim svojim osobinama u turskoj književnosti otkriven je osamdesetih godina a nova čitanja i tumačenja njegova djela još traju. Atayev roman *Tutunamayanlar* je po stilu, strukturi i jeziku u potpunosti postmodernistički.

Jedina drama Oğuza Ataya, *Oyunlarla Yaşayanlar* (1975), postavljena na scenu tek poslije njegove smrti, jedna je od najznačajnijih drama toga vremena. Govori o izgubljenosti čovjeka u sredini u kojoj živi, traženju igre kojom će ispuniti svoj svijet u suočavanju s neizbježnošću smrti. Drama je puna ironije kojom obiluju i prozna djela Oğuza Ataya.

Orhan Pamuk

Postmoderne tendencije suvremena turska književna kritika prepoznala je i kod danas najviše afirmiranog turskog autora, dobitnika Nobelove nagrade za književnost – Orhana Pamuka. Orhan Pamuk rodio se 1952.

godine u Istanbulu, gradu koji je definirao njegovo književno stvaralaštvo. Kažu da je glavni junak romana Orhana Pamuka Istanbul. U svom gradu je nakon završetka Robert Koledža upisao studij arhitekture na Tehničkom univerzitetu "Yıldız" koji je zatim napustio, da bi 1977. godine diplomirao na Visokoj školi novinarstva na Istanbulskom univerzitetu.

Svoju spisateljsku karijeru započeo je romanom *Cevdet Bey ve Oğulları* (Gospodin Dževdet i njegovi sinovi, 1982), sagom o istanbulskoj buržoaziji, koji prikazuje život jedne trgovačke porodice porijeklom iz Manise. U ovom romanu Orhan Pamuk slika sve slojeve turskog društva od vremena "Tanzimata" do šezdesetih godina XX stoljeća, slične onima u romanima Jakupa Kadrija Karaosmanoğlua, *Kiralık konak*, *Nur Baba*, *Sodom ve Gomore* i dr., te površne zapadnjačke utjecaje u svakodnevnom životu. Dževdet se ženi s Nigar i žive u jednom otmjenom konaku na Nišantašu u Istanbulu. Kada nakon trideset tri godine poduzeće dolazi u ruke sina Osmana, stvari se mijenjaju. Osman nije više privržen porodici kao njegov otac, te napušta porodičnu kuću. I mlađi sin Refik čini isto, pa se porodica razdvaja i usitnjava. Dževdet-begovom smrću potresaju se sve porodične tradicije. Orhan Pamuk je za ovaj roman rekao da se, pišući ga, nije mogao osloboditi utjecaja romanopisaca XIX stoljeća, Tolstoja, Stendhala i Dostojevskog.

U svom sljedećem romanu, *Sessiz Ev* (*Tiha kuća*), štampanom 1983. godine, Pamuk se koristi specifičnim načinom pripovijedanja. Svako poglavlje ispričano je kroz svijest ili podsvijest nekog od likova. Roman opisuje život u skromnoj kući uz more na današnjoj periferiji Istanbula, gdje devedesetogodišnja gospođa s poslugom i troje unuka koji su joj došli u posjetu evocira uspomene na svoga muža, liječnika koji je bio opsjednut pisanjem "enciklopedije" koja će prosvijetliti njegov narod i osloboditi ga uvriježenih zabluda među kojima je i religija. I ovaj roman nosi karakteristike ne samo psihološke drame nego je ujedno i slika povijesti moderne Republike Turske, gdje su kod junaka romana vidljivi površnost i zapadni utjecaji.

Iako je *Tiha kuća* prevedena na francuski jezik 1991. godine, prava međunarodna afirmacija Orhana Pamuka dogodila se prevođenjem roman *Beyaz Kale* (*Bijeli zamak*, 1985) na engleski 1990. godine, što mu je priskrbilo nagradu *Independenta* za stranu književnost. Radnja romana počinje tako što arhivist Faruk pronalazi u jednoj škrinji rukopis koji predstavlja ispovijest osobe iz XVII stoljeća. Bila je to priča Talijana zarobljenog na

brodu u jednoj pomorskoj bici, kojega prodaju turskom učenjaku željnom znanja. Dvojica učenjaka, koji sliče jedan drugom, razmjenjuju svoja znanja i s vremenom postaju nerazdvojni. Njihove priče i avanture dovest će ih do istanbulskih sokaka kojima kruži kuga, bajkovitih bašči dječaka-sultana i životinja u njima, konstrukcije novog i moćnog oružja, te iskonskog pitanja "zašto sam ja ja". Ocjene o ovom romanu vrlo su različite, neki ga smatraju tradicionalnim, a drugi vrlo modernim.

Roman *Kara Kitap* (Crna knjiga) iz 1990. godine Pamukova je najkontroverznija knjiga. Ovaj visokotiražni roman dobio je toliko pohvala i toliko pokuda kao nijedan drugi. Radnja je smještena u istanbulski kvart Nišantaši. Kao po pravilu, i u tom se romanu događa sukob starog i novog, tradicionalnog i pomodarskog. Jednog snježnog zimskog dana advokat Galib kreće u potragu za ljubavlju iz djetinjstva, amidžinom kćeri Rüyom. Novinski komentari Dželala, njegovog bliskog rođaka čije je tekstove s oduševljenjem čitao još u djetinjstvu, u ovom traganju će mu pokazivati put. To traganje biva isprepleteno različitim pričama, od onih o nekadašnjim krvnicima do nesretnih dana koji će nestati u bosforskim vodama, od paša čija se vanjština izmijenila do tajnih zločina u prošlosti, od ljubavnih priča iz snježnih noći do tajanstvenih značenja izraza našeg lica, od zabačenih i mračnih istanbulskih uglova do njegovih veselih i čudnih ljudi, od bliske povijesti do zaboravljenih i zbunjujućih pojedinosti našeg svakodnevnog života.

Kao jedan od najproduktivnijih živih pisaca, Orhan Pamuk tek žanje plodove svoga romana *Benim Adım Kırmızı* (*Zovem se Crvena*, 1998) čija nas radnja vraća u XVI stoljeće, opisujući intrige na sultanskom dvoru, ali sa sveprisutnim svjetskim svevremenskim likovima i njihovim problemima prisutnim i danas. *Zovem se Crvena*, za koji je Orhan Pamuk rekao da je to njegov najživlji i najoptimističniji roman, događa se 1591. godine u Istanbulu u devet snježnih zimskih dana. Lijepa Šekura, čiji se muž ne vraća iz rata već četiri godine, prelazi živjeti kod oca, glavnog dvorskog iluminatora. U kuću dolaze i drugi iluminatori koji pod kontrolom Šekurinog oca priređuju slike za jednu knjigu koju je potajno naručio osmanski padišah. Kad je jedan od njih ubijen, na scenu stupa sin Šekurine tetke Kara, koji je u nju zaljubljen.

Ova knjiga, u kojoj svaki lik govori svojim glasom o umrlim, različitim događajima, smrti, umjetnosti, ljubavi, braku i sreći, u isto vrijeme je saga o zaboravljenim ljepotama iluminatorske umjetnosti. Sam pisac rekao je da mu je cilj bio objasniti i neke teme iz klasičnog islamskog slikarstva, tako

što će čitatelja nečemu poučiti ne dopuštajući mu da to primijeti. Za roman *Zovem se Crvena* Orhan Pamuk priznaje da su mu uzori iz svjetske književnosti bili Borges, Calvino, Eco, M. Yourcenar, čiji ga se pristup povijesnom romanu posebno dojmio. Od njih je također naučio što je postmoderna i kako promatrati povijest Osmanskoga carstva, u kojemu se krije čitava književna riznica, od tesavvufske književnosti, Mevlanine *Mesnevije*, priča iz *Hiljadu i jedne noći* do poezije Šejha Galiba. Romani *Kara kitap* (Crna knjiga) i *Benim Adım Kırmızı* (*Zovem se Crvena*) rezultat su nastojanja da se povežu zapadna avangarda, moderna i postmoderna s islamskom osmansko-turskom pa čak i arapskom i perzijskom književnošću.

Öteki Renkler (Druge boje, 1999) je Pamukovo djelo esejističkog karaktera koje obuhvata autorove uspomene iz djetinjstva, bilješke o tome kako je pisao svoje romane, osobna zapažanja o kritikama omiljenih pisaca i knjiga, promišljanja o kulturnom i svakodnevnom životu, zbog čega ovo djelo pokazuje koliko je Orhan Pamuk majstor ne samo u romanu nego i pisanju proze općenito. U ovom izboru tekstova koje je pisao dvadeset pet godina, od bilježaka koje je čuvao, od reportaža koje je napravio, Pamuk pripovijeda ponekad zabavno, katkad ironično, o druženju s djevojkom po imenu Rüya, o bajramskim proslavama i posjetama, prestanku pušenja, mladalačkim krizama, svakodnevnom životu, svojoj strasti prema filmu, nekadašnjim požarima na Bosforu, Istanbulu koji poznaje te o tome šta donosi samoća, a šta sreća, o vlastitim strahovima i paranojama. Pamuk u ovoj knjizi raspravlja i o književnosti, o različitim piscima i njihovim djelima, od Dostojevskog do Tanpınara, od Kemala Tahira do Oğuza Ataya te iznosi mišljenje o ustrojstvu romana, historijskom romanu, odnosu Istoka i Zapada, nacionalizmu i Europi.

Njegovo djelo *Istanbul* (2003) memoarskog je karaktera i govori o Pamukovim dječačkim snovima da postane slikar, te mladalačkim lutanjima nakon kojih se ipak odlučuje posvetiti književnosti. Luta ulicama koje su njegova životna opsesija i razmišlja o gradu s tugom i melankolijom, slično piscima koje često spominje u ovom svom djelu Ahmetu Rasimu, Jahja Kemalu, Reşadu Ekremu Koçu (Rešad Ekrem Koču), Ahmetu Hamdiju Tanpınaru i Abdülhak Şinasiju Hisaru (Abdulhak Šinasi Hisar). Djelo je doživljaj osobne povijesti, neraskidivo povezane s poviješću i životom pulsom grada u kojem je pisac proveo cijeli svoj život.

Njegov posljednji roman *Masumiyet Müzesi* (*Muzej nevinosti*) objavljen je 2008. godine, u vrijeme kad je pisac iz straha od progona bio izvan

Istanbula. Djelo govori o strasti, ljubavi, braku, porodici, prijateljstvu, sreći i nesreći. Ljubavna priča dvoje dalekih rođaka iz različitih društvenih slojeva, Kemala i Fusun, koja je trajala osam godina podloga je za praćenje turske društvene i kulturne historije i još jednog upoznavanja Pamukovog rodnog Istanbula iz jedne drugačije perspektive i vremena od onog opisanog u prijašnjim djelima.

Kao postmodernistički autor, Pamuk u svojim romanima, kao i esejima, često uspostavlja vezu s drugim tekstovima, kako umjetničkim, tako i neumjetničkim, poput historijskih, filozofskih, političkih, ali isto tako traga za izgubljenim, propitujući stalno vrijednost vlastitog teksta.

Latife Tekin

Sa svojim romanom *Sevgili Arsız Ölüm* (Draga nemilosrdna smrt, 1983) Latife Tekin ulazi u krug postmodernističkih književnika. Ova književnica, ne uzimajući nikoga za uzor, piše svojstvenim manirom, vrlo originalno, često bajkovitim jezikom i stilom, čemu posebno doprinosi upotreba fantastičnih elemenata.

Latife Tekin rodila se u Kayseriju 1957. godine. Završila je ženski licej Bešiktaš. Nakratko je radila u Direkciji telefonskog saobraćaja u Istanbulu, a kasnije, napustivši taj posao, potpuno se posvetila književnosti. Na književnu scenu kročila je romanom *Sevgili Arsız Ölüm* koji pripovijeda o porodici koja se doselila sa sela u grad, na čijoj periferiji živi među gomilama smeća. Ova porodica drži se svojih praznovjernih uvjerenja, a rijetki njezini članovi koji se uspiju obrazovati okreću leđa ostalim članovima zajednice iz koje su potekli. Tekin ismijava praznovjerje svojih junaka, a njezina kritika nekad izaziva smijeh a nekad žalost, jer su opisani junaci katkad komični, a katkad tragikomični.

Godine 1984. objavila je roman *Bir Yudum Sevgi* (Jedan gutljaj ljubavi, 1984) koji je i ekraniziran. Iste godine joj je izašao i roman *Berci Kristin Çöp Masalları* (1984), a zatim slijede romani: *Gece Dersleri* (Noćne lekcije, 1986), *Buzdan Kılıçlar* (Mačevi od leda, 1989), *Aşk İşaretleri* (Znakovi ljubavi, 1995) i *Unutma Bahçesi* (Bašča zaborava, 2004). U ovom posljednjem bavi se problemom zaboravljanja i maglovitog prisjećanja kao stalnim ljudskim karakteristikama.

Elif Šafak

U najmlađe postmodernističke književnice ubraja se Elif Šafak, rođena 1971. godine u Strasbourgu. Djetinjstvo i mladost provela je u različitim dijelovima svijeta: Ankara, Madrid, Amman, Keln, Istanbul, Boston, Michigan, Arizona. Završila je studij međunarodnih odnosa na Srednjeistočnom tehničkom univerzitetu (Middle East Technical University) u Ankari, a kasnije i magisterij na Odsjeku za ženske studije te doktorat iz političkih nauka na istom univerzitetu. Svojim prvim romanom *Pinhan* (Skriveno, 1997) dobila je veliku nagradu "Mevlana" 1998. godine, a već sljedeće godine izašao je njezin drugi roman *Şehrin Aynaları* (Ogledala grada, 1999) u kojem govori o unutarnjim sukobima suvremenog gradskog čovjeka. Postmodernizmu je ostala vjerna i u svojim kasnijim djelima, gdje često poseže za historijskim i fantastičnim motivima. U romanu *Mehrem* (Intima, 2000) autorica propituje probleme percepcije čovjeka u gradu, njegovog vanjskog i intimnog. Roman je dobio nagradu Turskog društva pisaca 2000. godine. U romanima *Bit Palas* (2002) i *Araf* (2004), koje je napisala na engleskom jeziku, drži se slične tematike, odnosno krize pojedinca u suvremenom turskom društvu.

Veliku popularnost kod čitalačke publike donijeli su joj najprodavaniji roman godine *Baba ve Piç* (Otac i kopile, 2006) i autobiografski *Siyah Süt* (Crno mlijeko, 2007). Njezin roman *Aşk* (Ljubav), objavljen u martu 2009. godine, potukao je sve rekorde prodaje u turskom izdavaštvu. Također, Šafak je objavila i knjigu *Med-Cezair'de* (U Med-Alžiru, 2005) u kojoj su sakupljeni njezini eseji i tekstovi o identitetu, kulturi, jeziku, književnosti i drugim temama. Romane Elif Šafak, koji su prevedeni na više od trideset jezika, objavile su mnoge poznate svjetske izdavačke kuće među kojima su: "Farrar", "Straus and Giroux", "Viking", "Penguin" i dr.

Dramska književnost

Još tijekom "Tanzimata" gotovo svi književnici koji su sudjelovali u kulturnom preporodu druge polovine XIX stoljeća okušali su se i u drami. Sam Šinasi, začetnik "Tanzimata", napisao je dramu *Şair evlenmesi*, a slijedili su

ga dramski pisci Namik Kemal, Abdülhak Hamid, Šemseddin Sami i drugi. U dvadesetom stoljeću drama se i tematski sve više približava trendovima zastupljenim kod europskih dramskih pisaca, o čemu svjedoče djela Jakupa Kadrija Karaosmanoğlua (*Sağanak* – drama s tematikom iz oslobodilačkog rata, objavljena i izvođena 1927. godine), niz drama Rešata Nurija Güntekina, Nazıma Hikmeta i dr. U periodu "Tanzimata" uloga dramskih pisaca bila je prosvjetiteljska, što je bio uglavnom slučaj i s drugim književnim žanrovima. Najuglednije pozorište "Darülbedayi" bilo je scena na kojoj su se prikazivale najznačajnije drame predrepublikanskog perioda. Pored Namıka Kemala, Abdülhak Hamida Tarhana i dr., u ranijem periodu zapažen je autor brojnih drama Musahip-zade Dželal (1868-1959). Drame tanzimatskog perioda, pa čak i iz prve polovine XX stoljeća, često su bile popraćene muzikom koju su pisali tada poznati skladatelji poput Kaptan-zade Ali Rizaa, Doktora Suphija, Muallim Kazima i dr.

Zapažen dramski pisac iz prve polovine XX stoljeća je i Vedat Nedim Tör (1897-1985), čije su drame *Işsizler* (Nezaposleni, 1924) i *Köksüzler* (Bez korijena, 1934) bile rado gledane u istanbulskim pozorištima. Svestrani pisac i književni historičar Dževdet Kudret (1907-1992) u svojim dramama nudi psihološke teme – duševne krize ljudi novog vremena, dok Halit Fahri Özansoy (1891-1971) tretira teme novog društvenog preobražaja. Šezdesetih godina XX stoljeća u dramu unosi izvjesne novine Adalet Ağaoğlu (1929) koja dramom *Evcilik Oyunu* (Bračna igra, 1964) opisuje opasnu avanturu žensko-muškog približavanja, uvriježen pogled na seksualnu vezu kao na grijeh i mogućnost mladih ljudi da u braku pronađu sreću. U drugim dramama govori o usamljenosti roditelja koje su napustila djeca, unutrašnjim dramama suvremenog čovjeka i sl. No, jednim od najznačajnijih dramskih pisaca XX stoljeća smatra se Nedžati Džumali.

Necati Cumalı (Nedžati Džumali)

Nedžati Džumali, pisac jasnih socijalističkih tendencija, od novije kritike ocijenjen i kao marksistički autor, rodio se u Florini (Grčka) 1921. godine. Kako je u to vrijeme turska vojska vodila rat za nezavisnost u kojem se borila protiv grčkih okupacionih snaga, došlo je do masovnog preseljenja stanovništva: Turaka u Tursku i Grka u Grčku. U tim seobama

je i porodica Nedžatija Džumalija preselila u Tursku i nastanila se u Urli u okolini Izmira, gdje je pisac završio osnovno obrazovanje. Srednju školu završio je u Izmiru, da bi na studij prava otišao u Ankaru. Radio je u Uredu za poljoprivrednu proizvodnju, a potom u Generalnoj direkciji za lijepe umjetnosti pri Ministarstvu obrazovanja. Radio je i kao advokat u Urli i Izmiru (1950-1957), a zatim kao ataše za štampu pri ambasadi u Parizu (1956-1959). Po povratku u domovinu urednik je na Radio-Istanbulu (1959-1963), a onda opet sa suprugom, koja je radila u diplomaciji, boravi u Parizu i Izraelu. Od 1970. do smrti 2001. godine živio je i radio u Istanbulu kao slobodni umjetnik.

Džumali se književno oglašava kao pjesnik u godinama Drugog svjetskog rata, a prva pjesma objavljena mu je još 1939. godine u časopisu *Urla Halkevi*. Nastavlja objavljivati poeziju u književnim časopisima *Varlık*, *Servet-i Fünûn – Uyanış*, *Yeni insanlık,* da bi 1943. godine objavio i prvu zbirku pjesama *Kızılçullu Yolu*. Nakon toga odlazi u vojsku, ali se razbolijeva od malarije i po otpustu iz vojske objavljuje zbirku pjesama *Harbe Gidenin Şarkıları* (Pjesme onoga koji ide u rat, 1945). Nakon toga se vraća u Ankaru i počinje redovnu suradnju u časopisima *Varlık*, *Ülkü* i *Ankara* te uređuje rubriku o umjetnosti u novinama *Ulus*. Istovremeno se oglašava i dalje pripovijetkama koje je počeo pisati pod utjecajem Sabahattina Alija, te tako svake sedmice objavljuje po jednu priču u novinama *Ulus*. Džumali je bio svestran književnik koji se okušao u poeziji, pripovijeci, romanu i drami.

U poeziji, koju karakterizira jednostavnost, izraza ističe se njegov lirizam, zbog čega će neki kritičari, poput Oktaja Rifata, reći da u njoj nema ničega drugoga osim osjećanja. Ipak, pored osjećanja tu su prisutne i socijalističke ideje kao i doza realističkoga pogleda na svijet. U ranim njegovim pjesmama prisutni su pejzaži provincijske sredine u kojoj je živio. Zanimljivo je da je, inače strog kritičar mladih turskih književnika, Nurullah Atač, u više navrata pisao pozitivne kritike o Džumalijevoj poeziji, a u poznim godinama, vraćajući se ponovo na ista djela, rekao da se njegove pjesme doimaju kao haiku poezija.

Sam Nedžati Džumali kaže za sebe da je angažirani pisac jer je, po njemu, društveno odgovoran umjetnik koji mora objasniti kako žive "obični" ljudi pokušavajući tako promijeniti nepravedno društveno uređenje. Nakon prvih zbirki pjesama pojavile su se i druge pod naslovima: *Mayıs*

Ayı notları (Bilješke mjesaca maja, 1947), *Güzel Aydınlık* (Lijepa svjetlost, 1951), *Denizin İlk Yükselişi* (Prva plima, 1954), *İmbatla Gelen* (1955), *Güneş Çizgisi* (Linija sunca, 1957), *Yağmurlu Deniz* (Kišovito more, 1968), *Başaklar Gebe* (Rodni klasovi, 1970), *Ceylan Ağıdı* (Džejlanina žalopojka, 1974), *Aç Güneş* (Otvori se Sunce, 1980), *Bozkırda Bır Atlı* (Konjanik na stepi, 1981) i *Yarasın Beyler* (1982).

Džumalijevo pripovjedaštvo je zbog izrazitog realizma u početku osporavano do te mjere da je, naprimjer, Attilâ İlhan napisao da Džumalijeve pripovijetke govore o događajima baš onako kako su se dogodili, te da tu nema umjetnosti. Ova se ocjena odnosi prije svega na njegovu zbirku priča *Yalnız Kadın* (Usamljena žena, 1954), dok se, prema ocjeni kritike, u drugoj i trećoj zbirci pripovjedaka *Değişik Gözle* (1956) i *Susuz yaz* (1962) oslobađa subjektivnog pripovijedanja i unosi više umjetničkog izričaja. U ostalim zbirkama priča u prvi plan stavlja život u provinciji, naglašavajući tegobe ljudske usamljenosti i melankolije. To su: *Ay Büyürken Uyuyamam* (Ne mogu spavati pri punom Mjesecu, 1969), *Makedonya 1900* (1976) i *Kente İnen Kaplanlar* (Pantere koje se spuštaju u grad, 1976).

I romani Nedžatija Džumalija, posebno njegova egejska trilogija, koja se sastoji od romana *Tütün Zamanı* (Vrijeme duhana, 1959), kasnije nazvanim *Zeliş*, *Yağmurlar ve Topraklar* (Kiše i zemlje, 1973) i *Acı Tütün* (Gorki duhan, 1974), u potpunosti su socijalni, pisani naturalističkim prosedeom. U prvom romanu govori se o ljubavi Džemala i Zeliš, dvoje mladih seljaka, proizvođača duhana iz zapadne Anadolije. Tu su prikazane njihove ljubavi, nade, te problemi vezani za obradu zemlje, prodaju proizvoda koji im ne donosi unosnu zaradu jer je duhan roba na koju država ima monopol.

Drame Nedžatija Džumalija sadrže historijsku notu, u njima se autor vraća u minula vremena. Džumali također često tematizira život žene u suvremenom turskom društvu, kao u drami *Mine* (1959) u kojoj je opisao nesretan život jedne žene iz anadolskog gradića, ili pak u drami *Nalınlar* (1962) gdje problematizira otmicu djevojke, te onoj pod naslovom *Boş Beşik* (Prazna bešika, 1949) koja govori o omalovažavanju žene koja ne može roditi muško dijete. Drama *Derya Gülü* (Morska ruža, 1963) govori o problemu zabranjene ljubavi jedne žene. Ove, kao i ostale drame Nedžatija Džumalija, imaju izrazitu socijalnu notu i definiraju ga kao angažiranog umjetnika.

Publicistika i izdavaštvo

Yaşar Nabi Nayır (Jašar Nabi Najir)

Pripovjedač i romanopisac, pokretač novina i izdavačke kuće "Varlık", Jašar Nabi Najır rodio se 1908. godine u Skoplju, gdje je započeo i osnovno školovanje. Međutim, nakon izbijanja Balkanskih ratova i povremenih putovanja njegove porodice u Istanbul, nastavio je školovanje u ovom gradu. Na kraju se cijela njegova porodica preselila u Istanbul 1924. godine. Tu se 1925. godine upisao u 7. razred gimnazije "Galatasaray", gdje je maturirao trgovinu i bankarstvo 1929. godine.

Jašar Nabi, koji je neko vrijeme radio u Centralnoj poljoprivrednoj banci (Ziraat Bankasi), bavio se i prevođenjem i pisanjem u novinama *Hakimiyet-i Milliye* od 1934. do 1940. Kasnije, od 1940. do 1943. radio je u odjelu za prevođenje u Ministarstvu narodnog obrazovanja, a 1933. godine počeo je izdavati časopis *Varlık*. Najır je također sam obavljao ukupnu izdavačku djelatnost osnovavši izdavačku kuću "Varlık" u kojoj je štampao knjige. Posebno je izdavao i časopis *Cep*.

Jašar Nabi umro je u Istanbulu 1981. godine, a dvije godine prije smrti dodijeljena mu je velika nagrada Ministarstva kulture za unapređivanje turskog kulturnog života, u turskom predsjedništvu Međunarodnog udruženja pisaca. Na prvu godišnjicu njegove smrti izašla je knjiga *Yaşar Nabi'ye Saygı* (Poštovanje prema Jašaru Nabiju).

Jašar Nabi počeo se baviti pisanjem u ranoj mladosti. Prve su mu pjesme objavljene uz podršku njegovog srednjoškolskog profesora Ahmeta Halita Jašaroğlua u listu *Çocuk Dünyası* (Dječji svijet). Poslije je Jašar Nabi Nayır, koji je objavljıvao u časopisima kao što su *Yeni Kitap*, *Hayat*, *Muhit Cığır*, *Ülkü*, zajedno s još šestericom prijatelja izdao antologiju poezije *Yedi Meşale*. Iz ove se suradnje uskoro rodio pokret "Yedi Meşaleciler". U kasnijim godinama ostavio je poeziju i bavio se pisanjem različitih književnih formi – priča, romana, kritika, igrokaza. Prevodio je djela Panaita Istratia i Balzaca.

Glavna pjesnička djela su mu zbirke: *Kahraman* (Junak, 1919), *Onar Mısra* (Po deset stihova, 1932), *Kahramanlar* (Junaci, 1970). Pored toga, napisao je romane: *Bir Kadın Söylüyor* (Žena govori, 1931), *Adem ve Havva*

(1932), kao i pripovijetke objavljene u zbirkama: *Bu da bir Hikâyesidir* (I ovo je jedna priča, 1935), *İnkılap Çocukları* (Djeca revolucije, 1933), *Köyün Namusu* (Čast sela, 1933), *Radyonofik Öyküler* (Radio-priče, 1989). Posebno su značajni njegovi članci i istraživački radovi: *Balkanlar ve Türklük* (Balkan i turkizam, 1936), *Edebiyatımızın Bugünkü Meseleri* (Današnji problemi naše književnosti, 1937), *Nereye Gidiyoruz* (Kamo idemo, 1948), *Yıllar Boyunca* (Godinama, 1959), *Atatürkcülük Nedir* (Šta je to ataturkizam, 1963), *Atatürk Yolu* (Ataturkov put, 1966), *Edebiyat Dünyamız* (Naš svijet književnosti, 1971), *Dost Mektupları* (Prijateljska pisma, 1972), *Değişen Dünyamız* (Naš svijet koji se mijenja, 1973), *Çağımıza Ters Düşenler* (Oni koji su došli u pogrešno vrijeme, 1975).

Jašar Nabi je u okviru ideja pokreta "Yedi Meşaleciler" insistirao na provjerenim književnim vrstama. Dosta rano okušao se i u kritikama i nastavio ih pisati do kraja života. Ne može se govoriti o kulturi u republikanskom periodu, a da se ne spomene Najır koji ju je obilježio, bilo kao pjesnik ili romanopisac, bilo kao kritičar ili teoretičar te konačno i kao izdavač. Dok je upravljao izdavačkom kućom i novinama, Jašar Nabi nije se mogao dovoljno posvetiti vlastitom pisanju. Od 1933. do danas, gdje god da se pojavio, uživao je poštovanje svih naraštaja pisaca. Sabri Esat iz pokreta "Yedi Meşale", proučavajući treće poglavlje njegove prve knjige, koja se odnosi na djelo *Kahramanlar*, kaže da on svojom fikcijom oslikava jednu ideologiju i da se kod njega mogu naći sve emocije jednog naroda, bol, ljubav, tuga, zahvalnost... Dok čitamo njegove pjesme, ne možemo izgubiti iz vida pjesnika koji oplakuje siromaštvo. Džemal Süreja, jedan od rijetkih pjesnika koji je proučavao Najırove pjesme iz posljednjeg perioda, kaže da teme njegovih pjesama ulaze u različita područja života, sa svim detaljima. Pjesme Jašar Nabija odlikuju se raznolikošću tema, te ih je teško tematski razvrstati – one govore o propalicama, kočijašima, rudarima, prosjacima, kovačima, ribarima i drugim jednostavnim ljudima iz naroda.

Jašar Nabi se 1949. godine vratio prozi. Poznato je da je bio pristalica Atatürka i da je igrao važnu ulogu u kulturnom životu Turske. Pogotovo je bio pristalica Atatürkovih načela u obrani državljanstva, laicizma, demokracije i osjećao se rastrgan između desnice i ljevice. Na raspravi povodom petnaestog rođendana Republike rekao je da je prošlost potpuno uništena i poražena zajedno sa svim svojim institucijama i neuspješnim

idejama. Sigurno je da knjige *Atatürkcülük Nedir* i *Atatürk Yolu* otvoreno pokazuju njegovu zrelost kao pisca. Jašar Nabi je zbog svojih ideja i aktivnosti u vezi s izdavačkim radom ostao žestok branitelj laicizma. On se nikad nije priklanjao socijalizmu, bilo književno, bilo politički, a sam je rekao da se njegovo viđenje književnosti odupire svakoj vrsti stranačkog opredjeljenja kao prolaznoj stvari, a jedino je snažna umjetnost govora.

Kritika u modernoj turskoj književnosti

Začetke kritike u turskoj književnosti možemo uočiti još u *tezkirama* klasične osmanske književnosti. S početkom "Tanzimata" kritika dobiva novu namjenu, formu i snagu. Već su Namik Kemal i Zija-paša jedan drugom uputili oštre primjedbe u povodu shvatanja nove uloge poezije u osmanskom društvu. U početku XX stoljeća časopis *Yeni Mecmua* odigrao je važnu ulogu u formiranju svijesti o ulozi književnosti u nacionalnom osvješćenju i emancipaciji. Važna prekretnica u razvoju književne kritike bila je knjiga Fuada Köprülüa *Türk Edebiyati Tarihi* (Historija turske književnosti, 1920) u kojoj ovaj istaknuti znanstvenik otkriva ulogu kritike u formiranju ukusa čitatelja. Ulogu kritičara u turskoj književnosti definirao je svestrani pisac, pjesnik, historičar i kritičar Ahmet Hamdi Tanpınar riječima da kritičar mora najprije biti umjetnik, znanstvenik, istraživač, književni historičar i kritičar. Ne mali doprinos razvoju kritike dao je i Suut Kemal Jetkin (1903-1980), istaknuti kritičar i esejista koji, slično Tanpınaru, ističući važnu ulogu kritičara u formiranju književnog ukusa, smatra da on mora biti široko obrazovan i posjedovati filozofske vizije. Po Nahidu Sırrıju Öriku (1895-1960) pisac romana mora imati punu slobodu pri odabiru teme, a talent je prevladavajuća karakteristika dobrog romanopisca.

Razvoju kritičke misli doprinio je Jašar Nabi Nayır (1908-1981), esejist, publicist i posebno zapažen kao izdavač, osnivač i vlasnik izdavačke kuće "Varlık". Ostali zapaženi književni kritičari su Mehmet Kaplan (1915-1986), Orhan Burian (1914-1953), Tahir Alangu (1916-1973), Adnan Benk (1922--1998). No, bez ikakve sumnje, Nurullah Atač bio je vodeći turski književni kritičar prve polovine XX stoljeća.

Nurullah Atač

Kritičar, esejist i lingvist, Atač Nurullah rodio se u Istanbulu 1898. godine. Pohađao je srednju školu "Galatasaray", gdje je upoznao Burhana Asafa i Vedata Nedima, koji će kasnije i sami postati književnici. Malo prije početka Prvog svjetskog rata odlazi, po očevoj želji, u Švicarsku da bi upotpunio obrazovanje. U periodu boravka u Ženevi, dok je usavršio znanje francuskog jezika, zainteresirao se za teatar, te čak igrao ulogu ribara u *Hamletu* koju su postavili njegovi prijatelji. Ljubav prema teatru, prisutna još od djetinjstva, bila je glavni razlog i poticaj za njegovo kasnije pisanje dramske kritike. Atač napušta školu u Ženevi i počinje neovisno studirati, ali nakon što mu umre otac i prestane dobivati novac, a s obzirom na to da nije našao posao u Švicarskoj, vraća se u Istanbul i neko vrijeme prati predavanja iz književnosti na istanbulskom univerzitetu "Darülfünunu". S posljednjim ispitom postaje profesor francuskog jezika.

Od 1921. do 1925. godine radi kao profesor u srednjim školama "Nišantaši", "Vefa Sultanisi", "Istanbul Sultanisi" te u školama u Üsküdaru i Adani.

Nakratko radi i kao prevoditelj u Ministarstvu trgovine, pa se ponovo vraća u srednje škole u Istanbulu i Ankari. Posljednje godine rada provodi u uredu predsjednika Republike kao prevoditelj, do 1952. godine, kada je umirovljen.

Iduće godine, a nakon smrti supruge, zdravstveno mu se stanje pogoršalo. Umire 1957. godine u pedesetdevetoj godini života.

Njegova djela sastoje se od zbirki eseja i književnih kritika: *Günlerin Getirdiği* (Ono što donose dani, 1946), *Sözden Söze* (Od riječi do riječi, 1952), *Karalama Defteri* (Notes za pribilješke, 1952), *Ararken* (Tražeći, 1954), *Diyelim* (Recimo, 1954), *Söz Arasindan* (Između riječi, 1957), *Okuruma Mektuplar* (Pisma mome čitatelju, 1958), *Prospero ile Caliban* (Prosper i Džalibana, 1961) itd., te prijevoda, među kojima se ističu djela grčkih klasika prevedena s francuskog, te Stendhala i Simenona.

Atač kao kritičar

Treba napraviti razliku između Atačevih eseja i kritike, koja je snažno utjecala na pisce, naročito u razdoblju između 1940. i 1955. godine. Atač je i sam rekao da, ako danas postoji priča, legenda, mit pod imenom Atač,

sačuvali su je mladi pisci i pjesnici. Ako ga se boje, to nije njegova krivnja jer ništa nije napravio da ih zastraši, već su se oni uplašili sebe samih, svoje nerazboritosti i nerazumijevanja. Smatrao je da kritičar može zavoljeti samo ona djela koja imaju stvarnu vrijednost. Tako je i Orhana Velija uključio u dobre pisce, odnosno okvalificirao ga kao pisaca sa stvarnom vrijednošću. Istu stvar učinio je i za Turguta Uyara, koji je kasnije postao jedan od najboljih pjesnika turske moderne poezije. Očita je njegova subjektivnost, osobni afinitet kod kritiziranja. Asim Bezirdži kaže da Atač na kritiku gleda kao na umjetnost, nastojeći postati esejist i moralist. Uzore je tražio u Montaigneu, La Bruyèreu i Hazlittu, te je ukazivao na to da je kritičar samo čitatelj koji čuva u sebi impresije, osjećaje i o tome govori. Vjeruje da je kritika atraktivnija ako je i pjesnik ambiciozniji i ako djelo posjeduje individualnost. Prema mišljenju kasnijih historičara književnosti, postoje dva perioda Atačeve kritike: prvi, period ličnih impresija, i drugi, u kojem se okreće objektivnosti.

Impresionistički period

U ovom periodu Atača vidimo kao kritičara koji nikada nije podržavao tradicionalizam, zauzevši stav propitivača, a ponekad i satiričara prošlih vrijednosti. On ne vjeruje u neutralnost i objektivnost te kaže da u povijesti književnosti nijedne države ne postoji kritika koja je bila ocijenjena prema nepogrešivim kriterijima. Znanost zvana kritika ne postoji. Misao i znanost su dva koncepta koja se ne mogu međusobno uskladiti. Kritičar ima svoj osobni ukus i mišljenje, pa ne postoji mogućnost da bude potpuno neutralan. Atač je svoje shvaćanje kritike i vlastito ponašanje definirao u tekstu *Otvoreno pismo*, objavljenom u časopisu *Ulus* 1944. godine, gdje kaže da je potraga za kontradikcijom u njegovim riječima uzaludna jer on ne govori ništa u što nije siguran. Danas može misliti jedno a sutra drugo, te ne može vjerovati da postoji samo jedna istina. Osnovne dvije karakteristike njegove kritike ovog perioda su nedosljednost i subjektivnost.

Nedosljednost se očituje u tome da Atač vrlo brzo mijenja mišljenja. Naprimjer, za turski prijevod Alain-Fournierovog romana *Bezimena vila* napisao je u novinama *Cumhuriyet* da ga je preveo sam na turski jezik, zato što je to knjiga koju voli. Ali kasnije, u časopisu *Günce*, piše kako je

Bezimena vila među najčitanijim romanima koje je preveo, ali da ga ne voli i nikada ga u potpunosti nije volio. Jer to je osjećajan, pjesnički roman, sve u svemu, običan.

Subjektivnost se pak uočava kada kritizira pjesme Fazıla Hüsnüa Dağlardža i opisuje njegov književni jezik kao novitet. Iznosi zanimljiva opažanja, ali ne daje objašnjenja niti primjere koji bi poduprli njegovu interpretaciju. Ne pokazuje potrebu da objasni o kakvim se to novinama u jeziku radi. Tako je za Lorcu napisao da je pročitao neke njegove pjesme prevedene na francuski i turski jezik, ali ga se nisu dojmile. Jer, kako je i prijevod pjesme nerazumljiv, teško je mogao razumjeti Lorcinu pjesmu a da ne nauči i španjolski jezik.

Period: prema objektivnosti

Promjena u Atačevim stavovima primjećuje se nakon pedesetih godina, što i nije tako nevjerojatno znajući da je to bio dinamičan period u kojem je društvo pretrpjelo socijalno-ekonomsku i socijalno-kulturnu transformaciju, te se riješilo tradicionalnih vrijednosti. Atač je shvatio da će taj proces promjene proizvesti nove vrijednosti i nove tehnike, te izroditi i različite literarne tendencije. Osjetio je da će subjektivna kritika ostati bespomoćna i nedostatna spram novih književnih djela. Također je zapazio da kritika prelazi u stanje višeg jezika, pa da više nije moguće samo napisati: "ovo mi se sviđa, a ono mi se ne sviđa", a da ne obrazloži zašto.

Osjetio je potrebu proširiti područje djelovanja i shvaćanja kritičara, te kaže kako je potrebno da kritičar ponekad bude i povjesničar, da pronalazi suprotnosti umjetničkim djelima, razjašnjava umjetnička djela s vremenom i vrijeme umjetničkim djelima. Treba istražiti gdje, kada, pod kojim uvjetima je nastalo umjetničko djelo, a odgovori se nalaze u njemu samom.

Atač kao esejist

U Atačevom pisanju primjećuje se i esejistički pristup. Njegova djela otkrivaju karakteristike istraživača i mislioca, jer on u svojim esejima uvlači i čitatelja u vlastiti misaoni proces. U tim tekstovima primjetni su skeptičnost i kontradikcija, ali i posebne, kreativne ideje.

U djelu *Günce I* i *II* možemo primijetiti njegov istraživački duh u procesu nastanka eseja, dok se u *Okuruma Mektuplar* bavi pitanjima života i smrti, zdravlja i bolesti, sreće i nesreće. Njegov tekst *Prospero ile Caliban* izazvao je raspravu pedesetih godina prošlog stoljeća i postavio pitanje je li Atač postao socijalist, realist. Atač, koji prema riječima Fethi Nadžija nije bio omiljen u društvu, bio je putokaz u kulturi i suprotstavljao se upotrebi književnosti i umjetnosti za političke ciljeve. Ipak, ostao je vezan za vrijednosti buržoazije, te je vjerovao da će moći analizirati buržoaziju u okviru humanističkih vrijednosti koje je usvojila. On nije komunist, dapače istupa protiv komunizma, ali se zalaže za socijalizam u demokraciji.

Atač kao lingvist

Nakon 1950. godine Atačeva glavna preokupacija postaje pisanje na turskom jeziku. Selektirao je strane riječi, posebno osmanske i arapske, te stvarao nove, riskirajući prezir i kritiku čitalačke publike. Tražio je sinonime za strane riječi, a kako mu nije bilo stalo do javnog mišljenja, nije se ustručavao najneobičnijih prijedloga i pretjeranosti. Riječi poput *özdevingen* (automobil), *öylek* (vrijeme), *tilcik* (riječ), *asi* (greška), koje je predlagao, nikada nisu prihvaćene. Međutim, zahvaljujući Ataču turski jezik je pročišćen, a pisci i pjesnici razvili su svijest o jeziku. Između ostalog, unijevši inverziju rečenice u turski, oživio je književni jezik. Upravo zahvaljujući njemu inverzna rečenica postala je vrlo prisutna u književnom jeziku i jedna od glavnih tema za diskusiju među lingvistima. Da nije bilo Atača i njegove borbe, možda današnji turski jezik filozofije i znanosti ne bi bio tako čist i precizan.

Selektivna bibliografija

Aktaş, Şerif, *Yenileşme Dönemi Türk Şiiri Antolojisi*, Akçağ, Ankara, 1996, pp. 624.

Andrews, Walter G., *Şiirin Sesi Toplumun Şarkısı,* İletişim Yayınları, 2. Baskı, Istanbul, 2001, pp. 240.

Arat, Reşit Rahmeti, *Eski Türk Şiiri*, Turk Tarih Kurumu, Ankara, 1965, pp. 506.

Autobiografija Osman-age Temišvarskog, Preveo i priredio Ekrem Čaušević, Srednja Europa, Zagreb, 2004, pp. 147.

Ayan, Hüseyin, *Cevrî – Hayatı, Edebî Kişiliği, Eserleri ve Divanının Tenkidli Metni*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum, 1981, 470 pp.

Aymutlu, Ahmed, *Süleyman Çelebi ve Mevlid-i Şerif,* Milli Eğitim Bakanlığı, Istanbul, 1995, pp. 242.

Banarlı, Nihad Sâmi, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi I-II*, Milli Eğitim Basımevi, Istanbul, 1971. I – 634 pp., II – 641-1369 pp.

Bekiroğlu, Nazan, *Halide Edip Adıvar*, Şûle Yayınları, Istanbul, 1999. pp. 183.

Berkes, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma,* Türkiye İş Bankası, Istanbul, 1978.

Bombaci, Alessio, *Histoire de la littérature turque,* Traduite par I. Melikoff, Librairie C. Klincksiek, Paris, 1968, 434. pp.

Cem Sultan'ın Türkçe Divan'ı, Haz. Halil Ersoylu, Türk Dil Kurumu, Ankara, 1989, pp. 356 + faksimili.

Çavuşoğlu Mehmed, "Divan Şiiri", *Türk Dili – Türk Şiiri Özel Sayısı, II* (Divan Şiiri) C. LII, S. 415, 416, 417, Türk Dil Kurumu, Ankara, 1986, str. 1-16.

Dede Korkut's Buch, Das Natinalepos des Oghusen, Aus dem oghusischen Türkisch von H. Achmed Schmiede, Hückelhoven, 1995, pp. 271.

Deniz, Ertuğ, "Kendi Kaleminden Şemsedin Sami Bey", *Bal-tam Türklük Bilgisi*, Prizren, 2010, 87-95 pp.

Doğan, Mehmet H., "Peyami Safa'nın Iki Romanı", *Türk Dili – Türk Romanında Kurtuluş Savaşı Özel Sayısı*, Ankara, 1976, 57-68 pp.

Dursun, Tarik K., *Reci joj da je volim*, Prev. Mirjana Teodosijević, Jedinstvo, Priština, 1988, 187 pp.

Đukanović, Marija, Đinđić, Slavoljub, *Primeri turske proze,* Naučna knjiga, Beograd, 1969, pp. 147.

Elçin, Şükrü, *Halk Edebiyatına Giriş*, 7. Baski, Akçağ, Ankara, 2001, pp. 763.

Ercilasun, Bilge, *Yeni Türk Edebiyatı Üzerine Incelemeler, I,* Akçağ, Ankara, 1997, pp. 473.

Ercilasun, Bilge, *Yeni Türk Edebiyatı Üzerine Incelemeler, II,* Akçağ, Ankara, 1997, 475- 842 p.

Erol, Erdoğan, *Sükkerî Hayatı, Edebî Kişiliği ve Divanı*, Atatürk Kültür Merkezi, Ankara, 1994, 300 pp.

Genç Kalemler Dergisi, Haz. Ismail Parlatir, Nurullah Çetin, Türk Dil Kurumu, Ankara, 1999, pp. 577.

Gibb, E. Y. W, *A History of Ottoman Poetry,* Reprinted, Norfolk, 1984, Volume I – 454 pp., II – 405 pp., III – 381 pp., IV – 364 pp., V – 250 pp.

Gölpınarlı, Abdülbaki, *Tasavvuftan Dilimize geçen Deyimler ve Atasözleri*, İnkilap, Istanbul, 2004, 384 pp.

Gündüz, Osman, *Meşrutiyet Romanında Yapı ve Tema*, Milli Eğitim Bakanlığı, Istanbul, 1997, I – 504 pp., II p. 505 – 1082.

Güray, Sevim, *Ahmet Vefik Paşa,* Türk Dil Kurumu, Ankara, s.a. pp. 164.

Gürgendereli, Müberra, *Hasan Ziyâ'î Hayatı – Eserleri – Sanatı ve Divanı* (Inceleme – Metin), T.C. Kültür Bakanlığı, Ankara, 2002, 395 pp.

Işık, İhsan, *Türkiye Yazarlar Ansikopledisi*, Ankara, 2001, 1094 pp.

İsen, Mustafa, Kurnaz, Cemal, *Şeyhî Divanı,* Akçağ, Ankara, 1990, pp. 297 + faksimili Divana.

İsen, Mustafa, *Acıyı Bal Eylemek: Türk edebiyatında Mersiye*, Akçağ, Ankara, 1994, pp. 670.

Kabaklı, Ahmet, *Türk Edebiyatı I-V*, Türk Edebiyat Vakfı, Istanbul, 1994, I – 630 pp., II – 902 pp., III – 771 pp., IV – 806 pp., V – 1024 pp.

Kahraman, Âlim, *Yahya Kemal Beyatlı,* Şûle Yayınları, Istanbul, 1998. pp. 144.

Kalkışım, Muhsin, *Şeyh Gâlib Dîvânı,* Akçağ, Ankara, 1994., pp. 461 + faksimili Divana.

Kaya, Bayram Ali, *Neşâtî,* Şule Yayınları, Istanbul, 1998, pp. 175.

Kerman, Zeynep, *Yeni Türk Edebiyatı İncelemeleri*, Akçağ, Ankara, 1998, pp. 522.

Keskinkılıç, Esra, *Sultan II. Osman,* Şûle Yayınları, Istanbul, 1999. pp. 184.

Khourchid, Said, *La langue de Yunus Emre – Contribution a l Histoire du Turc Pre-Ottoman*, Ministere de la culture, Ankara, 1991, pp. 578.

Kırımlı, Bilal, *Âsaf Hâlet Çelebi,* Şule Yayınları, Istanbul, 2000, pp. 183.

Köprülü, M. Fuad, *Türk Edebiyatı Tarihi*, 3. Basım, Ötüken Neşriyat, Istanbul, 1981, 437. pp.

Küçük, Murat, "Nevzat Gözaydın", *Türk Dili Özel Sayı*, Nisan 2010, Ankara, 2010, p. 925- 932.

Küçük, Sabahattin, *Bâkî Dîvânı – Tenkitli Basim,* Türk Dil Kurumu, Ankara, 1994, pp. 472.

Levend, Agâh Sırrı, *Divan Edebiyati: kelimeler, remizler, mazmunlar ve mefhumlar*, Istanbul, 1943. (2. bas.)

Levend, Agâh Sırrı, *Türk Edebiyatı Tarihi, I cilt: Edebiyat Tarihimizin Başlıca Sorunları – Edebiyat Tarihçesi Gözü ile Edebi Eserlerimiz – Arap ve Fars Edebiyatları – Edebiyat Tarihimizin Kaynakları,* 4. Baski, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1998, 666 pp.

Levend, Agâh Sırrı *Şemseddin Sami*, Can Yayınları, İstanbul, 2010.

Mevlânâ, Mesnevî-i Şerîf I-VI, Haz. Amil Çelebioğlu, Milli Eğitim Bakanlığı, Istanbul, 2000, I c. pp. 945, II c. pp. 815, III c. pp. 897, IV c pp. 727, V c pp. 819, VI c. pp 927.

Mustafa Rešid, *Bujukderska Venera,* S turskog preveo: Hasan Fehmi Nametak, Mostar, 1898, pp. 27.

Nametak, Fehim, "O savremenoj turskoj pripovijesti", u: *Mogućnosti 10-11-12*, Split, 1985, 1055-1062.p.

Necatigil, Behçet, *Edebiyatımızda Eserler Sözlüğü,* Varlık Yayınları, Istanbul, 1971, 367 pp.

Oktay Ahmet, *Cumhuriyet Dönemi Edebiyatı 1923–1950*, Kültur Bakanlığı, Ankara, 1993, pp. 1300.

Pala, Iskender, *Kronolojik Divan Şüri Antolojisi – Divanü d- Devâvîn*, Akçağ, Ankara, 1995. pp. 439.

Pekolcay, Necla, *Islâmî Türk Edebiyatı*, Kitabevi, Istanbul, 1996, pp. 528 + 136 faksimila.

Peyami Safa, *Le Fauteuil de Madmoiselle Noraliya,* Traduit par Sema Çiğdemoğlu, Ministere turc de la culture, Ankara, 1996, pp. 438.

Rajković, Ljubinka, *Turski pesnici i pripovedači kod Srba i Hrvata,* Filološki fakultet Beogradskog univerziteta, Beograd, 1968, pp.157.

Said Halim-paşa, *Buhranlarımız ve Son Eserleri*, Haz. Ertuğrul Düzdağ. İz Yayıncılık, Istanbul, 1993, pp. 335.

Sakaoğlu, Saim, "Halk Edebiyatı", *Türk Dili Özel Sayı*, Nisan 2010, Ankara, 2010, p. 895- 914.

Saraç, M., Yekta Ali, *Şeyhülislâm Kemalpaşazâde,* Şûle Yayınları, Istanbul, 1999, pp. 143.

Taşçıoğlu, Yılmaz, *Abdülhak Hamid Tarhan,* Şûle Yayınları, Istanbul, 1999, pp. 168.

Tekin, Arslan, *Edebiyatımızda İsimler ve Terimler*, Ötüken, Istanbul, 1995, 668 pp.

Teodosijević, Mirjana, *Jezik Fazila Husnija Daglardže s osvrtom na pokret jezičkog purizma u Turskoj*, Filološki fakultet, Beograd, 1995. pp. 222.

Timurtaş, Faruk K. *Şeyhînin Hüsrev ü Şîrin*, Edebiyat Fakültesi, Istanbul, 1963, pp. 272.

Timurtaş, Faruk. K., *Şeyhî'nin Harnâmesi*, Istanbul, 1972.

Tural, Şecaettin, *Şemsetüin Sami*, Şûle Yayınları, Istanbul, 1999, pp. 151.

Türk Edebiyatı Tarihi I –IV, Genel Editör: Talat Sait Halman, Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2. Baskı, Ankara, 2007, I – 705 pp., II – 721 pp., III – 467 pp., IV – 758 pp.

Uludağ, Süleyman, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Kabalcı Yayınevi, Istanbul, 2001, 390 pp.

Uyguner, Muzaffer, "Küçük Ağa'nın İnsanları", *Türk Dili – Türk Romanında Kurtuluş Savaşı Özel Sayısı*, Ankara, 1976, 85-93 p.

Vuslati Ali Bey, *Gaza-name-i Çehrin,* Haz. Mustafa Isen – Ismail Hakkı Aksoyak, Atatürk Kültür Merkezi, Ankara, 2003, pp. 321.

Yazıcı, Nevin, *Osmanlılık Fikri ve Genç Osmanlılar Cemiyeti*, T.C. Kültür Bakanlığı, Ankara, 2002, pp. 205.

Yunus Emre Güldeste, Haz. Sevgi Gökdemir – Ayvaz Gökdemir, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1996, pp. 217.

Imenski registar

Abasidi, v. Abasije (Abasidi), dinastija
Abasije (Abasidi), dinastija 23, 26, 29, 60, 72, 83, 121, 142
Abasıyanık, Mehmet Faik 439
Abasıyanık, Sait Faik 439-444
Abbas Safevi 227
Abdal Čelebi 292
Abdal Musa, šejh 159, 177
Abduhak Hamid 404
Abdulah, princ 227
Abdülaziz, sultan 341
Abdulhalim Arvasi 418
Abdulhamid I 306
Abdulhamid II 342, 349, 357, 363, 365, 369, 371, 372, 382, 385, 417
Abdulkadir Gejlani 254, 310
Abdul-Kerim Satuk Buğra-han 37, 38, 52, 232
Abdullah Battal 316
Abdullah bin Ešref bin Mehmed, v. Eşrefoğlu (Ešrefoğlu) Rumi
Abdullah bin Fazlušah Širazi 98
Abdullah bin Mehmed bin Ali Nasrullahi 136
Abdullah Dževdet 371, 372
Abdullah Ensari 233
Abdullah Kešani 98
Abdullatif-paša 340
Abdullatif, v. Latifi
Abdülmedžid (Abdal), pjesnik 127, 132
Abdulmedžid I 336, 337
Abdurahman Džami 33
Abdurefik Ahmet Nuri 391
Abdurrahim Karahisari 229
Abdurrezak Samarkandi Harizmi 109
Abu al-A'la al-Ma'arri 27
Abu al-Atahijj 27
Abu Hayyan, v. Esiruddin Muhammed bin Yusuf Garnati (Abu Hayyan)
Abu Hišam 254
Abu'l Gazi Bahadur-han 104, 117
Abu'l-Hasan el-Bakri 209
Abu Mensur ibn Abdurrezak Tusi 29
Abu Muejjed Belhi 29
Abu Nuvas 26, 27
Abu Said Bahadir-han 98
Abu Tammâm 27
Adem, a.s. 213
Adila, princeza, pjesnikinja 311, 312
Adivar, Adnan 382, 383
Adivar, Halide Edip 360, 373, 382-386, 390, 462, 465
Adımoğlu Kemaluddin 76
Adni, v. Mahmud-paša, veliki vezir
Adžem 244
al-Afrasiyab (Afrasijab), v. Karahanidi, dinastija
Aga-efendi 336
Agajan 324
Ağaoğlu, Adalet 479
Ağaoğlu Ahmed 370
Agehî 247
Agrires, v. Alp Ariz
Ahdi 250, 272
Ahfeš 169
Ahfeš-efendi 282

Ahi Čelebi, v. Atâi
Ahmed 39
Ahmed Aški, v. Ašik-paša-zade
Ahmed Bidžan (Jazidžioğlu), v. Bîcan Yazicioğlu
Ahmed bin Abdussamed 58
Ahmed bin Ebi Yezid al-Sarayi 144
Ahmed bin Hasan Mejmendi 57
Ahmed bin Mehmed et-Tusi el-Kani 71
Ahmed Dâi 197, 198, 216, 225
Ahmed Edib 49, 53
Ahmed Fakih 149-153, 177, 321
Ahmed Gazi, v. Melik Danišmend Ahmed Gazi
Ahmed Gülšehri, v. Gülšehri
Ahmed Hatem Bjelopoljak (Akovalı-zade) 301, 302
Ahmed I 288
Ahmed ibn Muhamed Jugnaki, v. Edib Ahmed
Ahmed ibn Muhammed Ebu Bekr-han Zundžani 29
Ahmed II 296
Ahmed III 297, 298, 302, 307, 332, 333
Ahmedi, v. Tadžuddin bin Ibrahim Ahmedi
Ahmed Muršidî 309
Ahmed Nedîm, v. Nedîm
Ahmedoğlu Šükrüllah 204
Ahmed-paša 207, 221, 223, 259, 261
Ahmed-paša (iz Burse) 197, 225-228
Ahmed Refik 298
Ahmed Ridvan 257
Ahmed Rumi 222
Ahmed Sarban 275
Ahmed Yesevi (Jesevi), v. Yesevi (Jesevi), Ahmed
Ahmerof, Aynudin 124
Ahmet Cevdet Paşa (Ahmet Dževdet-paša) 355, 364
Ahmet-efendi 356
Ahmet Emin Jalaman 373
Ahmet Haşim (Ahmet Hašim) 359, 365-367, 379, 414, 426, 433
Ahmet Hikmet, v. Müftüoğlu, Ahmet Hikmet
Ahmet Ihsan 364
Ahmet Mithat-efendi 334, 335, 348-350, 353, 361, 367, 397, 466
Ahmet Muhip Dıranas 432
Ahmet Rasim 367, 396, 476
Ahmet Rešid 359
Ahmet Vefik-paša 334, 351, 352
al-Ahtal 26
Ajas-paša, veliki vezir 243
Ajni Ali-efendi 281
Ajni Bedreddin 300
Ajša Hatun 54
Ajše Hubba, pjesnikinja 311
Ajše, v. Hubbi Hatun
Akagündüz, Hüseyin Enis Avni 400
Akčuraoğlu Jusuf 370
Akhisarlı Abdullah Rahmi-bey 387
Akın, Gülten 435, 437
Akkoyunlu, dinastija 224, 237, 244, 322
Akšemseddin 229, 316
Akšemseddin-zade Hamdi 229, 268
Akutagawa, Ryûnosuke 454
Alain-Fournier 486
Alangu, Tahir 462, 484
Alauddin Ali, v. Sâbit Užičanin
Alauddin Ata Melik ibn Behauddin 59, 96, 97
Alauddin III 162
Alauddin Keykubad III 72, 191
Alauddin Muhammed 83
Aleksandar Veliki 14, 15, 28, 87, 92, 190, 192
Aleksandar VI, v. Bordžija, Rodrigo
Aleksij, bizantski car 67
al-Farazdaq 26

al-Ğahiz (Džahiz) 27
Algu 106
Ali-bey 334, 354
Ali Canip (Džanip) 298, 360, 372, 377, 378
Ali Čelebi 250, 269
Ali Ekber Hatâji 272
Ali Ekrem Bolayır, v. Bolayır, Ali Ekrem
Ali, Filiz 446
Âlî, historičar 266, 272, 319
Ali (iz Erdebila), šejh 215
Alija, r.a. (Ali ibn Ebi Talib) 31, 54, 74, 82-84, 120, 131, 150, 186, 310, 321
Ali Kušču 222, 236
Ali-paša 261, 336
Ali-paša, Čorlulu 229
Ali-paša Rizvanbegović 357
Ali-paša, veliki vezir 332, 341, 344, 345
Ali, pjesnik 102
Ali, Sabahattin 444-446, 449, 480
Ali Šîr Nevaî 34, 46, 49, 105, 119, 204, 218, 226, 237-239, 243-245, 248, 251, 256, 257, 268, 272, 301
Ali Suavi 356, 357, 372
al-Kasai 27
al-Mutanabbî 27
Alp Ariz 13
Alp Arslan 8, 61, 62, 65
Alp Er Tunga 11, 13, 14
Alp Tigin 57
Altun Boğa Beg, princ 147
Altun-han 104
Amil Čelebioğlu 210
Anadolski Džami, v. Lami'i
Anday, Melih Cevdet (Andaj, Melih Dževdet) 433, 434
Ani Fatma, pjesnikinja 311
Anka (iz Širaza) 244
Ankaralı Bayram-zade Hadži Zekerijja--efendi 285
Arat, Reşit (Rešit) Rahmeti 17
Argun 93
Arif 267
Arif Ali 319
Arif Hikmet-beg Rizvanbegović Stočević, v. Hersekli Arif Hikmet-beg
Armutlu 275
Arši 265
Arslan-baba 54
Arslan-han 88
Arslan-han Bazir 37, 39
Arslan Ilig Nasir bin Ali 36
Asaf Hâlet Çelebi (Čelebi) 420
Asafi 269
Asdževedi 10
Ašik Čelebi 229, 265, 267, 272
Ašik Kerem 328
Ašik Omer 327
Aşik Paşa (Ašik-paša) 72, 176, 177, 206, 209, 230, 234, 235
Ašik-paša-zade 234
Asim 239
Asker 268
Aškî 247
Assar 265
Atâ 265, 268
Atabeji, dinastija 62
Atač, Nurullah 431, 480, 484-488
Atâi 221, 224, 225, 229, 233
Atalaj 41
Atasü, Erendiz 465, 469-471
Atatürk, Kemal 368, 374, 383, 391, 446, 470, 483
Atayî 301
Atay, Oğuz 472, 473, 476
Atila 7
Atsız, Nihat 234
Atsız, Hüseyin Nihal 461
Atsız, sin Kutbuddinov 83
Attâr 30, 33, 76, 130, 131, 136, 164, 175, 178-180, 189, 190, 209, 217, 233, 268, 310, 328, 329

Avni, v. Mehmed Fatih
Aydemir, Şevket Süreyya (Ajdemir, Ševket Sürejja) 390
Aydınoğlu Mehmed-bey 165
Aydınoğulları, dinastija 165, 230
Ay-han 15
Ay Kağan 18
Ayni (Ajni), historičar 40, 178
Ayvaz 324
Ayvazoğlu (Ajvazoğlu), Ilham 408
Ayvazoğlu, Beşir (Ajvazoğlu, Bešir) 408
Azmi 269
Azudüddevle Jusuf 57

Baba Ali Mest 250
Baba Ilyas 176
Baba Ishak 70
Baba Islam 117
Baba Tüklas 141
Babinger, Franz 235
Baburidi, dinastija 245
Babur Šah 105
Bahadiroğlu, Yavuz 462
Bahari 231
Baha Tevfik 387
Bahši 275
Bajazid Bistami 32
Bajazid, pjesnik, v. Cemali (Džemali)
Bajazit I 112, 164, 185, 186, 189, 195, 198, 207, 208, 217, 230, 286
Bajazit II 213, 216, 224-228, 230-237, 241, 248, 249, 263, 266
Bajdžu Nojim 68
Bajram-paša 289
Baki 225, 228, 242, 243, 245, 246, 249, 254, 258-262, 265, 268, 270, 285-290, 295, 301, 307, 367, 415
Bali-efendi 268
Baltacı Mehmed-paša 293
Balzac, Honoré de 362, 392, 482
Banarlı, Nihad Sâmi 407
Bang, Willy 17, 126
Barčini Mahmud bin Mehmed 165
Barrès, Maurice 404
Bartold, Vasili (Wilhelm Barthold) 51, 101, 102, 130
Bašeskija, v. Mula Mustafa Bašeskija
Basiri 245
Batu-han 90, 109, 110
Baudelaire, Charles 360, 413, 414
Bayazıt, Erdem 414, 418, 419
Baybars, sultan 317
Bayburtlu Zihni 327
Baytaš, v. Musa bin Abdulkerim
Bayti 235
Bedreddin, šejh 427
Bedreddin Simavi 268
Beethoven, Ludwig van 412
Behauddin Veled, v. Muhammed Behauddin Veled
Behramoğlu, Ataol 456, 457
Bejbers, sultan 110
Bejhan, princeza 304
Bejleki 100
Belge, Burhan Asaf 390, 485
Belig 301, 302
Benakiti 96
Benfey, Theodor 94
Benk, Adnan 484
Benli-hanım 325
Berke Fakih, v. Berke ibn Berakiz ibn Kanduda
Berke-han 110, 111, 124
Berke ibn Berakiz ibn Kanduda 146-148
Berkes, Niyazi (Nijazi) 376
Berkuk, sultan 144
Bernhard, Claude 397
Bešir Fuad 397
Beyati 235
Beydavi 300
Beyheki 58

Beylik (Bejlik) 145
Bezdži-zade Muhjiddin Muhammed (Muhji) 158
Bezirdži, Asim 486
Bezmi 268
Bîcan Yazicioğlu (Ahmed Bîdžan Jazidžioğlu) 210-214
Bidari 244
Bihzad, minijaturist 204
Bilge-hakan 22
Bilge Kağan, v. Bilge-hakan
Bilge Kül Kadir-han 37
el-Biruni Harizmi 83, 122
Blau, Otto 126
Blok, Aleksander 428
Bolayır, Ali Ekrem 415
Bölükbašı, Riza Tevfik 327
Bordžija, Rodrigo 228
Borges, Jorge Luis 476
Bosquet, Alain 454
Bourget, Paul 387
Božiji Poslanik, v. Muhammed, a.s.
Brecht, Bertolt 428
Brockelmann, Carl 102, 190
Buhari, šejh 263
el-Bulgazi Bahadir-han 352
Burhan 63
Burhaneddin, v. Kadi Burhaneddin Ebu Nasr bin Mesud
Burhanoğlu Kadı Nasir (Rabguzi ili Rubguzi) 114
Burhan'š-Šeri Ubeydullah al-Mahbubi 210
Burhanuddin Ruknuddin, sultan 64
Burian, Orhan 484

Cahit Sıtkı Tarancı (Džahit Sıtkı Tarandži) 429, 432
Calvino, Italo 476
Camuga (Džamuga) 88
Canbay 141
Cellarius, Andreas 333
Cemali (Džemali) 223, 224
Cem Sultan (Džem Sultan) 225, 227, 228, 235, 320
Cenab Şehabeddin (Dženab Šehabeddin) 406
Celaledin (Dželaledin) Harizm-šah 90
Charles VIII 228
Chateauneuf, v. Rešid-bey
Chodzko, Aleksander 324
Corneille, Pierre 346, 368
Courteille, Pavet de 136
Cüveyni (Džuvejni), v. Alauddin Ata Melik ibn Behauddin

Čagataj 90-92, 96, 106, 139
Čagataji (dinastija) 105-112, 116, 133, 135, 203
Čağlar, Behčet Kemal 432
Čagri 8
Čamlıbel, Faruk Nazif 327
Čapar 106
Čavušoğlu 278
Čelebi Arif 165
Čelebi Husameddin 77, 152
Čelebi Mehmed, v. Mehmed I
Čelebi Sultan Mehmed, v. Mehmed I
Češmî-zade Mehmed 298
Čirpan 275
Čura-Batur 142

Ćatović, Alena 6

Dadaloğlu 327
Dağlarca (Dağlardža), Fazıl Hüsnü 429-431, 487
Dâi, v. Ahmed Dâi
Dakiki 10, 29
Damad Ali-paša 299, 300
Damad Ibrahim-paša 296, 297, 299, 300

Danišmend Gazi 74, 321
Darir (iz Erzuruma) 167
Daudet, Alphonse 351, 362, 387, 392
Davids, Lumley 135
Davud Fatin 240
Davud-i Halveti 268
Dede Efendi 157
Dede Korkut 66, 67, 74, 105, 116, 321, 322, 420
Dehhani 186
Deli Birader, v. Gazâli
Deli Hoylu 325
Deli Lutfi 235, 236, 268, 307
Demirdžioğlu 325
Demirtaš-paša-zade Umur-bey 205, 206, 234
Deniz-han 15
Deny, Jean 100
Dertli 327
Derunî 247, 273
Derviš Hasan 274
Derviš Turâbi 197
Devlet Giraj 242
Devletoğlu Jusuf 196, 204, 209, 210
Devletšah 119, 137
Diez, von Heinrich Friedrich 322
Dıranas, Ahmet Muhip 432, 433
Dobrudži 268
Doğrul, Ömer Rıza 417
Dostojevski, Fjodor Mihajlovič 414, 474, 476
Duayi 225
Dulkadiroğlu Nasiruddin Mehmed 180
Dumas, Alexandre 368
Dumas, Alexandre, sin 368
Dundar-bey 166
Durkheim, Émile 374
Durrell, Lawrence 473
Durri-zade Ulvi 264
Dursun, Tarik K. 454, 455
Duva, princ 106

Džafer as-Sadik 83
Džafer Čelebi 229, 233
Džaferoğlu, Ahmet 145, 146
Džahit Külebi 327
Džami 223, 226, 237, 244, 248, 251, 263, 268, 294, 295, 301
Džami-i Rumi, v. Lami'i
Džandaroğlu, dinastija 197
Džani Big-han 129
Dželaj-han 139
Dželajir 134
Dželâl Devvâni 237
Dželaleddin Firuz-šah 130
Dželali-bey 325
Dželaluddin Harizm-šah 86
Dželaluddin Rumi, v. Mevlana Dželaluddin Rumi
Dželal-zade Mustafa Čelebi 258, 266, 267, 269
Dželil 265
Džemail-dede 412
Džemali 196, 247
Džemal-paša 382
Džemal Šehabeddin 359
Džemili 244
Džem, princ, v. Cem Sultan (Džem Sultan)
Dženabi-paša 273
Dženâni 265
Džengiz-han 7, 8, 83, 87-91, 93, 103, 104, 106, 109, 112, 134, 137-140, 281, 329
Dženkeši 107
Džennabi 316
Dževheri 327
Dževher Šehnaz 54
Dževri 211, 268, 273
Džezbi 243
Džihan Mirza 139
Džudži 40, 90, 91, 96, 109, 110, 121
Džümdžüme Sultan 131

Džunejd Bagdadi 31, 254, 310
Džurdžani 263

Ebe-zade Abdullah-efendi 298
Ebu Bekr es-Siddik 31, 84, 120, 141, 186
Ebu Ejjub Ensari 316
Ebu Hafs Omer 210
Ebu Hamid el-Endelusi 123
Ebu Hanifa 49, 147
Ebu Hašim 31
Ebu Ishak Nišaburi 115
Ebu Jakub Jusuf el-Hemedani 54
Ebul-Ala Hamid bin Idris Bulgari 123
Ebu Lejs 205
Ebul-Fadil Musa bin Hadži Husejn bin Isa 205
Ebul-Feredž Grigorius 97
Ebul-Fida 272
Ebul-Gazi 118, 124
Ebü'l Gâzî Bahadır-han 17
Ebulhajr Rumi 320, 321
Ebu'l-Hasan Muhammed bin Sufyani 'l-Kelemeti 37
Ebu-l-Hayr 293
Ebu'l-Meali al-Džuvejni 59
Ebu Maali Ispidžabi 120
Ebu Mehmed Džafer bin sultan Husejn bin Rebi'bin Abbasul - Hašimi, v. Seyyid (Sejjid) Battal Gazi
Ebu Mensur el-Mimari 29
Ebu Muhammed Battal 316
Ebu Muslim 74, 274, 313, 319
Ebu Nasr Ahmed bin Ali 36
Ebu Said 119, 173
Ebu-s-Suud 246
Ebu Sulejman Davud bin Ebil-Fazl Muhamed Benakit 99
Ebu Talib 120
Ebuzziya Tevfik 298, 342, 356
Eckmann, János 119
Eco, Umberto 476
Edâji 273
Edib Ahmed (Ahmed ibn Muhamed Jugnaki) 49, 118
Edip, Eşref (Ešref) 415
Edirneli Šahidi 257
Eflaki 77
Eflâtun Širvani 266
Eğlendže 274
Ehmed Hikmet 370
Ejjubi 269
Ejubidi, v. Ejubije, dinastija
Ejubije, dinastija 8, 70, 73, 100, 142-144, 146
Ekberšah 245
Ekrem-bey 377
Elvan Čelebi 186
Emevije (Omajadi) 23, 26, 29, 60, 172, 316
Emir Bedreddin Yahya 71
Emir Hadži Seyfeddin (Seyfi) 137
Emir Husejni 218
Emir-i Buhari 207
Emiri, pjesnik 198
Emir Ismail-bey 237
Emir Kebiru-l-Mulku'-z-Zahiru'l-Mahdumu's-Sejfi Badžman 146
Emir Muizzi 63
Emir Sulejman 198
Emir Sultan 215
Emir Tok Buga 115
Emi-Sejjid Ishak 237
Emri 264, 265
Endeluslu Abu Hayyan, v. Esiruddin Muhammed bin Yusuf Garnati (Ebu Hayyan)
Enveri 30, 222, 225, 230, 274
Enver-paša, lingvist 421
Erduran, Refik 422
Erol, Safiye (Safije) 462, 465
Erozan, Dželal Sahir 359, 368-370

Ersoy, Mehmed Akif 365, 414-417
Ertuğrul 230
Erzurumlu Ibrâhîm Hakkı 294, 308, 309, 310
Esad, v. Şeyh Gâlib (Šejh Galib)
Esiruddin Muhammed bin Yusuf Garnati (Abu Hayyan) 40, 100, 145, 146, 148
Esrar-dede 239, 291
Ešref bin Ahmed, šejh 210
Eşrefoğlu (Ešrefoğlu) Rumi 157, 215
Ethé, Hermann 316
Evhadeddin Kirmani 75, 153
Evlijâ Čelebî (Evlija Čelebi) 54, 211, 212, 282-284, 316, 320, 323, 402
Evlijâ-efendi, v. Evlija Čelebi
Evlijâ ibn Derviš Mehmed-aga Zilli, v. Evlija Čelebi
Ezheri 204
Ezop 330, 454

Fahreddin Džurdžani, v. Džurdžani
Fahreddin Mehmed 145
Fahri 193
Fahruddin 145
Fahruddin Iraki 75
Fahruddin Mehmed bin Mustafa 100
Fahruddin Razi 76
Faik Ali 359
Fakiri 267
Falef 127
Falih Rıfkı 373
Farabi 53, 409
Farjabi 222
Fatih, v. Mehmed Fatih
Fatima, hazreti 167, 196
Fatima, princeza 299
Fatimidi, dinastija 83, 142
Fatma Aliye-hanım 382, 392, 465
Fazli (sin Fuzûlîjev) 252
Fazlullah Hurufi 160
Fehhâr 197
Fehim 357
Fehime Nüzhet-hanım 369
Fehmi 265
Fejzi 243
Felekul-Medi Minučihr bin Kabus 58
Fenayi 225
Fénelon, François 339, 352
Ferenc II Rakoczy, v. Rakoczy II
Feriduddin, Attâr, v. Attâr
Feridun-bey 269
Ferit Mustafa Dželalettin-paša 421
Ferruhi 10, 57
Fethi-paša 336
Fethullah Arif Čelebi 265, 266
Fettahi 233, 263
Fevri 265, 268
Feyzullah-efendi 145
Figani 206, 264, 274
Fikri 267
Filan, Kerima 395
Filip IV (Lijepi) 93
Firdevsi 10, 11, 13, 29, 30, 33, 178, 231, 304
Firdevsi Čelebi 267
Firdusi, v. Firdevsi
Firuzšah 274
Fıtnat, pjesnikinja 311
Flaubert, Gustave 360, 362, 387, 392
Fleischer, Heinrich Leberecht 316
Fouillée, Alfred Jules Émile 372, 374, 375
France, Anatole 404
Fuad-paša, vezir 336, 337, 355, 369
Füruzan 457, 458
Futuhi Husein Čelebi 231, 269
Fuzûlî (Fuzuli) 131, 161, 189, 242, 243, 245, 246, 251-258, 262, 265, 270, 285, 288, 289, 295, 301, 304, 321, 367

Galib-dede, v. Şeyh Gâlib (Šejh Galib)
Galland, Antoan 280
Garami 273
Gaybi Sun'ullah 158
Gazali 197, 310
Gazâli (Deli Birader) 265
Gazan-han 97, 99
Gazanidi, v. Gaznevidi, dinastija
Gazi Giraj 242, 243
Gaznevidi, dinastija 8, 37, 38, 57-60, 62, 95, 101, 122, 123
Gaznevi, Mahmud, sultan 10, 29, 57, 58
Gaznevi, Mesud, sultan 61
Geda Muslu 275
Gedik Ahmed-paša 233
Gedžedži Tebrizi 134
Gelibolulu Mustafa Âlî 206, 270
Gendželi Kiragus 93
Germiyan(idi), v. Germiyanoğlu, dinastija
Germiyanoğlu, dinastija 163, 164, 166, 185, 189, 196, 216-218, 313
Germiyanoğulları, v. Germiyanoğlu, dinastija
Gibb, Elias John Wilkinson 154, 167, 226, 240
Gide, André 414, 440
Giese, Friedrich 234
Gilbert, Nicolas Joseph Laurent 339
Giyasuddin, sultan 64, 70, 73
Goethe, Johann Wolfgang von 414
Gökalp, v. Ziya Gökalp (Zija Gökalp)
Gök-han 15
Golcuk (Goldžuk) 88
Goldziher, Ignác 115
Gölpınarlı, Abdülbaki 77
Göl Tekin (Kül Tegin) 22
Goncourt, Jules de 362
Gorki, Maksim 428
Gubâri 265
Gufti 239
Gülšehri 74, 75, 163, 175-177, 179, 180, 186, 191, 209, 257
Gülšeni, šejh 250
Güntekin, Reşat Nuri (Güntekin, Rešat Nuri) 354, 360, 391-395, 465, 479
Gürpınar, Hüseyin Rahmi 368, 396-399
Gürsel, Nedim 462, 464
Güvahî 247
Güyük-hakan, v. Güyük-han
Güyük-han 90, 93, 95, 96, 106

Habiba, pjesnikinja 311
Habibi 161, 216, 244, 255, 256
Haci Bektaş Veli (Hadži Bektaš Veli) 80, 81, 149, 177, 180, 210, 215, 321, 327, 414
Hadidi 269
Hadım Ali-paša 248, 249
Hadž Husejin Aka Melik 59
Hadži Ali-bej (Idris-i Muhtefi) 158
Hadži Armagan-šah 70
Hadži Bajram Veli 157, 158, 212, 213, 215, 217
Hadži Kemal 272
Hadži-Kenek-beg (Genek-beg) 231
Hadžim Sultan 177
Hadžiosmanović, Lamija 395
Hadži-paša 222
Hadžı Kalfa (Halifa), v. Kâtip Çelebi (Katib Čelebi)
Hadžu Kirmani 134
Hafi 225
Hafiz 244
Hafiz-aga (paša) 348, 349
Hafiz Širazi 30, 134, 172, 217, 226, 250, 251, 256, 261, 272, 301, 310, 415
Hajâli 243, 245, 246, 250, 258, 275

Hajan 46
Hajdar Reis 245, 269
Hajderi 268
Hajjam, v. Omer Hajjam
Hajreddin Barbarosa 269
Hajreti 250, 264, 268
Hajrullah-efendi, ministar 365
Hâkani 30, 268, 301
el-Hakaniye, v. Karahanidi, dinastija
Hâki 197, 271
Hakim es-Sanai 30, 33
Hakim Sulejman Ata 86
Haladž Mensur 31, 32
Haletî 301
Halide Edip, v. Adivar, Halide Edip
Halifi 265, 267
Halikarnas Balıkçısı (Balikčısı) 463
Halil-efendi 295
Halil Hamid-paša, veliki vezir 306
Halili 229
Halil, imam 196, 208
Halil Konyevi 145
Halil-paša, vezir 222
Halimi 197
Hamam Tebrizi 95
Hamdi 197, 265
Hamdullah Hamdi 257
Hamedani 27
Hamid 346
Hamid Husej-paša 259
Hâmidi 236, 237
Hamidoğulları, dinastija 163, 166
Hammer, Joseph von 165, 167, 240
Hamza Bali 158
Hamza-bey 202
Hamza Bošnjak, v. Oglan šejh - Hamza Bošnjak
Hamza ibn Abdul-Muttalib 74, 321
el-Haniye, v. Karahanidi, dinastija
Hariri 27, 225
Hariri Abdüldželil Čelebi 265
Harizmi 27
Harizmi, pjesnik 127, 129, 130, 132, 148
Harizm Kütbuddin Muhammed bin Anuš Tigin 83
Harizm-šah Atsız 86
Harizm-šah Mehmed 89
Harizm-šahovi, dinastija 8, 68, 69, 82-85, 88-90, 97, 100, 108, 168
Harun al-Rašid 27
Has 186
Hasan bin Mahmud, v. Bayti
Hasan Čelebi 226, 239, 272
Hasan, hazreti 115, 165, 167
Hasanoğlu 132, 148, 216, 276
Hasan Rumi 216
Hasan sin Köroğluov 325
Hasan Zijaija Mostarac, v. Zijaija
Hasenek 57
Hašimi 265, 274
Hassan 204
Hatâyi, v. Šah Ismail Safevi
Hatiboğlu 81, 180, 203, 205, 210
Hatidža, sultanija 307
Hatifi 256
Hayalî (Hajali) 245, 250, 251, 262, 275
Hayan Timur Atalik 141
Hayati 225
Haydar 225
Hayrullah-efendi 334
Hazâni 244
Hazlitt, William 486
Hekimoğlu Ali-paša 309
Helaki 268
Hersekli Arif Hikmet-beg 310, 340, 353, 357, 358
Hezarfen Hüseyin-efendi 280-282, 316
Hibetullah 101
Hikmet, Nazım 479
Hilali 264
Himmet 157

Hisar, Abdülhak Şinasi (Hisar, Abdulhak Šinasi) 404, 405, 476
Hızır-bey 166, 233
Hızır bin Abdullah 204
Hızır bin Gölbeyi 166
Hızır-han 39
Hızır-paša 276
Hızr bin Jakub 203
Hoca Dehhani (Hodža Dehhani) 72, 150, 161, 162, 210, 259
Hodža Abdurreuf 274
Hodža Ahmed Fakih, v. Ahmed Fakih
Hodža-Džihan 237
Hodža Fakih Karamani 197
Hodža Mes'ud bin Ahmed 181, 185, 186, 188
Hodža Rahmetullah 252
Hodža Sadeddin-efendi 259, 266, 267, 269
Hoffman, Ernst Theodor Wilhelm 414
Homer 223, 379
Houtsma, Martijn Theodoor 102, 145
Hubbi Hatun, pjesnikinja 312
Hud, a.s. 213
Hugo, Victor 360
Hulagu, mongolski vladar 91, 95, 96, 106, 110
Humami 222
Humam Tebrizi 96
Huršid Čavušoğlu 286
Hurufi, v. Fazlullah Hurufi
Husami Šemsi 204
Husam Katib 127, 130, 131
Husam Kutb 127
Husamuddin Hamid bin Asimul-Asimi 101
Husamudin Aksarayi, šejh 215
Husamul-millet ved-din Ebu Mehamil Hamid bin Asimul-Asimi, šejhulislam 101
Husejn, hazreti 115, 165, 167, 180, 254, 264
Huseyin Baykara 226, 238, 248
Hüseyin Džahit 365, 377
Hüseyin Kazim 365
Huseyin Sufi 109
Hüseyin Vâiz 270
Hüseyin-zade Ali 370
Hüseyni 216
Husrev 304
Huzuri 269

Ibn A'la 319
Ibn al-Mu'tazz 27
Ibn Arabšah 91, 205
Ibn Arebi 34, 75, 76, 153, 207, 214, 310, 414
Ibn Battuta 108, 111, 113, 115, 119, 124, 125, 128, 133, 164
Ibn Bibi, v. Nasiruddin Yahya
Ibn Dehanul-Vasiti 100
Ibn el-Esir 91
Ibn Fadlan 35, 122, 123
Ibn Haldun 95, 136, 171, 279, 281
Ibn Kemal 246, 247, 265-269, 288, 310
Ibn Muhenna 93, 100
Ibn Sina (Avicena) 31, 47, 48, 409
Ibn Tejmije 74
Ibnülemin Mahmut Kemal 358
Ibnul-Ibri, v. Ebul-Feredž Grigorius
Ibnü'l Verdi 272
Ibn Yemin 134
Ibn Yusuf 82
Ibrahim Alajbegović Pečevija, v. Pečevija
Ibrahim, a.s. 208
Ibrahim-efendi 335
Ibrahim Hakkı, v. Erzurumlu Ibrâhîm Hakkı
Ibrahim Halifin 104
Ibrahim Muteferrika 331-333

Ibrahim-paša (otac Jakup Kadri Karaosmanoğlua) 387
Ibrahim-paša, veliki vezir 243, 244, 247, 249, 251, 264
Ibrahim Šeyh Sarayi 144
Ibrahim Šinasi-efendi, v. Şinasi (Šinasi)
Ibrahim Tennuri 229
Ibsen, Henrik 387, 388, 392
Idige-beg, v. Idige Mirza
Idige Mirza 138-142
Idris, a.s. 213
Idris Bitlisi 227, 266
Idris Muhtefi 275
Idris Muhtefi, v. Hadži Ali-bej
Idris, v. Hadži Ali-bej (Idris Muhtefi)
İl-Arslan 83
İl-han 15
İlhan, Atillâ 438, 439, 462, 481
Ilhanidi, v. Ilhanije, dinastija
Ilhanije (dinastija) 68, 69, 93, 95, 97, 98, 100, 143
Ilijas, a.s. 131
İlyas bin Mehmed-bey 166
İmad Mevlevi 132
Imam Halil 169, 170
Imam Hüsameddin Jagi 133
Imam-i Azam Ebu Hanifa, v. Ebu Hanifa
Imam Zahid Ebu Nasr bin Tahiru bin Mehmed es-Serahsi 101
Imru'ul-Kajs 172, 307
İnan, Mehmet Akif 419, 420
İnan, Mustafa 472
Inanoğullar, dinastija 165
Inocent VIII, papa 228
İnosan 95
Isa, a.s. 131, 208, 256, 269
Isen-Buk 106
İsfendiyar-bey 197
Ishak Čelebi 227, 250, 251, 264, 267
Ishak-efendi 311
Işınsu (Išınsu), Emine 414, 465, 467, 468, 469
Iskender Čelebi 251
Iskender-paša 203
İsmail-bey 197
Ismail bin Ahmed Samani 37
Ismail Fakirullah, šejh 308
Ismail Hakkı-paša 369
Ismail Ma'šuki 269
Ismail, šah 241
Išreti 273
Istahri 121, 122
Istemikan, princeza 326
Istrati, Panait 482
el-Itkani 144
Ivan IV, papa 93
İvaz-paša 221
Izzeddin Ahmed 181, 182, 185
Izzet Ali-paša 301
Izzet-efendi 281
İzzet Molla 413
Izzuddin Keykavus, sultan 14, 71
Izzuddin Seldžuki 72

Jahja-bey, v. Taşlıcalı Yahya-bey (Tašlidžali Jahja-bey)
Jahja bin Mehmed Katib 205
Jahja-efendi, v. Şeyhülislam Yahya (Šejhul-islam Jahja)
Jahši Fakih 234, 235
Jakub-beg 217
Ja'kub bin Nu'man 123
Jakub II 196, 217
Jakub, sultan 244
Jakup Kadri, v. Karaosmanoğlu, Jakup Kadri
Jarir (Džarir) ibn 'Atiyah al-Khatfi Al-Tamimi 26
Jašaroğlu, Ahmet Halit 482
Jaubert, Pierre Amédée 135

Javer-paša, general 391
Jazidžioğlu Ahmed, v. Bîcan Yazicioğlu
Jazidžioğlu, v. Yazicioğlu Mehmed (Jazidžioğlu Mehmed)
Jenišehirli Abdullah-efendi, šejhul-islam 332
Jenišehirli Avni 340, 353
Jesari, Mahmut 391
Jetimi 227, 268, 269
Jetkin, Suut Kemal 484
Jijs Minge 106
Joyce, James 473
Jullian, Camille 406
Jusuf Akčuri 373
Jusuf el-Hemedani, v. Ebu Jakub Jusuf el-Hemedani
Jusuf Has Hadžib, v. Yusuf Has Hacib (Jusuf Has Hadžib)
Jusuf Meddah 186
Jusuf Sinaneddin, v. Şeyhi (Šejhi)
Jusuf Sinečak 213, 246

Kabilšah, han 135
Kadirbirdi-han 139, 140, 142
Kadı Burhaneddin Ebu Nasr bin Mesud 72, 177, 178
Kadı Muhsin 132
Kadı Sinan Šikari 265
Kadı Siradžuddin Urmevi 71
Kadı-zade 278
Kadı-zade Mehmed 277, 278
Kadı-zade Rumi 222
Kadri-efendi 247, 249
Kafka, Franz 440, 473
Kaf-zade 239
Kajdu 106
Kajgusuz Abdal 158, 159
Kalavun, sultan 144
Kaleši, Hasan 395
Kâmi 265
Kandi 225, 265
Kanık, Orhan Veli 429, 433, 434, 486
Kan-Turali 322
Kanuni, v. Sulejman Zakonodavac (Veličanstveni)
Kaplan, Mehmet 484
Kaptan-zade Ali Riza 479
Karabal-zade 245
Karacaoğlan (Karadžaoğlan) 276, 325-328
Karadža Ahmed 321
Kara Fazli 249, 250, 265, 266
Karahanidi, dinastija 8, 11, 36-39, 42-44, 51, 52, 54, 60, 63, 168, 232
Kara Hitaj, dinastija 97, 102, 107
Kara Hulagu 106
Karaman 269
Karamanidi, v. Karamanoğlu, dinastija
Karamanlı Mehmed-beg 72
Karamanoğlu, dinastija 164, 197, 266
Karaosmanoğlu, Jakup Kadri 359, 360, 366, 367, 387-390, 462, 474, 479
Karay (Karaj), Refik Halit 399
Karşı, Džemal 101, 108
Kašani, Abdullah 96
Kašani, Šems 96
Kaşgârı (Kašgari), Mahmud 13, 35, 36, 39-46, 53, 122, 315, 339
Kaşgârı (Kašgari), v. Kaşgârı (Kašgari), Mahmud
Kašifi 268
Kasim-bey bin İsfendiyar 197
Kasim bin Mahmud 204
Kasim el-Enver 33
Kasim-paša, vezir, v. Sâfi
Kâtibi 225, 226, 243, 245
Katib, v. Salih Yazici (Salih Jazidži)
Kâtip Çelebi (Katib Čelebi) 65, 145, 165, 205, 211, 278-281, 316, 332
Kavami, Bedrudin 63
Kaygusuz Abdal 177, 215, 275
Kaygusuz Vizeli Alaeddin 157

Kayıkčı Kul Mustafa 327
Kazan, Elia 448
Kazimirsky, A. B. 59
Kazvini 214, 272
Kazvini, Hamdullah Mustavfi 96, 98
Kazvini, Melik Said Iftiharudin Muhammed 101
Kebek-han 133
Kefevi 272
Kejanidi, dinastija 11
Kejkavus, Izzudin 65
Kemal Hudžendi 134, 178, 191, 216, 222, 226, 249
Kemal (iz Egridira) 203
Kemal-paša 205
Kemal-paša-zade, v. Ibn Kemal
Kemal Reis 230
Kemal Tahir 423, 462, 476
Kemal Ummi 214, 215
Kemal-zade 139
Kenan, sin Timurov 325
Kerem, v. Ašik Kerem
Kešfi' 268
Kesikbaš, evlija 131
Keyhusrev, Giyaseddin 65, 68
Keykubad, Alaeddin 64, 65, 68
Kilisli Muallim Rifat 322
Kiyan 15, 16
Kiyâsi 267
Kiziroğlu Mustafa-bey 325
Kılıč Arslan Rumi 64, 65
Kınalı-zade Ali Čelebi 265
Kınalı-zade Hasan Čelebi 233, 239, 250
Kıssahan Derviš Hasan 274
Klaproth, Julius 126
Koba Čirav 141
Koçu, Reşad Ekrem (Koču, Rešad Ekrem) 476
Kodža Arap, 325
Kodža Davud-paša 230
Kodža Ragib-paša 293, 301
Köli Čor 22
Komnen 67
Kopernik, Nikola 279
Köprülü Fazıl Ahmed-paša 280
Köprülü Mehmed-paša 292
Köprülü, Mehmet Fuad 146, 162, 252, 370, 373, 384, 484
Köroğlu Rüšen 275, 323-325, 379
Köseč-dede 304
Kozanoğlu, Abdullah Ziya 461
Kozlov, Pyotr 94
Kritobulus, Mihail 196
Kuba Oğul 141
Kubilay-han 90, 93, 94
Kublandi-Batur 142
Kudret, Dževdet 432, 479
Kudsi 225, 249
Kuduri 209
Kul Čulha 275
Kul Hikmet 276
Kulin, Ayşe (Ajše) 462
Kul Mehmed 275
Kül Tegin 22
Kúnos, Ignác 324
Kurbi 227
Kurd Šukri 244
Kutbeddin 203
Kutb, pjesnik 127, 128
Kutbüddin 137
Kutbuddin Haydar 75, 80
Kutbuddin Širazi 95
Kutlug Timur-han 140
Kutlu Hodža 147
Kutlukaya 141
Kutlu, Mustafa 414
Kutlu Timur 109
Kuun, Géza 126
Kuvolson 102
Kvolson, Danil Avramovič 102

La Bruyère, Jean de 486
Ladiki 165

La Fontaine, Jean de 338, 339, 368, 423
Lala Šakir 392
La'li 225
Lamartine, Alphonse de 336, 338, 339
Lami'i 242-244, 263, 264, 267, 269, 271, 272
Latifi 34, 216, 224, 225, 233, 239, 272, 273, 325
Lejla, pjesnikinja 311
Lesage, Alain-René 352
Leškeri 216
Leskofčali Ismail-paša-zade Dilaver-beg 405
Leskofçalı Galip (Leskofčali Galib) 310, 340, 353, 357, 358
Likai 265
Limi 273
Lokman Perende 80
Lokman Serahsi 80
Lorca, Federico García 487
Louis XIV 280
Lucretius, Titus Carus 459
Lufti (Kerderi) 119
Lutfi 256
Lutfije-hanım 391
Lutfi-paša 266, 281
Lutfullah, v. Deli Lutfi

Maeterlinck, Maurice 388
Magribi 134
Mahmud Abdul-Baki, v. Baki
Mahmud bin Abdullah al-Gulistani as-Sarayi 144
Mahmud bin Ali as-Sarayi al-Bulgari al-Kerderi 119
Mahmud bin Kutlušah 144
Mahmud bin Mehmed 165, 213
Mahmud bin Nuh 57
Mahmud el-Kazvini 144
Mahmud I 309, 333
Mahmud II 307, 312, 333, 338
Mahmud-paša, veliki vezir (Adni) 223, 225, 230, 232, 234, 237, 248
Mahmud, pjesnik 127
Mahmud, princ 227
Mahmud Yalavač 106
Mahmud Zengi Adžem Kirmani, šejh 137
Mahmut Nedim-paša, veliki vezir 341
Mahremi 247, 248, 269
Majakovski, Vladimir Vladimirovič 424, 425, 426, 428
Makali 264
Mâkani 268
Mallarmé, Stéphane 414
Mansur al-Halladž 254
Manyasoğlu Mahmud 205
Markizi (al-Maqrizi), historičar 144
Marsigli, talijanski grof 280
Marufi-Kerhi 254
Matrakči Nasuh 273
Maupassant, Guy de 378, 380, 387, 388, 439
Medhi, v. Kıssahan Derviš Hasan
Medždi 271
Medždul-Mulk Yezdi 96
Mehdi 225
Mehmed Ašik 273
Mehmed-bey 165
Mehmed-bey Karamanoğlu 73
Mehmed bin Abdulveli Yali 145
Mehmed bin Mahmud Alauddin Abdurrahim et-Terdžumani el-Mekki el-Harizmi 114
Mehmed bin Mahmud el-Hatib 71
Mehmed bin Mahmud Širvani 165, 205
Mehmed bin Mehmed bin Husrev 119
Mehmed bin Sulejman 204
Mehmed Čelebi, v. Mehmed I
Mehmed-efendi 282, 305
Mehmed Emin 370

Mehmed Fatih 166, 196, 197, 215, 222-227, 229-238, 283, 286, 298, 311, 320
Mehmed Fuzuli, v. Fuzûlî
Mehmed Hazik-efendi 308
Mehmed Hodža-Big 129
Mehmed I 191, 195, 203, 217, 218, 281, 427
Mehmed II, v. Mehmed Fatih
Mehmed III 243, 267
Mehmed IV (Avdžı) 280, 283, 291, 292, 294, 298
Mehmed (iz Kazvina) 244
Mehmed Jazidži, v. Yazicioğlu Mehmed (Jazidžioğlu Mehmed)
Mehmed Jusuf Herevi 273
Mehmed Kamil-efendi, šejhul-islam 305
Mehmed Katib 120
Mehmed (Muhammed), pjesnik 198
Mehmed Nešri 230
Mehmed-paša Sokolović 231, 242, 261, 266, 291
Mehmed, pjesnik 181, 198
Mehmed, princ 206
Mehmed Rauf 359
Mehmed Said-paša 396
Mehmed Seid-efendi 332
Mehmed, sin Meliku'z-Zahir Ebu Said Čakmak 119
Mehmed, sin Muslihudin-efendije 298
Mehmed Sinobi 197
Mehmed, sin Šejha Mustafe 198
Mehmed V 362
Mehmed, v. Sünbül-zade Vehbî
Mehmet Ali-paša 421
Mehmet Edip-bey 382
Mehmet Fuad Köprülü, v. Köprülü, Mehmet Fuad
Mehmet Fuat 427, 428
Mehmet Nusret, v. Nesin, Aziz
Mehmet Zija, v. Ziya Gökalp (Zija Gökalp)
Mejrem, kći vlaškog bana 231
Mektul 31
Melek Ahmed-paša 283
Melihi 225, 231
Melik Danišmend Ahmed Gazi 318, 319
Melike-i Džihan Emetullah 76
Melik Izzuddin Kejkavus bin Gijasuddin 319
Melik-šah Seldžuki 61, 62, 66
Melik Said Iftihari 101
Melik Said Iftiharudin Muhamed ibn Ebi Nasr 94
Melioransky 140
Mellah Jetim 247
Memluci, dinastija 8, 68, 69, 73, 90, 100, 110, 124, 127, 132, 142-144, 146, 167, 236, 241
Memun 25
Menderes, Adnan 417
Mengü Timur-han 90, 94, 95, 97, 110
Mensur 32
el-Mensur, halifa 25
Mensur Bahši 136
Menteš 80
Menteşeoğulları, dinastija 163, 165
Menučihri, v. Minučihri
Merdumi Ali 268
Merdžimek Ahmed 204
Mesihi 228, 229, 233, 244, 248, 261
Mesihi-i Šarki 244
Mesrebi 244, 268, 273
Mes'ud 58
Mes'ud-bey 106
Mes'ud bin Ahmed 181, 185
Mesud bin Keykavus 71
Mes'ud, prevoditelj 165
Mesud Sa'd Sulejman 30
Mes'ud, sultan 58, 61
Mészáros, Gyula 324

Mevlana 217
Mevlana Dželaluddin Rumi 30, 33, 34, 67, 72, 74-80, 149, 152-155, 161, 164, 165, 176, 178, 180, 205, 302, 304, 310, 321, 327, 430, 476
Mevlana İmade Mevlevi 132
Mevlana İshak 127, 132
Mevlana Muhsin 127
Mevlana Safiyüddin Huttelani 137
Mevlana, v. Mevlana Dželaluddin Rumi
Mevlan İmadi Mevlevi 127
Mevlan İshak 127
Mihaloğlu Ali-bey 230, 231
Mihrî Hatun 227, 311, 312
Mihrünnisa, v. Mihrî Hatun
Mimar Sinan 246, 266
Minučihri 30, 57, 58, 59
Miralay Ali-bey 234
Miran-šah 160
Miri 265
Mir Suleyman 189, 191
Mirza Mahtum 244
Misâli 265
Mithat-paša 348
Miyasoğlu, Mustafa 414, 419, 420
Molière, Jean-Baptiste Poquelin 352, 368
Molla Džami 256, 263, 310
Molla Gurani 286
Molla Hunkar 327
Molla Nasreddin, v. Nasruddin Hodža
Molla Šemsuddin-i Fenari 285
Montaigne, Michel de 486
Moréas, Jean 404
Muallim Kazim 479
Muallim Nadži 307, 352, 353, 365, 406
Muammâyi 265, 268
Müejjed-zade Abdurrahman Čelebi 249, 312
Muejjiduddin Dždendi 75
Muezzin Hüdaji 264
Müftüoğlu, Ahmet Hikmet 359, 360
Muhamed Abduh 415
Muhamed bin Muhamed Tusi 95
Muhamed Harizm-šah 83
Muhammed, a.s. 24, 26, 31, 47, 49, 52, 53, 82, 115, 116, 118, 120, 128, 136, 167, 180, 181, 196, 208, 212-214, 222, 233, 264, 269, 296, 303, 310, 316, 317, 319, 320, 325
Muhammed Behauddin Veled 76
Muhammed bin Bali 101
Muhammed bin Melik Šah 61
Muhammed ibn Abubakir ibn Abulfatih 41
Muhammed, sin Mahmudov 57, 58
Muhelhil 171
Muhibbi (iz Nigdea) 265
Muhibbi v. Sulejman Zakonodavac (Veličanstveni)
Muhiddin Džemali 266
Muhiti 216
Muhjiddin ibn Arebi, v. Ibn Arebi
Muhji, v. Bezdži-zade Muhjiddin Muhammed (Muhji)
Muhsin Kajseri 288
Muidi 227, 265
Muinuddin Pervane 68, 75, 78
Mula Lutfi, v. Deli Lutfi
Mula Mustafa Bašeskija 231
Mulla İlahi 231
Mulla Merhum 244
Muluku'l-hakaniyye, v. Karahanidi, dinastija
Muluku'l-haniyye, v. Karahanidi, dinastija
Mu'min bin Mukbil bin Sinan Sinobi 197
Mumine Hatun 76
Munedždžimbaši Ahmed-dede 300
Munif Fehim 391
Munisi 236

Munmiš Tekin, sultan 101
Murad Arslan-bey bin Inadž 165
Muradi 269
Murat I 178, 182, 185, 203, 217, 319
Murat II 204, 205, 210, 217, 218, 221, 222, 224, 234, 266, 268, 274, 285
Murat III 231, 272, 274
Murat IV 278, 282, 286, 288, 289
Murat V 341, 357
Murtaza Kuli-han 299
Musa Abdi 205
Musa bin Abdulkerim (Baytaš) 37
Musa bin Mes'ud 205
Musa Dževat Šakir Kabaağačlı, v. Halikarnas Balıkçısı (Balikčısı)
Musahib Mustafa-paša 292, 294
Musahip-zade Dželal 479
Mussolini, Benito 426, 462
Mustafa Ali 325
Mustafa-baba 274
Mustafa Čelebi 218
Mustafa Dženani 274
Mustafa Fazil-paša 344
Mustafa II 297
Mustafa III 305
Mustafa Kemal-paša, v. Atatürk, Kemal
Mustafa-paša 300
Mustafa, princ 206, 262
Mustafa Rešid-efendi 303
Mustafa Rešid-paša 333, 344
Mustafa, sin Abdullaha, v. Kâtip Çelebi (Katib Čelebi)
Mutallibov 41
Mu'tasim 316
Muzafferije, dinastija 134

Nabî 206, 285, 292-295, 307, 367, 415
Nabi-zade Nazim 353, 354
Naci (Nadži), Fethi 398, 488
Nahifi 225, 268
Naili 357
Nakiboğlu Tadžeddin 165
Nakiye, kći Leskofčali Ismail-paša-zade Dilaver-bega 405
Nametak, Fehim 395
Namik Kemal 226, 228, 334-337, 339-347, 349, 356, 358, 367, 415, 417, 461, 479, 484
Nasir ibn Ali 42
Nasiruddin Tok Bugra 114, 115
Nasiruddin Tusi 95
Nasiruddin Yahya 71, 72, 235
Nasruddin Hodža 321, 326, 330
Nayi-han 235
Nayır, Yaşar Nabi (Najir, Jašar Nabi) 432, 433, 482-484
Nazim 273
Nazım Hikmet Ran 417, 421-429, 435, 438, 464, 479
Nazlı, Eray 459, 460
Nazmî 247, 248, 265, 272
Nebati 216
Nebdžas, princ 148
Necati Cumalı (Nedžati Džumali) 479-481
Necâtî (Nedžâtî) 225-228, 247-249, 251, 256, 259, 261
Necip (Nedžip) Fazıl Kısakürek 327, 414, 417, 418, 420, 429, 432, 433
Nedîm 285, 287, 295, 297-302, 304, 307, 309, 327, 367
Nedimi 204, 222, 268
Nedžmî 225, 268
Nedžmuddin Kübra 75, 114
Nef'i 287-291, 295, 301, 304, 307, 310, 367
Neşatî (Nešati) 291, 301
Neš'et-efendi 302, 303
Nesiba, pjesnikinja 311
Nesimi 160, 161, 189, 216
Nesin, Aziz 445, 449, 450
Nevaî, v. Ali Šîr Nevaî

Nevbahar, majka Ahmeta Rasima 367
Nev'i 206, 264, 265
Nietzche, Friedrich 388
Nigârî, v. Hajdar Reis
Nigar, pjesnikinja 312
Nihâli 245, 267
Nijâzi 208, 225, 244, 273
Niksari-zade 271
Nisaji, pjesnikinja 311
Nišandži Džafer Čelebi 249
Nišandži Mehmed-paša 234
Nišâni, v. Nišandži Mehmed-paša
Nišli Ibrahim Nadži-bey 405
Niyazî-i Misrî (Nijazî-i Misrî) 291, 292
Nizameddin Šâmi 137
Nizami Gendževi 128, 178, 193, 197, 217, 218, 221, 256, 258, 304
Nizami (iz Konye) 225
Nizamoğlu, Seyyid Seyfullah 157
Nizamul-Mulk 61, 62
Nögöz 15, 16
Nointel, Marquis de 280
Nudžumi 204
Nuh, a.s. 115, 213, 235
Numan-beg, šejh 303
Nur Aški 225
Nureddin Mirza 139, 141, 142
Nuri-bey 391
Nutki 274

Oğlanlar Šejhi Ibrahim 158
Oglan šejh - Hamza Bošnjak 269
Ogulčak 37
Öğütčü, Mehmet Rašit, v. Orhan Kemal
Oğuz-han 15, 17, 18, 54, 104, 235
Oğuz Kağan, v. Oğuz-han
Öksüz-dede 275
Oktay (Oktaj) Rifat 433, 434, 480
Oldžajtu Hudabende 93-95, 98
Olearius, Adam 131
Omajadi, v. Emevije (Omajadi)
Omer bin Ahmed 197
Omer bin Mezid 203, 205, 210
Omer el-Faruk 172
Omer Hajjam 63, 173, 265, 310, 407
Omer ibn el-Farid 32
Omer-paša Latas 357
Omer, r.a. (Omer bin el-Hattab) 120, 186
Omer Rušeni 235
Omer Ševki-bey 377
Ömer Seyfettin (Omer Sejfettin) 360, 372, 373, 377-381, 387, 416
Ong-han 88
Ongi 22
Orhan Gazi 166, 207
Orhan Kemal 446-448
Orhan Sejfi Orhon 432
Orhan Selim, v. Nazım Hikmet Ran
Örik, Nahid Sırrı 484
Orkun, Hüseyin Namık 17
Ortač, Jusuf Zija 432
Oruč-bey 235
Osman-aga Temišvarli 284
Osman-baba 215, 268
Osman-efendi 305, 306, 308
Osman Gazi, v. Osman I
Osman I 207, 235, 462
Osman II 288
Osmanlije 79, 154, 164, 166, 191, 207, 230, 234, 242, 253, 266, 281, 295, 297, 320, 335, 374
Osman Mazlum, v. Süreya, Cemal (Džemal)
Osman, r.a. (Osman ibn Affan) 120, 186
Osman Šehdi-efendi 301
Osman-zade Taib 301
Özakman, Turgut 462
Özansoy, Halit Fahri 432, 479
Özbek-han 110, 124, 125, 128

Özdemiroğlu Osman-paša 269, 323
Özdenören, Rasim 419
Özel, Ismet 457
Özsever, Hüseyin Siret 359

Pakdil, Nuri 419
Pamuk, Orhan 473-477
Patrona Halil 309
Pečevija 262, 269, 275
Pegolotni 108
Penahi 216, 244
Peride (Celâl) Dželal 465, 466
Pervane bin Abdullah 272
Petrarca, Francesco 126
Peyami Safa (Pejami Safa) 408-411, 420
Phang-Pa 93
Piccaso, Pablo 413
Piri Reis 272
Pir Muhammed 180
Pir Sultan Abdal 276
Plutarh 236
Poe, Edgar Allan 414
poslanik Muhammed,
v. Muhammed, a.s.
Poslanik, v. Muhammed, a.s.
Potanin, Grigorij 138
Proust, Marcel 414
Ptolomej 24, 279
Pur Baha-i Cami (Džami) 94

Racine, Jean 338, 339, 346, 368
Radloff, Wilhelm 17, 102, 105, 126, 138, 140, 326, 329
Ragib-paša 305
Rahiki 245, 268, 274
Rahmi 227, 243, 245, 246
Rahmi (iz Burse) 264
Raif Ismail-efendi 306
Râji 274
Rakoczy II 284, 332
Rasih 301
Redžai-zade Mahmut Ekrem 346, 347, 400, 406
Rehiki, v. Rahiki
Renan, Ernest 336, 392
Rešid 293
Rešid-bey 335, 336
Rešid-efendi 305
Rešid, historičar 299
Rešidi Samarkandi 63
Rešid-paša, veliki vezir, v. Rešid-bey
Reşiduddin (Rešiduddin) Fazlullah bin Ebil-Hayr bin Ali 17, 94, 96-98, 101, 104
Rešiduddin Vatvat 190
Resmi 225
Revani 229
Rieu, Charles Pierre Henri 115
Rijâzi 226, 239, 247, 262, 265
Riza 239
Rizai 227
Riza Kuli-han 58
Riza Tevfik 382
Rousseau, Jean-Jacques 345
Rubguzi 114-116, 120
Rubruquis 110
Rudeki 33, 171
Ruhi 265
Ruhiddin-efendi 351
Ruhsati 327
Rumi 204
Rumi, v. Mevlana Dželaluddin Rumi
Rumuzi 265, 269
Rušeni, šejh 229
Rustem-bey, pjesnik 197
Rustem-paša, veliki vezir 158, 262
Rustem, sin Zalov 13, 14
Rusuhi, šejh 268

Saati 265
Sabiri 269
Sâbit Bosnevî, v. Sâbit Užičanin

Sâbit Özičevî, v. Sâbit Užičanin
Sâbit Užičanin 229, 285, 294-296, 301, 302, 310
Sabri 265, 287
Sacy, Antoine Isaac Silvestre de 336
Sadeddin 149
Sadeddin Taftezani 134
Sadi 30, 96, 178, 225, 310, 415
Sa'di (iz Sereza) 205
Sadik 227
Sâdiki 245
Sadi Širazi, v. Sadi
Sadreddin 144
Sadruddin Konyevi 75, 153
Sadrudin Ibrahim 95
Sadrul-Mutetabbib, v. Zeynuddin Ebu Bekir Konyevi
Saduddin Fergani 75
Sadudin Kutluk-Hodža 95
Safâi 230
Safevidi, dinastija 97, 131, 237, 241, 244, 245, 254, 262, 276
Safevije, v. Safevidi, dinastija
Saffet, pjesnikinja 311
Sâfi 204, 221, 222, 225
Safiyüddin Huttelani, v. Mevlana Safiyüddin Huttelani
Safveti Ziya (Zija) 359
Sagari 265
Sahib Fahredin Ali 73
Sahib Giray (Giraj) 130, 243
Sâi 265
Saib 172, 295, 301, 304
Said Emre 177
Sait-aga 439
Sajron, Hedije 470
Sâki 227
Salahaddin, v. Salih Yazici (Salih Jazidži)
Salahuddin Ejjubi 142
Sa'lebi 27
Salih 265
Salih-efendi 274
Salih Ibni Abd al-Kuddûs 27
Salih Yazici (Salih Jazidži) 203, 210-213
Salih Zeki 382
Samanidi, dinastija 38, 57, 62, 121
Sami-paša 358
Sami-paša-zade Sezaî 335, 346, 350, 351
Sânî 244, 265, 293
Saraylı Ahmed Hodža 127, 132
Sari Saltuk 320, 321
Sarı Guz Nureddin-efendi 250
Sarı Halil 267
Sarı Kemal 230, 233
Sarı Mehmed-paša 292
Sarı, v. Deli Lutfi
Sartak, sin Džudžijev 110
Sarudža Kemal 225
Sasanidi, dinastija 25, 28, 29, 35, 50, 60, 219
Sâvedži 134, 178, 190, 191, 193, 216, 217, 226, 228
Sayi 231
Schopenhauer, Arthur 388
Sebâi 230
Sefâi 272
Sehâbi 244
Sehai 225
Sehi-bey 216, 222, 227, 236, 239, 271
Sejdi Ali Reis 245, 273, 275
Sejid Džemaluddin ibn Muhani 46
Sejjid Ahmed Rifai 254
Sejjid Ali Nutkî, šejh 303
Sejjid Lokman 266, 267
Sejjid Sejfullah Halveti 275
Sejjid Šerif Džurdžani 134
Sejjid Vehbî 206, 293, 299, 301, 305, 306
Selaniki Mustafa-efendi 267

Seldžuci 30, 34, 58-69, 71, 72, 75, 76, 83-85, 90, 100, 163, 164, 166, 168, 172, 189, 203, 252, 266, 316, 318, 320, 322
Seldžuk 61
Seldžuk Hasan Sabbah 83
Selefkijani (Seleukidi), dinastija 50
Selguri 62
Seliki 227, 265
Selim I 227, 241, 243, 244, 249, 266, 268, 275
Selim II 206, 243
Selim III 303-307, 333
Selim İleri 460, 461
Selim, princ, v. Selim II
Selman 261
Selman Sâvedži, v. Sâvedži
Selman Ubejdi 273
Semâi 217
Senaji 34
Sendi 197
Sendžer, sultan 61
Sepetçioğlu, Mustafa Necati (Sepetčioğlu, Mustafa Nedžati) 399, 462
Sertoğlu, Murat 462
Server Bedi, v. Peyami Safa (Pejami Safa)
Sevengil, Refik Ahmet 398
Seyfeddin Baharzi 133
Seyfi, v. Nizamoğlu, Seyyid Seyfullah
Seyf Sarâyi 131, 132, 147, 148
Seyrani 327
Seyyid Burhanuddin 76
Seyyid (Sejjid) Battal Gazi 66, 74, 268, 274, 316-321
Seyyid Seyfullah, v. Nizamoğlu, Seyyid Seyfullah
Shakespeare, William 346
Sihâbi 274
Sijavuš, princ 14
Simavi, Sedat 392
Simenon, Georges 485
Sinan-paša 34, 223, 232, 233, 269
Sinan-paša, učitelj 235, 236
Sinanuddin Jusuf, v. Sinan-paša
Sipahi-zade 272
Sipra Čirav 141
Siyavuşgil, Sabri Esat 483
Sıdki, pjesnikinja 311
Sırrı, pjesnikinja 311
Sofoklo 10
Sokolija, Mahir 6
Sokolović, v. Mehmed-paša Sokolović
Sorel, Albert 406
Spaho, Fehim 395
Stendhal (Marie-Henri Beyle) 362, 474, 485
Subhi 227
Subuti 245
Sudija 247
Sufi, dinastija 109
Sufjan Sevri 31
Suhreverdi 31
Sulejman-aga 348
Sulejman, a.s. 179
Sulejman bin Davud es-Saksini 123
Sulejman Kemal 251
Sulejman, muftija 252
Sulejman-paša 372
Sulejman-paša, vojskovođa 267, 342
Sulejman, princ 189, 191, 195, 199, 202, 217
Sulejman Sufi 109
Sulejman Zakonodavac (Veličanstveni) 206, 227, 231, 239, 241-245, 249-251, 257, 259-261, 264, 266, 269, 273, 274, 283, 312
Suleyman 37
Suleyman bin Mehmed-bey 166
Süleyman Çelebi (Sulejman Čelebi) 167, 207-209, 268, 310, 415
Süleyman Nazif 359

Süleyman Nesib 359
Suleyman-šah 166, 185
Suli Fakih 181
Sultan Hodža Fakih, v. Ahmed Fakih
sultan Sulejman, v. Sulejman Zakonodavac (Veličanstveni)
Sultanul-ulema Bahaeddin Veled 150
Sultan Veled 34, 149, 152-154, 162, 176
Sulüki 267
Sünbül-zade Vehbî 305-308, 310
Sun'i 227, 273
Sunni 265
Suphi 479
Süreja, Džemal 483
Süreya, Cemal (Džemal) 435-437
Sürüri 247, 305, 307
Suyurgutmiš, princ 144
Suzi Mehmed Čelebi 230, 231
Szilagy, Daniel 337

Šadi-beg 140
Šafak, Elif 465, 478
Šahâabeddin Emir Kutlug Timur 113
Šahabettin Sulejman 387
Šahabuddin Dimiški 97
Šâhi 244
Šahidi 225
Šahil 244
Šahin Giraj 306
Šah Ismail Safevi 161, 216, 244
šahovi Harizma, v. Harizm-šahovi, dinastija
Šahruh 130, 137
Šarki 244
Šâver 227
Šazi 180
Šefket 172
Šehabeddin Ahmed 261
Šehid Ali-paša, v. Damad Ali-paša
Šehristani 85
Šeh-zade Ahmed Misiri 204
Šejbanidi, dinastija 245
Šejbani-han 191
Šejh Abu Said Ibn Abi'l-Hajr 32
Šejh Ahmed Bulgari 123
Šejh Burhaneddin Ibrahim bin Hizir 123
Šejh Džemaluddin Mutahhar Hilli 96
Šejh Ebu Mehmed Sadreddin bin Alaeddin 123
Šejh Ekber, v. Ibn Arebi
Šejh Elvan 205
Šejh Ibrahim 54
Šejh Mahmud 207
Šejh Musa 54
Šejh Nedžmuddin Daje 75
Šejh Sa'di 217, 288
Šejh Šerefuddin Ebi'l-l-Fadil 65
Šejjad İsa 82
Šemsi 268
Šemsi Ahmed-paša 231
Šemsi-paša, pjesnik 198
Šemsi Tebrizi (Šemsuddin Muhammed Šems-i Perende) 76, 77, 79, 152
Šemsuddin Fenari 286
Šemsuddin Muhammed bin Kays 86
Šemsuddin Muhammed Kašani 99
Šemsul-mulk 39
Ševket 304
Ševki 227, 274
Šerefeddin Yezdi 136, 137
Šeref, pjesnikinja 311
Šit, a.s. 213
Šu 14, 15
Šuhreti 265
Šükrü-efendi 382

Şahabeddin Mercani (Šahbeddin Merdžani) 119, 123
Şemseddin Sami (Šemseddin Sami) 334, 354, 355, 372, 479

Şeyh Gâlib (Šejh Galib) 301-305, 309, 310, 412, 476
Şeyhi (Šejhi) 181, 197, 204, 216-218, 221, 224, 225, 228, 256
Şeyhoğlu Mustafa (Šejhoğlu Mustafa) 166, 181, 185, 186, 188, 189, 191, 210, 223
Şeyhülislam Yahya (Šejhul-islam Jahja) 269, 278, 285-288, 291, 295
Şeyyad (Šejjad) Hamza 149, 151-153, 181
Şinasi (Šinasi) 334-340, 342, 345-347, 353, 356, 367, 404, 478

Taberi 316
Tâbii 228, 262, 267, 273
Tadži-zade Džafer Čelebi 229, 274
Tadžuddin bin Ibrahim Ahmedi 181, 189-193, 198, 203, 210, 216, 230, 234, 256, 259, 260, 261
Tadžudin el-Kerderi 114
Tagore, Rabindranath 454
Tahir Bursalı 203
Tahmasb, šah 245
Taine, Hippolyte 392
Talihi-zade 266, 267
Taliî 247
Talil 227
Talu, Ercüment (Erdžüment) Ekrem 360, 399-402
Tamâm 27
Tamgač İbrahim 39
Taner, Haldun 420, 450-452
Tang, dinastija 86
Tanpınar, Ahmet Hamdi 366, 398, 411-413, 420, 432, 433, 472, 473, 476, 484
Tanrıöver, Hamdullah Suphi 399
Tapduk Emre, šejh 154, 321
Tarancı, Cahit Sıtkı (Tarandži, Džahit Sıtkı) 432, 433
Tarde, Jean-Gabriel de 372, 374
Tarhan, Abdülhak Hamid 334, 346, 406, 479
Tarik Buğra 462
Tarmaširin (Alauddin) 106, 108, 115, 133
Tarzi 216
Taşköprü-zade (Tašköprü-zade) 217, 271
Taşlıcalı Yahya-bey (Tašlidžali Jahja-bey) 242, 250, 258, 262, 263, 266, 310
Tekin, Latife 465, 473, 477
Temennayi 216, 269
Temuçin (Temučin), v. Džengiz-han
Teon 236
Tevfik-efendi 371
Tevfik Fikret 359, 364, 365, 367, 370, 377, 379, 415
Teza, Emilio 126
Thököly, grof 331
Thury, Joseph 146, 190
Tifli 216
Timur 52, 65, 105, 107, 109-113, 133-141, 160, 189, 195, 324
Timuridi, dinastija 97, 105, 112, 133, 203
Timurleng, v. Timur
Timurtaš, Faruk 218, 223
Timurtaš-paša 205
Tini Beg-han 124, 128
Tohtamiš-han 109, 110, 112, 138-142
Tojgudža-han 141
Tökin, Ismail Hüsrev 390
Tokiša 83
Tolstoj, Lav Nikolajevič 474
Tonyukuk 22
Tör, Vedat Nedim 390, 479, 485
Tuğfeč Buğra Kara-han 47
Tuglu Hodža 127, 132
Tuğluk Timur 107
Tuğrul 8, 61, 83

Tu-kju 7, 19-21, 38, 122
Tuli 90
Tulunidi, dinastija 142
Turabik-hanım 109
Tur Ali-beg 322
Tursun (Dursun)-bey 232
Tuti, pjesnikinja 311

Ubejdi 264
Ugedej 90, 107
Ugedeji, dinastija 106
Ulug Mehmed 123
Ulvî 204, 222, 247
Umidi 262
Ümmi Sinan 275
Umur-bey 165
Unsuri 10, 58, 263
Urfi 172, 301
Urjâni Mehmed-dede 263
Urkanč-Džurdžanije, dinastija 83
Uşaklıgil, Halit Ziya (Ušakligil, Halit Zija) 335, 359, 361-364, 377, 392
Üsküdarlı Aškî 258
Ustvani Mehmed 278
Usuli 216, 268
el-Utbi, historičar 36
Uyar, Tomris 459
Uyar, Turgut 435, 459, 486
Uzuner, Buket 465, 471
Uzun Firdevsi 230, 274
Uzun Hasan 224, 237

Vahdeti Ahmed Bošnjak 216
Vahdi 274
Vahidi 225
Vakidi 120, 167
Valéry, Paul 412-414
Vâlihi 227, 269
Vámbéry, Ármin 135
Vang-han 88
Varvarî Ali-paša 283, 284
Vasfi 227
Vasik-billah 316
Vassaf 96, 97
Veled Čelebi 153
Velijuddin-efendi, kaligraf 222, 299
Verlaine, Paul 360, 414
Virdi 227
Visâli 225, 238
Voltaire, François-Marie Arouet 352

Woolf, Adeline Virginia 473

Yahya Kemal Beyatlı (Jahja Kemal Bejatli) 360, 373, 388, 405-407, 411-413, 415, 476
Yalčın, Hüseyin Suad 359
Yalsızuçanlar (Yalsızučanlar), Sadık 414
Yaşar (Jašar) Kemal 452-454
Yâsef, sin Nuhov 235
Yavuz Bahadiroğlu 462
Yazicioğlu Mehmed (Jazidžioğlu Mehmed) 210-215
Yazicioğlu (Yazidžioğlu) Ali 235, 320
Yazidži-zade 205
Yesevi (Jesevi), Ahmed 52-56, 80, 86, 102, 103, 149, 154, 155, 161
Yirmisekiz Čelebi-zade Mehmed Said-efendi 298, 332
Yirmisekiz Mehmed Čelebî, v. Yirmisekiz Čelebi-zade Mehmed Said-efendi
Yıldırım Bayazit (Yıldırım Bajazit), v. Bajazit I
Yıldız, Bekir 456
Yıldız-han 15
Yılmaz, Atif 327
Yourcenar, Marguerite 476
Yüksel, Sedit 198
Yunus Emre (Junus Emre) 67, 149, 152-159, 176, 177, 275, 310, 312, 326, 413, 430, 432, 468

Yusuf Has Hacib (Jusuf Has Hadžib) 47, 48, 53
Yusuf Kamil-paša 335, 336
Yusuf Nabî (Jusuf Nabi), v. Nabî
Yusuf Sekkaki 108

Zahir 222
Zaifi 204, 222
Zal 13
Zalemann 126, 130
Zamahšeri 53, 85, 86, 120
Zamiri 265
Zâri 227
Zarifoğlu, Cahit (Džahit) 414, 419
Zâti 245, 246, 248-251, 258, 266, 267, 272
Zehebi 317
Zejnünnisa, v. Zeyneb (Zejneb) Hatun
Zeki Velidi Doğan 51, 119
Zekiyuddin Ebu Bekir Konyevi 71
Zemini 264
Zeyneb (Zejneb) Hatun 311
Zeynuddin Abdurrahman bin Ebi Bekr al-Ayni 145
Zeynu-l-Eimmetu l-Firdevsi 120
Zeyrekî 245
Zihni 243, 273
Zijaija 328, 329
Ziya Gökalp (Zija Gökalp) 360, 370-376, 378, 381, 406, 415, 416
Ziya Paşa (Zija-paša) 307, 334, 341, 344-346, 356, 367, 415, 484
Zola, Émile 353, 362, 392, 397
Zorlutuna, Aziz Vedžihi 467
Zorlutuna, Halide Nusret 467
Zun-Nun Egipćanin (Misri) 31

Žukovski 130

Sadržaj

Predgovor 5
Uvod 7

USMENA KNJIŽEVNOST NAJRANIJEG PERIODA

Period epike 9
Značaj destana i epske kulture 10
Turski epovi (destani) 11
Izvori turske epike 12
Najranije turske države i njihovi destani 12
Destan o Alpu Er Tungi 13
Şu Destanı (Destan o Šuu) 14
Destan o Ergenekonu 15
Oğuz Kağan Destanı 17
Unutrašnja struktura Oğuz Kağan Destana 18

TURSKI DIJALEKTI I ALFABETI PRIJE ISLAMIZACIJE

Korijeni turskog jezika 19
Stari turski dijalekti 19
Stari turski alfabeti 21
Orhonsko pismo, njegova raširenost i upotreba 21
Ujgursko pismo 22
Islamska civilizacija i Turci 23
Islamske discipline 23
Mjesto Turaka u islamu 25
Predislamska poezija kod Arapa 25
Islamizacija i književnost 26
Period Emevija (Omajada) 661-750. 26
Period Abasija (Abasida) 750-1250. 26
Proza: Traktati, mekame, priče i hajal (pozorište sjena) 27
Iranska književnost u periodu Sasanida i nakon pojave islama 28

Utjecaji tesavvufa na islamsku književnost 30
Razvitak i širenje sufizma (tesavvufa) 31
Sufijska književnost 32
Književnost i tesavvuf 33

POČETAK ISLAMSKE TURSKE KNJIŽEVNOSTI

Razvoj islama kod Turaka 35
Turska književnost za vrijeme Karahanida – karahanidska država 36
Kulturne prilike u Transoksaniji za vrijeme Karahanida 38
Duhovni i umjetnički život 39
Razvoj narodne književnosti 39
Poeme u *Divani Lugat-i Türku* 39
Mahmud Kaşgâri (Mahmud Kašgari) 40
Yusuf Has Hacib (Jusuf Has Hadžib) i *Kutadgu Bilig* 47
Književni utjecaji u djelu Kutadgu Bilig 48
Utjecaj narodne književnosti i klasičnih književnosti 48
Edib Ahmed 49
Razlika između hakaniyye türkçesi i oğuzca dijalekta 49
Borba jezika u srednjoj Aziji 50
Islamska kultura u istočnom Turkistanu 51
Vjerska djela – turski tefsir anonimnog autora 51
Priče vjerskog karaktera – Tezkire Satuk Buğra-han 52
Početak tesavvufske narodne poezije 52
Hodža Ahmed Jesevi (Yesevi) i prvi turski tarikat 53
Gaznevidi 57
Seldžuci 59
Turska književnost u vrijeme Seldžuka 59
Značaj seldžučkog carstva u svjetskoj povijesti 60
Razvoj prosvjete u vrijeme Seldžuka – škole i biblioteke 62
Anadolski Seldžuci 64
Književni i kulturni razvoj 64
Glavni elementi seldžučke civilizacije 65
Turski jezik i književnost u Anadoliji u periodu Seldžuka 65
Anadolija u XIII stoljeću 67
Politički i kulturni život u vrijeme propadanja Seldžučkog carstva 68
Znanstveni i umjetnički život 71
Mjesto i uloga jezika i kultura u Anadoliji u XIII stoljeću 72
Razvoj nacionalne književnosti 74
Tesavvufski tok i velike sufije u Anadoliji 75
Dželaluddin Rumi 76

Haci Bektaş Veli (Hadži Bektaš Veli) 80
Šejjad İsa 82
Šahovi Harizma 82
Turski jezik i književnost u Harizmu 82
Naučni i književni razvitak u Harizmu 85
Turski jezik u Harizmu 85
Turska literatura u vrijeme Mongola 86
Historijski činitelji mongolske ekspanzije 88
Razvoj velike mongolske imperije i njezin raspad 90
Civilizacijski rezultati mongolske ekspanzije 91
Pismenost, jezik i književnost kod Mongola 93
Naučni i književni život u vrijeme Mongola 95
Historičari mongolskog perioda Cüveyni (Džuvejni) i Reşiduddin (Rešiduddin) 96
Službeni i upotrebni jezici u vrijeme mongolske prevlasti 99
Značaj turskog jezika u vrijeme mongolske vlasti 100
Turski pjesnici i pisci: Melik Said Iftihari i Husamuddin Hamid bin Asimul-Asimi 101
Utjecaj Ahmeda Yesevija u vrijeme mongolske vlasti 102
Alijeva poema Jusuf i Zulejha 102
Razvoj epske književnosti u vrijeme Mongola 103
Džengizname 103
Razvoj čagatajske književnosti u XIV stoljeću 105
Politički i kulturni život Čajgatskog carstva do Timurovog osvajanja 106
Kulturni i misaoni život u srednjoj Aziji 107
Harizm do Timurovog osvajanja 108
Država Zlatna Horda 109
Kulturni i duhovni život u Zlatnoj Hordi 111
Timurovo osvajanje i njegove posljedice 111
Književna djela na turskom u Harizmu 113
Rabguzi i njegove *Priče o poslanicama* 114
Jezik i književni karakter *Priča o poslanicima* 115
Muinü'l-Mürid, Şeyh Şeref (šejh Šeref) i Islam 117
Jezički i književni karakter *Muinü'l-Mürida* 117
Cevahirü'l-Esrar (Dževahiru-l-esrar) 118
Nehcu-l-Feradis (Nehdžu-l-feradis) 119
Jezički i književni karakter *Nehcu-l-feradisa* 120
Turski jezi i književnost u Zlatnoj Hordi 121
Turski jezik u Zlatnoj Hordi 121
Turski jezik na bulgarskom teritoriju: Stari nadgrobni spomenici 123
Zvanični jezik u Zlatnoj Hordi 124
Codex cumanicus – Najstariji spomenik kipčačko-kumanskog narječja 125
Razvoj klasične književnosti u Zlatnoj Hordi 126

Kutbova poema *Husrev i Širin* 127
Harizmijeva *Mahabbetnama* 129
Cümcümename Husama Katiba 130
Ostali pjesnici Zlatne Horde 131
Timuridi 133
Turski jezik i književnost u centralnoj Aziji Timurovog perioda 133
Turska književnost u Transoksaniji 135
Djela ovog stoljeća: *Bahtiyarname*, *Mi'racname*, *Tezkiretül'-Evlijâ* 135
Povijesna književnost i povijesti na turskom u Timurovom periodu 136
Turski pjesnici Timurovog perioda: Emir Seyfeddin 137
Nastavak epske književnosti: Epovi o Timuru i Idigeu 137
Epska književnost u Zlatnoj Hordi i narodni pjesnici 139
Historijski lik Idigea i područje širenja legende 140
Turski jezik i književnost u državi Memluka 142
Turkijski narodi u Egiptu i Siriji 142
Značaj turkijskih jezika u memlučkoj državi 143
Garnatali Abu Hayyan 145
Berke Fakih 146
Seyf iz Saraja: pjesme i prijevod Gülistana 147

RAZVOJ TURSKE SUFIJSKE POEZIJE U ANADOLIJI

Tok misticizma i turski jezik 149
Ahmed Fakih i njegova Çarhnama (Kolo sudbine) 150
Şeyyad Hamza 151
Sultan Veled 152
Tesavvufska narodna poezija: Yunus Emre (Junus Emre) i njegovi utjecaji 153
Djelo Junusa Emrea 154
Junus – umjetnik 156
Hurufijska literatura 160
Nesimi 160
Početak laičke klasične književnosti 161
Hoca Dehhani (Hodža Dehhani) i njegovo djelo 162

XIV stoljeće
OSNIVANJE OSMANSKOG CARSTVA – RAZVOJ NAUKE I KULTURE

Mjera i oblik stiha u islamskim književnostima 169
Metrika 169
Poetski oblici u islamskim književnostima 170

Misra 170
Bejt 170
Kasida 171
Gazel 172
Kit'a 173
Rubaija 173
Mesnevija 173
Muztezad 174
Terci-i bend 174
Terkib-i bend 174
Tuyug 174
Tahmis 174
Tesdis, tesbî', tesmin 175
Nazira 175
Pjesnici XIV stoljeća 175
Gülšehri 175
Aşik Paşa (Ašik-paša) i drugi pjesnici 176
Kadi Burhaneddin 177
Mesnevije XIV stoljeća 179
Vjersko-moralističke mesnevije 179
Mesnevije ljubavnog sadržaja i njihovi autori 181
Sadržaj mesnevije Süheyl ü Nevbahar 182
Şeyhoğlu Mustafa (Šejhoğlu Mustafa) 185
Sadržaj *Hurşidname* 186
Ahmedi 189
Sadržaj Iskendername 191
Zajedničke karakteristike ljubavnih mesnevija 193

XV stoljeće
POLITIČKE I KULTURNE PRILIKE U OSMANSKOM CARSTVU

Mesnevije 198
Işknama pjesnika Mehmeda 198
Sadržaj *Işkname* 199
Ostale mesnevije 203
Sakiname i işretname 203
Sûr-nâme 206
Mesnevije vjerskog sadržaja 207
Süleyman Çelebi (Sulejman Čelebi) 207
Druga djela vjerskog karaktera 209
Salih Yazici (Salih Jazidži) 210

Yazicioğlu Mehmed (Jazidžioğlu Mehmed) 212
Ahmed Bîdžan Jazidžioğlu (Bîcan Yazicioğlu) 213
Kemal Ummi 214
Eşrefoğlu (Ešrefoğlu) Rumi 215
Şeyhi (Šejhi) 216
Sadržaj mesnevije Hüsrev ü Şirin 219
Ataî 221
Sâfi 221
Sultan Mehmed Fatih i pjesnici njegovog vremena 222
Cemali (Džemali) 223
Ahmed-paša 225
Necati (Nedžati) 226
Cem Sultan (Džem Sultan) 227
Mesihi 228
Historijska djela u stihu i prozi 229
Tursun (Dursun)-bey 232
Sinan-paša, začetnik umjetničke proze XV stoljeća 232
Ašik-paša-zade 234
Oruč-bey, Beyati i Yazidžioğlu 235
Deli Lutfi 235
Književno stvaranje izvan metropole 236
Pjesničke tezkire – izvor proučavanja
turske književnosti osmanskog perioda 238

XVI stoljeće
KULTURNE PRILIKE U OSMANSKOM CARSTVU

Najznačajniji pjesnici XVI stoljeća 248
Zâtî 248
Hayalî (Hajali) 250
Fuzûlî 251
Historijski i društveni činitelji koji su formirali Fuzulijevu ličnost 253
Fuzulijevo stvaralaštvo 255
Fuzulijeva djela 256
Baki 258
Bakijev književni opus 259
Taşlıcalı Yahya-bey (Tašlidžali Jahja-bey) 262
Lami'î 263
Ostali autori XVI stoljeća 264
Divanska proza 16. stoljeća 270
Âlî 270

Taşköprü-zade (Tašköprü-zade) 271
Ostala prozna djela 271

XVII stoljeće
DEKADENCIJA NAUKE I KULTURE U OSMANSKOM CARSTVU

Najznačajniji mislioci i književnici u XVII stoljeću 278
Kâtip Çelebi (Katib Čelebi, 1609-1659) 278
Hezarfen Hüseyin-efendi (umro 1691. godine) 280
Evlijâ Čelebî i njegov Putopis 282
Ostala prozna djela XVII stoljeća 284
Poezija XVII stoljeća 285
Şeyhülislam Yahya (Šejhul-islam Jahja) 285
Nef'i 288
Neşatî (Nešati) 291
Niyazi-i Misri (Nijazî-i Misrî) 291
Yusuf Nabî (Jusuf Nabi) 292
Sâbit Užičanin 294

XVIII stoljeće
PRODOR EUROPSKIH IDEJA U OSMANSKO DRUŠTVO

Period lala 297
Nedîm 298
Ahmed Hatem Bjelopoljak (Akovalı-zade) 301
Postklasična divanska književnost 302
Şeyh Gâlib (Šejh Galib) 302
Sünbül-zade Vehbî 305
Erzurumlu Ibrâhîm Hakkı 308
Pjesnikinje divanske poezije 311

USMENA KNJIŽEVNOST OSMANSKOG PERIODA U ANADOLIJI

Forme narodne poezije 314
Mani 314
Koşma 315
Tursko-bizantski ratovi u književnosti 315
Legenda o Sejjid Battal Gaziju 316
Nastavak epa o Sejjid Battalu: Danişmendname 318
Saltukname 320

Knjiga Dede Korkuta 321
Köroğlu 323
Karacaoğlan (Karadžaoğlan) 325
Kerem i Asli 327
Ep o Manasu 329
Narodna književnost u Anadoliji 330
Nasruddin Hodža 330

REFORME U KULTURI

Ibrahim Muteferrika i pojava štamparstva u Osmanskom carstvu 331
Tanzimat 333
Şinasi (Šinasi) 335
Namik Kemal 339
Književni opus 342
Ziya Paşa (Zija-paša) 344
Abdülhak Hamid Tarhan 346
Redžai-zade Mahmut Ekrem 347
Ahmet Mithat-efendi 348
Sami-paša-zade Sezai 350
Ahmet Vefik-paša 351
Muallim Nadži 352
Pisci posttanzimatskog doba 353
Nabi-zade Nazim 353
Ali-bey 354
Şemsettin Sami (Šemsettin Sami) 354
Ahmet Cevdet Paşa (Ahmet Dževdet-paša) 355
Ebuzziya Tevfik 356
Ali Suavi 356
Tradicionalisti 357
Leskofçalı Galip (Leskofčali Galib) 357
Hersekli Arif Hikmet 357
*Sami-paša (*1795-1878*)* 358
Počeci moderne književnosti 358
Halit Ziya Uşaklıgil (Halit Zija Ušakligil) 361
Romani 362
Pripovijetke 364
Tevfik Fikret 364
Ahmet Haşim (Ahmet Hašim) 365
Ahmet Rasim 367
Celal (Dželal) Sahir Erozan 368

NACIONALNA KNJIŽEVNOST I JEZIK

Ziya Gökalp (Zija Gökalp) 371
Najznačajnija djela i ideologija Zija Gökalpa 374
Ömer Seyfettin (Omer Sejfettin) 377
Pripovijetke Omera Sejfettina 379
Halide Edip Adıvar 382
Romani 385
Jakup Kadri Karaosmanoğlu 387
Reşat Nuri Güntekin (Rešat Nuri Guntekin) 391
Hüseyin Rahmi Gürpınar 396
Hamdullah Suphi Tanrıöver 399
Ercüment (Erdžüment) Ekrem Talu 399
Tradicionalisti 404
Abdülhak Şinasi Hisar (Abdulhak Šinasi Hisar) 404
Yahya Kemal Beyatlı (Jahja Kemal Bejatli) 405
Peyami Safa (Pejami Safa) 408
Ahmet Hamdi Tanpınar 411
Književnost s tematikom religioznog osvješćenja 414
Mehmed Akif Ersoy 414
Necip (Nedžip) Fazıl Kısakürek 417
Erdem Bayazıt 418
Cahit (Džahit) Zarifoğlu 419
Mustafa Miyasoğlu 419
Akif İnan 420

KNJIŽEVNI PRAVCI XX STOLJEĆA

Pojava novih pjesničkih formi 421
Nazım Hikmet Ran 421
Nazım Hikmet kao dramski pisac 428
Fazıl Hüsnü Dağlarca (Dağlardža) 429
Cahit Sıtkı Tarancı (Džahit Sıtkı Tarandži) 432
Prvi novi (Birinci Yeni) 432
Orhan Veli Kanık 433
Drugi novi (İkinci Yeni) 435
Turgut Uyar 435
Cemal (Džemal) Süreya 436
Gülten Akın 437
Socijalni realizam 438
Atillâ İlhan 438

Sait Faik Abasıyanık 439
Sabahattin Ali 444
Orhan Kemal 446
Aziz Nesin 449
Haldun Taner 450
Yaşar (Jašar) Kemal 452
Tarik Dursun K. 454
Bekir Yıldız 456
Ataol Behramoğlu 456
Füruzan 457
Tomris Uyar 459
Nazlı Eray 459
Selim İleri 460
Historijski roman 461
Tarik Buğra 462
Halikarnas Balıkçısı (Balikčısı) 463
Nedim Gürsel 464
Razvoj ženskog pisma 465
Peride (Celâl) Dželal 465
Emine Işınsu (Išınsu) 467
Erendiz Atasü 469
Buket Uzuner 471
Postmodernizam 472
Oğuz Atay 472
Orhan Pamuk 473
Latife Tekin 477
Elif Šafak 478
Dramska književnost 478
Necati Cumalı (Nedžati Džumali) 479
Publicistika i izdavaštvo 482
Yaşar Nabi Nayır (Jašar Nabi Najir) 482
Kritika u modernoj turskoj književnosti 484
Nurullah Atač 485
Atač kao kritičar 485
Impresionistički period 486
Period: prema objektivnosti 487
Atač kao esejist 487
Atač kao lingvist 488

Selektivna bibliografija 489

Imenski registar 493